doğuştan günümüze

BÜYÜK İSLÂM TARİHİ

12

Çağ yayınları

40170

ÇAĞ YAYINLARI UMUMİ NEŞRİYAT No : 1
Temel Eserler Serisi : 1/12

Yayınlayanlar :
Kenan SEYİTHANOĞLU (Editör)
Ahmet Rüştü ÇELEBİ (Maliye ve Ekonomi Uzmanı)
Ahmet HURŞİTOĞLU (İktisatçı)
Vehbi VAKKASOĞLU (Eğitimci - Yazar)
Ahmet TAŞGETİREN (Gazeteci - Yazar)

Her hakkı ÇAĞ YAYINLARI A.Ş.'ye aittir.

ÇAĞ YAYINLARI TİC. ve SAN. A.Ş.
Klodfarer Cad. 16/3 Divanyolu - İSTANBUL
Tel : 516 06 90 - 91

doğuştan günümüze
BÜYÜK İSLÂM TARİHİ

İLMİ MÜŞAVİR ve REDAKTÖR
Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ.

ONİKİNCİ CİLT

Çağ yayınları

Dizgi-Baskı Yazımı :
Nurten ŞAHİN — Mehmet ÖZDEMİR

Cilt:
ÇAĞ CİLT SAN.
Matbaacılar Sitesi Kat : 3 No : 101
Tel : 576 22 73
Maltepe-Topkapı

Baskı:
FEZA GAZETECİLİK A.Ş.
Tel: 551 14 77 - İSTANBUL

1993

Doğuştan Günümüze ***BÜYÜK İSLÂM TARİHİ***'nin
Bu Cildinde Yer Alan Müellif ve Konular :

Prof. Dr. Bayram KODAMAN	●	*1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi*
	●	*Abdülhamit Devrinde Eğitim*
Doç. Dr. Mim Kemal ÖKE	●	*Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu*
Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ	●	*Türkiye Cumhuriyeti*
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ	●	*Osmanlılar'da Hakimiyet Anlayışı*
Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU	●	*Osmanlı Devlet Teşkilâtı*
Doç. Dr. Selçuk MÜLAYİM	●	*Osmanlı Mimarisi*

Bütün bölümler Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ tarafından okunarak eksik bahisler tamamlanmıştır.

Baskıya Hazırlama ve Metin Tashihi :
Yılmaz DAŞÇIOĞLU

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI SİYASİ TARİHİ
(1876-1920)

I — GİRİŞ 19

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE ÇAĞIN MESELELERİ 19
1 — Şark Meselesi 20
2 — Sömürgecilik (Koloniyalizm-Emperyalizm) 23
3 — Liberalizm 27
a) Liberal Felsefe 27
b) Liberalizmin Hukuki ve Politik Sonuçları 28
4 — Milliyet Hareketleri (Milliyetçilik) ... 29
a) Tarihi Milliyetçilik 29
b) Liberal Milliyetçilik 30

II — SİYASİ HAYAT 31

A. ANAYASA VE PARLEMENTO HAREKETLERİ 31

1 — I. Meşrutiyet, Kanun-ı Esasi ve Sonuçları 31
2 — II. Meşrutiyet'in İlanı ve Sonuçları ... 42

B. SİYASİ FİKİR HAREKETLERİ 52

1 — Parlementarizm 55
2 — Osmanlıcılık 58
3 İslâmcılık 60
4 Türkçülük 62

C. SİYASİ FIRKALAR (PARTİLER) 65

1 — İttihat ve Terakki Fırkası 65
a) Kuruluşundan 1908'e Kadar İttihat ve Terakki ... 66
b) İttihat Terakki ve II. Meşrutiyet'in ilanı 68
c) 1908-1918 Döneminde İttihat ve Terakki 69
2 — Diğer Fırkalar ve Muhalefet Hareketleri 75

a) Hürriyet ve İtilaf Fırkası 77
b) Osmanlı Ahrar Fırkası 78
c) Fedakârân-ı Millet Cemiyeti 79
d) Osmanlı Demokrat Fırkası 80
e) İttihad-ı Muhammediye Fırkası 80
f) Mutedil Hürriyetperveran Fırkası 81
g) Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası 81
h) Ahali Fırkası 81
i) Osmanlı Sosyalist Fırkası 82
j) Milli Meşrutiyet Fırkası 83

III — İMPARATORLUĞUN DAĞILMASI 85

A. İSYANLAR ... 85

1 — Bosna-Hersek isyanları 85
2 — Sırp isyanları 90
3 — Karadağ isyanları 93
4 — Bulgar isyanları 95
5 — Ermeni isyanları 99
a) Hazırlık safhası 100
b) İsyan safhası 102

B. İLHAK VE İŞGALLER 106

1 — Tunus'un Fransa Tarafından işgali (1881) 106
2 — Mısır'ın İngiltere Tarafından işgali (1882) 109
3 — Girit'in Yunanistan'a ilhakı (1912) 114

C. DİĞER ÖNEMLİ OLAYLAR 118

1 — Kıbrıs'ın İngiltere'ye verilmesi (1878) 118
2 — Makedonya olayları 120
3 — Arabistan olayları 123
a) Zeydiler'in Ayaklanması 123
b) Akabe Meselesi 125
c) Kuveyt ve Hicaz olayları 126
4 — Arnavutluk'un Ayrılması 128
5 — Bağdat Demiryolları Meselesi 130
6 - Düyun-u Umumiye'nin Kurulması 134

D. SAVAŞLAR 136

1 — 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) 136
a) Savaş öncesi Genel Durum 136
b) Savaşın Başlaması 140

I — Balkan Cephesi ... 140
II — Anadolu Cephesi ... 141
c) Ayastefanos (Yeşilköy) Anlaşması (3 Mart 1878) ... 141
d) Berlin Anlaşması (13 Temmuz 1878) ... 146
e) Sonuç ve Değerlendirme ... 148
2 — 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ... 152
3 — Trablusgarb Savaşı (1911-1912) ... 157
a) Savaşın sebepleri ... 157
b) İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne verdiği nota ... 158
c) Savaşın başlaması ve gelişmesi ... 159
d) Ouchy (Uşi) Antlaşması (18 Ekim 1912) ve Sonuçları ... 161
4 — Balkan Savaşları (1912-1913) ... 162
a. Savaşın sebepleri ... 162
b. Balkan devletlerinin ittifakı ... 165
c. Birinci Balkan Savaşı (1912) ... 165
d. Londra Konferansı ve Barışı (30 Mayıs 1913) ... 168
e. İkinci Balkan savaşı (1913) ... 168
5 — I. Dünya Savaşı (1914-1918) ... 170
a. İttifakların oluşması ... 170
b. İttifaklar karşısında Osmanlı Devleti ... 174
c. Savaşın başlaması ... 175
d. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ... 177
e. Savaşta Osmanlı cepheleri ... 180
1 — Kafkas Cephesi (Rus Cephesi) ... 181
2 — Irak Cephesi ... 182
3 — Çanakkale Cephesi ... 183
I. Çanakkale Deniz Savaşları 184
II. Çanakkale Kara Savaşları ... 186
4 — Filistin-Suriye Cephesi ... 190
f. Mondros Ateşkes Antlaşması (30 Ekim 1918) ... 195
g. Sevr Antlaşması (10 Ağustos 1920) ... 197
h. I. Dünya Savaşı'nın sonuçları 197

IKİNCİ BÖLÜM

SON DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU

A — MUTLAKİYET DÖNEMİ (1876-1908) ... 201
i — Büyük Güçler ve Ortadoğu'daki Güç Rekabeti ... 201
ii — Osmanlı İmparatorluğu, Azınlıklar ve Himaye sistemi ... 203
iii — Ayrılıkçı Akımlar ve Avrupa Müdahalesi ... 207
iv — II. Abdülhamid Döneminde Türk Dış Politikası ... 214

v — II. Abdülhamid Siyonistler ve Filistin Meselesi 222
vi — II. Abdülhamid'in Saltanatı Hakkında Genel Düşünceler ... 228
vii — Mutlakiyet Döneminde Müesseseler ve Islahat Gayretleri ... 236
viii — II. Abdülhamid Döneminde Muhalefet ve Jön Türklük ... 240

B — MEŞRUTİYET DÖNEMİ (1908-1918) ... 251

i — İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Siyasi Hayat 251
ii — II. Meşrutiyet Dönemindeki İdarî ve Hukuki Gelişmeler ... 256
iii — İttihat ve Terakki'nin «Milli İktisad» Siyaseti 258
iv — II. Meşrutiyet Devrindeki Fikri Cereyanlar 261
v — II. Meşrutiyet'te Cemiyetler ve Ayrılıkçı Akımlar 265
vi — II. Meşrutiyet Döneminde Dış Münasebetler 269
vii — Müttefiklerin Savaş Amaçları ve Gizli Andlaşmalar 273
viii — Osmanlı Devleti'nin Savaş Performansı ve Sonu 278

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

a. İşgal ve Milli Mücadele 283
b. Cumhuriyet'in İlanı 287
c. Çok Partili Dönem ... 288
d. 1980 sonrası 289

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLILAR'DA HAKİMİYET ANLAYIŞI VE DEVLET TEŞKİLATI

I — KLASİK OSMANLI DÖNEMİNDE HAKİMİYET ANLAYIŞI 293

II — OSMANLI DEVLET TEŞKİLATI 312

A) OSMANLI SALTANATI 312
B) OSMANLI ŞEHZADELERİ 314

BİRİNCİ KISIM

OSMANLI MERKEZ TEŞKİLATI

A. DEVLET YÖNETİMİ 315

I — Divân-ı Hümâyun ... 315
a) Divân'da Görülen işler 317

b) Divân Üyeleri 317
1) Vezirîazam ve Vezirler ... 318
2) Kadıaskerler 321
3) Defterdar 322
4) Divâna katılan Diğer Üyeler 323
c) Divân-ı Hümâyun Kalemleri ... 325
1) Beylikçi veya Dîvân Kalemi 325
2) Tahvil Kalemi 326
3) Ruûs Kalemi 326
4) Amedî Kalemi 327
5) Teşrifatçılık ... 327
6) Vak'anüvislik 328
7) Divân-ı Hümâyun Hocaları ... 328
8) Divân-ı Hümâyun Tercümanları 328
9) Hazine-i Evrak (Arşiv) 329
10) Divân-ı Hümâyun'un Başlıca Defterleri ... 330
11) Defterhâne 330

II — Saray Teşkilâtı ... 331

a) Enderun ve içoğlanlar ... 332
b) Ak ve Kara Hadım Ağaları ... 332
c) Birun Erkânı ... 332

III — Elçi Kabulü ... 332

IV — Bâb-ı Ali'nin Teşekkülü 336

B. ASKERİ TEŞKİLAT ... 337

I — İlk Osmanlı Askeri Teşkilâtı ... 337

II — Kapıkulu Askerleri ... 337

1 — Acemi Ocağı ... 338
2 — Yeniçeri Ocağı 342
3 — Cebeci Ocağı 344
4 — Topçu Ocağı 345
5 — Top Arabacıları Ocağı ... 345
6 — Kapıkulu Süvarileri 345

III — Eyalet Askeri Teşkilâtı 347

1 — Timarlı Sipahiler 347
2 — Geri Hizmet Kıt'aları 349
3 — Öncü Kuvvetleri 349
4 — Kale Kuvvetleri 351

IV — Osmanlı Donanması 351

C. OSMANLI MALİYESİ 354

GANÂİM 357
a) Defterdarlık (Bâb-ı Defteri) 358
b) Osmanlı Bütçeleri 361
c) Osmanlı Mâliyesi Daireleri 363
1 — Ruznâmçe-i evvel ve sani kalemleri 363
2 — Rumeli Muhasebesi Kalemi 363
3 — Anadolu Muhasebesi Kalemi 364
4 — Mukabele Kalemi 364
5 — Mukataacı-i Evvel Kalemi 364
6 — Mukataacı-i Sâni Kalemi 364

D. MALİYE NEZARETİ'NİN TEŞKİLİ 364

İKİNCİ KISIM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TAŞRA TEŞKİLÂTI

I — İDARİ TAKSİMAT ... 366

a) Eyâlet Teşkilâtı ... 366
b) İmtiyazlı Hükümetler 369

II — TOPRAK İDARESİ ... 370

Arazi Taksimâtı 370
1 — Arâzi-i Memlûke 371
2 — Arâzi-i Mevkûfe 372
3 — Arâzi-i Metrûke 372
4 — Arâzi-i Mevat 372
5 — Arâzi-i Emiriyye 372
a) Has 373
b) Zeâmet 374
c) Timar 375

ÜÇÜNCÜ KISIM

XV. ASRIN SONUNA KADAR OSMANLI CEMİYETİ VE HUKUK

A) OSMANLI CEMİYETİ 380

a) Askerî Sınıf 380
b) Reâyâ 381

1 — Şehirliler ... 381
2 — Köylüler ... 382
3 — Konar-göçerler ... 387
4 — Muâf ve Müsellem Reâyâ ... 390

B) HUKUK ... 390

EK - I ... 393
EL-FASLÜ'L-EVVEL FİʾZ-ZİNÂ VE DEVÂ'İHİ ... 393
EL-FAZLÜ'S-SÂNİ FİʾL-TEDÂRUBİ VE'L-TEŞÂTÜMİ VE'L-KATL 394
EL-FASLÜ'S-SÂLİS Fİ ŞÜRBİʾL-HAMR VE'S-SERİKATİ VE'L-BÜHTÂN ... 394
EL-FASLÜ'R-RÂBİ KANÛN-I SULTAN MEHMED HAN ... 395
KANÛN-I YÖRÜKÂN ... 398
KANÛN-I CEBELÜYÂN BÂ KÂNÛN-I MÜZEVVEC-İ GEBRAN ... 398

EK - II ... 400
KANUNNÂME-İ ÂL-İ OSMAN ... 400
Bâb-ı Evvel ... 401
Bâb-ı Sânî ... 405
Bâb-ı Sâlis ... 407

DÖRDÜNCÜ KISIM

OSMANLILAR'DA İLİM, DİN VE SOSYAL MÜESSESELER

A) OSMANLILAR'DA İLİM VE DİN 409

I — OSMANLILAR'DA İLİM ... 409
Osmanlı Medreseleri ve İlmi Hayat ... 409
II — OSMANLILAR'DA DİN ... 420
a) Şeyhülislamlık (Müftülük) ... 422

EK - III 428

SÜRET-İ FETVÂ-YI ŞERİFEDİR ... 428
b) Kadılık ... 428

B) SOSYAL MÜESSESELER ... 432

a) Hastaneler ... 433
b) İmaretler ... 434
c) Vakıf ... 434
d) Haberleşme ve Yol Sistemi 439
e) Derbend Tesisleri 447
f) Arpalık 453

BEŞİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM

GİRİŞ 455

A — MAÂRİF TEŞKİLÂTINA GENEL BAKIŞ 458

1) Merkezî Teşkilât 458
2) Taşra Teşkilâtı 460
a — Vilâyet Maârif Müdürlükleri 460
b — Vilâyet Maârif Meclisleri 461
3) Maârifte Teftiş Hizmetleri 461
B — İLKÖĞRETİM 464
İlköğretim Siyaseti 464

C — ORTA ÖĞRETİM 466

1) Rüşdiyeler 466
2) İdadiler ... 468
3) Sultaniler 470
a — Mekteb-i Sultani ... 470
b — Vilâyet Sultanileri 472

D — YÜKSEK ÖĞRETİM 472

1) Darülfünûn 472
2) Askerî Yüksek Okullar 474
a — Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun 474
b — Mühendishâne-i Bahr-i Hümâyun 475
c — Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye 475
d — Mekteb-i Harbiye 476
e — Askerî Baytar Mektebi 477
f — Erkân-ı Harbiye Mektebi(Kurmay Mektebi) 478
3) Sivil Yüksek Okullar 479
a — Mekteb-i Mülkiye 479
b — Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye 480
c — Mekteb-i Hukuk(1880) 481
d — Mülkiye Baytar Mektebi(1887) 482

E — YENİ AÇILAN DİĞER ÇEŞİTLİ OKULLAR 482

1) Öğretmen Okulları (Darülmuallimin) 482
2) Sivil Mühendis Okulu (Hendese-i Mülkiye Mektebi) 484
3) Sanayi-i Nefise Mektebi (1882) 485
4) Hamidiye Ticaret Mektebi (1884) 486
5) Aşiret Mektebi 486

6) Harir Darüttalimi ve Harir Darüttahsili Mektepleri ... 485
7) Ziraat Ameliyat Mektebi 486
8) Çoban Mektebi 488
9) Bağcılık ve Aşı Ameliyat Mektebi 488
10) Orman ve Maadin Mektebi 488
11) Polis Mektebi 489
12) Darülameliyat 489

F — SONUÇ 489

ALTINCI BÖLÜM

OSMANLI MİMARİSİ

Mimarlık Sanatı ve Mimarlar ... 494
Dini Mimari ... 495
Sivil Mimari 498
İNDEKS 515
BİBLİYOGRAFYA ... 533
KRONOLOJİ 553
OSMANLILAR ALBÜMÜ

GELİŞ

Âdem ile Havva ile başlar işimiz
Sanmam ne sllahlar ne savaşlar işimiz
Şâyet eli boş gelmiş isen dünyaya
Heyhât! Ne kalemler ne de taşlar işimiz.

Kenan SEYİTHANOĞLU

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI SİYASÎ TARİHİ

(1876 - 1920)

I — GİRİŞ

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE ÇAĞIN MESELELERİ

1876 I. Meşrutiyet ile 1918 Mondros Mütarekesi arasında kalan dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun en buhranlı zamanıdır. Bu dönemi, I. Meşrutiyet (1876) ve II. Meşrutiyet (1908) veya Abdülhamid devri ve İttihat-Terakki devri şeklinde iki bölümde ele almak ve incelemek âdet haline gelmiştir. Abdülhamid devri muhafazakârlığı, sütükoyu, istikrarı, eğitimde gelişmeyi, teknikte yeniliği, siyasette «*istabdadı*», buna karşılık İttihat-Terakki devri de kargaşayı, bocalamayı, arayışı, çelişkileri, yolların ayırımını, çok partili hayatı, üçlü (Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa) yönetimi (Triumvirat) ve nihayet imparatorluğun çöküşünü çağrıştırmaktadır. Pek çok bakımdan birbirine taban tabana zıt iki dönem yaşanmıştır. Tanzimat dönemi (1839-1876) de katılırsa, Osmanlı Devleti kısa bir zaman kesiti içinde istikametleri farklı üç dönemi bazan ayrı ayrı bazan da üst üste bindirilmiş şekilde yaşamak zorunda kalmıştır. İşte, Osmanlı son çağının «*kritik*» özelliği buradan kaynaklanmaktadır. Bu üç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nu tükenişe götüren veya imparatorluk için sonun başlangıcını teşkil eden ciddî dönemeçlerdir. Buna karşılık yine bu üç dönem Türk Toplumu için yeniden doğuşun, şuurlanmanın, milletleşmenin başlangıcını ve hareket noktasını teşkil etmektedir. Bu bakımdan imparatorluk ve Türk toplumu için farklı şekilde önem arz eden bu üç dönemi çok dikkatli ele almak gerekmektedir. Fakat bundan önce, imparatorluğun son elli yıllık siyasî tarihini iyi anlayabilmemiz için dünya tarihine yön veren fikrî ve siyasî hadiselere kısa da olsa temas etmekte fayda olduğu kanaatindeyiz.

1 — Şark Meselesi

XIX. yüzyılda Batılı diplomatlarca politik bir terim olarak kullanılmaya başlanan Şark Meselesi'nin tarihî kökenleri oldukça eskidir. Bu terimle anlatılmak istenen husus, 1071'den 1923'e kadarki hristiyan Batı âlemiyle Türk-İslâm âlemi (Selçuklu-Osmanlı İmparatorlukları) arasındaki münasebetlerin tümüdür. Zaman ve mekâna bağlı olarak bu münasebetlerin çeşitli adlar altında ve değişik şekillerde ortaya çıktığını görüyoruz. Hangi ad ve şekilde olursa olsun Batı âlemi, Selçuklu-Osmanlı imparatorluklarında hristiyanları ilgilendiren her hangi bir konuyu ve hadiseyi *Şark Meselesi* adı altında ele almıştır. Türkler'in Anadolu'ya girmesiyle ve 1071'de Malazgirt'te Bizans'ı mağlup etmeleriyle «*mesele*» ortaya çıkmış ve hristiyan âlemi de «*meseleyi*» büyütmemek, mümkün olursa halletmek için çareler aramaya başlamıştır. Demek oluyor ki, Anadolu'da ve Rumeli'deki Türk varlığı veya 1071'den itibaren Türkler'in Batı'ya doğru ilerlemeleri Avrupa için çok ciddî bir «*mesele*» (problem) olmuştur. Avrupa, bu Türk-İslâm meselesini halletmek için çareyi Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni galeler ve meseleler çıkarmakta gördü. İşte, Şark Meselesi'ni meydana getiren hadiselerin esası ve muhtevası bundan ibarettir.

Şark Meselesi'ni iki safhada ele almakta fayda vardır. Birinci safha 1071-1683 (Malazgirt - Viyana bozgunu) tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bu safhada Türkler Batı'ya doğru ilerlemektedir. Anadolu ve Rumeli Türk vatanı yapılmıştır. Türkler, Asyalı bir kavim olarak Anadolu ve Rumeli'yi yurt tutmakla kalmamışlar, aynı zamanda hristiyanlığın karşısında müslümanlığın hamiliğini ve hristiyan Batı'ya karşı da İslâm âleminin önderliğini üstlenmişlerdir. Türkler'in bu ikinci tavrı üzerine Hristiyan dünyasında dinî temel üzerine oturtulmuş yeni bir zihniyet ortaya çıktı ki, buna «*Haçlı zihniyeti*» denilmektedir. Selçuklular'ın başından Osmanlılar'ın sonuna kadar Avrupalılar'ın Türkler'e karşı davranışlarında, bakış açılarında ve mücadelelerinde bu «*Haçlı zihniyeti*» şu veya bu şekilde kendisini dalma göstermiştir.

Birinci safhada Hristiyan Avrupa için *Şark Meselesi*'nin hedefi hristiyanlarla meskûn toprakların (Anadolu, Balkanlar vs.) Türkler tarafından fethini engellemekti. Batı bu hedefine ancak, 1683'te Türkler'in Viyana önlerinde mağlup olmasıyla ve 1699 Karlofça anlaşmasının imzalanmasıyla varabilmiştir. Artık, Türkler Viyana'da durdurulmuştur. Böylece birinci safha tamamlanmış ve sona ermiş oldu.

1683 yılından itibaren Şark Meselesi'nin ikinci safhası başlamıştır. Bu sefer, Avrupa taarruzda Türkler savunmadadır. *Haçlı zihni-*

Osmanlı İmparatorluğu'nun Yayılışı ve Büyümesi (1299-1699)

yeti ağırlıklı olarak sürdürülen Şark Meselesi'ne, ikinci aşamada, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren emperyalist zihniyet ilâve edilmiştir. Ancak, hristiyan Batı hem *Haçlı zihniyetini* hem de *emperyalist zihniyetini* gölgeleyebilmek için kendisinin daima *humanist zihniyetle* hareket ettiğini propaganda yoluyla dünya kamuoyuna telkin etmeye çalışmıştır. Kısaca, XIX. ve XX. yüzyılda Şark Meselesi'nin hedefleri çeşitlenmiş, propaganda ve uygulama vasıtaları ilim ve teknoloji sayesinde değişmiş, artmış ve güçlenmiştir.

Netice itibariyle, 1683-1923 yılları arasında Şark Meselesi'nin tamamen Türkler'in zararına geliştiğini ve nihaî hedefinin de, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak ve Osmanlı Devleti'ni yıkmak olduğunu bizzat tarih ispat etmiştir. Bu sonuca götüren, olayların seyri ve gelişmesi ve ara aşamaları şu tarzda olmuştur:

1 — Balkanlar'daki hristiyan milletleri Osmanlı hakimiyetinden kurtarmak. Bu kurtarma işi, hristiyan toplumlara doğrudan istiklâl, bu olmazsa önce muhtariyet sonra istiklâl kazandırmak şeklinde olacaktı. Bunun için iki yol takip edilecekti. Birincisi hristiyanları tahrik ve teşvikle Türkler'e karşı isyan ettirmek ve isyan halinde onları desteklemek. İkincisi ise, isyan başarısız olur veya gerçekleşmezse Bab-ı Âli'ye baskı yaparak, hristiyanlar için muhtariyet veya istiklâl anlamına gelebilecek hakları öngören *reformları* uygulatmaktır.

2 — Türkler'i Balkanlar'dan tamamen atmak ve İstanbul'u Türkler'in elinden almak. Bunun için Düvel-i Muazzama'nın müşterek askerî ve diplomatik müdahalesi ve Balkan hristiyanlarının da iştiraki söz konusu idi.

3 — Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya toprakları üzerinde yaşayan hristiyan cemaatlerin özellikle Ermeniler'in istiklâl veya muhtariyetini yine *isyan, reform* ve *dış müdahale* metodlarıyla temin etmek.

4 — Osmanlı hakimiyetinde bulunan Kuzey Afrika'yı (Cezayir, Tunus, Libya) koloniyalist maksatlarla işgal ve ilhak etmek. Bunun için koloniyalist ve emperyalist devletlerin kendi aralarında anlaşmaları yeterli görülüyordu.

5 — Türk olmayan müslüman toplumları, özellikle Araplar'ı Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmak ve onları devletten koparmak. Bu hedefe varmak için, *arap milliyetçiliğini* tahrik ederek canlandırılması kâfi görülmüştür. Bu hususta emperyalist gayeler ön planda tutulmuştur.

Görüldüğü üzere Şark Meselesi, zaman zinciri oldukça uzun (1071-1923...), coğrafî zemini çok geniş ve beşerî halkaları fevkalâde farklı

bir konu olması bakımından tarihte önemli bir yer işgal etmektedir. Türk ve Avrupa tarihi yönünden farklı neticeleri olmuştur. Bu yüzden 1856-1920 tarihleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen iç ve dış siyasî olayların sebep ve neticelerini anlamak, değerlendirmek ve yorumlamak için Şark Meselesi'nin, bütün yönleriyle mutlaka bilinmesi ve göz önünde bulundurulması gereken *«anahtar bir konu»* durumunda olduğu kanaatindeyiz.

2 — Sömürgecilik (Koloniyalizm - Emperyalizm)

Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri anlamak ve değerlendirmek için Şark Meselesi kadar, sömürgecilik hadisesinin de iyi bilinmesi ve göz önünde bulundurulması icab etmektedir. Özellikle XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi için bu kaçınılmazdır. Zira, koloni'alizm ve emperyalizm olgusu evrensel olup, Avrupa ve dünya tarihini yakından ilgilendirmektedir. Bu öneminden dolayıdır ki, ayrı bir başlık altında ana hatlarıyla ele alınmasını uygun gördük.

Bilindiği üzere, çeşitli sebeplerden ötürü (ilim, teknik, vs.) Avrupa diğer ülke ve toplumlara göre maddî ve fikrî alanlarda «üstün» bir duruma erişmişti. Bu üstünlük Avrupalılar'ı Avrupa hududları dışına çıkmaya ve diğer kıt'alardaki toplumlarla ilişkiler kurmaya sevk etmiştir. Böylece tarihin akış seyri değişti. XVI. yüzyıldan itibaren dünya tarihine, Doğu değil Batı, Asya değil Avrupa şekil vermeye başlamıştır. Dünyayı istila ve diğer toplumlara hakim olma sırası Avrupalı'nın eline geçmiştir.

Avrupa'nın bu üstünlüğü, XVI. yüzyıla kadar az veya çok aynı seviyede olan toplumlar arasında büyük bir *«eşitsizlik»* meydana getirmiştir. Avrupalı devletler ve insanlar arasında *eşitlik, adalet, hürriyet* söz konusu olurken, Avrupa ile diğer ülkeler, Avrupalı insanla diğer insanlar arasında *«eşitsizlik»* esas prensip oluyordu. Bütün bunların sonucu Avrupa dünyada *«Koloniyalizm»* çağını açmıştır.

Avrupa, koloniyalizm çağında deniz aşırı ülkelerde değişik maksat veya dürtülerle *(medeniyet götürme, hristiyanlığı yayma, prestij sağlama, yeni topraklar elde etme, alış-veriş yapma)* çeşitli adlar ve farklı statüler altında pek çok koloniler kurmuşlardır. Bu koloniyalizmin ideolojik ve felsefi yanı yoktur. Koloni fikrinin temelinde *«anavatanın»* (metropol) menfaati vardır. Her Avrupalı devlet için koloni tesis etmek normal sayılabilecek bir *«iştir»*. Koloniyi, metropolün her konuda *yardımcısı* olarak görme düşüncesi hakimdi. Bu şekilde Afrika'da ticaret kolonileri, Amerika'da nüfus kolonileri kurulmuş ve zamanla benzerleri veya değişik tarzları dünyanın başka taraflarında

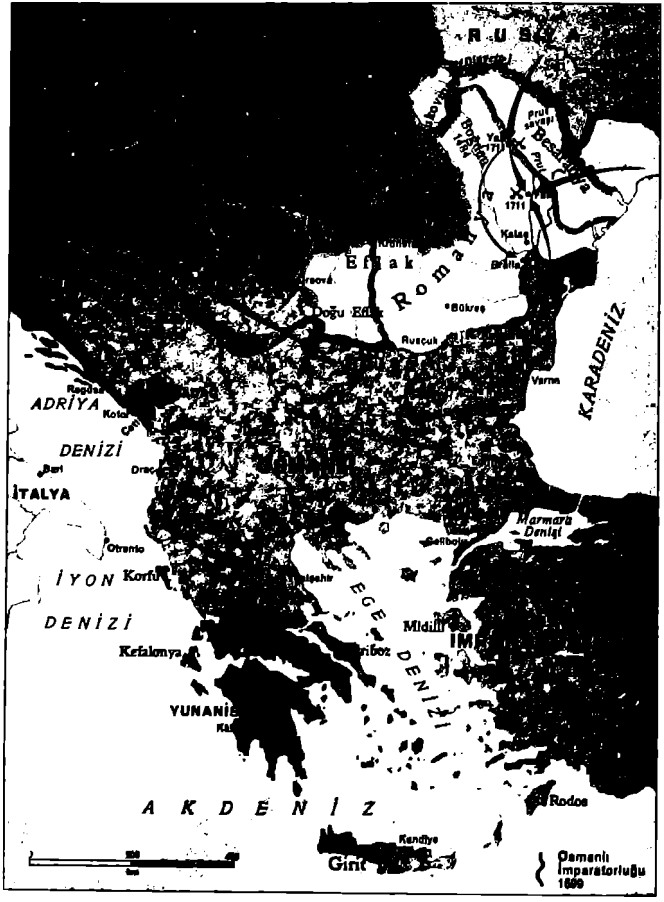

Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu (1699-1718)

da tesis edilmiştir. Bu tür kolonilerin metropolle olan ilişkilerinde *tam bağımlılık* ve *eşitsizlik* ilkesi esastı. Bu bakımdan kolonilerin hürriyeti ve hükümranlığı söz konusu değildi. Hakimiyet kayıtsız şartsız metropole ait bulunuyordu. Bu tür koloniler, Montesquieu'nun dediği gibi, «*İyi ticaret yapmanın vasıtalarıdır. Zira metropollerin gayesi, ne şehir kurmaktır ne de imparatorluk tesis etmektir fakat ticaret yapmaktır.*» Talleyrand ise,«*Bizde olmayanları üreten ve bizim ürettiğimizi alacak ülkelere yerleşmek esastır*» diyordu.

1830'lardan sonra koloniyi ticaret vasıtası ve metropolün dışında bir ünite gibi görme düşüncesi yavaş yavaş terk edilmeye başlandı. Bunun yerini, koloni metropolün bir parçasıdır, bayrağın dalgalandığı yer vatandır, toprak elde etmek pazar elde etmekten daha iyidir gibi düşünceler ön plana çıktı. Böylece klasik kolonizasyon devri kapanıyor, yeni bir kolonizasyon devri açılıyordu. Bu yeni anlayışın hem metropol hem de koloni için kârlı olacağı kanaati vardı. 1850'den itibaren Avrupa, şuurlu bir şekilde dünyaya yayılmaya ve dünyayı paylaşmaya başladı. Zira, devletin büyüklüğü ve gücü onun sahip olduğu toprakların genişliğinde, nüfusunun çokluğunda ve kaynaklarının bolluğunda aranıyordu. Avrupa bu düşünce ile de dünyayı kolonize etmeye devam etti. Bu yol Avrupa'yı emperyalizm uygulamasına götürüyordu.

Avrupalılar klasik ve yeni koloniyalizm çağında (1492-1850) sahip oldukları üstünlükten ve diğer kıt'alarla *eşitsizlik zemini* üzerinde kurdukları koloniyal ilişkilerden yararlanarak hem dünyanın zenginliklerini Avrupa'ya taşımışlar hem dünya enerji ve hammadde kaynaklarını ellerine geçirmişlerdir. Bütün bu imkanlar Avrupa'nın teknolojisi ile bir araya gelince sanayi inkılabı aşamasına doğru hızla bir gidiş başlamıştır. Nihayet XIX. yüzyılda bu aşamaya erişilmiştir. 1860 yıllarından itibaren bütün Avrupa'da sanayi inkılâbı gerçekleşmiş ve sanayi üretimine geçilmiştir.

Sanayi İnkılâbı ve seri üretimle birlikte emperyalizm çağı açılmış oldu. Zira, *sanayi* gittikçe gelişiyor, *ham madde* ihtiyacı gittikçe artıyor, *üretim* çoğalıyor ve yeni *pazarlara* ihtiyaç fazlalaşıyordu. Böylece, tarım ve tezgâh üretimi yerini sanayi üretimine terk ediyordu. Koloniler, alış-veriş yeri ve vasıtası olma özelliğini kaybederek, hammadde deposu ve yeni pazar yerleri olarak önem kazanıyorlardı. Hatta, pazarlar bulmak ve hammadde temin etmek için yeni koloniler kurmanın zaruret olmadığı görüşleri ağırlık kazanmaya başladı. Bütün bunlar kelimenin ekonomik anlamıyla emperyalizm çağının başladığını gösteriyordu. Emperyalizmin de, hedeflerine, vasıtalarına ve uygulanış biçimlerine göre pek çok çeşitleri olduğu unutulmamalıdır.

İktisadî, siyasî, kültürel emperyalizm olarak da nitelendirmek mümkündür. Emperyalizmin koloniyalizmden ayrıldığı önemli bir husus ise, emperyalizmin bir ideolojiye ve bir felsefeye sahip olmasıdır.

Emperyalizm karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun durumuna gelince; Avrupa, Afrika'daki ve Amerika'daki tatbik ettiği sömürü sistemlerini Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulayamamış veya buna cesaret edememiştir. Her şeyden önce, Türk'ün mazisi, siyasî ve idarî geleneği kayıtsız şartsız koloniyal hakimiyeti imkânsız kılıyordu. Avrupa, bunun farkında olduğundan Osmanlı Devleti için ayrı bir yöntemi uygulamaya koydu. Bu sömürü yönteminin özü şu idi: Siyasî istiklâle ve devletin toprak bütünlüğüne dokunmadan mevcut kapitülasyonlar ve yeni anlaşmalar yoluyla imparatorlukta iktisadî, malî ticarî ve kültürel hedeflere ulaşmaktır.

Emperyalist devletlerin (İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, daha sonraları Almanya ve İtalya) Kırım Harbi'nden sonra imzalanan Paris Anlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu üzerinde *müşterek himaye, müşterek müdahale* ve *müşterek sömürü* sistemini tesis ettikleri söylenebilir. Bu devletler ayrıca Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumayı ve istiklâline saygı göstermeyi müştereken garanti ediyorlardı. Böylece, hem imparatorluk üzerindeki zıt menfaatlerini dengelemiş, hem de Şark Meselesi'nin esasını teşkil eden «haçlı ruhuna» uygun tarzda da Osmanlı'ya karşı birlikte hareket etmiş oluyorlardı.

Bu sistemle Osmanlı Devleti Düvel-i Muazzama'nın insafına terk edildiği gibi, onların ayrı ayrı veya birlikte yardımına muhtaç hale düşürülüyordu. Bu durumdan kurtulmak için uygulanmak istenen *«reform»* siyaseti de pek fazla netice vermiyordu. Bab-ı Âli, Avrupa'nın adaletsiz ticarî saldırısı, faiz ve kâr oranı yüksek sermaye ihracı, kendisine uygun teknik ve kültürel yardımı, politik baskı ve diplomatik oyunları karşısında boğulup kalmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu yarı sömürge haline getirilmiştir. Bu arada toprak bütünlüğüne de riayet edilmemiş ve hıristiyan toplumların imparatorluktan ayrılmaları desteklenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'na bu şekilde nüfuz eden Avrupa emperyalizminin devlet ve toplum hayatını etkilememiş olması imkansızdır. Bab-ı Âli'nin kararlarında, hıristiyan cemaatlerin isyanlarında, Osmanlı devlet adamlarının ve aydınlarının yetişmesinde, düşünce tarzlarında ve icraatlarında Avrupa'nın tesirini ve müessiriyetini görmek daima mümkündür. Dolayısıyla 1856-1918 arasındaki Osmanlı siyasî hayatını etkileyen, yönlendiren faktörler arasına emperyalizm olgusunu muhakkak katmak lazımdır. Netice itibariyle, siyasî tarihin arka bahçesini teşkil eden olayların iyi anlaşılabilmesi için emperyalizm hadisesi yine *«anahtar konu»* olarak bize yardımcı olmaktadır.

3 — Liberalizm

Son ikiyüz yılın en büyük fikir akımlarından biri hiç şüphesiz, 1789 Fransız İhtilâli'yle hayata geçirilen, XIX. yüzyıla damgasını vuran, XX. yüzyılda da gücünü koruyan ve diğer fikir hareketlerine öncülük eden *liberalizm*dir. Bunun içindir ki, 1789'dan günümüze kadar her toplum, her tarihî olay, her politik-ekonomik-sosyal-kültürel hareket az veya çok liberalizmin etkisinde kalmış ve liberal fikrin damgasını taşımıştır. Dolayısıyla Osmanlı toplumu ve aydını da liberal ideolojinin dışında kalmamış ve ondan hissesini almıştır. O halde liberalizm nedir?

a) Liberal Felsefe : Liberalizm her şeyden önce *genel bir felsefedir*. Bu haliyle, hayatın bütün yönlerini içine alır ve her meselesine çözüm getirdiğine veya getireceğine inanır. Bu bakımdan hayatın değişik yönleri itibariyle ele alınabilir.

Liberalizm, aynı zamanda *ferdiyetçi sosyal bir felsefedir*. Ferdi, devletin, toplumun ve grupların önüne koyar. Fert, her şeyden önce gelir ve onun her türlü baskıdan (devlet-toplum-gruplar) uzak kalmasını ister. Fert için hürriyeti esas alır.

Liberalizm, *bilgi felsefesidir*. Hakikate, gerçeğe ferdi akılla yani akıl yoluyla varılacağına inanır. Bu özelliğiyle tamamen *«rasyonalist»*tir. Düşüncenin serbest olmasını ister. Düşüncenin her türlü baskıdan ön yargıdan uzak kalmasını öngörür. Bu yönüyle maziye, geleneğe, dine, otoriteye karşıdır. Fikirlerin serbestçe söylenmesiyle müşterek doğrulara varılabileceğini savunur. Bunun için de parlementer (meclisli) sistemi tercih eder.

Liberalizm, *ekonomik felsefedir*. Bu felsefenin sloganı *«bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler»dir* (Laissez-faire, laissez fasse). Bundan anlaşılan mânâ *üretim hürriyeti* ile *ticaret hürriyetidir*. Bu iki hürriyet ise, özel mülkiyet üzerine oturtulmuştur. Kısaca ekonomik liberalizm özel mülkiyet, teşebbüs hürriyeti ve ticaret hürriyeti prensiplerini esas almıştır.

Liberalizm nihayet *politik bir felsefedir*. Ferdi ve toplumu hürriyet üzerine oturtur. Fert için ferdî hürriyetleri (düşünce, ifade, yazma, karar verme, seyahat, propaganda, vs.) toplum için ise kamu hürriyetlerini (toplantı, basın, gösteri, dernek-parti kurma) öngörmektedir. Otoriteye ve sınırlamalara karşı tavır alır. Politik liberalizm aynı zamanda *eşitlik* üzerinde durur. Fakat bu eşitlik kanunlar önünde yani hukukî eşitliktir. Politik liberalizmin sloganı *«insanlar eşit ve hür doğar öyle yaşarlar»* olmuştur.

Kısaca özetlenirse, liberal felsefe denince *fert, hürriyet, akıl, özel mülkiyet* akla gelmektedir. Bu bakımdan ferdi ve aklı sınırlayacak her türlü dünyevî ve uhrevî otoriteyi, hürriyetleri yok edici rejimleri ve özel mülkiyete karşı ideolojileri red eder. Eşitlik sadece hukuki anlamda ele alınmış ve öyle yorumlanmıştır.

b) Liberalizmin Hukuki ve Politik Sonuçları :

Bu şekilde hürriyetçi, ferdiyetçi, rasyonalist bir felsefenin, uygulamaya konulmasıyla XIX. yüzyıl toplumunda büyük yankılar yapacağı ve önemli sonuçlar doğuracağı muhakkaktı. Liberalizmin, başta devlet otoritesi olmak üzere her türlü otoriteye ve mevcut düzene karşı yürüttüğü mücadele XIX. yüzyıl boyunca sürmüş ve başarılı olmuştur. Liberal ideoloji devlete ve iktidara meydan okumuştur. Sonunda devletin, iktidarın yetkilerini sınırlamıştır.

Eski rejimlere, mutlakiyetçiliğe, eski düzene, sınırsız otoriteye dönüşü engellemek için liberalizm bazı ciddi tedbirler almıştır. Bu tedbirleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

— *İnsan hakları evrensel beyannâmesi*
— *Anayasalar*
— *Kuvvetler ayrılığı prensibi*
— *Meclisler*
— *Partiler*
— *Seçimler*

Bu alınan tedbirlerle liberalizm ferdin kendisini ve hürriyetlerini güvence altına almak istiyor. Bu ise, zayıf bir hükümet ve ferde müdahale etmeyen devletle mümkündü. O halde devlet ve iktidar mutlaka sınırlandırılmalıydı. Liberalizm devlet ve hükümete olduğu kadar ferdi teşebbüsü engelleyici kurumlara (din, alle gibi) ve kuruluşlara (lonca, sendika vs.) karşıdır. XIX. yüzyıldaki uygulamalara ve sonuçlara baktığımızda, liberalizm hem yıkıcı hem de yenilikçi niteliğe sahiptir. Bu ikilem, daima göz önünde tutulmalıdır. Sağdan bakılırsa devrimci, yıkıcı, yenilikçi, soldan bakılırsa muhafazakâr ve gelenekçi karaktere bürünebilir.

Bu haliyle liberalizm monarşiye, padişaha, krala, hanedanlara karşı değildir. O, sadece onların otoritesini, yetkisini çeşitli müesseselerle sınırlandırma taraftarıdır. Bu sınırlandırma evvela anayasa ile olmuştur. Daha sonra meclisler (mebuslar meclisi veya ayan meclisi) iktidarı sınırlayıcı rol oynamışlardır. Seçim sistemi de mebuslar için sınırlayıcı fonksiyonu yerine getirmiştir.

Sonuç olarak, XIX. yüzyılda Avrupa'yı bazan ihtilâlle, bazan reformlarla, alt-üst eden fikrî, siyasî, hukukî akım liberalizmdir. Bu akım, 1839 Tanzimat, 1856 Islahat Fermanları ve 1876 I. Meşrutiyet, 1908 II. Meşrutiyet hareketleriyle Osmanlı toplumunu da etkisi altına almış ve değiştirmiştir.

4 — Milliyet Hareketleri (Milliyetçilik)

XIX. yüzyılda, ideolojisini, prensibini ve enerjisini liberalizmden alan toplumları etkileyen ve dünya haritasını değiştiren önemli bir akım ve hareket de milliyetçiliktir. Liberalizmin fert için öngördüğü hürriyet, eşitlik zamanla milletlerin hürriyeti, milletlerin eşitliği şeklinde yorumlanmaya başlandı. Böylece fert yerini millete bırakıyordu. Dolayısıyla bu hareketin temelinde millet gerçeğini kabul etme ve fertte bir millete mensup olduğu şuurunu (millî şuur) uyandırma fikri vardır. Bu yüzden milliyet hareketi, milli duygunun doğmasına yardım eden yazarların, millî dilleri inceleyen dilcilerin, filologların ve gramercilerin, maziyi canlandıran tarihçilerin ve milleti politik sistemlerin esası olarak alan filozofların eseridir. Milliyet fikri hem duyguya, hem akla, hem de menfaate hitab etmektedir.

1815'den itibaren kendini gösteren milliyet meselesi, hemen hemen hızından hiç bir şey kaybetmeden XIX. yüzyıl boyunca devam etmiş ve XX. yüzyılda da güncelliğini korumuştur. Böyle olunca pek çok ülkede, bölgede, kıtada milliyet hareketlerini görmek mümkündür. XIX. yüzyılda İtalya, Almanya, Rusya, Çin ve Osmanlı İmparatorluğu milliyet hareketlerine şahit olmuştur. Bu yaygın ve sürekli özelliğiyle milliyet hareketlerinin veya milliyetçilik ideolojisinin *tarihin en evrensel hareketi* olarak kabul edilmesi gerekir. Milliyetçilik bu yönüyle *«nötr»* bir harekettir. Sağ ve sol ideolojilere dahil edilemez. Bununla birlikte tarihi süreç içinde sağ veya sol hareketler milliyetçilik fikrinden istifade etmişler, milliyetçilik bütüncü bir düşünce olmakla beraber, dayandığı iki temel kaynak yüzünden iki ayrı akım şeklinde de görülmüştür. Bunları şu şekilde izah etmek mümkündür:

a) Tarihî Milliyetçilik :

Bu tür milliyetçiliğin kaynağı tarihtir. Gücünü, kuvvetini tarihten alır. Millî özellikler üzerinde ısrarla durur. Milletlerin çeşitliliğini, farklılığını ve çokluğunu kabul eder. Bunun için kendini mazinin keşfinde arar. Bunu yaparken romantizmin etkisindedir. Mazi üzerinde

bu kadar durarak milli ve folklorik farklılıkları ortaya koymaya çalışan milliyetçilik hareketi için hiç şüphesiz *dil, din, gelenekler, tarih, kültür* gibi unsurlar önem kazanmaktadır. İşte liberalizm çağında ortaya çıkan milliyetçiliğin maziye bakan kolu yani tarihi milliyetçilik *milli kültür, milli özellikler, milli farklılıklar* için hürriyet, istiklâl ve eşitlik ister.

b) Liberal Milliyetçilik :

Liberalizm maziye, ön yargılara, geleneklere, dine, ferdi sınırladığı gerekçesiyle karşıdır. Ferdi bunların etkisinden kurtarmaya çalışır. Bu itibarla liberal milliyetçiliğin yüzü maziye değil, geleceğe dönüktür. Kendini istikbalde bulmaya, ispatlamaya gayret eder. Bu özelliğiyle daha çok *politik* ve *ekonomik istiklâl, hürriyet* ve *eşitlik* peşindedir.

Liberal milliyetçiliğin kaynağı, 1789 Fransız İhtilalidir. İhtilâlin ortaya attığı üç unsuru esas alır. Bunlar *Millî İstiklâl, milli birlik, içte millî hakimiyet, dışa karşı milletlerin kendi mukadderatını kendilerinin tayin etmesi* prensipleridir. Bu tür milliyetçilik yakın çağda geçerli olmuştur. Özellikle millet niteliği taşımayan toplumlar nazarında, bu tür liberal milliyetçilik makbûl sayılmıştır.

Netice olarak, liberal milliyetçilik ilerici, devrimci karakteriyle solda görünürken, tarihi milliyetçilik muhafazakâr, milli karakteriyle sağda yerini almaktadır. Teorik olarak bu iki yorum bir bütünün iki ayrılmaz parçalarıdır. Ancak uygulamada her iki milliyetçilik birbirine zıt düşmüş ve ayrılmışlardır. XIX. yüzyıl olaylarını değerlendirirken milliyetçiliğin bu özelliğine dikkat etmek gerekmektedir.

Liberalizm gibi nasyonalizm de Avrupa sınırlarını aşarak Osmanlı İmparatorluğu'nda tesirini hemen gösterdi. Osmanlı aydınları (müslim-gayri müslim) nasyonalist (milliyetçi) fikirlerin derin tesiri altında kalmışlardır. Ancak etnik özelliklerin ağır basmasıyla milliyetçilik imparatorluk için yıkıcı rol onyadı. Aydınların hangisi liberal, hangisi milliyetçidir, ayırdetmek pek mümkün olmadı. Sonunda Türk aydınları da gayri müslim aydınlar gibi kendi milletlerinde (Türkçülükte) karar kıldılar. Ancak liberal-tarihi milliyetçilik taraftarları birbirinden farklı istikamette yollarına devam ettiler. Bu arada imparatorluktaki gayri müslimler de istiklâllerine kavuştular.

II — SİYASİ HAYAT

A — ANAYASA VE PARLEMENTO HAREKETLERİ

1 — I. Meşrutiyet, Kanun-ı Esasi ve Sonuçları

1876'da Kanun-ı Esasi'nin ilânıyla başlayan dönem, tarihimizde Meşrutiyet olarak isimlendirilmiştir. Meşrutiyet kavramı o devirde hükümdarın mutlak otoritesinin sınırlandırılması ve şarta bağlanması olarak anlaşılmaktaydı. O zamana kadar siyasi literatürde pek kullanılmayan Meşrutiyet kavramı «şart» kökünden gelen meşrut kelimesinden türetilmişti. O günlerde anlamı iyice belirginleşmemiş de olsa Meşrutiyet kelimesi «meşveret»den, «parlementer sistem»e kadar pekçok mânâyı karşılamıştır.

1876 Kanun-ı Esasi'si hükümdar tarafından ilân edilen bir yasa (charte) hükmünde olmasına rağmen bir anayasa niteliğindedir ve Kanun-ı Esasi'yi doğuran sosyal ve siyasî gelişmelere esasta bir anayasa hareketi olarak bakmak mümkündür.

Meşrutiyet hareketinin meydana gelmesini, birkaç kişinin teşebbüsüne, yahut yabancı devletlerin baskısına bağlamak gibi yorumlar yerine, o güne dek vuku bulan hadiselerin tabiî sonucu ve tarihî gelişimin ürünü olduğu görüşü kabul görmektedir. Nitekim büyük devletlerden bazıları Osmanlı Devleti'nin anayasal bir monarşi olmasına kayıtsız kalırken, kimileri de karşı tavır takınmışlardır.

Birinci Meşrutiyet'i ve 1876 Kanun-ı Esasi'sini anlayabilmek için bu dönüşüme zemin teşkil eden gelişmeleri de bilmek gereklidir. Tanzimat Fermanı ile başladığı kabul edilen süreçteki Osmanlı toplumunda, XIX. yüzyıl dünyasının siyasî ideolojilerinin muhtelif sentezlerinden ibaret programlar etrafında siyasî guruplar oluşmaya başlamıştı. Gittikçe dejenere olan Yeniçeri ocağının ilgası (1826), Osmanlı Devleti'nde muhalefet hareketinin meşrutiyet kaynağı olan Ulema'yı desteksiz bırakırken, genel planda muhalefeti siyasîleştiriyordu. 1859'da *Kuleli Vakası* olarak bilinen hadiseyi ve 1865'deki *İttifak-ı Hamiyyet* grubunun darbe teşebbüsünü bu cümleden saymak gerekir. Merkezî bürokrasinin, Batı'nın giderek yükselen etkisiyle yönetimde ağırlığı-

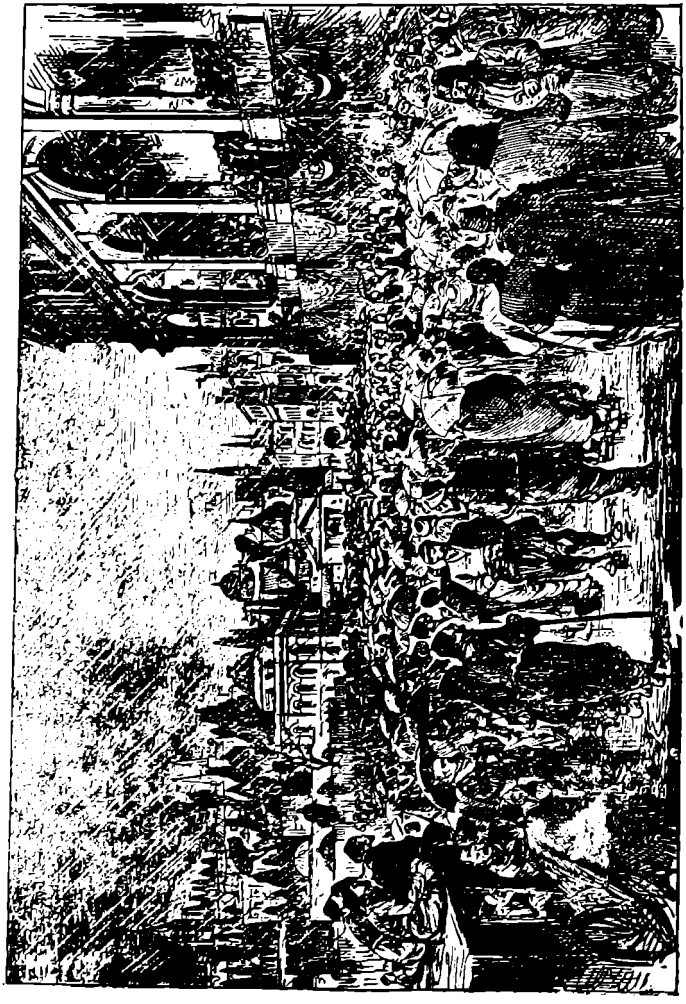

Babıâli Önünde İlk Meşrutiyetin İlanı

nı hissettirmesi, hatta Abdülmecid ve Abdülaziz devirlerinde bir Bab-ı Âli diktatoryasından söz edilmesi de kayda değer bir oluşumdur. Varlıkları resmen 1866'da kabul edilen *Genç Osmanlılar* ise içinde bulundukları devre göre radikal taleplere tercüman olan aydın grubunu temsil ederken *«Osmanlı vatanseverliği, hürriyet, meşveret»* gibi yeni kavramları siyasi literatüre getiriyorlardı. Bu kavramlar aydınlar arasında hızla yayıldı ve tutundu.

Osmanlı maliyesi bir iflâs hali yaşıyordu. 1875'de *moratoryum* (borçların askıya alınması) ilân edilerek devlet eshamının ancak yarısının ödenebileceğinin açıklanması, gerek iç, gerekse dış mali çevrelerde yıkıcı bir tesir uyandırmıştı. Ağır borçlar ve gittikçe kurumlaşma eğilimi gösteren yolsuzluklar, buhrana köklü bir çözüm getirilmesi düşüncesini besleyen unsurlardandı.

1871'de Bulgarlar'ın bağımsız Kilise için verdikleri mücadeleyi kazanarak Fener'in otoritesinden kurtulmaları, Balkanlar'da havayı gerginleştirdi. 1875'de Bosna-Hersek ayaklanmasına az sonra Bulgaristan da katılmakta gecikmedi. O dönemde Rusya'nın Bab-ı Âli üzerinde kurduğu etki, Batılı devletleri huzursuz ederken, Rusya, Balkan milletlerini kışkırtmaktan geri durmuyordu. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma siyasetini takib eden İngiltere dahi, Balkan ayaklanmalarının bastırılma üslûbundan ötürü ananevî, siyasetini değiştirmeye hazırlanıyordu. 1876'da Selânik'te Fransız ve Alman konsoloslarının öldürülmesi ve dış baskılarla hadiseye karışanların şiddetle cezalandırılması gerginliği artırdı. Balkanlar'da gerginliği gidermek gayesiyle 23 Aralık 1876'da toplanan Tersane konferansı ise Bab-ı Âli bürokrasisini bir an evvel harekete geçmeğe iten bir başka âmil oldu.

Esasen 10 Mayıs 1876'da Fatih, Süleymaniye ve Bayezid medreselerinin talebelerinin Bab-ı Âli'ye yürüyerek Sadrazam *Mahmud Nedim Paşa* ve *Şeyhülislam Hasan Efendi*'nin azlini istemeleriyle başlayan hoşnudsuzluk, Sadrazamlığa *Mütercim Rüştü Paşa*'nın, Şeyhülislâmlığa ise *Hüseyin Hayrullah Efendi*'nin nasbıyla yatıştırıldıysa da; aralarında *Serasker Hüseyin Avni Paşa*, Askerî mekteper nazırı *Süleyman Paşa*, Bahriye Nazırı Kayserili *Ahmed Paşa* ve Şûra-yı Devlet reisliğine getirilen *Midhat Paşa*'nın Sultan Abdülaziz'e duydukları güvensizlik, 29 Mayıs günü Abdülaziz'in hal'i ile neticelendi. Yeni ekibin büyük ümidler beslediği V. Murad tahta çıkarıldı. Bu değişiklik aydınlar ve bürokratlar arasında iyimserlik yarattı. Sultan Abdülaziz devrinin otokrat yönetiminin sona ermiş olduğu, bundan böyle hürriyet atmosferi içinde iç ve dış meselelerin daha kolaylıkla çözümlenebileceği inancı yaygınlaştı. Ancak bu iyimserlik V. Murad'ın, biraz da vükelânın tesiriyle ilân ettiği Hatt-ı Hümâyun'la dağılmaya baş-

Murad V.'in Tuğrası

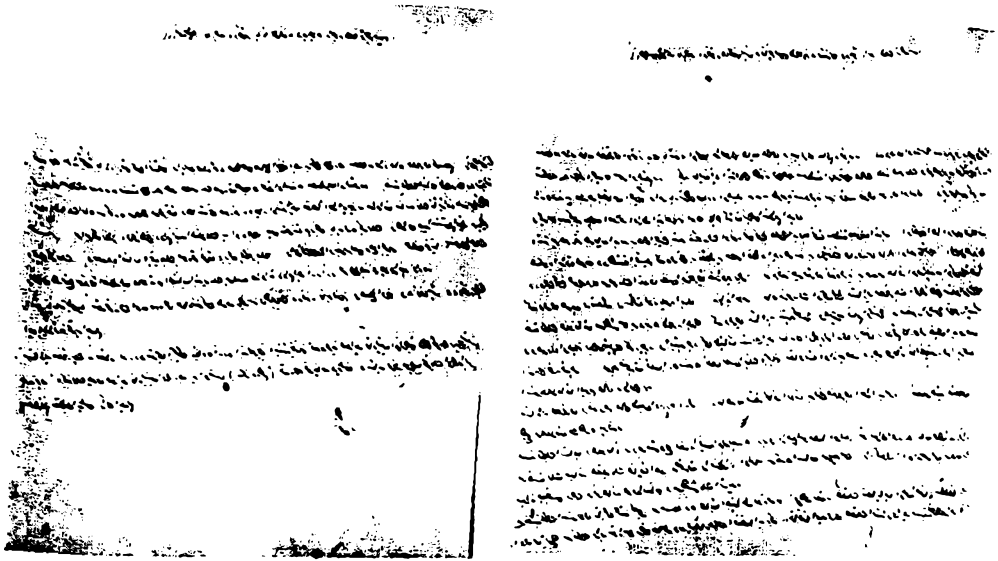

Sultan Murad'ın rahatsızlığına dair verilen raporlar: Solda Doktor Pana'nın 14 Temmuz 1292 (26 Temmuz 1876) tarihli ve sağda Doktor Akif Paşa ile Kapolyo'nun 1 Ağustos 1876 tarihli müşterek raporlarının fotokopileri

ladı. Bu hatt'da Abdülaziz'in hal'i tebaanın arzusu gibi gösteriliyor ve böylece hal'in mesuliyeti adeta ortada bırakılıyordu. Meşrutiyet hususunda mutabakat sağlanamadığı için bu konuya değinilmemişti. İstanbul basını o günlerde Meşrutiyet hakkında hayli ateşli bir polemik başlattı. Bu esnada, önce sâbık Sultan Abdülaziz'in ölümü veya cinayete kurban gitmesi (4 Haziran 1876), ardından *Çerkes Hasan vakası*, daha önce de mevcut olan, Sultan Murad'ın rûhi rahatsızlığını son hadde çıkaran âmiller oldu. Viyana'dan getirtilen doktorun verdiği rapora istinaden Sultan Murad 31 Ağustos günü hâl edildi ve yerine II. Abdülhamid tahta geçti. Meşrutiyet fikrinin en kuvvetli sîması olan Midhat Paşa'nın, cülûs ve hal'dan iki gün önce Abdülhamid ile görüşerek, Meşrutiyet'in ilânı hususunda anlaştıkları şekilde yorumlar mevcuttur. Ancak bu görüşme sonunda Midhat Paşa'nın Abdülhamid'e tam bir güven duyarak ayrıldığı kesindir.

Midhat Paşa, Osmanlı devletinin iç ve dış buhranlardan kurtulmasını, devlet düzeninde yapılacak yeni bir düzenlemeye bağlıyordu. Tuna, Niş ve Bağdat gibi eyâletlerde başarılı bir vali olarak şöhrete erişmiş, Rumeli'de bulunduğu yıllarda Avrupa ahvali hakkında bilgi ve gözlem sahibi olmuştu. Etnik menşe ve din farkı gözetilmeden, bütün tebaya temsil hakkı veren bir parlamento ve hükümdarın yetki ve sorumluluklarını belirleyen anayasal düzen fikri, Midhat Paşa'nın şahsında kendisi gibi düşünen aydın bürokratların müşterek ideali idi.

Abdülhamid, cülûsundan sonra neşrettiği Hatt-ı Hümâyun'da Kanun-ı Esasi'ye değinmeden umumi bir meclisin toplanacağını vaadetti. Abdülhamid, en azından o günlerde meşrutiyete taraftar görünüyordu ki, bazı yazarlar bu tutumu politik bir ric'at olarak değerlendirme eğilimindedirler. Gerçek niyeti ne olursa olsun, II. Abdülhamid'in, ilân edildiği şekliyle Kanun-ı Esasi'yi benimsediği ve iktidarı müddetince, bu anayasa hükümlerine göre icraatta bulunduğu muhakkaktır.

Kanun-ı Esasi'nin, teşkil edilecek Meclis tarafından hazırlanması fikri Midhat Paşa tarafından bile kabul görmemekteydi. Esasen o günlerde Midhat Paşa'nın hazırlamış olduğu bir proje vardı ve gayri resmi olarak Sultan Abdülhamid'e sunulmuştu. Abdülhamid, projenin daha geniş bir tabana dayanması arzusuyla olsa gerek, Said Paşa'ya tercüme ettirdiği Fransız Anayasası'nı vükelâya dağıttı ve herkesin kendi görüşünü, ilgili maddeler karşısına yazmasını istedi. 26 Eylül 1876'da ikiyüz kişinin iştiraki ile yapılan büyük şûra toplantısında ulemâ tarafından meşveret fikrinin, İslâm'ın temel esprisine uygun olduğu yolunda karar alınınca, Abdülhamid 8 Ekim'de tasarı hazırlama işini bir komisyona havale etti. Komisyon, önce Meclis'in Mebus-

II. Abdülhamid'in tahta çıkışı sırasında saltanat kayığının Dolmabahçe Sarayı önüne gelişi ve donanma tarafından top atışları ile selamlanışı (1876)

lar Meclisiyle Âyân'dan oluşan bir Meclis-i Umûmî niteliğinde olmasını kararlaştırdı. Daha sonra asıl tasarı üzerinde çalışmak üzere 7 Kasım'da daha dar kapsamlı bir alt komisyon teşkil edildi. Namık Kemal Bey, Ziya Bey (Paşa), Borsa komiseri Abidin (Paşa), Sava Paşa, Ohannes ve Odyan Efendiler'den mürekkep komisyon çalışmalarına başladığında konu bir yandan da kamuoyunda tartışılmakta, lehte ve aleyhte fikirler ileri sürülmekte idi.

Tasarı hazırlığı esnasında II. Abdülhamid'in muhtelif kişilerin görüşlerini alarak, tasarı üzerinde dolaylı olarak etkide bulunmağa çalıştığı anlaşılıyor. Umûmî meclise girecek üyelerin seçiminden önce, tasarının tamamlanması hususunda Midhat Paşa'ya kararlılığını hissettirmesi de bu yüzdendir. Böylece kurucu meclis niteliğini kazanabilecek bu heyetin Kanûn-ı Esasî üzerinde tasarrufta bulunması ihtimali ortadan kalkacaktı.

Tasarı padişaha sunulduktan sonra tartışmalar daha da alevlendi. Meşrutiyetin geleceğiyle ilgili endişeler açıkça dile getirildi. Ancak zaman gittikçe daralıyordu. Tasarının bir an önce son şeklini alması için, iki padişahı tahtından indiren darbeci gurubun önderlerinden Süleyman Paşa, II. Abdülhamid'e baskı yapmaktan çekinmedi. Bu gurubun endişesi, işin sürüncemede kalarak Tanzimat sonrasında olduğu gibi bir hükümet diktası döneminin başlaması idi.

Öte yandan İngiliz iç siyasetinde meydana gelen değişiklikler, meşrutiyet fikrinde Midhat Paşa'yı destekleyen İngiliz büyükelçisini de etkisiz bırakmıştı ve o günlerde toplanan *Tersane konferansına* başdelege seçilen Lord Salisbury, büyükelçi Henri Elyot'u devreden çıkararak, ananevî siyasetlerinin aksine Rusya ile dirsek teması araştırmaya başlamıştı. Bu durumda Kanun-ı Esasî'nin bir an önce bitirilerek, *Tersane konferasının* varlık sebebini ortadan kaldırmak gerekiyordu. 19 Aralık 1876'da II. Abdülhamid, Midhat Paşa'yı Sadrazamlığa getirip, vükela heyetine, çıkmazın hemen sona erdirilmesi için talimat verdi. Durum son defa 22 Aralık'ta bir «*Meclis-i Has*» toplantısında gözden geçirildi. Bu toplantıda Abdülhamid meşhur 113. maddenin kabûlü üzerinde kesin bir tavırla ısrar etti ve reddi halinde tasarıyı imzalamayacağını belirtti. Böylece, II. Abdülhamid'in istediği biçimde 113. madde tasarıya girdi ve ertesi gün öğleden sonra (23 Aralık 1876) Kanûn-ı Esasi törenlerle ilân edildi.

Kanun-ı Esasi'nin getirdiği en önemli müessese olan *Meclis-i Umûmi* 20 Mart 1877 günü ilk toplantısını yaptı. Meclis, *Âyân* ve *Meclis-i Mebûsan* olmak üzere iki organdan meydana geliyordu. Meclis-i Mebusan'a katılacak üyelerin seçimi için, Kanûn-ı Esasî'nin ilânından önce harekete geçilmişti. İlk toplantının Mart başında yapılacağı du-

II. Abdülhamid'in Tuğrası

yurulduğu halde mebusların vaktinde İstanbul'da olmamaları yüzünden tarih 20 Mart'a kaydırıldı. Bu seçimden önce, Padişah tarafından Âyân üyeliğine atanan 26 kişinin isimleri de açıklanmıştı. II. Abdülhamid, 40 kişilik kontenjanından 26'sını kullanmakla yetinmiştir. Ayân Meclisi 38, Meclis-i Mebusan ise 96 mebusdan müteşekkildi. İlk Osmanlı Meclis-i Umumi'si resmen 13 Aralık 1877'den 16 Şubat 1878 tarihine kadar görevini sürdürmüştür. Meclis-i Mebusan mevcudunun 40'ı gayrımüslim üyelerden meydana gelmişti. Meclis'in kapatılmasına, bu kozmopolit bünyenin sebep olduğunu ileri sürenler varsa da, asıl sebebin bu olduğu söylenemez. Zira, çok milletli bir tebaaya sahip Osmanlı Devleti'nin parlamentosunda gayrı-müslim üyelerin varlığı aklın ve mantığın gereğiydi. Meclis'in tatilinde Osmanlı-Rus harbinin mütemadiyen Ruslar lehine gelişmesi ve Rus birliklerinin Ayastefanos'a doğru ilerlemesinin yarattığı buhran yanında, Saray'da yapılan bir olağanüstü toplantıda Meclis-i Mebusan temsilcilerinden birinin sorumluluğu saraya yükler tarzda konuşmasının da etkili olduğu kabul edilir. 14 Şubat 1878 tarihinde II. Abdülhamid, Kanun-ı Esasi'nin ilgili maddesi gereğince, Meclis'in tatil edildiğini irâde etti: Mebuslar sessizce dağıldı, bazı mebuslar sürgün edildiler. Böylece I. Meşrutiyet sona erdi ve Meclis 1908 yılına kadar uzayan tatiline girdi.

1876 Kanun-ı Esasisi'ni, modern anayasaları ölçü alarak değerlendirmek yanıltıcı olur. Kanun-ı Esasi'ye bir geçiş devri anayasası demek mümkündür. Böyle bir metinde çağını aşan demokratik ve temel haklar manzumesini görmek mümkün olamazdı. Nitekim 1909'da yapılan tadilat, 1876'da kabul edilen metindeki aksaklıkların düzeltilmesi gayesine yöneliktir. Hükümdarın yetkilerini sınırlandırarak, yönetimde Meclis'i söz sahibi, giderek teşrii bir organ haline (yasama organı) getirmeyi amaçlayan Kanun-ı Esasî taraftarları, tasarının hazırlık safhasında kendilerine zaman bırakmayan iç ve dış şartların baskısıyla ve «ilerde nasıl olsa düzeltiriz» fikrinin verdiği rahatlıkla, tasarının son haliyle kanunlaşmasına göz yumdular. Kabul edilen metin, Padişahın hükümdarlık haklarını hukukileştiriyor, üstelik Meclis'in tatilde olduğu zamanlarda Padişaha muvakkat kanun yapma yetkisi vermesiyle ve 113. madde gereğince haklarında polisçe şüphe duyulan kişileri sürgün etme hakkını tanımasıyla kendi varlığını ortadan kaldıracak maddeler ihtiva ediyordu. Meclisin tatili de dahil, hükümran olduğu müddet zarfında II. Abdülhamid'in bu anayasaya aykırı hiçbir icraatının olmayışı, Kanun-ı Esasi taraftarlarının hazırlık esnasında «ne olursa olsun» fikriyle hareket edip, ileriyi kestiremediklerini gösterir. Bu niteliği ile 1876 Kanun-ı Esasisi Padişahı bağlayan ve sınırlayan bir anayasa değil, Padişahın istediği ve sınır-

Meclis-i Mebusan'ın Açılışı ve Muayede Salonunda Meclis üyelerinin
Hasır Rahmanın

ladığı bir anayasa olmuştur. Nitekim Abdülhamid aleyhinde adeta destanlaşan «*Basın sansürü*» dahi, bu anayasanın 12. maddesinin işletilmesinden ibarettir.

Padişahın istemediği bir kanun teklifini, yine Kanun-ı Esasî gereği görüşemeyen bir Meclis, fiilî olarak bir yasama organı değil, bir danışma meclisi niteliğini alıyordu. Tasarı hazırlıkları esnasında, Kanun-ı Esasî taraftarlarının ileri görüşlülükten uzak ve tedbirsiz, saltanatı temsil eden II. Abdülhamid'in ise temkinli ve titiz davrandığı söylenebilir. Bu hususta sık sık dile getirilen komplocu görüşlerin dışında 1876 Osmanlı Kanun-ı Esasi'sinin, zamanının ve tarihi şartların eseri olduğu açıktır.

Meclis'in tatilinden sonraki süreç içinde II. Abdülhamid, Meşrutiyet taraftarlarını etkisiz hale getirdi. Böylece aydınların muhalefeti diyebileceğimiz siyasî ve fikrî muhalefet kanun dışı bir zemine itilmiş oldu. Kanun-ı Esasi'nin ilânıyla elde edilmesi düşünülen siyasal ve diplomatik menfaatler de temin edilemedi. II. Abdülhamid, Kanun-ı Esasi'nin kendisine verdiği yetkileri kullanarak, Bab-ı Âli'yi, orduyu ve ulema'yı kendisine muhalefete kalkışamayacak derecede etkisizleştirdi ve merkezî otoritenin bütün yetkilerini kendisinde toplayarak merkeziyetçi bir yönetim kurdu.

I. Meşrutiyet devrinin sona erişi, bir anlamda Tanzimat devrinin ve Tanzimat ideolojisinin de sonunu getirdi. Reform, hürriyet ve temel hak talepleri, aceleye getirilmiş bir Kanun-ı Esasî ile fiilen ve yukarda zikredilen gerekçelerle hukuken zeminini kaybetti. Basın hayatının henüz emekleme devresini yaşadığı, haberleşme imkânlarının kıt ve mahdut olduğu o yıllarda bu cinsten taleplerin kamuoyu desteğini arkasına almasına imkân yoktu. Nitekim meclisin tatilinde olduğu gibi, akabinde cereyan eden sürgün hadiseleri de kamuoyuna mal edilebilecek hiçbir tepki yaratmamıştır.

Tanzimat'ı takib eden günlerde, saltanatın güçlü bir ortağı mevkiine geçen Bab-ı Âli, kendisine bahşedilen kuvvetin geri alınışına yine aynı gerekçelerle seyirci kaldı. II. Abdülhamid devri, bütün yetkilerin (ve tabii sorumlulukların) sarayda toplanmış olması bakımından Osmanlı tarihinde ilginç bir dönem olmuştur.

2 — II. Meşrutiyetin İlanı ve Sonuçları

II. Meşrutiyet, 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Abdülhamid'in 14 Şubat 1878 tarihinden beri tatil ederek bir daha toplamadığı Osmanlı Meclis-i Umumisi'ni yeniden toplantıya çağırması anlamına gelir. Meşrutiyetin yeniden ilân edilmesi gibi ifadeler en azından eksik bir anlam taşırlar. Osmanlı Kanûn-ı Esasîsi ilgâ ve iptâl edilmemiş, bi-

lâkis her yıl yayınlanan Devlet salnamelerinin başlangıcında yer almıştı. Teknik açıdan Meclis de tatilde idi. Bu bakımdan II. Meşrutiyet'in pratik neticesi, Meclis'in padişah tarafından yeniden toplantıya çağrılması olmuştur. Ancak 30 yıllık bir aradan sonra ilk meclisin üyelerinin tamamını toplamak mümkün değildi. Zira, bir kısmı vefat etmiş, bir kısmı sürülmüş, bir kısmı kaçmıştı. Böylece ilk meclis fiilen yok olmuştu. Yeni bir meclis için, seçimler yapılması gerekiyordu.

İlkine nisbetle II. Meşrutiyet, arkasında önemli miktarda kamuoyu desteği almış olması bakımından, sadece belli sayıda asker-sivil aydının değil, daha geniş kitlelerin iştirakiyle gerçekleşmiştir. En azından Rumeli mıntıkası için, II. Meşrutiyet'in halk desteğine dayalı bir hareket olduğu söylenebilir. İstanbul ve diğer vilayetlerdeki gösteriler, ilandan sonraya rastladıkları için Rumeli'dekilerden ayrı tutulmalıdır.

Osmanlı aydınının, iyi kanun ve nizam yaparak devletin kurtarılabileceği yolundaki safdilâne gayretlerinin belki en görkemlisini II. Meşrutiyet teşkil eder; ne var ki, bu ümitlerin sönüşü bakımından II. Meşrutiyet yine en görkemli örnek olarak gösterilebilir.

II. Meşrutiyet'in ilanı bütün şehirlerde gösteriler ve şenlik alayları ile görülmemiş bir iyimserlikle kutlanırken, aydınlar nihayet devleti kurtardıkları inancında idiler. Günlerce meydanlarda, köşe başlarında nutuklar çekilmiş, nümayişler yapılmış ve meşrutiyetle birlikte sadece siyasî durumun değil, herşeyin bir mucize tesiriyle düzeleceği inancı hakim olmuştu.

II. Meşrutiyet'e zemin teşkil eden hadiseleri, dar kapsamda, 1878'de Meclisin tatili ve Kanun-ı Esasi'nin fiilen uygulama sahasından çekilmesiyle başlatabiliriz. Aradan geçen 30 yıl boyunca Abdülhamid, tam merkeziyetçi bir yönetim lehine oluşan ortamdan istifade ederek, saltanat ve hükümet etme tarzını belirlemişti: Fiilen uygulanmayan, ama hukuken varlığını devam ettiren Kanûn-ı Esasî ona mevkii itibariyle meşru bir statü veriyor, o da tamamen kanunî yetkilerini kullanarak «hükümet» ediyordu. Abdülhamid, sık sadrazam değiştiren bir hükümdar olarak ün yapmıştır. Bu yüzden Bab-ı Âli bürokrasisi içinde herhangi bir hizipleşmeye engel olduğu kanaatiyle, «kendinden başka kimseye güvenmeyen» padişah, etkili ve geniş bir haberalma teşkilâtıyla merkezi otoritesini iyice pekiştiriyordu. Meşveret. II. Abdülhamid'in başvurduğu bir usul olmakla birlikte, gerçekte ülkenin tek yöneticisi oydu.

Abdülhamid'ın takib ettiği siyaset, Tanzimat'tan beri iyi niyetle izlenen Osmanlıcılık'ın terki ile tedricen yükselen İslâmcılık (Panis-

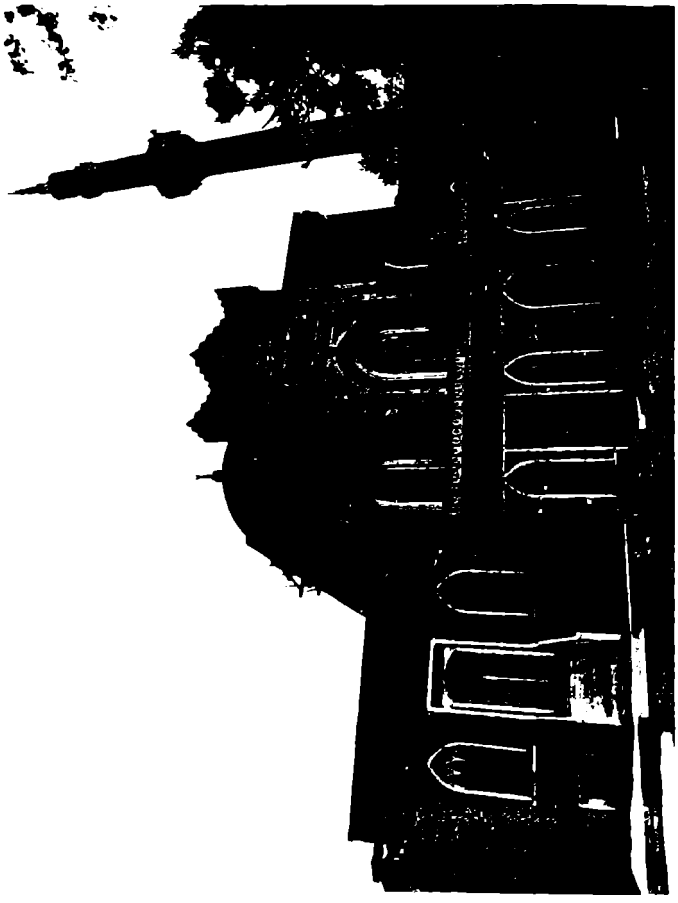

Hamidiye (Yıldız) Camii

lâmlzm) siyasetidir. Ancak bu yolda Abdülhamid, Düvel-i Muazzama'yı tahrik etmemeyi de bu siyasetin başlıca umdelerinden saymış, Avrupa devletleri nezdinde son derece dengeli ve hesaplı rota izleyerek, Osmanlı toprak bütünlüğünü korumayı ga··· edinmiştir. Avrupa devletlerini her ne pahasına olursa olsun taviz yoluyla teskin etmeyi, diplomasinin başlıca esası sayan Tanzimat devrinden sonra, Abdülhamid'in tavrı daha politik ve diplomatik bir mahiyet arzediyordu. Abdülhamid'in bu tutumunun içerde ve dışarda hayli muhalif yarattığını söyleyebiliriz.

Abdülhamid idaresinin sonunu ve dolayısıyla II. Meşrutiyet'i hazırlayan; daha saltanatının ilk yıllarında Meclisin tatili, Midhat Paşa'nın sadaretten uzaklaştırılması ve bilahare mahkumiyeti, Bab-ı Âli bürokrasisinin devre dışı bırakılarak yönetimde insiyatifin *Yıldız*'da toplanması gibi sebeplerle kendisiyle bir türlü uzlaşamayan Aydınlar oldu.

Esasen saltanatı boyunca Abdülhamid'in aydınlara güven duymadığı, aydınların da Abdülhamid'le bir türlü uzlaşamadıkları bir gerçektir. Abdülhamid, şahsiyeti icabı, sadece aydınlara değil, hemen kimseye itimad etmeyen bir yaradılışta idi. Amcası ve kardeşinin tahttan indirilmesi, Sultan Abdülaziz'in şüpheli ölümü, kendine karşı düzenlenen suikast teşebbüslerinin ardında Abdülhamid, hep birtakım aydınları görmüştür. Buna rağmen, tuhaf bir çelişki olarak kaydedilmelidir ki, Abdülhamid anlaşmakta güçlük çektiği aydınların sayısını artırmak ve onları kalitece yükseltmek amacıyla girişilen eğitim öğretimle ilgili hamle ve yatırımların da sahibi olmuştur. Kendisine muhalif bütün gizli cemiyetlerin üyeleri ya kendisi tarafından açılan, ya da yeniden imar edilen ve genişletilen okullarda okumuşlardır.

II. Abdülhamid ve yönetimine son vermeyi gaye edinen teşkilatlı muhalefetin başında 1889 yılında kurulan ve ilerde *İttihat ve Terakki Cemiyeti* adını alacak olan *Terakki ve İttihat Cemiyeti* geliyordu. Hemen tamamı öğrenci olan gizli cemiyet mensupları, açık bir programa sahip olmamakla birlikte «*Hürriyet ve Vatan*» kavramları etrafında vatansever görüşlere sahiptiler. Bu hareket kısa zamanda İstanbul'da bulunan yüksek devlet okulları arasına yayıldı. Yapılan kovuşturmalar, sürgün cezaları ya da göz korkutma nevinden azarlamalar etkili olamadı. Hareket 1894-1895 yıllarında ülke dışına kayarak Paris, Cenevre gibi merkezlerde küçük guruplar ve yayın organları çerçevesinde sesini duyurmaya başladı. 1895'de Bursa Maarif müdürü iken Avrupa'ya kaçan Ahmed Rıza Bey'in kurduğu *Meşveret gazetesi*, bu dönemde muhaliflerin taleplerini, terakki, düzen ve ilerleme yanında, imparatorluğun bütün tebasını içine alan geniş kapsamlı bir ıslahat

programı olarak ortaya koyuyordu. Osmanlılık fikrinin bu tarihte yeniden dile getirilmesi önemlidir.

1897 yılında *Murat Bey* Mısır'a kaçarak, daha önce İstanbul'da yayınladığı «*Mizan*»ı bu defa muhalif bir kimlikle yeniden çıkarmağa başlamıştı. Yabancı postahaneler aracılığıyla dağıtılan bu gazeteler, bütün muhaliflerin hislerine tercüman olan bir anlam taşıyorlardı. 1897 ortalarında Abdülhamid, özel olarak görevlendirdiği *Damat Mahmut Celaleddin Paşa* aracılığı ile *Mizancı Murad Bey*'i ikna ederek İstanbul'a dönmeğe razi ediyordu. 1897 yılında bir darbe ile Abdülhamid'i tahttan indirip yerine V. Murad veya Mehmed Reşad'ı getirmeyi planlayan bir komplo gurubunun mensuplarını da sadece sürgünle cezalandırmış olması enteresandır. Gerçek şu ki, Abdülhamid muhaliflerini önce yanına çekmeğe uğraşmış, bunu başaramayınca, görevle ve maaşla sürgünlük, en ağırı kalebendlik gibi cezalarla böylelerini payitahttan uzaklaştırmayı tercih etmişti.

1899'da Damat Mahmud Celaleddin Paşa'nın oğulları *Sabahattin* ve *Lütfullah*'ın Avrupa'ya kaçışları, Avrupa'daki Jön Türkler'in prestijini artırdığı gibi, saray açısından da katlanılması ağır bir olay olarak görüldü. Prens Sabahattin Bey, görüşleriyle Avrupa'daki Türkler arasında birlik sağlayamadıysa da, hareketin sempati kazanması bakımından *Jön Türkler*'e çok faydalar sağladı.

1905 yılından sonra Avrupa'daki Jön Türkler'e, bu defa Türkiye'deki genç subaylar da iştirak etmeğe başlamışlardı. Abdülhamid açısından bu, sonun başlangıcı oldu denilebilir. Ütopik düşüncelerle ve şairane hülyalarla Avrupa'ya ve bilhassa Paris'e firar eden Jön Türkler, bir türlü ayakları yere basmayan romantizmleri ile II. Abdülhamid karşısında gerçek bir tehlike oluşturabilmekten uzaktılar. Halbuki genç subaylar, ilk gizli cemiyetin kurulduğu yıllarda askerî öğrenci statüsünde bulunan bu insanlar, şimdi kıta subayı olmuş, yüzbaşı, binbaşı gibi rütbelerle askerî kuvvetlere emir-kumanda etmeye başlamışlardı. Bu subayların İstanbul'da olduğu gibi bilhassa Rumeli'de sayıca artmaları, muhaliflerin gücünü artıran bir başka etkendir. Bu genç ve sabırsız insanları harekete geçiren şey 10 Haziran 1908'de İngiliz ve Rus hükümdarlarının *Reval*'de bir araya gelerek, Osmanlı Devleti'nin istikbali hakkında tartışmaları oldu. 1906 yılında üçüncü ordu subayları tarafından Selânik'te kurulan *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* kısa zamanda *Ahmed Rıza Bey* gurubuyla birleşerek *İttihat ve Terakki Cemiyeti* adını almıştı. *Enver* ve *Talât* Beylerin de üye bulundukları Selânik şubesi, muhalefet hareketinin başarıya ulaşmasında baş rolü oynadılar. Subaylar ve askerî birlikler arasında isyan hareketleri görüldü. İstanbul'dan, isyanları bastırmak veya isyan-

cılara nasihatta bulunmak maksadıyla gönderilen heyet ve kişiler, ya etkisiz kaldı, ya da vuruldular. Nişan verilmek üzere İstanbul'a davet edilen Enver Bey, durumu kavrayarak dağa çıktı. Onu, *Resneli Niyazi* adında bir kolağası izledi. Hareket hızla yayıldı. İsyancılar Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesini istiyorlardı. Arnavut ihtilâl komitelerinin de iştirakiyle hareket güçlendi ve İstanbul'da endişe yaratan boyutlara ulaştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşvikleriyle saraya çekilen telgraflar, hareketi olduğundan büyük göstermek bakımından etkili oluyordu. Cemiyet de 21 Temmuz 1908 tarihinde ilk defa ismini kullanarak saraya telgraf çekti ve Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulmasını istedi. *23 Temmuz* gecesi Abdülhamid, yeniden Meşrutiyet'i ilan ettiğini bildirdi.

II. Meşrutiyet'in ilan tarihi olarak kabul edilen 24 Temmuz 1908 ile Abdülhamid'in hal' tarihi olan 27 Nisan 1909 tarihleri arasındaki zaman, II. Meşrutiyet'in sonuçlarını ihtiva etmesi bakımından mühimdir.

Meşrutiyet taraftarları, otuzüç yıl sürmüş Abdülhamid devrini, mutlaka sona erdirilmesi gereken bir devir olarak görüyorlar, Meşrutiyet'in ilanı ve Abdülhamid'in uzaklaştırılması ile adeta sihirli bir «güç» elde edeceklerini umuyorlardı. Dahilde, devletin bütün unsurları bir anda kardeş kesilip, kavgayı bırakacak, ırk-din ve mezhep farkları ortadan kalkacak, hariçte ise Avrupalılar, Jön Türkler'in ne kadar iyi niyetli olduğunu farkederek, topraklarımız üzerinde artık saldırgan emeller beslemeyeceklerdi. Bu noktada II. Meşrutiyet'ten beklenen en mühim sonuç, adeta ülke topraklarının bütünlüğünü sağlamak ve geri kalmışlıktan kurtulup, ilerlemeye başlamak gibi bir şeydi. İlk günlerde bazı Bulgar ve Ermeni çeteleri, Meşrutiyet dolayısıyla ilan edilen aftan istifade ederek şehre inip silahlarıyla teslim oldularsa da, hemen hemen tek iyiniyet gösterisi bunlardan ibaret kaldı; Yunanistan Girit'in (6 Ekim 1908), Avusturya, Bosna-Hersek'in ilhakını, Bulgaristan istiklâlini (5 Ekim 1908) ilan ederek, bu safdil hesapların hiç de gerçekçi olmadığını gösterdiler. Daha sonra Eylül 1911'de İtalya Trablusgarb'ı işgal edecek, Ekim 1912'de Balkan devletleri hep bir olup Osmanlılar'a saldıracaktır.

Bu dönemin bir başka özelliği İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hem var-hem yok statüsüdür. Fiilen iktidara ortak olan ve desteklemediği sadrazamın düşürülmesine yol açan teşkilat, hukuken ortada yoktu. Perde arkasında kalarak işleri idare etmek yolundaki siyaseti, kısa zamanda tepkilere sebep oldu ve İstanbul basınında İttihatçı aleyhtarı ilk yazılar görülmeğe başlandı. Ancak 31 Mart (13 Nisan) 1908'den bir gün önce Cemiyet bir bildiri ile siyasi bir parti olduğunu açıklamıştı.

Bu arada Meşrutiyet'ten sonra sadârete gelmiş olan *Kâmil Paşa*, İttihatçıların desteği çekmesi üzerine düşmüş, yerine *Hüseyin Hilmi Paşa* getirilmişti. Abdülhamid'in hâlâ padişah olarak varlığını ve mevkiini devam ettirmesi de, ihtilâli yapan güçleri tedirgin etmekteydi.

Bu ortam içinde seçimler yapıldı ve seçimleri İttihat ve Terakki ezici bir çoğunlukla kazandı. 1876 Kanûn-ı Esasisi'nde öngörülen kaidelere göre yapılan seçimlere *Ahrar fırkası* da girmiş, ancak başarı kazanamamıştır. Yeni üyelerin seçilmesinden sonra Meclis 17 Aralık 1908 günü toplandı. Böylece Meşrutiyet'in en büyük organı olan Meclis de işler hale gelebilmişti. Bu meclis 160 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Yahudi Mebusdan müteşekkildi. Meclisde, genel hatlarla İttihat ve Terakki'nin izlediği politika, «İttihad-ı Anasır» fikri etrafında bir Osmanlılık şuuru ve heyecanı yaratarak toprak ve devlet bütünlüğünü sağlamak ve bunu da, daima muğlak bıraktıkları pozitivist kaidelerle başarmaktı. Ahrar Fırkası'nda İttihatçıların Türkçü ve millici karakterine göre, biraz gayrı-müslim nitelik ağır basıyordu. Meclisin açılması, partilerin fiilen faaliyete geçmesi ve Kanûn-ı Esasi'nin işlerlik kazanması ile, siyasal katılma ve basın hayatında büyük bir canlılık husûle geldi. Bu, âdeta geçen otuz yılın birikiminin bir anda harekete geçmesine benziyordu. Particilik yanında cemiyetleşme de hızlandı. Bu aktif katılma içinde Meclis çoğunluğunu elinde bulunduran İttihat ve Terakki, giderek tahakkümcü bir çizgiye meyledince gerek meclis içinde ve gerekse halk arasında gittikçe sertleşen bir muhalefet oluştu. İttihat ve Terakki de bu sertliğe sertlikle karşılık vermekten çekinmedi. 7 Nisan 1909 tarihinde *Serbesti* gazetesi başyazarı *Hasan Fehmi*'nin köprü üstünde öldürülmesi hadisesi, İttihatçı muhaliflerinde büyük infial uyandırdı. Nihayet 13 Nisan 1909'da gerçek sebebi, şimdiye kadar tamamen aydınlatılamamış meşhur *31 Mart vakası* meydana geldi. Subaylarına karşı gelen bazı askerî birlikler Meclis-i Mebusan'ı kuşatarak, «*şeriat isteriz*» bağırışmalarıyla gösteriye başladılar ve ünlü İttihatçı gazeteci *Hüseyin Cahit*'e benzettikleri *Lazkiye Mebusu Arslan Bey*'i vurarak öldürdüler. Ayaklanma yayılarak bütün İstanbul asayişini tehdit eder bir hal aldı. Hükümet çaresiz durumdaydı ve mebuslar kaçacak yer arıyorlardı. Bu sırada II. Abdülhamid âsilerin arzularına uyarak sadrazamı değiştireceğini ve âsileri affedeceğini vaad etti.

İnkılâbı yapan güçler, İstanbul'daki olaylar üzerine harekete geçmekte gecikmediler: Selânik'de bulunan *Mahmud Şevket Paşa*, «*Hareket Ordusu*» diye anılan askerî birlikle İstanbul'a yürüdü ve 23 Nisan'da bazı küçük çarpışmalarla şehri işgal etti. Böylece İttihatçılar ve Meşrutiyet taraftarları yeniden üstünlüğü ele geçirebildiler ve bir süreden beri varlığını tehlikeli gördükleri Abdülhamid'i tahttan indi-

rerek sürgüne yolladılar. Hal' ve sürgün kararının tebliğindeki üslûp, İttihatçıların, sultana duyduğu nefreti açıkça göstermesi bakımından mühimdir.

Abdülhamid'in 27 Nisan 1909'da tahttan indirilerek Selânik'e sürgüne gönderilmesiyle İttihat ve Terakki, siyasi gücün tamamına sahip olduğunu isbat etti. Tahta çıkarılan *V. Mehmed Reşad*, Abdülhamid'le mukayese edilemez derecede silik, yaratılış itibariyle savunmasız ve yumuşak tabiatlı bir insandı. Abdülhamid'in kontrollü, merkeziyetçi ve disipliner yönetiminden sonra Mehmed Reşad'ın gerçekten yumuşak tabiatı, İttihat ve Terakki'nin diktasını kolaylaştıran başlıca âmillerden oldu.

Esasen İttihatçılar 1876 tecrübesinden aldıkları dersle padişahın yönetimdeki ağırlığını ortadan kaldırmayı başarmışlardı. 15 Ağustos 1909 tarihinde kabul edilen değişikliklerle padişah, «*saltanat eder, ancak hükümet edemez*» ilkesine göre yetkisiz bırakıldı. Bu durum, kanun koyucuları hükümetin kudretini artırıcı yönde tedbir almağa sevk etti. İttihat ve Terakki, ilk safhada hükümete karşı Meclis'i güçlendirmeyi benimsediyse de, Meclis'de gittikçe sertleşen bir muhalefetin varlığından ürkerek, 1914'de Meclis'i çok konuda devre-dışı bırakan, «*anayasalı bir hükümet sultasında*» karar kıldı. Sonuç itibariyle İttihat ve Terakki yönetimi, Abdülhamid'in merkeziyetçi ve muhaliflerine göre «baskıcı» yönetimini eleştirerek yerine daha şiddetli «merkeziyetçi ve baskıcı» bir yönetim tesis etmiştir.

II. Meşrutiyet, Osmanlı tebasına şahsî ve siyasi hakların kullanabilmesi bakımından önemli haklar kazandırmış, siyasî hayatımızda ilk çok parti denemesine zemin hazırlamış ve meclis 1876'daki zaaflıyetlerinden arındırılmaya çalışılmıştı. Kuvvetler ayrılığı prensibi göz önünde tutularak yasama ve yürütme güçleri arasında denge gözetilmişti.

II. Meşrutiyet'in Türk siyasî hayatına getirdiği en mühim yeniliklerden birisi «*Milli Hakimiyet*» prensibidir. Saltanat etme yetkilerini sembolik bir mahiyette koruyan hükümdarın Kanûn-ı Esasi'ye bağlılık yemini etmeye mecbur olması ve üstelik bunun Meclis huzurunda yapılması yanında, yasamanın meclise, yürütmenin usulüne uygun şekilde seçilmiş hükümete bırakılması, daha birkaç yıl önce «*zıll'ullah-i fi'l-ard*» sayılan «*halife-i rûy-i zemin*»in tartışılmayan otoritesinin yerine bir başka gücün, «*Milli Hakimiyet*»in geçmekte oluşunun önemli göstergeleridir. Bu bakımdan II. Meşrutiyet'in birincisine göre daha fazla batılı örneklerine yakın olduğu söylenebilir. I. Meşrutiyet, idarenin keyfiliğe kaçma temayülünü önleyecek ve denetleyecek bir sistemi, daha doğrusu kanuni bir idare şeklini öngörüyordu.

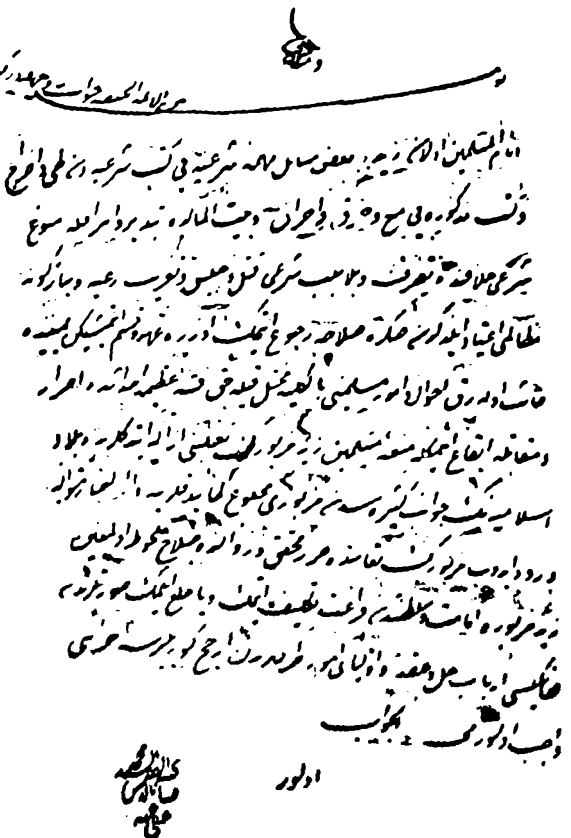

Abdülhamid'in hal'i fetvası

V. Mehmed'in Tuğrası (Resad)

II. Meşrutiyet ise hem kanunu yapma ve hem de yürütme yetkisini saray veya padişahtan alıyordu.

II. Meşrutiyet birincisine kıyasla daha çok kişinin arzuladığı bir hareket olarak görülür, ancak buna toplumsal anlamda bir halk hareketi, ya da «halkın talebi» diyemeyiz. İttihat ve Terakki etrafına toplanmış bir gurup asker-sivil aydın, II. Meşrutiyet'in ilanında bir motor görevi yapmıştır. Hatta bu aydın gurubun içindeki asker kanat, eyleme geçmemiş olsaydı, II. Abdülhamid, yıllardır yaptığı gibi sivilleri rahatlıkla etkisiz hale getirebilecekti. O günlerde halk herşeye rağmen hayatından memnundu ve Abdülhamid'in halk efkârından titizlikle gizlediği «fitne» haberlerinden uzakta, izâfi bir bereket ve ucuzluk devrini yaşıyordu. Hâl'inden beş yıl bile geçmeden Sultan Abdülhamid devrinin birçok kaynakta adeta bir efsane gibi anlatılması, II. Meşrutiyet'le yönetime gelenlerin tecrübesizliği ya da talihsizliğine bağlanabileceği gibi, Abdülhamid devrinde halkın hiç değilse «izafi» olarak daha mutlu oluşuyla da izah edilebilir.

B — SİYASİ FİKİR HAREKETLERİ

1876 yıllarında Türk aydınları, Tanzimat fermanıyla belgelenen anlayışın devamı olarak, daha iyi kanunlar ve iyi düzenlenmiş bir idarî mekanizmayla devletin, artık iyice hissedilen bunalımdan kurtarılabileceği ümidindeydiler. İlk defa savaş meydanlarında farkedilen Batı üstünlüğü, bu dönemde Türk aydınının fikir yapısını etkileyen ve değiştiren en mühim haricî faktör olarak düşünce alanında belirir. Aydınlar radikal istekler peşinde değil fakat geniş ve kapsamlı bir ıslahattan yanadır. Padişahı tahtından indirmek gayesiyle, canını tehlikeye atarak komplo hazırlayanların dahi gayesi düzen değişikliği değil, kendi görüşlerini uygulamaya yarayan bir «padişah» değişikliğidir. Osmanlı hanedanının ve bilhassa Abdülhamid devrinde kesin çizgilerle önemi belirginleşen hilâfetin asırlara dayanan varlığı tartışılmıyordu. Padişaha en ağır tabirlerle hücum etmekten çekinmeyen Jön Türkler'in hedefi, bizzat padişahlık makamı değil, «âdil pâdişah», kaynağını İslâm hukukunda bulan meşveret usulünün kurumlaşması, şahsî hak ve hürriyetlerin kanun teminatına alınması ve Osmanlı mülkünün tebasıyla bölünmez bütünlüğü gibi isteklerdir. Gerçekte Osmanlı aydınları, o dönemde ülkenin birliğini tehdit eden ve ilhamını Batı'dan alan etnik kıpırdanmaları, en yakın tehlike olarak görüyor ve bu tür hareketleri yatıştırabilmek için fikir üretmeye çabalıyorlardı.

Batı'yla giderek artan ve çeşitlenen temaslar Türk aydınının zihninde «Terakki» kavramını adeta sihirli bir sembol haline getirmişti.

Esasen gelişme fikrine duyulan imân, o günlerde bütün Avrupa'yı etkileyen popüler bir düşüncedir. Kaynağını Auguste Comte'un Pozitivizm'inden alan bu felsefeye göre artık teolojik ve metafizik çağ geride bırakılmış ve aklın, mantığın, bilimin ve müsbet düşüncenin egemen olduğu pozitivist çağ başlamıştı. Bu fikir Osmanlı aydınları arasında oldukça benimsenmiştir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti'nin şekillendirilmesinde dahi Pozitivizm'in bariz etkilerini görmek mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu Doğu ile Batı'nın birleştiği bir coğrafya üzerinde doğmuş olmasına rağmen, en azından XVIII. yüzyıl başlarında Batı ile kurduğu ilişkilerde edilgen bir rol oynamamıştır.

Osmanlılar harici tesirlere kapalı bir dünya görüşüne sahip değildiler: Bilakis Hind'den Mağrib'e kadar uzanan Şark, Osmanlılar'ın fikir alışverişinde bulunmaktan çekinmedikleri geniş bir etkileşim alanı idi. Batı'yla temas kurmakta gösterilen umursamazlığı, İslâm'ın müminlere verdiği «*kendine yetme*» şuuru ile izah edebiliriz. Ezeli hakikatlerin bekçisi ve askeri olduğunu farkeden Osmanlı için Batı, ilginç bir alan değildi. Üstelik asırlardan beri İslâm'ın toprak bütünlüğünü tehdit eden Batı âlemi, Hristiyan olması bakımından da Osmanlılar'a daima düşman kimliğiyle görünüyordu.

Batılıların ilim ve teknikte aldıkları mesafenin Batı'ya yönelik ilk dikkatleri uyandırmış olduğu görüşü de tartışmaya açıktır. Gerçek şu ki, Osmanlılar savaş meydanlarında Batılılara karşı üstünlük sağladıkları süre içinde Batı'nın gerçekte ne olup-olmadığını pek az merak etmişlerdir. Askeri alanda yenilgiler birbirini takip etmeye başlayınca bu üstünlüğün hangi kaynaktan gelmiş olabileceği yolundaki «*merak*», Batı ile temasın başlangıcını oluşturmuştur.

Fransız ihtilalinin Osmanlı aydınları arasında ilgi uyandırmasının sebebini, yukarda çizilen çerçevede bulabiliriz. Fransız ihtilali siyasi planda *hürriyet, eşitlik* ve *milliyet* prensiplerini ortaya atmış olmasına rağmen Osmanlı aydının dikkatini çeken şey, ihtilalin ve getirdiği düzenin laik niteliği idi. Batı, ilk defa hiç olmazsa teoride Hristiyan imanını bayrak edinmekten vazgeçerek yeni fikirler üretiyordu. Osmanlı aydınlarına cazip gelen şey, laikliğin bizatihi kendisi değil, ihtilal önderlerinin laik tutumları oldu. Nitekim en batıcı Osmanlı aydınları arasında dahi İslâmiyet, Batı'dan ithal edilmesi düşünülen fikir ve kurumların test edildiği başlıca miyar olmuştur.

Fransız ihtilalinin yaydığı fikirler bir şok dalgası biçiminde olmaktan ziyade tedrici ve örtülü bir biçimde Osmanlı aydınları arasında yayılma imkanı buldu. Esasen *hürriyet, eşitlik* ve *milliyet* kavram-

larının bir müslümana, o günlerde inkılapçı bir karakterde görünmemesi tabiîdir: Hürriyet hukuki bir tabirdi ve esirliğin zıddı olarak kullanılıyordu. Allah karşısında herkesin eşit olduğunu bilen, üstelik Batı'da olduğu gibi sınıflı bir toplum gerçeğini yaşamayan insanlara eşitlik kavramının ilginç gelmemesi de aynı kabildendir. Milliyet, bunlardan daha da anlaşılmaz bir kavram olarak görülmüş olmalıdır. İnsanlığı *Müslim*, *Ehl-i kitab* ve *kâfir* olarak üçe ayırmakta iktifa eden ve inananların birliği (ümmet) esasına göre bir arada yaşayan insanlar için milliyet, sınırları belirsiz ve ürkütücü görünmüş olmalıdır. Bu kavramların Osmanlılarca kabul edilir hale gelmesi Batı'yı kendine muhatap kabul etmeyen ve kendisini üstün gören Osmanlı zihniyetinin ve duygusunun sarsılmasıyla başlamıştır.

Osmanlı Devleti, çok milletli bir yapıya sahipti. Muhtelif din ve ırktan meydana gelen teba içinde, sadece Türk ve Müslüman çoğunluğu düşünerek yorumda bulunmak yanıltıcı olur. Nitekim Fransız İhtilali (Osmanlı aydınlarının deyimiyle Fransa İhtilâl-i Kebiri) son tahlilde bu çok milletli birliğin dağılması ve üyelerinin zaten koruduklarını dinî şuur yanında millî şuurla da kimliklerini aramaya başlamaları sonucunu doğurmuştur. Bu cereyanın pek tabii olarak en geç tesiri altında kalan, çoğunluğu teşkil eden Türk ve Müslüman unsur olmuştur. En önce Avrupa topraklarındaki Hristiyan unsurların kopuşuyla başlayan bu gelişme, daha sonraları Afrika ve Asya coğrafyasındaki Arap unsurlarının şu veya bu şekilde bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle neticelendi.

Hürriyet kavramının, ortalama bir Müslüman için inkılapçı bir anlamının olmadığından söz etmiştik. Osmanlı aydını için hürriyet, öteden beri tebanın devletten istediği tek şeyin, yani adaletin yerini tutan bir kelime oldu. Avrupa'da kurulmağa başlanan parlementolu (meşrutî) rejimlerde aydınlar, otoriteye karşı birer şahsiyet olarak var olma, dolayısıyla muhalefet edebilme, aykırı fikirler ileri sürebilme ve fikirlerinden ötürü takibata uğramama haklarını elde etmişlerdi. Osmanlı aydınının hürriyet talebi, bu bakımdan biraz da varolma mücadelesidir. Bu vetire içinde, taleplerini geri çevirebilecek yegâne kuvvet olan mutlakiyet rejimi tedricen eleştirilerin boy hedefi haline gelmişti.

Hürriyet ve eşitlik talepleri Osmanlı tarihinde ilk defa *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*'nda (1839) ifadesini buldu. Bu belge ile Devlet-i Aliyye, her dindeki kişilerin eşitliğini kanun teminatına bağlayarak, eşitlik talebine hukukî bir mesned hazırladı. Bu olay gerek Müslim ve gerekse gayr-ı müslim teba arasında hoşnudsuzluk yarattıysa da Osmanlı parlementarizminin temel esaslarından birini teşkil etmiştir.

Gülhane Hattı, bunun yanında tebanın hayat, namus ve mülkiyet güvenliği, iltizamın ilgası, orduya asker alma usulünün intizam altına alınması, yargının düzenlenmesi gibi ıslahat mahiyetinde tedbirler de getirmişti.

Yaygın adıyla *Tanzimat Fermanı* Osmanlı aydınında görülen dönüşümün bir göstergesi sayılır. Bu fermanla hem doğulu kalınabileceği, hem de batılı olunabileceği gibi bir imaj zihinlerde yaygınlık kazandı. Herhangi bir senteze ulaşmaktan uzakta kalan bu garip ikilik, II. Meşrutiyet'in getirdiği serbestlik günlerine kadar, her iki fikre de mensup olanlar arasında bir gerginlik yaratmadan yaşadı. II. Meşrutiyet'in kısa süren hürriyet atmosferi içinde bu ayrımın giderek sertleşmeğe başladığını ve Osmanlı aydınlarının, Tanzimat günlerine nazaran daha belirgin bir tavır takındıklarını görüyoruz.

Tanzimat Fermanı'nda işaret edilen bir başka husus «Yeni kurallar»ın üretilebilmesi için bırakılan açık kapıdır. II. Mahmud devrinde kurulan *Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin yarı teşrii bir niteliğe büründürülmesi, ananevî İslâm hukukunun yanısıra kanun yapılmasına imkan veriyordu. Bu önemli adımın özünde, ilk Osmanlı parlementosunu hiç değilse bir fikir olarak görmek mümkündür.

1 — Parlementarizm

Parlementarizm başlığı altında müstekil bir siyasî fikir hareketinden bahsetmek güçtür. Ancak Tanzimat ricalinden Midhat Paşa'ya kadar uzanan, hatta İttihatçıları bile içine alan geniş bir kapsam içinde parlementarizm, Türk aydınının hürriyet, eşitlik, adalet ve ilerleme taleplerini karşılayan bir muhtevaya sahiptir. Ziya Paşa, Namık Kemal, Şinasi kuşağından sonra gelen Jön Türkler, II. Meşrutiyet'le gelen meclisli günlere kadar, dalma parlementonun ve meşveretin ana fikri teşkil ettiği programlar etrafında mücadele vermişlerdir. Osmanlı devletinin mutlakiyetçi yapısı onlara göre, ilerlemeğe, Batı'ya yetişebilmeye engel teşkil ediyordu.

Osmanlı aydınlarını ve savundukları fikirleri iyi anlayabilmek için şu gerçeği gözden kaçırmamak gerekir: Onlar, yıkılışını günbegün izledikleri büyük bir devleti ayağa kaldırabilmek, onu yeniden yapılandırmak ve bu korkunç düşüşü durdurabilmek, hiç değilse bir nebze olsun geciktirebilmek için birşeyler yapmaya çalışan ve iyiniyetlerinden kimsenin şüphe duymaması gereken insanlardı. Haklarında lehte veya aleyhte hüküm verirken unutulmaması gereken husus budur. Onlar sadece entellektüel bir heyecanla fikir üretmiş değillerdir. Aynı zaman da ileri sürdükleri fikir ve çarelerin hemen tatbikata ge-

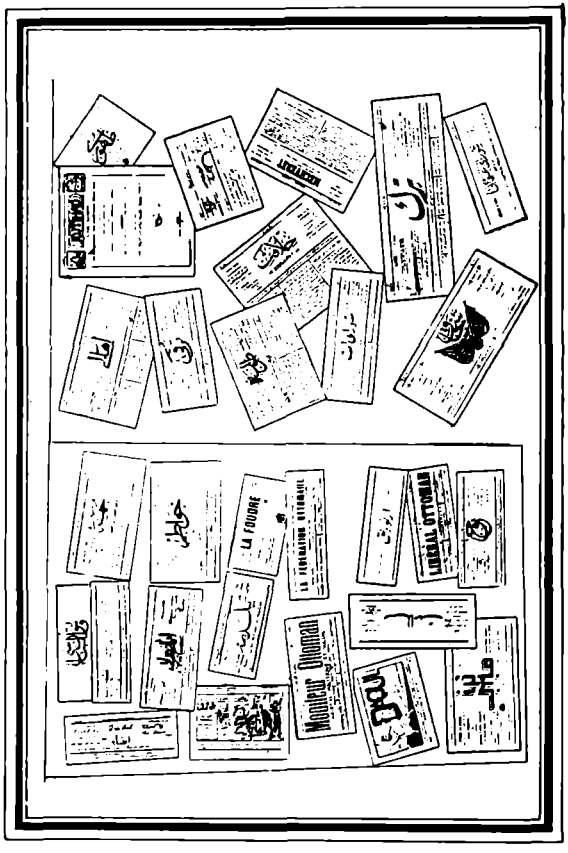

Genç Türkler'in Avrupa'da çıkardıkları gazeteler

çirilmesi için gayret sarfetmişlerdi. Bu gayretleri, herşeyin üstünde devletten yana bir tavrın sonucu olmuştur.

Sözünü ettiğimiz parlementarizm, elbette çağdaş anlamda bir demokrasiyi öngörmemektedir, bu da zaten beklenemezdi. Türk aydını için meşrutiyet, mevcût bunalımın aşılması için zaruri bir tedbir olduğu kadar, kendilerinin de yönetime katılması anlamına geliyordu. Yönetime katılma hususunda Türk ve Müslüman unsurun önü kapatılmış değildi; geleneksel yönetim biçiminde halk arasından çıkmış kimselerin tâ sadrazamlığa kadar yükselebildikleri çok görülmüş örneklerdendir. Ancak o günlerde batılı anlamda eğitim veren kurumların yaygınlaşması ve Avrupa'ya talebe gönderilmesi dinî ve askerî niteliğin tamamen dışında sivil aydınların sayısını artırmış bulunuyordu. Bu kişilerin yönetime katılabilmesi Babıâli bürokrasisi yoluyla dolaylı olarak gerçekleşiyorsa da, ülkenin kaderi hakkında konuşma isteklerini dolaylı bir katılım sistemi tamamen karşılamaktan uzaktı. İşte parlementolu meşrutiyet fikri doğrudan katılım ihtiyacını tatmin edebilecek bir sistem sunuyordu.

Meşrutiyet fikrinin aydınlar arasında geniş bir tabana sahip olmasının muhtelif sebepleri vardır. Nitekim Kanun-ı Esasi'nin hazırlanması günlerinde toplanan bir komisyonda ulema, Meşrutî idarenin İslâm'a aykırı bir kurum olmadığı, bilakis İslâm'da mevcut bulunan «meşveret» usulünün, meşrutiyete cevaz verdiği yolunda görüş belirtmişlerdi. Batı'nın tesirinde kalan aydınlar ise Meşrutiyetin, o devre göre çağdaş ve Batılı bir kurum olduğu gerekçesiyle gerçekleşmesinden yanaydılar. Böylece Meşrutiyet, hemen hiç tepki görmeksizin kabul dilen ortak bir ideali temsil etti.

1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasî Abdülhamid tarafından, hem de meşrutî usullere uygun olarak kolayca askıya alındı. Bu kolaylığın sebebini, aydınların talebinin, halka mal olmuş sosyal ve siyasî talep haline gelmemiş olmasında bulabiliriz. O devirde haberleşme vasıtalarının en mühimi olan *Basın*, henüz emekleme günlerini yaşıyordu. Böyle bir atmosferde siyasî fikirlerin geniş halk kitleleri tarafından desteklenmesi ve geniş bir tabana dayanabilmesi elbette düşünülemez.

1878'den 1908'e kadar geçen süre sayılmaz ve 1918'de başlayan işgal günleri de dahil olmak üzere Türkiye'nin hiç parlementosuz kalmadığı göz önünde bulundurulursa, parlementarizmin zamanla esaslı bir sosyal zemine oturduğu ve Türk toplumunda ise, o günlerden bu yana *hürriyet, eşitlik, adalet* ve *demokrasi* gibi kavramlarla ilgili müşterek bir şuur geliştiği söylenebilir.

Osmanlıcılık, Osmanlı İmparatorluğu'nu teşkil eden bütün kavim, cemaat ve milletlerin, din, mezhep, ırk, milliyet farkı gözetilmeden adalet, hürriyet, eşitlik havası içinde bir arada tutulmalarını ve yaşamalarını temin etmek isteyen bir zihniyettir, anlayıştır. Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu devirlerde (XV-XVI. yüzyıllar) Osmanlıcılık fiilen mevcut olan, yaşayan, ancak ideolojik veya teorik özelliği ve mahiyeti bulunmayan bir olguydu. Bu bakımdan, Osmanlıcılık tamamen ütopik, hayali bir kavram olmayıp, tarih içerisinde çeşitli unsurları bir arada tutarak kendini hayata geçiren somut bir olaydır. İşte Osmanlıcılık, önce teorik siyasi bir fikir akımı olarak değil bir uygulamadır. Teorisini uygulamasından almak isteyen siyasi ve fikri bir arzu olarak görülebilir. Fakat bu arzunun ortaya çıktığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı birliği fiilen yoktu veya dağılma safhalarını yaşıyordu. O halde, Osmanlıcılık'ın hiç bir uygulama şansının ve zemininin kalmadığı bir devirde çıktığı kabul edilebilir. Bu yönüyle, Osmanlıcılık herkesin birleşebileceği bir temenniden başka bir şey ifade etmemektedir.

Mazide kalan başarılı bir uygulamadan ilhamını alan *Osmanlıcılık*, Tanzimat'tan itibaren bütün imparatorluk teb'asını(fertlerini) «*Osmanlı*» tabiri altında toplayarak siyasi mânâda yeni bir millet oluşturma gayretinin adıdır. Bu yeni oluşum ve Osmanlıcılık şuuru üç temel unsur etrafında meydana getirilecekti:

Osmanlı Hanedanı, Osmanlı Vatanı, Müşterek menfaat. Osmanlı teb'ası eşit, hür ve âdil bir sistem içinde bu üç temel ilkenin şuuruna vararak «*Osmanlı milletini*» teşkil edecekti.

İşte, Osmanlı aydınlarına «*Türklük yok, Osmanlılık var*» dedirten Osmanlıcılık programı buydu. Tanzimatçılar çeşitli unsurlardan iradi bir Osmanlı milleti yapmanın mümkün olabileceğine inanıyorlardı. Düvel-i Muazzama, Tanzimatçıları bu programlarından ötürü destekliyor ve gerçekleştirilmesi için onlara, gayr-i müslimler lehine liberal reformlar yapılmasını telkin ve tavsiye ediyorlardı. Bu telkin ve tavsiyeler zamanla politik, istek ve diplomatik baskılara dönüştü. Bunun neticesi Tanzimat, Islahat Fermanları ilan edildi ve fermanlarda öngörülen reformlar uygulandı. Fakat istenilen gerçekleşmedi. Yapılanlardan ne müslümanlar, ne gayr-i müslimler memnundu. Ne reformlar, ne imtiyazlar, ne de anlaşmalar Osmanlı birliğini temin edebiliyordu. Buna rağmen Osmanlıcılık fikrine olan güven yaşıyordu. I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet yeni ünitelerle ilan ediliyordu.

Fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve neticeleri Osmanlıcılık hareketine büyük bir darbe vurdu. Savaş esnasında ve sonraları Bal-

kanlar'da, Doğu Anadolu'da yaşanan olaylar, gayr-i müslimlerin müslümanlara karşı isyan ve saldırıları Osmanlıcılık fikrinin hayal olduğunu gösteriyordu. Çünkü çağ milliyetler çağı idi. Her kavime, her cemaate milliyet şuuru yerleşmişti. Her unsur muhtariyet veya istiklâl peşinde koşuyordu.

Yaşanan acı tecrübelere ve milliyet fikrinin ön plâna çıkmasına rağmen, Osmanlıcılık fikri varlığını sürdürdü. Genç Türkler arasında taraftarlar buldu. Ancak II. Meşrutiyet ve Balkan savaşlarından sonra Osmanlıcılık fikrine *Türkçüler, İslâmcılar, gayr-i müslimler* ayrı ayrı mânâ vermeye başladı. Artık kimse «*Osmanlı milleti*» yaratma peşinde değildi. Bundan böyle, Osmanlıcılık bir hedef olarak değil, fakat millî hedeflere varmak ve milliyetçilik fikrini örtmek için kullanılan uygun bir vasıta ve zemin olarak ele alınmıştır.

Osmanlıcılık hareketi, devletin adının Osmanlı oluşu, «Osmanlı» tabirinin muğlak(belirsiz) oluşu sebebiyle I. Dünya Savaşı sonuna kadar Osmanlı aydınlarının birleşebildikleri ortak nokta, ideal olma özelliğini korumuştur. Aralarında, pek çok konuda anlaşmazlıklar olsa bile, hemen hemen bütün siyasi grupların ve aydınların kolayca ittifak edebilecekleri bir hareket olarak kaldı. Çünkü, Osmanlı aydını devlete ve devlet fikrine bağlı idi. Ahmet Rıza, Ziya Gökalp, Prens Sabahattin, Tunuslu Hayrettin Paşa, Namık Kemal, Şinasi, Mithat Paşa gibi farklı düşünen aydınlar Osmanlı Devleti'nden yana olmuşlardır.

Osmanlıcılık siyasî bir hareket veya program olarak başarıya ulaşamamıştır. Tanzimat döneminde cazip bir fikir hareketi iken, II. Abdülhamid döneminde yaşanan acı olaylar sonucu cazibesini kaybederek, ilk sırayı İslâmcılık ve Türkçülük akımlarına terk etmiştir. Bununla birlikte varlığını, bazan ikinci, bazan da üçüncü sırada olmak üzere imparatorluğun sonuna kadar korumuştur.

Osmanlı Devleti nasıl kurtarılmalıdır sorusu ortaya atıldıktan sonra, meydana çıkan ilk siyasî ideoloji olması ve kendisinden sonra gelen (İslâmcılık-Türkçülük) siyasî akımlara zemin teşkil etmesi bakımından Osmanlıcılık, Osmanlı siyasî ve fikrî hayatında mühim bir yer işgal etmektedir.

Sonuç olarak, Osmanlıcılık devlet adamları için nasıl olursa olsun Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü korumak ve devleti yaşatmaktır. Türk aydınları için ise hem devleti yaşatmak hem de devlet içinde Türk unsurunun önemini ve işgal ettiği ilk sırayı muhafaza etmektir. Gayr-i müslimler, gayr-i Türkler için ise, Osmanlıcılık istiklâle götüren yoldur. Türkçüler ve İslâmcılar için kozmopolitliktir. Avrupalı emperyalist devletler için ise, Osmanlıcılık, kapitülasyon, imtiyaz, ta-

viz, sömürü, hristiyan unsurların muhtariyetini veya istiklâlini ifade ediyordu.

3 — İslâmcılık

Fikir hareketleri varlıklarını dalma bir buhrana borçludurlar. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında doğarak, muhtelif görüntülerle günümüze kadar uzanan İslâmcılık cereyanı, isminin hilâfına dinî (teolojik) olmaktan öte siyasî bir nitelik taşır. Müslümanların bir buhran devrinde İslâm'a daha sıkı sarılmalarını öğütlemekten ziyade, bütün müslümanların birlikte hareket etmeleri, hatta daha ileri seviyede siyasi bir ittihat kurmaları fikri üzerinde yoğunlaşan İslâmcılık cereyanını bu bakımdan «Panislamizm» olarak vasıflandıranlar mevcuttur. İslâm Birliği idealinin bugün de canlılığını koruması önemli bir husus olarak görünüyor: İslâm ortak pazarı, İslâm konseyi gibi hazırlık kurumlarının, nihaî planda bir «Pax İslamica» (İslâm Barışı) gayesine yöneldiği söylenebilir.

İslâmcılık akımının doğuşunu, bir veya birkaç fikir veya siyaset adamının insiyatifine bağlamak hatalı bir değerlendirme sayılır. XIX. yüzyıl boyunca, sanayi ihtilalini çoktan tamamlayan ve dünya pazarlarını ele geçirme hesaplarını yapan Batılı ülkeler, coğrafî keşifler devrinin tamamlanmasıyla bu defa gerek *hammadde* ve gerekse *pazar* imkanları bakımından câzip görünen meskûn mıntıkalarla ilgilenmeğe başladılar. Bunun sonucunda XIX. yüzyılın ikinci yarısında bilhassa Afrika ve Asya'da bulunan pekçok İslâm topluluğu ve toprağı, Batı'nın ya işgaline, ya da en az işgal derecesinde etkili olmak üzere Batı nüfûzunun saldırgan tesirlerine maruz kaldılar. Bu toprakların büyük kısmının fiilen veya hukuken sahibi bulunan Osmanlı Devleti Rumeli'de uğradığı yenilgilerden sonra, tarihi ve nüfusuyla İslâm toprağı sayılan bu gibi yerlerin kaybından sadece üzüntü duymadı, aynı zamanda telaşa ve utanma hissine kapıldı. Erdel'in kaybı ile Tunus'un elden çıkması toprak kaybı bakımından aynı mahiyette üzüntüye sebep olsa bile, Tunus İslâm toprağı olması bakımından daha önemliydi ve bu gibi yerlerin kaybedilmesiyle gerek yöneticilerde ve gerekse kamuoyunda dinî haysiyetlerinin ayaklar altına alındığı gibi bir kanaat doğdu.

İslâmcılık akımının Abdülhamid devrinde bir politika haline getirilmesini göz önünde tutarak, İslâmcılık'la Abdülhamid'in siyasetini özdeş kabul eden görüşler mevcuttur. Aslında bu beraberlik tarihin ve şartların bir araya getirdiği bir beraberlik sayılmalıdır. Abdülhamid, devletin öz kaynakları ile buhranın aşılamayacağını hissettiği bir dö-

nemde dikkatinin azamisini dış politikaya ve diplomasiye yönelterek elindeki imkânları değerlendirmeğe çalışmıştı. Tebasının mühim bir kısmının gayri-müslimlerden meydana geldiğini elbette bilen bir devlet adamının, Osmanlıcılık yerine İslâmcılık fikrine ağırlık verişinde tarihî şartların tesirini unutmamak gerekir.

Hilafet kurumunun Abdülhamid devrinde önem ve fonksiyon kazanmasının da sebebi budur. Yavuz Sultan Selim'in son İslâm halifesini İstanbul'a getirmesi ve mukaddes emanetleri Topkapı sarayına nakletmesiyle, Osmanlı hanedanına geçtiği kabul edilen hilafet, ilk defa Abdülhamid devrinde etkili bir siyasî araç olarak kullanıldı. Ondan önceki padişahların halifeliği, belki de şartlar gerektirmediğinden fonksiyonel olmamış ve sadece bir ünvandan ibaret görülmüştü. Abdülhamid hilafet kurumuna «beyn-el islâm» bir görüntü vererek, kendi politikası doğrultusunda, Batı'ya karşı yeni bir güç dengesi oluşturmağa çalıştı. İslâm hilafetinin, o dönemde batılı güçleri en azından ürküttüğü kesindir. Hilafetin potansiyel kudreti, sadece bir vehimden ibaret olsa bile, bütün İslâm topluluklarının ortak hareket etmesi ihtimali Batılı devlet adamlarını bir hayli tedirgin etmişti.

İslâmcılık bu sebeplerle sadece Osmanlı Devleti'nde değil, bütün İslâm topluluklarında ilgiyle izlendi. XIX. yüzyılda müslüman-hristiyan münasebetleri Osmanlı Devleti aleyhine giderek kötüleşirken, Avrupa devletlerinin Osmanlı Hristiyanları lehine mütemadiyen içişlerine karışma temayülünü beslemesi, hatta giderek İslâm memleketlerinin istilâ edilmesi, İslâm birliği yolunda güçlü fikir cereyanlarını ateşlemişti.

Osmanlı aydınları arasında öteden beri mevcut olagelen «*işlerin düzelmesi için İslâm'a daha sıkı sarılmak ve onu daha doğru tatbik etmek*» gibi görüşlerin, Abdülhamid devrinde çok farklı bir düşünce biçimi olan İslâmcılığa dönüşmesinde gerçek kimliği hâlâ tartışılan Cemaleddin Efgani'nin büyük rolü vardır. 1870 yılında İstanbul'a gelen Efgani'nin Abdülhamid'le görüşmesiyle, Osmanlı kamuoyunda İslâmcılık fikrinin güçlendiğini savunan görüşler vardır. Bizde İslâmcılık cereyanının yayın organı sayılan «*Sırat-ı Müstakim* (1903)» ve onun devamı mahiyetindeki «*Sebilü'r Reşad* (1908)» mecmuası etrafında toplanan isimler arasında *Cemaleddin Efgani* ve *Şeyh Muhammed Abduh*'un zikredilmesi önemlidir.

İslâmcılık politikası sadece fikir planında kalmayarak bilhassa Abdülhamid döneminde önemli uygulamalara sahne olmuştur: Devlet içinde Arap unsuruna ilgi gösterilmesi, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadrazamlığı, sarayda Arap asıllı görevliler bulundurulması, İslâm ülkelerinde etkili tarikat şeyhleriyle sıcak münasebetler tesisi, uzak

İslâm topluluklarıyla sembolik mahiyette de olsa diplomatik temas kurulması, Cava, Japonya, İran, Türkistan, Çin, Hindistan ve Kuzey Afrika'ya özel görevliler gönderilmesi, Hicaz Demiryolu projesi ile bir yandan Alman dostluğunu pekiştirirken, öte yandan İstanbul ile Hicaz ve Hindistan gibi geniş İslâm nüfusunun yaşadığı merkezlerin birbirine bağlanması bu politikayı destekleyen tedbirler olmuştur.

İslâmcılık politikası İttihatçılar arasında kısmen kabul görürken, Prens Sabahaddin Bey tarafından şüpheyle karşılanmıştır. Buna rağmen, iktidara geçtikten sonra bilhassa sıcak savaş yılları içinde İttihatçılar tarafından devlet politikası haline getirilmesi dikkat çekicidir.

4 — Türkçülük

Türkçülük, yakın tarihimizde siyasi bir temele oturmadan önce, diğer akımlarda benzerine rastlamadığımız bir şekilde ilhamını ilmi çalışmalardan aldı. Türklük ve Türkçülük şuuru, ilk ilhamını bu çalışmalara borçlu olmakla birlikte, Türkçülüğü bir fikir akımı olarak ortaya çıkaran saik, hiç şüphesiz devrin sosyal ve siyasal şartlarıdır. Osmanlı vatanına bağlı Osmanlı vatandaşlarının vatanseverliği idealine dayanan Osmanlılık şuuru ve Osmanlıcılık akımının devletin çöküşünü durduramadığı anlaşılınca İslâmcılık ve Türkçülük Osmanlı aydınları için yeni ufuklar vaadeden ideolojiler olarak görüldü.

Osmanlı Devleti'nin ananevî yapısı, Türk unsurunu ön plana çıkarmayı peşinen önlediği gibi, dinî ve millî akımların doğmasına müsait bir ortam vermiyordu. Türk ve müslüman unsuruna tahsis edilmiş alan olarak sadece Ulema sınıfının teşkil ettiği dinî hiyerarşi görünmektedir. 1826'dan sonra Yeniçeri ocağının lağvedilmesiyle askerlik hizmetleri de bu alana dahil edilmiştir.

Onsekizinci yüzyıldan başlayarak, müstakil bir disiplin olarak beliren Türkoloji, Osmanlı aydınlarına o güne kadar farkedemedikleri yeni bir vakıayı haber veriyordu. Çin ve İslâm kaynakları üzerinde çalışarak İslâm'dan önceki Doğu Türklüğü hakkında yeni bilgiler ve görüşler üreten Türkologlar, Türk tarihinin unutulmuş ve Osmanlı Devleti'nin siyaseti gerçğince reddedilmiş kısmına aydınlık getirdiler. Avrupa'ya tahsile giden Türk gençleri ve bir kısım Polonyalı mülteci bu bilgileri Osmanlı Coğrafyasına taşıyan başlıca iki kanal oldular. *Abel Remusat, Silvestre de Sacy, Arminius Vambery, Arthur Davids* ve *Leon Chaun* gibi bilginlerin eserleri böylece Türk kamuoyuna ulaşabildi. Ancak Batı'da kurulmağa başlayan millet esasına dayalı yeni devletlerin ve Fransız ihtilalinin yaydığı milliyetçi fikirlerin de tesirini ihmal etmemek gerekir. Bunlar yanında Batı, belki Osmanlı ge-

lişmesinin zihninde yarattığı ürküntünün tesiriyle Türk unsuruna duyduğu antipatiyi, sık sık fiiliyata dökmekten de geri kalmıyordu. Bu düşmanlık her fırsatta Türk aleyhtarı bir politikaya dönüştürülüyor, Osmanlı idaresindeki azınlıklar bu gibi fikirlerle tahrik ediliyordu. Milliyetçilik fikirleri Osmanlı bünyesinde iki bakımdan da etkili oldu: Gayrı-müslim azınlıklar, Türkler ve Türk olmayan müslüman unsurlar milliyet fikrinin vaadettiği istiklâl ve millî devlet fikrini gittikçe artan bir sempatiyle besleyip, uygun zamanlarda politika haline getirdiler. Böyle bir ortamda Osmanlı aydınları arasında Türkçülük fikrinin zemin bulması gayet tabiidir. Bu arada Batı'dan gelen etkinin de iki yönlülüğüne işaret etmek gerekir: Bir yanda Türklüğü aşağılayan ve Türklük aleyhine propaganda yapmaktan geri durmayan Batı, diğer taraftan Türk tarihinin karanlık devirlerini günışığına çıkararak Türkler'in İslâm'dan önce de devlet kurma ve yönetmekte ehil olduklarını ortaya koyuyordu. Bunlar arasında *Gobineau* tarafından ortaya atılan ve beyaz ırkın, diğer ırkları yönetmekte kabiliyetli bir yaradılışa sahip olduğunu ileri süren görüş de etkili olmuştur.

Herşeye rağmen Türkçülük akımını besleyen bu etkiler başlangıçta siyasî bir gelişmeye yol açmadı. Devletin çok milletli yapısı içinde esasen Türkçülüğün siyasi bir mahiyet kazanması beklenemezdi. İlk kıpırtılar tamamen fikrî alanda meydana geldi: Zaman içinde Türkçe'nin bir imparatorluk lisanı özelliğini kazanarak Arapça ve Farsça kelime kurallarıyla genişlemesi, konuşma ve yazı dili arasındaki farklılıklar Osmanlı aydınının ötedenberi dikkatini çeken bir çelişki teşkil ediyordu. Türk dilinin geniş bir coğrafyada, uzun zamanlara dayanan bir tarihinin olduğu ortaya konulunca, kaynağını bu çelişkiden alan endişeler daha rahatlıkla dile getirilmeğe başlanmıştır. Böylece Türkçülük ilk olarak «*Dilde Türkçülük*» biçiminde doğdu denilebilir. *Ahmet Vefik Paşa, Süleyman Paşa, Şemseddin Sami, Necip Asım* tercüme ve sözlük çalışmalarıyla dilde Türkçülüğün önderi oldular.

Aynı dönemde Osmanlı aydınları arasındaki bu gelişmelere pek az bağlantılı olarak, Çarlık Rusyası'nda yaşayan Türk aydınlarının arasında Türkçülük fikrinin doğup gelişmesini, milliyet fikrinin yayılma gücüyle izah edebiliriz. Sonraki yıllarda *Azerbaycan, Kırım* ve *Ortaasya*'dan İstanbul'a gelen ve Osmanlı aydınlarıyla temasa geçen *Rusyalı Türkler*, hareketin daha sonra siyasi bir mahiyet kazanmasına yardım etmişlerdir. Batılı ölçülerde eğitim gören bu kişiler, Rusya'nın önderliğinde devlet politikası haline getirilen *Panislavizm*'in yakın baskısıyla, bir an evvel siyasî mahiyette bir çözüm arayışında idiler. *Ahmet Ağaoğlu, Gaspıralı İsmail, Yusuf Akçura* ve *Hüseyinzade Ali* Türkiye dışında oluşan Türkçülük akımının önde gelen isimleridir. Gaspıralı İsmail, mevcut Türk lehçeleri arasında Batı türkçesinin stan-

dart yazı dili kabul edilmesi yolundaki teklifiyle ilgi çekerken *Yusuf Akçura* çalışmalarını Türkler'in İslâmdan önceki dönemlerine yönelterek İslâmlık ve Osmanlılık bağlarının dışında milliyet esasına dayalı siyasî bir Pantürkizm'in habercisi oluyordu. *Ahmed Agaoğlu* Batı medeniyetinin ezici üstünlüğü karşısında diğer medeniyetlerin yaşama şansı kalmadığını, bütün kurumlarıyla birlikte Batı'ya yönelmek gereği üzerinde duruyor, *Hüseyinzade Ali* (Turan), ilk defa «*Turan*» mefhumunu Türk kavimleri birliğinin siyasî hedefi olarak tartışma alanına çıkarıyordu.

Dilde Türkçülük kısa zamanda tesirini gösterdi. İlk defa *Şinasi*'nin başlattığı denemeleri daha sonra *Mehmed Emin* ve *Ahmet Hikmet Müftüoğlu* devam ettirdiler ve Osmanlı yazı lisanının dışında, devrin anlayışına göre oldukça sade bir üslûpla eserler verdiler. *Filozof Rıza Tevfik* şiirde hece vezni ve halk edebiyatı nazım türlerini kullanarak Türkçülere büyük destek verdi. II. Meşrutiyet'ten sonra kurulan *Türk Yurdu* ve *Genç Kalemler* mecmuaları bu anlayışa uygun denemelerin, artık giderek bir edebi akım haline gelmesine hizmet ettiler.

Türkçülük akımının, Almanlar'ın Ortadoğu politikasına uygun düşmesi bakımından Almanlar tarafından desteklenmesi hayli ilginçtir. *İslâm Birliği* fikri kadar *Türk Birliği* de son planda Almanlar tarafından İngiltere ve Çarlık Rusyası'na karşı bir tehdit unsuru oalrak fonksiyon icra ediyorlardı.

II. Meşrutiyet'ten sonra *İttihat ve Terakki Fırkası*'nın Türkçülüğe destek vermesi, bilhassa I. Dünya Harbi yıllarında, Türkçülük akımına tamamen siyasî bir çehre kazandırdı. *Hüseyinzade Ali* ve *Ziya Gökalp*'in etkisiyle İttihatçılar, hem edebî hem de siyasî veçhesiyle Türkçülüğü benimseyerek genç kuşaklara heyecan ve dinamizm veren bir unsur olarak gördüler. Türk Ocağı çevresinde toplanan aydınlar ve gençler, Türkçülük fikrinin yayılmasında ve benimsenmesinde etkili oldular.

Ziya Gökalp, Türkçülüğü, o günlerde etkili olan İslâmcılık ve Batıcılık fikirleriyle birleştirerek harekete yeni bir görünüm ve dinamizm kazandırdı.

Türkçülük fikri I. Dünya Harbi'nin son yıllarına doğru İttihatçılar tarafından neredeyse bir devlet politikası haline getirilerek Türk unsurunun yaygın olduğu mıntıkalarda propaganda edildi. Batı ve güney cephelerinde savaşın kaybedilmesiyle İttihatçılar *Turan* fikrini kuvveden fiilen çıkarmak amacıyla *İran, Afganistan* ve *Azerbaycan*'da ümitsiz hamlelere giriştilerse de muvaffak olamadılar. Türkçülük daha ziyade içerde milli şuurun gelişmesine yardım etmesi ba-

kımından önemlidir. Türk dilinin sadeleşmesi ve Türk tarihinin derinlik kazanması bilhassa okul çevrelerinde ve gençlik arasında millî benliği müşterek bir şuur haline getirdi. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde Türkçülük ve onun etrafında geliştirilen tezler, yeni devletin fikrî temelini oluşturdu. Millî devleti hazırlayan Türkçülük fikri, kademeli olarak gerçekleştirilen lâik inkılapların da zeminini hazırlaması bakımından büyük önem taşır.

C — SİYASİ FIRKALAR (PARTİLER)

1 — İttihat ve Terakki Fırkası

İttihat ve Terakki, 1889'da birkaç Askeri Tıp Okulu öğrencisinin zihninde şekillendiği günden başlayıp, günümüze kadar uzanan zaman kesitinde, Türk Siyasî hayatını yakından ilgilendiren bir kuruluş olarak; siyaset etme tarzımıza, siyasal davranışlarımıza, yeni siyasî oluşumlara ve yakın dönem siyasî tarihimize damgasını vurmuş bir partidir. Kimi zaman Osmanlı Devleti'ni yıkıma götüren tedbirsiz ve ateşli insanlar topluluğu olarak eleştirilirken; Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadroları yetiştirmiş ve eğitmiş olması göz önünde tutularak kuruluşun mânevî mimarı ve yeni Cumhuriyet kurumlarının habercisi olarak da değerlendirmelere konu olan İttihat ve Terakki, daima gizliliğini korumuş bazı yönleriyle hâlâ tartışmalara ve araştırmalara konu teşkil etmektedir.

İttihat ve Terakki, Osmanlı Devleti bünyesinde XIX. yüzyılın bilhassa ikinci yarısında yoğunlaşan muhalefet teşkilatlarının en güçlüsüdür. 1876'da kısmî bir başarı sağlayan parlementocu muhalefetin, tecrübesizlik ve geleneksizlik yüzünden kısa zamanda etkisini kaybetmesiyle, gizli bir örgüt olarak kurulan İttihat ve Terakki II. Meşrutiyet'e kadar, hemen bütün muhalif akım ve grupların biraraya geldiği müşterek bir muhalefet cephesi teşkil etti. 1908-1918 yılları, İttihat ve Terakki'nin iktidarı önceleri kısmen, sonra tamamen kontrol ettiği bir dönem olarak önem kazanır. Bu dönemde Osmanlı siyaset geleneğinde, Osmanlı hanedanının oynadığı birinci derecede tayin edici rol dönüşüme uğrayarak, seçimli-parlementolu, siyasî partili ve muhalefetli bir ortamda ilk demokrasi, millî hakimiyet ve çoğulculuk tecrübesi yaşandı.

İttihat ve Terakki II. Meşrutiyet'ten önce isim değişikliklerine uğradı. II. Meşrutiyet'ten sonra Cemiyet ve Fırka olarak ikili bir yapı içinde ülkenin kaderine yön vermeğe çalıştı. Ancak bu süreç içinde hangi isim altında olursa olsun, karar verici gücü İttihat ve Terakki olarak isimlendirmek uygun olacaktır.

ikinci darbe ertesi yıl geldi ve yapılan geniş kapsamlı bir tevkifatla çoğunluğunu küçük rütbeli subay ve öğrencilerin oluşturduğu önder durumundaki 28 kişi 1897'de Şeref vapuruyla Trablus'a sürgün edildiler. Yakın tarihimizde «*Şeref Kurbanları*» olarak bilinen bu hadiseyle yurt içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti fiilen yok olmağa mahkum edilmiş oldu.

Aynı yıl Ahmed Celaleddin Paşa'nın Avrupa'daki Jön Türkler'in bir kısmını ikna ederek (*Mizancı Murad, Ubeydullah, İshak Sükuti, Abdullah Cevdet* ve *Süleyman Nazif* gibi) İstanbul'a döndürmeğe muvaffak olması ile Cemiyet mühim bir sarsıntı daha geçirdi. Yukarıda anlatılan Prens Sabahattin Bey'in firarı Jön Türkler'in sarsılan prestijini böyle kritik bir dönemde artıran bir hadise olmuştur.

1902 yılından sonra bilhassa askerî okul öğrencileri arasında ve subaylar arasında gizli komite biçiminde örgütlenme faaliyetleri görülmeğe başladı. Eylül sonlarında Selânik'deki subaylar tarafından kurulan *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*, muhalefeti Osmanlı topraklarında yeniden güçlendiren gelişmelerin başında gelir.

1907'de *Ermeni Taşnak Cemiyeti*'nin teşebbüsüyle Paris'te Ahmed Rıza Bey ve Sabahattin Bey ekibinin güçlerini Taşnaklar'la birleştirmek yolunda bir toplantı daha hapıldı. Burada alınan kararlardan ziyade Selânik gurubunun Paris'teki İttihat ve Terakki Teşkilatı ile birleşmesi etkili oldu. Zira Abdülhamid idaresine karşı muhalefette ağırlık, artık Avrupa başkentlerinden ziyade, devletin Rumeli topraklarına ve bu topraklarda üslenmiş askeri birliklere doğru kaymaktaydı.

b) İttihat-Terakki ve II. Meşrutiyet'in İlanı

1908 Temmuzu'nda Balkanlar'da üslenmiş Türk birlikleri arasında idareye karşı duyulan hoşnutsuzluk, İstanbul tarafından da iyice hissedilir bir hale gelmişti. İktisadî krizle beraber İngiliz ve Rus hükümdarlarının *Reval'de* (9 Haziran 1908) yaptıkları görüşme bazı genç subaylara artık müdahale zamanının geldiği kanaatini verdi. Önce Enver Bey, arkasından Niyazi Bey Makedonya dağlarına çıkarak hükümete isyan ettiler. İsyan haberleri, askeri birlikler arasında büyütülerek hızla yayıldı. Selânik Komitesi'nin insiyatifi dışında başlayan bu gelişmeler, 7 Temmuz günü *Şemsi Paşa*'nın Manastır'da güpegündüz vurulmasıyla doruğa çıktı. Enver ve Niyazi Beyleri Üçüncü orduya bağlı birlikler de izleyince gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti ve gerekse bütün Jön Türk grupları, yıllardan beri arzuladıkları hürriyetin umduklarından çok kolay bir şekilde kendilerine ihsan

edildiğini gördüler. Makedonya'dan ve bilhassa Selânik'den gelen isyan ve protesto telgrafları İstanbul yönetimini iyice ürkütmüştü. Bunun üzerine *24 Temmuz 1908* tarihinde 1676 Kanûn-ı Esasisi'nin yeniden yürürlüğe girdiği ilan edildi.

Meşrutiyetin ikinci kere ilanını takib eden ilk günlerde müşahede edilen tedirgin ve kontrollü sevinç belirtileri sonraki günlerde neredeyse bütün Osmanlı vilayetlerini saran geniş kutlamalara dönüştü. Başta kansız ihtilali gerçekleştirenlerle birlikte «*hürriyet*»in dönüşünü kutlayan herkes, sebepsiz bir iyimserlikle bütün işlerin artık aniden ve sihirli bir şekilde düzelivereceği ümidine ve inancına kapıldılar.

Coşku günleri geride kalıp, sokaklar gösterici kalabalığından tenhalığa döndüğünde II. Abdülhamid hâlâ tahtındaydı ve Meşrutiyeti en uygun zamanda yeniden ilan etmiş olmasının avantajına sahipti. Halbuki uzun yıllar boyunca içte dışta bütün muhalif örgütlerin başlıca amaçlarından biri «müstebid» olarak adlandırdıkları Abdülhamid'den ve kurduğu idareden kurtulmak olmuştu. Ancak o günlerde merkezi Selânik'de bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendini yeterince güçlü hissetmediği anlaşılmaktadır. Hatta, 24 Temmuz 1908'i takib eden günlerde Cemiyet'in merkezini İstanbul'a taşımak yerine Selânik'de kalmasını uygun bulması bunu doğrular mahiyette bir karardır.

İhtilalin hazırlanmasında ve organizasyonunda yurt dışında bulunan Jön Türkler'in herhangi bir katkısı olmadığı kesindir. Hareket, sadece yurt dışındaki Jön Türkleri değil, yabancı devletleri ve onların Türkiye temsilcilerini de hazırlıksız ve habersiz yakalamıştı. Selânik Komitesi'nin de bir motor görevi üstlenmediği hatırlanacak olursa, hareketin adeta kendiliğinden ve ani olarak başlayıp sona erdiği söylenebilir.

c) 1908-1918 Döneminde İttihat ve Terakki

İhtilâl, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kontrolüyle başlamamış olsa bile, yine de İttihat ve Terakki yandaşı bir gurup subay tarafından ateşlenmişti. Ancak ihtilalin bütün şartlardan bağımsız bir şekilde kendiliğinden oluştuğunu söylemek de hatalı olur. Avrupa ve Mısır Jön Türkleri harekete fiilen katılıp yönetmeseler bile, ihtilalci subayları belki daha çocukluk devrelerinden beri muhalif fikirler, hürriyet ve eşitlik edebiyatı ile besleyip büyütmüşlerdi. Bu bakımdan 1908 Temmuzu'nda hürriyetin ilan edilmesi, Kanûn-ı Esasi'nin yeniden ilanı ve sürgünlerin yurda dönebilmesi ile iktidarı kimin ele alabileceği meselesi doğdu.

Abdülhamid'e karşı yurt içinde veya yurt dışında geliştirilen muhalefetin iki ayrı ana yolu vardı: Bunlardan ilki *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, ikincisi *Sabahaddin Bey*'in önderliğindeki *Teşebbüs-i Şahsî* ve *Adem-i Merkeziyet Cemiyeti* idi. İhtilâli takib eden günlerde, diğer muhalif guruplara göre insiyatifi elinde tutan, daha hazırlıklı ve organize olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, hükümete katılma veya onu yönlendirme yoluyla iktidara ortak taraf oldu. Sabahaddin Bey taraftarları ise, önce *Ahrar Fırkası* ve daha sonra *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* içinde yer alarak eski dava arkadaşlarının önce muhalifi sonra da adeta düşmanı haline geldiler.

İhtilalin ilk günlerinde Cemiyet, eski gizli hürriyetini sürdürmüş ve böylece esrar perdesi altında yarı mistik bir mahiyet kazanmış, halk arasında adeta mukaddes bir varlık olarak değerlendirilmeye başlanmıştı. O günlerde Cemiyetle beraber olmak, *hakla, adaletle, hukukla, insanlıkla* ve *vatanseverlikle* eş anlamlıydı: Cemiyete karşı çıkabilmek için vatan hainliği sıfatını peşinen kabullenmek gerekiyordu. Bu çok yaygın sempati desteği altında Cemiyet, herşeye rağmen iktidarı tek başına üslenmek için zamanı erken buluyordu.

Kendi başına Kanûn-ı Esasi'yi ilan ettirmiş ve ordunun desteğini arkasına almış bir güç olarak İttihat ve Terakki'nin, neden iktidarı bir başkasıyla paylaştığı sorusu akla gelebilir: Ancak Cemiyet'in kurmayları tam mânâsıyla iktidar olmağa güçlerinin yetmeyeceğinin farkındaydılar ve bu seviyeye gelinceye kadar Babıâli Paşaları ile işleri yürütmek zorunda olduklarını anlıyorlardı.

Artık İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni zor günler bekliyordu. İki defa yenilenen Sait Paşa kabinelerinden sonra Kamil Paşa hükümeti iş başına geldi. Ancak merkezi otoritenin bir hayli sarsılmasından istifade eden dış güçler, birbiri ardısıra aldıkları kararlarla iktidarı yıprattılar. Önce 5 Ekim 1908'de Bulgaristan istiklâlini ilan etti, 6 Ekim 1908'de Yunanistan Girit'i ilhak ettiğini duyurdu ve Avusturya-Macaristan da 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i topraklarına kattı. Bu topraklar üzerinde fiilen söz sahibi olmasa bile bu kararlar Osmanlı Devleti'nin prestiji üzerinde yıkıcı tesirler yaratmıştır. Bu olup-bittilerden sonra iç politikada istikrarı korumak artık kolay olmayacaktı.

II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra yurda dönen Sabahattin Bey ve gurubu bir uzlaşma imkanı bulamayınca, fiilen yönetici olmamakla birlikte *«Osmanlı Ahrar Fırkası»*nı kurmakta gecikmedi. Böylece *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, daha ilk zamanlarından itibaren eleştiri dozunu gittikçe artıran sert bir muhalefetle karşılaşmış oluyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 6 Ekim'de Şura-yı Ümmet gazetesinde siyasal programını açıkladıktan sonra 18 Ekim - 8 Kasım tarihleri

arasında kongre yaparak yasama organının yetkilerini daraltan kararlar aldı. Daha sonra yapılan seçimleri kazanan Cemiyet, buna rağmen gittikçe artan bir muhalefetle karşılaşıyordu. Meclis gurubunun desteğiyle *Kamil Paşa* kabinesini işten uzaklaştıran Cemiyet, yeni kurulan *Hüseyin Hilmi Paşa* kabinesi ile de tam bir mutabakat sağlayamadı.

İşte bu ortam içinde 31 Mart hadisesi vuku buldu. 31 Mart hadisesi bütün ayrıntılarıyla bugüne kadar aydınlatılmamış olmakla beraber, *İttihad-ı Muhammedi Fırkası*'yla birlikte *Osmanlı Ahrar Fırkası*'nın ve dolayısıyla Prens Sabahaddin Bey'in, ayaklanmaya destek verdikleri görüşü genel kabul görmektedir. İstanbul'daki İngiliz elçiliği mensuplarının da olaya karıştıkları tesbit edilmiştir. İsyancı birliklerin *Meclis-i Mebusan*'ı basıp, bir mebusu Hüseyin Cahid Bey zannıyla öldürmeleri ve «*şeriat isteriz*» sloganıyla saray kapılarına dayanmaları üzerine Meclis'in İttihatçı üyeleri İstanbul'u terkettiler. II. Abdülhamid ise, isyancıların isteklerine boyun eğmek zorunda kaldı ve bir hükümet değişikliği yapacağı vaadinde bulundu.

Ancak bazı kaynaklar, Almanlar tarafından desteklendiği ileri sürülen ve öteden beri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en büyük güvencesini teşkil eden Rumeli'nde üslenmiş birlikler, *Mahmud Şevket Paşa* kumandasında ve *Hareket Ordusu* ismi altında İstanbul'a yürüyerek durumu kontrol altına aldılar. İsyanın ele başları kısa zamanda yakalanarak yargılandı ve idam edildi. II. Abdülhamid, olayla ilgili görülerek tahtından indirildi. Hadiseye karıştığı tesbit edilen *Osmanlı Ahrar Fırkası* mensupları yargılanarak sürgüne gönderildiler.

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve Hareket ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın Meşrutiyet'i ikinci kere kurtaran adam sıfatıyla iç siyasete ağırlığını koyması yeni dönüşümlerin başlangıcı oldu. İttihat ve Terakki yönetimi gittikçe baskıcı bir kimliğe büründü. Bu arada Kanun-ı Esasi üzerinde değişiklikler yapıldı.

O günlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti fiilen mevcut olmasına rağmen resmi bir varlığı mevcut değildi. Fakat Cemiyet, Meclis'teki mebuslarından meydana gelen bir guruba daha doğrusu İttihat ve Terakki Fırkası'na yön vermesi bakımından bütün siyasî gelişmelerin içindeydi. Bu çelişkili durum zaman zaman eleştirilere yol açtıysa da Cemiyet-fırka ittifakı ve ikiliği son zamanlara kadar süregelmiştir.

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle 1910 yılı başında kurulan İbrahim Hakkı Paşa kabinesiyle Cemiyet, yeni hükümette daha çok adamla temsil edilmeğe başlanmıştı. Abdülhamid'in yerine tahta geçen V. Mehmed Reşad ise yumuşak ve silik şahsiyetiyle, Osmanlı

siyasî hayatından Saray'ın tamamen çekildiği bir dönemi temsil eder. İttihat ve Terakki yönetimi elinde bir imza ve tasdik mercii olmaktan başka ağırlığı olmayan Mehmed Reşad, Mahmud Şevket Paşa'nın katlinden sorumlu tutulan bir saray mensubunun —Damat Salih Paşa'nın— idam hükmünü dahi imzalayacak derecede Cemiyet'e karşı dayanıksızdı.

İttihat ve Terakki'ye karşı meclis içinde ve dışında yapılan muhalefet, nitelikleri bakımından ilginçtir. İttihatçılar bu neviden muhalefet hareketlerini, vatanı kurtarmış bir kadroya karşı girişilmiş bir başkaldırı sayıyorlar ve iktidar-muhalefet ilişkilerinde bir yumuşamayı son planda daima reddediyorlardı. İttihatçıların gizli Türkçülük siyasetine karşı muhalefetin azınlık haklarına da yer veren talep ve programları vardı. Muhalefetin bu tür programı İttihatçıların, onları vatan haini görme eğilimini daima kuvvetlendiren bir sebep teşkil etmiştir. Buna karşılık muhalefet de, işlerin kötüye gitmesinden sadece İttihatçıları mes'ul tutarak, onların ne pahasına olursa olsun işbaşından uzaklaştırılmaları gereğine inanıyordu. Her iki taraf da kendi tezlerini desteklemek ve karşı tarafı ortadan kaldırmak için ilerde görüleceği üzere orduyu siyasetlerine alet etmekten çekinmemişlerdir.

1911 yılının sonlarına doğru İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dolaylı iktidarını rahatsız eden hadiseler oldu. Önce İtalya Trablusgarb'a saldırarak kıyı şeridine asker çıkarmağa başladı. Ardından 21 Kasım'da bütün muhalefeti biraraya getiren yeni bir muhalefet fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası kuruldu ve bu fırka, kuruluşunun henüz yirminci gününde İstanbul ara seçimlerini tek oy farkıyla kazanarak ciddi bir rakib olduğunu gösterdi. Yasama organında kontrolü kaybetmeğe başladığını hisseden Cemiyet Meclis-i Mebusan'ı feshederek yeni seçimlere gitmekten başka yol bulamamıştı. «*Sopalı Seçimler*» diye bilinen 1912 seçimleri bütün yurtta İttihatçıların baskısı ve tam kontrolü altında yapılarak İttihatçılar ezici bir çoğunluğu yeniden ellerine geçirdiler. Buna karşı muhalefet, *Halaskâr Zabitan* hareketini destekleyerek ayakta kalmağa çaba gösteriyordu.

16 Temmuz 1912'de *Said Paşa* kabinesinin istifası Cemiyet'in gizli iktidar döneminin de sonu olmuştur. 21 Temmuz'da kurulan partilerüstü *Gazi Ahmet Muhtar Paşa* hükümetinde İttihatçı denilebilecek kimse yer almıyordu. Ahmed Muhtar Paşa hükümeti, yönetimden İttihatçıları tasfiye etmek konusunda kararlıydı. Bunun için memur kadrosunda düzenleme yapmanın yeterli olmayacağı inancıyla, Mebusan Meclisi de feshedildi. Esasen Meclis, bütün yurtta baskı ve yıldırma şartları altında yapılmış bir seçimle işbaşına geldiği için içte ve

Enver ve Niyazi Paşalar için bastırılıp satılan duvar resimlerinden biri. Altında Türkçe «Vatanı darbe-i istibdaddan kurtaran kahramanlar» yazısı

dışta tenkid konusu olmuştu. Böylece İttihat ve Terakki iç siyasetteki etkili yerini tamamen kaybetmiş durumdaydı.

Bu arada Balkan Harbi'nin patlaması, Cemiyet'in yeniden dirilmesini sağlaması bakımından önemlidir. Abdülhamid devrinde Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ arasında daimî bir ihtilaf noktası olarak yaşatılan Kiliseler anlaşmazlığı, Cemiyet tarafından halledilince bu dört devlet bir araya gelerek savaş ilanında gecikmediler. Yakın sınırlarımızdaki bu sıcak harp tehlikesi yüzünden Trablusgarb İtalya'ya terkedildiyse de Balkan Harbi, Osmanlı tarihinde eşi az rastlanır bir şekilde kat'i mağlubiyetle sonuçlandı. Bunun üzerine Kâmil Paşa hükümeti kuruldu. Bu arada Bulgar birlikleri Çatalca hattına kadar dayanarak Edirne'yi tehdit etmeye başlamışlardı.

Bütün teşkilatları kapatılan, üyelerinin büyük kısmı yurtdışına kaçan ve Cemiyet adına yayın yapma imkanından dahi mahrum bırakılan İttihatçılar, Türk siyasi hayatına armağan ettikleri komitacı tavrıyla *23 Ocak 1913*'de başlarında *Enver Paşa* ve ünlü *Yakub Cemil*'in de bulunduğu bir avuç fedai ile Babıâli'yi basarak, hükümeti zorla istifa ettirdiler. Tarihimize *«Babıâli Baskını»* olarak geçen bu vakadan sonra tamamen İttihatçı yanlısı Mahmud Şevket Paşa hükümeti kuruldu. Ancak savaş devam ediyordu ve 26 Mart'ta Edirne Bulgarlar tarafından işgal edildi. Eski bir Osmanlı payitahtı olan Edirne'nin işgali, memleket çapında büyük infiale sebep olduysa da daha sonra yeniden ihtilafa düşen Balkan ülkeleri arasındaki gerginlikten istifade edilerek kolay bir harekatla Edirne geri alındı. Bu, İttihatçılar açısından önemli bir kazançtı. Zira Edirne'nin geri alınışı iç politikada İttihatçılara prestij sağladı.

11 Haziran 1913'de Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın otomobili içinde vurularak öldürülmesiyle, İttihatçılar adeta bir devlet terörü estirerek, hem olayın faillerini hem de bütün muhaliflerini sindirdiler. Muhalefetin kalburüstü isimleri yurtdışına kaçarken, bu tarihten 1918 sonlarına kadar Osmanlı ülkesinin tek hakimi İttihat ve Terakki ve onun şahsında *Enver*, *Talat* ve *Cemal* Paşalar oldular. Mahmud Şevket Paşa'nın yerine geçerek yeni kabineyi kuran *Said Halim Paşa* 1917'ye kadar iktidarda kaldıysa da ülkenin gerçek yöneticisi, yukarda ismi geçen üç paşa olmuştur.

20 Eylül 1913'de İttihat ve Terakki'nin beşinci kongresi İstanbul'de yapılırken, cemiyet-fırka ilişkileri yeniden düzenlendi ve bu tarihten sonra cemiyet daha İslâmcı bir politika çizgisine geldi. Esasen Hristiyan azınlıkların mevcut olduğu Balkan topraklarının elden çıkması ve Arap ülkelerinde başlayan milliyetçilik hareketleri yüzünden, daha önce savunulmasına imkan olmayan İslâmcılık fikri, zaman itibariyle artık savunulabilir çizgiye gelmiş bulunuyordu.

İttihatçılar, 1908 tarihinden önce olduğu gibi, ondan sonra da dış müdahalelere karşı hiçbir zaman taviz vermeyen bir tutum izlediler. Ancak fiilen iktidara geldikten sonra dış borçlanma siyasetini sürdürmek zorunda kaldılar. Balkan Harbi ertesinde İngiltere, Rusya ve Fransa'yla ittifak anlaşması yapmak için zemin aramalarına rağmen bu üç devletin soğuk tutumu yüzünden Almanlar'a yaklaşmak zorundaydılar. Balkan Harbi'nde eğitim, organizasyon ve teçhizat eksiklikleri ortaya çıkan ordunun ıslahatı için Alman askerî heyetinin davet edilmesi bu günlere raslar.

Cihan Harbi'nin başlamasından sonra Almanya ile 2 Ağustos 1914'de Osmanlı-Alman ittifakı imzalandı. İttihatçılara göre bu anlaşma, Osmanlı Devleti'ni Almanya yanında harbe girme konusunda bağlayıcı bir hüküm taşımamasına rağmen takriben bir hafta sonra iki Alman gemisinin Türk karasularına sığınması ve ardından Türk hükümetince satın alındığının ilanıyla Karadeniz'e geçirilerek Rus limanlarının bombardıman edilmesiyle, Osmanlı Devleti Cihan Harbi'ne taraf olarak katılmış oldu.

Savaşa katılma kararının akabinde hükümet bütün kapütülasyonların tek taraflı olarak kaldırıldığını ilan ettiyse de, müttefikimiz Almanlar dahil, bütün muhatap ülkeler tarafından kabul edilmeyen bir karar olarak kaldı.

Harbin mağlubiyetle sonuçlanması üzerine 13 Ekim 1918 günü Sadrazam Talat Paşa hükümetin istifasını padişaha sundu. 30 Ekim 1918'de Mondros mütarekesinin imzasıyla bütün önemli İttihat ve Terakki liderleri yurdu terkettiler.

Bu tarihten sonra resmen, İttihatçı varlığı Osmanlı topraklarında sona ermiş bulunuyordu. Ama girişte de belirtildiği üzere İttihatçılık, siyasette bir davranış biçimi ve siyaset etme tarzı olarak, kendinden sonra gelen kuşakları da etkilemiştir.

2 — Diğer Fırkalar ve Muhalefet Hareketleri

24 Temmuz 1908 tarihine kadar aralarında içtihat (yorum) farkı diyebileceğimiz küçük anlaşmazlıklar dışında Abdülhamid idaresine muhalefette tam bir birlik bulunan bütün muhalefet grupları, II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde beliren hürriyet ortamından da istifade ederek kendi fikir ve görüşlerini yaymağa giriştiler.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın ilk zamanlar örtülü ve gayrı resmî bir surette iktidarı kontrol etmesi, ilk seçimlerden sonra kazandığı ezici çoğunluğa dayanarak müstebid bir tavır takınması ve bilhassa

1912'de yapılan ve yakın tarihimize «sopalı seçimler» olarak geçen seçim esnasında muhaliflerini devre dışı bırakmak için zor kullanması, önceleri fırka içinde, daha sonra parlemento dışında geniş tepkilere sebep oldu.

İttihat ve Terakki karşısındaki muhalefet, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kısa bir dönemi ve birkaç istisna dışında, parlemento dışı bir muhalefet niteliğindedir. Muhalif fırkalar daha ziyade, o günlerde gücü ve fonksiyonu iyice anlaşılmaya başlayan basın organlarından faydalanıyorlardı. II. Meşrutiyet'in gelişi ve Abdülhamid'in hal'i ile ebediyyen tarihe karıştığı zannedilen basın sansürü bu defa, eskisini aratacak şekilde yeniden işletilerek muhalefetin sesi kesilmeğe çalışılmıştır. Ancak, muhalifler de çok sayıda gazete imtiyazı birden alarak bir kısmı kapatılırken öbür isim ve imtiyazı kullanarak çıkardıkları diğer gazetelerle mücadelelerini yürütmeğe çalıştılar. II. Meşrutiyet devrinde muhalefet Mahmud Şevket Paşa'nın suikaste uğraması bahane edilerek bir nevi devlet terörü ile susturulabildi.

O dönemin siyasî partilerini değerlendirirken devrin sosyal ve siyasal şartlarına iyi nüfuz etmek gerekir. Hiç şüphesiz onlar modern anlamda siyasî parti olmaktan çok, iktidara geçmek, ya da iktidardakini devirmek için her yolu denemekte sakınca görmeyen birer hizip durumunda idiler. Haberleşme organlarının henüz gelişme safhasında oluşu ve basın hayatının yeni filizleniyor olması siyasallaşmayı ve siyasal katılmayı ancak asgarî ölçülerde gerçekleştirebilmişti. Siyasî partilerin kamuoyu desteğinden ve sosyal tabandan kopuk mücadeleleri, bir yanda her ne pahasına olursa olsun muhalifleri bertaraf etme eğilimini körüklerken, öte yandan ordunun siyasete müdahalesini de mümkün kılıyordu. Böylece siyasî partiler arasındaki kavga rejimin içinde değil, üstünde cereyan etti. Türkiye'nin demokrasi mücadelesi içinde bu dönem kıymetli bir tecrübe sayılabileceği halde demokratik teamüller bakımından politika dağarcığına pek az şey katabilmiştir.

Ordunun siyasete müdahalesi Osmanlı Devleti'nde Yeniçeri ocağının kazan kaldırması şekliyle hayli uzun bir geçmişe dayanıyorsa da, II. Meşrutiyet dönemindeki ordu müdahalesi ile Yeniçeri ocağının isyanları birbirinden çok farklı şeylerdir. Modern usuller bakımından tatminkâr olmasa bile mevcut kanunlara göre seçilen bir parlemento ve siyasal kadroları zor kullanarak bertaraf etmek, o dönemde de tepkilere yol açıyor, ancak bu tepkiler tabana ait değil, yine bir avuç aydının eseri olmak bakımından caydırıcı bir fonksiyon icra edemiyordu. Balkan Harbi esnasında İttihat ve Terakki ideallerini benimseyen bir gurup subayın Babıâli'yi basarak, ucu cinayete kadar varan bir

gözüpeklikle hükümeti devirmesi, daha sonraki günlerde muhalefetin, Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın katli hadisesine görünür biçimde karışması ve Halaskâr Zâbitan hareketini üstü örtülü olarak desteklemesi, bu fikri doğrulayan hadiselerdir.

a) Hürriyet ve İtilaf Fırkası

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet devrinin hiç şüphesiz en güçlü muhalif fırkasıdır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihat ve Terakki'ye yönelen bütün muhalefetin (muhalif her türlü cemiyet, fırka ve kişi) bir araya geldiği siyasî organ olması bakımından fikrî ve ideolojik açıdan berrak bir görüntü kazanamamıştır.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası 21 Kasım 1911'de kuruldu. Kurucuları arasında İsmail Hakkı Paşa, Dr. Dagavaryan, Mustafa Sabri Efendi, Abdülhamid Zöhrevî Efendi, Volçetrinli Hasan Bey, Dr. Rıza Nur, Damad Ferid Paşa, Müşir Fuat Paşa, emekli Miralay Sadık Bey ve gazeteci Tahir Hayreddin Bey gibi isimler yer alıyordu. Fırkanın kuruluş günleri İtalyanlar'ın Trablusgarb'ı işgal ettiği günlerin akabine raslamaktadır.

Meclis-i mebusan içindeki muhalif fırkalardan *Mutedil Hürriyetperverân* ve *Ahali Fırkaları*, yeni fırkanın kuruluşuna katılırken, İttihatçıların milliyetçi görüntüsüne karşı, Osmanlı ittihadından yana görünen Bulgar, Rum, Arnavut, Ermeni ve Arap mebuslarının büyük bölümü fırkaya geçmiş, bu arada *Hizb-i Müstakil* gurubu da fırkanın meclisdeki varlığına güç katmıştır. Meclis dışında fırkanın destekçileri İttihatçılar'ın devre dışı bıraktığı bir gurup ilmiye mensubundan, sosyalistlere kadar geniş bir yelpaze içinde kalan ve müşterek vasıfları İttihatçı muhalifi olan kişi ve guruplardan müteşekkildi.

Fırkanın fikrî yapısında göze çarpan unsurlar, İttihat ve Terakki'nin örtülü milliyetçiliğine karşı öteden beri savunulagelen *Osmanlılık ideolojisi*, Ahrar Fırkası mensuplarının iştirakiyle güçlenen *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet fikri*, uygun şartlarda dış sermayeden faydalanılması gerektiğini savunan *Liberal İktisat anlayışı* ve gayet tabii bir şekilde *Meşrutiyetçiliktir*.

Fırka gücünü, kuruluşundan 20 gün sonra yapılan İstanbul ara seçimlerinde gösterdi. Gazeteci Tahir Hayreddin Bey, bir mebusluk için yapılan seçimde İttihatçıların adayı Dahiliye Nazırı Memduh Bey'i 195'e karşılık 196 oy alarak bir sayıyla yenilgiye uğrattı. Bu galibiyet Hürriyet ve İtilafçıların ümidini artırırken, İttihatçıları da endişeye düşürdü ve muhalefete karşı tutumlarını sertleştirmeye sevk etti.

Ancak 1912'de yapılan, İkinci genel seçimde İtilafçılar 286 üyelikten ancak onbeş kadarını elde edebildiler. Yurt çapında İttihatçı memur ve subayların kontrolü altında cereyan eden ve «Sopalı seçimler» olarak bilinen bu seçimler, İtilafçıları, İttihat ve Terakki karşısında daha da sertleşen bir muhalefet yapmağa zorladı. Bunun üzerine Kanûn-ı Esasi'de değişiklik yapılması gündeme getirildi.

Fırkanın basın organları bir taraftan muhalefetin sesini duyururken öbür taraftan da, Türk basın hayatını renklendiriyorlardı. *Teşkilât, Takdirat, İfham, İkdam, İktiham* gibi gazetelerde fırkanın görüş ve düşüncelerini dile getiren *Lütfi Fikrî, Rıza Tevfik, Rıza Nur, Mustafa Sabri* ve *Refi Cevat* gibi güçlü polemikçiler muhalif basının en güzide kalemleri olarak mücadele vermişlerdir.

Fırkanın iç bünyesinde kısa zamanda meydana çıkan anlaşmazlıklardan sonra, fırka, *Miralay Sadık Bey, Gümülcineli İsmail* ve *Şaban Ağa* gibi isimlerin oluşturduğu küçük bir hizbin eline geçerek, kuruluş günlerindeki dinamizmini kaybetti. Mahmud Şevket Paşa'nın katli hadisesinden sonra, bu suikastten sorumlu tutulan fırka mensuplarının bazıları Sinop'a sürülürken, kimisi de yurt dışına kaçabilme fırsatı buldu. 1913 yılından sonra fırka herhangi bir fesih kararı alınmamasına rağmen fiilen mevcut değildi. Mütareke döneminde (1918), İttihatçıların iktidarı terketmesi ve büyük kısmının firarıyla yeniden canlanan *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* 1919 seçimlerini koykot etmiş, Mütareke devrinde kurulan kabineye birkaç isim verebilmekten öte siyasî bir ağırlık kazanamamıştır.

b) Osmanlı Ahrar Fırkası

Osmanlı Ahrar Fırkası, II. Meşrutiyet devrinin ilk fırkalarından biridir. 14 Eylül 1908'de *Nureddin Ferruh* ve *Ahmed Samim* Beylerin teşebbüsleriyle kuruldu. Fırkanın kurucu üyeleri arasında Mahir Said, Celalettin Arif, Kıbrıslı Tevfik, Ahmet Fazlı, Nazım ve Şevket Beyler gibi isimler bulunmaktadır. Fırka 1908 genel seçimleri öncesinde bir siyasî parti niteliğine en çok yaklaşan teşkilat oldu.

Osmanlı Ahrar Fırkası, Prens Sabahaddin Bey'in temsil ettiği siyasî düşüncelerin Osmanlı siyasî hayatına girişi anlamını da taşır. Sabahattin Bey, fırka başkanlığını kabul etmemekle birlikte, fırkaya fikrî ve manevî desteğini de esirgememişti. 1908 seçimlerine, İttihat ve Terakki fırkasının henüz sarsılmamış karizmasına rağmen katılmaktan çekinmeyen Fırka, sadece İstanbul'da girdiği seçimleri kaybetmiş, İttihat ve Terakki ile müştereken gösterdikleri birkaç isim ve Ankara'dan şahsi gayretiyle seçilen Mahir Said Bey dışında bu se-

çimlerden mağlup olarak çıkmıştır. Buna rağmen Meclis-i Mebusan da ağırlığını hissettirebilmiş ve bilahare katılan mebuslarla (İsmail Kemal, Rıza Nur, Zöhrap Efendi gibi) Mecliste sesini duyurabilmiştir.

Ahrar Fırkası Osmanlı siyasi hayatına, etnik unsurlara eşitlik tanınması ve adem-i merkeziyete dayalı bir yönetim kurulması talepleriyle girdi. İttihatçılar bu tezleri bölücülük ve kozmopolitlik iddialarıyla çürütmek yolunda propaganda yaptılar. Esasen bu çekişme Ahrar fırkası ile İttihat ve Terakki arasında yapılan birleşme görüşmelerinin olumsuz sonuç vermesiyle doğmuştu. 31 Mart Hadisesi'nden birkaç gün önce, Serbesti gazetesi yazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesiyle iki fırka arası kesin surette açıldı.

Fırka basın alanında *İkdam*, *Sabah*, *Yeni Gazete*, *Sada-yı Millet* ve *Serbesti* gazeteleriyle temsil edildi. *Servet-i Fünun mecmuası* da Ahrar'a destek veren yayın organları arasındadır.

Türk siyasi hayatının en mühim olaylarından birisi olan 31 Mart vakası, Osmanlı Ahrar Fırkası'nın geleceğini belirlemekte birinci derecede etkili olmuştur. İngiltere sefaretinin mensupları ile birlikte hareketin tertip ve hazırlığına katkıda bulunan Fırka, böylece hukuk dışı bir yolla iktidarı mutlaka devirmek arzusuyla dönemin siyasî fırkalarıyla benzer özellikler gösterir. Prens Sabahattin Bey'in de bu hadiseden en azından haberdar olduğu ve bu harekete büyük ümitler bağladığı anlaşılıyor. Ancak isyanın başlamasıyla koğuşturmaya uğrayan Fırka, esasen 31 Mart vakasından iki önemli kazanç elde etmeyi umuyordu: Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve İttihatçıların devre dışı bırakılması. Fırka açısından başarısızlıkla sonuçlanan 31 Mart vakası sonunda, Abdülhamid tahttan indirildi. Fakat İttihatçıların iktidara yürüyüşü ve Ahrar üzerindeki baskılarına engel olunamadı. Fırkanın umumi katibi Nureddin Ferruh da yurt dışına kaçan üyeler arasındaydı. 1910 yılında Türkiye'ye dönerek, fırkanın feshini ilan eden bir bildiri yayınladı.

Eylül 1908 ile Nisan 1909 tarihleri arasında faaliyet gösterebilen fırka, İttihat ve Terakki karşısında ilk önemli siyasî muhalefeti başlatmış olması bakımından önemlidir.

c) Fedakârân-ı Millet Cemiyeti

Hayır derneği ile siyasî fırka arasında bir yapıya sahip olması bakımından, İttihat ve Terakki'ye karşı gösterdiği sert muhalefetle Cemiyet, II. Meşrutiyet sonrasında kendine has bir özellikle ortaya çıkmıştır. Hürriyetin ilanı ile yurt dışından dönen sürgün ve kaçaklardan

İttihatçı olanlar kolayca ikbal mevkilerine geçerken, büyük çoğunluğun, bu gibi nimetlerden mahrum kalmaları üzerine kurulan cemiyet, sesini «*Hukuk-ı Umumiye*» gazetesi ile duyurmuş, Hürriyet kahramanı oldukları halde mağdur edildikleri inancıyla faaliyet göstermiştir. Cemiyet, 31 Mart vakasından sonra dağılmış ise de, tek parti yönetiminin zararlarına açıkça dile getirmesiyle, muhalif bir teşkilat olarak tarihte yerini almıştır.

d) Osmanlı Demokrat Fırkası

Osmanlı Demokrat Fırkası, 1906 yılında teşkil edilen *Selamet-i Umumiye Kulübünün* İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet tarafından fırka haline getirilmesi suretiyle *6 Şubat 1909*'da kuruldu. İdeolojik planda çoğulculuktan yana olan Osmanlı Demokrat fırkası basın alanında *Türkiye, Feryad, Selamet-i Umumiye, Muahede, Hukuk-ı Beşer* gibi gazetelerle sesini duyurmuştu. Fırka, İttihat ve Terakki karşısında büyüme imkanlarından mahrum kalınca 5 Aralık 1911 tarihinde yapılan bir toplantı ile Hürriyet ve İtilaf Fırkasına katıldığını açıklayarak siyasi hayatını noktalamıştır.

e) İttihad-ı Muhammediye Fırkası

31 Mart hadisesinden on gün önce kurulmuş parlemento ile direkt ilgisi bulunmayan fırka, İttihatçılara karşı muhalefetin en şiddetli kesimini temsil eder. İttihatçılar dışında, halk arasında en yaygın fırkanın *İttihat-ı Muhammediye Fırkası* olduğu söylenebilir. Kırk gün müddetle faaliyet göstermesine rağmen fırka hem Türk siyasi hayatında mühim gelişimlere yol açmış, hem de parlementoda üyesi olmamasına rağmen, Ayan ve Mebusan meclislerinde etkisini hissettirebilmiştir. İlmiye sınıfına mensup kurucuları arasında bugün en tanınmış olanları *Said-i Nursi* ile *Volkan* muharriri *Derviş Vahdeti*'dir.

Fırka ideolojik planda gayesinin «*Şeriat-ı garrâ-yı Ahmediye*»yi korumak ve bunu da ilmiye sınıfına dayanarak gerçekleştirmek olduğunu belirtmişti. Bütün askerleri fırkanın tabii mensubu sayan fırka, olağanüstü dönemlerinde asker ile ilmiye mensubunun birbirinin tabii müttefiki olduğunu ileri sürerek harekete dinamizm kazandırmak amacındaydı.

Fırkanın 31 Mart hadisesi ile ilişkisi, bu olayda kitleleri sürükleyen bir önder rolü oynaması, sonunu hazırlayan başlıca etken olmuştur. İsyanın bastırılmasıyla başta Derviş Vahdeti olmak üzere önde gelenlerin idam ve sürgün edilmesi fırkanın kapanmasına sebep oldu. Bununla birlikte tarihte izler bırakmıştır.

f) Mutedil Hürriyetperveran Fırkası

Ahrar Fırkası'nın kapanması üzerine, parlemento içinde muhalifleri bir araya getirecek yeni bir fırkanın gerekliliği tartışılırken 1909 Kasımı'nda İsmail Kemal Bey, Nafi Paşa, Mehdi Bey, Şefik el-Müeyyed Bey gibi isimlerin önderliği ile *Mutedil Hürriyetperveran Fırkası* kuruldu. Fırka 1908 genel seçimlerinde seçilerek meclise giren üyeler tarafından kurulmuştur. Kuruluş çalışmalarının özellikle Arap, Rum ve Arnavut mebusları tarafında yürütüldüğü belirtilmektedir.

Fırkanın resmî yayın organı olmamakla birlikte faaliyetlerini sürdürdüğü müddet zarfında (Kasım 1909-Kasım 1911) muhalif basın tarafından desteklendi. Meclis-i Mebusan'daki sayısı hakkında kesin bir rakam verilemeyen (otuz ile elli arası) Fırka, İstanbul dışında iki yerde şube açabilmişti. Adem-i merkeziyet prensibine karşı olmasıyla dikkat çeken fırka, Osmanlılık umdesine bağlı kalmıştır. Yorgi Boşo, Süleyman el-Bustani, Kasım Zeynel Fırkanın ünlü mensupları arasında sayılabilir.

Fırka 1911 sonunda Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluş çalışmalarına bizzat katılarak faaliyetine son vermiştir.

g) Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası

Kurucusu, elçiliği döneminde Jön Türkleri destekleyen eski Stockholm Sefiri Şerif Paşa'dır. II. Meşrutiyet'ten sonra İttihatçılardan Londra elçiliğini isteyip, alamaması üzerine yurt dışında *Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası*'nı kurmuştur. Şerif Paşa'nın parası ve çevresiyle ayakta duran fırka, İttihatçıların iddiasına göre yurt dışında «*Cemiyet-i Hafiye*» adında bir gizli dernek kurarak ahaliyi isyana sevketmek arzusu beslemiştir. Bu iddia üzerine İttihatçılar başlarında Rıza Nur'un bulunduğu bir gurup muhalifi tevkif ettiler.

Şerif Paşa dışında fırkanın *Mevlânzâde Rıfat, Ali Kemal* gibi ünlü mensupları da bulunmaktaydı. Fırka 1913 Ağustosu'na kadar devam etmiştir.

h) Ahali Fırkası

Ahali Fırkası, üyeleri İttihat ve Terakki Fırkası'nın eski mensupları olmak üzere Meclis içinde kurulmuştur. 21 Şubat 1910 tarihinde kurulan Fırka'nın reisi *Gümülcineli İsmail*'dir. Konya mebusu *Zeynelabidin, Mustafa Sabri Efendi* kurucuları arasındadır. Her üçü de ilerde teşkil edilen Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın önde gelen liderleri ol-

muştur. Siyasi programı ve dahili nizamnamesiyle programlı bir parti görüntüsü veren *Ahali Fırkası*, mecliste birçok tartışmalara yol açarak varlığını hissettirmiştir. Fırka'nın kendi adına çıkardığı gazetesi olmamakla birlikte *İkdam*, *Yeni İkdam*, *Sada-yı Millet* gibi muhalefet basınından destek görmüştür. İdeolojik planda muhafazakar bir görüntü veren fırka, kurucularının Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurmaları üzerine kapatılmıştır.

i) Osmanlı Sosyalist Fırkası

II Meşrutiyet ve hürriyetin ilanını takib eden günlerde bütün fikir akımlarının su yüzüne çıktığı ve bunları temsil eden grupların bir coşkunluk ve iyimserlik havası içinde faaliyete geçtikleri bilinir.

Osmanlı Sosyalist Fırkası 1910 Eylülü'nde İstanbul'da kuruldu. Kurucuları arasında *Hüseyin Hilmi* (İştirakçi Hilmi) *Pertev Tevfik*, *İbnüttahir İsmail Faik* gibi isimler yanında materyalist görüşleriyle şöhret yapmış *Baha Tevfik* de bulunmaktadır. Baha Tevfik'in Fırkayı ideoloji cihetinden beslediği, Fırka işlerini ise İştirakçi Hilmi'nin yürüttüğü anlaşılıyor.

O tarihlerde sosyalist bir partiye sosyal taban teşkil edecek derecede ne bir işçi hareketinden, ne de proleteryadan söz edilemeyeceği tabiidir. Buna rağmen 1908'de cereyan eden *tatil-i eşgal* (grev) hareketi münasebetiyle sosyalist doktrin de tartışma gündeminde bulunuyordu. Ancak parlementoda sosyalizme dair yapılan konuşmalarda Sosyalist Fırka'nın rolü olmamıştır.

İktidarda bulunan İttihat ve Terakki Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası'na ilk kuruluşu günlerinde müsamaha göstermiştir. Fakat Sosyalist Fırkası'nın kesinlikle muhalefet saflarında yer almasıyla, tutumunu sertleştirmiş, sosyalist kulüpleri, gazeteleri kapatmış, sendika kurulmasını yasaklamış, Fırkanın reis ve yöneticilerini, «*işçileri grev yapmağa teşvik etmelerinden*» ötürü tevkif ettirmişti.

Sosyalist Fırka II. Enternasyonele bağlandığını ilan ederek ünlü Fransız sosyalisti *Jean Jaurez* ile irtibat kurmuştu.

Fırkanın yayın organı, Hüseyin Hilmi Bey'in lakabı haline gelen *İştirak gazetesi* olmakla birlikte *Sosyalist*, *Muahede*, *İnsaniyet* gazeteleri de fırkayı yazılarıyla desteklediler.

Osmanlı Sosyalist Fırkası ne hükümetçe kapatılmış ne de Fırka, Hürriyet ve İtilaf'a katıldığını açıklamıştır. Ancak bazı mensuplarının daha sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldıkları düşünülebilir.

Sosyalist Fırka, Osmanlı toprakları içinde sosyalist düşünceye bir katkı sağlayamamıştır. Ancak bu yolda kurulmuş ilk fırka olması bakımından önemi vardır.

j) Milli Meşrutiyet Fırkası

Milli Meşrutiyet Fırkası, Türk siyasi hayatında Türkçülüğü programlaştıran ve savunan ilk siyasi kuruluştur. *15 Temmuz 1912*'de İtilaf ve İttihat gerginliğinin yoğunlaştığı günlerde kuruldu. Başkanı, *İfham* gazetesi başyazarı *Ahmed Ferit Bey*'di. *Akçuraoğlu Yusuf, Müderris Zühdü, Mehmed Ali* ve *Cami* Beyler kurucu üyeler arasındadır.

Meclisin feshedildiği günlerde kurulan parti 1914 seçimlerine kadar yaşayamadığı için hiçbir seçime katılamadı. Basın sahasında *İfham* gazetesi ile sesini duyurdu. *Tercüman-ı Hakikat*, Fırkanın kuruluşuna sempati gösterirken, diğer basın, Türkçülük fikri dolayısıyla olsa gerek, bu yeni fırkanın kuruluşunu yersiz bulmuşlardı.

Türkçü-İslâmcı bir çizgiyi savunması bakımından Fırka, İttihatçılara belki muhalif değil ama rakip konumda idi. Fırka, siyaseti itibariyle Osmanlıcı ve kozmopolit bir çizgiyi savunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından da soğuk karşılandı. Kuruluşu «*fahiş bir hata, tehlikeli bir oyun*» olarak nitelendirildi.

Maddi zorluklar ve eleman azlığı gibi sebepler yüzünden adeta kendi kendine kapandı. Mütareke döneminde bazı mensupları *Milli Ahrar* ve *Milli Türk* fırkalarında görev aldılar.

III — İMPARATORLUĞUN DAĞILMASI

A. İSYANLAR

1 — Bosna - Hersek İsyanları

Kırım Savaşı'nın intikamını almak isteyen Rusya, bu savaştan hemen sonra Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik faaliyetlere girişti. Bunun için özellikle Panislavist görüşler Balkan toplulukları arasında yayılıyordu. 1856'da Moskova'da kurulmuş olan *Slavlara Yardım Komitesi*, panislavist fikirlerin yayılması amacıyla propaganda faaliyetlerini organize etmekteydi. Rusya'nın desteği, Avusturya'nın himayesi, muhtar Sırbistan ile Karadağ'ın tahrikleri Hersekliler'i, Osmanlı Devleti aleyhtarı düşüncelerle doldurmuştu. Bunun sonucunda Hersek Hristiyan Slavları bazı istekler ileri sürerek Babıâli'ye karşı ayaklandılar(1861). Öte yandan Karadağ da gönderdiği gönüllülerle âsilere yardımda bulunmaktaydı. Bunun üzerine Babıâli, hem Karadağ'a engel olmak, hem de isyanı bastırmak için Serdar Ömer Paşa'yı görevlendirdi. Osmanlı ordusu Piva mıntıkasında toplanmış bulunan isyancıları ağır bir yenilgiye uğrattı (21 Kasım 1861). Böylece isyan bastırıldı. Buna rağmen hükümet âsilerin daha önce istedikleri imtiyazları kabul etti. Hersekliler'e mektepler açma, kiliselerde çan çalma, 1/4'den fazla vergi vermeme, kendilerinden piskopos ve kocabaşlar tayini gibi bazı imtiyazlar verildi.

Hersekliler bir süre daha sükûnetlerini muhafaza ettiler. Ancak Paris Andlaşması ile kurulan dengeyi kendi lehine değiştirmek üzere 1870 yılından itibaren aktif bir politika takip eden Rusya, bölgedeki kışkırtmalarına hız verdi. Bunun sonucunda 1875 yılında Hersek isyanı patlak verdi. İsyan, birkaç yüz kişilik bir gurubun vergi ve askerlik bedelinin fazlalığını, jandarma baskısını bahane ederek Karadağ'a sığınması ile ortaya çıktı. Mülteciler Karadağ Prensi Nikola'dan yardım istediler. Prens Nikola durumu hemen İstanbul'daki Rus elçisi General İgnatiyef'e bildirmiş, ayrıca Babıâli'ye de müracaat ederek bu şahısların affını ve yurtlarına emniyet içinde dönmelerini talep etmişti. Planlı bir hareketin sonucunda ortaya çıkan bu durum

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1600-1920 Arasındaki Durumu

kısa zamanda meseleyi diplomatik bir olay haline dönüştürdü. Babıâli olayın büyümesini önlemek maksadıyla istekleri kabul etti. Fakat bu durum isyancıları iyice şımarttı. Rusya ve Karadağ'ın verdiği desteğe güvenerek tekrar ayaklandılar. Babıâli kuvvete baş vurmak konusunda tereddüt gösterdi. Bu ise âsiler tarafından hükümetin güçsüzlüğü olarak yorumlandı. Kısa zamanda Bosna da isyancılara katıldı. Hristiyan âsilerin sayısı artmaya başladı. Hükümetin çaresizliğini gören Sırbistan ile Karadağ savaş hazırlıklarına başladı. Ayrıca Bulgaristan'da da birtakım isyan belirtileri görüldü. Sadrazamlığa Esad Paşa'nın yerine Mahmud Nedim Paşa getirildiyse de, bu bir işe yaramadı.

Osmanlı Hükümeti'nin kararsızlığını gören ve gittikçe tehlikeli bir hal alan isyanın bastırılması için, 1872'de kurulan *Üç İmparator Ligi*'ni oluşturan Almanya, Avusturya ve Rusya duruma müdahaleye karar verdiler. Zira Avusturya batıda gelişme gösteremeyince doğuya yönelmiş, Balkanlarla yakından ilgilenmeye başlamıştı. Bu sebeple Rusya tarafından çıkartılan isyandan rahatsızlık duymaktaydı. Avusturya, bölgede Rus nüfuzunun artması yerine zayıf Osmanlı idaresinin devamından yanaydı. Almanya da Fransa'ya karşı oluşturduğu ittifakın parçalanmaması için gayret gösteriyor ve Balkanlar'da menfaatleri çatışan Avusturya ile Rusya'nın Şark Meselesi'ni birlikte halletmelerini istiyordu. Neticede bu üç devletin temsilcileri Avusturya Başvekili Andrassy'nin bir ıslahat layihası hazırlamasını kararlaştırdılar.

Basit bir sebeple başlayan ama çok geçmeden Avrupa devletlerinin gündemine giren Hersek isyanının yabancı müdahalesine yol açacağını gören Osmanlı Devleti, Bosna-Hersek'e yeni imtiyazlar tanıdı (2 Ekim 1875). Hemen arkasından bütün imparatorlukta uygulanmak üzere bir ıslahat fermanı çıkarıldı. Bunlara rağmen âsiler, direnmeye devam ettiler. Bu arada Fransa'nın 20 Ağustos 1875'te, Paris Andlaşması gereğince büyük devletlerin birlikte müdahale etmesi yolundaki teklifi fazla etkili olamadı. Nihayet Kont Andrassy, tarafından hazırlanan bir ıslahat raporu, Paris Andlaşması'nı imzalayan devletlerin de onayı alındıktan sonra 31 Ocak 1876 tarihinde Babıâli'ye tebliğ edildi. Bu raporda Osmanlı Devleti'nin; Bosna ve Hersek'te din ve mezhep hürriyeti tanıması, aşar vergisinde iltizâm usulünün kaldırılması, vergilerin mahallî ihtiyaçlar için kullanılması, karma bir meclis oluşturularak yetkisinin artırılması ve ülkedeki işlerin ıslahına bu meclisin nezaret etmesi gibi imtiyazları vermesi isteniyordu. Bu raporda belirtilen bazı istekleri Babıâli zaten daha önce yayınladığı ferman ile ilan etmiş olduğundan Andrassy raporunu kabul ettiğini duyurdu (12 Şubat 1876). Babıâli'nin kendi hükümranlık haklarından feda-

karlık yaparak kabul etmek zorunda kaldığı bu imtiyazlar ile Bosna-Hersek'e bir bakıma muhtariyet veriliyor ve ıslahatın tatbikine Düvel-i Muazzama'nın nezaret etmesine razı olunuyordu.

Buna rağmen Rusya, Sırbistan ve Karadağ'ın kışkırtmaları sonucu Bosna-Hersek asileri verilen hakları yetersiz bularak isyanı sürdürdüler. Osmanlı Hükümeti kuvvete baş vurmaya başladı. Âsiler ile askerî birlikler arasında kanlı savaşlar olmaktaydı. Andrassy raporu işe yaramayınca buradaki gelişmelerde insiyatif Ruslar'a geçmiş oldu. Rusya ise isyan olmaktan çıkıp bir iç savaşa dönüşen olayları önlemek bir tarafa Bulgarlar'ı da tahrik etmeye başladı.

Bu arada, 6 Mayıs 1876'da meydana gelen ve Fransa ile Almanya'nın Selânik konsoloslarının öldürülmesiyle sonuçlanan «*Selânik Olayı*» Avrupa kamuoyunu Türkler aleyhine döndürmüştü. Müslüman olan bir Bulgar kızının Amerika konsolosu tarafından jandarmaların elinden alınması üzerine galeyana gelen müslüman halk, kendilerine nasihata gelen Fransız ve Alman konsoloslarını öldürdüler. Meçhul kişiler tarafından yapılan tahrikler sonucu olaylar genişler ve büyük devletler Selânik önlerine bir filo gönderdiler. Bunun üzerine Babıâli yeni bir gailenin çıkmaması için olayda rolü olanları şiddetle cezalandırdı. Olayların bu hale dönüşmesi üzerine Rusya, Avusturya ve Almanya başvekilleri Berlin'de toplanarak Balkanlar'daki durumu görüştüler. Sonunda Rus başvekili *Gorçakof* tarafından hazırlanan bir memorandum kabul edildi. *Berlin Memorandumu*'nun esasları şöyleydi:

1 — Selânik Olayı'nın bir benzerinin yaşanmaması için gerekli görülen yerlere büyük devletler tarafından savaş gemisi gönderilmesi,

2 — İki ay süreyle mütareke yapılması,

3 — Islahatın yürütülebilmesi için konsolosların denetiminin sağlanması,

4 — Âsilere gerekli maddi yardımın yapılması,

5 — Hristiyanlara da silah taşıma izninin verilmesi.

Rusya'nın kendi çıkarlarını dikkate alarak hazırladığı bu memorandum Osmanlı Devleti'ne yönelik önemli bir tehdit idi. Aynı zamanda Balkan politikasında Rus nüfuzunun tesirini göstermekteydi. Diğer devletlerin hemen kabul ettiği bu memoranduma İngiltere tepki gösterdi. İngiltere, *Üç İmparator Ligi*'ne mensup devletlerin, böylece Osmanlı Devleti'ni kendi aralarında paylaşmalarından çekiniyordu. İngiltere'nin bu karşı çıkışı Fransa ve İtalya'yı da etkiledi. Bu suretle Berlin Memorandumu'nun önemi kalmadı. Hatta İngiltere,

Çanakkale önlerine donanmasını göndererek her ihtimale karşı tedbir aldı.

Diplomasi alanında bu gelişmeler olurken 2 Mayıs 1876'da *Bulgar isyanı* çıktı. 2 Temmuz 1876 tarihinde de Sırbistan ile Karadağ birlikte Babıâli'ye savaş ilan ettiler. Savaş ilan etmeden önce Sırbistan Bosna'yı, Karadağ'da Hersek'i istemiş, fakat Babıâli reddetmişti. Osmanlı Devleti, büyük devletlere kendisine tâbi olduğu halde isyan eden Sırbistan ile Karadağ'a karşı topraklarını savunmaktan başka bir amacı bulunmadığını bildirdi.

Balkanlar'da işler karmaşık bir hal alınca, Rusya ile Avusturya başvekilleri 8 Temmuz 1876'da *Reichstad*'da toplanarak gizli bir prensip anlaşmasına vardılar. Buna göre Osmanlı ordusu harpten galip çıkarsa, sınırlar savaştan önceki duruma dönecek yani statüko muhafaza edilecekti, fakat mağlup çıkarsa Bosna-Hersek, Avusturya, Sırbistan ve Karadağ arasında paylaştırılacaktı. Buna karşılık Rusya, Besarabya ve Batum'u alacaktı. Böylece Osmanlı Devleti'nin savaştan galip çıkması halinde hiçbir kazancı olmayacaktı. Bu şekilde Bosna-Hersek isyanı Sırbistan ve Karadağ isyanı ile içiçe girdi. Üstelik buna Bulgar isyanı da eklenmişti.

Osmanlı kuvvetleri hem Sırbistan, hem de Karadağ kuvvetleri karşısında başarılı sonuçlar aldı. Osmanlı Devleti'nin duruma hakim olmaya başlaması üzerine isyancılar, büyük devletlere başvurarak Osmanlı harekâtının durdurulmasını istediler. Babıâli, büyük devletler adına İngiltere'nin teklif ettiği ve Sırbistan ile Karadağ'da eski durumun muhafazası, Bosna-Hersek'e muhtariyet verilmesi esasına dayanan istekleri kabul etmek zorunda kaldı. Fakat bir süre sonra Sırbistan tekrar saldırınca savaş yeniden başladı ve Sırplar bu sefer de yenildiler. Bunun üzerine Rusya duruma müdahale etti. Rusya'nın tehdidiyle Osmanlı kuvvetleri askerî harekâtı durdurdu ve mütareke ilan edildi. Ancak mütarekeye rağmen Balkan bunalımı, dolayısıyla Bosna-Hersek meselesi sürdüğünden 12 Aralık 1876 tarihinde İstanbul'da büyük devletlerin temsilcilerinin katıldığı bir konferans toplandı. Konferansta kararlaştırılan istekleri Babıâli ağır bularak reddetti. Buna rağmen durumun gerginliğini dikkate alan büyük devletler, 31 Mart 1877'de hazırladıkları *Londra Protokolü*'nü hükümete tebliğ ettiler. Protokol ile; *«Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyanlar lehinde ıslahat yapılması, büyük devletlerin elçilerinin kontrolünde olması, asker sayısının azaltılması, Sırbistan ile Karadağ'ın eski statülerini muhafazası ve Bosna-Hersek'e muhtariyet verilmesi»* isteniyordu.

Londra Protokolü'ne 12 Nisan 1877 tarihinde cevap veren hükümet *«bu şekil bir barış teklifinin ancak mağluplara teklif edilebilece-*

ğini» belirterek bunu da reddetti. Böylece bütün devletler Osmanlı Devleti'nin karşısında yer aldı. Nihayet Kırım Savaşı'nın intikamını almayı bekleyen Rusya bundan faydalanmak için 1877-1878 Savaşı'nı başlattı. 23 Nisan 1877'de başlayan savaşı Osmanlı Devleti kaybetti ve Ruslar İstanbul kapılarına dayandılar. İmzalanan Ayastefenos Muahedesiyle «*Bosna-Hersek'e muhtariyet verilmesi, imtiyazların genişletilmesi ve bunun Rusya ile Avusturya'nın kontrolünde olması*» kabul edildi. Ancak büyük devletlerin araya girmesi sonucunda toplanan Berlin Kongresi'nde Bosna-Hersek ile ilgili hüküm daha da ağırlaştırıldı. Buna göre, Bosna-Hersek hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacak, fakat Avusturya tarafından işgal edilip yönetilecekti (13 Temmuz 1878). Bu konudaki uygulama iki taraf arasında müzakereler yoluyla belirlenecekti.

Bosna-Hersek hakkında başlatılan müzakereler bir hayli uzun sürdü. Osmanlı Devleti, özellikle işgal süresinin belirlenmesini istiyordu. Fakat görüşmeler çıkmaza girince Avusturya, doğrudan işgale başladı. Buna karşılık Türkler ile müslüman Boşnaklar, Avusturya idaresini tanımayarak karşı koydular. Gösterilen kahramanca direnişe rağmen Avusturya 165 bin kişilik askeri kuvvetiyle çok geçmeden bölgeye hakim oldu. Nihayet 21 Nisan 1879 tarihinde Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında Bosna-Hersek hakkında anlaşmaya varıldı. Anlaşmayla, Bosna-Hersek süresi tayin edilmeden Avusturya'nın işgal ve idaresine terk edildi. Dinî meselelerde Halife'nin yetkisi devam edecek, vergiler mahalline harcanacak, memurlar yerlilerden tayin edilecekti.

Avusturya'nın işgali II. Meşrutiyet'e kadar devam etti. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Babıâli, toplanacak olan Mebuslar Meclisi'ne Bosna-Hersek'ten de temsilci seçmelerini isteyince Viyana hükümeti endişelendi. Zira Bosna-Hersek'in Osmanlı Meclisi'nde temsil edilmesi, buradaki Avusturya idaresinin sonu olabilirdi. Böyle bir vaziyeti önlemek isteyen Avusturya 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i ilhâk ettiğini ilan etti. Berlin Andlaşması'na aykırı olan bu ilhâkı İngiltere, Rusya ve İtalya hoş karşılamadıysa da herhangi bir müdahalede de bulunmadılar. Osmanlı Devleti ise büyük devletlerin hareketsizliği karşısında sadece ilhâkı protesto etti. Yalnız Sırbistan sert tepki gösterdi, hatta savaş hazırlığına başladı, fakat Rusya'nın karşı çıkması üzerine müdahaleden vazgeçti.

Neticede Osmanlı Devleti de bu ilhakı tanımaya mecbur kaldı. 26 Şubat 1909 tarihinde yapılan anlaşmaya göre; Yeni Pazar Sancağı Osmanlı Devleti'ne verilecek, ayrıca Avusturya iki buçuk milyon Osmanlı altını savaş tazminatı ödeyecekti. Böylece önce imtiyaz, sonra isla-

2 Sırp İsyanları

Osmanlı Devleti'nde istiklâl elde etmek amacıyla ilk defa isyan eden topluluk Sırplar olup, 1804 yılında bölgedeki Osmanlı idaresinin zayıflığı, *Dayı* adını alan yeniçeri ileri gelenlerinin keyfî hareketleri ve baskıları sebebiyle isyan etmişlerdi. Üstelik yeniçerilerin saldırganlıklarından bıkmış olan müslüman halk dahi onlara yardıma koşmuşlardı. Hükümet başlangıçta isyana, yeniçerilerin ezilmesini istediği için seyirci kalmıştı. Kara Yorgi liderliğindeki isyan başarıyla sonuçlandı ve yeniçeriler etkisiz hale getirildiler. Ancak kolayca elde edilen bu başarı üzerine Sırplar istiklâl peşinde koşmaya başladılar. Osmanlı Hükümeti istekleri reddedince, Sırp Millî Meclisi bağımsızlık elde edinceye kadar Osmanlı kuvvetleriyle savaşmaya karar verdi. Bu kararda, bir süre sonra başlayan Osmanlı-Rus Savaşı da (1806-1812) etkili oldu. 1812 Bükreş Andlaşması'na Sırbistan'a muhtariyet verilmesine yönelik maddeler koyduran Rusya, böylece Balkanlar'daki Türk idaresini parçalamayı hedef aldığını gösterdi.

Bununla birlikte çok geçmeden ortaya çıkan Napolyon tehlikesi sebebiyle Rusya bir süre için buradan dikkatlerini Batı'ya çevirince Osmanlı kuvvetleri isyanı bastırdılar (1813). Fakat 1815 yılında Sırplar'ın Baş Knez seçtikleri Miloş Obrenoviç yeniden isyan etti. Osmanlı Devleti, Napolyon tehlikesinin kalkması dolayısıyla güçlü duruma gelen Rusya'nın müdahalesini önlemek üzere Sırplar'a bazı imtiyazlar vermeye razı oldu. Böylece Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmakla birlikte Sırbistan geniş ölçüde İmtiyazlara sahip bir prenslik haline getirildi. Bu imtiyazlar 1829 Edirne Andlaşması ile Rusya'ya karşı taahhüt edildi. Balkanlar'da Rus nüfuzunu artıran buna karşılık Osmanlı nüfuzunu azaltan Edirne Andlaşması, Sırbistan'ın bağımsızlığı yolunda atılan önemli bir adımdır.

Kırım Savaşı'nda tarafsız kalmış olduğu halde, Paris Andlaşması ile imtiyazları genişletildi. Avrupalı devletler Rusya'nın himayesinden kurtarmak için Sırbistan'ı kendi kefâleti altına aldı. Paris Andlaşması hükümlerine göre; Sırbistan eyâleti, andlaşmayı imzalayan devletlerin ortak kefilliği altında hukuken Osmanlı idaresine bağlı kalacaktı. Osmanlı Devleti, Sırbistan'da asker bulundurma hakkına sahip olacak fakat bu devletlerin haberi olmadan her hangi bir askerî harekâtta bulunamayacaktı. Bu durumda Sırbistan iç işlerinde serbest, millî karakterde yeni bir hüviyete kavuşturuluyordu ve fiilen müstakil hale gelmiş oluyordu.

Paris Andlaşması ile bu şekilde çok geniş haklara kavuştuğu halde Sırbistan bununla da yetinmeyerek topraklarını genişletmek ve bağımsızlığı elde etmek sevdasına kapıldı. Bir taraftan Hersekliler'i isyana teşvik ederken diğer taraftan da diplomatik alanda birtakım destekler teminine çalıştı. Özellikle diplomasi alanında başarılı oldu. O sırada Avrupalı devletlerin her birinin kendisini meşgul eden meseleleri olduğundan Sırbistan kolayca destek sağlayabiliyordu. Bilhassa Fransa ile Rusya, destekçilerin başında gelmekteydi. Bundan cesaret alan Sırplar, imtiyazların yeterince uygulanmadığını, yapılan andlaşmalara riayet edilmediğini ileri sürerek şikayetlere başladılar. Hatta bu şikayetleri iletmek maksadıyla Babıâli'ye bir temsilci de gönderilmişti(1860). Babıâli, Sırp isteklerini reddetti.

Bunun üzerine Sırplar isyan için hazırlıklara başladılar. Aradıkları bahane de çok geçmeden meydana geldi. Araları pek iki olmayan Müslümanlar ile Sırplar sık sık kavga etmekteydiler. 15 Haziran 1862 günü Belgrat'ta bir Türk askeri ile bir Sırplı su alma meselesinden dolayı kavga ettiler ve Sırplı öldü. Türk askerinin tevkifine Osmanlı karakolu engel olunca olaylar büyüdü. Arada çatışma çıktı. Nihayet araya giren konsoloslar, kale dışındaki Türkler'in kaleye alınmasına ve varılacak anlaşmanın sonucunu beklemeye iki tarafı razı ettiler. Fakat Türkler kaleye çekilince Sırplar kaleyi muhasara ettiler. Belgrad muhafızı Âşir Paşa'nın bütün uyarılarına rağmen kuşatma kaldırılmayınca şehir topa tutuldu. Olaylar Avrupa'da tepkilere yol açtı. Meselenin görüşülmesi için Paris Andlaşması'nı imzalayan devletlerin katılacağı bir konferansın toplanmasına karar verildi. İstanbul'da yapılan görüşmelerde İngiltere ile Avusturya, Osmanlı Devleti'ni haklı bularak, şehrin topa tutulmasından Sırplar'ın sorumlu olduğunu ilan ettiler. Bu suretle Osmanlı Devleti lehine bir hava meydana geldi.

Ancak bu sırada çıkan Girit ve Karadağ meseleleri yüzünden Babıâli meseleyi çabucak halletmek istediğinden 8 Eylül 1862 tarihinde *İstanbul Protokolü* kabul edildi. Buna göre, yalnız *Belgrad, Semendre, Şabaç* ve *Fethü'l-İslâm* kalelerinde Türk askeri bulunabilecek ve bölgedeki Türkler sadece kalelerde oturabilecekti. Osmanlı Devleti'nin hakimiyet haklarından fedakârlık yaparak kabul ettiği bu yeni durum, Sırplar'ı yine memnun etmedi.

Bu yüzden Sırplar, Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlerine devam etti. Sırbistan, Karadağ ile birlikte Hersekliler'i isyana teşvik ediyor ve yardım gönderiyordu. Nihayet 1875'de başlayan Hersek isyanının bir türlü bastırılamadığını ve büyük devletlerin Osmanlı Devleti aleyhine döndüğünü gören Sırbistan, istiklâlini kazanmak için müsait bir zamanın geldiğini düşünerek harekete geçti. Sırplar'ın *Güney Slavlar Birliği*'ni gerçekleştirme düşüncesi Rusya'nın da Panislavist

politikasına uygun düşmekteydi. Bundan dolayı Rusya'nın kesin desteğine sahipti. Fakat öbür taraftan Avusturya Bosna-Hersek'e göz dikmiş bulunduğundan, burasının Sırbistan'a veya başka bir ülkeye verilmesine şiddetle karşıydı. Böylece bölgedeki gelişmeler yeniden Avrupa kamuoyunun gündemine girdi. Osmanlı Devleti, Sırbistan'ın muhtemel isyanını önlemek için büyük gayret gösterdi ise de başarılı olamadı.

Sırbistan Prensi Milan, avantajlı gördüğü mevcut durumdan faydalanmak üzere 26 Mayıs 1876'da Karadağ ile bir ittifak anlaşması imzaladı. İttifakın hedefi doğrudan doğruya Osmanlı Devleti idi. Osmanlı hükümetinin yapılan ittifak ile ilgili sorularına önce oyalayıcı cevap veren Prens Milan, gerek Sırbistan, gerekse Bosna ile alakalı, kabul edilmesi mümkün olmayan isteklerde bulunduğu 27 Haziran 1876 tarihli ültimatomunun reddedilmesi üzerine Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Müttefiki Karadağ da aynı anda harekete geçti. Aslında bu bir savaş değil isyandır, zira hâlâ bu iki prenslik Osmanlı hakimiyetinde idi.

Rus Generali *Çernayef*'in idare ettiği Sırp orduları, isyandan çok önce seferberliğini tamamlamıştı. Çernayef, Bulgarlar'ı da isyana kışkırtmak istedi ise de o sırada isyanları, gayet şiddetli şekilde bastırılmış olan Bulgarlar bu davete uymadılar. Ayrıca Osmanlı askerinin silah ve sayı üstünlüğü Sırplar'ın hesaplarını altüst etti. Yapılan muharebelerde Sırplar ağır yenilgilere uğradılar. Nihayet *Abdülkerim Nadir Paşa* kumandasındaki Osmanlı ordusu ile Sırp âsileri arasında 19-24 Ağustos 1876 tarihleri arasında cereyan eden şiddetli mücadelenin de Osmanlılar tarafından kazanılması üzerine büyük devletler araya girerek barış yapılmasını sağlamak istediler. Fakat Sırbistan'ı korumaya karar vermiş olan bu devletler barış için Osmanlı Devleti'nin ileri sürdüğü şartları ağır bularak reddettiler. Sundukları karşı teklifi de Osmanlı Devleti kabul etmedi. Çünkü bu teklifler ancak yenilmiş olan bir devlete karşı ileri sürülebilirdi.

Bu görüşmeler sürerken Sırplar Eylül 1876'da yeniden saldırılara başladılar. Osmanlı kuvvetleri ise yalnızca bu saldırıları püskürtmekle yetiniyordu. Sırp, Karadağ, Bosna-Hersek isyanları içiçe girmiş olduğundan bir türlü anlaşma sağlanamıyordu. Sonunda harekete geçen Osmanlı ordusu 29 Ekim'de Aleksinaç zaferini kazandı. Sırp ordusunun imha edildiği bu savaşa rağmen, Rus çarının müdahalesiyle Babıâli, mütareke ilan etmek zorunda kaldı.

Sırbistan, Karadağ ve Hersek meselesini görüşmek üzere İstanbul'da, büyük devletlerin kurdukları konferansta sonuç alınamayınca Babıâli, doğrudan Sırbistan ve Karadağ ile görüşmelere başlama yo-

lunu seçti. Sırp temsilcileriyle yapılan görüşmeler sonucunda 28 Şubat 1877 tarihinde bir protokol imzalandı. Protokola göre, Sırbistan'da eski durum muhafaza edilecek, çete faaliyetleri önlenecek, burada yaşayanlara din ve mezhep hürriyeti sağlanacaktı. Babıâli, 20 Mart tarihinde de Sırbistan kalelerindeki bütün askerlerini çekmeye karar verdi, yalnız Belgrad kalesinde bir Türk bayrağı kalacaktı. Bununla Sırbistan tamamen Sırplar'a terkedilmiş oluyor, yalnız muhtariyet statüsü sürüyordu.

Sırbistan, gayesi olan istiklâle ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra kavuşabildi. Hem Ayastefanos, hem de Berlin Andlaşmalarıyla, Niş Sırbistan'a verilerek toprakları genişletiliyor ve bağımsızlığını elde ediyordu.

3 — Karadağ İsyanları

1478 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na dahil edilen Karadağ'da XIX. yüzyıla kadar sükûnet hüküm sürmüştü. Her ne kadar zaman zaman halk arasında kavgalar ve isyanlar çıkmışsa da bunlar fazla geniş boyutlara varmadan yatıştırılmıştı. Karadağ'daki nisbî sükûnet Rusya'nın Balkanlar'daki Ortodoksları Osmanlı Devleti'ne karşı tahrik etmeye başladıkları tarihlerden itibaren bozulmuştur. Sırplar ve Ruslar, Osmanlılar'a karşı yaptıkları savaşlarda başarılı oldukça Karadağlılar'a cesaret vermişler ve onları isyana teşvik etmişlerdir. Bu teşviklere kapılan Karadağ önceleri coğrafî yapısı gereğince sahip olduğu bazı imtiyazlara ek olarak yeni haklar istemeye başladı. Böylece Karadağ da 1850'den itibaren ayrılıkçı hareketleri başlatmış oldu.

1851 yılına gelinceye kadar Karadağ'da Vladika (Piskopos) denilen din adamları yönetimi ellerinde bulundurmaktaydı. Bu tarihte Vladika olan Danilo, Rusya ve Avusturya'nın onayını aldıktan sonra kendisini *Karadağ Prensi* ilan etti ve yönetimi kendi soyuna ait hale getirdi. Osmanlı hükümeti, Karadağ'ın bu durumunun ileride bağımsızlıkla sonuçlanabileceğini dikkate alarak Danilo'nun prensliğini reddetti. Bunun üzerine Karadağlılar, isyan ettiler ve çok geçmeden de bağımsızlık haklarının tanınmasını istediler. Fakat Babıâli Karadağ üzerine kuvvet sevketti. *Serdar Ömer Paşa*, kısa zamanda âsileri yola getirdi ve Rusya ile Avusturya'nın araya girmesiyle savaştan önceki durumun korunması esasıyla anlaşma yapıldı (3 Mart 1853).

Karadağ, Kırım Savaşı sırasında Avusturya'ya yanaşmış ve tarafsız kalmıştı. Bu sebeple Paris Kongresi'nde kendisine bağımsızlık verilmesini ve sınırlarının genişletilmesini istemişti. Fakat Osmanlı

temsilcisi bunu şiddetle reddetmişti. Mesele bu şekilde kalmışken Danilo, bağımsızlık isteğinde ısrar ediyor ve Osmanlı hakimiyetini tanımıyordu. Bu durum karşısında hükümet Karadağ'a kuvvet sevk etmek mecburiyetinde kaldı (4 Mart 1858). İsyan bütün Karadağ'a yayılınca hükümet daha geniş çaplı tedbirlere başvurmaya karar verdi. Bu sırada Fransa ile Rusya araya girerek meselenin görüşmeler yoluyla halledilmesini tavsiye ettiler. Nihayet büyük devletlerin temsilcilerinin katıldığı bir konferansta Karadağ'ın hudutları belirlendi. Bununla yetinmeyen Karadağ bir süre sonra savaşı yeniden başlattıysa da önemli bir gelişme kaydedilmedi. Neticede Karadağ'a küçük birkaç yer terki ile eski statükoya dönüldü (8 Kasım 1858).

1861 Hersek isyanında Karadağ tarafsızlığını ilan etmişse de el altından isyancıları teşvik ve tahrik ediyor, onlara yardımlarda bulunuyordu. Ayrıca askerlerini de seferi duruma getirmişti. Karadağ'ın tutumunu gören Babıâli, Karadağ Prensi Nikola Petroviç'e asker toplamamasını ve topladığı askerleri terhis etmesini bildirdi. Prens bunu reddederek isyan bayrağını açınca Serdar Ömer Paşa, emrindeki Türk askerleriyle birlikte Karadağ'a yürüdü. Türk kuvvetleri kısa zamanda Karadağlı âsileri dağıttı. Ömer Paşa'nın hızla Karadağ'ın merkezi olan Çetine'ye ilerlediğini gören batılı devletler araya girerek taraflar arasında görüşmelerin başlatılmasını istediler. Osmanlı Devleti de bir an önce bu harekâtın bitmesini istediğinden, nihayet 31 Ağustos 1861 tarihinde *İşkodra Barış Andlaşması* imzalandı. Andlaşmaya göre Karadağ'ın hudutları eskisi gibi kalacak ve iç idaresinde önceki statü devam edecekti. Karadağ ile komşuları arasındaki anlaşmazlıklarda Babıâli hakemlik yapacak ve Bosna-Hersek ve Arnavutluk sınırlarında tahkimat yapılmayacaktı.

Karadağ ile yapılan barış fazla uzun ömürlü olmadı. Çünkü Karadağ, Sırbistan ile birlikte 1875'de isyan eden Hersekliler'e yardıma başladı. Bunun üzerine Babıâli, âsilere yardımdan vazgeçmesi ve tarafsız kalması için Karadağ Prensi'ni ikaz etti. Fakat Karadağ, bunu Sırbistan ile Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak yapmakla cevap verdi. Bundan dolayı Babıâli daha önce sadece İşkodra'yı abluka altına almakla Karadağ'a baskı yaparak âsilere yardımcı olmasını önleme düşüncesinden vazgeçti. Zaten bu sıralarda, Prens Nikola Hersek'in kendisine verilmesini istemişti. İsteği reddedilince 2 Temmuz 1876 tarihinde hem Karadağ, hem de Sırbistan Osmanlı Devleti'ne resmen isyan ettiler. Hersek isyanının bir türlü bastırılamaması Karadağlılar'ı heyecanlandırmış ve bağımsızlık yolunda cesaretlenmelerine sebep olmuştu. Yapılan Muharebelerde mevzii bazı başarılara rağmen Karadağ esaslı bir sonuç alamadı. Nihayet Balkan meselesini halletmek üzere

büyük devletler araya girdiler. *İstanbul Konferansı* ve *Londra Protokolü*'nde belirlenen maddeleri Babıâli, ağır bularak reddettiğinden mesele hal yoluna konulamadı. Sonunda Rusya, milletlerarası zemini kendi lehinde görerek olaya tek başına müdahaleye karar verdi. Böylece 1877-1878 Savaşı başladı.

Savaşı kaybeden Osmanlı hükümeti Ayastefanos ve onu yürürlükten kaldıran Berlin Andlaşmaları'nda Karadağ'ın bağımsızlığını tanıdı. Ayrıca Karadağ'ın sınırları Adriyatik Denizi'ne kadar genişletildi ve *Antivari Limanı* da bu devlete terk edildi. Sonuçta muhtar bir idareye sahip olan Karadağ da büyük devletlerin desteğiyle istiklâline kavuştu.

4 — Bulgar İsyanları

Bulgar millî hareketinin ilk olarak edebî alanda ve 1835 yıllarından itibaren ortaya çıktığını görüyoruz. Bu hareket zamanla ve Rus panslavistlerince de desteklenince kuvvet kazanmaya başladı. Yapılan faaliyetler neticesinde Bulgarlar, Rum Patrikliğinden ayrılarak, müstakil ve millî bir kilise kurma teşebbüsüne geçtiler. Bulgar Kilisesinin 1870 yılında kurulmasından sonra ayrılıkçı ve panslavist hareketler, iyice arttı. Hatta 1873 yılında *Levski* adlı bir komitecinin idare ettiği gizli bir teşkilât halkı isyana teşvike kalkıştı ise de fazla bir başarı elde edemedi. Âsiler, Rusya ve Avusturya tarafından desteklenmekteydi. Nitekim Rusya'nın Filibe ve Rusçuk konsoloslarının el altından komitecilere yardımcı oldukları zaman zaman elde edilen evraktan anlaşılmaktaydı. Ancak bu açık delillere rağmen Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi İgnatiyef'in geniş ölçüde nüfuzu altında bulunan Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, bütün bunlara karşılık harekete geçmek bir tarafa, bölgedeki dikkatli memur ve subayları Rus elçisinin istekleri doğrultusunda başka görevlere nakletmekteydi. Hatta buradaki askerler dahi çekilmişti. Bu şekilde bölge isyan için teşkilâtlanmanın yapılabileceği bir duruma getirilmiş oldu.

Neticede eski bir Bulgar komitecisi olan Rusya'nın Filibe konsolosu Naydin, halkı isyana teşvik ve tahrik etti. Gerekli teşkilâtlanmayı yaptırdı. Hersek isyanının (1875) uzun süre geçtiği halde bir türlü bastırılamaması Bulgarlar'ı ümitlendirdi. Ayrıca Rus konsolosu, ülkesinin yardımını vaadettikten başka, isyancı liderler de halkın uğrayacağı her türlü zararın tazmin edileceğini ilan ettiler. Böylece Bulgarlar isyana karar verdiler. Buna rağmen Mahmut Nedim Paşa, hâlâ General İgnatiyef'in telkinleri ile meseleyi küçük bir mahallî olay olarak görüyor ve kuvvet sevketmiyordu. Babıâli'nin gafletini gören âsiler, 2 Mayıs 1876'da isyan ettiler. Ancak isyana 700 köyün katılması plan-

landığı halde sadece 55 civarında köy katılmıştı. Dolayısıyla isyan bütün Bulgarisyan'a yayılmayarak Rodop Dağları ile Balkan Dağları arasındaki bölgede kaldı. Bulgarlar'ın geniş ölçüde katliâm, soygun, tahribat yaptığı isyan süratle bastırıldı. Âsiler cezalandırıldılar. Olayları başlatan Bulgarlar olduğu halde Rus propagandası ile dünya kamuoyuna *«Hristiyanların katledildiği»* şeklinde duyuruldu. 6 Mayıs 1876'da meydana gelmiş olan ve Avrupa'daki kamuoyunu Türkler aleyhine döndüren *Selânik Vak'ası* da Rus propagandasına yardımcı oldu.

Bulgar isyanı 9 Haziran 1876'da bastırılmasına karşılık, bu aylarda Hersek isyanı ve Sırbistan-Karadağ ile Osmanlı Devleti'nin savaşları sürdüğünden, siyasi bakımdan Bulgarlar meselesi de gündemde kalmaya devam etti. Balkanlar'daki meseleleri halletmek maksadıyla yapılan devletlerarası teşebbüsler sonuç vermeyince Babıâli, Rusya ile karşı karşıya kaldı. Böylece ortaya çıkan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Bulgarlar Ruslar'a yardım ettiler. Bu sebeple 1878 Ayastefanos Andlaşması ile Bulgarlar'a büyük çıkarlar sağlanıyordu. Buna göre; *«Bulgaristan, Osmanlı Devleti'ne bağlı muhtar bir yönetim haline getirilecek ve sınırları Arnavutluk'tan Karadeniz'e, Tuna'dan Ege Denizi'ne kadar uzanacaktı. Bulgar Prensi, halk tarafından seçilecek ve büyük devletler uygun gördüğü takdirde Osmanlı Devleti bu seçimi tasdik edecekti»*.

Ayastefanos Andlaşması'nın büyük bir imparatorluk haline getirdiği Bulgaristan'ın yeni statüsüne bütün devletler tepki gösterdiler. Balkan ülkeleri, büyük bir Bulgaristan'dan çekindikleri gibi Avusturya da buna razı olmadı. Sonuçta Ayastefanos Andlaşması'nı tadil etmek üzere Berlin Kongresi toplandı. Kongre de Bulgaristan'ın muhtariyetini tanıdı, fakat sınırlarını küçülttü. Berlin Andlaşması'na göre Ayastefanos Andlaşması'nda öngörülen Büyük Bulgaristan üç bölgeye ayrıldı. Birinci bölgede Osmanlı Devleti'ne bağlı muhtar bir *Bulgaristan Prensliği* kuruldu. İkinci bölge *Doğu Rumeli* adıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılıyor, ancak idaresi büyük devletler tarafından hazırlanan nizamnâmeye göre yürütülecekti. Hristiyan bir valinin yönetece-ği Doğu Rumeli, yarı muhtar bir statüye sahip olacaktı. Üçüncü bölge ise *Makedonya* olup ıslahat yapılmak şartıyla tamamen Babıâli'nin idaresine terk ediliyordu.

Berlin Andlaşması ile verilen hak, imtiyaz ve yeni statüyle her üç bölge olaylara gebe hale getirilmiş oluyordu. Nitekim bu olaylar Berlin Andlaşması'nın hemen akabinde başladı. Berlin Andlaşması ile Bulgaristan Prensliği'nin teşkilâtlanması Rusya'ya verildiğinden, Ruslar ülkede kendi çıkarlarını savunacak, Panslavist dâvâya hizmet edecek kişileri önemli yerlere getirmeye başladılar. Hatta Rus Komi-

seri Prens Dondukof kendisini Bulgar Prensi seçtirmek için epeyce uğraşmış, fakat devletlerin itirazları yüzünden bunu başaramamıştı. Bununla birlikte Bulgaristan Prensliği'ne Rusya'nın etkisiyle Rus Çarîçesinin yeğeni olan *Aleksandr Von Battenberg* getirildi. Bulgar Anayasası gereğince oluşturulan Bulgar Meclisi tarafından seçilmiş olmasına rağmen Battenberg'in yönetimi sürekli karışıklıklar içerisinde geçti. Bulgarlar Rus ve Avrupa taraftarları diye bölündüler. Prens bu iki gurup arasında denge sağlamakta güçlük çekti. Ancak siyasî bakımdan meydana gelen çekişmelere rağmen Bulgarlar'ın, Doğu Rumeli'yi ilhâk politikasında hemfikir oldukları görülmektedir. Bu sebeple Doğu Rumeli'ye yönelik faaliyetler daha Berlin Andlaşması'nın hemen sonrasında baş gösterdi.

Berlin Andlaşması gereğince Doğu Rumeli'nin idaresi ile ilgili esasları belirleyen nizamnâme 26 Haziran 1879 tarihinde hazırlandı. Bu nizâmnâmeye göre «*ülkeyi hıristiyan bir vali yönetecek, karma bir meclis kurulacak, Türkçe, Bulgarca, Rumca resmi dil olarak kabul edilecek, bölgenin iç ve dış bütünlüğünü koruma hakkı Osmanlı Devleti'ne ait olacak, belirlenen esaslara göre Osmanlı Meclisi'ne mebus gönderilecek, vergilerin bir kısmı eyâlete harcanacak, kalanı merkeze gönderilecektir*». Böylece teşkilâtlanan Doğu Rumeli Eyaleti'nin valiliğine ilk olarak *Aleko Paşa* adlı biri tayin edildi. İki yüzlü bir politika takip eden, her devlete yaranmaya çalışan ve kendisini müstakbel Büyük Bulgaristan'ın kralı gören Aleko Paşa'nın icraatı tamamiyle Türkler'in aleyhine oldu. Onun sayesinde önemli memuriyetleri Bulgarlar elde ettiği gibi nüfus olarak azınlıkta olmalarına rağmen Mecliste çoğunluk da onların eline geçti. Ayrıca Bulgarlar'ın müslümanlara yönelik saldırıları da müsamaha ile karşılandı. Bulgaristan ve Rusya'nın aşırı tepkileri dolayısıyla Babıâli buraya kuvvet gönderemedi. Bu suretle Doğu Rumeli Bulgarlar'ın ve Ruslar'ın serbestçe hareket edebilecekleri bir bölge haline getirildi.

Hem Bulgaristan Prensliği hem de Rusya Berlin Andlaşması ile kurulan statüyü beğenmemişlerdi. Bundan dolayı Doğu Rumeli'yi Bulgaristan'a ilhâk düşüncesi gittikçe daha da kuvvetlendi. 1884'de vali Aleko Paşa'nın görev süresi sona erince Bulgarlar iki guruba ayrıldılar. Muhafazakârlar Prens Aleksandr Battenberg'in vali olarak tayin edilmesini isterlerken Radikaller ise Aleko Paşa'nın yeniden valiliğe getirilmesini istiyorlardı. Bu çekişme üzerine Osmanlı Devleti, Rusya ile anlaşarak Gavril Paşa'yı vali tayin etti. Aslında Gavril Paşa da bir Bulgar milliyetçisiydi. Onun valiliğine Radikaller tepki gösterdiler. Gerçekte iki tarafın da amacı Büyük Bulgaristan'ı kurmaktı, ama Muhafazakârlar, büyük devletlerle arayı açmadan şartların müsait

olmasını beklemek yolunu seçerken, Radikaller daha kısa sürede sonuca varmak istiyordu. Bundan dolayı arada çekişmeler sürüp gitmekteydi. Nihayet Bulgar Radikalleri *Stranski* başkanlığında bir komite kurarak Filibe'de hazırlıklara giriştiler. Prensliğin kışkırtmaları ile olaylar büyümeye başladı. Neticede 18 Eylül 1885 tarihinde Filibe'de bir ayaklanma meydana geldi. Şehri basan Bulgar milliyetçileri Gavril Paşa'yı tutukladılar. Âsiler önce geçici bir hükümet kurdular, fakat daha sonra da Prens Aleksandr Battenberg'i davet ederek Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a ilhâk edildiğini ilan ettiler (21 Eylül 1885). Osmanlı hükümeti bütün bu gelişmelere karşı her hangi bir müdahalede bulunamadı. Bir ara küçük bir kuvvet göndermeye teşebbüs edildiyse de Rusya'nın Filibe konsolosu buna engel oldu. Bununla birlikte Balkanlar'da statükoyu değiştiren bu isyan büyük devletlerin tepkilerine sebep oldu. Rusya da isyanı zamansız bularak Bulgarlar'ın hareketini tasvip etmedi. Zira bu sıralarda Avrupa'da oluşmaya başlayan bloklaşma yüzünden Rusya, Almanya ile Avusturya'ya Balkanlar'da statünün muhafaza edileceğine dair söz vermişti. Halbuki isyan statüyü tamamen değiştirmiş bulunuyordu. Bununla birlikte Rusya aleyhtarlarının çıkardığı bu isyan ile bölgedeki Rus nüfuzunun azalacağını düşünen İngiltere, Fransa gibi devletler, Babıâli'nin protestosuna karşılık harekete de geçmediler.

Bütün bu gelişmeler olurken, Berlin Konferansı'nda Vidin'i Bulgarlar'a kaptırmış olan Sırbistan, Doğu Rumeli'nin de ilhâkı halinde Bulgaristan'ın tehlikeli şekilde büyüyeceğini dikkate alarak statükoyu korumak bahanesiyle Bulgaristan'a saldırdı. Sırp kuvvetleri, Sofya yakınlarına kadar ilerleyebildiyse de *Slivnitsa Savaşı*'nda ağır bir bozguna uğradı (19 Ekim 1885). Nihayet Avusturya'nın aracılığıyla taraflar anlaştı ve savaş öncesi durumun muhafaza edilmesini esas alan *Bükreş Andlaşması* imzalandı (3 Mart 1886).

Doğu Rumeli bunalımının devam etmesinden faydalanarak Yunanistan'ın da Makedonya'ya taarruz emelinde olduğunu gören büyük devletler, meselenin görüşmeler yoluyla halledilmesini kararlaştırdılar. Bu maksatla toplanan *İstanbul Konferansı* sonucunda *«Doğu Rumeli valiliğine Bulgaristan Prensi beş yıl süreyle tayin edilecek, Berlin Andlaşması'nın diğer hükümleri aynen kalacaktır»*. Böylelikle bir bakıma Doğu Rumeli valiliğinin Bulgar Prensi'ne ait bir hak olduğu vurgulanmış, dolayısıyla gayr-i resmi de olsa Doğu Rumeli Bulgaristan'a katılmış oluyordu. Babıâli bu yeni durumu kabul etmeye mecbur kaldı. Doğu Rumeli valiliğine *Prens Aleksandr* getirildi. Fakat öteden beri Çar'ın Aleksandr'a düşmanlığı bu sırada iyice arttığından 8 Ağustos 1886'da Ruslar tarafından bir darbe düzenlenerek Aleksandr tahttan düşürüldü. Ülke bir yıl Rusya'nın idaresi altında kaldı. Fakat

Bulgar Meclisi Alman asıllı olan *Ferdinand*'ı Bulgar Prensliği'ne getirdi. Ferdinand'ın Bulgaristan'ı Rus nüfuzundan kurtaracağını gören Rusya bunu kabul etmedi, hatta Osmanlı Devleti'ni Doğu Rumeli'yi işgale kışkırttı. Babıâli de Ferdinand'ın Doğu Rumeli valiliğini 1896 yılına kadar tasdik etmedi. Ancak bu tarihte Rusya ile arası düzelen Ferdinand'ın valiliği tanındı. Böylelikle fiilen müstakil bir devlet haline gelen Bulgaristan'ın bu yapısı 1908 yılına kadar devam etti.

II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Doğu Rumeli vilayeti resmen Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğundan, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde temsil edilmesi ortaya atılınca, Sofya bunu engellemek için harekete geçti. İstanbul'daki siyasi çekişmeler fırsat sayılarak 5 Ekim 1908 tarihinde Bulgaristan'ın istiklâli ilan edildi. Prens Ferdinand, *Bulgarlar Çarı* ünvanını aldı. Doğu Rumeli de Bulgaristan sınırları içinde kaldı. Bu olup bitliyi Babıâli önce kabul etmedi. Büyük devletler nezdinde birtakım diplomatik teşebbüslerde bulundu, fakat sonuç alamadı. Bunun üzerine Bulgaristan aleyhine askerî hazırlıklara girişildi. İki taraf arasında savaşın çıkması an meselesiydi.

O sıralarda devletlerarası ilişkilerin gerginliğini gören ve Balkanlar'da çıkabilecek bir savaşın bütün Avrupa'ya yayılmasından endişelenen büyük devletler, Osmanlı Devleti'ne tazminat karşılığında Bulgaristan ile anlaşmasını tavsiye ettiler. Yapılan görüşmelerde Bulgaristan tazminat ödemeye yanaşmayınca görüşmeler kesildi ve ortam gerginleşmeye başladı. Nihayet araya giren Rusya, Bulgaristan'ın bağımsızlığına karşılık, 1877-1878 savaşından kalan 125 milyon frank alacağından vazgeçtiğini, bu paranın Bulgaristan tarafından Rusya'ya borçlanılmasını teklif etti. Bunun üzerine iki taraf da teklifi kabul ederek 16 Mart 1909 tarihinde imzalanan andlaşmayla mesele çözümlenmiş oldu.

Böylelikle başarıya ulaşan Bulgar isyanı ve istiklâli, din adamlarının, öğretmenlerin, genç Bulgar aydınlarının eseridir. Sosyal ve ekonomik faktörler ve menfaatler fazla belirleyici bir rol oynamamıştır. Bununla birlikte âsilerin iyi organize olduğu ve büyük devletlerin daimi desteğine sahip bulunduğu görülmektedir.

5 — Ermeni İsyanları

1071 tarihinden itibaren Türk hakimiyeti ve idaresini kabul etmiş olan Ermeniler daha ziyade Doğu Anadolu ile Adana-Maraş havalisinde yaşıyorlardı. Bununla birlikte, Selçuklu ve Osmanlı İmparatorlukları'nın tesis ettikleri barış havasından yararlanan Ermeniler ticaret yapmak ve zenaatlerini icrâ etmek için Anadolu'nun her tarafı-

na, hatta Suriye ve Rumeli'ye kadar dağılmışlardı. Bu yüzden de Osmanlı vilâyetlerinin hiç birinde çoğunluğa sahip değillerdi. Yüzyıllarca Türklerle yanyana ve barış içinde yaşayan Ermeni toplumu, Osmanlı hakimiyetinde yaşayanların en rahat ve müreffeh kesimini teşkil ediyorlardı. Özellikle Tanzimat Devri onlar için huzur ve saadet yılları oldu.

a. Hazırlık Safhası

Bütün diğer gayr-i müslimler gibi Ermeniler de, Tanzimat Fermanı ile tanınan haklar alanındaki eşitlikten ve Islahat Fermanı ile verilen siyasî imtiyazlardan istifade ederek Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma hazırlıklarına başladılar. Bu hazırlıkların başında evvela teşkilâtlanma gelmekteydi. Dini ve kültürel maksatlarla teşebbüs edilen teşkilâtlanma çalışmaları hızlı bir şekilde yürütüldü. Babıâli, sadık bir millet olarak baktığı Ermeniler'in bu tavırlarından ve faaliyetlerinden şüphe etmiyor, hatta iyi niyetlerle onların teşkilâtlanmasına yardımcı oluyordu. Nitekim, 1862'de *Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyân*'ı kabul ederek, Ermeniler'e bir nevi anayasa hazırlandı. Böylece, Osmanlı hükümeti Ermeniler'e her zaman olduğu gibi özel ve imtiyazlı muamele yapmaya devam ettiğini gösteriyordu. Ermeniler ise Türkler'in bu iyi niyetlerini ve verilen imtiyazları suistimâl ederek, muhtariyet veya istiklâl için gizli çalışmalara giriştiler. Bunun sonunda Ermeni cemaati içinde milli ve ayrılıkçı harekete zemin hazırlanmış oldu.

Öteden beri Doğu Anadolu üzerinde emelleri olan Rusya da Ermeniler arasında her türlü tahrikât ve teşvikâtta bulundu. Doğuya sokulan Ruslar veya Rus Ermenileri, buralarda öğretmenlik, din adamlığı maskeleri altında halkın devlete karşı isyanını sağlamak için tahrik işiyle uğraştılar. Bilhassa gençlik kesimi bu konuda şuurlandırıldı. Bu şekilde çok geçmeden ortaya çıkan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Ermeniler için maksatlarını gerçekleştirmek yolunda önemli bir fırsat sayıldı. Bundan dolayı savaş sırasında Ermeniler, Ruslar'ın yanında yer aldı. Ayrıca Rus ordusundaki Ermeni general, subay ve askerler de yerli Ermenilerle temasa geçerek Ermeni ayaklanmasında etkili oldular. Rusya'nın Kafkas Orduları başkumandan vekili *Loris Melikof* ile Revan ordusu kumandanı *Terkukasof*'un Ermeni olduğu dikkate alınırsa, Rusya'nın Ermeniler'den faydalanmak için nasıl bir politika takip ettikleri anlaşılmış olur.

Osmanlı Devleti aleyhine biten bu savaş sonunda Ermeni Patriki *Narses*, Rusya'ya müracaat ederek Ayastefanos Antlaşması'na Ermeniler lehinde hükümler koyulmasını sağladı. Antlaşmaya göre, hü-

kümet Doğu Anadolu'da gerekli ıslahatı yapacaktı. Bu suretle Rusya, resmen Ermeni davasının koruyucusu ve kollayıcısı durumuna geçti. İşte bu tarihten sonra Ermeni Meselesi uzun bir süre dünyanın politik gündeminden kalkmadı ve Babıâli'nin başını ağrıttı. Çünkü Ayastefanos'tan sonra, Berlin Andlaşması'nda da Ermeni Meselesi yer aldı. Rusya'yı Ermeni ve Doğu konusunda serbest bırakmak istemeyen İngiltere, Ermeni Meselesini büyük devletlerin ortak denetimine aldı. Bu antlaşmayla Babıâli, Ermeniler'in yaşadığı Doğu Anadolu havalisinde Ermeniler lehine ıslahat yapacağına dair taahhüt altına girmiş oldu. Ayrıca Ermeniler kendi millî meselelerini diplomatik alana aktarma ve böylece durumlarını *enternasyonalize* etme fırsatı buldular. Bunun sonucunda Babıâli'den *ıslahat* yapma sözü, büyük devletlerden de *destekleme* sözünü alan Ermeni Cemaati artık faaliyetlerini daha cesurca, hatta pervasızca ortaya koymaya başladı. Ermeniler de Balkan toplulukları gibi, *ıslahattan muhtariyete, muhtariyetten de istiklâle* ulaşma hedefini gerçekleştirmek maksadını güttüler. Onlar, girişilen bu teşebbüslerin, Avrupa'nın da desteği ile müstakil bir Ermenistan'ın kurulması ile neticeleneceğinden emin idiler.

Bundan sonra Ermeniler, bilhassa siyasî teşkilâtlanmaya ve komiteler oluşturmaya büyük önem verdiler. İngiltere ve Rusya'nın yardımlarıyla XIX. yüzyılın sonlarına doğru pek çok Ermeni teşkilâtı kuruldu. Bunların içinde özellikle *Hınçak(Çan Sesi)* ve *Taşnak (Birlik)* adlı ihtilâlci cemiyetler faal idiler. Hınçak Cemiyeti, 1887)'de İsviçre'de kuruldu. Kurucular arasında bir çok Türk ve Rus Ermenisi yanında bazı hristiyan misyoner de bulunmaktaydı. Cemiyetin amacı Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurmaktı. Daha sonra cemiyet merkezi Londra'ya taşındı. İki yıl sonra da Tiflis'te Taşnak Cemiyeti teşkil edildi. Her iki cemiyet Osmanlı vilâyetlerinde ve bazı Avrupa şehirlerinde şubeler açtı. İçte ve dışta yoğun bir propagandaya girişerek hem Ermeni cemaatini fikren ve zihnen Türkler'e karşı isyana teşvik etmek, hem de Avrupa ve hristiyan kamuoyunu Ermeniler lehine olarak hazırlamak gayesini takip ettiler.

Diğer taraftan kültürel, dinî ve siyasî teşkilâtlanma tamamlanıp diplomatik destek de kesin olarak sağlandıktan sonra Doğu Anadolu Bölgesi'nde*(Vilâyât-ı Sitte)* baskın, soygun, adam kaçırma ve öldürme gibi eşkiyalık eylemlerini başlattılar. Böylece bölgedeki müslüman halkı taciz etmek suretiyle başka vilayetlere göçe zorlayarak, bölgede nüfus çoğunluğunu Ermeniler lehine temin etme düşüncesi gerçekleştirilmek isteniyordu. Zira Ermeni davasının en zayıf olduğu nokta nüfusun hiç bir yerde çoğunlukta olmamasıydı.

b. İsyan Safhası

Kendilerini her bakımdan isyan etmeye hazır gören Ermeni komiteleri, 1891 yılından itibaren Doğu Anadolu'da tedhiş hareketlerine başladılar. Kısa sürede Erzurum'da başlayan olaylar, İstanbul, Merzifon ve Kayseri gibi yerlere sıçradı. Ancak bu olaylar kısmî olup asıl isyan harekâtı daha sonraları meydana geldi. Büyük devletlerin Ermeniler'i desteklemesi yüzünden, Babıâlî olayları ve isyan hazırlıklarını önleyici tedbir alamıyordu. Bundan cesaret alan Ermeniler, ilk önemli isyanı, 8 Ağustos 1894 tarihinde Bitlis vilâyetinin *Sasun* kasabasında çıkardılar. Hareket, bir vergi anlaşmazlığı ile başladı ve kısa sürede Hınçak Cemiyeti mensuplarının tahrikleriyle genişledi. Ermeniler, dağlara çekilerek Türkler'e karşı saldırılara başladılar. Nihayet II. Abdülhamid, isyanın askerî tedbirlerle bastırılması için IV. Ordu Kumandanı *Müşir Zeki Paşa*'ya emir verdi ve kısa sürede isyan bastırıldı. Ancak ordunun harekâtı Avrupa'ya «Doğu'da Ermeniler'in katledildiği» şeklinde duyuruldu. Bunun üzerine âsilerin arzuladıkları gibi yabancı devletler olaylara müdahale ettiler. Bölgeye, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Erzurum konsoloslarının da katıldığı bir tahkik heyeti gönderildi. Sonuçta büyük devletler, özellikle İngiltere, Berlin Kongresi'nde kabul edilen şartlar gereğince ıslahat yapılmasını istedi. Fakat İngiltere'nin tekliflerini, hükümranlık haklarına aykırı bulan Osmanlı Devleti, kesin olarak reddetti. Bundan sonra da ıslahat görüşmeleri uzayıp gitti.

Islahat görüşmelerinin çıkmaza girdiğini gören Ermeniler, dikkatleri kendi davaları üzerinde toparlamak amacıyla bu sefer İstanbul'da bir protesto yürüyüşü düzenlediler. 30 Eylül 1895 tarihinde yapılan yürüyüşü hükümet önce güvenlik kuvvetleri marifetiyle önlemek istedi. Fakat taşkınlık yapan Ermeniler'in bir Türk subayını öldürmeleri üzerine olaylar büyüdü. Sonuçta askerî müdahaleye karar verildi. Ermeniler dağıtıldılarsa da olaylar üç gün devam etti. *Babıâli yürüyüşü*, II. Abdülhamid'i endişelendirdiği için Doğu Anadolu'da 1891 yılında teşkil etmeye başladığı *Aşiret Alayları*'nın sayısını artırmaya ve kuvvetlendirmeye yöneldi. Zira diplomatik ve siyasî alanda mevcut olan zaafı, bölgede elde edilecek fiilî ve askerî bir üstünlükle kapatmak istiyordu.

II. Abdülhamid'in Ermeniler lehine ıslahat yapmamak konusundaki kararlılığını gören İngiltere, Ermeniler'i yeni bir isyan için kışkırtmak suretiyle ıslahatın uygulanmasını sağlamak istedi. Bundan cesaret alan bir kısım Ermeniler, 26 Ağustos 1896 tarihinde İstanbul'daki *Osmanlı Bankası*'na taarruz ettiler. Memurlar rehin alındı, fakat Babıâli yürüyüşünden beri dikkatli bulunan hükümet kuvvetleri

kısa sürede isyanı bastırdılar. Buna rağmen yer yer çatışmalar oldu ve iki taraftan bir çok kişi öldü. Bunun üzerine İngiltere, Rusya ve Fransa'yı da yanına alarak Doğu Anadolu için bazı isteklerde bulundu. «*Ermenistan'a bir Avrupalı komiser tayini, bölgedeki güvenlik kuvvetlerinin yerli halktan oluşması ve Avrupalı subaylar tarafından düzenlenmesi, vergilerin mahallî ihtiyaçlar için harcanması, ıslahatların tatbikine büyük devletlerin nezaret etmeleri*» gibi, daha önce imparatorluktan koparılan eyâletlerdeki ilk isteklere benzeyen ıslahat teklifilerini padişah kesin olarak reddetti. Buna karşılık yalnız «*genel af ilânı, bir Osmanlı genel müfettişi tayini, hristiyanlardan da mutasarrıf ve vali tayini*» gibi hususları ihtivâ eden bir program kabul edildi.

Buna rağmen Ermeniler saldırılarını, Avrupa'nın dikkatini çekecek şekilde sürdürdüler. Nitekim 1904'de ikinci Sasun isyanı meydana geldi. Bu isyanda çok sayıda Türk'ün öldürülmesine rağmen Avrupa'da yine «Türkler'in Ermeniler'i katlettikleri» tarzında propagandalar yayıldı. Fakat bu olaylar fazla büyümeden bastırılıyordu. Yine 21 Temmuz 1905 tarihinde padişaha suikast girişiminde bulunuldu. Padişahın cuma selamlığına gittiği Hamidiye camiinin kapısına, içinde çok güçlü patlayıcı bulunan bir araba yerleştirilmişti. Bomba padişahın arabasına bineceği saate göre ayarlanmıştır. Fakat padişahın her zamankinden farklı olarak camiden çıkarken biraz fazlaca oyalanması suikast teşebbüsünün başarısız kalmasını sağladı. Böylece padişahı öldürüp, İstanbul'da kargaşa çıkarıp, sonuçta da Düvel-i Muazzama'nın müdahalesini temin etmeye yönelik bu teşebbüs de neticesiz kaldı. Müteşebbisler yurt dışına kaçmayı başardılar. Yakalanan bir Belçikalı ise padişah tarafından affedildi. Öte yandan Ermeniler'in ev, işyeri ve diğer binalarında yapılan aramalarda çok miktarda silah ve cephane ele geçirildi. Suçlular tevkif edildiler.

Bundan sonra bir süre sessiz kalan Ermeniler özellikle II. Abdülhamid'in başarılı politikası yüzünden, onun zamanında önemli bir sonuç elde edemediler. Zira İmparatorluğun temeli olan Anadolu'yu parçalamak uğruna yapılan bütün dış müdahaleleri ne pahasına olursa olsun reddeden II. Abdülhamid, diğer yerlerdeki kopmaların bir benzeri Doğu Anadolu'da olmasın diye mümkün olan herşeyi yapmış ve başarılı da olmuştu. Bundan dolayı Ermeniler de kendi davalarının muvaffakiyetini II. Abdülhamid'in ortadan kalkmasında görmeye başladılar. Bunun için de Abdülhamid'e karşı mücadele eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin içinde yer aldılar. İttihatçılar da Meşrutiyeti yeniden ilan ettirebilmek maksadıyla Abdülhamid aleyhtarı olan herkesten faydalanmak yolunu seçtiklerinden yer yer Ermeni İhtilâlcilerinin teşkilâtlanmalarına yardımcı oldular.

Bu durumu dikkatle değerlendiren Ermeniler II. Meşrutiyet'e kadar sükûnetlerini muhafaza ettiler, fakat II. Meşrutiyet'le birlikte olaylar tekrar alevlendi. Rusya ve İngiltere'nin yol göstermesi ile Ermeniler Adana ve civarında (Kilikya) bir Ermeni devleti kurabilmek düşüncesiyle burada nüfuslarını artırmaya yönelik bir teşebbüse giriştiler. Bunun için Doğu Anadolu'dan çok sayıda Ermeni Çukurova'ya yerleştirilmeye çalışıldı. Aynı zamanda Ermeniler'in silahlanması için yoğun bir faaliyet içerisine girildi. Özellikle piskopos ve papazlar her zaman olduğu gibi öncü rolü oynamaya devam ettiler.

İstanbul'da *31 Mart Vak'ası*'nın (13 Nisan 1909) çıktığını gören Ermeniler, bu kargaşadan faydalanmak üzere Adana'da bir isyana teşebbüs ettiler. Gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra 14 Nisan 1909 tarihinde *Birinci Adana İsyanı* meydana geldi. Bir çok kişinin ölümüne yol açan isyan kısa sürede bastırıldı. 25 Nisan 1909'da yalnız Adana şehrinin merkezinde ikinci bir isyan daha çıkarıldı ise de hemen bastırıldı. Her iki isyanla da Ermeniler Avrupa'nın dikkatlerini kendi üzerlerine çekmek istedilerse de başarılı olamadılar. Zira, dünya politikasındaki yeni gelişmelerle meşgul olan Avrupa Ermeniler'e fazla ilgi göstermemiştir. Bu yüzden isyanlardan beklenen amaç gerçekleştirilememiş oldu.

Bundan sonra bir süre geri planda kalan Ermeni Meselesi, Birinci Dünya Savaşı'nın arefesinde tekrar gündeme geldi. Babıâli, Rumeli örneğini tekrar yaşamamak için, muhtemel bir dış müdahaleyi önleyebilmek düşüncesiyle Ermeni konusunda dikkatli olmak istedi. Hükümetin, ıslahatı kendi kararı olarak uygulamak istemesine Rusya tepki gösterince konu yeniden tartışmalara yol açtı. Osmanlı Devleti ile büyük devletler arasında yapılan görüşmelerde sonuca varılamayınca, mesele Rusya ile Osmanlı Devleti arasında görüşme konusu yapıldı. Bu şekilde Rusya, Ermeni Meselesi'nin tek savunucusu durumuna geldi. Nihayet yapılan görüşmelerle tesbit edilen ıslahat anlaşması 8 Şubat 1914 tarihinde imzalandı. Büyük devletlerin de kabul ettiği bu metne göre; «*İki bölgeye ayrılacak olan Doğu Anadolu'ya iki yabancı müfettiş tayin edilecek, güvenlik kuvvetleri mahalli kaynaklardan oluşturulacak, meclisler karma olacak*». Hazırlanan bu ıslahat projesinin tatbik edilebilmesi için hazırlıkların sürdürüldüğü sırada Birinci Dünya Savaşı başladığından anlaşma uygulanmadı.

Birinci Dünya Savaşında Ermeniler, Osmanlı idaresinden ayrı bir toplummuş gibi hareketlere giriştiler. 1914 yılı boyunca yurt içinde ve dışında bazı toplantılar düzenleyen kilise ve komiteciler yabancı kışkırtmalarıyla Osmanlı Devleti aleyhine birtakım faaliyetlere girişmeye karar verdiler. Savaşın devam ettiği sıralarda yapılacak eylem-

ler şu şekilde tesbit edildi: «*Ordudaki Ermeniler'in firar etmeleri, çetecilik yapmaları veya Rus ordusuna katılmaları, Türk köylerine baskınlar yaparak Türk askerinin cephe gerisini düşünmek zorunda bırakılması, askerî hizmetlerin yürütülmesine mani olmak üzere ulaşım, haberleşme vasıtalarının tahribi, isyanlar çıkararak Osmanlı ordusunu iki ateş arasında bırakmak, Osmanlı Devleti aleyhine casusluk yapmak*».

Gerçekten de savaş boyunca Ermeni komiteleri, bu plan çerçevesinde saldırılarını sürdürdüler. Muhtelif yerlerde meydana gelen pek çok saldırı ve isyan hareketi fazla büyümeden bastırıldı. Ancak Ermeniler, 15 Nisan 1915 tarihinde Van'ı kuşattılar ve 15 Mayıs'ta da şehri ele geçirdikten sonra Ruslar'a teslim ettiler. Ayrıca Van'dan daha batıya göç eden pek çok Türk, Ermeniler tarafından yollarda katledildiler. Osmanlı Devleti bu sıralarda çeşitli cephelerde ve çok zor şartlar altında İtilaf kuvvetleriyle savaşmaya devam etmekteydi. Bu sebeple Ermeni isyan ve taarruzları devleti her bakımdan müşkül duruma sokmaktaydı.

Bütün bu hususları dikkate alan Babıâli, 24 Nisan 1915 tarihinden itibaren Ermeniler'e karşı daha etkili tedbirlere başvurmak mecburiyetinde kaldı. İlk önce, Ermeniler'e ait, cemiyet, kulüp, spor yurdu, dinî kuruluş, okul gibi yerlerde aramalar yapıldı. Kanuna aykırı faaliyetleri görülenler kapatıldı, ilgililer tutuklandı. Doğu Anadolu'da bulunan ve Ruslar lehine her türlü faaliyetlerin icrâsında görev alan Ermeniler başta olmak üzere, buradaki Ermeni unsurlar savaş alanı dışına ve çoğunlukla Suriye dolaylarına «*tehcire*» tâbi tutuldu. Hükümet bu tehcir sırasında elden geldiği ve zamanın imkânlarının el verdiği oranda, muhacirlerin her hangi bir şekilde zarar görmelerini önlemek maksadıyla sıkı tedbirler aldı. Bununla birlikte, Ermeni çeteleri, bu tedbiri akamete uğratmak için yer yer muhacir kafilelerdeki Ermenilere saldırmaktan çekinmemişlerdir. Bilindiği gibi, savaş şartları sebebiyle yapılan «*göç ettirme*» uygulaması Avrupa'da ve Amerika'da Ermeniler'in katledildikleri şeklinde duyurulmuştur.

İtilaf Devletleri, Birinci Dünya Savaşı sürerken Ermeniler'e yönelik yardımlarını daha da artırdılar. Bundan güç alan Ermeniler de Osmanlı ordusunu zor duruma sokabilmek maksadıyla savaş süresince Anadolu'nun değişik yerlerinde mütecaviz hareketleri sürdürmekten geri kalmadılar. Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin yenilgiyi kabul etmek zorunda kalmasıyla sonuçlanınca Ermeniler, ideallerini gerçekleştirmek için daha çok ümitlendiler. Mondros Mütarekesi'ne Ermeniler lehinde maddeler konulduğu gibi, Çarlığın yıkılması üzerine İngilizler'in desteğinde bir Ermeni Devleti de kurulmuştu. Er-

meni Hükümeti, Doğu Anadolu'yu ele geçirebilmek için Mütareke döneminde de faaliyetlerini sürdürdü. Hatta eskiden sadece Van ve Bitlis civarında bir devlet isterlerken şimdi Hazar Denizi, Akdeniz ve Karadeniz'de limanları olan *Büyük Ermenistan İmparatorluğu* kurma hevesine kapıldılar.

Ermeniler'in bu yoldaki faaliyetlerine, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, elindeki sınırlı kuvvetlere rağmen başarılı şekilde karşı koydu. Bölgedeki Türk halkı, İtilaf Devletlerinin bütün baskı ve tehditlerine rağmen önce cemiyetler halinde teşkilâtlandılar, sonra da Ermeni emellerine karşı mücadele ettiler. Nihayet Ermeniler'in bilhassa Kars, Bayezit taraflarındaki katliâm ve saldırganlıklarının tahammül edilmez hale gelmesi üzerine TBMM Hükümeti'nin izni ve emri ile Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın emrindeki Türk Ordusu, fazla bir zorluk çekmeden Ermeniler'i bozguna uğrattı. 3 Aralık 1920 tarihinde imzalanan *Gümrü Antlaşması* ile Ermeniler, Anadolu üzerindeki bütün iddialarını terk ederek burasının Türk vatanı olduğunu kabul ettiler. Böylece II. Abdülhamid'in titizlikle takip ettiği ve herşeyi göze alarak karşı koyduğu Ermeni istekleri, I. Dünya Savaşı esnasında İttihat ve Terakki hükümetinin, Millî Mücadelede ise Ankara hükümetlerinin dikkatli, şuurlu ve başarılı politikaları sayesinde engellenmiş oldu.

B. İLHÂK VE İŞGALLER

1 — Tunus'un Fransa Tarafından İşgali (1881)

Fransa, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren sömürge imparatorluğu kurmaya teşebbüs etti. Bunun için 1830'da Cezayir'i ele geçirmiş ve Tunus'a göz dikmişti. Önceleri Cezayir'deki iç karışıklıklar yüzünden Tunus ile ilgilenemeyen Fransa, 1856 Paris Andlaşması'nın Osmanlı mülkünün bütünlüğünü korumaya karar vermesi sebebiyle Tunus üzerindeki emellerini bir süre daha ertelemek zorunda kaldı. Bu dönemde Meksika'yı ele geçirmek için yaptığı teşebbüs başarısızlıkla sonuçlandı. 1871'de uğradığı Prusya yenilgisinin tesiriyle Fransa, Avrupa dışına yeniden yöneldi. Prusya Başbakanı Bismark Fransa'ya, Alsace-Lorraine'nin acısını unutturmak istiyor ve bunun için de Tunus'un Fransa tarafından işgaline ses çıkarmayacağını ima ediyordu. Alman başbakanı aynı desteği İtalya'ya da vaadetmekteydi. Çünkü İtalya 1870'de millî birliğini kurduktan sonra sömürge yarışına katılabilmek arzusuyla hemen Tunus'a göz dikmişti. Almanya bu şekilde Fransa'nın karşısına bir rakip çıkararak Avrupa'da kendi üstünlüğünü sağlama yoluna gitti. Böylece Fransa ile İtalya arasında Tunus üzerinde bir çekişme söz konusu oldu.

Aslında Fransa'nın Tunus üzerindeki düşüncelerinin tarihi eski olduğundan buraya bir müdahaleyi yapabilmek maksadıyla öteden beri hazırlıklar yapılmaktaydı. Bu düşünceyle pek çok Fransız, Tunus'a yerleşip ticari faaliyetlere iştirak etmişti. O sırada Tunus ekonomisinin bozukluğundan faydalanan, Fransa başta olmak üzere İngiltere ve Avusturya gibi devletler yüksek faizli borçlar vermek suretiyle Tunus yönetimine katılmaya başlamışlardı. Zira borçları ödeyemeyen Tunus, bu devletlerin konsolosları ile Fransız ve yerli memurların oluşturduğu bir komisyon marifetiyle borçların ödenmesi işini yürütmeye karar verdi. *Düyun-ı Umumiye Komisyonu* diye ifade edilebilecek olan bu komisyon, Fransa'nın menfaatleri doğrultusunda iş yapmaktaydı. İtalya da buradaki tebasının çokluğuna güveniyordu.

Bu sırada Babıâli, Fransa ile İtalya'nın Tunus'la ilgili politikalarından endişe ederek, tedbirler almak istedi. Fakat Tunus'un merkeze uzak olması, daha yakın bölgelerde meydana gelen sürekli karışıklar bunu mümkün kılmadı. Zaten Tunus da artık sadece ismen Osmanlı Devleti'ne bağlı durumdaydı. Burası fethedildikten bir süre sonrasına kadar merkezden gönderilen valiler tarafından yönetilirken, daha sonra bir emrivaki ile beyin seçimle işbaşına geldiği bir idare şekline kavuşturuldu. 1705 yılında Giritli Hüseyin Paşa seçim sistemini kaldırarak kendi soyundan olanların beyliğe getirildiği bir veraset usulü kurdu. Babıâli önceki gibi bu değişikliği de kabullenmeye mecbur oldu. Bu idare şekli XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etti.

1856 Paris Andlaşması'ndan sonra Babıâli, Tunus'un bir yabancı işgaline uğramasını önlemek için burası ile bağlarını kuvvetlendirmeye teşebbüs etti. Bu maksatla, 1859'da ölen beyin yerine *Mehmet Sadık Paşa*'nın vezirlik rütbesiyle beyliğe atandığına dair bir ferman gönderildi. 23 Ekim 1871'de yollanan ikinci bir fermanla Tunus beyliği veraset yoluyla Mehmet Sadık Paşa'nın soyuna bırakılıyordu. Buna karşılık bey değişikliği ancak ferman ile kesinleşecekti, para ve hutbe padişah adına olacak, Tunus'un yabancı devletlerle ilişkisi eskisi gibi serbest kalacak, yalnız iç idarede Osmanlı kanunları uygulanacaktı. Bu fermanın çıkmasında büyük hizmeti geçen Tunus veziri Hayrettin Paşa, Mehmet Sadık Paşa'nın Avrupa'ya fazla yakınlaşmasının mahzurlu olduğu kanaatindeydi ve İstanbul'a geldiğinde bu hususta Babıâli'ye bilgi vermişti. Zaten Babıâli de Tunus'un muhafazasında devlete samimiyetle bağlı olan Hayrettin Paşa'ya güvenmekteydi. Ancak o, İstanbul'dan döndükten sonra Tunus'da karşılaştığı iç ve dış müdahaleler yüzünden zor duruma düştü. Nihayet 1877-1878 savaşının başlaması üzerine Padişah'ın istediği 12.000 askerin gönderilmesine taraftar olmayan Mehmed Sadık Paşa, Mustafa İsmail adlı sefahat düşkünü müşavirinin de telkinleriyle, Hayrettin Paşa'yı istifaya

zorladı. Hayrettin Paşa'nın istifası ise Tunus'ta Fransız emellerinin gerçekleşmesine daha fazla hizmet etti. Rus savaşının bozgun ile sonuçlanması da Bey'in Osmanlı nüfuzundan kurtulmak yolundaki emellerinin tahakkukuna yardımcı oldu.

Osmanlı Devleti, 1878 Berlin Kongresi'nde Tunus meselesinin devletlerarasında tartışılmasına mani olamamıştı. Fransa, bunu gündeme getirdiğinde, Kıbrıs konusunda Fransa'nın tepkisini önlemek isteyen İngiltere Hariciye Nazırı Salisbury, «*İstiyorsanız Tunus'u alınız. İngiltere muhalefet etmeyecektir*» demiştir. Bismark da «*Fransa Tunus'a yerleştiğinde Almanya buna itiraz etmeyecektir*» demek suretiyle, Paris'i Tunus üzerinde yapacağı hareketlerde serbest bırakmış oldu. Bu görüşmelerden haberi bulunmayan İtalya, kendi tabiî sınırı içinde saydığı Tunus'u alacağından kesinlikle emin idi. Halbuki Fransa, bu konuda diğer devletlerin tasvibini temin etmişti. Fakat Fransız hükümeti iç problemlerle meşgul olduğundan harekete geçmeyi geciktirmekteydi.

Nihayet 1881 yılına gelindiğinde İtalya, Tunus üzerindeki emellerini açığa vurmaya başladı. Bu durum Fransa'nın hareketini çabuklaştırdı. Fransız hükümeti, Cezayir-Tunus sınırında sık sık meydana gelen çatışmaları bahane ederek, bölgede asayişi sağlama gerekçesi ile 24 Nisan 1881'de Tunus'a saldırdı. Sadık Paşa, taarruzu şiddetle protesto etti ve bu hareketin Osmanlı hükümranlığına tecavüz olduğunu söyledi. Aynı şekilde Osmanlı Devleti de işgali sert şekilde protesto etmekten başka, Tunus'a kuvvet göndermeye karar verdi. Fakat Fransa'nın sert tehdidi karşısında bir şey yapılamadı. Zaten, gönderilecek askerî kuvvetin de başarılı olacağı ihtimali oldukça zayıftı. Buna rağmen Girit'te bulunan üç Türk gemisi Tunus'a gönderildi ise de, yolda Sadık Paşa'nın Fransızlarla anlaştığı haberi gelince geri döndüler.

Mehmed Sadık Paşa, kötü yönetimi yüzünden güçlü bir orduya sahip olmadığından küçük çaptaki çatışmalardan sonra 12 Mayıs 1881'de yaptığı *Bardo Andlaşması* ile Fransız himayesini kabul etmek zorunda kaldı. Andlaşmaya göre «*Fransa uygun gördüğü yerleri işgal edecek, Tunus Beyi'ni koruyacak, Tunus'un borçlarının ödenmesi için ıslahat yapacak, Fransız temsilcileri yabancı ülkelerdeki Tunuslular'ın da hukukunu koruyacak, buna karşılık Tunus Beyi Fransa'ya danışarak işleri yürütecekti*».

Osmanlı Devleti, kuvvet yoluyla Tunus'u geri alamayınca siyasî yollardan birtakım teşebbüslerde bulundu. Ancak Berlin Kongresi'nde devletlerin Osmanlı Devleti'nden toprak koparabilmek için nasıl çalıştıkları görülmüştü. Bu yüzden yapılan teşebbüslerden sonuç alınamadı. Babıâli hukuki bakımdan Tunus'un kendisine ait bulunduğunu id-

dia ederek, 1871 fermanı gereğince Fransız işgalinin geçersiz olduğunu Büyük Devletlere bildirdiyse de esaslı bir sonuç alınamadı. Zira bir hakkın korunabilmesi için kuvvete ihtiyaç vardı. O sırada ise Osmanlı Devleti'nde kuvvet yoktu.

Tunus'un işgaline en çok İtalya itiraz etti ise de Fransa karşısında protestodan öteye bir şey yapamadı. İngiltere ile Almanya da sessiz kalınca, İtalya diplomatik yalnızlığa düştü ve bu emrivakiyi kabullenmeye mecbur oldu. Fransa'nın Tunus'u işgaline çok kızan İtalya, Almanya tarafında yer aldı ve böylece 20 Mayıs 1882 tarihinde *Üçlü İttifak* anlaşması imzalanarak, XX. yüzyıldaki bloklaşmanın temeli atılmış oldu.

2 — Mısır'ın İngiltere Tarafından İşgali (1882)

Coğrafî konumu bakımından önemli bir yerde bulunan Mısır, ötedenberi, dünya kuvvet dengesinde söz sahibi olan İngiltere'nin dikkatini çekmekteydi. 1789 İhtilâli döneminde Avrupa'ya üstünlüğünü kabul ettiren Fransa, İngiltere'nin de boyun eğmesini sağlamak maksadıyla 2 Temmuz 1789'da İskenderiye'ye asker çıkarmıştı. Buna karşılık İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yanında yer alarak, Fransız ordusunu Mısır'ı boşaltmaya mecbur etmişti. Ancak, Türkler'e yardım için gönderdiği askerleri bir süre daha İskenderiye'de tutmak suretiyle burada gözü olduğunu gösterdi. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşından yararlanarak 1807 başlarında bir defa daha Mısır'a asker çıkardıysa da vali Mehmet Ali Paşa'nın baskısıyla burayı terketmek zorunda kaldı.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanından sonra Mısır'a yeni bir statü verildi. 13 Şubat 1841 tarihinde yayınlanan *Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı* ile bu statü tesbit edildi. Buna göre, Mısır, Osmanlı Devleti'ne bağlı, fakat Mehmet Ali Paşa ve soyundan olanların valilikte bulunacağı, içişlerinde geniş ölçüde muhtar bir statüye kavuşturuldu. Böylece Mısır, fiilen Osmanlı Devleti'nden koptuğu gibi İngiltere'nin müdahalesine açık bırakıldı.

Mehmet Ali Paşa'dan sonra gelen valiler de Mısır'a mümkün olan en geniş muhtariyeti verdirmeye çalıştılar. Bilhassa İsmail Paşa bu yolda önemli başarılar elde etti. O, valiliğe getirildiği 1863 yılından itibaren yavaş fakat dikkatli bir çalışma içine girdi. Önce padişahın sempatisini, devlet adamlarının dostluğunu kazandı. Bunun için ikna kabiliyetini ve Mısır hazinelerini kullandı. Mütevazi ifadelerle İstanbul'da geniş ölçüde taraftar topladı. Nihayet 28 Mayıs 1866 tarihli bir fermanla Mısır valiliğine ait veraset sistemi değiştirilerek, bundan sonra valilik, babadan oğula geçmesi suretiyle İsmail Paşa'nın soyundan

olanlar tayin edilecekti. Bu değişiklik İsmail Paşa'nın kardeşlerinin ve yeğenlerinin tepkisine yol açtı ve padişahın aleyhinde faaliyetlerine sebep oldu. Ancak İsmail Paşa bununla yetinmedi. O, kısa bir süre sonra *Hidiv* ünvanını da aldı ve adeta bağımsız bir beylik gibi hakimiyetini sağlamlaştırdı. Fakat Osmanlı padişahının Hidivi azletme yetkisi devam etti.

Hidiv İsmail Paşa, bundan sonra Mısır'ı Avrupa devletlerinin seviyesine çıkartmak için büyük kalkınma projeleri başlattı. Uzun süren bir hazırlık döneminden sonra 1869'da Süveyş Kanalı açıldı. Hidiv, kanalın açılış törenine katılan hükümdar ve devlet adamlarına kendisini bir hükümdar gibi gösterme fırsatını buldu. Süveyş Kanalı'nın açılışı Mısır'ın milletlerarası ekonomik ve stratejik önemini daha da artırdı. Bunun üzerine İngiltere dikkatini Mısır'a çevirdi. Başlangıçta reddetmiş olmasına rağmen, kanal idaresinde söz sahibi olabilmek amacıyla harekete geçti ve hisse senetleri toplamaya başladı. Zira kanaldan geçiş yapan gemilerin 4/5 kadarı İngiltere'ye aitti. Dolayısıyla geçiş güvenliğini sağlamak ve geçiş ücretini en düşük seviyede tutmak İngiltere'nin menfaatine idi.

Bu sırada İsmail Paşa, güneye doğru genişleme politikası gütmek istiyordu. Bu emelini gerçekleştirmek üzere idarî ve askerî yapıda yenilikler yaptı. Ancak gelirleri bu harcamaları karşılayamıyordu. Borçlanması gerekiyordu. Bunun için Babıâli'den izin istedi. Önceleri bu isteğe karşı konulmasına rağmen 28 Eylül 1872'de gerekli izin verildi. Bu tarihten itibaren takip edilen plansız ve müsrifçe borçlanma politikası, çok geçmeden ülkeyi, batılı mali çevrelerin himayesi altına soktu. Babıâli, Mısır'ın imtiyazlarını artırmakta bu kadarla kalmadı. İsmail Paşa 1873 yılında İstanbul'a gelerek devlet adamlarına büyük çapta rüşvet ve hediyeler dağıtarak yeni imtiyazlar elde etti. Böylece Mısır'ın *«Avrupa'dan askerî malzeme almasını, yabancı devletlerle ilişkilere girmesini ve padişahtan izinsiz vergi tahsis etmesini»* yasaklayan hükümler kaldırıldı. Osmanlı hükümeti verdiği bu cömertçe imtiyazlarla adeta kendi kolunu kopartmış oluyordu. Nitekim İsmail Paşa, ölçüsüz hareketlerine devam ederek sonunda aldığı borçları ödeyemez duruma düştü. Üstelik alınan paraların büyük kısmı şahsî maksatlarla kullanılmıştı. Hidiv'in borcunu ödeyemez hale geldiğini gören alacaklılar, İngiltere ile Fransa'ya başvurarak haklarının korunmasını istediler.

Mısır'ı tamamen kontrolü altında tutmak isteyen İngiltere, ortaya çıkan mali krizden istifade ederek kısa sürede hedefini gerçekleştirmek istiyordu. Bunun için önce İngiltere ve Fransa tarafından birer mali murâkıp tayin edildi, daha sonra da bunlar hükümete na-

zır sıfatıyla dahil oldular. İki devletin kurduğu *Düyun-ı Umumiye Komisyonu* Mısır'ın kontrolü için önemli bir zemin ve fırsat yarattı. Gerçekten de Düyun-ı Umumiye rejimi kısa zamanda ülke gelirlerinin 7/8'ine el koydu. Masrafları kısmak düşüncesiyle bazı subay ve memurlar görevlerinden uzaklaştırıldılar. Mısır Hükümeti ihtiyaçlarını karşılayamaz olmuştu. Bu şekilde Hidiv istiklâlini kaybetti.

Diğer taraftan ağır vergiler altında ezilen halk, hem Hidiv'in kayfî davranışlarına, hem de Avrupalılar'a karşı tepki göstermekte gecikmedi. Bilhassa son zamanlarda halk arasında milliyetçi fikirler de yayılmaya başlamıştı. Bundan yararlanmak isteyen eski subay ve memurlar teşkilâtlandılar. *Vataniler* diye anılan bu teşkilâtın karşı çıkması üzerine, zaten Batılılar'ın baskısından kurtulmak isteyen Hidiv, hükümetteki yabancıları uzaklaştırdı. Yeni hükümet tamamen Mısırlılar'dan oluşturuldu. Fakat buna da İngiltere ile Fransa tepki gösterdiğinden Sultan II. Abdülhamid, İsmail Paşa'yı hidivlikten azletti ve yerine oğlu Tevfik Paşa'yı getirdi (1879).

Padişahın kendisini istemeyerek bu makama getirdiğinin farkında olan Tevfik Paşa, işleri daha ziyade İngiliz ve Fransız konsoloslarına danışarak yürütmek istedi. *Düyun-ı Umumiye Komisyonu*'nun isteği doğrultusunda masrafları kıstı, subay ve memur sayısını iyice azalttı. Ancak tanzim edilen bütçe yabancı menfaatlerini gözettiğinden tepkiler yoğunlaştı, aydınlar da *Vatanilerin* yanında yer aldı. Nihayet *Vataniler*, ordudan atılmış olan *Miralay Arabi* liderliğinde 9 Eylül 1881'de millî karakterde bir isyan çıkarttılar. İsyanın görünüşteki sebebi Türk ve Çerkez subaylar korunurken, Mısırlılar'ın ordudan ihraç edilmesiydi. Halbuki aslında yönetime karşı çıkış sözkonusuydu.

İsyan etkisini hemen gösterdi. Tevfik Paşa Meşrutiyet idaresi kurulacağını ilan etti. *Arabi Hareketi* hem Mısır'daki Türk subaylarını hem de Avrupalılar'ı hedef almaktaydı. Nitekim isyanın sonunda hükümette Vatani taraftarları yer alırken, Arabi de askeri ıslahat komisyonunun başına geçirildi. Bundan sonra Arabi, ordudaki Türk ve Çerkez subayları uzaklaştırarak yerlerine kendi adamlarını tayin etti. Böylece o, Vatani hareketinin lideri oldu. Arabi'nin bir taraftan meşrutiyet lehinde, diğer taraftan kendi aleyhinde çalıştığını gören Hidiv Tevfik Paşa, Vataniler'den kurtulmanın yollarını aramaya başladı. Önce Babıâli'den yardım istemeyi düşündü. Fakat padişahın, yerine *Sait Halim Paşa*'yı geçirmek istediğini, hatta bunun için Mısır'a bir heyet gönderdiğini duyunca bundan vazgeçti. Osmanlı hükümetinin yerine İngiltere ile Fransa konsoloslarının yardımına başvurdu. Bu arada Sultan II. Abdülhamid'in gönderdiği heyet, konsolosların engellemeleri ve Hidiv'in hoş karşılamaması yüzünden başarılı olamayarak geri döndü (1881).

Herşeye rağmen Mısır'da *Vataniler*'in nüfuzu gittikçe artıyordu. İngiltere ve Fransa, kargaşa yüzünden Hidiv'in kendilerine daha çok muhtaç kalacağını düşünerek önceleri, Vatani ayaklanmasına müdahale etmediler. Fakat Aralık 1881'de toplanan Mısır Meclisi yeni bir anlaşmazlık konusu yarattı. Avrupalılar, alacaklarını tahsil için Meclise mali denetim yetkisinin verilmemesini isterken, Vataniler *«Padişahın hukukuna dokunulmamak üzere Meclisin her türlü yetkiye sahip olması gerektiğini»* savunuyorlardı. Tartışma büyüdü. Neticede 2 Şubat 1882'de Arabi Paşa'nın Harbiye Nazırı olduğu yeni bir Vatani kabinesi kuruldu. Bu kabineyi ne Osmanlı Devleti, ne de İngiltere ile Fransa beğendi. Özellikle Vataniler'in Türkler'e karşı takındığı tavır Babıâli'nin müdahalesine yol açtı. Padişah atılan subaylara ait muhakeme evrakını isteyince Mısır Kabinesi, bunun veraset anlaşmasına aykırı olduğunu belirtti ve Tevfik Paşa'nın azl edilmesi için Meclisi toplantıya çağırdı. Her ne kadar Padişah da Tevfik Paşa'nın azline taraftar idiyse de Avrupalılar'ın müdahale hazırlığında olduğunu sezmesi üzerine Hidiv'den ortalığı yatıştırmasını istedi.

Gelişmeleri dikkatle takip eden İngiltere ve Fransa, ortalık yatışmaktayken İskenderiye limanına savaş gemilerini gönderdiler. Bu durum buhranı şiddetlendirdi. Konsoloslar, Vatani nazırların azlini istedilerse de Hidiv, bunu, padişahın hukukuna müdahale saydı ve kabul etmeyerek Babıâli'den yardım istedi. Arabi Paşa da İngilizler ile Fransızlar'ın muhtemel müdahalesine karşı müdafaa hazırlıklarına girişti. Babıâli, kuvvet yerine siyasetle işi yürütmek amacıyla 1 Haziran 1882'de *Derviş Paşa* başkanlığında bir heyeti Mısır'a gönderdi. Ancak, heyet Arabi Paşa ve taraftarları üzerinde fazla bir nüfuza sahip olamadı. İngiltere de Derviş Paşa'nın bazı teşebbüslerinden memnun değildi. Taraflar arasında henüz bir anlaşma sağlanamadı. Bu sırada, 12 Haziran 1882'de İskenderiye'de bir Maltalı ile bir Arap arasında çıkan kavga tahrikler yüzünden kısa zamanda müslüman-hristiyan mücadelesine dönüştü. Kırk kişinin öldüğü bu çatışma siyasî havayı iyice gerginleştirdi. İngilizler kavgadan Hidiv Tevfik Paşa ile Derviş Paşa'ya sorumlu tuttular.

Mısır, bu şekilde karışıklık içindeyken İngiltere ile Fransa meseleye başka devletlerin müdahale etmemesine azamî dikkat göstermekteydiler. Halbuki Mısır'ın geleceği hakkında aralarında görüş birliği yoktu. Her bakımdan menfaatleri çatışmaktaydı. Başlangıçta Mısırlılar üzerinde Fransa'nın nüfuzunun fazla olması İngiltere'yi rahatsız etti. Zira, tahsillerini Fransa'da yapan aydınların çoğu birer Fransız hayranı idi. Bu yüzden İngiltere yapılacak müdahalelerde inisiyatifi elde bulundurmaya büyük gayret sarfetmekteydi. Bununla birlikte *Mısır Meselesi*'nin milletlerarası bir konferansta görüşülmesi yolunda-

ki Fransız isteklerini reddedemedi. Sonunda İstanbul'da Osmanlı Devleti'nin iştirak etmediği bir konferans (23 Haziran 1882) toplandı. Fakat konferansta, Mısır'a yabancı müdahalenin önlenmesi yolunda beliren görüş İngiltere'yi memnun etmedi. İngiltere, gerektiğinde müdahale yapabilmek hakkını elde bulundurmak istedi. Ancak konferans, İngiltere'nin emellerine set çekebilecek bir seyir takip edince, İskenderiye önlerinde bulunan *İngiliz Amirali Seymour*, «sahilde tahkimat yapıldığını» ileri sürerek bu vaziyete son verilmesini istedi, daha sonra da isteklerinin yerine getirilmediğini bahane ederek 13 Temmuz 1882'de İskenderiye şehrini topa tuttu. 15 Temmuz'da da önemli bir direnme ile karşılaşmayan İngiliz kuvvetleri şehri işgal ettiler. Arabî Paşa şehri terketmek zorunda kaldı.

Bu sırada İstanbul Konferansı sürüyordu. İngiltere'nin muhalefetine rağmen konferansa katılan devletler, Osmanlı hükümetine Mısır'a kuvvet göndermesini tavsiye ettiler. Fakat konferans dağıldıktan sonra İngiltere ile karşı karşıya kalan Babıâli, kuvvet göndermekten çekindi. İngilizler fırsattan faydalanarak 15 Eylül'de Kahire'ye girdiler. Arabi Paşa teslim oldu ve Seylan Adası'na sürüldü. Nihayet İngiltere, Mısır'da asayişin sağlandığını, Hidiv Tevfik Paşa'nın İngiliz himayesinde olduğunu bildirince, Babıâli bu fiilî durumu kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Aslında Osmanlı hükümeti Mısır'ı elden çıkarmak niyetinde değildi, fakat şartların elverişsizliği yüzünden İngilizler'i kuvvete dayanarak Mısır'dan atamayacağını biliyordu. Bundan dolayı görüşmeler yoluyla meseleyi çözümlemeye karar verdi.

Mısır konusu görüşülürken İngiltere sürekli olarak, işgalin daimi olmadığını, asayişi düzenlemeye yönelik bulunduğunu ilan etmekteydi. Yapılan görüşmeler sonucunda 24 Ekim 1885'de iki taraf arasında görüş birliği sağlandı. Buna göre, «*Osmanlı Devleti ile İngiltere, Mısır'ın güvenliğinin sağlanması, ordunun düzenlenmesi ve yönetim işlerinde Hidiv'e yardım etmek üzere birer komiser gönderecekti*». 1887'de de Mısır'daki İngiliz askerlerinin çekilmesi hususu görüşüldü. Fakat Fransa ile Rusya'nın da müdahalesiyle anlaşma sağlanamadı. Bu iki devlet Mısır'da İngiltere'ye yönetime iştirak hakkı tanındığını belirterek Osmanlı Devleti'nin kuvvet kullanmasını istedi. Fransa her türlü yardımı vaadetti, Rusya da Mısır'da İngiltere'nin mevcut statüsü devam ederse Erzurum'u işgal edeceğini bildirdi. Bu gelişmeler üzerine İngiltere; «*Mısır'da iç ve dış tehlikeler sona ererse kuvvetlerini çekeceğini*» açıkladı. Mısır'dan çekilmeyi İngiltere'nin kendi insiyatifine bırakan bu kararı Babıâli kabul etmek zorunda kaldı.

Sonuç olarak İngiltere XIX. yüzyılın başından beri takip ettiği *Hindistan yolunu güvenlik altına alma politikasında* Kıbrıs'tan son-

ra, önemli bir mevki olan Mısır'ı da Osmanlı topraklarından kopardı. Böylece Kırım Savaşı yıllarında takip ettiği *Osmanlı mülkünün bütünlüğünü koruma politikasını* terkettiğini gösterdi. Bundan sonra İngiltere'nin Şark siyaseti, Osmanlı topraklarını parçalamaya yönelik olarak cereyan etti. Osmanlı hükümeti ise bu durum karşısında, uzun zamandır takip ettiği İngiltere'ye yakınlaşma politikasını terkederek Almanya'ya yaklaşıp Rusya ile iyi geçinmenin yollarını aramaya başladı.

3 — Girit'in Yunanistan'a İlhakı (1912)

Yunanistan'ın istiklâline kavuştuğu 1830 tarihinden itibaren takip ettiği *Enosis(ilhâk)* politikası ile *Büyük Yunanistan*'a katılması gereken yerler arasında Girit Adası da vardı. Rusya ve Fransa'nın kışkırtmaları, İngiltere'nin yeni Yunan kralına Yedi Ada'yı hediye etmesi Yunanistan hükümetinin ihtiraslarını artırdı. Batı'nın tam desteğine sahip olduğunu gören Yunanlılar ile Rumlar, Girit'te karışıklık çıkarmak için fırsat kollamaya başladılar. Nitekim vaktiyle Giritli hristiyanlar Moralı asilerle birlikte ayaklanmış, Babıâli bunu ancak Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'dan gönderdiği kuvvetlerle bastırabilmişti.

Osmanlı yönetiminin içinde bulunduğu zaafı gören Giritli Rumlar, önce vergilerin ağırlığını ileri sürerek Vali İsmail Paşa'yı şikâyet ettiler. Fakat Babıâli'nin *«kanun ve nizamlara uyulmasını, durumları hakkında gerekli düzenlemelerin yapılacağını»* bildirmesi üzerine âsiler harekete geçtiler. Büyük devletlerin de meseleye yumuşak bakması isyancıları teşvik etti. Hatta Rus konsolosu, *«Ada'nın Yunan kralı ile evlenen Rus prensesinin çeyizi olarak verildiğini»* asilere telkin etmeye başladı. Atina, basın organları vasıtasıyla, konuyu, mazlum hristiyanların direnişi diye takdim etti. Öteden beri işlenen bu tema epeyce etkili oldu. Bir anda iki-üç bin asi toplandı. Vali İsmail Paşa, müslüman ve isyana katılmayan halkı korumak için hassas noktalara asker sevketti.

Âsiler, Sfakiya adlı dağlık bölgede toplanarak Girit'i Yunanistan'a ilhâk ettiklerini açıkladılar (2 Eylül 1866). Babıâli, Avrupa'nın müdahalesine meydan vermemek maksadıyla hemen kuvvet yoluyla isyanı bastırmak üzere harekete geçti. Bu ise hristiyanların katledildiği şeklinde duyuruldu. Bir kısım Rumlar'ın Yunanistan'a göç etmesi de Türkler'in onları tehcire zorladığı şeklinde yorumlandı. Bu yüzden resmen tarafsızlığını ilan etmiş olan Yunanistan açıkça asileri desteklediği halde ve Osmanlı Devleti'nin itirazlarına rağmen, ta-

rafsızlığını koruduğu kabul edildi. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın adaya vapur göndermeleri, isyancıların saldırganlıkta ileri gitmeleri sebebiyle Babıâli, meseleyi kesin olarak çözebilmek amacıyla siyasî ve askerî tedbirlere başvurdu. Yunanistan'dan gelen yardımları önlemek için Girit abluka altına alındı. Adaya çok miktarda kuvvet sevkedildi. Avrupa devletlerinin bütün tehditlerine rağmen tenkil hareketine devam edildi. Bununla birlikte Hükümet, eski Sadrazamlardan *Mustafa Naili Paşa*'yı geniş yetkilerle Girit'e gönderdi. Mustafa Nailî Paşa, bir taraftan asilere Yunanistan'dan gelen yardımları engellemek için abluka yı şiddetlendirirken diğer taraftan da müzakere imkânı aradı. Fakat asiler görüşmelere yanaşmadılar. Bu sebeple askerî hareket hızlandırıldı ve çok sayıda asi temizlendi. Ancak isyanın bastırılmak üzere olduğunu gören Avrupa devletleri bundar. memnun kalmadılar ve Babıâli'ye yönelik baskılarını artırdılar. Hükümet bir taraftan da adanın müslüman ve hristiyan halkını temsil eden heyetlerle temaslarını sürdürmekteydi. Bu müzakereler sonucunda ortaya çıkacak kararları kabul etmeyeceklerini açıklayan çeteler, özellikle savunmasız köy ve kasabalara saldırmaya devam ettiler. Neticede meselenin nasihatle hallolamayacağına karar veren Osmanlı Hükümeti, Mustafa Naili Paşa'yı geri çağırarak yerine Serdar Ömer Paşa'yı gönderdi. Öte yandan da Yunanistan, tarafsızlığını ilan ettiği halde, Teselya tarafındaki çeteleri tahrik ederek Osmanlı Devleti'ni bu tarafta da meşgul etmek istiyordu.

Ömer Paşa Girit'e gelir gelmez önce ablukayı, dışardan hiç bir yardım gelmeyecek şekilde sıklaştırdı. Daha sonra âsiler üzerine etkili taarruzlar yapılarak kısa zamanda Sfakiya Dağları asilerden temizlendi. Çok geçmeden devlet gücü adada hissedilmeye başladı. Bununla birlikte çetecilerin yaptığı bütün katliama seyirci kalan Avrupa devletleri «hristiyanların katledildikleri» gerekçesiyle Osmanlı Devleti üzerinde baskısını yoğunlaştırıp Lübnan'daki rejimin bir benzerinin burada da kurulmasını istediler. Lübnan'daki acı tecrübenin tekrarlanmaması için harekete geçen Babıâli, Sadrazam Âli Paşa'yı tam yetki ile Girit'e gönderdi.

Sadrazam Âli Paşa 4 Ekim 1867'de Hanya'ya vardı. Hemen adada genel af ilan edildi ve çete reisleri ile müzakereler başladı. Fakat çetecilerin isteklerini aşırı bulan Âli Paşa, her nahiyeden iki müslüman ve iki de hristiyanın katıldığı bir genel meclis topladı. Bu mecliste Girit için düşünülen idare şekli açıklandı. Artık vergilerin merkeze gönderilmeyeceği, ada için harcanacağı duyuruldu. Bazı vergiler de ilga edildi. Ayrıca askerî tedbirler yoğunlaştırıldı. Hâlâ direnenler şiddetle cezalandırıldı. Böylece nisbî bir sükûn temin edildi. Bu şekilde ortalık sakinleşince Âli Paşa, Girit'te uygulanacak yeni rejimin esasla-

rını Girit Genel Meclisi'nde okudu. Meclise katılanlar vasıtasıyla verilen yeni imtiyazların bütün halka duyurulması sağlandı. Âli Paşa daha sonra İstanbul'a döndü.

1877-1878 Savaşı'nı Osmanlı Devleti kaybedince Rusya, mümkün olduğu kadar çok gaileyi devletin başına açmak istediğinden 1868 Nizamnamesinin kesin surette uygulanacağını Ayastefanos Andlaşması'na dahil etti. Bunu gören Büyük Devletler, Girit konusunda Rusya'yı avantajlı duruma sokmamak için, imtiyazların genişletileceğine dair bir maddeyi Berlin Andlaşması'na eklediler. Böylece Girit Meselesi milletlerarası bir karakter kazandı. Bunu gören Babıâli, yeni bir ayaklanmayı önlemek maksadıyla asilerle görüştükten sonra, adadaki imtiyazları artıran *Halepa Fermanı*'nı ilan etti (25 Ekim 1878). Fermana göre:

1 — Vali beş yıl süreyle atanacak, bir müslüman bir de hristiyan yardımcısı olacaktır.

2 — Çoğunluğunu hristiyanların oluşturduğu karma bir meclis kurulacaktır.

3 — Memurlar, yerliler arasından seçilecektir.

4 — Rumca ve Türkçe resmî dil olacaktır.

5 — Vergi gelirleri ada için harcanacaktır.

Babıâli, Berlin Andlaşması gereğince hazırlanan fermanı, kesin surette uygulayacağına dair Avrupalı Devletler nezdinde taahhüt altına girdi. Bu ise Osmanlı Devleti'nin Girit üzerindeki hakimiyetini büyük ölçüde kaybetmesine yol açtı. Buna rağmen Rumlar ve Yunanlılar, mevcut durumdan yine de memnun kalmadılar ve Girit'i ilhâk için yeni fırsatların zuhurunu beklediler. Ali Paşa'nın sağladığı yeni durum, 1896'ya kadar az veya çok adada huzuru temin etti. Fakat Yunanistan bu durumu kabul etmeyerek, Girit'in ilhâkı gerektiği yolunda bazı siyasî gösterilere başvurdu. Yapılan tahrikler sonunda Türk-Yunan savaşının çıkmasını önlemek için Büyük Devletler duruma müdahale ederek Paris'te bir konferans toplanmasını sağladılar. 9 Ocak-18 Şubat 1869 tarihleri arasında devam eden konferansta, Girit ile ilgili olarak Osmanlı politikası tasvip edildi ve Yunanistan'ın emellerine set çekildi. Ayrıca bu devletin Girit'e müdahaleden vazgeçmesi sağlandı.

1885'den sonra Girit'te durum yeniden gerginleşti. Bilhassa tayin edilen valilerin milliyeti büyük bir mesele teşkil etti. Gönderilen müslüman valilere hıristiyanlar, hristiyan valilere de müslümanlar tepki göstermekteydi. Bu yüzden istikrar bozulmaya yüz tuttu. Yu-

nanistan'ın tahrik ve teşvikleri de zaten hiç bir zaman eksik olmadı. Bu yıllarda Rumlar muhtariyet haklarının genişletilmesini istemeye başladılar. II. Abdülhamid bunu reddetti. 1889 yılından itibaren Rum çeteleri yeniden teşkilâtlanmaya ve Türklere taarruzlara başladılar. Yabancı konsoloslar ise oldukça müsamahakâr davranıyorlardı. Neticede adanın iç taraflarında bulunan Türkler, güvenliklerini tehlikede görerek Osmanlı askerinin bulunduğu büyük kaza ve şehirlerde toplanmaya başladılar. Böylece zaman içinde adanın iç kesimleri Rumlar'ın eline geçti.

Girit'teki müslümanlar ile hristiyanlar arasındaki gerginlik her an bir iç savaşı ortaya çıkaracak boyutta idi. Nitekim 24 Mayıs 1896'da *Kandiye* ve *Hanya*'da iki taraf arasında çatışmalar meydana geldi. Alınan tedbirler Rumlar'ı teskin etmeye yetmedi. Onlar daha fazla imtiyaz istemeğe başladılar. 4 Şubat 1897'de şiddetlenen olaylar sonraki günlerde de devam etti. Olaylar, İstanbul ile Atina'da siyasi havayı gerginleştirdi. Büyük Devletler, iki taraf arasında bir savaşın meydana gelmesini önlemek için Girit'te asayişin sağlanması ile görevli bir donanmayı adaya göndermeye karar verdiler ve taraflara gerginliği tırmandıracak hareketlerden kaçınmalarını tavsiye ettiler. Fakat Yunanistan bunu dinlemedi. Üstelik Prens Yorgi kumandasında bir donanmayı Girit'e gönderdi. 14 Şubat 1897'de Albay Vassos Girit gönüllülerinden oluşan bir kuvvetle Hanya'da karaya çıktı. Bunun üzerine büyük devletlerin amiralleri Vassos'tan adayı terketmesini istediler, O, kabul etmeyince de Hanya'yı işgal edip Vassos'a karşı mücadeleye başladılar. Büyük Devletler ayrıca adayı abluka altına aldılar. Büyük devletlerin temsilcileri adanın Yunanistan'a katılmamasına, buna karşılık muhtariyet verilmesine karar verdiler. Yunanistan bu teklifi de reddetti. Bununla birlikte Girit'te büyük çaplı bir savaşı yürütebilecek gücü olmayan Yunanistan, Teselya taraflarında Osmanlı topraklarına saldırınca 1897 Türk-Yunan Savaşı meydana geldi. Yunanistan ağır bir bozguna uğradı.

Yunanistan'ın yenilmesine rağmen Girit'te müslüman-hristiyan savaşı büyük çapta olmasa da devam etmekteydi. 6 Eylül 1898'de Kandiye'de meydana gelen bir olay üzerine Türkler, Rumlar ile İngiliz birliklerine saldırınca, bu olayı bahane eden devletler Osmanlılar'dan adadaki askerlerini çekmesini istediler. Babıâli'nin bunu reddetmesi üzerine İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya Osmanlı asker ve memurlarını zorla ada dışına çıkardılar(5 Kasım 1898). Böylece adanın yönetimi dört devletin eline geçtiyse de, adanın küçüklüğü paylaşılmasını imkânsız kıldığından, buna mukabil stratejik öneminin büyüklüğünden dolayı Girit'i ne Yunanistan'a verdiler ne de içlerinden biri aldı. Fakat Prens Yorgi'nin Girit Genel Valiliği'ne getirilmesi ada üze-

rindeki Osmanlı hükümdarlığını yok etti. Yorgi'nin yönetimi ele aldığı 21 Aralık 1898'den sonra Türkler kitleler halinde Anadolu'ya göç ettiler. Böylece fiilen Yunanistan Girit'e hakim oldu.

1899 yılında Venizelos tarafından hazırlanan bir anayasa ile Girit'te muhtar bir yönetim tesis edildi. Anayasa ile Girit, Osmanlı Devleti'ne bağlı olmakla birlikte ayrı meclisi, bayrağı, posta teşkilâtı olan, adeta bağımsız bir devlet idi. Bundan sonra Girit'in resmen de Yunanistan'a bağlanmasını sağlamak için Prens Yorgi fırsat beklemeye başladı. Hatta 1901'de buna teşebbüs etmek istediyse de büyük devletler engel oldular. Osmanlı Devleti, Girit'in Yunanistan'a ilhâkını, kaybettiği Balkan Savaşı'ndan sonra kabul etmek mecburiyetinde kaldı (1912).

C. DİĞER ÖNEMLİ OLAYLAR

1 — Kıbrıs'ın İngiltere'ye Verilmesi (1878)

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin mağlup olup, Ayastefanos Andlaşması (28 Şubat 1878) maddelerini kabul etmeye mecbur kalması Balkanlar'da ve Ortadoğu'da kuvvet dengesini Rusya lehine olarak bozmuştu. Rusya, Balkanlar'da kendi nüfuzu altında büyük bir Bulgaristan kurulmasını sağladığı gibi Doğu Anadolu'nun bir kısmını ele geçirmek suretiyle Basra ve İskenderun Körfezi'ne tehlikeli şekilde yaklaşmıştı. Bu durum İngiltere başta olmak üzere bölgede çıkarı olan bütün devletleri endişelendirdi. Özellikle İngiltere, Hindistan yolunu, dolayısıyla Asya'daki menfaatlerini tehdit eden bu anlaşmayı tanımadı ve Babıâli nezdinde diplomatik teşebbüslere girişti.

Buhranlı bir dönemde, bir an evvel Rus baskısından kurtulmak isteyen Osmanlı hükümeti, İngiltere'nin telaşını ve teşebbüsünü önemli bir fırsat olarak değerlendirdi. Babıâli, İngiltere'nin yardımı, dostluğu sayesinde, hem muhtemel Rus saldırılarını önlemeyi hem de Ayastefanos Andlaşması'nın ağır hükümlerini hafiflettirebileceğini ümid ediyordu. Ancak İngiltere, yalnız kendisinin Rus tehdidini durdurabileceğini belirterek, dostluğunu iki şarta bağladı: Birincisi *Osmanlı hakimiyetinde yaşayan hristiyanlarla ilgili ıslah çalışmalarının daha düzenli ve planlı yapılması;* ikincisi de *Doğu Anadolu'yu tehdit eden Rus saldırısına karşı sür'atle müdahale edebilmek için Kıbrıs'ın üs olarak tahsisiydi.* İngiltere Kıbrıs ile ilgili olarak yaptığı teklifte; Kıbrıs'ın Osmanlı Devleti'ne ait olmaya devam edeceğini, fakat sadece askeri ve stratejik maksatlarla İngiltere tarafından kullanılacağını, verginin Osmanlı hazinesine gönderileceğini, buna karşılık Rus tehlikesi ve Doğu Anadolu'daki Rus işgalinin bitmesi halinde Kıbrıs'ın geri verileceğini bildiriyordu.

Kıbrıs'ı kaybetmek istemeyen Babıâli, bu teklifi hemen kabul etmedi. Kıbrıs gibi önemli bir adanın terkedilmesinin zararları belliydi. Halkın böyle bir isteğe tepkisi yanında diğer devletlerin de benzer isteklerde bulunması ihtimali vardı. Üstelik İngiltere'nin anlaşma hükümlerine uyup uymayacağı, Berlin Kongresi'nde Türk tarafını destekleyip desteklemeyeceğini tahmin etmek zordu. Bu yüzden epey zaman İngiliz teklifi oyalandı. Fakat bunu gören İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi işi tehdide ve baskıya kadar vardırdı. Nitekim, Babıâli'ye verdiği bir notada «... *Osmanlı Hükümeti Kıbrıs'ı İngiltere'ye bırakan anlaşmayı imzalamazsa, Berlin'de toplanacak olan devletlerarası konferansta, İngiliz diplomatlarının Osmanlı menfaatlerini savunmayacağını* ve *hatta gerekirse İngiliz donanmasının Kıbrıs'ı istila edebileceğini*» belirtti. Bu durum karşısında, Rusya'nın yanında bir de İngiltere ile savaş durumuna düşmek istemeyen, muhtemel bir saldırı karşısında zaten Kıbrıs'ı koruyamayacağını anlayan Osmanlı Devleti, mecburen İngiliz isteklerini kabul etti. Böylece 23 Mayıs 1878 tarihinde Kıbrıs İngiltere'ye terk edildi ve bununla ilgili anlaşma da 4 Haziran 1878'de imzalandı. Anlaşmaya göre Kıbrıs, hukuken Osmanlı Devleti'ne alt olmakla birlikte idaresi İngiltere'ye bırakıldı. Rusya'nın Doğu Anadolu'ya yapacağı bir taarruz sırasında İngiltere Osmanlı Devleti'ne yardımda bulunacak ve Rus işgalinde bulunan Doğu Anadolu vilayetlerinin kurtarılmasına yardım edecekti. Adanın gelirlerinden bir kısmı Osmanlı hazinesine gönderilecekti. Bu arada Batum, Ardahan ve Kars'ın geri verilmesi halinde Kıbrıs'ın da geri verileceğine söz verdiği halde İngiltere, bu hususu anlaşma metnine sokmayarak samimiyetsizliğini göstermiş oldu.

İngiltere, diğer devletlerin muhtemel tepkilerini önlemek ya da en aza indirebilmek için anlaşma ile ilgili görüşmelerin gizliliğine büyük önem vermiş ve Osmanlı Devleti'ni de bu konuda uyarmıştı. Kıbrıs bu şekilde, İngiltere'ye terk edildikten sonra, ancak öteki devletlerin haberi olabildi. Böylelikle mesele İngiliz diplomasisi tarafından bir oldu-bitti şeklinde halledilmiş oldu. Diğer taraftan İngiltere, vaadettiği halde, Berlin Kongresi'nde Osmanlı Devleti'ni desteklemek bir tarafa, Osmanlı mülkünün paylaştırılması için elinden geleni yaptı. İngiliz diplomatları, Kıbrıs'ın işgaline olan tepkiyi azaltmak ve ileride Mısır'a yapılacak benzeri bir uygulamanın kabul görmesi için mümkün olduğu kadar kongreye katılan devletleri de memnun etmeye çalıştı. Mesela Bosna-Hersek'in Avusturya'ya terkedilmesi, başta Ermeniler olmak üzere azınlıklara yeni haklar verilmesi gibi Osmanlı Devleti'nin başına daha başka problemler açan konuları İngiltere ya gündeme getirmiş veya bu tür talepleri desteklemiştir.

Kıbrıs İngiliz hakimiyetine girince buradaki pek çok Türk ailesi Anadolu'ya göç etmeye mecbur kaldı. Bunun sonucunda Rumlar karşısında çoğunlukta olan Türk nüfusu azınlık durumuna düşmüş oldu. Bu arada Kıbrıs adasının İngiltere'ye terki ilk bakışta kabul edilir gibi görülmediğinden pek çok tenkide uğramıştır. Ne var ki, o günün şartları içinde, yani Rus ordularının İstanbul kapılarına dayandığı ve Babıâli'nin tamamen diplomatik yalnızlığa düştüğü bir sırada, Kıbrıs'ın İngiltere'ye askeri üs olarak terkinden başka bir yol bulunamamıştır. Zira Babıâli'nin toplanacak olan kongrede İngiltere'nin diplomatik desteğine ve yeni bir Rus saldırısı karşısında yardımına ihtiyacı vardı. Daha büyük tehlikeleri önlemek için bu kaçınılmaz bir durumdu. Şüphesiz bu arada İngiltere de Osmanlı Devleti'nin zayıflığından yararlanarak çok kolay biçimde adaya yerleşmişti.

Başlangıcından beri Osmanlı Devleti'ne karşı iki yüzlü davranan İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sırasında tek taraflı olarak Kıbrıs adasını resmen ilhak ettiğini ilan etti. Böylece İngiltere'nin esas maksadının Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak ve kollamak değil, imparatorluğun İngiliz menfaatlerine uygun bir şekilde parçalanmasına zemin hazırlamak olduğu anlaşılmıştır. Bu yıllarda İngiltere'nin takip ettiği politikanın pek çok örneğinden biri de Kıbrıs'ın ilhâkı oluyor.

2 — Makedonya Olayları

Makedonya kesin sınırları tam belli değilse de, genellikle Manastır, Üsküp ve Kosova bölgelerini ifade eder. Pek çok etnik *(Türk, Arnavut, Bulgar, Sırp, Rum, Yahudi, Ulah* vs.), dinî *(hristiyan, müslüman, musevi)* ve mezhebi *(sünnî, bektaşî, katolik, ortodoks* vs.) cemaatlerin yaşadığı bir bölgedir. Bu bakımdan her cemaat bölge üzerinde hak iddia etmekteydi. Halbuki halkın nüfus olarak çoğunluğu müslümanların elindeydi. Makedonya, bilhassa XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında meydana gelen olaylar sebebi ile Osmanlı hükümetini sürekli meşgul etmiş, aynı zamanda sık sık yabancı müdahalelerine yol açmıştır.

Bu bölgedeki Osmanlı Devleti aleyhtarı en önemli faaliyetler, Berlin Andlaşması'ndan sonra ortaya çıktı. Zira Ayastefanos Andlaşması ile burası Bulgaristan'a verilmiş ve Bulgaristan dört ay kadar Makedonya'ya hakim olmuştu. Fakat Berlin Andlaşması ile ıslahat yapmak şartıyla Bulgaristan'dan alınıp Osmanlı Devleti'ne verilince bölgede olaylar başgöstermeye başlamıştı. Bulgaristan, Ayastefanos'taki hüküm sebebiyle Makedonya üzerinde hak iddia ederken, Yunanistan, Sırbistan gibi ülkeler de pay elde etme peşinde koşuyorlardı.

Berlin Andlaşması gereğince Makedonya'yı da kapsayan sahalarda uygulanmak maksadıyla hazırlanan «*Rumeli Vilâyetleri Nizamnâmesi*, Sultan II. Abdülhamid tarafından pek uygulanmadı. Devlet, daima hristiyanlara yeni avantajlar getiren bu ıslahat teşebbüslerini mümkün olduğu kadar askıya almaya, böylelikle ülkenin parçalanışını durdurmaya, diğer yandan da müslüman nüfusun ezilmesini engellemeye çalışmaktaydı. Bilhassa öteki bölgelerde kurulan bağımsız veya muhtar idarelerin hep ıslahat isteği ile başladığı gözönünde tutulmaktaydı.

Makedonya'da, vaad edilen ıslahatın tatbik edilemeyişi Bulgarlar'a karışıklık çıkarmaları için aradıkları fırsatları vermiş oldu. Makedonya'yı Bulgaristan'a katmak amacıyla çalışmak üzere ilk defa 1890 yılında Sofya'da *Makedonya Komitesi* kuruldu. Bulgarlar'ı örnek alan Yunanistan ile Sırbistan'da benzer teşkilâtlar kurdular. Bu şekilde kurulan komiteler marifetiyle, özellikle 1895 yılından itibaren Makedonya'da kargaşa ve huzursuzluk çıkarılmaya başlandı. Nitekim Bulgar Komitesi küçük çaplı bir isyan çıkarmış, fakat sonuç elde edememişti. Bundan sonraki yıllarda da komitelerin hareketleri daha ziyade asayişi bozmaya, dolayısıyla büyük devletlerin müdahalesini davete yönelik eşkiyalık faaliyetleri olarak icra edildi. Diğer toplumların da katılmasıyla Makedonya'da bir hakimiyet mücadelesi doğdu ve bu rekabet ortamı içerisinde, yabancı müdahalesinden korkan Babıâli fazla aktif bir mücadeleye girişemedi. Böylece Makedonya'da 21 Eylül 1902 tarihinde başlayan isyan hareketi ancak bir ay sonra bastırabildi. Buna rağmen olaylar azalmayarak devam edip gitti. Üstelik burada toplanan II. Abdülhamid'in muhalifleri yer yer bu komitacılarla dahi işbirliği yaparak Makedonya'nın akibetini iyice kararttılar. İsyan bastırıldığı halde Makedonya'da uygulanmak üzere bir ıslahat programı hazırlandı. Programa göre, Makedonya'daki vilâyetlerde ve kazalarda imar, ticaret, eğitim, tarım, endüstri alanlarında gelişmenin sağlanabilmesi için devlet gelirlerinin bir kısmı buraya ayrılacaktı. Güvenlik kuvvetleri müslüman-hristiyan halktan teşkil edilecekti. Mahkemeler karma olacaktı. Buna rağmen olaylar hiç bir zaman durmadı. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzunun artmasını istemeyen Avusturya ile Rusya ıslahat programını hoş karşılamadılar.

Bunun üzerine adı geçen iki devlet bir ıslahat programı hazırlayıp Babıâli'ye sundular(23 Şubat 1903). Daha önceki ıslahatın muhtevasını genişleten yeni teklifi hükümet kabul ettiği halde olaylar yine durmadı. Nitekim 2 Ağustos 1903 tarihinde yeni bir isyan ortaya çıktı. Makedonya tekrar karıştı. İngiltere, buranın bir hristiyan vali tarafından yönetilmesini istemeye başladı. Bunun üzerine İngiltere'yi

meseleye bulaştırmak istemeyen Rusya Çarı ile Avusturya İmparatoru 2 Ekim 1903'de Mürzsteg şehrinde bir araya gelerek Makedonya Meselesi'ni görüştüler ve sonunda bu konuda bir program hazırladılar. Diğer devletlerin de onayı alındıktan sonra *Mürzsteg Programı* Babıâl'iye verildi. Programa göre; «*Makedonya'daki ıslahatın yürütülmesi için görevlendirilen Osmanlı genel müfettişinin yanında bir Rus, bir de Avusturyalı bulunacaktı, jandarma teşkilâtı Avrupalı bir komutan ve subayların öncülüğünde organize edilecek, bölgedeki yönetim yeniden ve farklı toplumların durumu dikkate alınarak düzenlenecek ve bir genel af ilan edilecekti*».

Babıâli bu programı 1904 yılında kabul ettiği halde olaylar durmak bir yana iyice şiddetlenmekteydi. Her yeni imtiyaz adeta yeni bir olayın ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktaydı. Olaylar durmayınca İngiltere de işe karıştı ve Makedonya'nın mali bakımdan da ıslahını teklif etti. Osmanlı Devleti, bu teklife bir süre direndiyse de nihayet Almanya dışındaki devletlerin Ege'ye donanma göndererek *Midilli Adası*'nı işgal etmeleri karşısında hükümet teklifi kabul etmeye mecbur kaldı. Böylece Makedonya'nın maliyesini kontrol etmek ve yönetmekle görevli devletlerarası bir malî komisyonun kurulması kabul edildi. Bu ise meseleyi iyice çıkmaza sokmaktan başka bir şeye yaramadı. Öte yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olan ve Makedonya'da toplanmış bulunan subayların, meseleyi sağlıklı şekilde değerlendirmemeleri yüzünden, takip ettikleri politikalar da ters sonuçlar verdi.

Makedonya'daki gelişmeleri kökünden halletmek üzere verilen teklifler, tatbik edilen ıslahat neticesiz kalınca, nihayet Rus Çarı ile İngiltere Kralı 9 Haziran 1908 yılında Estonya'nın *Reval* kentinde bir araya geldiler. Bu buluşmada özellikle Makedonya meselesi görüşülmüştü. Bunu gören Jön Türkler yeni bir yabancı müdahalesini önlemek üzere harekete geçtiler ve II. Abdülhamid'e Meşrutiyet'i ilan ettirdiler. İttihat ve Terakki liderleri Meşrutiyet'in ilanıyla her şeyin yoluna gireceğine, bundan memnun kalacak olan Makedonya'daki halkın artık bir karışıklık çıkarmayacağına ve ülkenin her tarafında huzur ve asayişin sağlanacağına inanıyorlardı. Ancak şartların iyi değerlendirilememesi yüzünden bu düşünceler hayal olmaktan öteye geçemedi. Makedonya'da hiçbir şey değişmedi. Mücadeleler sürüp gitti. Sonunda Makedonya'da gözü olan Balkan devletleri, Osmanlı Devleti'nin zayıflığı, Trablusgarp Savaşı'nın bir türlü bitirilemeyişi, büyük devletlerin kendi yanlarında yer almalarını dikkate alarak Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak yaptılar. Meydana gelen Balkan Savaşları'ndan mağlup olarak çıkan Osmanlı Devleti, bölgeyi tamamen terk etmek

zorunda kaldı. Bölge Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Arnavutluk arasında paylaştırıldı.

Kısacası, hem iç ve hem de dış politikayı ilgilendiren Makedonya olayları sonunda Osmanlı Devleti Rumeli bölgelerini bırakarak Edirne'ye kadar çekildi. Bütün bu olayların ortaya çıkmasında etnik, millî, siyasî ve dinî sebepler geniş ölçüde rol oynamıştır.

3 — Arabistan Olayları

a) Zeydîlerin Ayaklanması

XIX. yüzyılın sonlarına doğru, ülkenin birçok yerinde olduğu gibi Arabistan'da da huzursuzluklar çıktı. Bilhassa Yemen bu huzursuzlukların başladığı yer idi. Zira Osmanlı yönetimi burayı uzun süre, görevini yapmayan, rüşvet alan veya devlet aleyhinde faaliyet yapanların sürgün edildiği bir yer olarak görmüştü. Bu yüzden bölgeye gelen memurlar halka iyi davranmıyor, başka yerlerde yaptıkları menfî hareketlerin çok daha fazlasını yaparak hoşnutsuzluklara sebep oluyorlardı. Zaman zaman teşebbüs edilen ıslahat hareketlerinin yeterince uygulanamaması da devlet aleyhindeki yaygın hoşnutsuzluğu artırmakta ve bundan faydalanmak isteyenlerin güçlenmelerine yol açmaktaydı. 1839'da Aden'i işgal ederek bölgeye ayak basan İngiltere'nin tahrikleri de bunda etkili oldu.

Yemen'in özellikle dağlık kesiminde yaşamakta olan *Zeydîler* en güçlü muhalefeti teşkil ediyorlardı. Zeydîler kendilerini Hz. Muhammed'in torunu Hz. Hasan'ın oğlu Zeynelâbidin'in soyundan kabul ediyorlardı. Böylece, Zeydîlik zamanla Sünnîliğe karşı bir mezhep haline gelmişti. Yemen'de yaşayanların çoğunluğu bu mezhepten idi. Mezhebin taraftarları Sünnîliğe, dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne düşmandılar. Kendi imamlarının idaresinde yaşamak isteyen Zeydîler, bu maksatla 1889 yılında isyan ettiler. İsyan Hicaz valisi *Müşir Ahmet Feyzi Paşa* tarafından şiddetle bastırıldı. Kısa sürede San'a'yı ve Taaz'ı ele geçiren Ahmet Feyzi Paşa, Yemen'e hakim oldu.

Bir süre için temin edilen asayiş, Zeydîler tarafından çıkarılan ikinci bir isyan ile tekrar bozuldu(1895). Bu sefer isyanı bastırmak üzere *Hüseyin Hilmi Paşa* görevlendirildi. İki yıl süren şiddetli bir mücadele sonunda isyan bastırılabildi. Bununla birlikte bu tarihten itibaren Yemen, buraya asker olarak gönderilen Anadolu insanı tarafından adeta bir cehennem olarak nitelendirilmeye başlandı. Devlet bölgeye asker sevketmekte müşküllerle karşılaştı. Bu ise Zeydîler'in daha da güçlenmesine sebep oldu. Buna karşılık devlet otoritesi zayıflıyor

ve halk devletten ümidini kesiyordu. 1897'de sağlanan sükûn zaman zaman meydana gelen nisbi ayaklanmalarla bozulmaya devam etti.

Nihayet Zeydiler'in imamı olan *Yahya el-Mütevekkil*, 1902 yılında bütün kuvvetlerini toparlayarak yeni bir isyanı başlattı. Zeydiler San'a valisi *Faik Paşa*'yı muhasara altına aldılar. Faik Paşa az miktardaki erzak ve cephaneye rağmen, halkı da silahlandırarak şehri müdafaa etti. Hükümet tarafından takviye kuvvet olarak, o sırada Medine'de bulunan Arif Hikmet Paşa gönderildi. Başarılı bir askerî harekât sonunda Arif Hikmet Paşa San'a'ya girdi. Bunun üzerine İmam Yahya mütareke teklifinde bulunmak zorunda kaldı. Fakat teklifi kabul edilmedi. Ancak askerî harekâta devam edilmesinin kararlaştırıldığı bu sırada, San'a'da erzak sıkıntısı başgösterdi. Zeydiler henüz tam anlamıyla imha edilmediğinden muhasara sürüyordu. Arif Hikmet Paşa'nın gelişiyle kuvvetlenen müdafiler, açlık ve hastalıklar yüzünden büyük miktarda kayıplar vermek durumunda kaldılar. Bunun üzerine Ali Rıza Paşa kumandasında yeni bir askerî birlik gönderildi. Bu takviye birlikleri de yollarda, Zeydiler'in sürekli saldırıları, açlık ve yorgunluk dolayısıyla önemli ölçüde eridi, sadece 12 taburluk kısmı 1906 yılı başlarında San'a'ya varabildi. San'a'daki yiyecek sıkıntısı dolayısıyla yeni birlikler işe yaramadığı gibi şehirdeki sıkıntıyı iyice artırdı. Nihayet halkın ve askerin dayanma gücü azaldığından teslim olmaya karar verildi. İmam Yahya ile yapılan görüşmeler sonunda *«bütün savaş malzemelerinin teslimi»* şartıyla mütareke yapıldı. Mütareke bir yıllıkdı. Sona erdiğinde Türk askeri Menahe'ye çekildi.

Bu sefer, Babıâli Yemen Meselesi'ni halletmek için 1889 isyanını başarı ile bastıran Müşir Ahmet Feyzi Paşa'yı tekrar buraya gönderdi. Kendisine mutlaka İmam Yahya'yı ele geçirmesi emredildi. Ahmet Feyzi Paşa, Mayıs 1906'da Hudeyde'ye vardı. Buradan âsilerin kapatmış olduğu Menahe yolunu açtı, Taaz'ı Zeydi tehdidinden kurtardı ve San'a'yı ele geçirdi. Kısa zamanda Kevkeban, Umran, Hacce bölgelerindeki âsiler tenkil edildi. Bununla birlikte Ahmet Feyzi Paşa, Şehare kalesi önlerinde yapılan bir savaşı kaybetti ve San'a'ya çekildi. Sonunda Asir Şeyhi dışındaki kabilelerin itaati temin edildi. İngiltere, Hindistan yolu dolayısıyla alakadar olduğu Yemen'deki bu karışıklıkları tahrik ediyordu. Ancak devam eden karışıklıklar ve isyanlar yüzünden bölgeden İngiltere de istifade edemedi.

Bir süre daha Osmanlı yönetiminde kalan Yemen'de sağlıklı bir idare kuramayan Babıâli'nin, buradaki nüfuzu iyice azaldı ve Asîr, Yemen imamlıkları adetâ bağımsız olarak varlıklarını sürdürdüler. Nihayet Birinci Dünya Savaşı sırasında hükümetin burayla ilişkisi iyi-

ce kesildi. Bu sırada İngiltere Hudeyde'yi aldı, fakat iki ülke arasında anlaşmazlıklara yol açtı. Bundan sonraki yıllarda Yemen üzerindeki mücadele İngiltere ile bölge halkı arasında devam etti.

b) Akabe Meselesi

Kızıldeniz'in kuzeyinde aynı adla anılan körfezin ucunda bulunan Akabe, 1840 Londra Andlaşması'na göre Osmanlı topraklarına dahildi. Yalnız Padişah, hac yolunun emniyeti sebebiyle Mısır Hidivi'nin burada bir miktar asker bulundurmasına izin vermişti. Ancak İngilizler'in Mısır'ı işgali üzerine, ileride yapılabilecek bir emrivakiden korkan Babıâli, Akabe'nin Osmanlı mülkü olduğunu göstermek maksadıyla bazı teşebbüslerde bulundu. 1892'de Hidiv olan Abbas Hilmi Paşa'ya verilen fermanda, Osmanlı topraklarının Süveyş Kanalı'ndan itibaren başladığı bildirildi. Yine aynı yıl Mısır'a gönderilen bir telgrafta da Sina Yarımadası'nın Hicaz Vilayeti'ne bağlı olduğu belirtildi. O yıllarda İngiltere buna itiraz etmiş ve kendi müsaadesi olmadan hiç bir değişiklik yapılamayacağını, Akabe'nin Mısır'a ait olduğunu ileri sürmüştü. Mesele bir süre için bu şekilde kaldı.

XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti üzerinde Alman nüfuzunun artması, Hicaz demiryolunun güneye doğru ilerlemesi İngiltere'yi endişelendirdi. Bir taraftan Bağdat demiryolunun yapımını Almanlar'ın üstlenmesi, diğer yandan Arabistan'ı elde tutmak amacıyla Hükümetin aldığı tedbirler Hindistan yolunu tehdit etmekle kalmıyor, İngiltere'nin öteden beri göz koyduğu Arabistan Yarımadası'nın merkeze bağlılığı kuvvetleniyordu. Muhtemel saldırılarda Babıâli'nin Hicaz demiryolu ile bölgeye müdahale imkânı artırılıyordu. Bu düşünceyle İngiltere, gelişmelerden rahatsız olduğunu ortaya koydu.

Sultan Abdülhamid, İngiltere'nin durumunu dikkatle takip ettiğinden Akabe'yi kaybetmemek düşüncesiyle hem burayı, hem de daha batıdaki küçük bir mevki olan Tâbe'yi işgal ettirdi(15 Şubat 1906). Buradaki Mısır kuvvetlerinin padişahın emri gereğince Mısır'a dönmeleri sağlandı. Yapılan bu harekâtı Alman politikasına bağlayan Londra hükümeti, işgalleri protesto ettiği gibi Akabe de dahil olmak üzere bölgenin derhal boşaltılmasını ve İngiliz kuvvetlerine teslim edilmesini istedi. II. Abdülhamid, *«İngiltere'nin Mısır'daki varlığının meşru olmadığını, bunu hiç bir devletin tanımadığını, kendi topraklarında yapacağı harekâtlar için İngiltere'den izin almasının söz konusu olamayacağını, bu konuda ancak Mısır Hidivi'nin konuşma hakkı bulunduğunu» bildirdi.* Padişahın bu kararlı tutumu İngiltere'yi tedirgin etti. İki taraf arasında süren siyasî tartışmanın sonuçsuz kal-

ması üzerine İngiltere, 3 Mayıs 1906 tarihinde on gün süreli bir ültimatom vererek, Osmanlı kuvvetlerinin hemen Sina'yı boşaltmalarını istedi. Babıâli bu isteği kesin olarak reddetti, ısrarla İngiltere'nin bu konu ile ilgili olarak taraf olmasının dahi söz konusu olamayacağını ilan etti. Bunun üzerine Akabe Körfezi'ne bir İngiliz zırhlısı gönderildiği gibi Akdeniz'deki ve Atlas Okyanusu'ndaki İngiliz donanmasına ait gemiler de Osmanlı kıyılarına doğru harekete geçirildi. Babıâli, çıkacak bir savaşı zaferle sonuçlandırma imkânı olamadığından görüşmeler yoluyla meselenin halline taraftar olduğunu açıkladı. İngiliz hükümeti de, hem Mısır'daki İngiliz askerlerinin sayı bakımından azlığını, hem de sömürgesi altındaki müslümanların halife lehinde yapabilecekleri hareketleri dikkate alarak görüşme yolunu kabul etti.

Babıâli, görüşmelerin İngiltere ile yapılmasını reddettiği gibi Mısır heyetinde bir İngiliz'in dahi bulunmasına karşı çıktı. Bundan dolayı padişahın temsilcileri ile Hidivin temsilcileri arasında yapılan çalışmalardan sonra Sina'daki Osmanlı-Mısır sınırları belirlendi. Anlaşmaya göre Akabe Osmanlı Devleti'nde kalırken, Tâbe Mısır'a bırakıldı(1 Ekim 1906). Aslında Sultan Abdülhamid'in de isteği bu idi. Tâbe, sırf yapılacak görüşmelerde taviz olarak verilmek maksadıyla işgal edilmiş, fazla önemli olmayan bir kasaba idi. Böylece İngiltere'nin bu bölgedeki emellerine şimdilik set çekilmiş oldu.

c) Kuveyt ve Hicaz Olayları

İngiltere, Ortadoğu hakimiyetini kesin bir surette elde tutabilmek amacıyla Arabistan Yarımadası'nın üç hassas noktasına göz dikmişti. Bunlar Yemen, Akabe ve Kuveyt idi. Akabe'de başarısızlığa uğrayan, Yemen'de kısmen hakimiyet kuran İngilizler, buna karşılık Kuveyt'de tam bir başarı sağladılar. Kuveyt emiri, Osmanlı Devleti'ne karşı İngiltere'nin yanında yer aldı. Üstelik Kuveyt, merkezî Arabistan'daki kabile çekişmelerine ve hakimiyet mücadelelerine İngiliz menfaatleri doğrultusunda müdahalelere kalkıştı.

Nitekim daha 1884 yılında *Vahhabiliğin* lideri *Abdülaziz ibnü's-Suud* ile *Şammar Emiri İbnü'r-Reşid* arasında Hicaz hakimiyeti yüzünden şiddetli bir mücadele meydana gelmiş, Abdülaziz bozguna uğrayarak Kuveyt Emiri *Mübarekü's-Sabbah*'a iltica etmişti. 1904 yılında ise İbnü'r-Reşid, Abdülaziz'e yenildi ve Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Osmanlı Devleti, İbnü'r-Reşid'in yanında yer aldı. Buna karşılık Abdülaziz de İngiltere tarafından desteklenmekteydi. İngiliz desteği Abdülaziz'e Kuveyt kanalıyla intikal etmekteydi.

Kuveyt Emiri Mübarek'in bu şekilde İngiliz menfaatini savunması, Vahhabiliğe yataklık etmesi üzerine Babıâli, Emiri cezalandır-

maya karar verdi. Bunun için Kuveyt'i işgal etmek üzere bir harekât yapılması kararlaştırıldı. Mübarek hemen İngiltere'den yardım istedi. Osmanlı hükümeti, İngiltere ile karşılaşmak istemediğinden meselenin müzakereler yoluyla çözümlenmesini kabul etti. Yapılan anlaşma ile Osmanlı Devleti'nin Kuveyt'i işgal etmemesi, buna karşılık da İngiltere'nin bu emirliği himaye etmemesi kararlaştırıldı. Her ne kadar anlaşma ile Osmanlı kuvvetleri Kuveyt üzerine gitmediyse de İngiltere'nin bu emirlik ile ilgisi devam etti. Kuveyt emiri, Abdülaziz ibnü's-Suud ile birlikte İngiliz nüfuzuna girdi.

Abdülaziz, kısa bir süre sonra İngilizler'in de teşvik ve yardımlarıyla Şammarlılar'a hücum ettiyse de yenildi ve geri çekildi. Şammarlılar'ın karşı taarruzu ise İngilizler'in müdahalesiyle durduruldu. Buna rağmen mücadele durmadı. Vahhabiler Necid bölgesini ele geçirmek maksadıyla faaliyetlerine devam ettiler. Nihayet yapılan bir savaşta İbnü'r-Reşid'in öldürülmesi Riyad başta olmak üzere bölgenin Vahhabiler'in eline geçmesine sebep oldu.

Hicaz, Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti olup valiler tarafından yönetilmekteydi. Validen başka Peygamber soyundan geldiği kabul edilen ve sınırlı yetkilere sahip bir de emir bulunmaktaydı. Bu sıralarda emirlik Benû Katâde Kabilesi'ne aitti. Bu aileden olan *Şerif Hüseyin*, 1909 yılında emirliğe getirilmişti. Kendisi son derece ihtiraslı birisi idi. Hatta bu yüzden Sultan Abdülhamid O'nu emirliğe getirmeyerek İstanbul'da görevlendirmişti. Meşrutiyet'le birlikte İmparatorluğun çeşitli yerlerinde buhranların çıktığını gören Şerif Hüseyin bundan faydalanma yoluna gitti. Önce çevredeki Arap kabilelerini çeşitli yollarla kendisine bağladı. Babıâli, artık bu kabilelerin isyanından çekindiği için Şerif Hüseyin'e dokunamaz oldu. O bir taraftan da İngiliz desteğini temin etmenin yollarını arıyor ve Hicaz bölgesinde müstakil bir devlet kurma emelini besliyordu.

Birinci Dünya Savaşı başlayınca İngiltere Hicaz işleriyle yakından ilgilenmeye başladı. İngiliz hükümeti, Osmanlı Devleti'nin savaşa Almanya'nın yanında katıldığını görünce Araplar'ı kendi tarafına çekebilmek için yoğun bir faaliyete girişti. Şerif Hüseyin'e Osmanlı Devleti'nin yanında yer almaması halinde bağımsızlığının tanınacağı bildirildi. Daha sonra da İngilizler'in isteği üzerine Halifenin ilan ettiği «*Cihâd-ı Ekber*»e katılmayacağını bildirdi. Şerif Hüseyin, Necid hakimi *İbnü's-Suud*'a da cihâd çağrısına katılmamasını telkin ve tavsiye etti. Zaten onun da böyle bir niyeti yoktu. Nihayet İngiltere ile Şerif Hüseyin arasında 1915 yılında yapılan anlaşmaya göre; İngiltere Şerif'e 400 bin İngiliz lirası verecek ve Hicaz'ı her türlü dış ve iç saldırılardan koruyacaktı. Şerif de Osmanlı Devleti'ne karşı İngiltere'nin yanında yer alacaktı.

Şerif Hüseyin, 2 Haziran 1916'da fiilen, 27 Haziran'da ise resmen isyan etti ve kısa sürede Mekke ve çevresine hakim oldu. Medine'de bulunan az sayıdaki Türk kuvveti büyük fedakârlıklar göstererek, kumandanları *Fahri Paşa*'nın olağanüstü yönetimi sayesinde savaşın sonuna kadar müdafaalarını sürdürdüler. Şerif Hüseyin'in yerine Ali Haydar Bey tayin edildiyse de görevine başlayamadı. Hüseyin 6 Kasım 1916 tarihinde krallığını ilan etti. Böylece Osmanlı Devleti, koruyabilmek için büyük gayretler harcadığı Arap Yarımadası'nın tamamını kaybetmiş oldu.

4 — Arnavutluk'un Ayrılması

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Rusya'nın tahrik ve teşvikine rağmen katolik ve ortodoks Arnavutlar padişaha sadık kaldılar. Buna kızan Rusya, Ayastefanos muahedesinde Arnavutlar'a ait bazı bölgeleri Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan'a verdi. İngiltere ile Avusturya, Ayastefanos Muahedesini hükümsüz sayınca (1 Nisan 1878) II. Abdülhamid bundan yararlanarak Arnavutluk'a ait bölgeleri kurtarmak istedi. Bu sırada Arnavutlar arasında «*Arnavut Birliği*» için faaliyetler başlamıştı. Padişah, bunlara mani olunmamasını sivil, askeri ve dinî otoritelere tavsiye etti. Böylece 10 Haziran 1878'de *Prizren İttihadı Kongresi* toplandı. Kongre sonunda ülkeyi sonuna kadar savunmaya karar verildi ve Babıâli'den kendilerini desteklemesi istendi. Bu şekilde başlayan Arnavut Millî Hareketi, diğerlerinin aksine Osmanlı Devleti'ne karşı değildi. Prizren İttihadı, güney ve kuzey Arnavutluk'ta olmak üzere iki şube halinde faaliyetlerini sürdürdü.

1878 Berlin Andlaşması ile Karadağ'a ve Yunanistan'a Arnavutlar'ın çoğunlukta olduğu bazı yerler verilmişti. Arnavutlar buna karşı çıktılar ve yurtlarını sonuna kadar savunmaya kararlı olduklarını söylediler. Osmanlı Devleti, Karadağ'a Gasina ve Plava'ya karşılık başka yerden toprak vermek isteyince halk bunu da kabul etmedi. Bilhassa Katolik Arnavutlar karşı çıktılar ve silahlı müdahale için geçitleri tuttular. Büyük devletler, bu yerlerin kuvvet yoluyla alınıp Karadağ'a verilmesini istediler ise de Osmanlı hükümeti bunu yapmadı. Uzun süren görüşme ve tartışmalardan sonra halkı tamamen müslüman olan Ülgün şehri, büyük devletlerin baskıları ve şantajları sonucunda Karadağ'a terk edildi(27 Kasım 1880).

Yine bu andlaşmaya göre Yunanistan'a verilen yerler de Babıâlî ile Arnavutlar arasında anlaşmazlıklara yol açtı. Atina'nın Yanya'yı Yunanistan'a katma teşebbüsleri üzerine Müslüman Arnavut Beyleri de birleştiler ve bir karış toprağı dahi feda etmemek konusunda kararlı hareket etmeye başladılar. Bunlar da nihayet Yanya, İşkodra,

Selânik ve Kosova vilâyetlerinden teşekkül eden bir Arnavutluk meydana getirmeye, Babıâli'den muhtariyet almak için çalışmaya başladılar. Teselya ile Narda Yunanistan'a terkedilince Arnavutlar tepki gösterdi. Osmanlı hükümeti bu tepkileri kuvvetle bastırdı. Bununla birlikte II. Abdülhamid münasebetleri iyi seviyede tutmaya dikkat ediyordu. Hatta pek çok Arnavut, Kosova'ya yerleştirilerek nüfus çoğunluğunun müslümanlara geçmesi sağlanmıştı.

II. Abdülhamid'in gösterdiği ilgiye rağmen, yurt içinde ve yurt dışında bağımsız veya muhtar bir Arnavutluk kurmak maksadıyla çalışan pek çok Arnavut komiteleri teşkil edildi. Bir süre sonra da bu ihtilâl komiteleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kabul edildi. Bu cemiyetin, 1908 yılında Sultan II. Abdülhamid rejimine karşı ayaklanması üzerine Arnavut komiteleri de *Frizovik*'de toplanarak meşrutiyet derhal ilan edilmediği takdirde İstanbul'a yürüyeceklerini telgrafla saraya bildirmişlerdi.

II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden yıllarda, Arnavut mebusları ve aydınları milli ve ayrılıkçı faaliyetlerine hız verdiler. Özellikle başlangıçta İttihat ve Terakki'nin kanatları altında bulunan Arnavut komiteleri, amaçları doğrultusunda bütün Arnavutluk'ta teşkilâtlandılar ve istiklâl fikri halk arasında iyice benimsendi. Bu arada İttihat ve Terakki yönetiminin hataları, seçimlerde kendi adaylarının kazanabilmesi için gayri kanunî yollara başvurması, bölgenin genel durumunu dikkate almadan bazı uygulamalara girişilmesi tepkilere yol açtı. İttihat ve Terakki iktidarına karşı muhalefet başgösterdi. Bağımsızlık hareketinin başında bulunan İsmail Kemal, Esat Toptanî, Hasan Prişline, Müfid ve Süreyya Flora gibi ileri gelenler Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldılar.

İhtilâl komiteleri tarafından sürekli tahrik edilen halk, nihayet vergilerin ağırlığı ve keyfiliği ile silahların toplanmasını bahane ederek İpek'te isyana başladı(1 Nisan 1910). Daha sonra Priştine, Frizovik, Vulçitrin gibi yerlere de isyan yayıldı. Bölgedeki Osmanlı kuvvetlerinin azlığı dolayısıyla kısa sürede âsiler, hakim duruma geçtiler. İsyanın tehlikeli bir hal alması üzerine Babıâli, Arnavut mebusların kuvvete baş vurmadan önce nasihat yolunun denenmesi yolundaki tavsiyelerine aldırmayarak, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa kumandasında önemli bir askeri kuvveti Arnavutluk'a gönderdi. Mahmut Şevket Paşa, isyanı şiddetle bastırdı. Bu ise hoşnutsuzluğu had safhaya çıkardı. Böylece Arnavutlar da en küçük bir fırsatta isyan etmeye kararlı hale geldiler. Önceden muhtariyete dahi razı olabilecekler-ken şimdi artık bağımsızlık peşinde koşmaya başladılar.

Bu isyanın üzerinden fazla bir zaman geçmeden, Balkan devletleri Osmanlılar aleyhine bir ittifak oluşturdular. Bunun üzerine Babı-

âli, Arnavutluk'un elden çıkmaması için bazı tedbirler almak istedi, fakat zaman ve şartlar buna pek fırsat vermedi. Nihayet Balkan savaşı arefesindeki gelişmeleri kendileri için kaçınılmaz bir imkân sayan Arnavutlar, 1912 yılında tekrar ayaklandılar. İsyan İpek, Yakova ve İşkodra havalisine yayıldı. Asiler önemli imtiyazlar istediler. Ancak bu sırada savaşın başlaması bu isteklerin gerçekleşmesini engelledi. Bununla birlikte çok geçmeden Sırp, Karadağ ve Yunan kuvvetlerinin muhtelif yönlerden Arnavutluk'a hücumunu gören Arnavut milliyetçileri, başlarında Berat mebusu *İsmail Kemal* bulunduğu halde 29 Kasım 1912 tarihinde, Avlonya şehrinde *Arnavutluk'un istiklâlini* ilân ettiler. Büyük devletler birkaç gün sonra bağımsız Arnavutluk'u resmen tanıdılar. Bunun üzerine Arnavutluk'u işgal eden Sırp-Karadağ kuvvetleri geri çekildiler.

Balkan savaşından sonra toplanan Londra Konferansı (10 Ağustos 1913) Arnavutluk'u bağımsız bir devlet olarak kabul etti ve sınırlarını belirledi. Bu savaş sonunda Osmanlı Devleti, Edirne'ye kadar çekildiğinden Arnavutluk ile herhangi bir anlaşma imzalanmasına gerek kalmadı. Neticede başlangıçta devlete çok sadık olan bu topluluk, İttihat ve Terakki'nin hatalı politikası ve dış tahrikler sebebiyle Osmanlı idaresinden kopmuş oldu.

5 -- *Bağdat Demiryolları Meselesi*

1878'lere kadar İngiltere başta olmak üzere Batılı devletler, Osmanlı Devleti'nin, Rusya'nın saldırılarına karşı korunmasını bir dış politika prensibi haline getirmişlerdi. Ancak bu tarihten itibaren artık Osmanlı Devleti'nin ayakta durmasının çok zor olduğunu gören İngiltere eski anlayışını terk ederek, yıkılacak olan Osmanlı Devleti'nin mirasından mümkün olduğu ölçüde fazla pay almak ve alamadığı yerlerde de kendi güdümündeki küçük devletlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamak yolunu seçti. Nitekim bu politika doğrultusunda Kıbrıs'a ve Mısır'a giren İngiltere Ermenileri ve Balkan milletlerini de, Rusya'nın nüfuzundan çıkarabilmek için, destekleme yolunu takip etmeye başladı. Babıâli ise İngiliz siyasetindeki bu değişme üzerine dış politikasında Almanya'ya yakınlaşma stratejisini uygulamaya koyuldu.

Bu yıllarda henüz birliğini yeni kurmuş olan Almanya, Fransa'nın ve İngiltere'nin rekabeti karşısında çevresinde bir ittifak zinciri teşekkül ettirirken, aynı zamanda geç kalmış olduğu sömürge elde etme faaliyetine de hızla girişti. Kısa zamanda gelişen Alman sanayiine kaynak ve pazar bulma mecburiyeti, Almanya'yı, diğer devletlerin tesir sahasının dışına çıkan Osmanlı İmparatorluğu'na yak-

laştırdı. İngiltere'nin artık Osmanlı topraklarını taksim etmeye karar verdiğini gören Babıâli de kendisini Almanya'ya yaklaşmak zorunda hissetti. Böylece dünya politikasında kendisini destekleyecek bir büyük devlete dayanma amacı güdüldü. Bu Tanzimat'tan beri takip edilen Osmanlı dış politikasının karakteristik özelliğini teşkil ediyordu.

Hem Almanya'nın hem de Osmanlı Devleti'nin birbirlerine yakınlaşma gereği iki ülkenin ilişkilerini hızla geliştirdi. Alman İmparatoru II. Wilhelm, İslâmların halifesi olan padişaha yakın dostluk göstermeye başladı. Bu aynı zamanda İngiliz sömürgelerindeki müslümanların sempatisini kazanmaya yönelik bir tedbir idi. Devrin siyasi ortamının da müsait olması sebebiyle Alman ekonomisi, Türk devletinin hayatına girmeye başladı. 6 Ekim 1888 tarihinde bir Alman Bankası *Anadolu Demiryolları Kumpanya*'sı'nı kurarak Osmanlı Devleti'ndeki ilk Alman demiryolculuğunu başlattı. Başlangıçta bu kumpanya Haydarpaşa - İzmit demiryolunu işletme ve İzmit - Ankara demiryolunu da inşa etme hakkını ele geçirdi. Ayrıca demiryolunun Ankara'dan Samsun'a, Sivas, Diyarbakır üzerinden de Bağdat'a uzatılması kararlaştırıldı. II. Abdülhamit, diğer şehirleri de birer birer bu hatta bağlamak düşüncesindeydi. Nitekim bu düşünce ile Hicaz demiryolunun da yapımı başlatıldı. Böylece ülkenin her tarafının merkeze bağlanması ve gerektiğinde bir askeri harekâtın süratle ve kolaylıkla icrâsı mümkün olacaktı. Ayrıca ekonomik ve dinî bakımlardan da (meselâ Hicaz yolu hacıların rahatı için gerekliydi) büyük faydalar sağlanacaktı.

Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi'ne ve Arap Yarımadası'na demiryollarını sokma düşüncesi İngiltere'yi rahatsız etti. Öteden beri Araplar'ı padişaha karşı isyana teşvik ve tahrik eden İngiliz hükümeti, Alman sermayesinin ve nüfuzunun Ortadoğu'ya girmesini kendi çıkarlarına aykırı buldu. Bilhassa Hindistan yolunun tehlikeye düşmesi onu endişelendirdi. Ayrıca Halifenin manevî nüfuzunun artması tedirginlik yaratmıştı. İşte bu sebeplerden dolayı İngiltere, Almanya'nın demiryolları imtiyazlarını elde etmesine tepki gösterdi. Kendisi de bu işe girişmek istedi. Fakat o sıralarda İngiltere'nin Mısır'ı işgali henüz hiç bir devlet tarafından tanınmadığından, Almanya'nın bunu ileri sürerek yaptığı tehditlerden ve Almanya'nın Rusya ile Fransa'ya yaklaşmasından çekinen Londra hükümeti demiryolu inşâ isteklerinden vaz geçerek Almanya'yı bu sahada rakipsiz bıraktı.

1896 yılında Konya-Eskişehir demiryolu hattının tamamlanmasından sonra Bağdat demiryolunun yapılması fikri iyice kesinleşince, diğer ülkeler de bu hattın yapım imtiyazını elde etmek arzusuyla bir-

Hicaz Demiryolu'nun Der'a'ya kadar olan kısmının işletilmeye açılması töreni

takım tekliflerde bulundular. Bunun üzerine Alman İmparatoru II. Wilhelm, 1898'de ikinci defa İstanbul'u ziyaret etti. Zaten daha önce de prensip olarak bu imtiyazın Almanlar'a verilmesi kararlaştırılmıştı. İmparatorun ziyareti ile bu düşünce gerçekleşti ve 27 Kasım 1899'da Bağdat demiryollarının inşasının Almanlar'a verileceği ilan edildi. Bununla birlikte ihale anlaşması, ancak 18 Mart 1902 tarihinde imzalandı. Yapılan anlaşmaya göre «*Bağdat demiryolunu Almanlar'ın Anadolu Demiryolu Kumpanyası yapacak ve doksandokuz yıl süreyle işletecekti. Ayrıca demiryolu hattının iki tarafındaki yirmişer kilometrelik alan içerisindeki madenlerin işletilmesi, ilmî amaçlı araştırma ve kazılar yapılması, ormanlardan faydalanılması hakkı da Almanlar'a terkediliyordu. Ayrıca Almanlar, Bağdat ve Basra Körfezinde limanlar yapıp işletebileceklerdi*».

Anlaşma şartlarının Almanlar'a çok fazla imtiyazlar tanıması, hele Osmanlı Devleti'nin diğer devletlere ek olarak *Kutsal Yerlerde* Almanlar'a bazı haklar vermesi diğer devletlerin tepkilerine sebep oldu. Bilhassa İngiltere ile Fransa ve Rusya, verilen imtiyazları kendi çıkarları için tehlikeli bulmaktaydılar. Ancak bu devletler, başka yerlerdeki meşguliyetleri yüzünden Almanlar'a verilen imtiyazları tanımak zorunda kaldılar. Bununla birlikte Hicaz ve Bağdat demiryollarının inşâsı ilerledikçe bölgede Osmanlı Devleti'nin otoritesi ile Almanya'nın nüfuzunun artmasını tehlikeli bulan İngiltere bazı gizli teşebbüslerde bulunmaya başladı. Bu dönemde İngilizler'in işe karışmaları ile ortaya çıkan *Yemen isyanı, Akabe meselesi, Hicaz* ve *Necid*'deki gelişmeler, hep halifenin nüfuzunu bölgeye sokmamak gayretleriyle ilgilidir. Zaman zaman ayaklanan Arap kabilelerinin faaliyetlerine rağmen Bağdat ve Hicaz yolları tamamlanmış oldu.

II. Abdülhamid, özellikle Hicaz demiryolunun yapılmasından dolayı büyük bir memnuniyet duydu. Zira bu hat hem devlet eliyle yapılmıştı, hem de devlete uzun bir süredir faaliyetlerini Arabistan Yarımadası üzerinde yoğunlaştıran İngiltere'nin aleyhte propaganda ve tahriklerine zamanında müdahale edebilme imkânı veriyordu. En önemlisi de halifenin, imparatorluğun bu bölgesinde muhtemel olaylara süratle müdahale edebilme gücü ortaya çıkmıştı ki, bu da otoritenin sağlanmasında önemli bir etken olmuştu. Fakat daha sonra meydana gelen iç ve dış gelişmeler bu imkânın yeterince kullanılamadığını gösterdi.

6 — Duyun-u Umumiye'nin Kurulması

Osmanlı Devleti ilk defa Kırım Savaşı sırasında dışarıdan borç almıştı. Bu borçlanma politikası daha sonraları da artarak devam etti. Kırım Savaşı sırasında devletin İngiltere, Fransa gibi ülkelerle kurduğu yakın ilişki, borçlanmayı kolaylaştırmakla birlikte ülkenin istiklâline darbe vuran gelişmelere de yol açtı. Nitekim plansız olarak başvurulan bu yol çok geçmeden Osmanlı maliyesinin altından kalkamayacağı bir yük haline geldi. Zaman zaman faydalı işlere harcanmakla birlikte çoğunlukla israf edilen borçlar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde büyük miktarlara ulaştı. 1874 yılında 239 milyona yaklaşan borçların faiz ve ödemelerinin beş yıl süreyle yarıya indirildiğinin ilan edilmesi (1875), Osmanlı maliyesinin iflas ettiğini ortaya çıkardı. Bu ise devletin ekonomik bakımdan güvenirliğini sarstı. Hemen arkasından meydana gelen isyanlar ve Türk-Rus Savaşı ise devletin altından kalkamayacağı derecede zor duruma düşmesine sebep oldu. Özellikle Berlin Antlaşması ile Rusya'ya ödenmesi kararlaştırılan 35 milyonluk savaş tazminatı gerçekten ağır bir yüktü.

Bundan dolayı alacaklılar, Osmanlı ekonomisinin içerisine yuvarlandığı durumdan endişelenerek alacaklarının tahsili konusunu, bir siyasî toplantı olmasına rağmen Berlin Kongresi gündemine soktular. Fakat kongrede bir sonuç elde edilemedi. Bununla birlikte Osmanlı hükümeti borçlarına sadıktı ve Sultan II. Abdülhamid de devletin elini kolunu bağlayan, yer yer önemli tavizler verilmesine sebep olan dış borçlardan kurtulmak istiyordu. Nitekim borçların ödenmesinin sağlam bir esasa dayandırılacağı konusunda büyük devletlere söz verildi. Bu doğrultuda ilk önemli adım 22 Kasım 1879 yılında yayınlanan ferman doğrultusunda atıldı ve devlet, alacaklı olan Galata bankerleri ve Osmanlı Bankası temsilcileriyle yaptığı görüşmeler sonucunda, 13 Ocak 1880 tarihinden itibaren yılda belirli bir miktar paranın iç ve dış borç ödemelerine ayrılması, bunun için de toplanması kolay olan içki, tuz, ipek, balık avı, damga, tütün gibi vergiler karşılık olarak gösterildi.

Bununla yetinemeyen Babıâli, dış borçların düzenli bir şekilde ödenebilmesi için bunların birleştirilerek tek bir idarede toplanmasını kararlaştırdı. Meselenin görüşülmesi için alacaklılara çağrıda bulunularak, kendi temsilcilerini İstanbul'a göndermelerini istedi. Bu çağrı alacaklılar tarafından müsbet karşılandı. Nihayet İstanbul'da Server Paşa başkanlığında toplanan komisyon, konuyu 1 Eylül 1881'de görüşmeye başladı. Ancak alacaklıların çıkarları farklı olduğundan aralarında anlaşamıyorlar, bazı teklifleri de kendi bağımsızlığına aykırı bulan Osmanlı hükümeti kabul etmiyordu. Sonuçta üç ay kadar

süren görüşmeler anlaşma ile sonuçlandı. Varılan anlaşma esaslarını Babıâli bir kararname halinde 20 Aralık 1881 tarihinde yayınladı. 28 Muharrem 1299 tarihinde yayınlandığı için *Muharrem Kararnamesi* diye anılan Kararname esasları şöyledir:

«*Senetlerin sahiplerinin vekâlet ve menfaatlerinin korunabilmesi için Osmanlı Maliye Nezareti dışında ve nezaretten bağımsız olarak Düyûn-ı Umumiye İdare Meclisi kurulacak, borçların ana para ve faizlerinden indirimler yapılacak, borçlara karşılık olarak sağlam kaynaklar tabir edilen gelirler tahsis edilecektir*».

Merkezi İstanbul'da olan ve yedi üyesinden beşi İngiliz, Fransız, Alman, Avusturyalı ve İtalyan alacaklılar tarafından, ikisi de Osmanlı alacaklılar tarafından seçilen Düyûn-ı Umumiye İdare Meclisi, borçlar karşılığı ayrılan damga, tuz, ipek, tütün gibi vergileri toplamak üzere kendi teşkilâtını oluşturdu. Çoğunluğu yabancılardan teşkil edilen memurlara hükümet kuvvetlerinin her türlü yardımları yapması kabul edildi. Ayrıca meclisin, gerektiğinde kendi güvenlik kuvvetlerini oluşturma ve müfettişler tayin etme gibi hak ve yetkileri olduğundan, zamanla, Düyûn-ı Umumiye idaresi ülke içinde oldukça bağımsız hareketlere girişti. Başlangıçtaki görevi borçlar karşılığı gösterilen gelirleri toplamak iken, sonraları çeşitli sanayi ve ticarî işlere girerek faaliyet alanlarını genişletti. Böylece memleket içerisinde güçlü bir malî-siyasi teşkilât haline gelmiş oldu.

1882 yılından itibaren fiilen teşkilâtlanmaya başlayan Düyûn-ı Umumiye İdaresi kısa zamanda İstanbul dışında birçok şehirlerde şubeler açtı. Alacaklıların büyük kısmını İngiliz ve Fransızlar oluşturduğundan kurulan başkanlığı, bunlar tarafından sırayla yürütülmekteydi. Babıâli, bu teşkilâtı bir komiser ve müfettişleri vasıtasıyla kontrol edebilecekti. Ancak bu kontrol mekanizması hiç bir zaman intizam dahilinde işlemedi ve devletin ekonomik bakımdan en zor durumda kaldığı bir dönemde en sağlam kanyaklardan mahrum kalması, üstelik Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin geniş imtiyazlara sahip olması adeta devlet içinde bir devlet ortaya çıkarmıştı. Bu sebepten dolayı Osmanlı Devleti ekonomik bakımdan perişan olduğu kadar, dış borçlar, Düyûn-ı Umumiye eliyle bir baskı ve şantaj müessesesi haline getirilmişti. Bu teşkilât, Millî Mücadele sırasında ilga edildi.

D. SAVAŞLAR

1 -- 1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşı (93 Harbi)

a) Savaş Öncesi Genel Durum

Tarihi emellerini gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti'nin zayıf anından daima istifade etmeye azamî gayret sarfeden Rusya, 1853-1856 Kırım harbinde büyük bir darbe yedi. Rusya bir taraftan geçici bir süre için yayılma alanını Asya'ya kaydırırken bir taraftanda Paris anlaşmasının kendi aleyhinde koyduğu hükümlerden (en önemlisi Karadeniz'de donanma ve tersane bulundurma yasağı) kurtulmanın yollarını arıyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısında sürekli gelişen milliyetçilik akımının tesiri ile önce İtalyan birliğinin teşkili ve arkasından da Prusya'nın Avusturya ile Fransa'yı mağlup ederek, Alman birliğini kurması, Avrupa'daki devletler arası mevcut dengeyi bozmuştu. Avrupa'nın yapısı karmaşık bir hal almıştı. Bu durumdan istifade eden Rusya, Karadeniz'in tarafsızlığına ve silahtan arındırılmasına ait maddeleri tek taraflı olarak kaldırdı. Rusya hemen arkasından harekete geçerek 13 Mart 1871'de imzalanan Londra Antlaşması'yla Karadeniz'de donanma bulundurma hakkını büyük devletlere onaylattı.

Diğer taraftan, Rusya Asya'da faaliyette bulunurken Balkanlar'ı ihmal etmemişti. Rusya 1774'de Kaynarca Andlaşması ile elde ettiği «*Ortodoksları himaye hakkı*» ile Kırım harbine kadar tahrik ve teşvikler yapmıştı. Fransız ihtilalinden beri milliyetçiliğin ön plana geçmesi ve Osmanlı Devleti'nin gayr-i müslim tebaası için ıslahatlar yapması, Rusya'yı yeni bir ideoloji aramaya zorladı. Ruslar, Slavlar arasında dil ve kültür birliğini gaye edinen *Panslavizm* hareketine siyasi bir çehre vererek Rus milliyetçiliğinin bir aracı olarak kullandılar. Panslavistler, Balkanlar'ın değişik şehirlerinde (Sofya, Bükreş vs.) teşkilatlanarak Bulgar, Sırp, Karadağlı gençleri Moskova'ya götürerek eğittiler ve böylece fikri yapılaşmayı temin ettiler. Panslavistler, Balkanlar'ı isyana hazırlamak için onları gizlice silahlandırmaya çalışıyorlardı. Bundan maksat, Osmanlı'yı zayıflatmak, yıpratmak sonunda hristiyan tebaayı kurtarmak bahanesiyle Balkanlar üzerinde Rus hakimiyetini tesis etmekti.

Osmanlı Devleti III. Selim'den itibaren idari, askerî, malî, ekonomik ve eğitim alanlarında yaptığı reformlarla toparlamaya çalışmış ise de, liberalizm ve milliyetçilik akımının etkisiyle, ülkedeki çalkantıların sonu bir türlü gelmiyordu. Avrupa devletlerinin tahrik ve teşviki ile XIX. yüzyılın başından beri şiddeti gittikçe artan dini, ırkî, millî mahiyetteki isyan hareketleri Babıâlî'nin nüfuzunu ve hakimiyetini Balkanlar'da iyice zayıflatmış ve kırmıştı. Nitekim Yunanistan

1829'da bağımsızlık elde ederken Sırp, Karadağ ve Romanya muhtar prensliklere sahip oldular. Bu durum Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da hakimiyetini sarsmış hatta kısmi bir parçalanma gerçekleştirilmişti. Bununla birlikte Balkanlar'da Osmanlı devletinin pekçok gayr-i müslim tebaası vardı. Muhtariyet elde edenler bağımsızlık ve Osmanlı Devleti aleyhinde genişlemeye çalışırken diğer hristiyanlar (öncelikle Bulgarlar) özerklik veya ıslahat peşinde koşuyorlardı. Bu sebepten dolayı Balkanlar'da huzursuzluk eksik olmuyor ve gittikçede artıyordu. Bu etnik guruplardan Bulgarlar, panslavistlerin de teşviki ile millî bir kiliseye sahip olmak için Babıâli'ye başvurdular. Babıâli bu isteklerini önceleri reddetmiş olmasına rağmen, siyasî ve sosyal baskıları önlemek için 1870'de bağımsız Bulgar kilisesinin kuruluşunu kabul etti. Bulgarlar, müstakil millî kiliseye sahip olmakla, siyasî istiklâl için ilk adımı atmış oldular.

Sırbistan, Karadağ ve Romanya'da başarılı olan panslavistler kendilerine yeni hedef olarak Bosna, Hersek, Makedonya ve Bulgaristan'ı seçtiler. 1862 yılında Hersek de isyan çıkmış fakat Babıâli'nin bazı haklar vermesi ile sükunet sağlanmıştı. Panslavistler'in tahriki ile vergilerin fazlalığı bahane edilerek Hersek'de 1875 yılında yeni bir isyan çıktı. İsyancılar Karadağ'a sığındı. Rus elçisinin araya girmesiyle bunlar affedildiler. Bu hoşgörü karşısında yeniden isyan ederek çeteciliğe başladılar. Babıâli'nin, Rusya'ya müdahale fırsatı vermemek için asilere karşı yumuşak davranması kısa zamanda olayların büyümesine sebep oldu. İsyancılara Sırp ve Karadağ gönüllüleride katıldı. Osmanlı Devleti büyüyen isyanı bastırmaya teşebbüs ettiyse de gerilla harbi yapan asilere karşı başarılı olamadı. İsyan daha da genişledi. Bosna-Hersek isyanı bütün şiddeti ile devam ederken isyanın bastırılamamasından cesaretlenen ve yine Ruslar tarafından kışkırtılan Bulgarlar 2 Mayıs 1876'da isyan ederek kasaba ve köylerdeki Türkler'i katletmeye başladılar. Ayaklanma hemen bastırıldı. Bunun arkasından Sırbistan ve Karadağ istiklâllerini temin için Babıâli'ye savaş açtı. Olaylar hızla gelişti. Karadağ kısmi başarı elde ettiyse de Sırbistan bu savaşta çok kötü bir şekilde mağlup oldu ve Rusya'dan yardım istedi. Avrupa kamuoyu Türkler aleyhine döndü. Balkanlar'daki buhran iyice genişleyince olaya müdahale ettiler. Rusya savaş tehdidinde bulunarak mütareke istedi. Bu isteği Babıâli kabul etti.

Osmanlı Devleti, Balkan meselesiyle uğraşırken içişlerinde rahat değildi. Nitekim 30 Mayıs 1876'da yapılan bir ihtilâlle Abdülaziz tahttan indirilmiş, yerine V. Murat tahta çıkarılmıştı. Fakat V. Murat'ın akıl hastalığına tutulması üzerine cülusundan üç ay sonra tahttan indirilerek II. Abdülhamid padişah ilân edilmiştl(31 Ağustos 1876).

Balkanlar'da durumun kötüye gittiğini görerek müdahale eden üç büyük devlet, Balkanlar'da Osmanlı Devleti'nin Türk olmayan tebaası için ıslahat yapılmasında aynı düşünceye sahip idiler. Fakat aralarında rekabet vardı. Özellikle Avusturya ile Rusya'nın bölgede takip ettikleri politikalar ayrı idi. Rusya, isyancıların hamiliğini üstlenerek Osmanlılar'ı Balkanlar'dan atmayı ve Panslavizmi gerçekleştirmeyi istiyordu. Avusturya-Macaristan, bütün gayretlerine rağmen Alman ve İtalyan millî devletlerinin kurulmasına engel olamayınca yayılma politikasında değişiklik yapma zorunluluğunu hissetmiş ve kendisine hedef olarak her geçen gün güç kaybına uğrayan, Osmanlı Devleti'nin hakimiyetindeki Balkanlar'ı seçmiştir. Ege denizine inmeyi arzulayan Avusturya-Macaristan için Bosna-Hersek'i ele geçirmek hedefe giden yolda ilk adım idi. İngiltere, Avusturya'nın Selânik'e ve Ege'ye inmesine asla razı olamayacağı için şimdilik Osmanlı Devleti'nin yanında gözüküyordu. Bu konuda, Türk düşmanı *Gladston* ile Türkler'e az çok sempati duyan *Disraeli* arasında ayrılık vardı. Almanya ise kimseyi küstürmek niyetinde olmadığından Avusturya ve Rusya arasında uzlaştırıcı bir politika takip ederek tarafsız görünmeye çalışıyordu.

Neticede, Balkan krizi devletler arası buhrandı veya *Şark meselesi* şekline dönüşmeye başladı. Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki baskısı, hatta bu meseleyi diğer Avrupa devletlerinin muhalefeti olsa da tek başına çözmeye çalışacağını açıkça ifade etmesi İngiltere'yi telaşlandırdı. İngiltere muhtariyet ve ıslahat meselelerinin görüşülmesi için devletlerarası bir konferansın açılmasını istedi. 23 Aralık 1876'da İstanbul'da toplanan konferansa Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan, Almanya ve İtalya ikişer delege ile katıldılar. Babıâli büyük devletlerin planını engellemek ve toplantıyı geçersiz kılmak için aynı gün *Kanun-ı Esasî*'yi(Anayasa) yürürlüğe koyduğunu ilân etti. Çünkü meşrutî idareyle devletin bütün tebaası, açılacak olan meclise temsilcilerini göndererek şikayetlerini açıklama fırsatını elde edebileceklerdi. Böylece konferansa gerek kalmayacaktı.

Avrupa devletleri bölge halkının isteklerinden ziyade kendi çıkarlarını düşündükleri için Babıâli'nin sürpriz olan bu teşebbüsünü önemsemediler. Konferans çalışmalarına devam ederek Sırbistan ve Karadağ'ın topraklarının genişletilmesi ve Bosna-Hersek ve Bulgaristan'a muhtariyet [illegible] isteklilerini bildirdiler. Babıâli konferans tekliflerini görüşmek üzere 18 Ocak 1877'de ikiyüzden fazla yüksek derecede zevatın iştiraki ile fevkâlâde bir meclis topladı. Büyük devletlerin istekleri*(Tersane konferansı kararlar)* oybirliği ile red edildi. Bunun üzerine elçiler ve delegeler İstanbul'dan ayrıldılar. Savaş tehlikesi iyice arttı. Esasında Rus çarı *II. Alexandre* savaş taraftarı

değildi. Fakat panslavistleri susturmak için Osmanlı Devleti'nin ıslahat yapmasını istiyordu. Rus savaş taraftarlarının en hararetlisi ise hiç şüphesiz koyu bir panslavist olan İstanbul büyük elçisi General İgnatiyev idi. Sultan II. Abdülhamid sulh taraftarı olarak bazı tavizlerin verilmesi taraftarı iken Sadrazam Mithat, Mahmut Celalettin ve Redif paşalar harp taraftarı idiler.

Tersane konferansının başarısızlığı üzerine, General İgnatiyev Avrupa seyahatine çıkarak devletlerin görüşlerini aldı. Büyük devletler Balkan krizini önlemek için *31 Mart 1877*'de Londra'da yeniden toplanıp, *Londra Protokolü* adı verilen bir vesikayı imzalayarak ortak cephenin devam etmekte olduğunu göstermek istediler. Bu protokole göre, Babıâli Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da ıslahat yapacak, iki kazayı Karadağ'a bırakacak, ancak Karadağ Babıâli'ye bağlı olmaya devam edecekti. Sırbistan ile yapılan anlaşmayı tanıdıklarını da protokole ilave ettiler. Diğer taraftan yapılacak ıslahatları büyük devletlerin İstanbul elçileri kontrol edebilecekti. Buna karşılık olmak üzere Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü Rusya'ya karşı garanti altına alıyorlardı. Ayrıca Rusya, Babıâli'nin işten anlayan bir elçi göndermesi ve Balkanlar'da herhangi bir askeri teşebbüste bulunmaması halinde askerlerini Osmanlı sınırlarından uzaklaştırma vaadinde bulunuyordu. 10 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti Londra protokolünü reddetti. Çünkü askerlerinin terhis edilmesini güvenlik açısından sakıncalı görüyor, ıslahatın parlemento açıldığı için gereksizliğine inanıyor ve yapılacak ıslahatlarda Avrupa devletleri elçilerinin kontrolünü haysiyet kırıcı buluyordu. Rusya, protokol reddedildiği takdirde, bunu savaş sebebi sayacağını bildirmişti. Buna rağmen protokolün kabul edilmemesi, İngiltere'nin harp halinde mutlaka Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacağı düşüncesinden ileri geliyordu. 1871 yılında Avrupa'da Alman birliğinin kurulmasıyla bozulan dengeden fazlasıyla istifade etmek isteyen Rusya harbe kararlıydı. Bu yüzden İstanbul konferansının şartları Babıâli'ce reddedilir edilmez, harp hazırlıklarına diplomatik alanda hız vermiş ve Babıâli'yi yalnız bırakmak için rakibi durumunda olan Avusturya-Macaristan ile 15 Ocak 1877'de gizli bir anlaşma imzalamıştır. Avusturya ile Rusya'nın Balkan meselesi yüzünden arasının açılmasını istemeyen *Bismarck* bu anlaşmanın imzalanmasında öncülük yapmıştır. Çünkü her iki devlet de Almanya'nın o tarihlerde müttefiki idi. Bu anlaşmaya göre, muhtemel bir Türk-Rus savaşı halinde Avusturya-Macaristan tarafsız kalacak, buna karşılık olarak savaş sonunda Bosna-Hersek'i işgal etme hakkını elde edecekti. Rusya ise Türkiye'den Besarabya'yı alacaktı. Diğer taraftan da Rusya İstanbul'u zaptetmeyeceğine, Boğazlar'ın statüsünü değiştirmeyeceğine ve niyetinin sadece Babıâli'yi

hristiyanlar lehine reform yaptırmaya zorlamak olduğuna dair İngiltere'ye teminat veriyor ve onun müdahalesini önlemeye çalışıyordu. Fransa, Alman tehlikesi sebebiyle sesini çıkaramamıştır. Böylece Rusya diplomatik ve askerî hazırlıklar bakımından harbe hazır duruma gelmişti.

b) Savaşın Başlaması

İstanbul Tersane konferansı ve Londra protokolü ile sonuca gidemeyen Rusya, Balkanlar'daki Slavlar'ın haklarını koruma bahanesiyle bağımsızlık vaad ettiği Romanya'nın topraklarını 24 Nisan 1877'de geçerek Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Böylece *Şark meselesi*'nin en önemli safhalarından biri başlamış oldu. Savaşın hemen başında Fransa, İtalya, Avusturya ve Almanya tarafsızlıklarını ilân ettiler. Yalnız İngiltere Boğazlar tehlikeye düşerse bitaraf kalmayacağını duyurdu. Harp kısa zamanda genişleyerek Kafkaslar'da ve Balkanlar'da olmak üzere çok şiddetli muharebeler halinde cereyan etti.

c) Balkan Cephesi:

Türk kuvvetleri üçyüzbin dolayında, Rus kuvvetleri de buna yakın bir rakamda idi. Yalnız Türk askerlerinin yarıya yakını iyi eğitim görmemiş redîflerden müteşekkildi. Türkler için en büyük ve tabiî müdafaa hattının Tuna nehri olması sebebiyle Ruslar'ın öncelikle burada durdurulması gerekliydi. Fakat bu başarılamadı. 22 Haziran 1877'de 40 bin kişilik Rus kuvvetleri Tuna'yı geçti. Çar'ın kardeşi Grandük Nikola, Abdülkerim Paşa'nın idare ettiği Türk kuvvetlerini yenerek Balkanlar'a doğru ilerledi. 7 Temmuz 1877'de Tırnova'yı alan Ruslar Balkan geçitlerine ulaştı. 19 Temmuz da düşman, *Şıpka* geçidini ele geçirdi. Türk birlikleri arasında irtibat koptuğundan Edirne yolu Ruslar'a açılmıştı. Abdülkerim Paşa azledildi. Onun yerine Hersek'deki Süleyman Paşa, kolordusuyla birlikte denizyoluyla bu cepheye sevk edilerek umum Balkan cephesi komutanlığına getirildi. İstanbul'da alınan diğer tedbir ise Vidin'de bulunan müşir Osman Paşa'nın Plevne'ye sevki idi. Osman Paşa Plevne'de ender görülen müdafaa hatlarından birini tesis ederek Ruslar'a karşı kahramanca mukavemet etti. Kendisinden kat kat üstün Rus ve daha sonra savaşa giren 50 bin kişilik Romen ordularını üç kez yenilgiye uğrattı. Diğer taraftan Süleyman Paşa Şıpka geçidini geri almak için şiddetli muharebeler yapmasına rağmen başarılı olamadı. Ruslar Plevne'yi taarruz ile alamayacaklarını anlayınca büyük kuvvetlerle bu şehri kuşattılar. Yardım alamayan Osman Paşa, düşman hatlarını yarmak istediyse de başa-

rılı olamadı ve Ruslar'a esir düştü. 10 Aralık 1877'de Plevne düştükten sonra Rus kuvvetleri Edirne'ye yürüdüler. 22 Ocak 1878'de Edirne işgal edildi. 6 Şubat'da Çatalca'ya gelen Çar ordusu Yeşilköy'e kadar ilerledi.

ii) Anadolu Cephesi:

Ruslar, Kafkas sınırını geçtiklerinde 160 bin kişilik bir askerî kuvvete sahipti. Buna karşılık savunma savaşı verecek olan Türkler'in asker mevcudu 100 bin dolayında idi. İlk anda ilerleyen Rus kuvvetleri Ardahan ve Doğu Bayezit'i zaptettiler. Rus ilerleyişi, Ahmet Muhtar Paşa'nın Zivin'de kazandığı muharebeyle durduruldu. Bunun üzerine Çar, cephe kumandanını azlederek kardeşi Grandük Mihail'i Kafkas cephesi komutanlığına getirdi. Ahmet Muhtar Paşa'nın 25 Ağustos'da *Gedikler* 4 Ekim'de *Yahniler* meydan muharebesini kazanmasına rağmen, Ruslar'ın sürekli takviye birlikleri, top, cephane ve silahları üzerine durum gittikçe Türkler'in aleyhine dönmekte idi. Üstün kuvvetlerle saldırıya geçen Ruslar, *Alacadağ* ve *Deveboynu* muharebelerinde Türk kuvvetlerini mağlup edince Ahmet Muhtar Paşa düzenli şekilde geri çekilerek Erzurum'da savunma hattı oluşturdu. Ruslar, Erzurum istikametinde taarruza geçtilerse de başarılı olamadılar.

10 Aralık 1877'de Plevne'nin düşmesi üzerine, Sırbistan ve Karadağ 14 Aralık'da Osmanlı Devleti'ne savaş açarak saldırıya geçtiler. Plevne muharebeleri esnasında sıkışan çarın daveti ile Romenler Kuzeybatı Bulgaristan bölgelerinde Türkler'e karşı savaşa girişmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü kötü durumdan istifade etmek isteyen Yunanistan da savaş ilân ederek Tesclya'yı istila etti.

Osmanlı Devleti'nin Rusya başta olmak üzere beş devletin saldırısıyla karşı karşıya kalması savaşın kaybında ana sebeptir. Türk kuvvetlerinin Anadolu ve Rumeli cephelerinde umulanın üstünde mukavemet ettiği, Gazi Osman Paşa ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın gayretleriyle başarıyla direndiği görülmektedir. Zaferlerin devamının gelmemesini, Osmanlı ordusunda bulunan subaylar arasındaki rekabet ve kıskançlığa, bir de devletin içinde bulunduğu şartlar gereği silah, cephane, asker v.s. takviyesinin yapılmamasına bağlamak gerekir. Nihayet harbi kaybettiğini anlayan Babıâli Ruslar'a ateşkes teklif etti.

c) Ayastefanos (Yeşilköy) Anlaşması (3 Mart 1878)

Edirne'nin kuşatılması üzerine 19 Ocak 1878'de istenen ateşkes anlaşması 31 Ocak'ta Edirne'de imzalandı. Böylece Osmanlı Devleti için Karlofça'dan sonraki en büyük felaket olan bu savaş sona erdi.

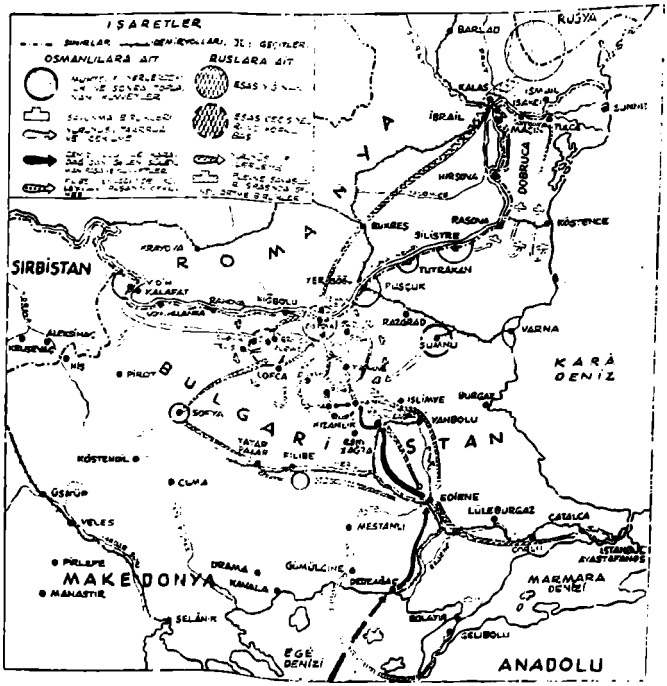

Tuna ve Balkanlar'da Osmanlı ve Rus ordularının genel harekatını gösterir kroki

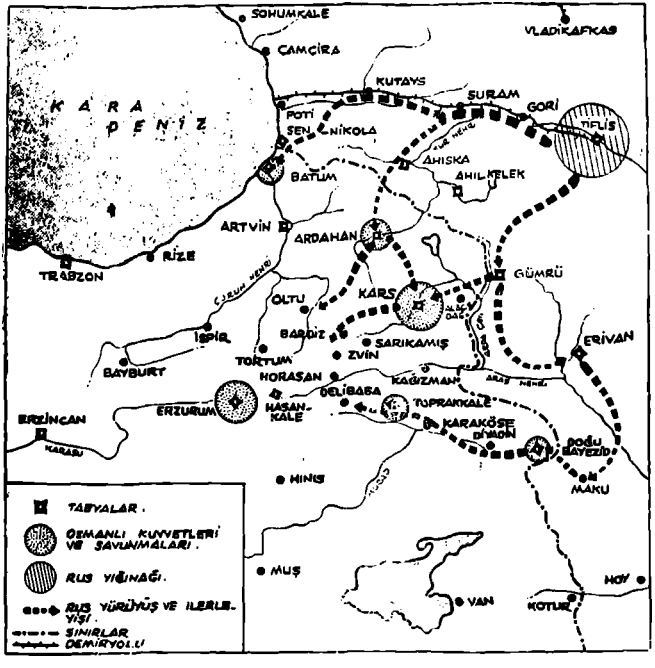

Doğu Cephesinde savaşların geçtiği yerleri ve Ruslar'ın ilerleyiş yönlerini gösteren kroki

Gerçi Ruslar asıl hedefleri İstanbul'a ulaşmak amacıyla Babıâli'nin ateşkes teklifini kabul etmediler. Fakat Avusturya seferberlik ilân etti, İngiltere de donanmasını İstanbul önlerine gönderdi. Çünkü Balkanlar'ın Ruslar'ın eline geçmesi Avusturya'yı, Boğazlar'da Rus baskısı ise İngiltere'yi telaşlandırmıştı. Diğer Avrupa devletleri şimdilik müdahalede bulunmadılar. Bu baskılar karşısında Rusya mütarekeyi kabul etti.

Rusya, daha ateşkes anlaşması imzalanmadan kendi tespit ettiği muahede şartlarını 3 Mart 1878'de Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdi. Anlaşmanın maddelerinin ağırlığı karşısında Osmanlı Hariciye Nazırı Saffet Paşa gözyaşlarını tutamadı. Ayastefanos anlaşması 29 maddeden ibarettir. Barışın en önemli maddeleri şu şekilde idi.

i — Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsızlıklarını elde etmelerinin yanısıra Sırbistan'a Niş, Romanya'ya Dobruca veriliyor, Karadağ ise Adriyatik denizine çıkıyordu.

ii — Ruslar'a Kars, Batum, Ardahan ve Besarabya terkediliyordu.

iii — Bosna-Hersek, Osmanlı Devleti'ne tâbi olarak muhtariyet elde ediyordu ama Avusturya ve Rusya'nın kontrolü altında ıslahat yapılacaktı.

iv — Bulgaristan'a da muhtariyet veriliyordu. Fakat sınırları oldukça genişletiliyordu. Şöyleki Tuna'dan Ege denizine kadar olan toprakların yanısıra Makedonya'nın önemli kısmı Bulgarlar'a terk ediliyordu. Böylece «Büyük Bulgaristan» teşkil edilmiş oluyordu.

v — İlk kez bu anlaşma ile Ermeni meselesi gündeme geliyor ve Babıâli onlar lehinde ıslahat yapacağını kabul ediyordu. Yine Osmanlı Devleti harp tazminatı ödemek zorunda bırakılıyordu.

Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki varlığı yok denecek bir seviyeye indirilmiş oldu. Büyük Bulgaristan prensliğinin kurulması ile Türk toprakları Rumeli'de iki kısma ayrılmıştır. Diğer taraftan Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Bayezid'in terki ile de doğudan Rus baskısı ile karşı karşıya kalınıyordu. Rusya iki asır boyunca sürdürdüğü Balkanlar'ı ele geçirme ve İskenderun, Basra körfezleri yoluyla sıcak denizlere inme politikasını gerçekleştirmek üzere idi. Kısaca ifade etmek gerekirse Ruslar *Şark Meselesi*'nin Rumeli kısmını kendi çıkarları doğrultusunda çözerek bu topraklar üzerinde *tek söz sahibi durumuna* gelmiş oluyordu.

Avusturya, Selanik yolunun tıkanmasını, İngiltere'de Ruslar'ın Ege denizine inmelerini ve doğuda önemli üs elde etmelerini kendi menfaatlerine tamamen ters addettiklerinden bu durumu kabul etmeyeceklerini ve anlaşma hükümlerinin gözden geçirilmesi gerektiğini Petersburg'a bildirdiler. Hatta bu devletler Rusya'ya karşı savaş ha-

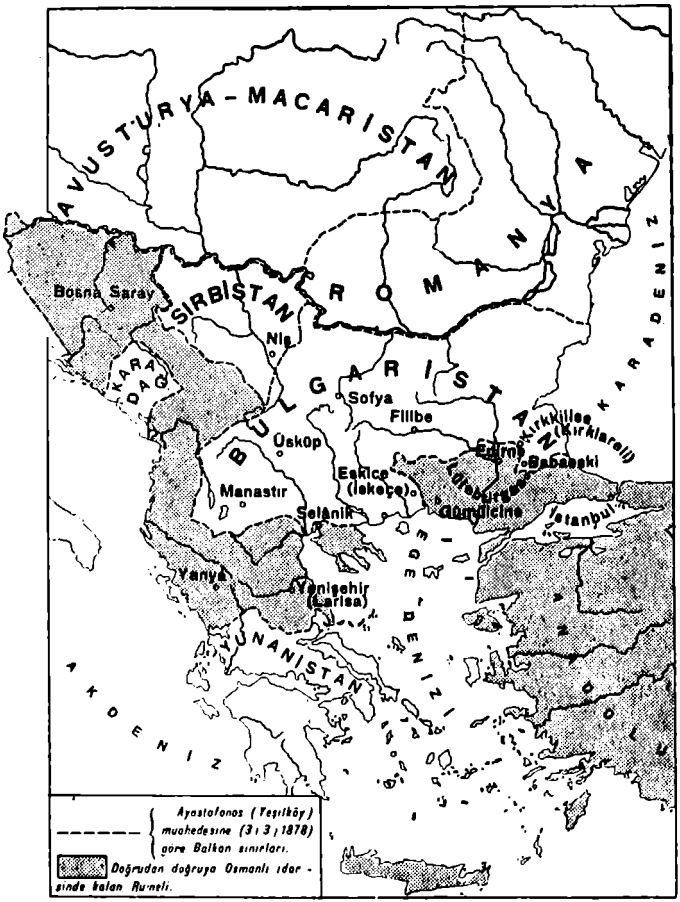

Ayastefanos Andlaşması'na göre Rumeli yönünde kalan Osmanlı toprakları

zırlığına giriştiler. Çar, bu istekler karşısında boyun eğmek zorunda kaldı. İngiltere ile Rusya arasında yapılan 30 Mayıs 1878 Londra görüşmelerinde Ayastefanos anlaşması hükümlerinde şu önemli değişiklikler yapıldı: *Büyük Bulgaristan prensliği muhtar Bulgaristan prensliği ve Osmanlı Devleti'ne (Hristiyan Vali tarafından yönetilecek) bağlı Şarki Rumeli olarak ikiye ayrıldı. Doğu Bayezit Türkler'e geri verildi. Bulgaristan prensliğinin Ege ile münasebeti kesildi.* İngiltere son madde ile Rusya'nın Akdeniz'e inmesini önlemiş oluyordu. Diğer taraftan toplanacak kongrede Avusturya Osmanlılar lehine hareket etmesi karşılığında Bosna-Hersek'in terkini istediyse de kabul edilmedi. Türkler'in, Ruslar karşısında duramayacağı kanaatine sahip olan İngiltere imparatorluğu korumak için Babıâli'den Kıbrıs'ı üs olarak istedi. İsteklerinin kabul edilmemesi halinde Osmanlı Devletine yönelik düşmanca girişimler yapacaklarını açıkça ifade ediyorlardı. İngiltere böylece bir asırlık politikasını terk ederek Babıâli'yi kaderiyle başbaşa bırakıyordu. İngiltere'nin yoğun baskısı karşısında ve toplanacak kongrede yalnız kalma korkusundan Osmanlı Devleti Kıbrıs'ın işgalini kabul etti.

d) Berlin Anlaşması (13 Temmuz 1878)

Avusturya, İngiltere ve Almanya'nın istekleri ile Şark Meselesi'nin yeniden görüşülmesi amacıyla 13 Haziran 1878'de Berlin'de Bismark'ın başkanlığında bir kongre toplandı. Kongreye Paris ve Londra anlaşmalarını imzalayan devletlerin üyeleri iştirak ettiler. Kongre bir ay süreyle daha ziyade İngiliz ve Rus temsilcileri arasında devam eden tartışmalar şeklinde cereyan etti. 13 Temmuz 1878'de Ayastefanos Anlaşmasını ortadan kaldıran Berlin Anlaşması imzalandı. Anlaşma hükümleri 64 maddeden ibaret olup anabaşlıkları ile şöyledir:

I — *Büyük Bulgaristan*, küçültülerek Sofya başkent olmak üzere muhtar bir Bulgaristan prensliği teşkil ediliyordu. Bu prenslik içişlerinde serbest, dış işlerinde Babıâli'ye bağlı olacak ve vergi verecektir. Makedonya ve Balkan dağlarından Ege'ye kadar olan yerler ile Doğu Rumeli Osmanlı Devleti'ne geri verilecekti.

II — *Doğu Rumeli*, özel statülü muhtar bir eyalet haline getirilecekti eyalet hristiyan bir vali tarafından idare olunup içişlerinde serbest, siyasi ve askeri bakımından Babıâli'ye bağlı bulunacaktı.

III — *Bosna-Hersek*, muhtar bir bölge haline getirildi ve geçici olarak Avusturya idaresine terk edildi. Fakat bu topraklarda Osmanlı hakimiyeti devam edecektir.

Berlin Antlaşması'na göre Osmanlı İmparatorluğu

iv — *Romanya, Sırbistan ve Karadağ*, bağımsızlıklarını elde ettiler. Ayrıca Karadağ Antivar limanını alarak Adriyatik denizine çıkacaktır. Sırbistan Niş'i, Romanya Dobruca'yı alacaktı.

v — *Yunanistan*, Girit, Teselya ve Epir'i istemiş olmasına rağmen yalnız Teselya'yı elde edebilecekti.

vi — Kars, Ardahan ve Batum Ruslar'a bırakılıyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti Rusya'ya tazminat ödeyecekti.

vii — *Ermeniler* lehine Doğu Anadolu bölgesinde ıslahat yapılacağına dair bir hüküm (61. madde) eklenerek «Ermeni meselesini» ortaya çıkardılar. Bu tamamen İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik yeni politikası gereği Ermeniler'i kendi tarafına çekmek için konulmuş bir madde idi. Diğer taraftan Babıâli ülkenin diğer kesimlerinde ıslahata devam edeceğini kabul ediyordu.

e) Sonuç ve Değerlendirme

93 Harbi'nin ve Berlin Anlaşması'nın önemi ve genel sonuçları ne olmuştur? Konuya evvela Osmanlı Devleti açısından baktığımızda görülen manzara şudur: Hemen ifade etmek gerekir ki, 93 Harbi ve Berlin anlaşması Osmanlı Devleti için, Viyana bozgunundan(1683) ve *Karlofça Antlaşması*'ndan(1699) sonra uğranılan en büyük harp felaketi ve kötü antlaşma olmuştur. Osmanlı Devleti Berlin Antlaşması (1878) sonunda 212.450 kilometrekarelik bir arazi parçası ile burada bulunan 5,5 milyon nüfusu kaybetmiştir. 93 Harbi bu yönüyle *«Şark Meselesi»*nin yani Türkler'i Balkanlar'dan atma meselesinin ikinci büyük safhasını veya dönüm noktasını teşkil etmektedir. Bununla beraber, Berlin Antlaşması Türkler'i Balkanlar'dan tamamen atmamış, Şark Meselesi'nin üçüncü dönüm noktası olan Balkan Savaşları sonuna(1913) kadar, onların bu bölgelerde kalmasını sağlamıştır.

Her ne olursa olsun 93 Harbi ve Berlin Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu için sonun başlangıcı olmuştur. Bununla imparatorluğun fiilen paylaşılması süreci başlatılmış ve buna Avusturya ve Rusya'dan sonra İngiltere de katılmıştır. İngiltere, 4 Haziran 1878'de yapılan bir antlaşma ile Kıbrıs'ı idaresi altına alarak, *«imparatorluğun toprak bütünlüğünü muhafaza etme»* ilkesinden vazgeçtiğini göstermiş oldu. Ayrıca Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi, Doğu Anadolu'da Ermeniler için ıslahat yapılmasını öngörüyordu. Gerek 61. maddenin ilavesi ve gerekse Kıbrıs'ın İngiltere'ce işgal edilmesinin mânâsı, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama, bölme işinin, Balkanlar'dan sonra Asya toprakları üzerinde de uygulanmaya başlanmasıydı. Bunu anlayan II.

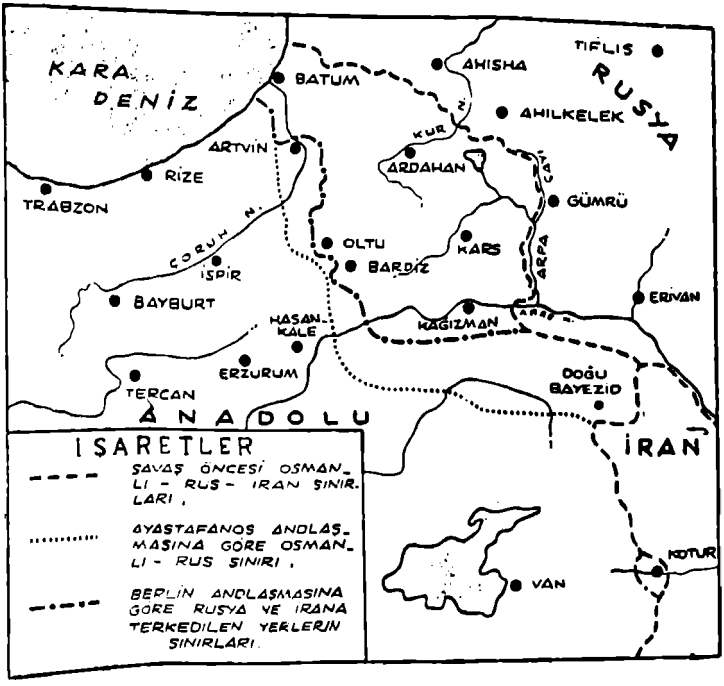

Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarına göre Osmanlı Devleti'nin Doğu sınırlarını gösteren harita

Abdülhamid, Ermeniler lehine ıslahat öngören 61. maddeyi asla tatbike yanaşmamış ve böylece Doğu Anadolu'nun İmparatorluk'tan kopmasını ve orada bir Ermeni devletinin teşkilini önlemiştir.

Büyük devletler açısından 93 Harbi'yle *Berlin Antlaşması*'nın muhasebesine gelince: *Avusturya*, bu buhrandan en kârlı çıkan devletlerden biri olmuştur. Bosna-Hersek'in işgaliyle, Yenipazar sancağında karakol bulundurma hakkı elde etmekle ve nihayet Sırbistan'la Karadağ'ın genişleme arzularını engellemekle Balkanlar'da siyasî ve askerî üstünlük kurmuş, Selanik yolunu da kendisine açmış bulunuyordu. Viyana hükümeti, bu avantajları savaşa girmeden, diplomasi yoluyla temin ettiği için de yıpranmamış devlet olarak Rusya karşısında kendini kuvvetli hissediyordu. Bu psikolojik durum Avusturya'yı Balkanlar'da panslavizmin (slav birliği) tahakkukunu önlemek için Rusya ile mücadeleye sevketti. *Birinci Dünya Savaşı*'nın önemli sebeplerinden biri de, bu iki devletin Balkanlar'daki mücadelesidir.

İngiltere, Berlin Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu'nun yalnız Rusya tarafından parçalanmasına engel olmuştur. Buna karşılık Kıbrıs'ı almakla, Ermeniler'e sahip çıkmakla ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü muhafazadan vazgeçmekle imparatorluğun tamamen parçalanmasına ve çöküşüne yol açmış ve bu süreci başlatmıştır. Osmanlı Devleti'nin zor durumundan istifade ederek, bazı avantajlar temin etmekten de geri kalmamıştır. 1878 tarihinden sonra İngiltere, geleneksel politikasından vazgeçerek, Rusya'nın Akdeniz'e inmesini engellemek için Osmanlı topraklarını üzerinde ya bizzat kendisi hakimiyet kurmak ya da küçük tampon devletlerin teşkilini teşvik etmek gibi bir yol izlemeyi benimsemiştir.

Rusya ise, savaşın galip tarafı olmasına rağmen umduğu sonuçları elde edemedi. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'ne büyük bir darbe vurdu ve Balkan Slavları'nın hamisi (koruyucu) rolünü pekiştirdi. Bu iki sonuç, gelecek için Rusya'nın işine yaraması bakımından fevkalâde müsbet ve önemli görülmelidir. Berlin Antlaşması, Rusya'nın prestijini sarstı, Avusturya ile İngiltere'ye karşı düşmanlığını artırdı ve Almanya'yla arasını açtı.

Almanya, Berlin Kongresi'nde tarafsız davranmaya gayret etti. Bismark özellikle Avusturya ve Rusya'ya karşı tarafsız bir politika takip etmeyi Almanya'nın geleceği için zarurî görüyordu. Ancak, bazı konularda Avusturya'yı destekler gibi görünmesi, Rusya tarafından tepki ile karşılanmış ve ihanet olarak nitelendirilmiştir. Bismark, bu kongrede Fransa'yı Tunus'u işgal etmeye sevk etmesini de bilmiştir.

Sonuç olarak, Berlin Antlaşması ne devletler arasında, ne de Bal-

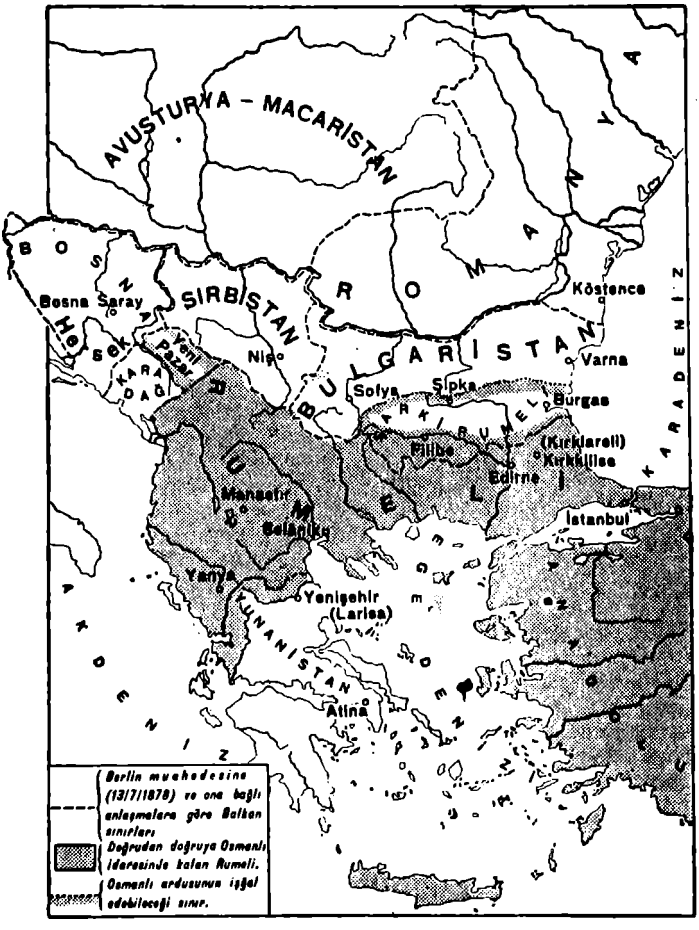

Berlin Andlaşması'na göre Rumeli'de Osmanlı sınırlarını gösteren harita

kanlar'da barış sağlamıştır. Devletler arasındaki mevcut dengeleri bozduğundan yeni dengelerin oluşumuna ve böylece yeni mücadelelere yol açmıştır. Balkanlar'da, Avusturya'nın Sırbistan ve Romanya devletlerinde, Rusya'nın Bulgaristan prensliğinde nüfuzu arttığından bu iki devlet şiddetli bir nüfuz mücadelesine girişmiştir. Bu mücadele ise Balkanlar'ın huzurunu kaçırmış ve Babıâli'nin hakimiyetini sürekli yıpratmıştır. Kısaca 93 Harbi, Şark Meselesi'ni bütün şiddeti ve ağırlığıyla gündeme getirmiş, gündemi görüşmek üzere toplanan Berlin Kongresi ise meseleye yeni boyutlar getirmekten ve gündeme yeni maddeler ilave etmekten öteye bir iş yapmamıştır. Kısaca Osmanlı geri çekildikçe, taviz verdikçe Şark Meselesi bitmiyor, daha karmaşık bir hal alıyor ve dallanıp budaklanıyordu.

2 — 1897 Osmanlı - Yunan Savaşı

1789 Fransız İhtilâli'nin tesiri ile Balkanlar'daki gayr-i müslimlerin istiklâl kazanma düşüncelerinde değişmeler meydana gelmiş ve bunu tatbik sahasına koymaya çalışmışlardır. Buna paralel olarak, Yunanistan'ın bağımsızlığını temin etmek için «*Etniki Eterya*» derneği kurulmuştur. Bu teşkilatın geniş anlamda gayesi ise, merkezi İstanbul olmak üzere Bizans'ı yeniden ihya etmekti. 1829 Edirne Barışı ile birinci amacına ulaşan Yunanistan'ın, artık bundan sonraki hedefi, Avrupa'yı, arkasına alarak ikinci hedefe ulaşmaktı. Kuruluşundan günümüze Türk-Yunan mücadelesinin seyrine baktığımızda, ikinci gaye olarak bahsettiğimiz büyük ülküyü (Megalo İdea) gerçekleştirme hususunda başarılı olduklarını ve her fırsatta Osmanlılar'ın aleyhine olarak topraklarını genişlettiğini görüyoruz. Bu durum Sakarya savaşı sonuna kadar böyle devam etmiştir. Yunanistan, Osmanlı-Rus harbinin (1877-1878) başlangıcında, gerek Ruslar'ın Slavlar hakkındaki sempatisinden, gerekse Osmanlı deniz kuvvetlerinden çekindiği için savaşa girememiştir.

Fakat, savaşın Osmanlılar aleyhine sonuçlanması üzerine, Balkanlar'ın taksiminden hisse kapmak için harekete geçmiş, Yanya(Epir) vilayetini işgal etmek istemişse de büyük devletler bunu kabul etmemişlerdir. Yine de Yunanistan lehine sınır düzenlemelerinin yapılacağı vaad edilmiştir. Bunun üzerine Yunanistan Berlin Kongresi'ne başvurarak Teselya, Epir ve Girit'in kendisine verilmesini talep etti. Kongre, Türk-Yunan sınır anlaşmazlığının çözümünün taraflar arasında yapılacak olan ikili görüşmelere bırakılmasına karar verdi. Uzun görüşmelerden sonra; 1881'den yapılan bir anlaşmayla Teselya Yunanistan'a, Epir ve Girit Osmanlı Devleti'ne bırakılarak Türk-Yunan sınırı belirlendi.

Girit ve Yanya'yı ele geçiremeyen Yunanistan, bu toprakları zapt etmenin yollarını aramaya ve bir fırsatın ortaya çıkmasını beklemeye başladı. Doğu Rumeli buhranının (1886) patlak vermesi ve Bulgar - Sırp harbinin başlaması üzerine bu fırsatın zuhur ettiğini sandı. Askerî hazırlıklara başlayan, hatta Osmanlı Devletine karşı sınır tecavüzüne girişen Yunanistan, gerek o esnada Balkanlar'da sulhun bozulmasından yana olmayan büyük devletlerin yüz vermemesi, gerekse Osmanlı kuvvetlerinin Yunan birliklerini püskürtmeleri sonucu geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu şekilde hedefine ulaşamayan Yunanistan, devletinin kuruluşunda önemli bir yere sahip olan Etniki Eterya cemiyetini yeniden faal hale getirdi. Cemiyet, Avrupa umumi efkarını kendi lehlerine çevirdi.

Yunanistan'ın acele hareket etmesinin diğer bir sebebi ise; Balkanlar'daki dengenin kendi aleyhine bozulduğunu ve Bulgarlar'ın kuvvetlendiğini görmesiydi. Eğer Yunanistan Girit'i ele geçirirse denge yeniden kurulmuş olacaktı. Yunanistan'ın Girit'teki çeteleri kışkırtması sonucu 1889 yılında çıkan isyanı Osmanlı Devleti bastırdı ve 1878'de Girit Rumları'na verilen imtiyazları geri aldı. Çetelerin Osmanlılar tarafından ezilmelerini kendi lehlerine propaganda olarak kullanan ve böylece Avrupa umumî efkârının desteğini sağlayan, bir de Ermeni ayaklanması ile meşgul olan Osmanlı'nın bu durumundan istifade etmek isteyen Girit Rumları, 1895 yılının sonlarında yeniden isyan ettiler. Avrupa'lı devletlerin işe karışması sonucu eski haklar geri verildi. Girit Rumları bu duruma da razı olmayarak, 1897 Şubatı'nda yeniden ayaklandılar. Yunanistan adaya asker çıkardı ve 16 Şubat 1897'de adayı ilhâk ettiğini duyurdu. Avrupa devletleri, bu meselenin Balkanları, arkasından da dünyayı karıştıracağından çekindikleri için Yunanistan'ın bu teşebbüsünü tasdik etmeyerek müdahalede bulundular. Yunanistan adadan asker ve donanmasını çekmek zorunda kaldı.

Etniki Eterya Cemiyeti'nin de kışkırtmaları sonucunda durumu gurur meselesi yapan halk savaş istiyordu. Diğer taraftan, bu cemiyetin teşkilatlandırdığı milis kuvvetleri; Makedonya'da Osmanlı sınırına tecavüze giriştiler. Yine bu sırada, Prens Konstantin komutasında sınıra asker yığmaya başladılar. Heyecanla hareket eden Yunanistan, yapılacak bir savaşı kazanacağından emin olduğu için, Avrupa'nın önerilerini dinlemeyerek diplomasi alanında yalnız kaldı. Bununla birlikte Avrupa devletleri savaşın sonucu ne olursa olsun, statükonun değişmeyeceğini ilân ettiler.

Osmanlı Devleti, son ana kadar sulh taraftarı olduğu için savaşın sorumluluğu Yunanistan'a aitti. II. Abdülhamid savaş taraftarı

Abdülhamid'in baş tarafında isminin ilk harfli markası ve tacı bulunan el yazısı. Bu yazıda sultan sadrazamından; Berlin Andlaşması'ndan sonra Yunanlılarla olan ihtilafın konuşulması için fevkalade meclisin Babıâli'de değil, Yıldız'da toplanmasını istemektedir

olmamasına rağmen; durumun nazik olması sebebiyle Yıldız sarayında olağanüstü bir meclis topladı. Uzun süren görüşmelerden sonra, Yunanistan'ın sınır tecavüzlerini durdurmadığı anlaşılınca, meclis, savaş kararı aldı. Osmanlı Devleti kısmî seferberlik ilân etti (18 Nisan 1897).

Osmanlı ordusunu tecrübeli müşir Ethem Paşa, Yunan ordusunu ise Veliahd Konstantin idare etmekte idi. Savaşın hemen başında *Milono* muharebesi kazanılınca, büyük devletlerden her an gelebilecek bir müdahaleye fırsat vermemek için II. Abdülhamid Ethem Paşa'dan, yıldırım savaşı yapmasını istedi. 25 Nisan'da Yenişehir, 26 Nisan'da Tırhala ele geçirildi. Bu muharebeler neticesinde Osmanlı ordusu, çok sayıda mühimmat ve cephane ele geçirdi. Bu mağlubiyet üzerine Prens Konstantin, Dömeke'ye çekilerek savunma hattı kurmaya çalıştı. Yunanlılar'ın bütün kuvvetlerini bu sağlam mevkide toplamaları sonucu savaşın kaderi burada yapılacak muharebelere kalmıştı. Ethem Paşa'nın iyi sevk ve idaresi altında kazanılan muharebelerle Yunan ordusuna kesin bir darbe vuruldu ve Dömeke kasabası 17 Mayıs'ta düştü. Artık savaşın sonucu belli oldu ve Atina yolu üzerinde Osmanlı ordusunu durduracak her hangi bir kuvvet kalmadı.

Bu durum üzerine, Atina'da halk Kral Corc'u yenilgiden sorumlu tuttu. Kabine istifa etti. Çar, II. Abdülhamid'e başvurarak savaşın durmasını rica etti. Yeni kabine, sulhu sağlamaları için büyük devletlere başvurdu. Avrupalı devletlerin de müdahale etmeleri üzerine II. Abdülhamid, 20 Mayıs 1898'de mütarekeyi kabul ederek, Edhem Paşa'ya ateşkes için emir verdi.

Babıâli, her galip devlet gibi bazı isteklerde bulundu. Bunlar: Teselya'nın geri verilmesi ve on milyon lira savaş tazminatının ödenmesi idi. Bu şartları ağır bulan büyük devletler, bir konferansın toplanmasını istediler. 4 Haziran'da, İstanbul'da başlayan konferans 4 Aralık 1898'de yapılan anlaşma ile sonuçlandı.

Batılı devletlerin savaşın başında ifade ettikleri gibi, statüko değişmedi. Yalnız, Teselya sınırında bazı stratejik mevkiler Osmanlılar'a bırakıldı. Yine, Yunanistan'ın ekonomik durumu harp sebebiyle bozulduğundan on milyon altın yerine 4 milyon altın savaş tazminatı olarak veriliyordu.

Savaş sonunda galip taraf Osmanlı Devleti olmasına rağmen, barış masasından pek kazançlı kalkamadı. Bu savaş Girit yüzünden çıkmıştı. Fakat barış anlaşmasında Girit'e hiç yer verilmemiştir. Hatta 18 Aralık 1897'de Girit'in muhtariyeti ilân edilmiştir. Kısaca Babıâli pek kârlı çıkmadı. Bütün bunlara rağmen harbin ve galibiyetin şu fay-

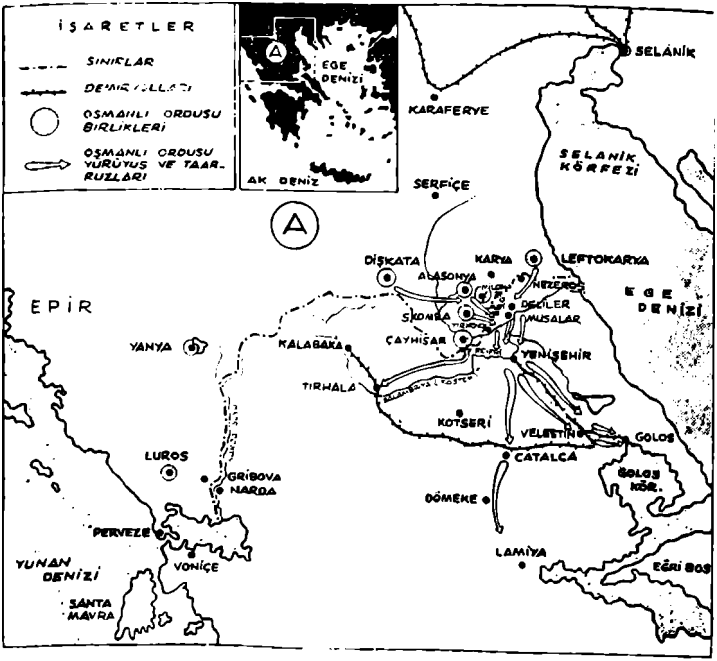

1897 Osmanlı-Yunan harbinde askeri harekatı gösteren genel kroki

dası olmuştur: II. Abdülhamid'in dünya politikasında ve iç politikada itibarı artmış ve Osmanlı toplumunun maneviyatı yükselmiştir.

3 — Trablusgarb Savaşı (1911 1912)

a. Savaşın Sebepleri

1870'lerde İtalya birliğini tamamladığı zaman, dünyanın önemli yerleri İngiltere ve Fransa tarafından sömürge haline getirilmişti. Birliğini tamamlayan İtalya, tarih sahnesine aynı zamanda bir ideoloji ile ortaya atılmıştı. Bu ideoloji ise, Roma İmparatorluğu'nu yeniden kurmaktı. İtalya'nın bu amaçla seçtiği en uygun hedef ise Trablusgarb ve Bingazi idi. Bu hedefini ve niyetini diğer devletlerden de gizlemeyen İtalya, onlardan destek arama çabasına girişti. 1902'de Avusturya ve Fransa ile, 1904'de İngiltere ve 1909'da da Rusya ile sözleşmeler imzalayarak, bu Osmanlı toprak parçasının işgaline ses çıkarmamalarını sağladı. Buna karşılık da, bu devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki emellerine ses çıkarmadı.

İtalya'nın bu çalışmaları karşısında o devir Osmanlı hükümetleri gerekli tedbirleri almışlardı. Nitekim, Trablusgarb'taki birlikler güçlendirilmiş, saldırı ihtimali karşısında hazırlanmış ve Senusiler silahlandırılmıştı. Afrika'daki müslümanlar arasında güçlü bir yapıya sahip olan Senusi tarikatı, ileride Trablusgarb Savaşlarında etkili bir rol oynayacaktır. Osmanlılar'ın aldığı tedbirler ve siyasi teşebbüsler üzerine İtalya saldırıdan çekindi. Bu durum, İbrahim Hakkı Paşa'nın sadrazamlığına kadar sürdü.

İbrahim Hakkı Paşa, Roma elçiliğinden Sadrazamlığa geldiği için bu bölge hakkında İtalya'nın niyet ve gayelerini çok iyi bilmesi ve buna göre tedbirler alması gerekirken, bu işe gerekli önemi vermedi. Üstelik hata üstüne hata yaparak, İtalya'nın Trablusgarb'a çıkmasını kolaylaştırdı. İtalya'nın bu bölgeyi işgal etme hazırlığı sırasında, hem Trablusgarb'taki vali ve kumandan İstanbul'a çağrılmış, hem de buradaki bazı birlikler Yemen'e, bir kısım cephane de İstanbul'a gönderilmiştir. İtalya basını, İtalya'nın Trablusgarb üzerindeki niyetlerini dile getirirken, Roma büyükelçisi Trablusgarb'ın İtalya tarafından işgal edileceğini İstanbul'a bildirirken, İbrahim Hakkı Paşa mecliste yaptığı konuşmada; «*İtalya ile münasebetlerimiz gayet normal ve pek dostanedir(!)*» demek gafletinde bulunuyordu.

Halbuki İtalya sömürgeciliğe başlamaya niyetli idi ve ilk göz diktiği yer de Trablusgarb'dı. Kuzey Afrika'daki son Osmanlı eyaleti Trablusgarb idi. Diğer yerler İngiltere ve Fransa tarafından alınmış-

tı. İtalya, Trablusgarb'ı kaçırmamaya kararlı idi. Hatta bu amaçla uzun bir yatırıma girişmişti. 1883'den itibaren Banko di Roma'nın şubelerini bu yerlerde açarak ticareti eline geçirmişti. Zengin İtalyanlar'ın Trablusgarb'da arazi ve emlâk almalarını sağlamıştı. Trablusgarb'da açtığı okullar ve hastaneler ile halka kendisini sevdirmeye çalışıyordu. Öte yandan da siyasî faaliyetlerle diğer büyük devletlerin desteğini sağlamıştı. En son olarak Almanya'nın da desteğini sağlayan İtalya, Trablusgarb'a asker çıkaracağını bildirdiği zaman hiç bir devletten tepki görmemiştir.

b. İtalya'nın Osmanlı Devletine Verdiği Nota

İtalya, kesin harekete geçmeden önce, savaşın sorumluluğunu Osmanlılar'a yüklemek için çaba harcadı. Roma'daki İngiliz ve Alman büyükelçilerine, Osmanlılar'ın Trablusgarb'ta İtalya'nın ekonomik girişimlerini engellediğini bildirdi. Gerçekten de, Trablusgarb valisi Müşir İbrahim Paşa, İtalya'nın bu bölgedeki emellerini bildiğinden bazı tedbirler almış, bu arada da İtalyanlar'ın ekonomik imtiyazlarına son vermişti. Elçiler kanalı ile durum İstanbul'a bildirildiği zaman, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, «*İtalya'nın ekonomik girişimlerine karşı olmadıklarını, ancak bu devlete diğer devletlerden farklı imtiyazlar verilemeyeceğini*» bildirdi.

Yine de Osmanlı Devleti, İtalya ile mesele çıkarmak ve işi bir savaşa götürmek niyetinde değildi. Bu sebeple de Müşir İbrahim Paşa'yı Trablusgarb valiliğinden azletti.

Bu meselenin halledilmesi, İtalya'yı hedefinden vazgeçirmedi. Onun amacı Trablusgarb'ı doğrudan İtalya'nın toprağı haline getirmekti. Nitekim Avrupa'nın siyasi durumu da buna çok uygundu. İtilaf devletleri, İtalya'yı kendi taraflarına çekmek veya tarafsızlığını sağlamak için, İttifak devletleri de onu kendilerine tamamen bağlamak için destekliyorlardı. Böylece, Osmanlı Devleti bu konuda yalnız bırakılmış oluyordu. İtalya, bu savaşın kısa süreceği konusunda da ilgili devletlere teminat veriyordu. İtalya, son defa olarak Almanya'nın düşüncesini de aldı. Almanya, bu konuda İtalya'yı serbest bıraktı. Arkasından da İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne sunduğu nota geldi.

Nota 28 Eylül 1911 tarihinde İtalya'nın İstanbul elçisi tarafından Osmanlı hükümetine verildi. 24 saat süre tanınan notanın önemli şartları şunlardı:

1) Trablusgarb ve Bingazi medeniyet nimetlerinden istifade ettirilmemiş olup, İtalya buna daha fazla dayanamayacaktır.

2) İtalya menfaatlerinin genişlemesine Osmanlı Devleti'nce güçlükler çıkarılmış, halk İtalya aleyhine tahrik edilmiştir.

3) Trablusgarb ve Bingazi'den derhal askerî birlikler çekilecektir.

4) İtalyan subayları komutasında bir jandarma birliği kurulmasına izin verilecektir.

5) Trablusgarb'a vali tayin edilirken İtalya'nın da fikri sorulacaktır.

6) İtalya'ya yeni iktisadî imtiyazlar verilecektir.

7) Gümrükler İtalyan memurlara bırakılacaktır.

Şartları ağır olan bu nota, Osmanlı hükümetini hem şaşkına döndürdü, hem de daldığı uykudan uyandırdı. Aynı gün vekiller heyeti toplandı. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa istifa ederek sadrazamlığa Said Paşa getirildi. Gece hazırlanan cevabî nota, 29 Eylül günü İtalya'nın İstanbul elçiliğine bildirildi. Bu notada, İtalyanlar'a bu bölgede yeni ekonomik imtiyazlar verilebileceği, diğer şartların ise, kabul edilemeyeceği belirtildi. İtalya da bu cevabî notayı kabul etmedi ve 29 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne savaş açtı.

c. Savaşın Başlaması ve Gelişmesi

İtalya, ilk olarak Trablusgarb'a saldırdı. Arkasından Tobruk, Derne ve Bingazi'ye asker çıkardı. Savaşa ilk önce, en modern silah ve techizatla donatılmış 36 bin asker ve 102 topla katıldı. Ayrıca 800 kamyon ve 4 uçak çıkarıldı. Daha sonra kuvvetlerini 100 bin kişiye çıkardı. Osmanlı kuvvetleri ise 3.500 kadardı. Bu eldeki bir avuç askerin de talimleri eksik ve silahları yetersizdi. Ancak, 15-20 bin kadar yerli halk Senusiler'in emrinde Osmanlı kuvvetleri ile birleşmişti. Fakat, Trablusgarb'taki bu kuvvetlere merkezden yardım ve savaş malzemesi göndermek imkânsızdı. İngiltere, tarafsızlığını ilan ederek Mısır'ı kapamıştı. Dolayısıyle karayolu ile bağlantı yoktu. Deniz yolu ise İtalyan donanmasının kontrolü altında idi. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti, gönüllü subayların Tunus veya Mısır üzerinden sivil kıyafetle Trablusgarb'a gitmelerini sağladı. Bu giden subaylar arasında Mustafa Kemal, Enver, Fethi, Nuri, Halil ve Süleyman Askeri Beyler vardı. Bu genç ve değerli subaylar buradaki kuvvetleri ve yerli halkı teşkilâtlandırdılar. Nitekim, bu az, fakat teşkilâtlı direnişçiler karşısında İtalyan ordusu güç duruma düştü. Toplarının desteğindeki kıyıdan içerilere bir adım atamadılar. Kıyıda saplanıp kaldılar. Ancak kıyıda bu-

lunan Trablusgarb, Tobruk, Derne, Humus ve Bingazi şehirlerini alabildiler.

Osmanlı-Senusi karma kuvvetlerinin İtalyanlar'a ilk saldırısı 23 Ekim 1911 tarihinde oldu. 8 bin kişilik bu kuvvet, kendisinden iki kat fazla olan düşmana ağır kayıplar verdirdi. Yenilginin ve başarısızlığın cezasını İtalyanlar yerli halktan çıkarmaya çalışıyorlardı. Esirleri ve mukavemetçi dedikleri yerli halkı guruplar halinde idam ediyorlardı.

Osmanlı Devleti, bir taraftan Trablusgarb'ı kurtarmak amacı ile oraya imkânlar ölçüsünde yardım gönderirken, diğer taraftan da siyasi faaliyetlerle bu konuyu kendi lehinde çözümlemeye çalışıyordu. Ancak, savaşın durdurulmasını sağlamak amacı ile başvurduğu devletler tarafsız kalacaklarını bildirerek menfî cevaplar veriyorlardı.

İtalya ise, uğradığı başarısızlığı örtmek için çeşitli çarelere başvuruyordu. Yerli halkı oyalamak ve kendi kamuoyunu da tatmin etmek için 5 Kasım 1911'de Trablusgarb ve Bingazi'yi topraklarına kattığını ilân etti. Direnişçilerin bundan sonra asi olarak işlem göreceklerini duyurdu. Diğer taraftan da, kısa sürede bitireceklerini umdukları savaşın uzaması, kıyıda çakılıp kalmaları, az kuvvet karşısında yenilgiye uğramaları İtalyanları bir arabulucu aramaya sevk etti. Rusya'nın arabuluculuğunu sağladı. Ancak, Rusya'nın hazırladığı antlaşma planı Osmanlılarca reddedildi.

İtalya savaşa girerken, savaşı bu bölgenin dışına taşırmayacağına dair Avrupa devletlerine söz vermişti. Fakat başarısızlığa uğrayınca bu sözünden dönerek, savaş alanını genişletti. 24 Şubat 1912'de Beyrut limanına saldırarak iki Osmanlı savaş gemisini batırdı. Çanakkale Boğazı'na yaptığı saldırı başarısızlıkla sonuçlandı. Rodos ve Oniki adaya yaptığı saldırı ise başarılı oldu. 24 Nisan - 20 Mayıs 1912 tarihleri arasında bu adalar İtalyanlarca zapt edildi.

Trablusgarb'daki savaş ise olanca hızı ile devam ediyordu. Osmanlı-Senusî kuvvetleri İtalyan kuvvetlerine saldırıp, büyük ölçüde zarar verdikten sonra çöle çekiliyor, sonra yeniden saldırıyorlardı. Trablusgarb bölgesindeki kuvvetlere Neşet ve Fethi Beyler, Derne'dekilere Mustafa Kemal Bey, Humus'takilere Halil Bey, Bingazi'dekilere Enver Bey komuta ediyorlardı. Osmanlı hükümeti de bunlara gizli yollardan para, silah, araç ve gereç gönderiyordu.

Savaşın seyri bu şekilde devam ederken, Osmanlı Devleti'nin durumu kötüleşmişti. Parti çekişmeleri, hükümet bunalımı, particiliğin ordu içine yayılması tehlikeli boyutlara ulaşmıştı. İtalyan donanması sebebi ile diğer yerlerle denizden bağlantı kesilmişti. En önemlisi de, Balkan devletleri Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçmeye hazır-

lanıyorlardı ve bu sebeple Balkanlar kaynıyordu. Bu yüzden de Osmanlı Devleti, İtalya ile barış yapmayı arzu etmeye başladı.

İtalya ise, askeri yönden istediklerine ulaşamayacağını ve savaşı sonuçlandıramayacağını anlamıştı. İçte tepkiler artmış, dünya kamuoyunda da zor duruma düşmüştü. Bu yüzden İtalya da, barışın bir an önce yapılmasını istiyordu.

d. Ouchy (Uşi) Antlaşması (18 Ekim 1912) ve Sonuçları

İtalya'nın ve Osmanlı Devleti'nin tutumlarında meydana gelen değişiklikler büyük devletlerin araya girmesine sebep oldu. Bu devletlerin aracılığı ile, iki ülkenin heyetleri İsviçre'de bir araya geldiler. Görüşmeler 12 Temmuz 1912'de başladı. Ancak, İtalya'nın aşırı isteklerde bulunması sebebi ile görüşmeler uzadı. Bu sırada, Karadağ'ın Osmanlılar'a savaş ilân etmesi Osmanlılar'ı barış yapmaya mecbur etti.

Sonuçta, Osmanlı Devleti Trablusgarb savaşını sona erdiren Uşi Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Bu antlaşma üçü gizli, biri açık olmak üzere dört kısımdan ibarettir. Gizli antlaşma 15 Ekim'de, açık antlaşma ise 18 Ekim'de imzalanmıştır.

Gizli antlaşmanın hükümleri şunlardır:

1) Padişah, Trablusgarb ve Bingazi'ye muhtariyet verildiğini bildiren bir ferman yayınlayacak.

2) Padişahın seçeceği nâip ile dinî reisler hakkında İtalya'nın görüşü alınacak.

3) İtalya burada genel bir af ilân edecek.

4) Padişahın adı hutbelerde okunacak.

5) Vakıflar yerinde kalacak ve buraya bir Kadı gönderilecek.

6) Padişah nâibi, bir konsolos gibi Osmanlı tebası olan vatandaşların haklarını koruyacak.

7) Osmanlı Devleti, Ege adaları için hukuki ve idarî ıslâhat yapacak.

Açık antlaşmanın hükümleri ise şunlardı:

1) Osmanlı Devleti, Trablusgarb ve Bingazi'deki askerlerini geri çekecek. Bu bölgeye bağımsızlık verilecek. İtalya, burayı dolaylı olarak yönetecek.

2) İtalya, savaş sırasında işgal ettiği Rodos ve Oniki Ada'yı boşaltarak Osmanlılar'a geri verecek. Ancak, Balkan Savaşı sebebi ile Yunanistan'ın adaları işgal etmesi tehlikesine karşı, İtalya'nın işgali geçici olarak sürecekti.

3) İki devlet arasındaki eski antlaşmalar tekrar yürürlüğe konulacak.

4) İtalya, kapitülasyonların kaldırılması konusunda Osmanlı Devleti'ne yardım edecek.

5) İtalya, Düyûn-ı Umumiye'de Trablusgarb ve Bingazi'ye düşen hisseyi üzerine alacak.

Böylece, bu antlaşma ile, Osmanlı-İtalyan Savaşı sona erdi. 360 yıl Türk idaresinde kalan Trablusgarb ve Bingazi elden çıktı. Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son toprak parçası da kaybedildi. Ayrıca, Rodos ve Oniki Ada da önce fiilen, sonra hukuken Osmanlı Devleti'nin elinden çıktı. Antlaşma şartları gereği, bir Yunan işgali ihtimaline karşı İtalya'nın geçici işgalinde bırakılan bu adalar, Balkan Savaşı bitmesine rağmen verilmedi. Teslimi çeşitli bahanelerle geciktiren İtalya, I. Dünya Savaşı'nda da buraları topraklarına kattığını ilân etti. Bu suretle de 389 yıl kadar Türk idaresinde kalan Rodos ve Oniki Ada da kaybedildi.

İtalya'nın Trablusgarb, Bingazi, Rodos ve Oniki Ada'ya yerleşmesi ile, Doğu Akdeniz güçler dengesinde yeri ve etkisi artmış oldu. Dünya problemlerinde söz sahibi olmaya başladı.

Uşi Antlaşması'na rağmen İtalyanlar, Trablusgarb ve Bingazi'nin tamamına fiilen egemen olamadılar. Kıyı şeridini ellerinde tutabilen İtalyanlar, iç bölgelerdeki mücahitlerle başa çıkamadılar. Her türlü baskı, işkence, katliam, yakıp ve yıkmalara rağmen, uzun yıllar bu bölgenin kahraman halkı istiklâli ve hürriyeti için mücadelelerini sürdürdüler.

4 — Balkan Savaşları (1912-1913)

a. Savaşın Sebepleri

Balkanlar; Batı'nın ekonomik, siyasi ve dini ihtiraslarının karışımı olarak ortaya attıkları *ŞARK* politikası'nın halkalarından bir tanesidir. Her ne surette olursa olsun, müslüman Türkler'in hakimiyetinde olan bu topraklar ve bölgede yaşayan hristiyanlar kurtarılmalıydı. Bu arada emperyalist gayeleri de kendiliğinden gerçekleşmiş

olacaktı. Bütün batılı büyük devletler ve Balkan devletleri bu hususta hemfikir idiler.

Batılılar ve Balkan devletleri, Türkler'i Asya'ya sürme konusunda ittifak halinde idiler. Fakat mirası paylaşmak hususunda hem fikir değildiler. Hele paylaşılacak mıntıkanın etnik ve dini yapısının karmaşık olması ve herkesin oraya göz koyması durumu daha da güçleştiriyordu. Ayrıca bunlara Dünya'yı kontrollerine almış olan sömürgeci devletlerin birbirlerini çekememeleri, ayrı bloklaşmaya doğru gitmeleri ve Balkanlar'daki menfaatlerin ayrı olması gibi hususlar da ekleniyordu. *Berlin Antlaşması* ile ortaya çıkan Balkan devletçiklerinin her biri, Avrupa'nın desteğiyle kalacak bu mirastan daha fazla pay kapmak istiyordu. Zaman kaybetmeye de tahammülleri yoktu. Bu devletçikler bir taraftan daha fazla toprak ele geçirmeyi tasarlarken, kendilerine rakip addettikleri gerek Avrupalı devletlerin (Avusturya, Rusya, İtalya) gerekse diğer Balkan ülkelerinin (Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ) bölgeye müdahalelerini istemiyorlardı.

Bu devletler arasındaki rekabette en önde gelen bölge ise Osmanlı devletinin üç vilayeti; Selânik, Manastır ve Kosova'yı içine alan Makedonya idi. Bu üçgen içersinde Türkler, Rumlar, Bulgarlar, Sırplar, Ulahlar, Arnavutlar ve Yahudiler yaşamakta idiler. Yine, Müslümanlık, Hıristiyanlık, Musevilik ve bu dinlerin değişik mezhepleri bölgede değişik oranlarda da olsa kendisini hissettiriyordu. İşte bu karmaşık yapı sebebiyle her devlet kendine yakın hissettiği veyahut kendi ırkından olan topluluğun haklarını korumak bahanesiyle işe karışıyor ve müdahalede bulunuyordu.

II. Abdülhamid'in Balkan devletlerinin Babıâli'ye karşı ittifaklarını önlemesi, büyük devletler arasındaki rekabeti iyi kullanması ve diplomasi usullerine riayet etmesi gibi hususlar yanında büyük devletlerin iki zıt kutba ayrılması ve nihayet bir cihan harbinin çıkmasından çekinmeleri, Balkanlar'ın elden çıkmasını geciktirmişti.

Türkler'i Balkanlar'dan atmakta müttefik olan devletlerin amaçlarını; Balkan devletçiklerinin hedefleri ve Avrupalı büyük devletlerin amaçları diye iki kısımda mütelaa etmek gerekir.

Bulgaristan, Ayastefanos, antlaşmasıyla muhtariyet kazanmasının yanısıra Doğu Rumeli ve Makedonya'yı da içine alan büyük topraklara sahip oldu. Berlin Antlaşması'na göre ise yine muhtariyet elde etti. Fakat Makedonya ve Doğu Rumeli tekrar Osmanlı Devleti'ne iade edildi. Bu tarihten itibaren Bulgaristan'ın tek amacı bu toprakları ele geçirerek «*Büyük Bulgaristan*'ı» yeniden kurmaktı. 1885'de Doğu Rumeli'yi ilhak eden Bulgaristan, gözlerini Makedonya'ya çevir-

di. Bu bölgede yaşayan Bulgarlar'a komiteler kurdurdu. Komiteler vasıtasıyla tedhiş faaliyetlerini başlattı. Büyük Bulgaristan hudutlarının Arnavutluk'a kadar dayanması Bulgar-Sırp çekişmesini, yine güneyden de Batı Trakya'yı içine alarak Ege denizine çıkması da Bulgar-Yunan rekabetini ortaya çıkarıyordu. Haliyle Bulgaristan'ın yukarıda belirtilen amaçlarını gerçekleştirmesi, ya Yunan ve Sırplarla anlaşmasına ya da savaşmasına, asıl toprakların sahibi Türkler'i de saf dışı etmesine bağlıydı.

Sırbistan, 1804 yılından beri daima isyancı politika takip ederek, başta Rusya olmak üzere Avrupalı devletlerin yardımı sonunda, Berlin antlaşmasıyla bağımsızlığını elde etti. Sırbistan'ın ana hedefi Balkanlar ve civarında yaşayan bütün slavları tek bayrak altında toplayarak *Büyük Sırbistan*'ı kurmaktı. Sırbistan'ın göz diktiği toprakların batı kısımları Avusturya'nın hakimiyetindeydi. Kaldı ki Avusturya'nın yayılma alanı Balkanlar'ın batı kesiminden başlayarak Selanik'e kadar uzanıyordu. Makedonya'da ise hem Yunanistan'la hem de Bulgaristan'la mücadele etmek zorunluluğu vardı. Kısaca Sırbistan'ın ele geçirmek istediği yerlerde Avusturya dahil bütün Balkan devletlerinin (Yunanistan, Karadağ, Bulgaristan, Arnavutluk vb.) menfaatleri söz konusuydu.

Avusturya'nın 93 harbinden beri işgali altında bulundurduğu Bosna-Hersek'i 5 Ekim 1908'de topraklarına katması Sırbistan'ı telaşlandırdı. Bu durumda Adriyatik yolu kapanmış oluyordu. Öyleki Sırbistan'ın tepkisi toprakların asıl sahibi olan Babıâli'den daha sert oldu. Hatta, karşılıklı seferberlik ilan edildi. Çıkabilecek herhangi bir savaşa hazır olmayan Rusya, Sırbistan'dan durumu kabul ederek sineye çekmesini ve gelişmelere göre tavır takınmasını istedi. Bunun üzerine Sırbistan da diğer Balkan devletlerinin yaptığı gibi Makedonya'ya el atarak komiteler vasıtasıyla tedhiş hareketlerine başladı.

Yunanistan, Büyük ülküyü gerçekleştirmek için, bir buhranın çıkmasını bekliyor ve bunun arkasından da amacı doğrultusunda her yola başvuruyordu. Yunanistan önce Makedonya bölgesinin önemli şehri olan Selanik'i ele geçirmeyi tasarlıyordu. Böylece hem Bulgaristan'ın Ege'ye inmesini, hem bu devletin kendi aleyhinde genişlemesini, hem de İstanbul yolunun kapanmasını engellemek istiyordu. Slav tehlikesi de Yunanistan'ı tedirgin etmekteydi.

Karadağ, bir taraftan kendi topraklarında gözü olan Sırbistan'a karşı onun rakipleri olan Avusturya ve Bulgaristan'a yanaşırken, diğer taraftan da Arnavutluk üzerinde yayılmayı düşünüyordu. Balkanlar, iki büyük devlet olan Avusturya ve Rusya arasında rekabet bölgesiydi. Avusturya, batıda Alman birliğinin ortaya çıkmasını (1870) en-

gelleyemeyince kendisine hedef olarak Güneydoğu istikametinde Balkanlar'ı seçmişti. Rusya ise, Balkanları tabii yayılma alanı olarak sayıyor ve bunun için Panslavizm düşüncesini vasıta yapıyordu. Her iki devlet de kendi çıkarları doğrultusunda Balkan devletlerini kullanmaya çalışıyordu. Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı ve Rusya'nın 1905 Japon yenilgisinden sonra yeniden bu bölgeye dönmesi, Balkanlar'ın karışmasında önemli bir etken oldu. Bağımsızlıklarını Rusya'ya borçlu olan devletcikler, onun sözünü dinlemeyi tercih ettiler.

b. Balkan Devletlerinin İttifakı

Balkan devletleri, yukarıda ifade edilen çıkar çatışmaları yüzünden bir araya gelemiyorlardı. Rusya'nın 1905'ten sonra bu bölgeye dönmesiyle durum değişti. Bu devletler üzerinde «*ağabey*» rolünü üstlenmiş olan Rusya, önce Bulgaristan ile Sırbistan'ı birbirine yaklaştırdı. *13 Mart 1912* tarihinde ittifak antlaşması imzaladı. Antlaşmada Balkanlar'daki statükoda herhangi bir değişiklik olursa ortak hareket edilecek, ele geçirilecek olan toprakların (Makedonya) her iki tarafa yakın olan kısımları paylaşılacaktı. Bu ittifaka Osmanlı Devleti'yle Girit yüzünden geçinemeyen ve Balkanlar'daki paylaşmadan geri kalmak istemeyen Yunanistan'da katıldı. Bulgar-Yunan ittifakı *29 Mayıs 1912*'de imzalandı. *6 Ekim 1912*'de imzalanan Sırbistan, Karadağ ittifakı ile, dört küçük Balkan devletinin (Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ) Osmanlı Devleti'ne karşı ittifakı tamamlanmış oldu.

Babıâli'nin bütün bu hadiseler karşısındaki tutumu, hatalar zincirinden ibarettir. Öncelikle II. Abdülhamid'in ustalıkla sürüncemede bıraktığı *kilitler meselesini*, İttihat-Terakki iktidarı asayişi temin etmek gayesiyle 3 Temmuz 1910'da kabul ettiği bir kanunla çözmesi, başta Bulgar-Yunan ihtilâfının ortadan kalkmasına sebep oldu. Diplomatik hatalar neticesinde Sırbistan'ın ve Yunanistan'ın Babıâli'yle ittifak yapma istekleri geri çevrildi. Hükümet, Balkanlar'daki ittifak haberlerini ciddiye almıyor, değerlendiremiyor ve böylece herhangi bir savaşa ihtimal bile vermiyordu. Bununla da kalmayıp, iyi eğitilmiş tecrübeli askerlerini terhis ediyordu.

c. Birinci Balkan Savaşı (1912)

Balkanlar'da Osmanlı Devleti'ne karşı bu ittifak sistemlerinin kurulduğu tarihlerde Osmanlı Devleti, Trablusgarp'da İtalyanlarla harp ediyordu. Diğer taraftan Babıâli'yi zor durumda bırakmak için Arnavutluk da isyan çıkartıldı. Makedonya'da ise komitacılar; her geçen gün tedhiş hareketlerinin dozunu artırmakta idiler. Büyük dev-

letler ise, görünüşte bir savaşı arzu etmemelerine rağmen, Balkanlar'daki buhranı önleyici herhangi bir tedbir almadılar. Bütün bu hadiselerden cesaret alan Balkan devletlerinin en küçüğü *Karadağ, 8 Ekim 1912*'de savaş ilan etti. 17 Ekim'de Sırbistan ile Bulgaristan ve 15 Ekim'de de Yunanistan'ın savaşa girmesiyle dörtlü ittifak Balkanlar'daki Türk topraklarını paylaşmak için harekete geçtiler. Ayrıca Arnavutluk da isyan ettiği için, onuda bu blok'a dahil etmek gerekir.

Babıâli kara ordusunu; *Şark* ve *Garp* ordusu olmak üzere iki kısma ayırdı. Diğer taraftan Yunan donanmasına karşı kurulan bir de deniz cephesi vardır. Savaşı önlemek istemeyen veyahut engellemeyen Avrupa devletleri, Türkler'in küçük Balkan devletleri karşısında galip geleceğini zannettikleri için savaşın sonu ne olursa olsun (1897 Osmanlı-Yunan Harbinde olduğu gibi) sınır değişikliğine razı olmayacaklarını bildirdiler.

Şark cephesi Bulgarlar'a karşı, Garp cephesi ise ağırlığı Sırplar olmak üzere dört müttefike karşı kuruldu. Şark ordusu, Bulgarlar'a karşı taarruza geçtiyse de Filibe yakınlarındaki muharebeyi kaybetti. Bu cephede ikinci mağlubiyet, Edirne yakınlarındaki Pınarhisar muharebesinde alınmıştır. Lüleburgaz'a çekilen ordu, burada da tutunamamış, çekilerek Çatalca'da savunma hattı teşkil edebilmiştir. Şark ordusunun kısa zamanda mağlup olması ve Garp ordusunun İstanbul'la irtibatının kesilmesiyle, Osmanlı ordusu çok zor durumda kaldı. Nitekim, Garp ordusu da bütün Balkan devletlerinin saldırısı neticesinde kısa zamanda yenildi. Sırplar Üsküp'ü, Yunanlılar Selanik'i ele geçirdiler. Çok kısa bir zaman içerisinde Türk ordusu, hiç kimsenin beklemediği şekilde, büyük bir bozguna uğradı. Çatalca'nın batısında bulunan bütün Balkan toprakları müttefiklerin eline geçti. Yalnız Edirne, Yanya ve İşkodra kaleleri muhasaraya karşı direniyordu. Deniz muharebelerinde ise Osmanlı donanmasından kuvvetli olan Yunan donanması etkisini göstererek, kısa zamanda (20 Ekim - 3 Aralık 1912) sırasıyla Bozcaada, Limni, Midilli ve Sakız'ı ele geçirdi. Böylece Ege adaları Yunanlılar'ın eline geçti.

Balkanlar'ın umulmadık bir şekilde düşmesi, Sırbistan ve Bulgaristan'ın büyümesi, yine Bulgarlar'ın İstanbul yakınlarına gelmesi ve adaların Yunanistan'ın eline geçmesi büyük devletleri telaşlandırdı. Bu devletler duruma müdahale ettiler. Balkanlar'daki buhran devam ederken, Bulgarlar Çatalca'ya son bir taarruzda bulundular. Başarılı olamayınca, Babıâli'nin teklifini kabul ederek 3 Aralık 1912'de ateşkes anlaşmasını imzaladılar.

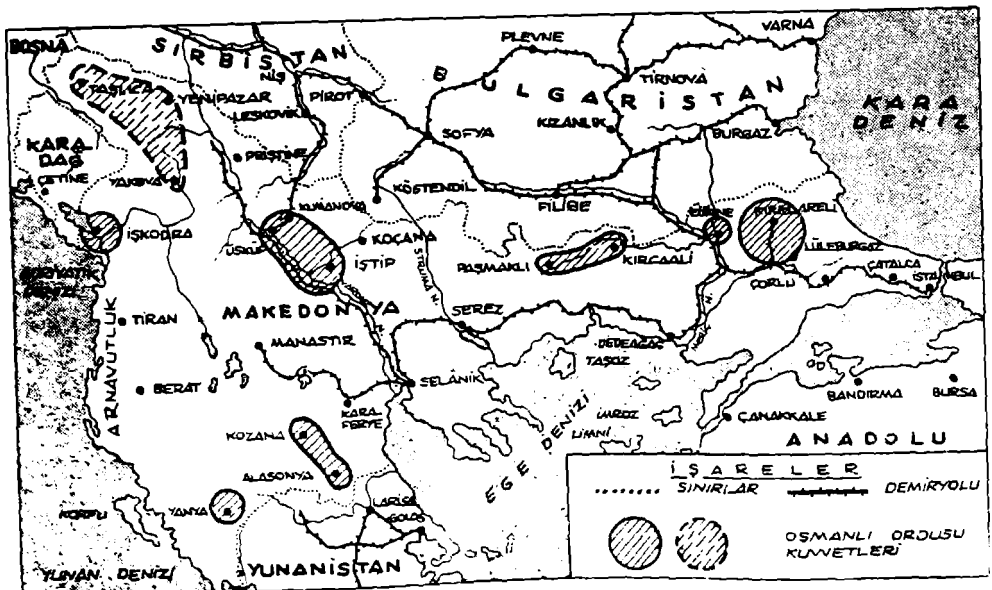

Balkan harbi başlarken Osmanlı ordularının genel durumunu gösteren kroki

d. Londra Konferansı ve Barışı (30 Mayıs 1913)

17 Aralık'ta başlayan görüşmelere, dört Balkan devleti ve Babıâli'nin yanısıra dört büyük Avrupa devleti de (Avusturya, Almanya, Rusya ve İngiltere) katıldı. Savaşın başında, askerî sonuç ne olursa olsun herhangi bir değişikliğin kabul edilmeyeceği ilân edilmiş olmasına rağmen, buna uyulmadı. Balkan devletleri Rumeli'nin ve İtalya'nın işgali altında bulunan Oniki ada hariç Ege adalarının tamamını istemişlerdir. Babıâli, bu istekleri kabul etmedi. Osmanlı Devleti, halkı müslüman olan Arnavutluk'u, sembol şehir Edirne'yi ve Anadolu'nun tabii uzantısı olan adaları terk etmek istemedi. Bu sebepden Londra Konferansı uzun sürdü. Anlaşma sağlanamayınca konferans, 6 Ocak 1913'de dağıldı.

Bu esnada Babıâli'de, heyecanlı günler yaşanıyordu. Kamil Paşa kabinesini, Edirne'yi Bulgarlar'a terk etmekle suçlayan İttihatçılar (23 Ocak 1913) Babıâli'yi basarak, bu kabineyi yıktılar. Yerine kendilerine yakın olan Mahmut Şevket Paşa kabinesi kuruldu. Yeni hükümet, Edirne'yi kurtarmak için 4 Şubat 1913'de Çatalca hattında savaşı başlattı. Her iki taraf da, birbirlerine üstünlük sağlayamadı. Bulgar ordusunu arkadan çevirme teşebbüsleri de sonuçsuz kaldı. Edirne, Yanya ve İşkodra birbiri ardından düştü. Arnavutluk'taki birlikler Sırplar'a teslim oldu. Babıâli yeniden Londra Konferansı'na döndü. Osmanlı Devleti, Balkan devletleri ile 30 Mayıs 1913'de *Londra* anlaşmasını imzaladı. Bu anlaşma ile Türkler Rumeli'den atılmıştır. *Midye-Enez* hattı Osmanlı-Bulgaristan sınırı oldu. Arnavutluk ve Adalar büyük devletlerin kararına bırakıldı. Girit Yunanistan'a verildi. Makedonya'da, dört Balkan devleti arasından paylaştırıldı.

e. İkinci Balkan Savaşı (1913)

I. Balkan savaşı sonunda, Batılılarca 1699 Karlofça Antlaşmasıyla başlatılan Türkler'i Balkanlar'dan atma işi, hemen hemen tamamlanmış oldu. Başta Balkan devletçikleri olmak üzere, büyük devletler mirastan daha fazla pay almanın yollarını aramaya başladılar. Anlaşmazlığa sebep olan bölgeler *Arnavutluk ve Makedonya* idi.

Arnavutluk üzerinden, Sırbistan'ın, Adriyatik denizine inmesini istemeyen Avusturya, bu topraklar üzerinde emelleri olan İtalya ile anlaşmak zorunda kaldı. Böylece Sırbistan engellenerek, Arnavutluk İtalya ve Avusturya'nın nüfuz sahasına dahil edildi.

Ayastefanos Antlaşması'nda öngörülen Büyük Bulgaristan'ın gerçekleşmesi diğer Balkan devletlerini rahatsız etti. Sırbistan ve Kara-

dağ Makedonya'dan daha fazla pay almak istiyordu. Bulgaristan'ın Trakya'yı ele geçirerek Ege'ye inmesi, Yunanistan'ı telaşlandırdı. I. Balkan savaşına katılmayan Romanya, Dobruca'yı ele geçirmek istiyordu.

Böylece yeni bir buhran patlak verdi. Sırbistan ve Yunanistan, Bulgaristan'ı Makedonya'dan çıkarmak için ittifak yaptılar. Balkan devletlerini harbe kışkırtan Rusya, bunlar arasında çıkacak bir savaşı önlemek için gayret sarfettiyse de, başarılı olamadı, Bu iki devleti hazırlıksız yakalamak isteyen Bulgarlar, 29 Haziran 1913'de aniden Yunanistan ve Sırbistan'a saldırdı. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Romanya ve Karadağ Bulgaristan'a savaş açtı. Bulgarlar beş devlet ile harb etmek zorunda kaldı. Romenler, kuzeyden Bulgar topraklarına girdiler. Yunanlılar Kavala'yı ele geçirdiler. Bulgar ordusu Sırplılar karşısında bozguna uğratıldı.

Osmanlı Devleti'nde iktidardaki İttihat ve Terakki, hem bozulan maneviyatı biraz olsun düzeltmek, hemde tarihi bir şehir olan Edirne'yi kurtarmak için bu fırsattan istifade etmek istedi. Babıâli, 18 Temmuz 1913'de Bulgaristan'a savaş ilan etti. Türk ordusunun taarruzu karşısında Bulgarlar geri çekildi. Bunun sonucu, Kurmay Yarbay Enver Bey emrindeki Türk birlikleri Edirne'yi geri aldı. Büyük devletlerin müdahalesinden çekinen Osmanlı Devleti, Meriç nehrini geçmedi.

Bulgarlar'ın kesin mağlubiyeti üzerine, barış antlaşmaları yapıldı. Birincisi, Bulgaristan ile Balkan devletleri arasında yapılan *10 Ağustos 1913 Bükreş*, ikincisi ise, Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan *29 Eylül 1913 İstanbul* antlaşmasıdır.

Bükreş antlaşmasına göre, Dobruca ve Silistre Romanya'ya verildi. Manastır, Üsküp, İştip ve Priştine'yi Sırbistan, Selanik, Serez, Drama ve Dedeağaç'ı Yunanistan aldı. Bulgaristan bu ağır yenilgiden, Rusya'yı sorumlu tuttu. Sırbistan'dan intikam alabilmek için de Avusturya ve Osmanlı Devleti'ne yanaştı.

Babıâli, Balkan devletleri ile ayrı ayrı barış antlaşmaları imzaladı. Bulgaristan'la yapılan anlaşmaya göre, Türk-Bulgar sınırı Meriç nehri oldu. Edirne ile Dimetoka Türkiye'ye bırakıldı. Diğer taraftan, Bulgaristan'da kalan Türkler'in her türlü, din, mezhep, ibadet hak ve hürriyetleri bu antlaşma ile teminat altına alındı.

Yunanistan'la barış 14 Kasım 1913'te Atina'da imzalandı. Babıâli, Anadolu'nun tabiî uzantısı durumunda olan Ege adalarını Yunanistan'a vermeyi kabul etmedi. Antlaşma, Yunanistan'da kalan Türkler'in hak ve hürriyetlerini tesbit etmekten ibaret kaldı. Adaların durumu büyük devletlerin hakemliğine bırakıldı. Daha sonra Büyük dev-

letler, İmroz, Bozcaada Kaş ve Meis adalarının dışında kalan adaların tamamını *16 Aralık 1913*'te Yunanistan'a verdi. Fakat Yunanistan, bu adaları silahlandırmayacaktı.

Osmanlı Devleti artık ortak sınırı olmayan Sırbistan ile 13 Mart 1914'te İstanbul'da yaptığı antlaşmanın konusu, sadece Sırbistan'da kalan Türkler'in statülerini kapsamaktaydı.

1354 yılında Süleyman Paşa komutasında Rumeli'ye geçen Türkler 5,5 asır bu topraklarda hüküm sürerek kendilerine yurt edindiler. Fakat bütün Avrupa'ya karşı mücadele verme durumunda olan Osmanlılar'ın Rumeli'de kalmaları güçlü olmalarına bağlı idi.

Eski gücünü yitiren Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın sonunda imzalamak zorunda kaldığı Karlofça antlaşmasıyla geri çekilmeye başlamıştır. Türkler'in Balkanlar'ı terk etmeleri 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi ile hızlanmış ve Balkan savaşı ile de sonuçlanmıştır.

5 — I. Dünya Savaşı (1914-1918)

a. İttifakların Oluşması

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren çıkar ve kuvvet dengesi Avrupa devletlerini grublaşmalara itti. Bu grublaşmaların başlangıcı 1870'li yıllara kadar dayanmaktadır. Nitekim Alman birliğinin kurucusu olan Bismark'ı 1870 savaşı sonunda Almanya'ya kattığı Alsaca - Loraine'nin acısını Fransa'nın unutmayacağını ve geri almak isteyeceğini düşünerek, ona karşı bir ittifak kurma çabasına girdiğini görüyoruz. Bu çabasının sonucu Almanya, 1872 yılında Avusturya ve Rusya ile «*Üç İmparatorlar Antlaşması*»nı imzalamıştır. Fakat, Avusturya ve Rusya arasında Balkanlar'da çıkar çekişmesinin devam etmesi yüzünden, Rusya bir süre sonra bu anlaşmadan çekilmiştir. Dolayısıyle bu ilk ittifakın ömrü kısa sürmüştür. Bunun üzerine yeni bir ittifak oluşturmaya teşebbüs eden Bismark, Avusturya'nın yanına İtalya'yı da alarak, 20 Mayıs 1882 tarihinde «*Üçlü İttifak*» antlaşmasını yapmayı başarmıştır. Bu anlaşmaya göre, ittifak devletlerinden birisine başka bir devlet saldırırsa, diğer devletler ona yardım edeceklerdi. Böylece Almanya, en büyük düşmanı olarak gördüğü Fransa'ya karşı ittifak zincirini kurmuş oluyordu. Ayrıca 30 Ekim 1883'de yapılan bir antlaşma ile Romanya doğrudan olmamakla birlikte, İttifak sistemine katılmış oluyordu. Bismark, Rusya ile de bağları koparmamaya özen göstermiş ve hatta 1887 yılında onunla bir antlaşma imzalamayı başarmıştır. Bu antlaşmaya göre, üçüncü bir devletle savaş durumunda diğer devlet tarafsız kalacaktı. Bu suretle Bismark, Rusya'nın taraf-

sızlığını temin etmiştir. Ancak, Rusya ile yapılan bu antlaşmanın da ömrü kısa sürmüştür. Alman İmparatoru II. Wilhelm, Bismark'ın politikasını beğenmeyip, kendi başına bir politika izlemek isteyince Bismark 1890 yılında başbakanlıktan çekilmiştir. İmparator ve yeni başbakan Caprivi de anlaşmayı yenilemeyince, Alman-Rus antlaşması sona ermiştir. Bu ise, Rusya'yı Fransa'ya yaklaştırmıştır.

Almanya'nın ittifaklar içine girmesi, Fransa'yı da ittifaklar kurma çabasına itmiştir. Fransa, Almanya'dan uzaklaşan Rusya'ya yanaşmayı uygun bulmuştur. Nitekim bu çabaları sonucu Rusya ile Fransa arasında 1894 Ocak ayında bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma ile «*Üçlü İtilâf'ın*» kurulması yönünde ilk adım atılmıştır.

Her iki blok da İngiltere'yi kendi yanına çekme gayreti içerisine girmiştir. Önceleri kararsız olan İngiltere, 1890 yılında bir antlaşma imzalayarak Almanya'ya yaklaşmıştır. Ancak, Bismark'ın başbakanlıktan çekilmesi üzerine yönetimi eline alan İmparator II. Wilhelm'in toyluğu ve hataları sebebi ile İngiltere, Almanya'dan uzaklaşmaya başlamıştır. Bu hataların en önemlilerini iki madde halinde belirtmek faydalı olur. *Birincisi*, İngiliz mallarının satıldığı pazarlara bol miktarda Alman sanayi mallarının gönderilmesidir. Bu pazarlarda, daha ucuz ve daha sağlam olan Alman malları satılmaya başlayınca, İngiltere sanayisi duraklamaya girmiştir. *İkincisi* ise, II. Wilhelm'in yaptığı konuşmalarda İngiliz sömürgelerine Almanya'nın göz koyduğunu ima etmesidir. Nitekim geliştirilen ordu ve donanma, Almanya'nın bu niyetlerini açıkça gösteriyordu. İşte İngiltere, bu sebeplerle Almanya'dan koptu. Bundan faydalanmak isteyen Fransa, İngiltere'ye yaklaştı. 8 Nisan 1904'de İngiltere ve Fransa arasında bir antlaşma yapıldı. İngiltere, 1907 yılında da Rusya ile antlaşma yaptı. Bu suretle «*Üçlü İtilaf*» grubu da oluşmuş oldu.

Her iki bloka daha sonraları diğer bazı devletler daha katıldılar. İttifak gurubuna *Bulgaristan* ve *Osmanlı Devleti* girdi. Bu grupta bulunan İtalya, diğer gruba geçti. İtilaf gurubuna da Sırbistan, Yunanistan, Japonya, A.B.D. ve diğer bazı devletler katıldılar.

Bu şekilde bloklaşan her iki gurubun da silahlı çatışmaya girmesi için bütün şartlarda olgunlaşmıştı. Almanya birliğini tamamladığı sırada, dünya hammadde kaynakları ve pazarları, öbür devletlerce paylaşılmıştı. Almanya her ne kadar 1894'den itibaren bazı sömürgeler elde etmiş ise de, bu yerler onun için yeterli değildi. Çünkü, gelişen Alman sanayisi hem pazarlara, hem de hammadde kaynaklarına muhtaçtı. Aksi halde sanayisi boğulmaya mahkûmdu. Diğer devletler Almanya'ya, ancak istedikleri veya işlerine geldiği kadar hayat hak-

kı tanıyacaklardı. Almanya'nın güçlü ve sömürgeci bir devlet olarak yükselmesi, bilhassa Fransa, İngiltere ve Belçika'nın sömürgelerinin yeniden paylaşılmasına bağlı idi. Bu ise ancak bir savaşla mümkün olabilirdi. İşte Almanya bu durumu düşünerek ordu ve donanmasını hızla güçlendiriyordu. Hazırlıklarını yapıp, kendisini savaşı kazanacak kadar güçlü hissettiği anda, savaşı açmaya kararlı idi. Bu politika, yalnız Alman devletinin değil, Alman milletinin de ülküsü idi.

İngiltere ise, Almanya'nın sanayi, ordu ve donanma bakımından gelişmesini endişe ile takip ediyordu. Özellikle Alman deniz gücünün gelişmesi, İngiltere'nin dünya denizleri egemenliğini tehdit ediyordu. Bu denizler ise, İngiltere'yi sömürgelerine bağlayan tek yol idi. Bu yolun tehdidi ve kapanması, sömürgelerin elden gitmesi demekti. Bu ise İngiltere'nin sonu olurdu.

Fransa'nın durumu da İngiltere gibi idi. Her iki devlet sömürgeleri paylaşıp, aralarındaki anlaşmazlıkları çözmüşler ve ekonomik açıdan kader birliği etmişlerdi. Almanya bir savaş açtığı takdirde ilk darbeyi de Fransa yiyecekti. Bu yüzdendir ki Fransa ile İngiltere askerî güçlerini hızla artırmaya çalışıyorlardı. Bu silahlanma yarışı ise, dünyayı büyük savaşın eşiğine hızla itiyordu.

Rusya ve Avusturya'nın Balkanlar konusundaki rekabetleri genel gerginliği daha da artırmaktaydı. Avusturya, Balkanlar yönünde genişleyerek Akdeniz'e çıkmak istiyordu. Önündeki engeller ise, Rusya'nın desteklediği Sırbistan ve İngiltere'nin desteklediği Yunanistan idi. Sırbistan, kendi yurdunun tabiî bir parçası saydığı Bosna-Hersek'i, Avusturya'nın 1908'de topraklarına katmasını hazmedemiyordu. Sırbistan ile Avusturya arasındaki bu gerginlik ise, bloklar arasındaki sürtüşmeyi kızıştırıyordu.

Esasen Almanya daha savaşa hazır değildi. Bununla beraber, Avusturya'yı da sonuna kadar desteklemeye kararlı idi. Eğer Avusturya İmparatorluğu dağılırsa, kuvvet dengesi, Almanya aleyhine bozulabilirdi. Fransa ve Rusya ise, Avusturya imparatorluğunu dağıtmak için büyük çaba harcıyorlardı. Nitekim I. Dünya Savaşı'nın patlaması da bu yüzden oldu. Almanya daha savaşa hazır değil iken, Avusturya'nın dağılmasını önlemek için harekete geçti. Dolayısıyle bu savaş Almanya için bir saldırı savaşı değil, bir korunma ve savunma savaşı durumunu aldı. Savaşın ağırlık noktası Avrupa olmasına rağmen, savaşa Avrupa devletlerinin yanında sömürgeleri ve Osmanlı İmparatorluğu da katıldığı için bu savaşa «Dünya Savaşı» adı verilmiştir.

I. Dünya Savaşı ve Avrupa

b. İttifaklar Karşısında Osmanlı Devleti

Osmanlı devlet adamları, Osmanlılar'ın son zamanlarda uğradığı kayıpların sebebini, devletin hiç bir ittifak gurubuna girmemesinde buluyorlardı. İktidarda bulunan İttihat ve Terakki Partisi hükümeti her iki guruba da başvurarak, ittifak içine girmek istemiş, fakat her iki gurupça da reddedilmişti. Her iki grup da, Osmanlı ordularının durumunun kötü olduğunu, bu sebeple de bir savaşta faydadan çok zarar getireceklerini düşünüyorlardı. Ancak, savaşın başladığı sıralarda Almanya, eğer Osmanlı ordusu donatılır ve iyi bir komuta heyeti yetiştirilirse kendi açısından faydalı olacağını düşünerek Osmanlı Devleti'ne yaklaştı. Bu yaklaşmada İttihat ve Terakki hükümetinin Almanya hayranlığı da etkili oldu.

Osmanlı Devleti'nde iktidarda bulunan hükümet üyelerinin çoğunluğu Alman ekonomisine ve teknolojisine hayran idiler. Savaşı da mutlaka Almanya'nın kazanacağına inanıyorlardı. Ayrıca, Almanya'nın yanında savaşa girildiği takdirde şu sonuçları alacaklarına da inanıyorlardı:

i. Trablusgarb ve Balkan savaşlarında kaybedilen yerlerin çoğunluğu geri alınabilirdi.

ii. 93 Harbi'nde Rusya'nın eline geçen Kars, Ardahan ve Batum tekrar İmparatorluğa katılabilirdi.

iii. İngiltere'nin eline geçen Mısır, yeniden Osmanlı eyaleti haline getirilebilirdi.

iv. Rusya, Fransa ve İngiltere'nin sömürgeleri olan Türk ve İslâm ülkeleri istiklâle kavuşturulabilirdi.

v. Girit ve Kıbrıs adaları tekrar devlete bağlanabilirdi.

İşte bu sebeplerle, başta bulunan hükümet İttifak bloku yanında yer almayı uygun görüyordu. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin İtilaf bloku yanında değil de, İttifak bloku yanında yer almasında başka sebepler de vardı. Bunlar ise şunlardı:

1 — Daha önce İtilaf blokuna yapılan müracaat kabul edilmemiş, buna karşılık savaş başlayınca Almanya, Türkiye'yi kendi blokuna davet etmiştir.

2 — Osmanlı Devleti'nin 9 Eylül 1914 tarihinde kapitülasyonları kaldırdığını ilân etmesi, İtilaf devletlerince tepkiyle karşılanmış ve Babıâli'yi tehdide başlamışlardır.

3 — İtilaf devletlerinin basını, Türkiye'yi nasıl parçalayacaklarını, Yahudiler'e Filistin'in, Ermeniler'e Doğu Anadolu'nun

verilmesi gerektiğini açıkça yazıyorlardı. Bu ise Türk halkının tepkisine ve nefretine sebep oluyordu.

4 — Osmanlı Devleti savaşa girmediği halde, İngiltere'nin kendi tersanelerinde bulunan ve parası ödenmiş iki savaş ve bir kaç ticaret gemisine el koyması, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye güven duyamayacağını gösteriyordu.

5 — Rusya ve İngiltere'nin tarihî emelleri, Osmanlı kamuoyunca biliniyordu. Bu sebeple, Osmanlı toplumunda Rus ve İngiliz düşmanlığı yerleşmişti. Buna mukabil, imparatorlukta Almanlar'a karşı herhangi bir düşmanlık söz konusu değildi.

6 — İngiltere ve Fransa, özellikle bir asırdan beri sık sık iç işlerimize karışıyor, verdikleri sözde durmuyorlar, ülkeyi iktisaden sömürme gayreti içerisinde bulunuyorlar, devleti parçalamak istiyorlardı. Bu gibi hususlar onlara olan güveni sarsıyordu.

7 — Tarih boyunca Türkler'e en büyük düşmanlık Slav ve Anglo-Saksonlar'dan gelmiştir. Germen ırkçılığı da bu iki ırkın düşmanı olarak ortaya çıkmıştır. Milliyetçilik akımının etkisinden olan İttihat Terakki hükümetinin Almanlarla işbirliği yapması bu yüzden tabii sayılabilirdi.

8 — Osmanlı Devleti'nde, özellikle XIX. asrın başlarından itibaren, yönetim kadrosunda bulunanlar hangi devlete hayran iseler, dış siyasetin ibresi de o tarafa döndürülmüştür. Savaş öncesi iktidarda bulunanların Alman hayranı olmasının Üçlü İttifak'ın yanında savaşa katılmamızda mühim rolü olmuştur. Şüphesiz bunun yanında ekonomik, politik, psikolojik, sosyal, askerî gibi diğer sebepler dizisini ve şartları da unutmamak lazımdır.

c. Savaşın Başlaması

1914 öncesi, Avrupa'nın ve dünyanın içinde bulunduğu siyasî, malî, iktisadi şartlar emperyalist devletler arasındaki rekabeti, düşmanlığı ve ihtirası iyice artırmış; savaşı onlar için, hedeflere ulaştıracak zarurî, en iyi, en kısa vasıta haline getirmiştir denilebilir. En küçük hadise savaş sebebi (Casus belli) olabilecekti. Nitekim, bu hadise 28 Haziran 1914 tarihinde, Avusturya-Macaristan veliahtı Arşidük François Ferdinand'ın Saraybosna'da bir Sırplı tarafından öldürülmesiyle yaratıldı.

Avusturya, bu suikasttan Sırbistan hükümetini sorumlu tuttu, onu kendi imparatorluğundaki Slav kavimlerini isyana teşvikle suç-

ladı. Avusturya İmparatoru Franz Joseph bu konu ile ilgili olarak Alman İmparatoru II. Wilhelm'e bilgi verdi ve ondan destek vaadi aldı. Bunun üzerine 23 Temmuz 1914 tarihinde Sırp hükümetine 48 saat süreli bir nota verdi. Bu notada, Sırp propagandasının kaldırılmasına yönelik on istek vardı. Sırp hükümeti durumu bir taraftan Rusya'ya bildirirken, diğer taraftan da notada belirtilen isteklerin bir kısmını kabule hazırlandı. Ancak bu sırada Rusya'nın seferberlik hazırlığından ve desteğinden cesaret alan Sırp hükümeti 25 Temmuz 1914'de notayı reddetti. Bunun üzerine Avusturya elçisi Sırbistan'ı terketti. Aynı gün Sırbistan'da seferberlik ilân edildi. Yine aynı gün Rusya da, Avusturya'nın Sırbistan'a savaş açması halinde ülkede genel seferberlik ilân edilmesi kararını aldı.

Bu gelişen olaylar diğer Avrupa devletlerini de harekete geçirdi. İngiltere, bir yandan donanmasını seferber ederken, diğer yandan da konunun Londra'da bir konfransta çözümlenmesini teklif etti. Almanya, Avusturya'yı böyle bir konferansın kararlarına boyun eğdirmemek için, konunun bir Avusturya-Sırbistan anlaşmazlığı olduğunu, hiç bir devletin araya girmemesi gerektiğini ileri sürerek reddetti. Ayrıca, Fransa ve İngiltere'ye de başvurarak, gerginliği artırmaya çalışan Rusya'ya baskı yapılmasını istedi. Bu sırada Avusturya, 28 Temmuz 1914'de Sırbistan'a savaş açacağını Almanya'ya bildirdi. Almanya, 28 Temmuz'da verdiği cevapta, yalnız Belgrad'ı işgal etmesini, daha ileri gitmemesini, Sırbistan notadaki şartları kabul edinceye kadar başkenti elinde bulundurmasını istedi. Bu ortam içerisinde, İngiltere, Avusturya ile Rusya arasında yapılacak görüşmelerin savaşı önleyebileceğini düşünürken, Avusturya 28 Temmuz 1914 tarihinde Sırbistan'a savaş ilan etti.

29 Temmuz 1914'de Avusturya orduları Belgrad'ı dövmeye başlarken, Rusya'da genel seferberlik ilan edildi. Ancak, Almanya'nın barış isteğini dile getiren telgrafı gelince Rusya genel seferberlikten vazgeçti. Fakat askeri makamların baskısı sonucu Rusya 30 Temmuz'da yeniden genel seferberlik ilân etti. Bunun üzerine Almanya, 31 Temmuz'da Rusya'ya 12 saatlik bir nota vererek, savaş hazırlığından vazgeçmesini, aksi halde Almanya'da da genel seferberlik ilan edileceğini bildirdi. Bu notayı Rusya reddedince Almanya, 1 Ağustos 1914 tarihinde Rusya'ya savaş ilân etti. Almanya 31 Ağustos 1914 günü Fransa'ya da bir nota vererek, bir Alman-Rus savaşı karşısında Fransa'nın tutumunu sormuş, Fransa ise ülkesinde genel seferberlik ilan ederek cevap vermişti. Almanya bunun üzerine 3 Ağustos tarihinde Fransa'ya da savaş açtı. 2 Ağustos günü Belçika'ya da bir nota veren Almanya, yapılacak savaşta Alman ordularının bu topraklardan geçmek zorunda kalacağını, Belçika tarafsız kalırsa savaş sonunda Almanya'nın bu

ülkeyi boşltacağını ve zararları da ödeyeceğini bildirdi. Belçika'nın bu notayı reddetmesi üzerine Almanya 4 Ağustos'ta Belçika'ya da savaş ilan etti.

Avusturya ile Sırbistan arasında savaş devam ettiği ve Almanya da üç devlete savaş açtığı halde İngiltere hala kararsızdı. Bu sırada Almanya, İngiliz elçisine İngiltere'nin tarafsız kalması yönünde bir teklifte bulundu. Rusya ise, İngiltere'ye bir savaş durumunda Fransa ve Rusya'nın yanında yer alacağını resmen bildirmesini istedi. İngiltere, Rusya'nın bu isteğine, savaş yanlısı değil, barış yanlısı olduğunu ileri sürerek müspet cevap vermedi. Bir Almanya-Fransa savaşı karşısında ise kayıtsız kalamayacağını duyurdu. Nitekim, Almanya'nın Belçika'ya savaş ilan etmesini ve aynı gün Alman ordularının Belçika'ya girmesini kâfi gören İngiltere, 4 Ağustos tarihinde Almanya'ya savaş ilan etti.

Bundan sonra da, diğer Avrupa ülkelerinin birbirine savaş ilan etmeleri takip etti. Avusturya, 6 Ağustos'ta Rusya'ya savaş açtı. İngiltere ve Fransa, 12 Ağustos'ta Avusturya'ya savaş ilan ettiler. Bunları, İngiltere'ye ittifak anlaşması ile bağlı olan ve Almanya'nın Uzak-Doğu'daki sömürgelerini elde etmeyi uman Japonya'nın 23 Ağustos'ta Almanya'ya savaş ilanı izledi. Bu suretle savaş alanı genişledi ve savaş bir dünya savaşı özelliğini kazanmaya başladı.

d. Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girmesi

Dünya savaşı çıktığı zaman, Osmanlı Devleti'nin ne gibi bir durum alacağı büyük devletlerce merak edilmekteydi. Osmanlı Devleti'nin coğrafi yerinin önemi ve özellikle Rusya'ya giden deniz yollarını elinde tutması bakımlarından büyük devletlerin ilgilerini üzerine çekiyordu.

Bu sırada ülke İttihat ve Terakki Partisi tarafından yönetilmekte idi. Bilhassa *Enver, Talat* ve *Cemal* üçlüsü her şeye egemendi. Bunlardan Enver Paşa hemen savaşa taraftardı. Talat Paşa tereddüt içinde idi. Cemal Paşa ise, ilk zamanlarda savaşa karşı idi.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişini hazırlayan ilk olay, gizli olarak imzalanan Osmanlı-Alman ittifak antlaşmasıdır. Daha önce Osmanlılar'ı Üçlü İttifak'a dahil etmeyen Almanya, hem boğazları kontrol edebilmek, hem de savaş cephesini genişleterek İtilaf kuvvetlerini dağıtmak için Osmanlı Devleti'ni, İttifak'a alma çabasına girişti. Nitekim Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki müzakereler 26 Temmuz'da başladı. 2 Ağustos 1914 tarihinde de Osmanlı-Al-

manya gizli ittifak antlaşması imzalandı. Bu gizli antlaşma *Sadrazam Said Halim Paşa* ile Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Baron Von Wangenheim arasında yapıldı. Antlaşmadan, sadrazamdan başka, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Bey ve Meclis Reisi Halil Bey'in haberleri vardı. Bunların dışında ne meclisin, ne padişahın, ne diğer nazırların ne de bu sırada savaşa taraftar olmayan Cemal Paşa'nın haberleri vardı.

Almanya ile yapılan ittifak anlaşması dört maddeden ibaretti. Buna göre;

1 — Avusturya-Sırbistan savaşında Almanya ve Osmanlı Devleti tarafsız kalacaklardır.

2 — Rusya'nın Sırbistan lehine savaşa fiilen müdahale etmesi ve bu yüzden Avusturya ile savaşa tutuşması halinde Almanya da Avusturya'ya yardım etmek zorunda kalırsa, Osmanlı Devleti de savaşa Almanya tarafında katılacaktır.

3 — Osmanlı Devleti, başka bir devlet tarafından tehdit edilirse, Almanya Osmanlı Devleti'ni silahla savunacaktır.

4 — İttifak 1918 yılına kadar devam edecektir.

Görüldüğü üzere, ittifakın ikinci maddesi çok önemli idi. Bu maddeye göre Osmanlı otomatikman savaşa giriyordu. Zira, ittifak imzalanmadan bir gün önce Almanya Rusya'ya savaş ilan etmişti. Bu ise, Osmanlı Devleti'nin hemen savaşa girmesi demekti.

Ancak Osmanlı Devleti, antlaşmanın bu maddesine rağmen hemen savaşa girmedi. Yalnız tedbir olarak genel seferberlik ilan etti. Hükümet, savaşın hareket tarzı takkında fikir edinmek için beklemeyi tercih etti. Bu sırada İtilaf devletleri Babıâli'ye tarafsız kalmasını tavsiye ettiler ve karşılığında da toprak bütünlüğünün korunacağı garantisini verdiler. Osmanlı Devleti ise, şimdiye kadar pek çok defalar verilmiş ve asla tutulmamış olan bu garantiye önem vermiyordu. Bundan sonra hükümet, bir muhalefete uğramamak için Mebuslar Meclisi'ni kapattı ve basına sıkı sansür koydu.

Osmanlı Devleti'nin savaşa fiilen girişini hazırlayan olay ise, iki Alman savaş gemisinin Osmanlılar'a sığınmasıdır. Amiral Suşon kumandasındaki Goeben ve Breslau adlarındaki iki zırhlı, Fransız kıyılarını ve Fransa'nın Kuzeybatı Afrika'daki topraklarını bombaladılar. Ancak peşlerine düşen İngiliz gemilerinden kaçmak zorunda kaldılar ve 10 Ağustos tarihinde Çanakkale Boğazı'na sığındılar. Devletlerarası hukuk kurallarına göre bu gemilerin silahtan arındırılmaları ve savaş bitinceye kadar el altında tutulmaları veya 24 saat içinde kara-

sularından çıkarılmaları gerekiyordu. Ancak bunlar yapılmayınca İngiltere ve Fransa durumu protesto ettiler. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti bunu başka bir yolla hallederek sorumluluktan kurtulma çabasına girişti. Hem iki muazzam savaş gemisine sahip olmak, hem de kamuoyunu daha fazla Almanya tarafına meylettirmek için gemileri satın almaya karar verdi. Gemilerin 80 milyon marka satın alındığını ilan etti. Alman hükümeti de bunu kabul etmek zorunda kaldı. Gemilere Türk bayrağı çekilerek İstanbul limanına getirildi. Goeben'e «Yavuz», Breslau'a da «Midilli» adları verildi. Osmanlı deniz kıyafeti giydirilen Alman subayı ve erleri yerlerinde bırakıldı. İtilaf devletlerinin, mürettebatın değiştirilmesi isteklerine müspet cevap verilerek geçiştirildi. İtilaf devletleri bu iki gemi olayının bu şekilde sonuçlandırılmasının ikili bir oyun olduğunu anlamalarına rağmen daha fazla ileri gidemediler ve bu konu da böylece kapanmış oldu.

Osmanlı hükümeti hâlâ savaşa girmek veya girmemek konusunda kesin bir karar vermiş değildi. Kabinede savaşa şiddetle karşı olanlar vardı. Hükümet Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan ile anlaşma yolları arıyordu, Sofya'ya giden Halil ve Talat Beyler, Bulgaristan ile 19 Ağustos 1914'de bir tür savunma antlaşması imzalamayı başardılar. Oradan Bükreş'e geçtilerse de, Romanya ile bir antlaşma sağlanamadı. Yunanistan ile yapılan görüşmeler de sonuçsuz kaldı.

Osmanlı hükümeti 9 Eylül 1914 tarihinde, 1 Ekim'den geçerli olmak üzere kapitülasyonları kaldırdığını ilan etti. Bu suretle savaşa bir adım daha atılmış oldu. Kapitülasyonların kaldırıldığının ilanı tepkilere sebep oldu. Hatta Almanya bile tepki gösterdi.

Bu sırada Almanya ile Fransa arasındaki savaş bir siper savaşına dönmüştü. Çünkü Alman orduları *Marn Meydan Savaşı*'nda Fransızlar'a yenilmişlerdi. Bu durum, Alman başbakanının daha önce ifade ettiği gibi savaşın 6 ayda bitmeyeceğini gösteriyordu. Bu yüzden de Sadrazam Said Halim Paşa, savaşa girmek için 6 ay daha beklenilmesini istiyordu. Nitekim gerek hükümet arasında, gerekse devlet adamları arasında savaşa girmeme yanlıları artıyordu.

Böyle bir ortamda meydana gelen Karadeniz olayları Osmanlı Devleti'ni savaşa itti. Gemilerin Alman kumandanı Suşon, Karadeniz'e çıkmak için devamlı izin istiyordu. Ancak Osmanlı Vekiller Heyeti 20 Eylül 1914 tarihinde bu isteği reddetti. Fakat, savaş taraftarı olan Harbiye Nazırı Enver Paşa, tatbikat yapmaları ve aynı gün dönmeleri şartı ile, Vekiller Heyeti'nin aldığı karara rağmen Karadeniz'e çıkmalarına izin verdi. Bu gemilerin Karadeniz'e ilk çıkışı 20 Eylül'de oldu. Bunu öğrenen Sadrazam durumu Bahriye Nazırı Cemal Paşa'ya bildirdi. Cemal Paşa da gemilere geri dönmelerini emretti ise de, Suşon ancak

genel karargâhtan emir alabileceğini belirterek kabul etmedi. Gemiler Karadeniz'de dolaştıktan sonra geri döndü.

Bu sıralarda Cemal Paşa savaş taraftarı olmaya ikna edilmişti. İşte Enver-Cemal-Talat üçlüsünün izni ile, Suşon kumandasındaki Yavuz ve Midilli 27 Ekim tarihinde ikinci defa Karadeniz'e çıktılar. Bu gemiler 29 Ekim'de Ruslar'ın Sivastopol, Odesa, Kefe, Novorosisk limanı ve şehirlerini bombaladılar. İki Rus ve bir Fransız gemisini batırdılar. Bu bombalama olayı ile de Osmanlı Devleti fiilen savaşın içine girmiş oldu.

Karadeniz olayları ilk anda padişahı da, hükümeti de şaşkına çevirdi. Vekiller Heyeti'nin, gemilerin Karadeniz'e çıkmasını yasaklayan kararı vardı. Sadrazam derhal Rusya'ya başvurarak barışı korumak istedi. Ancak Rusya buna Osmanlı maslahatgüzarına pasaportunu vermekle cevap verdi.

Savaşın fiilen başlaması, Ruslar'ın 31 Ekim'de Doğu Bayezid'e saldırmaları ile oldu. İngilizler ise 1 Kasım'da Akabe'yi bombaladılar. 3 Kasım'da Rusya resmen Osmanlılar'a savaş açtı. 5 Kasım'da da İngiltere ve Fransa savaş açtılar. Osmanlı hükümeti de İtilaf devletlerine resmen 11 Kasım 1914 tarihinde savaş ilan etti. 14 Kasım'da *Cihad-ı Ekber* ilân eden Osmanlı hükümeti, Rusya, Fransa ve İngiltere'nin sömürgelerinde yaşayan müslümanları ayaklanmaya davet etti.

e. Savaşta Osmanlı Cepheleri

Osmanlı Devleti'nin bu savaşa girmesi İttifak devletleri için büyük bir kazanç olmuştu. Rusya'nın kuvvetlerinin bir kısmını Osmanlı cephesine sevk etmesiyle Almanya'nın Doğu Prusya ve Galiçya cepheleri ferahlamış olacaktı. Süveyş kanalı ele geçirilebilirse, İngiltere'nin en kısa Hindistan yolu kapatılacaktı. İtilâf devletlerinin Irak ve hatta İran petrollerinden faydalanmaları önlenecekti. Almanlar'ın Osmanlılar'dan en önemli beklentileri de, Osmanlı padişahının halife ünvanına dayanarak yapacağı cihat ilanı idi. Bu suretle, dünya müslümanları efendileri olan İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı ayaklanacaklar, bu sömürge imparatorlukları kolayca yıkılacaklardı. Ancak savaşın gidişatı, bu ümit edilenlerin hiç birisinin gerçekleşmesine fırsat vermemiştir.

Osmanlı Devleti bu savaşta dört ayrı cephede ve bölgede çarpışmak zorunda kaldı. Hatta müttefiklerine yardım için Avrupa cephelerine de kuvvetler gönderdi. Ayrıca, Bulgaristan'ı ittifak içine sokabilmek amacı ile bir kısım arazisini bu devlete terketmek zorunda kaldı.

1° — Kafkas Cephesi (Rus Cephesi)

Bu cephe, 1 Kasım 1914'de Ruslar'ın saldırısı ile başladı. Ruslar Pasinler ve Eleşkird'e doğru ilerlemeye başladılar. Ancak, Rus ordusu 6 Kasım'da başlayan ve 6 gün süren «*Köprüköy Savaşları*» ile püskürtüldü. 11 Kasım'da olan «*Azapköy Savaşı*» ile de bir defa daha yenildi. Bunun üzerine Rus ordusu sınırın ötesine çekilmek zorunda kaldı.

Enver Paşa, Kafkaslar'dan yapılacak bir taarruzun ayaklanacak müslümanların yardımı ile başarılı olacağını ve böylece Rus cephesinin çökertileceğini düşünüyordu. Almanlar da onu bu harekete teşvik ediyorlardı. Kafkas cephesine gelen Enver Paşa, bu düşüncesini 3. Ordu kumandanı Hasan İzzet Paşa'ya açarak taarruz emrini verdi. Ancak İzzet Paşa, şiddetli kış sebebi ile bu emre itiraz etti. Enver Paşa da İzzet Paşa'yı azlederek. kumandayı bizzat üzerine aldı.

«*Sarıkamış Harekâtı*» diye geçen taarruz 21 Aralık'ta başladı ve 25 gün sürdü. Özellikle soğuktan Osmanlı ordusu büyük zarar gördü. 90.000 kişi şehit düştü. Ağır zayiata rağmen düşman mağlup edilemedi. Bu hesapsız taarruz, doğu cephesinin savaş gücünü sarstı. Başarısızlığa uğrayan Enver Paşa, Hafız Hakkı Paşa'yı 3. Ordu kumandanlığına tayin ederek İstanbul'a döndü.

Sarıkamış savaşlarından sonra iki tarafta bir yıl kadar beklediler. Bu süre içinde gerekli hazırlıklarını yapan Ruslar 1916 yılı başlarında saldırıya geçtiler. Cephe Komutanlığına Çarın amcası Nikola getirilmişti. Önce bir keşif taarruzu yapan Ruslar, Doğu Anadolu'yu işgal için 14 Şubat'ta genel bir hücuma geçtiler. Nitekim 15 Şubat'ta Erzurum, 3 Mart'ta Bitlis, daha sonra Muş, 19 Nisan'da Trabzon, sonra Bayburt ve Gümüşhane, 25 Temmuz'da da Erzincan ve sonra Van Rus işgaline uğradı.

Bu sırada Doğu'da oturan Ermeniler, Ruslar'dan gördükleri destek ile katliamlara giriştiler. Erkekleri askerde olan savunmasız köyleri yakıp yıktılar. çoluk çocuk, genç ihtiyar, kadın, erkek demeden öldürdüler. Tarihin utanç sahifelerini oluşturan katliamlar yaptılar. Devlet bu sebeple, Ermeni topluluklarını Doğu illerinden daha gerilere çekmeye karar vererek 1915 Mayısı'nda «*Tehcir Kanunu*»nu çıkardı. Bu kanunla Ermeniler daha güvenli olan yerlere göç ettirildi. Tehcir Kanunu'nun çıkarılması, savaş içinde bulunan devlet için normaldir ve bunun sebebi de isyana ve katliamlara girişen Ermeniler'in tutumu idi.

Doğu'da Rus işgali 1917 yılına kadar sürdü. 1917 yılında ise Rusya'da ihtilâl çıktı. Rusya'da karışıklıkların devam etmesinden Osmanlılar faydalanmak istediler. Karşı saldırıya geçen Osmanlı orduları,

Ruslar'ın eline geçen Türk şehir, kasaba ve köylerini teker teker aldılar. Nitekim 26 Şubat 1918'de Erzincan, 27 Şubat'ta Trabzon, 12 Mart'ta Erzurum, 2 Nisan'da Van kurtarıldı. Osmanlı ordusu ilerlemelerini sürdürerek, 93 Harbî'nde Ruslar'ın eline geçen Batum, Kars ve Ardahan'ı aldı. Azerbaycan'a girilerek Bâkû'ya kadar ilerlendi.

Bu sırada Rusya'da yeni kurulan Sovyet Devleti savaştan çekilmek istedi. İttifak devletleri ile Rusya arasında, Lehistan'da Brest-Litovsk Antlaşması yapıldı (3 Mart 1918). Bu antlaşma ile Ruslar'ın 93 Harbî'nde aldıkları Batum, Kars ve Ardahan'ın geleceğinin halk oyu ile tespit edilmesi kararı alındı. Yapılan halk oylaması ile bu yerler Türkiye'ye katıldı. Bu suretle Kafkas Cephesi sona erdi.

2° — Irak Cephesi

Bu cephe İngilizler'in 7 Kasım 1914'de karaya çıkmaları ile açıldı. Fazla bir direnişle karşılaşmayan İngiliz ordusu 21 Kasım'da Basra'yı aldı. Osmanlı hükümeti, Irak Kuvvetleri Genel Komutanlığına Yarbay *Süleyman Askerî Bey*'i atadı. Süleyman Askerî Bey, Irak müslüman halkının göstereceği direniş ve yardıma güvenerek tedbirsizce davrandı ve az bir kuvvetle harekete geçti. Ancak Irak müslümanlarından destek göremedi. İngilizler'in eline geçen Ahvaz kasabasını geri alan ve İngilizler'in faydalandığı Abadan petrol boru hattını tahrip eden Süleyman Askerî Bey, 17 Nisan 1915'te İngiliz ordusu ile Şuaybe civarında yaptığı savaşı kaybetti. Bunu askerlik şerefine yediremeyerek de intihar etti.

Bunun üzerine İngilizler, az sayıdaki Türk kuvvetlerini geri alarak 3 Haziran'da Ammare'yi aldılar. *General Townshend* kumandasındaki bir İngiliz tümeni de, savunması zayıf olan *Kut'ül-Emare*'yi 29 Eylül 1915'de aldı.

Townshend, 160 km. uzaklıkta bulunan Bağdat'ı almak için harekete geçti. Bunun üzerine Osmanlılar, Bağdad'ı savunmak için Kafkas cephesinden de kuvvetler getirterek 29 bin kişilik 5. Tümeni kurdular. Nitekim bu ordu, Townshend kumandasında olarak Bağdad'a ilerlemekte olan İngiliz ordusunu 22 Kasım 1915'de *Selman-ı Pak*'da yenilgiye uğrattı. İngilizler % 30 zayiat vererek ve zorlukla *Kut'ül-Emare*'ye geri çekildiler.

Bu sırada Irak Genel Komutanlığına atanan Alman *Feld Mareşali Fonder Golç Paşa*, Kut'ül-Emare'yi kuşatmakla yetindi. Onun tifüsten ölümü üzerine yerine vekalet eden ve Enver Paşa'nın amcası olan Halil(Kut) Paşa, 3000 kişilik kuvveti ile taarruza geçti. İngiliz

kuvvetlerini yendi. Townshend 12 bin kişilik kuvveti ile birlikte 29 Nisan 1916'da teslim oldu. Tarihlerimizde bu zafere «*Kut Zaferi*» de denir.

Bu zaferden sonra Osmanlılar'ın yapacağı en önemli askeri harekât, Bağdat ve çevresinin savunmasını güçlendirmek ve kuvvetleri dağıtmamaktı. Fakat Alman Genel Kurmayı'nın Hindistan'a sefere çıkılması konusundaki ısrarları sebebi ile Irak'daki 6. Ordu dağıtıldı. Irak'ta bulunan 13. Kolordu, Hindistan yolunu açmak için İran'a girdi. Ruslar'la yapılan savaşta, Rus kuvvetleri Hemedan'a itildi ise de, bu seferden istenilen sonuç alınamadı.

İngilizler ise, Irak cephesi için iyi hazırlıklar yapıyorlardı. Çoğu Hintli 160 bin kişilik bir kuvveti Irak'ta toplamışlardı. Silah, araç ve gereçleri mükemmeldi. Buna karşılık Irak'taki Türk kuvvetlerinin sayısı 17 bin kişi idi. Bu kuvvet silah, araç ve gereç bakımından da zayıftı. Bu ortam içinde İngilizler 10 Aralık 1916'da saldırıya geçtiler. Az sayıdaki Türk kuvvetleri şiddetli bir direniş gösterdiler. Bu sebeple İngilizler Dicle nehrini ancak 23 Şubat 1917'de geçebildiler. Çoğu şehit düşen ve 8 bin kişi kalan Türk ordusu İngilizler'in saldırılarını durdurmaya çalışıyordu. Bölge Kumandanı Halil(Kut) Paşa, bir taraftan savunma yaparken, diğer taraftan da İran'da bulunan kolorduyu geri çağırdı. Ancak bu kolordu geç kaldığı için Bağdat'ı 11 Mart 1917'de boşaltmak zorunda kaldı. Bunun üzerine İngilizler Bağdat'a girdiler. Daha sonra Kerkük'e kadar ilerlediler. Musul Osmanlı kuvvetlerinin elinde iken de Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandı.

3° — *Çanakkale Cephesi*

Türk ordularının diğer cephelerde başarısızlığa uğramasına rağmen, Çanakkale'de kazandığı zafer bir süre için başkenti ve devleti kurtarmayı başarmıştır. Osmanlı Devleti daha savaşa girer girmez, İtilaf devletleri bütün dikkatlerini Boğazlar'a yönelttiler. Eğer Boğazlar'dan geçer ve bu önemli geçiş yolunu ele geçirebilirlerse şu faydalar sağlanacaktı :

1) İstanbul ele geçirilerek Osmanlı Devleti daha savaşın başında savaş dışı bırakılacaktı.

2) Rusya ile bağlantı sağlanarak, müttefikleri olan Rusya'ya gerekli yardımlar yapılabilecekti.

3) Güneyden de sarılacak olan Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kalacaktı.

4) Süveyş yolu güven altına alınabilecekti.

5) Osmanlılar'ın Almanya ile karadan irtibatı kesilerek, birbirlerine yardım malzemeleri göndermeleri önlenecekti.

6) Boğazlar'ın zorlanması bile, Batı Cephesi'ndeki Alman baskısının azalmasına ve tereddüt içinde bulunan bazı Balkan devletlerinin İtilaf blokuna geçmelerine yol açabilecekti.

7) Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kalırsa, Rusya, Osmanlı cephesindeki kuvvetleri Batı'daki esas cepheye gönderebilecekti.

Boğazlar'ın önemini bilen Türk komutanlığı da savaş öncesi gerekli tedbirleri almıştı. 26 Eylül 1914'de Boğaz'ı bütün yabancı gemilere kapatmıştı. Nitekim İngiliz donanması, Osmanlılar'a resmen savaş ilan edilmediği halde 3 Kasım 1914'de Çanakkale Boğazı'na saldırdı. Bu ilk saldırıda Seddülbahir ve Kumkale istihkâmları bombardıman edildi. Bir İngiliz denizaltısı da Mesudiye zırhlısını batırdı.

Boğaz'a esas saldırı ise Şubat 1915'den itibaren başladı. Nitekim müttefikler, ciddi bir karşı koyma ile karşılaşmayacakları sandıkları bu cepheyi açmış oldular. Çanakkale Savaşları Deniz ve Kara Savaşları olarak ikiye ayrılır:

I. Çanakkale Deniz Savaşları

Osmanlı Devleti, Boğazlar'a gelebilecek bir saldırı için bazı tedbirler almıştı. Ancak, yine de Boğazlar'ın tahkimi yeterli değildi. Tabyalarda 137 top vardı. Cephane yeterli değildi. Müstahkem Mevki Kumandanlığına atanan Albay Cevad Bey(Org. Çobanlı) bazı yeni bataryalar kurmuşsa da bu, kâfi değildi. İşte bu eksikliklere aldanan düşman, Boğaz'ı kolayca aşacağını sanıyordu. Fakat Türk milletinin üstün savaş gücü, vatanını savunma azmi ve kararını hiç hesaba katmıyordu.

Müttefik kuvvetlerin ilk denizden saldırısı 19 Şubat 1915'de oldu. Tabyaları uzaktan döven düşman donanması akşama doğru geri çekildi.

25 Şubat'ta yapılan ikinci saldırısı ise Türk tabyalarında ağır zayiatlar açtı. Düşmanın, mayın tarlalarını temizleme çabası topçularımızca engellendi. Düşman donanması bundan sonra bataryalarımızı susturmak için saldırısını devam ettirdi. 2 Mart ve 5 Mart günlerinde saldırılar yaptı. Düşmanın bombardımanı 7-10 Mart günleri arasında da sürdü.

Bu saldırılar sonucu müttefikler, Türk tabyalarının büyük zarara uğradığını, Boğaz savunmasının artık genel bir hücuma dayana-

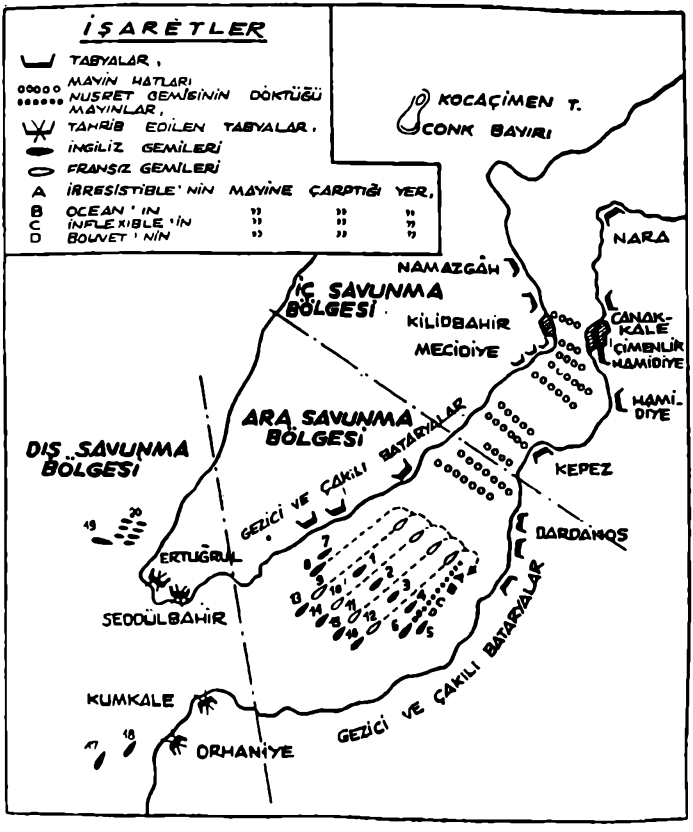

İtilaf devletleri donanmasının Boğaz'a 18 Mart 1915'de hücumunu gösteren krokî

mayacağını zannederek genel bir hücuma geçmeye karar verdiler. Bu genel saldırı 18 Mart 1915'de yapıldı. Saldırıya 15 İngiliz, 7 Fransız zırhlısı ve pek çok yardımcı gemi katıldı. Bir gece önce düşmanın temizlediği mayınlı bölge, Nusret gemisi tarafından geceleyin yeniden gizlice mayınlanmıştı. Belli bir düzenle Boğaz'a giren müttefik donanma, tabyaları bombardıman yağmuruna tuttu. Tabyaların çok zayiata uğradığını zannederek ilerlemesini sürdürdü. Ancak yeniden dökülen mayınlara çarpan ve Türk topçularının isabetli atışlarına hedef olan düşman donanması büyük zayiat verdi. 7 zırhlıları ve pek çok yardımcı gemileri battı veya ağır yaralandı. Zayiatı büyük olan düşman donanması geri çekilmek zorunda kaldı. Böylece Çanakkale Deniz Savaşları düşmanın yenilgisi ile sonuçlandı. Düşman, kara savaşları sırasında da 3 zırhlısını kaybetmişti.

II. Çanakkale Kara Savaşları

Denizde uğranılan yenilgi üzerine düşman, karadan taarruza geçmeye karar verdi. Akdeniz Birleşik Kuvvetleri Komutanlığına J. Hamilton atandı. Emrine 75 bin kişilik bir kuvvet verildi. Genel karargâh Limni adasının Mondros limanı olarak düzenlendi.

Osmanlı Devleti de, düşmanın karadan saldıracağını sezdiğinden 23 Mart 1915'de Alman Generali Liman Von Sanders komutasında 5. Orduyu kurdu. Ordunun asker sayısı 80 bin olup, savaş malzemesi yeterli değildi. Bu ordunun ihtiyat kuvveti 19. Tümen idi ve komutanı da Yarbay Mustafa Kemal Bey'di. Von Sanders, düşmanın nereden saldıracağını kestiremediğinden kuvvetleri toplu halde tutmayı, nereden yüklenirlerse oraya kuvvetleri sevketmeyi planladı.

Düşmanın ilk şaşırtma çıkartması 25 Nisan 1915'de oldu. Türk kuvvetleri düşmanı püskürttü. Müttefikler esas çıkartma bölgesi olarak Seddülbahir'i seçmişlerdi. Bu sebeple 24/25 Nisan gecesinden itibaren burayı bombalamaya başladılar. Daha sonra 25 Nisan'da Seddülbahir ve Teke koyuna çıkartma yaptılar. Her iki yerde de kanlı çarpışmalar oldu. Nitekim Seddülbahir'den düşman atıldı ise de, Teke koyundan atılamadı. Düşman 26 Nisan'da Seddülbahir'e daha güçlü bir çıkartma yaptı. Türk ordusunun bütün direnişine rağmen düşman, Zığındere-Teke-Seddülbahir arasındaki kıyı hattını ele geçirmeyi başardı. Türk ordusunun 1/2 Mayıs ve daha sonra 3/4 Mayıs'ta yaptığı saldırılar da başarılı olamadı. Düşmanın 6 Mayıs'ta başlayan ve 3 gün süren karşı saldırısı Türk askeri tarafından püskürtüldü. Düşman bu bölgede kıyıdan en fazla 4 km. ilerledi ve bundan sonra da bu saldırısı geri püskürtüldü.

Düşmanın 25 Nisan'da çıkarma yaptığı bir yerde Arıburnu idi. Önce bombalanan Arıburnu'na sonra birbiri ardına çıkarma yapıldı. Az sayıdaki Türk askeri büyük bir direniş gösterdi. Düşman ağır zayiata uğramasına rağmen birbiri arkasına çıkarma birliklerini karaya sürdü. Bu sebeple de kıyıda tutunmayı başardı. Düşmanın buradan en önemli hedefi Kocaçimen Tepesi idi. Çünkü burası yarımadanın en yüksek yeri idi. Eğer burası elden giderse Türkler'in Boğaz savunması sistemi çöker ve her şey kaybedilirdi. Alman kurmayların yanlış hesapları sonucu düşman kıyıda kuvvetli birliklerle karşılanmamıştı. Bu ise bir felakete sebep olabilecekti. İşte bu korkunç anda, savaşın yönünü değiştiren Mustafa Kemal Bey oldu.

19. Tümen Komutanı olan ve ihtiyatta bulunan Mustafa Kemal Bey Bigalı'da bulunuyordu. Durumun vehametini görünce ve üstlerinden de bir cevap alamayınca, kendi insiyatifini kullanarak harekete geçti. Tümeninden ayırdığı 57. Alay, Conkbayırı'na doğru ilerlemeye başladı. Düşmanı Conkbayırı'nda karşıladı. Yaptığı konuşma ile askerini coşturan Mustafa Kemal Bey, düşmanı bir km. geriye atarak Kocaçimen'i kurtardı. Bu savaşta 57. alay hemen tamamen şehit düştü. Aynı gün Mustafa Kemal Bey Arıburnu Kuvvetleri Komutanlığına atandı.

Arıburnu'nda bundan sonra savaşlar bir siper savaşına dönüştü. Bu siper savaşlarında bazen iki taraf arasındaki uzaklık 8 metreye kadar düşüyordu. İki tarafta ağır kayıplar veriyordu. 19 Mayıs'ta Türkler'in yaptığı genel bir hücum başarılı olamadı. Bu saldırı da 10 bin şehit verildi. Düşmanın 5 Haziran'da yaptığı karşı saldırı ise püskürtüldü. Bu sırada rütbesi Albaylığa yükseltilen M. Kemal Bey, Arıburnu ile birlikte Anafartalar Bölgesi Komutanlığı'na getirildi.

Arıburnu savaşları olurken düşman, 4 Mayıs tarihinde Kabatepe'ye çıkarma yaptı. Bu çıkarmadan amacı Arıburnu harekâtını güçlendirmekti. Ancak Türk kuvvetleri bu bölgede düşmanı yenerek geriye püskürttüler.

Çanakkale'de en kanlı çarpışmalardan biri de Suvla çıkarmasında ve Anafartalar savaşlarında oldu. Düşman bir taraftan Suvla koyuna çıkarma yaparken, diğer taraftan da Anafartalar'da genel bir hücum yaparak Kocaçimen'i almak istiyordu. Düşman 6 Ağustos'ta, Arıburnu yönünde şiddetli bombardımanda bulundu. Akşama doğru ise Kanlısırt'a saldırıya geçti. Savaş gece de sürdü. Sonuçta düşman saldırısı kırıldı. Düşman ertesi gün yeniden saldırdı. Saldırının amacı Kocaçimen'i almaktı. Türk askerinin şiddetli karşı koyması üzerine düşman, 8 Ağustos'ta saldırı yönünü değiştirdi. Bu sefer Conkbayırı ve Şahinsırt'a saldırdı. Bu saldırı şimdiye kadar yapılanların en şiddetli-

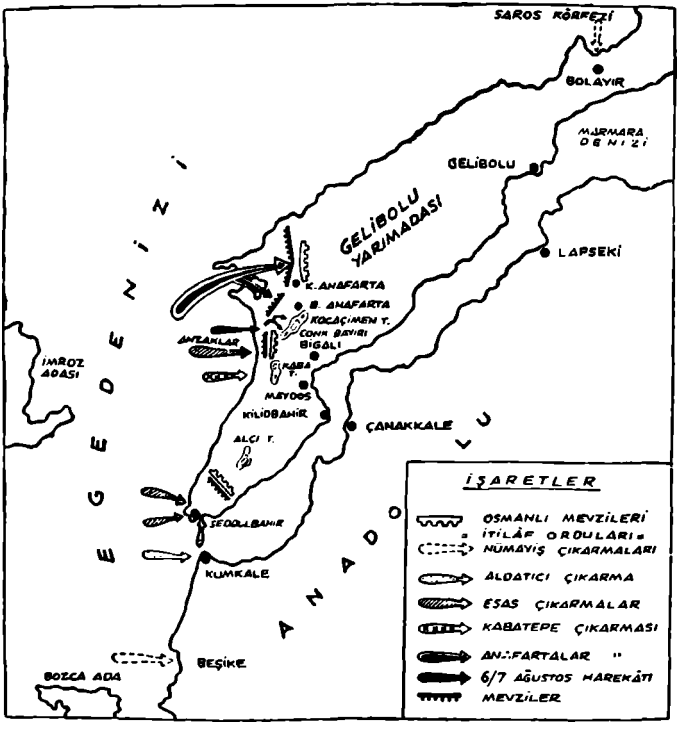

Çanakkale kara harekatını genel olarak gösteren kroki

si idi. Başarılı olunursa Arıburnu cephesi çökebilirdi. Durumun nazikliği karşısında Mustafa Kemal Bey, Von Sanders Paşa'ya derhal bu bölgelerin tek bir komutan emrine verilmesini teklif etti. Bunun üzerine M. Kemal Bey 8/9 Ağustos gecesi, Anafartalar Grup Komutanı olarak atandı.

M. Kemal Bey, 9 Ağustos günü düşmanı geriye atmayı başardı. 10 Ağustos'ta da Conkbayırı'ndan karşı saldırıya geçti. Düşman kısa sürede ezildi. Bozulan düşman deniz kıyısına kadar geri çekildi. Sonucu elde eden M. Kemal Bey de saldırıyı durdurarak, birliklerini Conkbayırı ve Şahintepe'ye yerleştirdi. Bu savaş sırasında düşman, ordusunun yarısını kaybetti.

Çanakkale'de 16 Ağustos'a kadar yeniden siper savaşları başladı. 16 Ağustos'ta düşmanın Kireçtepe'ye yaptığı saldırı püskürtüldü. Mısır'dan getirilen yeni birliklerle takviye edilen düşman, 21 Ağustos'ta Küçük Anafartalar Köyü yönünde yeni bir saldırı düzenledi. 15-20 bin zayiat veren düşmanı yine başarılı olamadı.

Daha sonraları da düşman saldırılarını tekrarlamış, ancak başarılı olamamıştır. Bunun üzerine düşmanın saldırı gücü ve başarı ümidi kaybolmuştur. Başarısız olan müttefik ordusu sessizce geri çekilmeye karar vermiştir. Nitekim 19/20 Aralık'ta Anafartalar ve Arıburnu'ndan, 8/9 Ocak'ta da Seddülbahir bölgesinden çekilmiştir.

Çanakkale savunması, gerek İtilaf devletleri, gerekse Türkler açısından şu sonuçları doğurmuştur:

1) Rusya ile bağlantı kurulamamış ve Ruslar'ın ihtiyaç duyduğu malzemeler İtilâf devletlerince gönderilememiştir.

2) İngiltere ve Fransa'nın itibarları sarsılmış, uğradıkları yenilgi sömürgelerinde bulunan halkın direnişini teşvik etmiştir.

3) Osmanlı kuvvetlerinin Kanal harekâtı engellenememiştir.

4) Bulgaristan'ın İttifak blokuna girmesi sağlanmış ve bu suretle Osmanlı-Almanya karayolu bağlantısı kurulmuştur.

5) Rus ordularının Osmanlı cephesinden Batı'ya sevki engellenmiştir.

6) Rusya'ya yardım yapılamaması sonucu Rusya'da siyasî, ekonomik, sosyal kriz artmış, Çarlık rejimi yıkılarak Sovyet rejimi kurulmuştur.

7) Savaşın 1916 yılında sona erdirilmesi ümidi ortadan kalkmıştır.

Çanakkale savaşlarında her iki tarafta ağır kayıplar verdi. Türk ordusu, bütün güçlüklere rağmen destanlar yarattı. Türk askerinin savaş kudretinin asla kaybolmadığını gösterdi. Türk komuta heyetinin ve kurmaylarının gerçek değerini ortaya koydu. Çanakkale'nin geçilemeyeceği Dünya'ya gösterildi.

4° — Filistin - Suriye Cephesi

İngiliz donanmasının 1 Kasım 1914'de Akabe'yi bombalaması ile bu cephe açıldı. İngilizler 3 Kasım'da Akabe'yi aldılar. Bunun üzerine, bu bölgede bulunan 4. Ordu Komutanlığına, Bahriye Nazırlığı da üzerinde kalmak üzere Cemal Paşa atandı. Şam bu komutanlığın karargahı yapıldı.

Bu sırada Almanlar, Osmanlılar'dan Süveyş Kanalı'na bir sefer düzenlemelerini istediler. Almanlar'ın amacı, Hindistan'dan Avrupa'ya İngiliz birliklerinin gitmesini önlemekti. Cemal Paşa da bu seferden faydalar ümid ediyordu. Mısır'ı kolayca alabileceğini, bu suretle de müslümanların ayaklanmasının sağlanarak kuzey Afrika'nın ele geçirileceğini düşünüyordu.

Bu düşüncelerle I. Kanal Harekâtı hazırlandı. Ancak, böyle bir hareketi bekleyen İngilizler gerekli hazırlıkları yapmışlardı. Mısır'daki kuvvetlerini 25 binden 150 bine çıkarmışlar, kanal boyuna 40 bin asker yerleştirmişlerdi. Donanmalarını da etkili yerlere getirmişlerdi.

Cemal Paşa'nın emrindeki 25 bin kişilik Türk ordusu 11 günde Sina çölünü aşarak, 2/3 Şubat 1915'de kanal civarına vardı. Bir kısım askerler saç kaplı tombazlar ile karşı sahile doğru yola çıkarıldı. Fakat İngilizler'in yaktığı projektörlerin yardımı ile yoğun bir ateşe yakalanan 600 Türk şehit düştü. Top getirilmediğinden ve baskından da sonuç alınamadığından, Cemal Paşa 3 Şubat sabahı ricat etti.

İngilizlerle bu mücadeleler olurken, Hicaz'da da olaylar Türkler aleyhine gelişmeye başlamıştı. İngilizler, para ve mevki vaad ederek Araplar'ı Türkler aleyhine kışkırtıyorlardı. Bir devlet kurma amacında olan ve bu sırada Hicaz Emiri bulunan Şerif Hüseyin de bu oyuna geldi. 27 Haziran 1916 tarihinde yayınladığı bir beyanname ile isyan etti. Fahrettin Paşa'nın savunduğu Medine'ye pek çok saldırılar düzenledi ise de başarılı olamadı. Ancak, Medine dışındaki Hicaz'ı eline geçirdi. 6 Kasım 1916'da krallığını ilan etti.

Araplar'ın bu isyanında, uzun süreden beri faaliyet gösteren gizli cemiyetlerin rolü olduğu kadar, İngilizler'in casus ordusunun ve da-

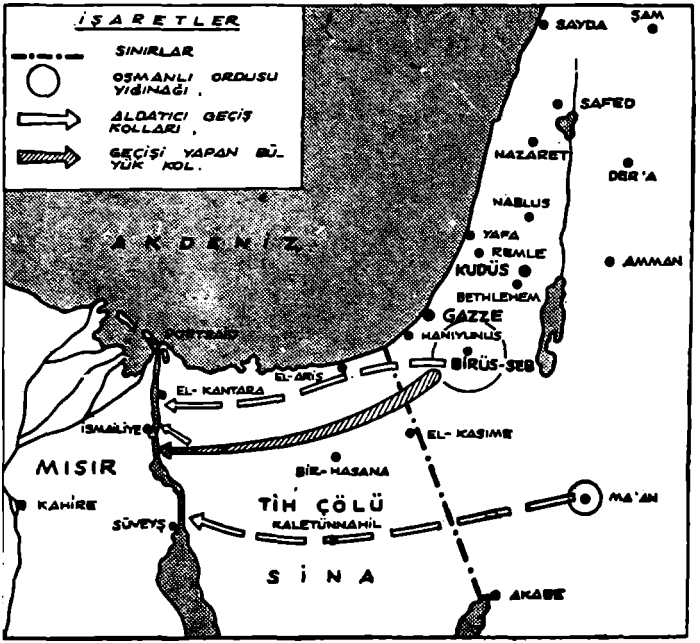

Süveyş harekatını gösteren kroki

ğıttıkları paranın rolü büyük olmuştur. Bu casuslardan Lavrence, Arap yarımadasındaki ayrılık ve ihtilâl hareketlerinin baş hazırlayıcısı idi. İngilizler'in Araplar'ı isyana kışkırtmak için harcadıkları para ise, Batı cephesinde İngilizler'in Fransızlar'a yaptıkları yardımın üç katı kadardır.

Savaş sonrasında Şerif Hüseyin'in oğullarından Faysal Irak'a Abdullah da Ürdün'e kral yapılmıştır. Ancak Şerif Hüseyin 1924'de krallıktan devrilmiş ve Vahhabiler yönetimi ele geçirmişlerdir.

I. Kanal taarruzunda başarılı olunamaması üzerine II. Kanal taarruzu plânlanmıştır. Bu sefere Alman Albayı Von Kres katılmıştır. 10 bin kişi ile girişilen ve 27 Temmuz 1916'da düzenlenen bu baskında da başarılı olunamadı.

II. Kanal taarruzundan da sonuç alınamaması üzerine Osmanlılar kuvvetlerini el-Ariş bölgesine çekerek savunmaya geçtiler. Buna rağmen burada iki zayıf Türk tümeni vardı. Bunu bildikleri halde İngilizler, yine de sıkı bir hazırlık yaptılar. Sina çölüne demiryolu döşediler ve su tesisleri kurdular. Daha sonra saldırıya geçen İngiliz ordusu, zayıf Türk kuvvetlerinin geri çekilmesini sağladı. Türk kuvvetleri Gazze'ye çekilerek yeni bir savunma hattı meydana getirdi.

I. Gazze Savaşı 26 Mart 1917'de oldu. Türk kuvvetleri 20 bin buna karşılık İngiliz kuvvetleri 85 bin kişi idi. Uçaklarla, donanma ve zırhlı kamyonlarla desteklenen İngiliz ordusunun bu saldırısı 24 saat sürdü. Kanlı geçen bu savaşta, Türk askeri vatanını ve namusunu koruma azmi ile çarpıştı. Bu azim düşmanın saldırısını kırdı ve İngiliz ordusu geri atıldı.

II. Gazze Savaşı ise 17 Nisan 1917'de başladı. 3 gün süren ve kanlı geçen bu savaşta da Türk askeri yine destanlar yarattı. Silah, araç ve gereci eksik olan Türk ordusu, kendisinden 4-5 kat fazla olan düşmanı yenilgiye uğrattı. 10 bin ölü veren İngilizler 19 Nisan'da geri çekildiler.

Bu iki başarısızlık, İngilizler'i cepheye daha fazla kuvvet getirmek zorunda bıraktı. 1917 yazını bu amaçla hazırlıklarla geçirdiler. 130 bin kişilik düzenli bir ordu hazırladılar. Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal da Arap kuvvetleri ile bu orduya katıldı. İngiliz ve Siyonizm propagandası ile Suriye'nin yerli halkı da ayaklandırıldı. Buna karşılık bu cephede Türk kuvvetlerinin sayısı 30 bin olup, silah, araç, gereç bakımından da çok zayıftı.

Bu şartlar altında, III. Gazze Savaşı 31 Ekim 1917'de başladı, İngilizler, 7500 kişinin savunduğu Bi'rüs-Seb'i akşama doğru aldılar.

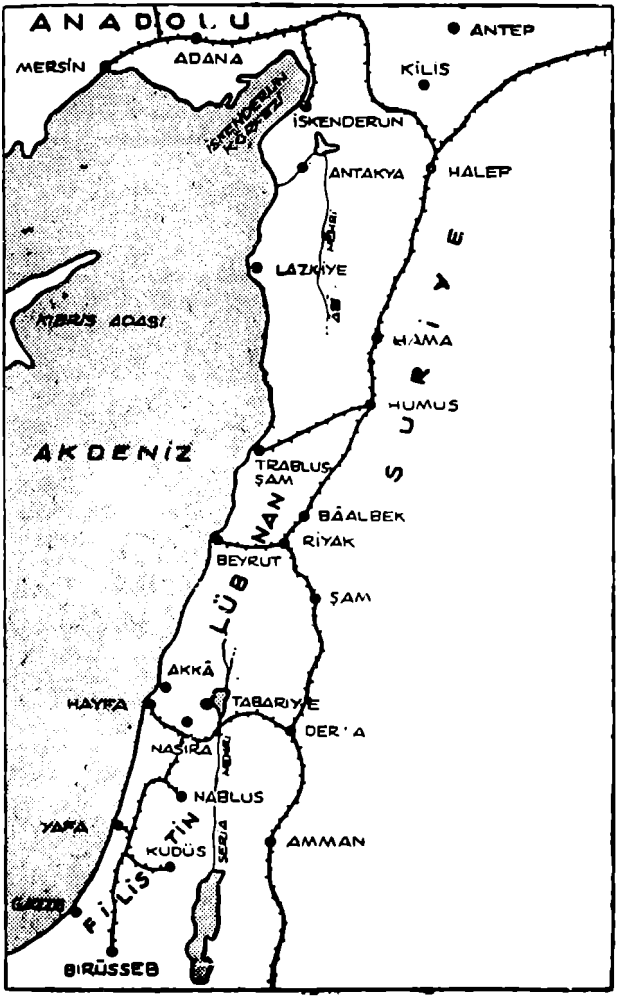

Filistin ve Suriye harekatı bölgesi

6 Kasım'da da Gazze'ye saldırdılar. Bu bölgede savaş öncesi kurulan Yıldırım Orduları Grubu Komutanı olan Falkenhaym, daha geride müdafaa hattı kurmak için Gazze'yi boşalttı. Dolayısıyle 7 Kasım'da Gazze İngilizler'in eline geçti, 15 Kasım'da Cemle, 17 Kasım'da Yafa düştü. Son hazırlıklarını yapan İngilizler 8 Aralık 1917'de Kudüs'e saldırdılar. Burada Türkler'in şiddetli savunması ile karşılaştılar. Ancak aldıkları takviye ve saldırı güçlerini artırmaları sonucu Türk savunması çöktü. Türk kuvvetleri Kudüs'ü boşaltınca, İngilizler 9 Aralık'ta Kudüs'e girdiler. Türk ordusunun 27 Aralık'ta yaptığı saldırı başarılı olamadı.

Saldırıyı bir süre durduran ve yeniden hazırlanan İngilizler, 19 Şubat 1918 tarihinde Şeria nehrinin doğusuna saldırdılar. Erika kasabası İngilizler'in eline geçti. Türk ordu karargâhı Şam'a taşındı. 9 Mart'ta Nablus'a saldıran İngilizler başarılı olamadılar.

İngilizler 26 Mart 1918 tarihinden itibaren Şeria nehrinin doğusuna yeniden saldırdılar. 5 gün süren ve «Şeria Muharebesi» adını alan bu savaşlar sonunda İngiliz ordusunun saldırısı durduruldu. Türk askerinin her türlü yokluğa rağmen gösterdiği bu başarısı, İngilizler tarafından bile hayretle ve hayranlıkla karşılanmıştır. İngiliz ordusunun 30 Nisan'da başlayıp 4 Mayıs'ta sona eren II. Şeria saldırısı da yine Türk ordusu tarafından geri püskürtüldü.

Şeria Savaşları sırasında, Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına Falkenhaym'in yerine Liman Von Sanders Paşa getirildi. İngilizler ise son hazırlıklarını yaparak 19 Eylül'de yeniden saldırıya geçtiler. Bu tarihte Nablus Meydan Savaşı oldu. Fransız ve İtalyanlar'ın bu bölgenin pek çok kıyılarını almaları, Faysal'ın Osmanlı ordusunu arkadan vurması, Suriye'nin yerli halkının isyanı, düşmanın sayı ve cephane bakımından üstünlüğü, Türk ordusunun ağır zayiat vererek geri çekilmesine sebep oldu. Hatta Türk karargâhı ile cephenin bağlantısı kesildi. İngilizler 21 Eylül'de Nasıra'yı işgal ve buradaki 18 bin Türk askerini esir ettiler.

İngilizler bu başarılardan sonra süratle ilerlemelerini sürdürdüler. 23 Eylül'de Hayfa ve Akka'yı aldılar. Şam'daki Türk karargâhı daha kuzeye taşındı. Suriye'nin yerli halkı, daha düşman gelmeden Türk askerlerine saldırıyorlırdı. Nitekim Şam'da kalan Türk askerleri yerliler tarafından vahşice öldürüldüler. Suriye şehirleri üstüste İngilizler'in eline geçmeye başladı. Taberiye'de kahramanca direniş gösterildi ise de, burası da 24 Eylül'de düştü. 1 Ekim'de Şam, 2 Ekim'de Rayak, 3 Ekim'de Baalbek İngilizlerin eline geçti.

Türk kuvvetleri 6 Ekim'de Humus'u boşaltarak Haleb'e doğru geri

çekildiler. Aynı gün bir Fransız donanması Beyrut'a çıkartma yaparak zaptetti. 14 Ekim'de Fransız savaş gemileri Trablusşam ve İskenderun'u aldılar. Halep Türk kuvvetlerince 27 Ekim'de boşaltıldı ve burası da İngilizler'in eline geçti.

Halep'in işgali ile Anadolu doğrudan doğruya tehdit altına girmiş bulunuyordu. Bunu düşünen ve 7. Ordu Komutanı bulunan Mustafa Kemal Paşa, diğer komutanlarla da görüş birliği halinde Haleb'in kuzeyinde savunma tertibatı aldı. İngilizler'in ve Araplar'ın saldırılarını önledi. Bu sırada da Mondros Ateşkes Antlaşması yapıldı.

f. Mondros Ateşkes Antlaşması (30 Ekim 1918)

Savaşın gidişatının Osmanlı Devleti aleyhine olması üzerine Talat Paşa sadrazamlıktan 8 Ekim 1918'de istifa etti. Yerine Ahmet İzzet Paşa getirildi.

İttifak devletlerinden olan Bulgaristan 25 Eylül 1918'de ateşkes istedi. 29 Eylül'de de «Selânik Ateşkes Antlaşması»nı imzaladı. Almanya ise A.B.D.'ne başvurarak 5 Ekim 1918'de ateşkes istedi.

1918 yılı başlarında, yani 8 Ocak 1918'de 14 maddeden oluşan Wilson Prensipleri yayınlanmıştı. Bu prensiplerden Osmanlılar'ı ilgilendirenler; «*Türkler'in oturduğu yerlerde Türk egemenliğinin tanınması, öbür milletlere bağımsızlık veya kendi geleceklerini seçme hakkı verilmesi, Boğazlar'ın uluslararası garanti altına alınması*» şeklinde idi. Ayrıca Wilson Prensiplerinin bir maddesi, «*Devletlerin yeni topraklar alamayacakları, savaş tazminatı alınamayacağı*»nı belirtiyordu. Osmanlı Devleti savaşın bir yenilgi ile sonuçlandığını göz önünde tutarak, Wilson prensiplerinin ilgili maddelerine de güvenerek ateşkes istemek zorunda kaldı. Diğer taraftan Bulgarlar'ın ve Almanlar'ın ateşkes istemesi ve Osmanlılar'ın yalnız kalması, Fransızlar'ın Trakya'yı, İngilizler'in Anadolu'yu tehdide başlamaları ateşkes isteğinin diğer sebepleri olarak görülebilir.

Ateşkes önce, Osmanlılar'ın elinde esir bulunan İngiliz generali Townshend aracılığı ile istendi. Daha sonra görüşmeler Limni adasının Mondros Limanında Agamemnon zırhlısında başladı. Görüşmelere İtilaf devletleri adına İngiltere'nin Akdeniz Kuvvetleri Komutanı Amiral Arthur Galthrope ile Osmanlı Devleti adına Bahriye Nazırı Rauf Orbay katıldı. Üç gün süren görüşmeler sonunda 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandı.

Mondros Ateşkes Antlaşması Türk milletinin idam fermanı hükmünde idi. Türk delegasyonu, İngilizler'in iyi niyetine güvenerek ve

Sevr Andlaşması'na göre Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması

daha fazla yerin elden çıkmasını önlemek amacı ile bu fermanı imzalamak zorunda kalmışlardı. Bu ateşkes ile, orduların terhisi, donanma ve silahların teslimi, ülke içinde ulaştırma ve haberleşme araçlarının İtilaf devletlerinin denetimine verilmesi sağlanıyordu. Ayrıca ülkenin işgalini sağlayıcı nitelikte yoruma açık maddeler kabul ediliyordu. Doğuda bir Ermeni devletinin kurulmasını sağlamaya yönelik hükümler taşıyordu.

g. Sevr Antlaşması (10 Ağustos 1920)

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın hükümlerini kendilerine göre yorumlayan İtilaf Devletleri, Anadolu'yu yer yer işgale başladılar. Donanmaları ile İstanbul'a gelerek padişahı ve hükümeti kontrolları altına aldılar. Osmanlı Devleti'nin son kalan parçalarını da ortadan kaldırmak için planlar hazırladılar. Ancak, bu paylaşma konusunda anlaşamadıkları için Osmanlılar'a sunacakları barış taslağını bir türlü bitiremediler. Almanya, Avusturya ve Bulgaristan ile kısa süre içerisinde barış yapmalarına rağmen, Osmanlı Devleti ile Sevr Antlaşması'nı savaşın bitiminden aşağı yukarı iki yıl sonra yapabildiler.

Nihayet, esas barışa temel olacak olan San Remo Antlaşması'nı 24 Nisan 1920'de imzaladılar. Sonra da Sadrazam Damat Ferit başkanlığındaki Türk heyetine Sevr Antlaşmasını 10 Ağustos 1920'de imzalattırdılar.

Sevr Antlaşması ile Osmanlı Devleti parçalandı. Hemen bütün Trakya, İzmir ve çevresi, Ege Adaları Yunanlılar'a verildi. Suriye, Lübnan ve Kilikya Fransızlar'a, Irak ve Filistin İngilizler'e bırakıldı. İtalyanlar'a Antalya ve çevresi verildi. Doğuda bağımsız bir Ermenistan ve muhtar bir Kürdistan kurulması belirtildi. Boğazlar yabancıların kontrolüne bırakıldı. Kapitülasyonlar daha geniş şekilde yeniden yürürlüğe kondu. Böylece Türk milletinin toprak ve millî bütünlüğü parçalanmış, yaşama hakkı elinden alınmaya çalışılmıştı.

h. I. Dünya Savaşı'nın Sonuçları

I. Dünya savaşı, insan, araç, gereç kaybı, geniş bir anlamda yapılması ve getirdiği sonuçlar bakımından bir dünya savaşı olma özelliğini taşımaktadır. Bu savaşta pek çok şehir ve kasabalar harap olmuş, yüzbinlerce insan ölmüş, yeni silahlar denenmiştir. Büyük devletler, sömürgelerini insan ve maddî kaynaklarını sorumsuzca harcamışlardır. Yenilen devletlerin toprakları küçültülmüş, yeni devletler kurulmuş, askeri kısıtlamalar ve yasaklar getirilmiş, ekonomik yükümlülük-

İŞARETLER

DEMİR YOLU.

1914 DOĞU VE BATI SINIRLARI

BULGARİSTANA SAVAŞA GİRMESİ İÇİN TERKE DİLEN YER [1915]

BREST - LİTOVSK ANDLAŞMASINDAN SON. RA YAPILAN PLEBİSİTLE JOĞUDA İLHAK EDİLEN YERLERİN TAKRİBİ SINIRI [1918]

İTİLAF KUVVETLERİNİN MONDROS MU. TAREKESİ ARDINDE BULUNDUKLARI YERLER [TAKRİBİ]

İNGİLİZLER
FRANSIZLAR
İTALYANLAR
YUNANLILAR
ERMENİLER
GÜRCÜLER

Anadolu ve Trakya'da Mondros Mütarekesi'nden sonraki işgalleri gösteren genel harita

ler konmuş, ağır savaş tazminatları ödetilmiştir. Avrupa'daki güçler dengesi ve dünyanın siyasi haritası değişmiştir. Savaş sonunda Almanya ile yapılan Versailles Antlaşması ile Almanya küçültülmüştür. Alsace-Lorraine Fransa'ya, bir kısım toprakları Belçika'ya bırakılmıştır. Yine Almanya'dan bazı yerler yeni kurulan devletlerden Lehistan, Litvanya ve Çekoslavakya'ya terk edilmiştir. Sömürgeleri diğer devletlerce paylaşılmıştır. Ekonomik, askeri ve siyasi kısıtlamalar getirilmiştir. Dolayısıyla II. Dünya savaşının tohumları bu barışın ağır hükümleri ile atılmıştır.

Avusturya-Macaristan imparatorluğu ikiye ayrılmıştır. Avusturya ile yapılan *St. Germain Antlaşması* ile, bu devletin bir kısmı yeni kurulan Çekoslavakya'ya bir kısmı İtalya'ya, bir kısmı Yugoslavya'ya, bir kısmı Romanya'ya ve bir kısmı da Lehistan'a bırakılmıştır. Ayrıca Avusturya'ya ağır ekonomik kısıtlamalar getirilmiştir.

Macaristan ile yapılan *Trianon Antlaşması* ile Macar toprakları küçültülmüş bazı yerleri Çekoslavakya, Romanya ve Yugoslavya'ya verilmiştir. Yine bu devlet ağır ekonomik kısıtlamalara uğramıştır.

Bulgaristan ile yapılan *Neuilly Antlaşması* ile de Batı Trakya Yunanistan'a, bazı toprakları Yugoslavya'ya bırakılmıştır.

Osmanlı Devleti'ne imzalatılan *Sevr Antlaşması* ise emperyalist devletlerin senelerce düşünülmüş fikirlerinin verilmiş kararlarının acı bir sonucudur. Avrupa devletleri, sadece 1914-1920 yılları arasında Osmanlı ülkelerini paylaşmak için pek çok gizli paylaşma projeleri hazırlamışlardır. Sevr bu projelerin sonucu hazırlanan bir anlaşma olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ancak, büyük devletler Sevr Antlaşması'nın bütün şartlarını uygulama imkanı ve zemini bulamamışlardır. Her şeyi ile Türk olan Anadolu'nun yer yer işgale uğraması, Türk milletinin feryadı ve isyanı ile karşılaşmıştır. Bu isyan teşkilatlı bir direnişe dönüşmüş, dört yıl süren *İstiklâl Savaşı* sonucu Sevres parçalanmıştır. İstiklâl ve hürriyeti elinden alınmak istenen Türk milleti, *«Ya istiklâl, ya ölüm!»* parolası ile düşmana bu imkanı vermemiştir. Kurulan yeni ve modern devlete de Türk milletinin adı verilerek Türkiye denilmiştir.

I. Dünya Savaşı'ndan en kârlı çıkan devlet İngiltere olmuştur. Almanya'nın yenilgiye uğratılması ile adasına gelebilecek tehlikeler ortadan kaldırılmış ve denizlerde de Almanya'nın rekabetinden kurtulmuştur. Ayrıca, Almanya'yı Orta Doğu'dan uzaklaştırarak, bu bölgelerde ekonomik çıkarlarını devam ettirmeyi başarmıştır. Diğer taraftan Rusya'yı etkisiz, Fransa'yı ikinci plana atmak suretiyle dünyanın bir numaralı devleti olmuştur.

Fransa da bu savaştan kazançlı çıkan bir devlet olmuştur. Almanya'nın yenilmesi ve Avusturya-Macaristan imparatorluğunun parçalanması sonucu iki güçlü rakibinden kurtulmuştur. Avrupa'da ve Orta Doğu'da elde ettiği kazançlarla İngiltere'den sonra ikinci devlet haline gelmiştir.

İtalya'da bu savaş sonucunda bazı kazançlar elde etti. Avusturya'dan bazı topraklar aldı. Rodos ve oniki adaya kesin sahip oldu. Ancak İngiltere Fransa'nın tutumu yüzünden fazla gelişme imkanı bulamadı. Bu savaş sonunda Uzakdoğu ülkesi olan Japonya da bazı çıkarlar elde etti.

I. Dünya savaşı sonunda yapılan antlaşmalar, yeni anlaşmazlıklara, yeni problemlerin çıkmasına ve tepkilere yol açmıştır. Bu sebeple de barış devri kısa sürmüş ve dünya yeni bir genel savaşın eşiğine itilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

SON DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU

A. MUTLAKİYET DÖNEMİ

(1876-1908)

i — Büyük Güçler ve Ortadoğu'daki Güç Rekabeti

Sanayi Devrimi'ni takip eden yıllarda ***Büyük güçler*** dediğimiz Avrupa'nın sanayileşmiş ülkeleri, gerek hammadde kaynakları ve gerek ürünlerine piyasa temin edebilmek için emperyalist bir politika izlemeye başlamışlardı(1). Afrika'ya, Orta ve Uzakdoğu'ya açılmışlar, buralarda kendilerine nüfuz bölgeleri, sömürgeler ihdas etmişlerdi. Böylece, Batı devletleri arasındaki güç rekabeti Avrupa dışına aktarılmıştı(2).

Büyük güçler, dünya politikasındaki rekabetlerini Ortadoğu alt sisteminde de sürdürüyorlardı. II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde de Batı, Ortadoğu'da başta iktisadi olmak üzere bazı çıkarlar peşindeydi. Fransa'dan başlayacak olursak, Paris, daha Kanunî zamanından beri Ortadoğu ile ticarî bağlantılar kurmuştu. Ticaret ve gemicilik şirketleri Avrupa ve Osmanlı ülkesi arasında mekik dokurken, bankerleri de Süveyş kanalı projesinin hisse senetlerini kapışmışlardı. Ayrıca, Fransızlar Osmanlı devlet tahvillerini almak suretiyle Türkiye'ye borç vermişler, Düyûn-u Umumiye'nin denetimini ellerine ge-

---

(1) XIX. ve XX. yüzyıllarda «Güç Dengesi» sisteminin işleyişi için, bkz: R. N. Rocecracance, **Action and Reaction in World Politics**, (California, 1963); D. Thompson, **Europe Since Napoleon**, (Middlesex, 1972); A. J. P. Taylor, **The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918**, (Oxford, 1974); F. H. Hinsley, **Power and the Pursuit of Peace**, (Cambridge, 1963); W. L. Langer, **The Diplomacy of Imperialism**, (New York, 1960); R. Alberecht-Carrié, **A Diplomatic History of Europe**, (London, 1958), (ed.), **The Concert of Europe**, (London, 1969).

(2) R. A. Austen (ed.), **Modern Imperialism**, (Mass., 1969); M. E. Chamberlain, «**The New Imperialism**», **The Historical Association**, London, Pamphlet no: 73. 1975.

çirmişlerdi(1). Stratejik açıdan ise Fransa, Kuzey Afrika'ya yerleşmiş ve 1830'da Cezayir, 1881'de Tunus ve 1904'te de Fas'ı işgal ederek Akdeniz'de üç önemli deniz üssü kazanmıştı(2).

İngilizler'in Ortadoğu'yla olan bağlantıları, Hindistan'ı işgal etmelerinin doğal bir sonucuydu(3). Hind sömürgelerine yönelecek muhtemel saldırılara sed çekebilmek maksadıyla Büyük Britanya hükümeti, Hind'e açılan tüm ulaşım yollarını —kara ya da deniz— denetimi altında tutmayı en önemli dış politika unsurlarından biri olarak benimsemişti(4). Osmanlı ülkesi coğrafî açıdan Avrupa için Asya'ya açılan bir köprü durumunda olduğuna göre, Londra, Rus saldırıları karşısında Türkler'i korumak ve kollamak zorunluğundaydı. İşte, bu yüzden Lord Salisbury, Berlin'de Babıâli'nin yanında yer almış, Kongre'de Ruslar'ın toprak kazançlarını Osmanlılar'ın lehine azaltmıştı. Şunu da unutmamak gerekir ki, Salisbury'nin selefleri de aynı politikayı izlemiş ve 1798'de Napolyon'a, 1830'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya ve 1853'de de Ruslar'a karşı Osmanlı ile işbirliği yapmışlar, onu desteklemişlerdi(5).

Rus hükümetinin Ortadoğu politikasına yön verenler, Balkanlar'da ve Suriye'de yaşayan Ortodoks kardeşlerini Osmanlı'nın pençesinden kurtarıp, Akdeniz'de büyük bir *Rus-Ortodoks İmparatorluğu* kurmayı düşlüyorlardı(6). Pan-İslâvcılar, Boğazlar'dan serbest geçiş hakkını elde etmeye çalışıyor, fakat bu hakkın diğer devletlerin savaş gemilerine tanınmamasında bilhassa ısrar ediyorlardı. Petrograd, Boğazlarla ilgili taleplerinin haklı endişelere dayandığını iddia ediyordu. İngiliz ya da herhangi bir Avrupa devletinin donanmasının Çanakkale'den çıkmasıyla Rusya'nın güney kıyılarının kolaylıkla vurulması işten bile değildi. Ayrıca, Çarlık hükümetinin iktisadî yapısı da ticari filosunun Boğazlar'dan geçişine bağlıydı. Bir örnekle belirtilirse, 1880'li

(1) T. Y. Ismael, **The Middle East in World Politics**, (Syracuse, 1974), 1 ve 3. bölümler; A. Williams, **Britain and France in the Middle East**, (London, 1968), başlangıç bölümü.

(2) A. Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti 1858-1911**, (Erzurum, 1970); E. Kuran, **Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti 1827-1847**, (İstanbul, 1957); J. Ganiage, **Les Origines du Protectorat Français en Tunisie 1861-1881**, (Paris, 1859).

(3) **Chatman House, British Interests in the Mediterranean and the Middle East**, (London, 1970).

(4) **H. L. Hoskins, British Routes to India**, (London, 1966).

(5) **A. H. Anderson, The Eastern Question**, 28, 29, 77, 93, 124, 130, 141, 182-202, (London, 1974).

(6) **A. N. Kurat, Türkiye ve Rusya**, (Ankara, 1970), 3. bölüm.

yıllarda Rusya'nın dış satımının yarısı ve hububat ticaretinin de % 80'i Avrupa pazarlarını Boğazlar yoluyla buluyordu(1).

Almanya'nın Ortadoğu politikası ise ihtiraslarla örülmüştü. İkinci Cermen İmparatorluğu'nun Kayzeri II. Wilhelm, Osmanlı ülkesinin Almanya'nın «Dünya Politikası» *(Weltpolitik)* anlayışı içerisinde önemli bir rolü olduğuna inanmıştı. Baltık Denizi'nden Basra Körfezi kıyılarına kadar yayılacak büyük bir dünya imparatorluğu düşleyen II. Wilhelm, Almanya'nın Ortadoğu'ya açılmasının, Balkanlar yoluyla Mezopotamya'ya sızmasının getireceği çıkarların cazibesiyle büyülenmişti. Ortadoğu, Uzakdoğu ve Asya'daki zenginliklere konmak için sadece bir atlama taşı ya da bir geçit yolu değil, fakat aynı zamanda verimli Anadolu yaylası ve Musul ovalarıyla yeni sanayileşmiş Almanya ekonomisine hammadde kaynakları ve dışsatımı için pazar kapılarını açabilecek başlı başına bir Arz-ı Mevud'du(2). Berlin'in *Doğu'ya Açılma Siyaseti (Drang Nach Osten)* daha Alman Birliği kurulmadan önce Lagarde, List ve Rocher gibi Pan-Cermen milliyetçileri tarafından savunulmuştu. Büyük Moltke'de aynı düşünceyi vurgulamıştı(3). Türkiye'yi Alman İmparatorluğu'nun sömürgesi yapma siyaseti aslında 1899 baharında Alman banker ve işadamlarının Marmara Denizi kıyılarından Basra Körfezi'ne kadar uzanacak bir demiryolu hatının döşenmesi için Babıâli'den gerekli tavizi kopartmasından sonra kesinlik kazanmıştı(4). Berlin-Bağdat demiryolu projesi Almanya'ya maden aramacılığından, petrol yataklarını işlemeye, sulama tesislerinin yapımından ticarî ayrıcalıklara kadar külliyetli bir çıkar paketi sağlamıştı(5).

ii — Osmanlı İmparatorluğu, Azınlıklar ve Himaye Sistemi

Büyük güçlerin, Osmanlılar'ı etki sahalarına alabilmelerinin en önemli yolu *Kapitülasyonlar*dı(6). Yükseliş devrindeki Osmanlı padi-

(1) Taylor, **Aynı eser**, 191-196, 229, 238, 243.

(2) I. Geiss, **German Foreign Policy 1871-1914**, 89-90; (London, 1976); P. E. Lewis, **The German Road to the East**, (London 1916); J. L. Wallach (ed.), **Germany and the Middle East 1835-1839**, (Tel Aviv, 1975); R. Seton-Watson, «Pan-German Aspirations in the Near East», **Journal of the Royal Society of Arts**, 64, 31 Mart 1916, no: 3306.

(3) Moltke, **Essays, Speeches and Memoirs**, (London, 1893).

(4) E. M. Earle, **Turkey, the Great Powers and Baghdad Railway**, (London, 1923).

(5) **Public Record Office** (bundan sonra PRO), **Foreign Office** (FO), CP 8664/79, O'Conor'dan Lansdowne'a, İstanbul, 16 Ağustos 1905.

(6) Kapitülasyonlar için, bkz: J. B. Angell, «The Turkish Capitulations», **American Historical Review**, vi, (Ocak 1901), 254-259; N. Sousa, **The Capitulatory Regime of Turkey**, (London, 1933).

şahlarının ülkede ekonomik canlılık yaratması için yabancı ülke yurttaşlarına tanıdığı bu ticarî imtiyazlar verilişlerinden kısa bir süre sonra diğer alanlara da yansımıştı. Böylece kapitülasyonlar, gümrük resim ve vergilerden muafiyetten, ibadet, seyahat, yerleşim ve toprak satın alma özgürlüğüne kadar her türlü imtiyazı kapsayan bir sistem halini geldi. Ayrıca, yine bu sisteme göre, yabancı uyruklular Osmanlı ülkesinde işledikleri suçlardan ötürü Türk mahkemelerine çıkarılmazlar, davalarına konsolosluklarda kendi ülkelerinin adalet sistemine uygun olarak bakılırdı.

Yabancılara tanınan bu hak ve ayrıcalıklar, Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün doruğunda olduğu bir dönemde verilmişti. Ülkenin çıkarları doğrultusunda işlemediklerini farkettiği takdirde kapitülasyonları tek taraflı feshedecek güç Kanunî'nin elinde vardı. Yükselme devrinde Osmanlı padişahları, dünya siyasî sisteminden uzak durmuşlar, diğer devletlerle olan ilişkilerini kendi şartlarını dikte ettirerek geliştirmişlerdi. Ne var ki, XIX. yüzyılda durum değişmişti. Gücünü yitiren Osmanlı Devleti, 1856 yılında Paris Antlaşması'yla Avrupa siyasî sistemi kapsamına alınmış ve bu çerçeve içinde *Düvel-i muazzama*, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî bağımsızlık ve ülke bütünlüğünü koruma yı devletler hukukunun güvencesi altına alınıştı. Bunun tabiî bir sonucu olarak kapitülasyonlar, kanun hükmü kazanmış ve Avrupa'nın sanayileşmiş ülkelerinin Türkiye'yi sömürmesini kolaylaştıran bir yöntem olmuştu. Kapitülasyonlardan yararlanan *Büyük Güçler*, sınaî ürünlerinin fazlasını hiçbir gümrük barajı ile karşılaşmaksızın Osmanlı pazarlarına yığıyorlardı.

Kapitülasyonların Osmanlılar'ı tedirgin eden diğer bir sonucu da «Himâye» *(Protégé)* sisteminin ortaya çıkmasına sebep olmasıdır. Himâye sistemi, ilke olarak, Osmanlı uyruğundan olan bir kimsenin yabancı milliyetine geçerek kendisini himaye eden devletin değil, uyruğu olmaktan istifa ettiği Osmanlı ülkesinde yeni milliyetiyle yaşaması demekti.

Osmanlı ülkesinde yaşayan diğer Müslüman olmayan halkın hak ve görevleri ise *Millet* sisteminin kapsamı içinde belirlenmişti. Bu sistemin ana prensibi, Türk-İslâm medeniyetinin uluslararası ilişkiler anlayışından kaynaklanır(1). Bu inanca göre, dünya, birbirlerine düşman iki kampa bölünmüştür, bir yanda «Darü'l-İslâm» adı verilen «Müslüman» ülkeler, öte yanda ise «Kâfirler»den oluşan «Darü'l-Harb». Böyle iki kutuplu dünyada müslüman devletlere düşen görev, Allah adına Darü'l-Harb'i feth etmek, İslâmiyet'e açmaktır. İşgal edilen top-

(1) Mim Kemal Öke, Ermeni Meselesi 1914-1923, 45 vd. (İstanbul, 1986).

raklarda yaşayan Hristiyan ve Musevî gibi tek tanrıya tapan semâvî dinlerin saliklerine dokunulmaz. «Ehl-i Kitab» adı verilen bu teb'a dilediğince ibadet edebilir, iş ve ticaret yaparak kazançlarını hiçbir engelle karşılaşmaksızın temin edebilirler. Hükümet tarafından miktarı tayin edilen vergiyi (cizye) öderler, askerlik yükümlülüklerinden muaf tutulurlar. Şeriat hükümleri sadece müslümanları bağladığına göre, müslüman olmayanlar Osmanlı hükümetinin denetimi altında kendi kendilerini yönetmekten sorumludurlar. Böylece, Osmanlı toplumu dinî inançlarına göre cemiyetlere ayrılmış bir milletler manzumesidir. Osmanlılar'ın «millet» adını verdikleri müslüman olmayan cemiyetlerin kendi dinî, adlî ve eğitim kurumlarını kurmak yetkisine sahip sınırlı özerklikleri vardı.

Millet sistemi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri hem yönetenleri hem de yönetilenleri memnun eden bir düzen olarak süregelmişse de, XIX. yüzyılda birçok Osmanlı kurumu gibi bozulmaya başlamıştı. Ganimet gibi fetihten elde edilen gelir kaynaklarının kuruması, imparatorluğun devamı için pek çok sosyal hizmeti yerine getirmek zorunda olan Osmanlı hükümetini oldukça güç durumda bırakmıştı. Bu şartlar altında Babıâli, çareyi vergileri arttırmakta bulmuştu. Kapitülasyonlardan yararlanan yabancıların Osmanlı vergi sisteminden muaf olduklarını düşünen müslüman olmayan azınlıklar için himâye sistemi vergi kaçakçılığının en kolay yolu olmuştu. Herhangi bir Batı devletinin milliyetini kabul eden azınlıklar için himaye sistemi vergi kaçakçılığının en kolay yolu olmuştu. Herhangi bir Batı devletinin milliyetini kabul eden azınlıklar için vergi söz konusu değildi.

Azınlıkların himâye sistemini benimsemelerinin ikinci bir sebebi de siyasi idi. Yıkılmaya yüz tutmuş sandıkları imparatorluğun yurttaşları olarak yaşamak azınlıklar için parlak bir gelecek vaad etmiyordu. Avrupa'daki milliyetçilik akımları padişahın Müslüman olmayan uyruklarının imparatorluktan kopma eğilimlerini körüklemişti. Onlar için, yabancı devletlerin himâyesine sığınmak bağımsızlık yolunda atılmış ilk adımdı. 1820 Yunan isyanında olduğu gibi, güçlü hâmileri Osmanlı İmparatorluğu'na baskı yapabilirler ve Padişah'tan o milletin egemenliğini koparabilirlerdi(1). Böylece, Eflâk Boğdan, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na, Balkanlar'daki Slavlar Rusya'ya, Maruniler Fransa'ya, Dürziler ise İngiltere'ye sığınmışlardı.

«Düvel-i muazzama»nın da Osmanlı tebasını himâyesine almakta büyük çıkarı vardı. İlk olarak, Batı'nın Doğu'daki nüfuzu artmıştı.

(1) II. Abdülhamid de bu soruna değinmiştir. **Siyasî Hatıratım**, 121, (İstanbul, 1975).

Kendi milliyetinden ne kadar çok kişi Osmanlı İmparatorluğu bünyesine yerleştirilirse kapitülasyonlardan yararlanması da o denli artacaktı. Himâyeleri altına alınmış grupların Osmanlı İmparatorluğu içindeki konumu Büyük Güçler'in Babıâlî'nin iç siyasetine karışmasına sebep ve fırsat oluyordu. Batı, onların can ve mal güvenliğini bahane ederek, defalarca müdahale ediyor, Osmanlı siyasetine kendi çıkarlarının doğrultusunda yön veriyordu. Ayrıca, Osmanlı Devleti yıkıldığında Büyük Güçler, bu nüfuz bölgelerinden yararlanarak Osmanlı toprakları üzerinde hak iddia etmeyi düşünüyorlardı.

Büyük Güçler'in bu siyasetlerini «Makedonya»,(1), ve «Ermeni» (2), meseleleri çerçevesinde incelemek mümkündür. Balkanlar'da nüfuz bölgeleri elde etmek isteyen Ruslar, daha II. Abdülhamid tahta çıkmadan önce, Bulgarlar'ı Osmanlılar'a karşı tahrik etmiş ve «Balkanlar'ı Türk'ün pençesinden kurtarmak» sloganıyla koyu bir Panslavizm propagandasına girişmişlerdi. Fakat bağımsızlığına kavuştuktan bir süre sonra Bulgar Prensliği Rus nüfuzundan kurtulmuş, Doğu Rumeli'yi ilhak etmişti. Büyük Bulgaristan hülyasının gerçekleştirilmesi içinse bir tek Makedonya'nın işgali kalmıştı. Bu sebeple, Makedonya sorunun bir numaralı tahrikçileri kesilen Bulgarlar 1870'de Fener Patrikhanesi'nden bağımsız ulusal bir Bulgar kilisesi kurmuşlar ve Makedonya'daki Ortodoks mezhebdaşlarını kendilerine doğru çekmeye başlamışlardı. Bulgarlar, Makedonya'daki soydaşlarını Osmanlılar'a karşı isyana teşvik etmekten de kaçınmıyorlardı. Bu durum karşısında Rusya, Bulgarlar'ın yayılmacı emellerinden kuşkulanmış, ve bu kez de Bulgarlar'a karşı olarak Sırplar'ı desteklemeye başlamıştı(3).

(1) Makedonya Sorunu için, bkz: C. Anastasoff, The Movement for Independence Since 1878, (St. Louis, 1938); E. Barker, Macedonia: Its Place in Balkan Power Politics, (London, 1950); D. Silpeyçeviç, The Macedonian Question: Struggle for Southern Serbia, (Chicago, 1958); Krş: N. N. Tepedelenlioğlu, Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar, (İstanbul, 1978); E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, VIII. 146-161, Ankara 1962; A. B. Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele, 450-455, (İstanbul, 1959).

(2) Ermeni Sorunu için bkz: G. Hovanisian, Armenia on the Road to Independence 1918 (Berkeley and Los Angeles, 1967); L. Nalbandian, The Armenian Revolutionary Movement, (Berkeley, 1963); Krş: M. Hocaoğlu, Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, (İstanbul, 1976); M. Hocaoğlu, Ermeni Komitelerinin Amal ve Hareket-i İhtilaliyesi, (İstanbul, 1332); E. Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meseleleri, (Ankara, 1950); S. Koçaş, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, (Ankara, 1967); W. L. Langer, The Diplomacy of Imperialism, (New York, 1960), v. vii ve x. bölümler.

(3) Karal, Aynı eser, 150-151

Batı'da Bulgarlar'ı ve Sırplar'ı Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtan Rusya, Doğu'da da aynı politikayı izlemiş ve Ermeniler'i Babıâli'ye karşı isyana teşvik etmekten çekinmemiştir. Oysa, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni meselesi yoktu. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan II. Abdülhamid devrine gelinceye kadar Türklerle yanyana huzur ve emniyet içinde arkadaşça ve kardeşçe yaşamışlardı. Fakat, Rusya söz konusu savaşta Doğu Anadolu'yu işgal edebilmek için bu bölgede yaşayan Ermeniler'i bağımsızlık vaadiyle Babıâli'ye karşı tahrik etti. Petrograd'ın bu politikasından ürken İngiltere, Rusya'nın Doğu Anadolu'yu da «Balkanlaştırmaya» kalkacağını ve burada yarattığı nüfuzdan yararlanarak sıcak sulara ineceğini tahmin ediyordu. Osmanlı Devleti'nin tek başına Rus tasavvurlarına engel olabileceğinden ümidini kesen Londra, zaman geçirmeden Ermeni sorununu benimsedi(1).

iii — Ayrılıkçı Akımlar ve Avrupa Müdahalesi

Osmanlı İmparatorluğu içindeki ayrılıkçı akımların Büyük güçler tarafından desteklenmesi kısa zamanda uluslararası bir mesele olmuştu. Başta İngiltere olmak üzere Batılı devletler herhangi bir millî bağımsızlık savaşının patlak vermesinin, Osmanlı Devleti'nin isyanı bastırmakta başarılı olduğu takdirde, o ayrılıkçı gücün koruyucusu Avrupa devletinin Osmanlı Devleti'ne silahlı müdahalesini davet edeceğinden çekiniyorlardı. Eğer böyle bir durum gerçekleşirse, müdahale eden güç Osmanlı nezdindeki nüfuzunu kendi lehine değiştireceğinden dünya siyasî dengeleri bozulacaktı. Bu olup bitti karşısında diğer Büyük güçlerin sessiz kalmaları beklenemezdi. Çıkarlarının zedelendiğini gören diğer Avrupa devletleri bozulan düzeni yeniden kurabilmek için bazı önlemler almaya mecbur kalacaklar; birisinin tutumu diğerinin çıkarını tehdit edecek ve böylece karşılıklı çıkar çatışmaları genel bir savaştan başka bir şekilde çözümlenmeyecek duruma ulaşmış olacaktı. Bu sonucu ise, hiç bir devlet arzulamıyordu. Çünkü, genel bir savaş hiç bir yeni çıkar getirmeyeceği gibi, Büyük güçlerin ellerindeki imkânların telef olmasıyla sonuçlanacaktı.

Bu durum karşısında Büyük güçlerin dünya barışını tehdit edebilecek muhtemel gelişmeleri önlemek için iki seçenekleri vardı; ya Osmanlı İmparatorluğu'nu aralarındaki güç dengesinin bozulmamasına çalışarak eşit paylar karşılığında bölüşecek ve bu taksimin artıklarını ayrılıkçı akımlara dağıtacak, yahutta İstanbul hükümetinin azınlıkların durumunu düzeltecek bazı reformları gerçekleştirmesi umuduyla

(1) Karal, Aynı eser, 126-131

Osmanlı İmparatorluğu'nun anayasal bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumayı kendilerine bir görev bileceklerdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi sorunu ele alındığında, Büyük güçlerin II. Abdülhamid'in padişahlığı döneminde bir taksimin gerçekleşebilmesi için hiç bir zaman mutabakata varamadıkları görülür. Plevne'nin düşmesinden sonra orduları Yeşilköy'e dayanan Çar, 1878'de Osmanlı İmparatorluğu'nun taksimini dikte ettirebilecek durumdaydı. Tanınmış Alman Şansölyesi Bismark da Türkiye'nin aleyhinde olsa bile Avrupa barışının korunabileceğine inanıyor ve İngiltere'nin Rusya ile savaştan kaçınmasını öğütlüyordu. Bismark, İngiltere'ye Petrograd'ın kazançlarına karşılık tazminat olarak Süveyş Kanalı'nı ve İskenderiye'yi işgal etmesini öneriyordu(1). Londra hükümeti ise uygulandığı takdirde Türkiye'nin mirasının en büyük bölümünü Rusya'ya devredecek bir plana katılmaya gönüllü değildi. Böylece, Rusya'nın hırsı ile gerçekleştirilmesine ramak kalan Osmanlı İmparatorluğu'nu bölüşme projesi İngiltere'nin girişimiyle bir süre için donduruldu.

O zamana kadar Rus saldırılarına karşı padişahın koruyucusu kesilen Ingiltere, 1897 yılında Osmanlı ülkesinin muhtemel bölüşümünü hoşgörüyle karşılayacağını açıklayınca(2), bu kez Deli Petro'dan beri Türk yurduna göz dikmiş Rusya kendisini Türkiye'nin kurtarıcısı ilan ederek Osmanlı topraklarının olduğu gibi muhafazasını istediğini dünya kamuoyuna ilan etmiştir. Uzakdoğu'da Japonya ile uğraşan Rusya, Ortadoğu'da kargaşalık çıkmasını arzulamıyordu. Avrupa devletlerinin dışişleri bakanlıklarına yolladığı bir notada Petrograd, Rus hükümetinin artık ciddi ulusiararası sorunlar çıkacak olan Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşümünü kesinlikle arzulamadığını temin ediyor ve kendi dış politikasını da bu sonuca engel olacak veya geciktirecek bir şekilde yön vereceğine söz veriyordu(3). Fransa da müttefiği Rusya'nın görüşüne katılıyor ve Dışişleri Bakanı Hanotaux iki hükümetin Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması hakkında uyum içinde olduklarını söylüyordu(4).

Yirminci yüzyılın başında ise Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Nelidof, Çarlık Rusya'nın hiç bir uluslararası çatışmaya sebep olmadan Boğazlar'a sahip çıkmasının ve Osmanlı başkentini işgal etmesinin

(1) **German Diplomatic Documents 1871-1914 (GDD) (London, 1928), 1. cilt, no: II/69, Bismarck'in tamimi, 20 Ekim 1876.**

(2) **PRO, FO, CP, 6323/49, Monson'dan Salisbury'ya, Viyana, 11 Ocak 1896.**

(3) **London Times, 20 Kasım 1896.**

(4) **Documents Diplomatiques Français (DDF) (1871-1914), 1. seri, xiii. cilt, no: 422, Hanotaux'dan Cambon'a, Paris, 24 Ekim 1896.**

mümkün olduğuna inandırmayı başarmıştı. Fakat, Rusya'nın bu projesinin gerçekleşmesine bu kez de Berlin karşı çıkmış ve Alman Dışişleri Bakanı Holstein, «*Bizim iki arkadaşımız mirastan paylarını almadan Türkiye çökmemelidir; Avusturya ve İtalya'ya devredileceklerin hesabı yapılmadan İstanbul'un geleceği hakkında her türlü öneriye hükümet olarak karşıyız*» demişti(1).

«Düvel-i muazzama»nın Osmanlı ülkesinin taksimi konusunda uzlaşamamalarının en önemli nedeni aralarında Türkiye'nin mirasından kimin ne kadar alacağını bir türlü kararlaştıramamalarıydı. Rusya ve Avusturya'nın Balkanlar'da, İngiltere ve Fransa'nın Kuzey Afrika ve Suriye'de İngiltere ve Almanya'nın Anadolu ve Mezopotamya'da, İtalya ve Fransa'nın ise Trablusgarp'da birbirleriyle çakışan emelleri vardı. Bu yüzden, tam anlamıyla bir taksimi gerçekleştirmek yerine «Hasta Adam»ın acil tedavi bekleyen kanseri bünyesinden temizlemek için bir cerrahi müdahaleye giriştiler. Berlin Andlaşması olarak anılan bu ameliyattan amaçları Hristiyanların çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde muhtar ya da bağımsız devletçikler kurarak, bu yöreleri Osmanlı yönetiminden ayırmaktı.

Böylece, 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması(2) ile Türkiye, kendisine tâbi olan Romanya, Sırbistan ve Karadağ prensliklerine tam bağımsızlık tanıyor ve bu ülkelerin Osmanlı bünyesinden kopmalarını kabulleniyordu. Sırbistan, Osmanlı Türklyesi'ne vergi vermekten ve tâbi olmaktan kurtulmakla kalmıyor, Niş sancağını da alıyordu. Romanya'ya gelince Türkiye'den Dobruca sancağını alıyor, fakat Rusya'ya Osmanlı'nın 1856 Paris Antlaşması ile Rusya'dan geri aldığı Güney Moldovia'yı iade ediyordu. 1878'de bağımsızlıklarını kazanan Romanya 1881'de, Sırbistan 1882'de, Karadağ ise ancak 1913'de prenslikten krallık derecesine yükselmişlerdir.

Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'in yönetimini üzerine alıyordu. Tuna ile Balkan Dağları arasında merkezi Sofya olmak üzere bir Ortodoks Slav prensliği, Bulgaristan devletçiği kuruluyordu. İçişlerinde bağımsız olan bu prenslik, Osmanlı Devleti'ne tâbi olacak ve vergi verecekti. Balkan Dağları'nın güneyinde ise Doğu Rumeli eyaleti olu-

(1) GDD, 2. cilt, no: X/19, Holstein, 3 Ağustos 1895.

(2) Berlin Konferansı ve Andlaşması için, bkz: J. C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East** 1. cilt (1535-1914), 189-191, New York 1958; W. N. Medlicott, **The Congress of Berlin 1878-1880**, (London, 1938); G. P. Gooch and A. W. Ward (eds), **The Cambridge History of British Foreign Policy**, 3. cilt, (1866-1919), (Cambridge, 1923), 2-4. bölümler: A. F. Türkgeldi, **Mesail-i Mühimme-i Siyasiye**, (Ankara, 1960), I. bölüm.

şuyordu. Kuzeydoğu Anadolu'da Kars, Artvin ve Ardahan sancakları ve bu arada Batum kazası Rusya'ya veriliyordu. Avrupa devletlerinin arasındaki eşitliği bozmamak ve Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın kazançlarını dengelemek üzere İngiltere önce Kıbrıs'a (4 Haziran 1878), sonra Mısır'a (15 Eylül 1882) sahip çıkmıştı; Fransa Tunus'u işgal etmiş (12 Mayıs 1881) ve Teselya'da Yunanistan'a bırakılmış (2 Temmuz 1881) oluyordu(1).

Berlin Konferansı'yla Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan bölgelerde Türk unsuru az olduğu için buralarda milliyet prensibine göre devletçikler kurmak güç olmamıştı. Fakat, gerek Ermeniler'in yaşadığı Doğu'da ve gerek Makedonya'da ayrılıkçı unsurlar Türk denizinin içinde küçük adacıklar oluşturmaktan öteye gitmiyorlardı. Ermeniler toplu halde bulundukları Anadolu'nun doğusunda ve güneydoğusunda bile Türkler'e nazaran çoğunluk teşkil etmiyorlardı. Erzurum, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Erzincan ve Harran şehirleriyle dolaylarındaki nüfusun ancak % 39'u Ermeni'ydi(2). Üzerinde yaşayan halkın kökleri gözönünde tutulursa, Makedonya bir etnografya müzesi gibiydi. Türkler, Rumlar, Bulgarlar, Sırplar, Ulahlar, Arnavutlar, Yahudiler yanyana yaşamaktaydılar(3). «Vilayet-i Selase» denilen Selânik, Manastır ve Kosova üçgeninden oluşan Makedonya'da sayıca Müslümanlar üstün durumdaydı(4). Bu durumu kavramakta gecikmeyen Avrupa devletleri Berlin Antlaşmasının 23. ve 61. maddeleri uyarınca Makedonya'daki azınlıklar ve Ermeniler lehine Babıâli'nin bu bölgelerde bazı düzenlemeler yapmasını öngörmüştü. Batı, Osmanlı hükümetinin bu yükümlülüğü yerine getirdiği takdirde onun toprak bütünlüğünü korumayı üzerine alıyordu.

II. Abdülhamid, ıslahat konusunda söz vermiş, fakat Avrupa devletlerinin ilgilenmemeleri sonucunda bu tasarılar rafa kaldırılmıştı. Ne var ki ,bu durum karşısında Ermeni ihtilal komiteleri Doğu Anadolu'da yeni bir olay yaratarak Ermeni meselesine Büyük güçlerin bir kez daha eğilmeleri için gerekli ortamı hazırlayacaklardır. 1894'te İn-

(1) T. Y. Öztuna, **Türkiye Tarihi**, 12. cilt, 127-132, (İstanbul, 1965).
(2) Karal, **Aynı eser**, 126
(3) Karal, **Aynı eser**, 146
(4) Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa tarafından yapılan bir istatistiğe göre nüfus durumu şu suretle belirtilmişti:

1,508,507	**Müslüman**
896,497	**Bulgar**
307,000	Rum
100,717	Sırp
99,000	Ulah

Kaynak: Y. H. Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, II/IV, 152, (Ankara

gitlere'nin Van konsolosunun incelemeler yapmak maksadıyla Ermeniler'in yoğun olarak bulunduğu yerlere yaptığı geziyi fırsat bilen merkezi Tiflis'te olan «Hınçak» komitecileri sınırı geçerek, Ermeni uyruklu Osmanlı yurttaşlarını isyana kışkırttılar. Bu arada Sasun kasabasındaki müslümanları kılıçtan geçirdiler. İsyan kısa bir süre içinde fakat oldukça şiddetli bir şekilde bastırıldı. Büyük güçler, Sasun olayları karşısında II. Abdülhamid'i kınamakta gecikmemişlerdi. İngiltere adına Lord Salisbury, Osmanlı hükümetinin Berlin Antlaşması'nın gereklerini yerine getirmediği takdirde Avrupa devletlerinin Türkiye'ye müeyyide uygulamalarını önerecek kadar ileri gitmişti(1).

Makedonya'da ıslahat yapılmasının baş teşvikçileri ise bu bölgenin bağımsızlığını elde edip, Bulgarlar'ın nüfuz alanı aramaya düşmesinden kuşkulanan Avusturya-Macaristan ve Rusya idi. Aslında 1880 gibi erken bir tarihte Osmanlı hükümeti bir «Rumeli Vilayetleri Nizamnamesi» hazırlamıştı. Berlin Antlaşmasının 23. maddesine cevap veren bu nizamnamenin Avrupa devletlerince de uygulanmasında yarar görülmüş, fakat daha önemli uluslararası sorunların doğmasıyla Makedonya ıslahatı unutulmuştu. Bundan faydalanan II. Abdülhamid, nizamnameyi onaylamamış ve söz konusu ıslahat rafa kaldırılmıştı(2). Bulgar komitecilerinin tahrikiyle Makedonya'da cinayetler artınca, bu iki devlet Babıâli'yi sıkıştırmaya başladılar. Ekim 1902'de verdikleri benzeri notalarla Viyana ve Petrograd, Makedonya'da reforma başlanması gereğini Türk hükümetine hatırlattılar. «Düvel-i muazzama», azınlıklar lehine bazı reformlar uygulandığı takdirde bu grupların Osmanlı imparatorluk bünyesinden kopma eğilimlerinin tamamen bertaraf edilmese bile bazı avantajlar kazanılacağını sanıyordu.

Avrupa Ahengi *(Concert of Europe)*, taksim sorununda olduğu gibi Osmanlı ıslahatı konusunda da ortak bir çözüm yaratmaktan acizdi. Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine reform konusunda İngiltere'nin aklında Batı denetimine bağlı yöresel Hristiyanlardan oluşan mahkemelerin ve jandarma örgütünün kurulması vardı(3). Çarlık hükümeti ise, İngiltere'nin Ermeni ıslahatını desteklemesinden kuşkulanmıştı. Petrograd, İngilizler'in Rus sınırında bağımsız bir Ermeni devletçiği kurma arzusunu, tıpkı Bulgaristan'ın tesisinde olduğu gibi, burada da Ruslar'ın Akdeniz'e açılmalarını frenleyecek bir tampon devlet oluşturmak gibi bir maksada bağlıyordu. Rusya'nın ise ikinci bir Bulgaristan görmeye tahammülü yoktu. Bağımsız bir Ermeni Devleti'nin Rusya sınırları içindeki Ermeniler'i kışkırtacağı ve onların bu devlet-

(1) PRO, FO, CP. 6823/80, Salisbury'dan C. Conor'a, Londra, 20 Ekim 1896.
(2) Karal, Aynı eser, 150
(3) Bayur, Aynı eser, 16-17

le birleşmelerine çalışacağı tehlikesi Çarlık hükümetini düşündürüyordu(1). Fransa ise, müttefiği Rusya'yı kızdırmaktan çekiniyordu. Onun için, Paris'in bağımsız bir Ermeni Devleti'nin kurulmasını teşvik etmek gibi bir düşüncesi yoktu. Fransa, ıslahat olarak, Düyûn-u Umumiye Komisyonu'nun yetkilerinin arttırılmasını ileri sürüyor ve komisyonun bu bölgelerde işlemlerini geliştirebilse husûle gelecek ekonomik kalkınmanın yöresel azınlıkların hoşnutsuzluğunu, giderek devrimci ruhlarını körleteceğini savunuyordu(2). İki hükümet birleşerek, Almanya'ya İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ermeniler lehine ıslahat yapılması konusundaki heyecanını söndürücü ve kararlarını frenleyici bir rol oynayacaklarını açıklamışlardı(3).

Makedonya ıslahatı ise sadece Osmanlı Devleti ile Büyük güçler arasında bir sorun olmaktan uzaktı; zamanla Balkan devletlerini de yakinen ilgilendiren bir konu olmuştu. Ne Bulgaristan ne de diğer Balkan devletleri, Babıâli'nin ıslahat tasarısından memnun oldular. Onlar Osmanlı yönetiminin hiç bir şekilde Makedonya'da kuvvetlenmesini istemiyorlardı. Rusya ve Avusturya'ya gelince, bu iki devletin Balkan kuvvetleri ile Osmanlı hükümetini karşı karşıya bırakmak işlerine gelmiyordu. Çünkü, iki taraf arasında çıkacak bir anlaşmazlık kendilerinin de süratle içine çekileceği bir Balkan savaşına sebep olabilir ve sonunda Avrupa barışını bozabilirdi. Bu düşünce ile, Osmanlı Devleti'ne müdahale ederek 21 Şubat 1903'de muhtıra şeklinde bir ıslahat projesi sundular. Tasarıda, Makedonya genel müfettişinin görevinden alınırken Büyük güçlere danışılması, polis ve jandarmanın yabancı uzmanlar tarafından eğitilip denetlenmesi ve asayiş kuvvetlerinin nüfus nispetine göre müslüman ve hristiyanlardan oluşması gibi maddeler vardı.

Islahat tasarısının Babıâli'de incelendiğini duyan Makedonya komiteleri baskılarını arttırmaya başladılar. Bulgarlar'ın Makedonya'nın tümünde gözleri vardı; bu yöreyi ne ıslahatla Osmanlılar'ın yönetiminde bırakmak ne de Rusya ile Avusturya tarafından paylaşılmasını görmek niyetindeydiler. Böylece, terörün artmasıyla birlikte Makedonya'da hayat dayanılmaz hale gelmişti. Bunun üzerine, Ekim 1904'te Rusya ve Avusturya Dışişleri Bakanları Balkanlar'da barışın ve statükonun devamını sağlamak iddiasıyla Mürzsteg'de yeni bir program hazırladılar.

(1) GDD, 2. cilt, no: LX/224. Radolin'den Hohenlohe'ye, İstanbul, 17 Nisan 1895.

(2) DDF, 1. serî. xiii. cilt, no: 21, Montebello'dan Hanotaux'ya, Petrograd, 12 Kasım 1896.

(3) GDD, 2. cilt, no: 8/91-92, Radolin'den Hohenlohe'ya, Petrograd, 29 Ekim 1895.

«Mürzsteg Programı»na göre, Makedonya'da uygulanmakta olan reformların kontrolü için Büyük güçler, Osmanlı genel müfettişi Hilmi Paşa'nın yanında bulunmak üzere özel memurlar tayin edeceklerdi. Bu memurların görevi, genel müfettişin dikkatini hristiyan halkın ihtiyaçları üzerine çekmek; İstanbul'daki elçilerin önerilerini genel müfettişe bildirmek ve hükümetlerini Makedonya'da olup bitenlerden haberdar etmek olacaktı. İkinci olarak, Osmanlı hükümeti Makedonya'da görev yapan asayiş kuvvetlerinin ıslahını yabancı bir generale devredecek; generalin maiyetinde gereği kadar yabancı subay bulunacaktı. İngiltere'nin önerisi ise daha ziyade maddi konularla ilgiliydi. 16 Ocak 1905'te Babıâli'ye sunduğu bir proje ile İngiltere, üç vilayetin mali idaresinin Osmanlı Bankası'na devredilmesini ve bu Banka'nın Selânik, Manastır, Kosova ve bu vilayetlerin sancak ve kazalarının bütçelerinin hazırlanmasını, denetlenmesini ve geliştirmesini istiyordu(1).

Gerek Doğu Anadolu, gerek Makedonya bölgeleri reform konularında Almanya Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir. Uygulandığı takdirde ıslahatın bu bölgelerdeki Osmanlı egemenliğini zedeleyeceğinden korkan Babıâli, bu projelere düşmanca bir tavır almıştı. Almanya ise, Doğu'daki siyasal ve ekonomik yatırımları için iyi niyetine muhtaç olduğu II. Abdülhamid'i kızdırmamaya özen gösteriyordu. Padişah'ın, Ermeni ve Makedonya düzenlemelerine ne kadar karşı olduğunu bilen Berlin hükümetinin İstanbul'daki Büyükelçisi Prens Von Radolin, Sultan Hamid'e sunduğu bir notada «*Dost bir devletin temsilcisi olarak İmparatorluğun yeni reformlara ihtiyacı olmadığını*» belirtmiştir. Radolin, varolan yasa ve kurumların tam ve dürüst bir şekilde işletilebildiği sürece ülkenin ihtiyaçlarına yeterli olduğunu kaydetmiştir. İmparatorluk içindeki karışıklıklara ve düzensizliklere engel olmanın en sağlam yolunun devlet memurlarının seçimine azami dikkat göstermek olacağını anlatan Alman Büyükelçisi, vilayetlere devlete sadık, adil ve dirayetli yöneticiler yerleştirildiği takdirde Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının önlenebileceğini belirtmişti(2).

Büyük güçler arasındaki görüş ayrılıkları sebebiyle Osmanlı uyruğundaki azınlıklar lehindeki reform tasarıları II. Abdülhamid'in saltanatı süresince bir türlü gerçekleşemedi. İngiltere, Ermeni Meselesi'ni ileri sürerek diğer Avrupa devletlerinin Osmanlı hükümeti'ne baskı yapmasında ısrar etmiş, fakat diğerlerinin karşısında yalnız başına donanmasını Çanakkale Boğazı'na kadar getirtmişti. Sultan Hamid, Londra hükümetinin blöfünü görmüş ve 3 Haziran 1895 tarihli bir

(1) Karal, Aynı eser, 157-161

(2) GDD, 2. cilt, no: IX/193. Portalès'den Caprivi'ye, Petrograd, 15 Eylül 1893.

notayla reformları kesinlikle reddettiğini bildirmişti. İngiltere, tehdidini tek başına sürdürmeye cesaret edemedi, donanmasını geri çekti. Makedonya ıslahatı konusunda ise Fransa, İngiltere'den daha baskın çıkmıştı. 2 Aralık 1905'te Fransız filosu Midilli adasını işgal ederek; gümrük, posta ve telgraf merkezlerine el koydu. Bu hareketi ile Fransa'nın Makedonya ıslahatının baş destekleyicisi Rusya'ya yanaşmak, bu jesti ile adı geçen devlete yaranmak istediği belliydi. İşte, bu yüzden II. Abdülhamid'den Makedonya'da bir mali komisyonun kurulması güvencesini aldıktan sonra kuşatmayı derhal kaldırmıştı(1).

iv — II. Abdülhamid Döneminde Türk Dış Politikası

Saltanatı boyunca II. Abdülhamid, gerek Makedonya'da ve gerek Doğu Anadolu'da müslüman olmayan azınlıklar lehine ıslahat yapmayı ısrarla reddetmiştir. Avrupa'nın dikte ettirmek istediği ıslahat uygulandığı takdirde bu bölgelerin özerkliklerine kavuşacaklarını ve bu yöntemle Osmanlı bünyesinden kopacaklarını düşünmüştü(2). Sultan Hamid, 1878'de bağımsız bir Bulgaristan devletçiğinin kurulmasını da Mithat Paşa'nın Tuna boyundaki memuriyeti sırasında bu vilayette uygulamış olduğu yeni yönetime bağlamıştı(3). Büyük güçlerin Mithat Paşa'nın çabalarını takdirle karşıladığını gözlemleyen II. Abdülhamid, Berlin Antlaşması'nın Anadolu ve Rumeli'de uygulanmasını önerdiği ıslahat projelerinin de aynı sonucu vereceğini ve bu yörelerinde Bulgaristan örneğinde olduğu gibi imparatorluktan kopacağını sanıyordu.

Hintliler'i ve onlar gibi nice sömürge halklarının *«mal, mülk ve vücutlarından istifade etmekten»* başka bir şey yapmayan(4) İngiliz zihniyetinin, sıra Osmanlı Devleti'ne gelince azınlık haklarını bir numaralı savunucusu kesilmesinde mutlaka bir ard fikrin olduğunu düşünen Padişah, Londra hükümetinin *«Anadolu ıslahatı namıyla Anadolu'da bir takım prenslik teşkiline sarf-ı mâ-hasal-ı iktidar»* ettiğine inanmıştır(5). İngiltere, Anadolu ıslahatı adı altında Doğu'da tesis

(1) DDF, 1. seri, xiii. cilt, no: 39, Courcel'den Hanotaux'ya, Londra, 9 Aralık 1296; GDD, 2. cilt, no. LX/236, Saurma'dan Hohenlohe'ye, İstanbul, 27 Haziran 1895; FRO, FO, CP. 6958/120, Currie'den Salisbury'ye, İstanbul, 10 Şubat 1897; PRO, FO, CP. 6958/145, Currie'den Salisbury'ye, İstanbul, 23 Şubat 1897.

(2) Başvekâlet Arşivi (BVA), Yıldız Esas Evrakı (YEE), 9/2628/72; Abdülhamid, Aynı eser, 114-115

(3) BVA, YEE, 9/1820/71/4.

(4) BVA, YEE, 9/2006/72/4.

(5) BVA, YEE, 9/2625/77/3.

edilmesi düşünülen özerk bir Ermeni devletinin Akdeniz'e sarkacak Rus akınları karşısında köhneleşmiş Osmanlı İmparatorluğu'ndan «*daha kavî bir sedd-i nümânaat*» oluşturacağını sanıyordu(1). Bu yüzden Sultan Hamid, Doğu Anadolu ıslahatı konusunda büyük bir duyarlılık göstermiş ve İstanbul'daki Alman Büyükelçisine «*Ölürüm de gene Berlin Konferansının 61. maddesini tatbik etmem*» demişti(2).

Islahat konusunda Büyük güçler karşısında direnme başarısının sebeplerini II. Abdülhamid'in dış politikasında aramak gerekir. Padişah azınlıklar lehine birbiri ardısıra, Türkiye'ye müdahaleleriyle Büyük güçlerin Osmanlı topraklarına göz diktiklerini düşünüyordu. Avrupa Ahengi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruyacağını sanmanın büyük bir saflık olacağını belirten Padişah, dış politikaya ilişkin muhtıralarının birinde Berlik Konferansı'nın «... *bizi iğfal ile harpsiz ve vukuatsız mukasemât-ı mukaaeyi vücûda getirmek için*» toplandığını iddia etmişti(3). Saltanatının ilk yılları sırasında karşılaştığı tatsız olaylar, Sultan Hamid'in Batı'nın Ortadoğu siyasetleri karşısında daima kuşkulu, karamsar ve uyanık bir tutum içerisine girmesine neden olmuştu. 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta geçince kendisini tecrübe ve bilgisinin üstünde sorunlar bekliyordu. Bosna-Hersek isyan bayrağını açmış, Sırplar ve Bulgarlar ayaklanmışlardı. Rusya ise bu karışıklıktan yararlanarak Babıâli'ye savaş ilan etmişti. İngiltere başta olmak üzere Avrupa Ahengi devletlerinin kendilerine yardıma koşacakları umuduyla silaha sarılan Osmanlı İmparatorluğu, Rus akınlarına karşı yapayalnız savaş vermiş, fakat yine de Çar'ın ordularının Yeşilköy'e kadar ilerlemelerine engel olamamıştı.

Osmanlı yöneticileri, Petrograd'ın bu haksız saldırısı karşısında uluslararası arenada barışın ve düzenin koruyucusu güç dengesi sisteminin «dengeleyicisi» İngiltere'nin Kırım Savaşı'nda olduğu gibi, Türkler'e yardım elini uzatacağını sanmışlardı. Fakat, Londra, Osmanlı Devleti'ne mühimmat yardımı bile yapmaktan kaçınmıştı. 1293 Savaşı(4) sırasında Londra hükümetinin «*İltizam-ı sükût olarak*», Rusya devleti ile uyuşmak ve uzlaşmak her halde hayırlıdır gibi nasihatlere kalkmış olduğunu belirten Padişah, «*Rusya askeri Ayastefanos'a ka-*

(1) BVA. YEE. 9/2625/77/3.

(2) GDD. 2. cilt. no: LX/201. Radolin'den Hohenlohe'ye, İstanbul, 16 Kasım 1894 ve BVA. YEE. 9/2626/72.

(3) BVA. YEE. 8/2625/77/3.

(4) 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı için, bkz: Y. T. Kurat, «1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri.» **Belleten**, 26, 1962, s. 567 vd; T. Y. Öztuna, **Resimlerle 93 Harbi: 1877-1878 Türk-Rus Savaşı**, (İstanbul, 1969).

dar yaklaştığı esnada mücerred İstanbul'da bulunan Frenkleri ve müste'minleri te'min ve muhafaza için donanmasını cebren Haliç-i Dersaadet'e kadar sokmaya kıyamından başka bir teşebbüsü görülmediğini» üzülerek kaydetmiştir(1). Saltanatının ikinci yılında ise, Berlin Konferansı'nı müteakip, imparatorluğunun beşte ikisini ve uyruklarının yarısının müslüman olan beşte birini —iki buçuk milyon kişi— elden çıkartmaya mecbur kalmıştır.

Devletlerarası politikada Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğini korumasının onun için bir hayatî mesele olduğunu anlayan II. Abdülhamid, Osmanlı hükümetlerinin bir dış politikasının yokluğuna parmak basmış ve bu konuda *«Hükûmet-i aliyyeye muayyen ve mukarrer bir maksat ve meslek olmayıp her meselede serkârda bulunan zat kendi içtihadına göre hareket eylemekte ve adem-i muvaffakiyet halinde halef selefe ve selef halefe isnad-ı kusur ederek arada menafi-i mukaddese-i devlet rehin-i ziya olmaktadır»* demiştir(2).

II. Abdülhamid'in dış politikası ise prensip itibariyle basit, uygulanış yönünden çetrefildi. Padişah'ın dış politikada temel amacı Osmanlı İmparatorluğu'nun barış içinde yaşamasını ve statükonun korunmasını sağlamaktan ibaretti. Fakat, devletlerarası rekabetin ülke üzerinde yoğunlaştığı bir devirde bu siyaseti izlemek oldukça güçtü. Yine de Abdülhamid, Batı'nın Osmanlı ülkesini bir türlü tamamen paylaşamamasının sebebini fark etmekte gecikmemişti. Avrupa devletlerinin bu bölgede birbirleri ile çelişen çıkar ve ihtiraslarının olduğunu gözlemlemişti. Böylece, II. Abdülhamid Osmanlılar'ın «İttifakât-ı Umumiye-i Ecnebiye» dediği Almanya, Avusturya, Fransa, İngiltere, ve İtalya'dan oluşan Avrupa Ahengi'nin önemli sorunları konferans kanalıyla çözme siyasetinin en zayıf noktasını keşfetmiş oluyordu. Abdülhamid siyasal iktidarı boyunca bu gerçeği Batı ile ilişkilerinde büyük bir beceriyle diplomasisinin önemli bir aracı, Osmanlılar lehine bir koz olarak kullanacaktı. Bu gerçeğe bağlı olarak Abdülhamid'in dış siyaseti uluslararası ilişkilerde yeni etkenler oluştukça değişmiş, bu yabancı gözlemcileri şaşkınlık içinde bırakmıştı. İşte, bunun içindir ki II. Abdülhamid'in dış politikasının karmaşık, ne yaptığını bilmez ve çelişkilerle dolu olduğu söylenmişti. Aslında, pragmatik Abdülhamid diplomasisi kaleydoskoptaki renkli parçalar gibi devamlı değişmeler gösterse bile gene de Padişah'ın otuzüç yıllık yönetimi sırasında dış politikasını belirli hareket rotaları içerisinde sürdürdüğü dönemlere ayırarak incelemek mümkündür.

Uluslararası ilişkilerde II. Abdülhamid, saltanatının Berlin Kon-

(1) BVA. YEE. 8/2625/77/3.
(2) BVA. YEE. 9/1820/72/4.

feransı ile XX. yüzyıl başlarına kadar olan dönemde «özgür» bir politika izlemeye çalışmıştır(1). Bu dönemde padişah, hiç bir devlet ile devamlı anlaşma yoluna gitmemiş, desteğini bir devletten diğerine adeta bir saat rakkası gibi oynatmıştır. Abdülhamid, Büyük güçlerden herbirinin Osmanlı desteğine sahip olabilmek için onu hoş tutacaklarını ve prensiplerine saygı göstereceklerini umuyordu. Ancak, bu politikanın uygulamada başarılı olabilmesi için bu devletlerin aralarında siyaset saptamaktan aciz olmaları gerekiyordu. Bu gerçeği gayet iyi kavrayan Padişah, Büyük güçleri mümkün olduğu kadar birbirlerinden ayırabilmek için çeşitli cambazlıklara girişti.

II. Abdülhamid, Fransa'nın Süveyş Kanalı hisse senetlerinin büyük bir kısmını eline geçiren ve Mısır'da bir komiserlik kuran İngilizlere diş biledi̇ğini biliyordu. Aslında, Süveyş Kanalı'nın yapımını gerçekleştiren Fransa, İngiltere'nin bu olupbittisini kabullenmemiş ve Mısır'ı kapmasından çok yakınmıştı. İşte, Osmanlı Padişahı İngiltere'nin unutturmaya çalıştığı bu sorunu Fransa hükümetine değişik fırsat ve sebeplerle hatırlatıyor, Paris'in ulusal gururuna dokunan bu yenilginin iki devlet arasında bir çıbanbaşı gibi filizlenmesine özen gösteriyordu(2).

Fransa ve İngiltere'yi Mısır'da karşı karşıya getiren Abdülhamid diplomasisi, Mezopotamya ve Basra Körfezi'nde de İngiltere ve Almanya arasındaki rekâbeti körüklemeyi bilmişti. Berlin'in «Doğu'ya Açılma Siyaseti»nin gayet açık bir belirtisi olan Berlin-Bağdat demiryolu yapımına başlanması İngiliz Dışişlerini kuşkulandırmıştı. Londra, Almanya'nın Basra Körfezi'ne değin açılacağından ve böylece bu yöredeki çıkarlarını sekteye uğratabileceğinden, daha önemlisi Hindistan sömürgesini (ulaşım yollarını tutmak suretiyle) zor durumda bı-

(1) Biz burada Abdülhamid'in dış siyasetine bir «tarafsızlık» denemesi de diyebilirdik. Zira, Sultan uluslararası arenada hiç bir devletle devamlı yakınlık tesis etmemiş, hasım taraflardan birini diğerine karşı desteklememiş, bilakis düşman tarafları birbirine karşı oynayıp devlete manevra kabiliyeti sağlamıştır. Ancak, bu tip bir politikanın «tarafsız» olarak nitelendirilmesi için uluslararası politikada tarafların birbirlerine hasım paktlara ayrılması veya bir savaşta karşı karşıya gelmesi gerekir. Ne var ki, bahis konusu dönemde Büyük güçlerin karşılıklı ittifakları olmasına rağmen henüz bir kutuplaşmaya gitmemişlerdi. Bu ancak 1900'lardan sonra gerçekleşti. Bu yüzden biz Abdülhamid diplomasisini bir «özgür» siyaset gütme arayışı olarak tanımlamayı uygun bulduk. Kavramlar üzerinde bir tartışma için, bkz: K. J. Holsti, **International Politics**, (London, 1974).

(2) DDF, 2 seri, vii. cilt, no: I/581, Spuler'den Montobello'ya, Paris, 12 Mayıs 1890; L. Ragats, **The Question of Egypt in Anglo-French Relations 1875-1904**, (Edinburg, 1922).

rakacağından korkuyordu(1). Aynı şekilde, Abdülhamid, Tunus ve Libya'da çakışan emelleri olan Fransa ve İtalya'yı da Kuzey Afrika'da birbirlerine düşürebilmek için her türlü diplomatik girişimden kaçınmamıştı(2).

Büyük güçleri her fırsatta birbirlerine düşürmeyi dış politika anlayışının bir mihenk taşı haline getirmiş Abdülhamid diplomasisinin en mükemmel olarak uygulandığı bölge Balkanlar'dı. Berlin Konferansı'nın uluslararası arenaya kazandırdığı Balkan devletçiklerinin herhangi bir şekilde fikir ve güç birliği yapmalarını ve Osmanlı İmparatorluğu aleyhine genişleme siyasetine kalkışmalarını engelleyen Abdülhamid, bu devletleri de birbirlerine karşı oynayarak Balkanlar'da yöresel bir kuvvet dengesinin kurulmasını ve barışın korunmasını başarmıştı. Bulgar yayılmacılığına karşı Yunan unsurunun karşı koyabileceğine inanmakta ve *«çok şükür Bulgarlarla Yunanlılar, birbirlerinden ateş ile su gibi nefret eder»* demektedir. Bu düşünce ile Abdülhamid, Yunanlılar'a karşı yumuşak davranılmasına daima taraftar çıkmış ve Berlin Andlaşması'ndan sonra onlarla anlaşmazlıkların kesin olarak halledilmesi için Girit adasının bile kendilerine verilmesini düşünmüştü. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Petrograd ile müttefik olarak hareket eden Romenler'i Rusya'dan koparmaya çalışmış ve Besarabya'nın Ruslar'a kaptırıldığını hatırlatarak Romanya'yı bu konuda ikna etmeyi başarmıştı(3). Balkanlar'da Rusya'nın saldırgan emelleri karşısına Avusturya'yı dikmiş ve bu yolla statükonun korunmasını sağlamıştı.

Rusya'nın Balkanlar'da yayılmasını durdurmak için Rus emelleri karşısına sadece Avusturya'dan bir set çekmenin yeterli olmayacağını anlayan II. Abdülhamid, Petrograd hükümetiyle uzlaşma yoluna gidilmesi taraftarıydı. *«Boğazlar'daki manii ortadan kaldırmak şüphesiz Ruslar için mühimdir. Fakat bizim için Boğazları elimizde tutmanın hayati bir ehemmiyeti vardır»* diyen Padişah, Boğazlar'ın İngiltere veya herhangi bir Avrupa devleti tarafından Rusya'ya saldırmak için bir geçit yolu haline getirilmeyeceğine dair güvence verildiği takdirde Petrograd'la anlaşabileceğini iddia ediyordu(4).

Ruslar'ı Osmanlı İmparatorluğu ile barış içinde bir arada yaşamaya zorlayabilmek için Sultan Hamid, Japonya ile bile anlaşmayı düşünmüştü. Ruslar'ın hem Ortadoğu, hem de Uzakdoğu'ya yayılma siyasetleri olduğuna değinen Padişah, Japonya'nın da Osmanlı impara-

(1) Earle. Aynı eser, 3. bölüm.
(2) Kuran. Aynı eser, 544-546.
(3) Karal. Aynı eser, 187-189.
(4) Abdülhamid. Siyasi Hatıratım, 166. (Hareket Yayınları, İstanbul, 1973).

torluğu gibi Petrograd'ın emperyalizminin kurbanı olduğunu söylemiş ve bu iki mazlum ülke arasında yakınlaşma sağlayabilmek için duygusal bir zeminin varlığına dikkatleri çekmişti. II. Abdülhamid'in «*Japonya'nın muaffakiyeti bizi memnun eder, onların Rusya'ya karşı kazandıkları zafer bizim için de zafer sayılır*» demesi saldırgan bir komşuya karşı aynı kaderi paylaşan bir ülke liderinin sadece iyi niyet ve dileklerinin belirtisi değildi. Abdülhamid, Rusya'nın tüm kuvvetini Uzakdoğu'ya nakletmesinin Karadeniz'deki saldırı gücünü azaltması demek olduğuna işaret etmiş, bu cephede ellerinin bağlanmasının Türkiye üzerine hücum ihtimalini azalttığını ve bu suretle Osmanlı Devleti'nin rahat bir nefes alma imkânını bulacağını savunmuştu(1). Abdülhamid, Japonya ile bir an önce Rusya'ya karşı ortak bir cephe oluşturmak istiyordu. Bu konuda,

> «*Rusya asırlardan beri her iki devletin de müşterek düşmanı olduğuna göre, Japonya ile aktedeceğimiz ittifakların temin edeceği faydaları ciddi olarak mütalaâ etmek icap eder. Her ne kadar aramızda daimî bir diplomatik münasebet dahi mevcut değil ise de böyle bir andlaşma her iki tarafa da faydalı olabilir.*»

demişti(2). Japonlarla yakınlaşmayı başlatabilmek amacıyla Ertuğrul fırkateynini Uzakdoğu'ya yollamış, fakat iki ülke arasındaki ilişkilerin ciddi bir şekilde geliştirilmesindeki coğrafi engellerin adetâ bir kurbanı olarak talihsiz gemi sulara gömülmüştü.

Dış politika anlayışı Abdülhamid'e yeni ufuklar araştırmayı ne kadar dikte ettiriyorsa da, Padişah eski dostlarını tamamen unutmak niyetinde değildi. İngiltere, senelerce Osmanlı Devleti'ne, destek olmuş, toprak ve anayasal bütünlüğünün korunması hakkında güvence vermişti. Fakat, Abdülhamid İngiltere'nin bu geleneksel siyasetinden Mısır'ı işgal ettikten sonra vazgeçtiğini ifade eder. Hindistan yolunu eline geçiren Londra hükümetlerinin artık Osmanlılar'a ihtiyacı yoktur. Padişah, İngilizler'in bazı sinsi planları olduğuna değinir. Bunların başında, Mısırlılar arasında milliyet fikrini yaymak suretiyle Mısırlılar'a Türk düşmanlığı telkin etmek, hilafetin Arapların hakkı olduğu kanaatini kökleştirmek ve fırsat çıkınca dünyada, 56 milyon müslüman nüfusuna sahip olduğu için Arabistan'ı da hakimiyeti altına alarak müslümanlarca kutsal olan Mekke ve Medine'yi elinde bulundurmayı da gözüne kestirmiş olmaktadır. II. Abdülhamid, İngiltere'nin bu maksatla Aden'i bir karargah haline getirmiş olduğunu, ilmi

(1) Abdülhamid, Aynı eser, 165
(2) Abdülhamid, Aynı eser, 136-137

tetkikler bahanesiyle Arabistan'a bir hayli casus gönderdiğini ve kabile reislerini madden destekleyerek onları kendisine karşı tahrik ettiğini kaydetmekteydi. İngiltere'nin bu planlarına karşı Abdülhamid, müslümanlar arasındaki birliği dini bir propaganda ile arttırmaya çalışmış ve muhtemel bir İngiliz saldırısına karşı kolaylıkla asker sevkini sağlamak suretiyle Arabistan'ın savunulması için Şam'dan Mekke'ye giden Hicaz Demiryolları'nı yaptırmıştı(1).

Bütün bunlara rağmen Sultan Hamid, Londra'nın tamamen güçendirilmesine ve İngiltere ile bağların bir daha düzelmeyecek bir şekilde koparılmasına karşıydı. Çünkü, Abdülhamid İngiltere'nin uluslararası politikada düzenin ve barışın korunmasında önemli bir rolü olduğunu ve söz konusu ülkenin adeta bir manivela gibi hareket ederek devletler arasındaki dengeyi sağladığını biliyordu. Bunun için Padişah, 1890 yıllarından itibaren Osmanlı Devleti'nin eski gücünü bulacağından artık ümidini kesen ve onu kendi kaderine terk eden İngiltere'ye bir takım problemler çıkartıyor ve Londra'yı Devlet-i Aliyye'nin hala işbirliğine ihtiyaç duyulan hatırı sayılır bir güç olduğuna inandırmaya çalışıyordu(2). Bu amaçla Basra Körfezi'ne ve Yemen'e ordu yollamış ve senelerce unutulmuş bu Arap ülkelerini yeniden Osmanlı bayrağı altında birleştirmek istemişti(3).

XX. yüzyılla birlikte Padişah, *«Devlet-i Aliyyece fevkalâde asker beslemeyi ilcâ eden mehâzir-i bertaraf etmek için şimdiye kadar ittihâz olunan meslek-i bitarafiden ayrılıp, iki şık olan devletlerden bir tarafın ittifakına istinâd etmek»* gerektiğini anlamıştı. Abdülhamid'in yirmiyi aşkın yıldır sürdürdüğü «bağımsızlık» politikasından vazgeçmesinin yegâne nedeni maddî imkansızlıklar değildi. Padişah, uluslararası sistemin gittikçe esnekliğini kaybedip, bir taraftan Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan oluşan Üçlü İttifak ve diğer yandan da bu gruba karşı İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yakınlaşmaları sonucu kutuplaşması ile tarafsız bir devletin manevra sahasının gittikçe daralacağını ve böylece bu koşullarla tarafsızlık politikası yürütülmeyeceğini savunmuştu. Şimdi, sorun oluşmakta olan kutuplardan hangisine katılmaktı. Bu konuda Abdülhamid oldukça titiz davranmıştı. Padişah, *«ittifak edeceklerimizin bize ne gibi ahvalde ne türlü muavenet edeceklerinin ve kezâlik Devlet-i Aliyye tarafından ne yolda muavenet bekleyeceklerinin... ve Devlet-i Aliyye'nin bi-taraf kal-*

(1) Abdülhamid'in «Pan-İslâm» politikası için, bkz: Her Majesty's Stationary Office (HMSO) Handbook, Mohammedanism in Asia, X. cilt, 1920; G. Antonius, The Arab Awakening, (New York, 1934), 5. bölüm; krş: Abdülhamid, Aynı eser, 3. bölüm.

(2) BVA, YEE, II/989/120/5; Atıf Hüseyin, Defter II, Y-255. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi.

(3) PRO, FO, CP., 2431 ve 2437.

ması halinde göreceği zarar ve dahil-i ittifak olması takdirinde edeceği kârın neden ibaret olduğunun» hesaplanması gerektiğini vurgulamıştı(1).

Bu anlayışla yapılan muhasebe sonunda Babıâli, Almanya'ya yanaşmaya karar verdi. Osmanlılar'ın Almanya'ya yakınlık duymalarının nedenlerinden biri her iki millet arasındaki benzerlikler olduğu söylenmişti. Hatıralarında ağırbaşlılık, sabır, dürüstlük, tahammül gücü ve misafirperverliğin iki milletin ortak niteliklerinden olduğunu yazan Osmanlı Padişahı, en önemli olarak Almanlar'ın da Türkler kadar yiğit ve cengâver olduklarını ve geçmişte nice imparatorluklar kurduklarını belirtmişti(2). Bunun dışında Almanya, Fransa ve İngiltere'nin aksine imparatorluk sınırları içindeki hiçbir müslüman ülkeyi almamıştı. İkinci Alman *Reich*'inin Osmanlı Devleti'nin politikalarına saygı ve anlayış gösterdiği Babıâli'nin gözünden kaçmamıştı. Berlin, Ermeni sorunun patlak verdiği sıralarda İngiltere gibi azınlıklar lehine ıslahat yapılmasında ısrar etmemiş ve Batı'nın Abdülhamid'i «Kızıl Sultan» diye karaladığı zamanlarda II. Wilhelm, Padişah'ı ziyarete gelmişti. Türkiye'deki ziyareti sırasında Kayzer, Şam'da etrafını çeviren Araplar'a «*kendisinin tüm müslümanların yakın bir dostu olduğunu*» belirtmişti.

Abdülhamid için bu jestler yeterli değildi. Padişah, ittifak oluşturmanın şartı olarak Berlin hükümetinden Avusturya-Macaristan'a tesir etmesini, söz konusu devletin Balkanlar'da Osmanlı Devleti aleyhine gelişecek yayılma politikasını engellemesini istiyordu. Abdülhamid, Almanya'nın rolünü,

> *«Avusturya'nın menaifini bir şehrin sularını çevirmek gibi başka cihete atfederek o cihetten göstermek, yani Bosna-Hersek cihetinden Selânik üzerine olan meyelânını ve Balkanlar cihetinden adeta Dersaadet'e doğru vukuu melhûz bulunan harekatını katetmek ve bu fırsattan istifade ile menba-ı fesad olan Sırp ve Romanya gibi küçük hükümetler üzerine Avusturya'nın sıkletini tahmil eylemek ve bu suretle hukuk ve menâfimizi ve hududumuzu velhasıl devletin müstakbelini temin etmek»*

olarak açıklamıştı(3).

---

(1) BVA. YEE. 9/2627/72/4.

(2) Abdülhamid. Aynı eser. 136-137

(3) BVA. YEE. 8/2609/77/3. Abdülhamid'in bu siyaseti başarılı olmuş. Sultan'ın hal'inden sonra bile Avusturya yayılmacılık politikasını Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde olan Makedonya'ya doğru değil de bağımsız bir devletçik olan Sırbistan'a doğru yoğunlaştırmıştı. Unutulmamalıdır ki, Birinci Dünya Savaşı da fiilen Avusturya'nın Sırbistan'a saldırmasıyla başlamıştı.

II. Abdülhamid, bir yandan Almanya'ya yanaşmakla beraber, diğer yandan da Üçlü İttifak'a girmenin sakıncalarını görüyordu. Bu devletlerle Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanacak bir ittifak Türkiye için önemli sorunlar çıkarabilirdi. Padişah, «*Avusturya (ve Almanya) gibi bazı devletler menfaatleri iktizasınca muharebe arzusunda olup, husûl-ü fâide-i zaide için bizi dahi daire-i ittifaklarına almak isterlerse de, bizim onların kucaklarına atılmaktan bir faidemiz olmayıp bilakis, menfaatimiz sulhun bekâsında*» bulunmaktadır diyordu(1).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın acı anılarını zihninde yaşatan II. Abdülhamid, büyük güçlerden birini veya koalisyonunu hasım alacak bir genel savaştan çekiniyordu. Çünkü, eğer bir daha böyle bir durumla karşılaşırsa, Babıâli bu zelzeleyi imparatorluğun beşte birini dağıtmakla atlatamaz ve tümünü tasfiye etmek zorunda kalırdı. Padişah'ın bu konudaki haklı kuşkusunun sonucu olarak Osmanlı Devleti, Alman İkinci *Reich*'ı ile bu yakınlaşmadan oluşacak yararları kullanabileceği, sorumluluklarından ise bağışık kalabileceği bir ilişki çerçevesi kurmayı başarmıştı. Berlin ile ilişkilerin resmi ve siyasal içerikte olacağı yerde iktisadi düzeyde gelişmesini yeğleyen Abdülhamid, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ekonomisine katkısı ve bu konuda mali yatırımları olduğu takdirde bu çıkarları korumak için Devlet-i Aliyye'yi herhangi bir önemli tehlike karşısında yalnız bırakmayacağına inanıyordu. Aslında, ihalesini Alman sanayicilerinin aldığı Haydarpaşa-Basra Demiryolu projesi sadece Türk ülkesini ekonomik kalkındırma planının bir parçası değil, aynı zamanda da yurt savunması için tasarlanmış yarı-resmi bir tertip idi(2).

v — II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi

Bilindiği gibi Filistin Meselesi, II. Abdülhamid döneminde özel bir yer tuttuğu için burada özetlenecektir(3). Tarihi perspektif içinde değerlendirdiğimizde Filistin Meselesi'nin 1880'li yıllarda dünya siyasetine giren Siyonizm'den kaynaklandığı görülecektir. Rusya başta olmak üzere tüm Avrupa'da alevlenen Yahudi aleyhtarlığının (Anti-Semitizm) aşırı boyutlara ulaşmasıyla Museviler, baskı ve zulüm altında kalmışlardı. Irkdaşlarının bu durumu karşısında bazı Yahudi dü-

(1) BVA, YEE, 9/2627/72/4.

(2) Ayrıca, demiryolunun siyasal-stratejik önemi de gözden uzak tutulmamalıdır. Bkz: Earle, Aynı eser, 33-35

(3) Bu bahis, Doç. Dr. Mim Kemal Öke'nin **II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi**, (İstanbul, 1981), adlı kitabından özetlenmiştir.

şünürleri, Museviler'in konukları oldukları uluslarla birarada yaşamalarının mümkün olmadığına inanmışlardı. Siyonizm'in öncüleri olan bu düşünürler, Museviler'in ayrı bir millet oluşturduğunu savunmaya başlamışlardı. Siyonistler'e göre «Yahudi Sorunu» ancak Yahudilerin bağımsız bir devlet olarak kendilerine ait bir ülkede, hiçbir yabancı yönetimin zulüm ve baskısına tâbi olmaksızın, özgürlük içinde yaşamalarıyla çözümlenebilirdi. Siyonistler'in vatan olarak kabul ettikleri ülke Museviler'in tarihî ve dinî bağlarla bağlı olduklarını düşündükleri Filistin'di. Modern Siyonizm'in kurucusu Dr. Theodor Herzl'in danışmanlarından Max Bodenheimer, Siyonizm'in amaçlarını şöyle dile getirmişti: «*Bizim düşlerimizin kanatları vardır, sınır tanımazlar. Yahova'nın Eski Ahit'te vaad ettiği Nil'den Fırat'a kadar tüm bölgeler Yahudi kolonizasyonuna açılmalıdır.*»

Filistin'e yerleşmek isteyen Siyonistler bu amaçlarına ulaşabilmek için bu meseleyi uluslararası platforma çıkartmak ve uluslararası forumlarda tartışmak suretiyle çözebileceklerine inanmışlardı. Şöyle ki, onlara göre, Filistin Meselesi dünya politikasının gündemine girdiği takdirde dünya politikasına yön veren devletlerin (İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya ve Avusturya'dan oluşan Büyük güçler) bu soruna eğilmeleri sağlanabilirdi. Demek ki, Siyonistler amaçlarına ulaşabilmek için kasıtlı olarak bir Filistin Meselesi yaratmışlar ve bu sorunu Büyük güçlerin Museviler'in lehine çözümlemeleri için tüm çabalarını seferber etmişlerdir. *Bir başka deyişle, Siyonistler Hristiyanlık âleminin tarihte Museviler'e revâ gördüğü mezâlimleri Filistin'de tazmin etmelerini taleb etmektedirler. Böylece, o güne kadar Avrupa'da süregelen Musevi-Hristiyan çatışması, Filistin'de Musevi-Hristiyan işbirliğine dönüşecektir.*

Filistin'in Osmanlı yönetiminde bulunması Siyonistler'in tüm teşebbüslerini Türkiye üzerinde yoğunlaştırmalarına sebep olacaktır. Osmanlı Devleti'nin malî zorluklar ve iktisadî darboğazlar içinde olduğunu gören Siyonistler'in lideri Dr. Herzl, devrin Padişahı II. Abdülhamid'i ikna edebilmek için Türkiye'ye bir takım maddi hizmetlerde bulunmayı önerdi. 19 Mayıs 1901'de Sultan Hamid'le görüşen Herzl, padişaha Osmanlı borçlarının tamamiyle ödenmesine ilişkin bir muhtıra takdim etti. Bu muhtırada Herzl, banker arkadaşlarının, Osmanlı borçlarının birikmiş faizlerinin ve ana meblağlarının ödenmesi için otuz milyon sterlini temin etmeye söz verdiklerini belirtti. Bu Avrupalı tahvil sahiplerinin paralarının karşılığını almaları demekti. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu, Batılı alacaklıların mengenesinden kurtulacak, «düvel-i muazzama»nın siyasal baskı aracı olarak kullandığı iktisadi temellerin yıkılmasıyla Osmanlı Devleti «tam bağımsızlığına» kavuşacaktır.

Herzl'in Düyûn-u Umumiye'nin konsolide edilmesi projesi Sultan Hamid'i oldukça cezbetmişti. Tahta çıktığı zaman İmparatorluğun dış borçlarını ödeyemeyecek duruma geldiğini gören Padişah «Muharrem Kanunnamesi» ile Avrupalı alacak sahiplerinin temsilcilerinden oluşan bir kurumun İstanbul'da ihdas edilmesini kabul etmiş ve bu kararıyla Osmanlı maliyesinin Berlin Kongresi'nde (1878) öngörüldüğü gibi milletlerarası bir komisyonla murakabe altına alınmasını önlemişti. Bu kararı alan Padişah'ın tüm saltanatı boyunca izlediği maliye siyaseti makul ve tutumlu olarak adlandırılabilir. Padişah'ın başarılı siyaseti ile Osmanlı borçlarının giderek erimesine rağmen, II. Abdülhamid Avrupa'nın Düyûn-u Umumiye yönetimi yoluyla Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî kaynaklarını sömürdüğünü, aynı zamanda ülkenin iç işlerine karışarak devletin egemenliğini zedelediğini düşünüyordu. Gerçekten de, Düyûn-u Umumiye ülkenin vergilerini toplayan, tekeller işleten, demiryolu şirketlerine maddî güvenceler veren bir kuruluş, Batı emperyalizminin ileri karakoluydu. II. Abdülhamid'in en fazla korktuğu ise Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını ödeyemediği için 15 Eylül 1882'de İngiltere tarafından işgal edilen Mısır'ın kaderini paylaşmasıydı. Bunun için, Padişah Herzl'in plânıyla ilgilenmişti. II. Abdülhamid, Siyonistler için, «*Teklifleri... güzel bir şey, zira Düyûn-u Umumiye'ye, bir gün gelip de borçlarımızı ödeyemez isek, devletin maliyesini murakabeye almak gibi bir tehlike mevcuttur*» demişti.

Bu olumlu tavrına karşılık, II. Abdülhamid Siyonistler'in teşebbüslerini reddetmeyi bilmişti. Herzl'in Osmanlılarla anlaşamamasının sebebi borçların konsolidasyonu ile Filistin'in kolonizasyonu projelerini birlikte değerlendirmesi, birincisinde göstereceği gayretlere karşılık olmak üzere Padişah'tan ikincisini istemesiydi. Oysa Osmanlılar, «Konsolidasyon» ile «Kolonizasyon» konularını birbirinden ayrı iki sorun olarak görüyorlardı. Sultan Hamid, Herzl'i Siyonistler'in lideri olarak değil, Osmanlı borçlarının tasfiyesini üzerine alacak Musevî banka ve bankerlerle gerekli teması sağlayacak bir arabulucu kimliğinde huzuruna kabul etmişti. Padişah, Osmanlı borçlarının ödenip, devletin maliyesini Düyûn-u Umumiye'nin denetiminden kurtarabilmek için Museviler'den yararlanmayı düşünmüştü. Museviler'e bu hizmetlerinin karşılığı olarak yeni borçlanma tahvilleri verilecekti.

Herzl ise mali hizmetlerinin karşılığı olarak siyasi taleplerde bulunmuştu. II. Abdülhamid hristiyan katliamından kaçan Yahudi göçmenlerin Babıâli tarafından tesbit edilecek bölgelere yerleştirilmelerine karşı değildi, bilâkis II. Abdülhamid'in tasvibiyle Osmanlı İmparatorluğu, Museviler için, XV. yüzyılda İspanya'dan kaçan ırkdaşları da göz önünde tutulursa, bir kez daha sığınabilecekleri, mutluluk ve

refah içinde özgürce yaşayabilecekleri bir ülke oluyordu. Türkiye'ye Yahudi göç ve iskânını hızlandırmak ve Hristiyan aleminde Museviler'in daha fazla eziyet çekmelerini önleyebilmek için bir «Muhacirin Komisyonu» kurulmuştu. Bu komisyonun kuruluş amaçlarındaki insanî yardım prensipleri bugünkü Birleşmiş Milletler Muhaceret Yüksek Komiserliği'nin prensiplerinden daha ileriydi. Fakat, devlet kurmak amacıyla Siyonistler'in Filistin'de iskân edilmelerine izin verilemezdi. 1899'da bir hükümet sözcüsü *«Hükümetimiz, Arap memleketlerinin hiçbir bölümünü satmak niyetinde değildir. Ceplerimizi milyonlarca altınla doldursalar bu azmimizden ricat etmeyiz»* diyordu.

II. Abdülhamid'in ise Siyonistler'in asıl hedeflerinin Avrupa'daki zulümden kaçan Museviler'i Filistin'e yerleştirip, onların tarımla uğraşmalarını sağlamak değil de, bağımsız bir devlet, hattâ «Devlet-i aliyye»nin Asya vilâyetlerinden bir kısmını da içine alan bir imparatorluk kurmak olduğundan kuşkusu kalmamıştı. Sultan Hamid, *«Siyonistler'in şefi olan Herzl, fikirleriyle beni ikna edemez. Bu haris tasavvurlarının manâsını gayet iyi anlıyorum. Lâkin, Siyonistler bu teşebbüslerini kabul edeceğimi zannetmekle saflık ediyorlar. İmparatorluğumuzun dahilinde, halkımızın fertleri olarak ve Babıâli'nin dirayetli hizmetkârları olarak Yahudiler'e ne kadar kıymet veriyorsam Filistin'e dair kurdukları tasavvurlara da o kadar düşmanım»* demişti.

Türkler'in Siyonizm karşısındaki bu tutumunun ilk sebebi ayrılıkçı-yıkıcı akımların devletin bütünlüğünü tehdit ettiği bir dönemde yeni bir bölücü hareketin doğmasına izin vermek istememeleridir. Bir diğer sebepde Araplar'ın Siyonizm'e karşı olmalarıdır. Osmanlı Filistini'nde nüfus çoğunluğunu Araplar oluşturuyordu; bir örnekle belirtilecek olursa, 1880 yılında (Siyonist akınları başlamadan) Kudüs sancağında 25.000 Museviye karşılık nerede ise 500.000 Arap yaşıyordu. Osmanlı yasaklarını çiğneyerek Filistin'e yerleşen Siyonistler, o yöredeki Araplar'ın kuşkusunu uyandırmış ve yerli halka karşı tutum ve davranışlarıyla Filistinliler'i gücendirmişlerdi.

Siyonistler'in hiçbiri ne kolonizasyona kalktıkları ülkenin kültür ve âdetlerini, ne de insanlarının dilini biliyorlardı. Doğdukları ülkenin adet ve geleneklerini Filistin'de uygulamaya kalkınca Doğu ile Batı arasındaki kültür farklılaşmasından dolayı, onarımı güç olan bazı yanlışlıklar yaptılar. Osmanlı toprak yasasına göre, otlaklar mirî arazi hükmündedir; hiç kimsenin özel mülkiyetine ait olmayıp, köyün ortak malıdır. Bu gerçeği Siyonistler çok geç öğrenmişlerdi. Siyonistler, ekinlerine zarar vermesin diye Arap sürülerini köylerinin yakınında otlatmaz ve çobanlar yolunu kolonilerinin yanından geçirecek olsa, onları şiddetle cezalandırırlardı. İslâmî esaslara göre düzenlenmiş Osman-

lı toprak yasasının Siyonistlerce bu şekilde ihlal edilmesi karşısında yerli halk sessiz kalmamış ve Araplarla Yahudi kolonizatörler arasındaki ilk çatışmalar başlamıştı.

Bu çatışmalar Siyonistler'in İslâm âdetlerini öğrenmelerinden sonra da devam etmiştir. Çünkü, kolonizatörler yerli halkla anlaşmak için hiçbir çaba göstermemişlerdi. Almanya'nın Kudüs konsolosu, Siyonistler'i *«kavgacı, saldırgan ve sosyalist fikirlerle dopdolu»* insanlar olarak tanımlar. Kolonizatörler ne pahasına olursa olsun, kendi mülkleri addettikleri Filistin'e bir an önce sahip çıkmak istiyorlardı. Onlara göre, Araplar'ın Filistin'de hakları yoktu, olamazdı da! Bu tavır Siyonist liderlerinden Achad Ha-am'ın'da gözünden kaçmamış ve *«İsrail'den Gerçekler»* (1891) adlı makalesinde şunları yazmıştı: *«Yahudiler sürgünde iken köleydiler, şimdi ise kendilerini sonsuz bir özgürlük içinde buldular. Bu büyük değişiklik onların bir kölenin kral olması örneğinde de görüleceği gibi, baskı ve zorbalığa meyletmelerine sebep oldu. Araplar'a büyük bir gaddarlık ve düşmanlıkla davranıyorlar, haksızlıkla topraklarına tecavüz ediyor, onları hiçbir sebep olmaksızın, hem de hayâsızca dövüyorlar.»*

Yukarıda belirttiğimiz nedenlerden dolayı II. Abdülhamid, Siyonizmi başından beri ciddiye almış ve saltanatı boyunca bu konuda istikrarlı bir politika izlemişti. Sultan, Siyonistler'in *«memalik-i şahaneye adem-i kabullerinin vacip, geldikleri memleketlere iade edilmelerinin münasip olduğunu»* bildirmişti. Nitekim, kabine de toplanmış, konuyu tartışmış ve Siyonizm'e karşı «istisnai tedbirler» almıştı. Buna göre, dört kısımdan oluşan bu önlemler paketinin uygulanması için nezaretler arasında işbölümü yapılmıştı. Hariciye Nezareti yurt dışında tüm diplomatik gayretini göstererek Siyonizmin diğer devletler tarafından benimsenmesine engel olacak, «düvel-i muazzama»nın Herzl ve taraftarlarını, Filistin doğrultusunda teşvik etmemesine çalışacaktı. Bu arada Dahiliye Nezareti ise, Siyonistler'in Filistin'e girişini önlemek için gerekli tedbirleri alacak, valileri haberdar edecek, herhangi bir durum için güvenlik kuvvetlerini hazır tutacaktı. Dahiliye Nezareti'nin çabalarına rağmen Filistin'e sızan Yahudiler'i kapitülasyonlardan muaf tutmak ve yabancı himâyesinden yoksun bırakmak Babıâli'ye düşmüştü. Babıâli, Siyonistler'i Osmanlı uyruğuna geçirmek suretiyle denetimine almak, hiç olmazsa girişlerinden meydana gelecek zararı asgariye indirmek istiyordu. Son olarak da, Defter-i Hakanî Nezareti göçmenlerin Filistin'de arazi satın almamaları için uyarılmıştı. Bu son iki yöntemle İstanbul hükümeti, yabancı milliyeti elde edemeyen ve toprak satın alamayan Siyonistler'in amaçlarından vazgeçerek Osmanlı İmparatorluğu'nu terk edeceklerini sanıyordu.

Osmanlılar'ın yoğun çabalarına rağmen, Siyonistler binlerce taraftarlarını Filistin'e sokmayı ve yerleştirmeyi başarmışlardı. II. Meşrutiyet'in ilân edildiği 1908 yılında kutsal topraklarda yaşayan Musevi nüfusu göçmen akınları sayesinde II. Abdülhamid'in tahta çıktığı 1876 yılına kıyasla üç misli artmış ve 80.000'e yükselmişti. Bu zaman içinde Siyonistler, 40.000 dönüm toprak satın almayı ve 33 yerleşim merkezi (koloni) kurabilmeyi başarmışlarsa, Yahudi kolonilerini kurabilmişlerse, bunun sebebi Avrupa'nın Siyonistler lehine Türkiye'ye müdahale etmesi ve siyasal nüfuzlarını kullanarak Osmanlı hükümetinin uyguladığı kısıtlama ve yasakları birer birer ortadan kaldırarak Siyonistler'in işini kolaylaştırmalarıdır. Büyük güçlerin Siyonistler'i teşvik ve himâye etmelerinin sebepleri ise çeşitlidir. Siyonistler'in önerdiği çözüm «Yahudi Meselesi»nin önemli olduğu Avrupa ülkelerinde benimsenmişti. Yahudi Meselesi'nin «özümleme» (asimilasyon) yöntemiyle halledilemeyeceğini düşünen bazı Batı devletleri, bu soruna ancak Museviler'i ülkelerinden «ihraç» etmekle çözüm bulunacağına inanıyorlardı. Ülkelerinde huzursuzluk kaynağı olarak addettikleri Yahudi azınlıkların herhangi başka bir ülkeye nakledilmesiyle önemli bir sosyal problemin çözüleceğini sanıyorlardı. Bunun için, Siyonistler'in Filistin'de koloniler kurma çabalarını desteklediler. (Unutulmamalıdır ki, Yahudi Sorunu ilkin özümleme ve daha sonra ise ihraç yoluyla çözülmek istenmişti. Daha ileri bir tarihte Batı'nın ortaya attığı bir diğer, üçüncü ve «son çözüm yolu» ise Nazi Almanyası'nda uygulanacaktır).

Ayrıca, Batı devletlerinin Siyonistlerle olan ilişkilerini bu güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndeki tüm etnik grupları kapsayan politikaları çerçevesi içinde değerlendirmek gerekmektedir. İngiltere başta olmak üzere bütün Büyük güçler, yukarıda da belirtildiği üzere Osmanlı Ortadoğusu'nu sömürebilmek için etnik grupları emperyalist dış politika amaçlarına alet etmekten çekinmemişlerdi. Şöyle ki, bu grupları himâyeleri altına almakla imparatorluk içinde kendilerine bağlı unsurlardan nüfûz bölgeleri oluşturmuşlardı. Bu nüfûz bölgeleri, henüz Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruduğu dönemde Büyük güçlerin devletin içişlerine karışabilmesini kolaylaştırmıştı. Büyük güçler için bu nüfûz bölgeleri geleceğe yönelik yatırımlar niteliğini taşıyordu. Ermeni, Siyonist ve diğer bölücü akımları tahrik ederek Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecini hızlandıracaklar ve bu emelleri gerçekleşince de bu nüfûz bölgelerine dayanarak imparatorluğun mirasını aralarında paylaşacaklardı. İşte, Batı yukarıdaki anlayışla Filistin'deki Siyonistler'e yardım elini uzatmış, Musevî göçmenleri Osmanlı hükumetinin yasak ve kısıtlamalarına karşı korumuşlardı.

vi — II. Abdülhamid'in Saltanatı Hakkında Genel Düşünceler

Ölümünün üzerinden yetmiş yıl geçmesine rağmen, II. Abdülhamid yakınçağ Türk tarihinin en fazla tartışılan şahsiyetlerinden biri, hatta birincisi olma özelliğini korumaktadır. Türkiye ve yurt dışındaki akademik ve aydın çevreler, onu ya her yaptığında kerâmet olan bir «Ulu Hakan», ya da XIX. yüzyılda Osmanlı'nın başına gelen her türlü iç ve dış musibetin yaratıcısı bir «Kızıl Sultan» olarak görmek eğilimindedirler(1). Berkes'in fikirlerinde toplanan bazı yorumculara göre;

> «... *Türk toplumu Batı uygarlığının şahmerdanı altında teneke haline getirildi; toplumsal düşün hayatını kuruttu; Batıcılığı da, Osmanlıcılığı da, İslâmcılığı da dejenere ederek üçünün de iflâsını meydana çıkardı. Abdülhamid döneminin Batıcılığı, Tanzimat'ın başlattığının daha da kötüsü olarak devamı oldu; tüketim Batılılaşmasından sömürgelik Batılılığının sınırlarına kadar gelindi. Batı uygarlığının eserleri sadece dar sınıfların tüketimi için iken, halkın emeği, ülkenin doğa kaynakları Batı uygarlığının kendi üretimi için tüketeceği maddeler oldu. Ekonomik açıdan devlet de, toplum da Batı uygarlığının kölesi haline geldi. Uyduculuk politikasının başlattığı Tanzimat Batılılaşması Avrupa uygarlığının ağırlığı altında bu dönemde hiçe indi. Abdülhamid döneminin İslâmcılığı bunun karşısına bir ağırlık koyamadı. Kapıları Batı ekonomisine apaçık duran bir toplumda İslâm uygarlığı kurulamayacağını korkunç bir şekilde ispat etti... Abdülhamid*

(1) Bu tartışmada, ilk görüşü temsilen N. F. Kısakürek'i gösterebiliriz: **Ulu Hakan II. Abdülhamid Han** (İstanbul, 1977). İkinci kutba ise örnek olarak, aşağıdaki dipnotun dışında, G. Roy (**Abdul Hamid le Sultan Rouge**, Paris, 1936)'u kaydedebiliriz. O. Kologlu, «Ulu Hakan-Kızıl Sultan» denklemini ilk defa değişfre ettiğini (**Abdülhamid Gerçeği**, İstanbul, 1987) ve bu konuda en orijinal -orta yolu- bulduğunu iddia ederken, bizim bir haftalık dergideki yorumumuzu (**Nokta**, 16. II. 1986) aldığını unutmakta; üstelik yine bizim İngiliz arşivinden çıkarıp iki ayrı ciltte kitaplaştırdığımız (**İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, İstanbul, 1983 ve **Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü: Vambery**, İstanbul, 1985) belgeleri aynen iktibas etmekte; fakat mehaz gösterme ilmi nezaket ve gereğine katlanmamaktadır. Üstelik, II. Abdülhamid'in bizim aşağıda da çerçevesini ilk defa özetleyerek çizeceğimiz, gerçek yüzü ve Osmanlı-Türk tarihindeki yeri B. Lewis (**The Emergence of Modern Turkey**, 174-175, Oxford, 1961) ve E. K/S. Shaw'lar (**History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, C. II, 211-213, Cambridge, 1978) gibi yabancı muteber araştırmacılarca da doğrulanmaktadır.

rejimi Osmanlıcılığı da iflâs ettirdi. Balkanlar'da Bulgar, Sırp, Yunanlı ayaklanmaları, Rum kilisesinin azgınlıkları, Ermeni nasyonalistlerinin çete ve tedhiş eylemleriyle çiçeklendi. Türk'ten gayrı bilcümle «teb'a-i şahane», Çerkezler'e varıncaya kadar milliyetçilik amacına döndü. Avrupa'da Hıristiyan katliamcısı bir «kızıl sultan» efsânesi yaratılmasına yol açan olaylarla Türk halkına dünya ölçüsünde kötü bir ün kazandırdı. Türk aydını tuhaf bir duruma düştü: İstibdat yönetimine karşı savaşayım derken kendini öteki milliyetlerin bağımsızlık davasına hizmet eder durumda buldu. En ünlü özgürlük şairimiz, Avrupa tab'alı ve bir Avrupa elçisinin himâyesinde olan bir Ermeni anarşistinin attığı bombayı alkışlayan bir şiir yazmak zorunda kaldı. Bu gibi özgürlük şiirlerine karşılık, Türk aydını tek bir devrim şiiri yazmamıştır! Biricik katkısı: «Ben bir Türk'üm, dinim, cinsim uludur» gibi anlamsız dizeler oldu. Ulus'u «din» ve «cins» (ırk) ile bir tutan bu sözlerin şairi daha sonranın Türkçülük babası oldu.»(1).

Oysa ki, diğer değerlendirme kutbunda Kısakürek, II. Abdülhamid'i şöyle tanımlayacaktı:

«... Açıkça mahyalaştırmanın zamanı gelmiştir ki, İkinci Abdülhamid, Tanzimat ve sonrası teftişsiz ve murakabesiz, körükörüne Batı'ya itiliş ve kökümüzü kurutuş macerasının Türk ruhuna sindirilmek istenen maymunvâri taklit ruhiyatının, tek kelimeyle çürütücü ve korkutucu sözde yenilik davranışlarının, bütün bunlara karşı duran ve kök cevherine bağlı kalan muazzam şahsiyet ve asliyetiyle, maskelerini düşürücü, gizli karargâh odalarına baskın verici ve plân kasalarını açıcı miftah (anahtar) tipdir ve bizce yalnız bu noktadan azizdir.»(2).

Biz, bu kısa çalışmamızda «II. Abdülhamid'i», çağdaşı ve onunla samimiyeti belgelerle tescil edilmiş Prof. Arminius Vambery'nin raporlarına istinaden(3) vermeye gayret edeceğiz. Vambery'ye bakılırsa:

«... O benim hayatımda tanıdığım en kurnaz Doğuludur. Şark kurnazlığının en usta temsilcisi olan bu adamı takdir

(1) N. Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, 221-223, (İstanbul 1975).
(2) Kısakürek, **Aynı eser**, 11
(3) Mim Kemal Öke, **İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, (İstanbul, 1983).

Sultan II. Abdülhamid'in Beylerbeyi Sarayı'ndaki çalışma odası

etmemek elde değildir. Bu özelliği ile kendisini kandırmaya çalışan tüm elçileri şaşırtmakta, zavallılar şaşkınlıkla kalakalmaktadırlar... Garip olmakla birlikte şurası da bir gerçektir ki, Padişah'ın nazırları ve ileri gelen adamları dahi hangilerinin gözde, hangilerinin ise gözden düştüklerini bilememekte ve dolayısıyla hiçbiri ona karşı büyük bir sevgi ve dostluk beslememektedir. Kısacası, Şark tahtına oturan en olağanüstü prensdir II. Abdülhamid!» (1).

II. Abdülhamid'in mutlakiyetçiliği Vambery gibi Osmanlı'yı olsun, dünya siyasetini olsun, iyi bilen bir siyasî gözlemciyi rahatsız etmez. Ona göre padişah, son derece kibar ve hayırsever bir Doğu hükümdarıdır. Müşfiktir, mütevâzidir. Bir lider olarak, babası Abdülmecid ile cesur ıslahatçı dedesi II. Mahmud'un da fevkindedir. Halkı da onu sevmektedir, saygı beslemektedir:

«Türkiye'nin üst tabakasını oluşturan kişilerle görüştükten sonra büyük bir çoğunluğun şimdiki Padişah'ın idaresinden hiç de şikâyetçi olmadıklarını gördüm. Pederinin döneminde Rusya'ya karşı zaferler kazandıkları halde sonuçta Avrupa'ya daha fazla tâbi olduklarını ve hakikatle Avrupa güçlerinin itaatkâr hizmetkârı haline düştüklerini; şimdi ise Rusya karşısında en acı yenilgilere uğradıkları halde tamamiyle bağımsız olduklarını, sözüm ona müttefik ve dostlarının velâyetinden kurtulduklarını ve Kırım Savaşı'ndan sonraki durumla kıyaslandığında kendi kaderlerinin hâkimi olduklarını ileri sürüyorlar.

Aynı şeyi iktisadi-malî durum için de tekrarlıyorlar: Kırım Savaşı'ndan sonra Avrupa'dan ikiyüzmilyon sterlin borçlandıkları ve bu meblağın devlet mekanizmasında düzeni sağlayamadığı halde şimdi, Avrupa para pazarlarından yeni kredi alınmadığı gibi, hem ülkece geçinebiliyor, hem de Rusya'ya ağır savaş tazminatını ödeyebiliyor; aynı zamanda da halkın hayat standardının yükselmesi için kamu harcamalarını arttırabiliyorlar. Londra ve Paris'ten milyonların Boğaziçi'ne aktığı günlerde bile şimdiki gibi ne askerî yeniliklere ayak uydurabiliyor, ne de askerlerin ve memurların maaşlarını düzenli bir şekilde ödeyebiliyorlardı.» (2).

Bir başka raporunda Vambery, Padişah'tan övgüyle bahsetmekten kendini alamamaktadır. Sultan II. Mahmud'dan beri ilk defa Osmanlı

(1) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 57
(2) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 41

Devleti kendi ayakları üzerinde durmaktadır: Ne nasihate, ne de borca ihtiyaç duyulmaktadır. «*Kendi kendilerine yeterli olduklarını: savunarak gerçek bağımsızlığın zevkini tattıklarını kaydediyorlar.*» Vambery'ye göre, bu tavır, Padişah'ın halkça ve idarecilerce de benimsenen dış politikadaki «kesin tarafsızlık» prensibinin tatbikatından kaynaklanmaktadır(1). Avrupa güçleri keskin bir milletlerarası rekâbetle birbirlerine girerlerken, II. Abdülhamid, tarafsız kalmakla ülkesine rahat bir nefes alma imkanını (ve de fırsatını) sağlamış; bu arada Osmanlı ekonomik sistemini onararak ıslahat hamlelerini gerçekleştirmiştir. Böylece, halka güven kazandırmıştır. Ve şimdi II. Abdülhamid, bu morale milletlerarası camiadaki olupbitenlerin karmaşıklığı karşısında bile daha hakim ve güvenli edâ ile siyasetini çizmektedir(2). İç ve dış politikaya da hakim olan kendisidir. Mutlakiyetçiliğini gündeme getiren Vambery'ye aynen şöyle diyecektir: «*Paşalarımın sadece kendi şahsi menfaatlerini düşünen ve içlerinde zerre kadar vatanperverlik duygusu taşımayan saray dalkavukları ve iğrenç züppeler olduklarını pekâlâ biliyorum. Allah'a çok şükür ki, şahsi kontrolumun gereğine bir an önce uyandım, dizginleri elime aldım ve iyi bir Osmanlı olarak vazifemi yerine getiriyorum.*»(3).

II. Abdülhamid, Babıâli ile çalışacak yerde bütün siyasî-idarî mekanizmayı Yıldız'da, hemen yanıbaşında tesis etmeyi tercih edecekti. Burada Saray zabitleri, mabeyncileri ve birkaç tanınmış devlet adamıyla «meşveret» sistemi oluşturacaktı(4). O dönemde Osmanlı Türkiye'sinin «karar verme mekanizması» II. Abdülhamid'in şahsi tereddüt ve eğilimlerinin mührünü taşımaya mahkûm kılınır: «*Padişah, sık sık sual sorar, dikkatle dinler; fakat her zaman büyük bir titizlikle kişisel görüşlerini çevresindekilerden gizler. Padişah'ın görüşlerini etkilediği sanılan kişiler ya düşüncelerinin ilhâmını bizzat ondan almışlardır, ya da Abdülhamid onları kendi fikirlerini meşrulaştırmak veya başkalarını kanıtlamak amacıyla kullanmıştır.*»(5).

XX. yüzyılın başlamasıyle II. Abdülhamid —yukarıda da bahsedildiği üzere— kendini çeşitli iç ve dış gaillelerle karşı karşıya bulacaktır. Vambery'ye göre, herkesten kuşkulandığı için yönetimin en küçük teferruatını dahi kimsenin sorumluluğuna bırakmayıp, tekeline alması artık ıslahatın sağlıklı gelişmesine ve ülkenin kalkınması-

(1) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 74
(2) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 55
(3) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 57
(4) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 71 vd.
(5) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 73

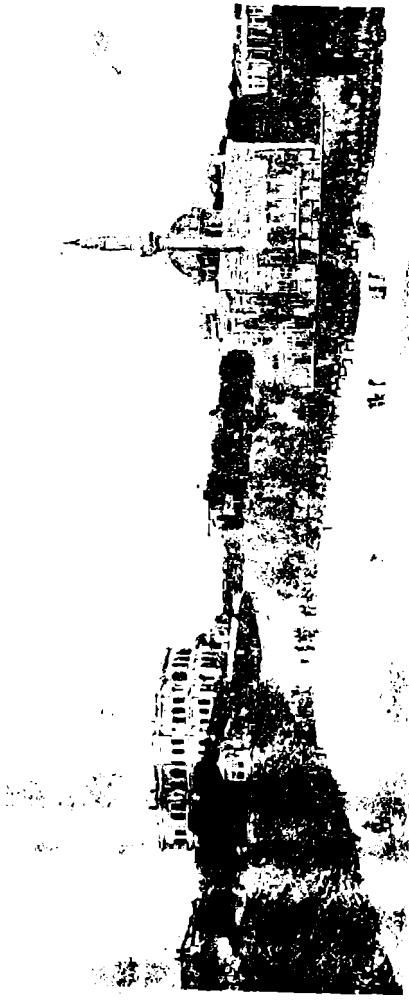

Yıldız Sarayı Mabeyn Köşkü ve Camii

na engel teşkil etmeye başlamıştır(1). 14 Şubat 1894 tarihli bir yazısında da Vambery, II. Abdülhamid'in dışarıya karşı tebası tarafından sevilen cömert ve hayırsever bir hükümdar imajını yarattığını; fakat daha dikkatli bir gözün padişahın mutlakiyetçiliğinin yüksek sınıflarca nefretle karşılandığını görebileceğini kaydedecektir(2).

«Bu muazzam nüfuz ve üstünlüğü temin edebilmek için padişah, istisnaî; fakat bazen insafsız araç ve yöntemler kullanmaktadır. Sıkı bir hafiye ağı payitahtın ve ülkenin en kuytu köşelerine kadar yayılmıştır. Nazırları, erkânı, hizmetkârları ve sözüm ona en güvenilir dostları bile birlik olunmasına izin vermemekte, onları guruplara, kliklere ayırarak, birbirlerine karşı oynamakta ve «Parçala ve Yönet» ilkesine uygun olarak mutlak egemenliğini sürdürmektedir.» (3).

II. Abdülhamid'in katı mutlakiyetçiliğine rağmen, Vambery onun halk tarafından halen benimsendiğini gözlemleyecektir: *«Padişahtan korkabilirsiniz, hattâ nefret bile edebilirsiniz ama onun çalışkanlığını ve adaletini inkâr edemezsiniz. Savurganlığa son veren tutumu ile Türk maliyesini ıslah etmiş ve ülkeyi baştanbaşa demiryolu ağıyla döşemiştir. Türkiye canlanmasını —yozlaşmış bir Şark devleti ne kadar kalkınabilirse— padişahın enerji, ustalık ve vatanperverliğine borçludur. Sultan Hamid'in bu açıdan değeri hiç bir şekilde inkâr edilemez!»* (4). Vambery'nin bu safhada Osmanlı Devleti için tek endişesi, bütün devlet işlerini elinde tutan padişahın ölümüyle büyük bir boşluğun meydana çıkabileceğidir.

1895'te İstanbul'a mutad ziyaretini yapan Vambery, bu defa Padişah'ın giderek artan şahsî yönetiminin bir «terör saltanatı»na dönüştüğünü yazacaktır. II. Abdülhamid korku ve evham içindedir. *«Herhalde karşı entrika ve intikam hülyası padişahın gözünün önünden silinmemektedir.»* (5). Tahttan indirilebileceği, suikaste uğrayabileceği onu tedirgin etmektedir. Ülkedeki ayrılıkçıların isyana kalkışabileceği ihbarlarının Padişah'ı oldukça düşündürdüğünü de Vambery ilâve eder. Tedbir olarak, II. Abdülhamid basına sansür uygulamak yoluna da gitmiştir. Bütün bunlara rağmen aydın ve idareci sınıfın dışındakiler hâlâ padişaha bağlıdırlar: *«Avrupa'daki siyasî özgürlükler hatırlatıldığında 'Hristiyan teba'nın ayaklanmalarının acılarını çok çektik. Liberal kurumların din ve ırk ayırımı olmaksızın bütün Osmanlı vatandaşlarına tanınması gereklidir. Fakat, Hristiyanların bu hakları derhal suiistimal edeceklerini biliyorsun' diyerek, padişahları-*

(1) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 85
(2) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 80
(3) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 84
(4) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 85
(5) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 91

nın bu istibdadını hoş görmekte, bağışlamaktadırlar.» (1). Gözlemlerinin doğrultusunda Vambery de II. Abdülhamid'e hak vermekten kendini alamaz. Kamu harcamalarında ve halkın eğitiminde cömert olduğunu, dindaşlarının selametini ve refahını her türlü uğraştan öne koyduğunu belirtir(2).

Ertesi sene Vambery'nin giderek Padişah'tan soğuduğuna şahit olunacaktır. 4 Mayıs 1896 tarihli raporunda İstanbul'da herşeyin kötüden berbata doğru gittiğini ve bütün Osmanlı devlet mekanizmasının hızla yıkıma doğru yuvarlandığını kaydedecektir(3): *«Padişah'ın asabiyeti cinnete dönüşmeye başlamıştır.»* Artık, Saray'a o değil, onun bu şüphelerini istismar edenler hakimdirler. Vambery, şahsî ikbal hırsı ile tutuşan bu şahıslar arasında Şeyh Ebülhüda'yı saymaktadır. 1901 yılında ise Vambery, padişahın tamamiyle çöktüğünü yazacaktır. Sinirleri zedelenmiştir: *«Onu diğer Şark hükümdarlarından ayıran enerjisi, çalışkanlığı, zekâsı ve yüksek ruhu tükenmiştir.»* (4). Maiyetindeki kurnaz ve namussuz hizmetkârlarına sözünü dinletmekten acizdir. Yönetiminin çekitaşlarından birini oluşturan o meşhur entrika ağlarının iplerini elinde topladığı zamanlar geride kalmıştır. Şimdi o sadece kendi çıkarlarını düşünen Saray erkânının elinde oyuncak olmuştur. *«Bu gidişin sonu nereye varabilir?»* sorusuna da cevaben Vambery şunları yazar:

> *«Eğer Türkiye, Batı kültürüne açılmasaydı ve eğer gerek yeni okullar kanalı ve gerek Avrupa ile temaslar sonucunda yeni nesil Batı kavram ve ideallerini tanıyıp benimsemeseydi, Hükumet; padişahın yönetimine karşı oluşan nefret ve muhalefeti kolaylıkla göğüsleyebilirdi. Fakat, eğitim Türkler'in Avrupa'daki gelişmelere kayıtsız kalmalarını önlemiş, onlarda ıslahat arzu ve heyecanı yaratmıştır.»(5).*

Muhalefetin II. Abdülhamid'i devirecek gücü ancak ordu ile işbirliği yapmakla toparlayabileceğini yazan Vambery, subayların Osmanlı'nın yıkıma doğru yuvarlanmasından hiç de hoşnut olmadıklarını notlarına ilâve edecektir. Bu raporları teslim ettiği bir İngiliz Dışişleri yetkilisi ise şu kehânette bulunur: *«Bu ülkede ordunun Yıldız'a karşı tutumundan daha fazla üzerinde dikkat ve hassasiyetle durduğumuz ikinci bir konu yoktur; çünkü, Türkiye'de ordu siyasi bir barometredir.»(6).*

---

(1) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 91
(2) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 92
(3) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 100
(4) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 116
(5) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 116.
(6) Mim Kemal Öke, Aynı eser, 117

vii — Mutlakiyet Döneminde Müesseseler ve Islahat Gayretleri

II. Abdülhamid, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak ve anayasal bütünlüğünün devamının bir takım diplomatik cambazlıklara bırakılmayacağını takdir etmişti. Ona göre, Osmanlı Devleti'nin istikbali ancak sosyal ıslahatta, rejimin ve onu meydana getiren müesseselerde yapılacak düzenlemelere bağlıydı. Abdülhamid askeri, merkezî ve mahallî yönetimden, maarif teşekküllerinden, adalet mekanizmasına, güzel sanatlardan iktisadî ve malî müesseselere kadar Osmanlı toplumunun her bölümünü ihtivâ eden bir ıslahat programı hazırlatmış ve 1879 yılında bu muhtırayı vezirlerine tevdi ettirmişti.

Bu gerçeğe rağmen, II. Abdülhamid hâlâ Tanzimat'ın başlattığı çağdaşlaşmayı sekteye uğratan bir despot olarak tanıtılır. Bu «tarihî yanılgı»nın ilk sebebi, Padişah'ın Makedonya ve Ermeni ıslahatını ısrarla reddetmesidir. Sultan Hamid'in müstebit bir hükümdar olarak anılmasının ikinci bir sebebi kendisinin Meşrutiyet karşısındaki menfî tutumudur. Mithat Paşa'nın «Liberal» görüşlü bir prens diyerek taht-ı hümâyûna oturttuğu Abdülhamid, saltanatının birinci yılında Meşrutiyeti ilân etmek ve meclisi açmak zorunda bırakılmıştı. Padişah olduğu sıralarda Sultan Hamid'in Meşrutiyet rejimi üzerinde ne gibi düşüncelerinin olduğunu söylemek imkânsız ise de Birinci Meşrutiyet'in acı hatıraları onu pek tabii olarak bu idare tarzından soğutmuş ve siyasî temâyülünün mutlakiyetçilik ilkesi doğrultusunda gelişmesine sebep olmuştur. Meclise seçilenlerin gayretlerinin devletin yücelmesi yönünde teksif edilmesi beklenildiği halde mebuslar ya kendi şahsî hırslarının ya da temsil ettikleri grupların sözcüsü olmuşlardı. Abdülhamid bu konuda şöyle yazıyordu:

> *«Milletin vekilleri ve memleket çıkarlarının hizmetçileri olması lâzım gelirken mebuslar paraya olan açgözlülüklerinden birtakım nüfuzlu kişilerin kertesine düşmüşlerdir. Hristiyan mebusların her biri ise, kendi milletinin emel ve maksatlarını yürürlüğe koymaya pek çok çalışıyorlardı. Ermeniler, Ermenistan hakkında nutuklar çekiyorlar; Rumlar, Tırhala ve diğer yerler hakkında isteklerini yaptırmaya girişerek meclisin içinde vekillere emretmeye cesaret etmişlerdir.»(1).*

II. Abdülhamid, yabancı tarihçilerin de vurguladığı gibi ıslahatçıydı. Sadrıazamı ona Batı'yı etkisi içine alan siyasî cereyanlardan liberalizme mi, yoksa muhafazakar bir ideolojiye mi inandığını sorunca II. Abdülhamid: «*Eğer muhafazakârlık, herhangi bir rejimin faydalı*

(1) BVA. YEE. 9/2008/72

unsurları muhafaza etme temayülü ise, evet ben bir muhafazakarım» demişti. Fakat, aynı zamanda Abdülhamid memleketin umumi ahvalinden hiç de memnun değildi. Suistimallerin başını alıp yürüdüğü tefessüh etmiş pek çok millî müessesenin bazılarının ilgâsının diğerlerinin ise ıslahının farz olduğuna inanmıştı. Sıra ıslahat meselesine gelip çatınca Sultan Hamid çabalarına örnek olarak Avrupa'yı almayacağını ve o devir Batı'da pek moda olan «Liberalizm»den etkilenmeyeceğini sadrazamına açıklamıştı. «*Esas olarak, liberalizmin, hürriyet ve serbestlik kavramlarını ihtiva ettiği için, İslâmiyet açısından gayet meşru ve arzulanabilir bir düzen*» olduğunu belirten Abdülhamid aynı siyasî düşüncenin Avrupa'daki cemiyetlerde tatbik edildiği vakit ciddi mahsurlara ve bilhassa aşağı sınıfların ezilmesine sebebiyet verdiğini iddia etmişti(1). Sultan Hamid'in görüşüne göre, Batı prensiplerinin intikâli ve müesseselerinin takdimi Osmanlı Devleti'ne hiç bir şekilde hayır getirmeyeceği gibi, bünyemize ve kültürümüze aykırı ve yabancı unsurların tesisi ile Osmanlı toplumu daha da karışıklıklara ve kavram kargaşalığına sürüklenecek ve kendini dağılma felâketinden kurtaramayacaktı. Böylece Abdülhamid, Avrupa devletlerinin kendisine sundukları Osmanlı İmparatorluğu'nu reform programlarını elinin kenarı ile bir tarafa itecek ve «*Düşmanlarımızın tavsiye ettiği programları kabul ederek ıslahat yapmaya ve inkılâplar getirmeye ihtiyacımız yoktur. Kendi programımızı tatbik etmeliyiz ve herşeyden evvel de şeriatın gösterdiği yoldan gitmeliyiz*» demişti. Eğer Osmanlı ülkesi bugüne kadar kötü yönetimden, ihtilâllerden ve düzensizliklerden yakındı ise bütün bunların mesuliyeti Avrupa devletlerinindir. Zira düvel-i muazzama kâh devletin iç işlerine müdahale etmekle ve kâh aleyhine dalaplar çevirmekle Türkler'e rahat vermemişler, kendi meselelerine eğilebilmek için sulhü ve zamanı çok görmüşlerdir. Demek ki, II. Abdülhamid'in ıslahat felsefesi çıkış noktasını İslâm'dan alır. Padişah, İslâmlığın terakkiye engel teşkil ettiği yolundaki Avrupalılar'ın iddiasını reddeder(2). İslâm âleminin geriliği «*aslen İslam'ın yapısında yeri bulunmaması gereken kötü, nizamsız ve yersiz itiyatlardan*» kaynaklanmıştı; bunların başında tembelliği de saymaktadır. II. Abdülhamid, Osmanlı'nın çöküş içinde olduğunu kabul eder. Bu çöküntüden kurtulmak için Avrupa'nın tekniğinden yararlanılmalıdır. Fakat, aynı medeniyetin fikir cephesi alınmamalıdır; bunlar Osmanlılar için zehirdir. Bu fikirlerden hareket eden II. Abdülhamid'in ıslahat yönetimini şu şekilde özetlemek mümkündür:

(1) BVA. YEE. 31/1819/97/80 (1881 Şubat); BVA. YEE. 31/1526/97/80 (1881 Şubat).

(2) Karal, Aynı eser, 252 vd.

«Memleketimizin içinde bulunduğu şartlar iyi incelenmelidir. Islahata karar verirken, küçük bir zümrenin gelişmiş seviyesi değil, halkın genel seviyesi göz önünde tutulmalıdır. Memleketimizin ve cemiyetimizin şartlarından ve psikolojisinden habersiz olan yabancı devletler elçilerinin ıslahat hakkındaki fikirlerine iltifat gösterilmemelidir... Bundan başka 'acele işe şeytan karışır' sözünü de unutmayarak yavaş yavaş ve sükûnetle iş görmelidir.» (1).

1878 yılında mahallî idareler kanunu çıkarılır. Amacı, eyaletlerin merkeze bağlanması ve böylece ıslahatın memleket sathında tatbik edilmesini sağlamaktı. Bu arada, kanun uyarınca mahallî idarelerde meclisler teşkil edilecek ve halkın yönetime dahil olması da sağlanacaktı. Diğer yandan memurların sayısında artış görülecek, memurluğun itibarlı bir meslek haline getirilmesine çalışılacaktı. Bu dönemde memurların tayini, terfii ve tekaüt işlemleri için yeni kararnameler de çıkarıldığını belirtebiliriz(2).

Adalet mekanizmasına gelince, Osmanlı hukuk sisteminin en göze çarpan özelliği ittihaddan yoksun oluşu idi. Şöyle ki, imparatorluk dahilinde çalışmaları arasında hiç bir münasebet olmayan dört ayrı adalet mercii vardı. Düvel-i muazzama tebasının Osmanlı Devleti nezdinde bulaşacağı ticari ve mali anlaşmazlıkları halletmek amacı ile konsolosluklarına talimat vermiş ve kapitülasyonlardaki bu hususta verilen haklara istinaden özel mahkemeler kurdurmuştu. İslâmî anlayışa göre azınlıklar, cemaatleri içerisinde çıkacak kargaşalıklardan kendileri sorumlu idiler. Bu tip dâvâlara bakan millet mahkemeleri vardı. Padişahın müslüman tebası ise şeriat kurallarına uygun olarak, Şeyhülislâm'a bağlı dinî mahkemelerde adaletin karşısına getirilirlerdi. Osmanlı Devleti'nin adalet mekanizmasındaki bu anarşiye son vermek amacı ile II. Abdülhamid muhataplarının inanç ve milliyetine dayanmayan ve bütün tebaasını aynı ölçü ve kaidelerden mesul tutan dava ve usûllerine has «Nizâmiye mahkemeleri» kurdurmuştu. Cevdet Paşa gibi dirayetli vezirlerin iyi niyeti ve çabaları sayesinde Osmanlı adalet mekanizması son derece ileri bir düzeyde namus ve ehliyet seviyesine yükselmişti. Buna rağmen bir takım peşin hükümlerin tesiri altında kalan azınlıklar Nizâmiye mahkemelerine iltifat etmemişlerdi. Batı devletleri müslümanların hristiyanları âdil bir biçimde muhakeme etmelerinin katiyetle mümkün olamayacağını büyük bir

(1) Karal, Aynı eser, 254
(2) Karal, Aynı eser, 320-336

küstahlıkla savunmuş ve yeni düzenlemenin kendileri için geçerli olmadığını Babıâli'ye bildirmişlerdi(1).

II. Abdülhamid devrinde ordunun ıslahına da el atılacaktır. 1293 Osmanlı-Rus Harbi'nin başarısız neticesi bu mecburiyeti doğurmuştur. Ancak, bu dönemde Doğu Anadolu aşiretlerini sosyalleştirmek amacına da müstenid olacağı düşüncesiyle «Hamidiye Süvari Alayları» adı altında bir milis teşkilâtı kurulacaktır. Böylece, Doğu Anadolu'da asayişin bozulmasına sebep olan aşiretler, inzibat altına alınmış olacak ve Ermeniler tarafından çıkarılması muhtemel olan uygunsuz hareketler de kolaylıkla önlenebilecekti. Bundan başka Rusya ile Osmanlı Devleti arasında çıkacak bir savaş halinde, Rus ordularına karşı, başarı ile karşı koyabilecekti. Bunlardan daha da önemli olarak, yabancı devletlerin aşiretleri Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmak yolunda sarfetmekte oldukları tahrikler de karşılanmış olacaktı(2). Öte yandan, düzenli ordunun ıslahı için Almanya'dan askeri heyet getirildi; jandarma Fransız uzmanlara, donanma ise İngilizler'e teslim edildi.

Eğitim sahasında ise, II. Abdülhamid devrinde medreselerin yanı sıra Avrupa tipi yükseköğretim okulları açılacaktır. Bu silsileden olarak, Mülkiye, Tıbbiye, Maliye, Hukuk, Ticaret, Mühendislik ve Baytar mekteplerini sayabiliriz. Aynı devirde Türkçe'nin ıslahı için gayretler de gösterilmiştir(3). II. Abdülhamid döneminde günlük hayatın dalgalarına göre şahsî ve keyfî idare ile yürüyen sistemsiz ve kontrolsuz mali düzene de eğilinme imkânı bulunmuştur. Büyük ölçüde dış güçlerin alacaklarını bir nizama bağlamak arzusuyla bir kararname çıkartılarak, (20 Kasım 1881) payitahtta «Düyun-u Umumiye İdaresi» kuruldu. Söz konusu konseyde yabancı alacaklıların temsilcileri de yer alacaktı. Konsey, liste halinde çıkarılacak imparatorluk vergilerini toplayacak, onlarla dış borçların faizi ve amortismanlarını ödemeyi sağlayacaktı. Bu idarenin kuruluş tarzı, yetkileri ve kendisine devredilen gelir kaynakları gözönünde tutulduğu takdirde, Osmanlı hükümetinin siyasi ve mali hâkimiyetinden büyük fedakârlıklar yaptığı görülür. Fakat, buna rağmen, Karal'ın da altını çizdiği gibi, «*devletlerarası bir malî kontrole nazaran onu, şerrin ehveni olarak da kabul etmekten başka çare yoktur.*» Öte yandan ekonomide, bilhassa ziraatta bazı önemli adımlar atılmıştır. Kısıtlı endüstri imkânları dare-

(1) Osman Nuri, **Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı** 700 vd., (İstanbul, 1911).

(2) «Hamidiye Süvari Alayları» hakkında, bkz: B. Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, (İstanbul, 1983).

(3) B. Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, (İstanbul, 1980).

kete geçirilmeye çalışılmış; madenlerin —yabancı sermaye teşvikiyle de olsa— işlenmesine önem verilmiştir. Bayındırlık meselesinde özellikle demiryolları üzerinde durulmuş, sanayileşmiş ülkelerin teşebbüsleriyle, ülke hem ekonomik, hem de askeri-stratejik açıdan vazgeçilmez olan bu hatlara kavuşmuştur ki biz Berlin-Bağdat demiryolu imtiyazını da ihtiva eden çalışmaları «dış politika» bahsimizde işlemiştik(1).

viii — *II. Abdülhamid Döneminde Muhalefet ve Jön Türklük*

«Jön Türk» terimi ilk defa Mısır prensi Mustafa Fazıl Paşa tarafından kullanılmıştır. Prens, 1867'de şahsî sebeplerle Fuad Paşa ile çekişmiş ve Paris'e kaçmıştır. Burada kendisini Namık Kemâl'in liderliğindeki Osmanlı meşrutiyetçi akımının hâmisi, «Genç Osmanlılar»ın lideri olarak gösterme çabasına girişmiştir. Avrupa basını bu terimi benimsemiş ve «Hasta Adam» denilen Osmanlı İmparatorluğu'nu hürriyete kavuşturmak amacını güden tüm Osmanlı aydınlarına Genç Türk adını yakıştırmıştır. Nitekim, Tarık Zafer Tunaya da, Avrupa'nın yeni Osmanlılar hareketine de Jön Türk denilmesinden hareketle 1889'dan sonra gelişen II. Abdülhamid muhalifleri için «İkinci Jön Türk hareketi» deyimini kullanmıştır. Tunaya'ya göre Jön Türk, memleketini müstebidlerden kurtarmak, Carbonari tabiri ile «ormanı kurtlardan temizlemek» gayesiyle, icabında memleket dışına dahi çıkarak, her türlü feragat ve mahrumiyet pahasına savaşan akıncı ve mücahit mânâsını ifade eder. Dar ve daha çok kullanılan anlamıyla Jön Türkler ile sadece II. Abdülhamid'in şahsına ve onun rejimine karşı mücadele eden kimseler göz önünde tutulmalıdır(2).

II. Abdülhamid'i deviren başlıca sebep, padişahın teknik, maarif, askeri ve ekonomik konularda Batı'ya açık bir reform programı uygulamasına mukabil siyasî hayatta Avrupa'da cereyan eden gelişmelere, parlamentarizme, ısrarla yüz çevirmesi ve iktidarı Ortaçağ Doğu monarşilerinde olduğu gibi tekelinde tutmak inadıdır. Otuzüç yıl (1876-1909) süren II. Abdülhamid yönetimine karşı başlıca üç kaynaktan

(1) II. Abdülhamid devrinde maliye/ekonomi için, bkz: D. C. Blaisdell (çev: A. İ. Dalgıç), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi: Düyun-u Umumiye** (İstanbul, 1979).

(2) Jön Türkler hakkında en iyi, hatta vazgeçilmez kaynak, muhakkak ki, **M. Ş. Hanioğlu'nun Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İstanbul, 1985 adlı çalışmasıdır. Yine aynı araştırmacının **Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi'ne** (İstanbul, 1982) de bakınız. Bu iki temel eserin sonunda konuyla ve dönemle ilgili fevkâlâde kapsamlı bibliyografya mevcuttur.

gelen siyasî nüveleşme doğmuştur. Birincisi, yüksek öğretim kurumlarında —özellikle Tıp ve Harp okullarında— gençler arasında başlayan gizli cemiyet kurma akımı; ikincisi Paris, Cenevre, Kahire gibi merkezlerde bir araya gelen aydın gruplaşmaları; ve üçüncüsü, üyelerinin çoğu subaylarından gelmekle birlikte ordu dışındakileri de içine alan gizli komiteler veya cuntalar.

1889'da İstanbul Askerî Tıbbiye öğrencilerinden İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sukuti, Mehmed Reşid ve Hüseyinzâde Ali bir araya gelerek «İttihad-ı Osmanî» cemiyetini kurdular. Zamanla bu hareket Askerî Tıbbiye ve diğer yüksek okul öğrencileri arasında yayılmıştı. Ne var ki, 1892'de II. Abdülhamid yönetimi olayı haber almıştı. Elebaşlarının önce tutuplanıp daha sonra affedilmesiyle bu öğrenciler selâmetî yurt dışına çıkmakta bulmuşlardı. Jön Türkler'in Paris'te oluşturdukları koloniye Ahmed Rıza adlı ziraat mühendisi de katılmış ve 1895'te *Meşveret* adlı gazeteyi çıkarmaya başlamıştı. O yıllarda cemiyetin ileri gelenleri İshak Sukuti, Süleyman Nazif, Şerafeddin Mağmuni, Ali Kemal, Çürüksulu Ahmed Bey, Tunalı Hilmi, Doktor Nazım ve Abdullah Cevdet'ti. Bu sıralarda, Mülkiye Mektebi'nin tarih müderrislerinden Murad Bey, Mısır'a kaçarak, orada II. Abdülhamid aleyhtarı «*Mîzan*» dergisini çıkaracaktı. Bir süre sonra faaliyetlerine Cenevre'de devam eden Murad Bey'in ve Paris'teki Jön Türkler'in fikirleri, padişahın bütün çabalarına rağmen, Türkiye'ye sızıyor, aydın çevrelerce benimseniyordu. Bu gidişe son vermek amacıyla Ahmed Celâleddin Paşa'yı iki defa Avrupa'ya yollayan II. Abdülhamid, bazı siyasî tutukluların serbest bırakılması ve mevki karşılığında Jön Türklerle bir uzlaşma imzalanmasını sağlamıştı. Paris'te II. Abdülhamid'e karşı mücadelesini tek başına sürdürmeye kararlı olan Ahmed Rıza'ya 1889'da padişahın kayınbiraderi Damad Mahmud Paşa ve oğulları Sabahaddin ile Lütfullah da katılmış, böylece yurt dışındaki Jön Türkler yeniden kuvvetlenmişlerdi. Sabahaddin Bey, Demolins'den ithal ettiği fikirleriyle etrafında bir klik oluşturmayı başarmış, «Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet» adı altında bir cemiyet kurmuş ve «*Terakkî*» gazetesini çıkarmaya başlamıştı. Sabahaddin Bey'in teşebbüsüyle 1902 Şubat'ında Paris'te ilk Jön Türk Kongresi toplanırsa da Avrupa'daki bütün Jön Türk gruplaşmaları arasında birlik 1907 yılında yine Paris'te toplanan kongrede sağlanır. 1907 yılında Makedonya'daki ihtilâlci subaylarla ilişki kuran Jön Türkler'in bir kanadı 1908 inkılâbını takiben «İttihad ve Terakki» cemiyeti olarak meşrutiyet Türkiyesi'nde aktif rol alacaktır.

II. Abdülhamid yönetimine muhalefet bayrağını açmış cemiyetlerin hepsini bir torbaya doldurarak «Jön Türk» olarak adlandırmak gelenek olmakla beraber şunu da hemen belirtmekte yarar vardır ki Jön

Türkler; ne Jön, ne Türk, ne de tek bir deyimle ifade edilecek kadar fikirleri homojenlik gösteren yekvücut bir topluluktu. Batı'daki anlamıyla «*Jeune*»lüğün üç özelliği devrimcilik, milliyetçilik ve liberallikti. Oysa ki, ileride göreceğimiz gibi Sabahaddin Bey'in dışında pekçok Jön Türk darbe veya ihtilâlle II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine karşıydılar. Jön Türkler'in Türk milliyetçisi olduklarına gelince, bu benzetme de aldatıcıdır. Çünkü, Jön Türkler «Osmanlıcılık» kavramının etkisiyle «ittihad-ı anâsır» politikası gütmüşler ve muhalefette oldukları dönemde «Türkçülüğe» iltifat etmemişlerdir. Ayrıca, Jön Türk akımının içinde «Taşnaksutyon» gibi Ermeni örgütleri, İsmail Kemal gibi Arnavut, Abdullah Cevdet gibi Kürt milliyetçileri de faal rol almışlardı. Jön Türkler'in liberallikleri ise, II. Abdülhamid'in «istibdad» dedikleri mutlakiyetçi yönetimini devirerek 1876 Kanun-ı Esasisi'ni geri getirmek gibi ilkel bir parlamentarizm tutkusundan öteye gitmiyordu. Liberalizmin iktisadî ve içtimai yönleri ise Sabahaddin Bey'in dışındaki Jön Türkler'in ilgisini çekmemişti. Üstelik, Murad Bey «*laissèz faire*» düşüncesinin aksine İmparatorluk içindeki yabancı ekonomik kurumların devletleştirilmesini savunuyordu.

Avrupa'da Jön Türk adıyla anılan aydın grubun içinde üç ayrı görüşü savunan üç lider sivrilmişti: Sabahaddin Bey, Ahmed Rıza ve Murad Bey. Le Play toplumbilim ekolünün temsilcilerinden Edmond Demolins'in fikirlerini benimseyen Sabahaddin Bey tanınmış sosyolog gibi toplumları «tecemmüî» (toplumcu) ve «infiradi» (ferdiyetçi) olarak ikiye ayırır ve Anglo-Sakson uygarlıklarının ileri bir seviyeye ulaşmalarının sebebini ferdiyetçiliğin hâkim olduğu toplum yapılarına bağlar. Sabahaddin Bey'e göre, Osmanlı Devleti «tecemmüî» bir yapıya sahip olduğu için geri kalmıştır, çağdaş medeniyet seviyesine ulaşabilmesi için devlet yönetiminde adem-i merkeziyetçiliğin yerleşmesi, toplumda şahsi girişimi geliştirecek tedbirler alınması gereklidir. Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konması ile mahallî idarelere kendi kendilerini yönetme hakkı veren konfederatif bir sistem kurulmalıdır. Ancak, bu şekilde İmparatorluk içinde yaşayan etnik grupların ayrılma eğilimleri törpülenecektir.

Ahmed Rıza için ise adem-i merkeziyet «*memleketi ecnebilere satmaktan*» başka bir şey değildir. Sabahaddin Bey'in fikirlerine şiddetle karşı çıkan Ahmed Rıza, Le Play ekolünün rakibi olan pozitivist çevrelerine girmişti. Aslen muhafazakâr bir eğilimi olan Ahmed Rıza pozitivizmin kurucusu Auguste Comte gibi toplumun ilerlemesi için devrimin gereksiz olduğuna inanır. Ona göre toplumlar daha ileri bir uygarlık seviyesine içtimai geleneklerin korunduğu bir düzen içinde de ulaşabilirler. Ahmed Rıza'nın gönlünde yatan ıslahat, Osmanlı me-

deniyetinin «varoluş kurallarına saygılı» ve bu toplumun gelenek ve göreneklerine uygun bir düzenleme projesidir. Ahmed Rıza, Sabahaddin Bey'in düşündüğü gibi çeşitli milletlerin etnik özelliklerinin muhafaza edildiği bir Osmanlı halkları konfederasyonu değil de Türk unsurunun hâkim olduğu merkeziyetçi bir devlet tasarlıyordu.

Sabahaddin Bey'in Osmanlıcılığı, Ahmed Rıza'nın Türkçülüğüne mukabil Murad Bey'in başlangıç noktası İslâmcılık'tı. Yazılarında İslâm'ın ilerlemeye engel olmadığını işleyen Murad Bey'in «devlet-i âliyye»nin yeniden eski sıhhatine kavuşabilmesi için tavsiyeleri şunlardır: Mebusan Meclisi'nin yerine bir «Yüksek İslâm Şûrası» kurulması ve Şeyhulislâm'ın başkanlığındaki bir kurulun, Tanzimat reformlarının şeriata uygun olarak uygulanmasını sağlaması. Böylece, Mizancı Murad Bey Meşrutiyetten ziyade İslâm şeriatını lâyıkıyla uygulayacak bir Pan-İslâm devletinin kurulmasını amaçlıyordu.

Jön Türkler'in ortak felsefesi değil, ortak «endişeleri» vardı, o da Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu bilinmez bir uçuruma doğru yuvarlanmakta olduğuydu. Jön Türklere göre, Osmanlı ülkesinde yaşayan etnik gruplar arasındaki kaynaşmanın bir türlü dindirilememesinin başlıca sebebi Avrupa devletlerinin azınlık haklarını ileri sürüp Türkiye'nin iç işlerine karışmasıdır. Aslında Batı, Osmanlı Devleti içindeki milletleri kullanarak imparatorluğu parçalamak ve dağılan parçaları teker teker işgal etmek azmindedir. Bu amaçla, etnik gruplara muhtariyet istemekte, onların lehine ıslahat yapılmasını tavsiye etmektedir. Jön Türkler'e bakılırsa, dışta «düvel-i muazzama»yı Osmanlı İmparatorluğu'nun başına saran, içte ise Osmanlı halklarını birbirine kırdıran II. Abdülhamid ve onun istibdadıdır. Padişah, tahtını muhafaza edebilme gayretiyle ülke içinde suni bölünmeler yaratmış, bir milleti diğerine karşı kışkırtmıştır. Padişahın bu politikası «müdahale-yi ecnebiyyeyi davet etmiş» ve zaten Osmanlı ülkesi üzerinde yayılmacı emelleri olan Batı ülkeleri gayr-i-müslim teba lehine ıslahat ya da kongre (Berlin 1877-1878) yoluyla Osmanlı mülkünü parçalamaya başlamışlardır.

Bu durum karşısında Jön Türkler, bütün düşüncelerini «*Bu vatan nasıl kurtulur?*» sorusu üzerinde yoğunlaştırmışlardı. Osmanlı rönesansını sağlamanın tek yolunun Meşrutiyet'in yeniden ihya edilmesinden geçtiğini sanıyorlardı. Şöyle ki, Meşrutiyet'in ilânıyla padişahın bütün tebası din, ırk ve millet farkı gözetilmeksizin kanun önünde eşit olacağından ve bütün etnik gruplar parlamentoda özlem ve duygularını dile getireceklerinden ayrılıkçı akımlar şiddetini kaybedecek, Osmanlı İmparatorluğu dağılma tehlikesinden kurtulacaktı. Üstelik, azınlık haklarını bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışan Avrupa devletleri artık bu yola başvuramayacaklardı.

Yegâne ortak noktalarının II. Abdülhamid yönetimini yıkmak ve Kanun-ı Esasî'yi iade etmek olan Jön Türkler, bu amaçlarına ulaşmak üzere kullanacakları yöntemlerin seçiminde bile anlaşmazlığa düşmüşlerdi. İhtilâfa düştükleri konulardan ilki istibdatı devirmek için silâhlı bir ayaklanmaya başvurulup vurulmaması, ikincisi ise yabancı müdahalesinin istenip istenmeyeceğiydi. Bu konularda Jön Türk çevreleri arasında bir uzlaşma sağlayabilmek amacıyla Paris'te birincisi 1902'de ve ikincisi 1907'de olmak üzere iki kongre toplanmıştır. I. Kongre'ye katılan Ermeniler'in padişaha suikast de dahil olmak üzere şiddet eylemlerini sürdüreceklerini açıkça beyan etmeleri Ahmed Rıza taraftarlarını kızdırmıştı. Yine Ermeniler'in yabancı desteği (Rusya) taleplerinin bazı devletler (İngiltere ve Fransa) için Sabahaddin Bey tarafından da kabul edilmesi üzerine kongre, bir tarafta Sabahaddin Bey ve diğer tarafta ise Ahmed Rıza ve taraftarlarından oluşan «adem-i müdahaleciler» arasında ikiye ayrılmıştı. Jön Türkler arasındaki bu ikiliği gidermek amacıyla toplanan II. Kongrede ise şiddet yanlısı olanlar Ahmed Rıza'yı ikna etmeyi başarmışlardı. Yine de Ahmed Rıza Bey, ülkeye «ateş ve dehşet» sokarak yabancı müdahaleyi davet edecek tedhişçiliğe karşı çıkıyor, II. Abdülhamid'e karşı ihtilâle Ermeniler'in kesinlikle katılmamasını istiyordu.

Ahmed Rıza'nın fikir değiştirmesine sebep olan en önemli âmil Abdülhamid düşmanlığının ve Meşrutiyet tutkusunun Makedonya'daki III. Ordu subayları arasında kızışmış olmasıydı. Selanik'te 1907'de Talat, İsmail Canbolat, Mithat Şükrü «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti»ni kurmuş ve bu gizli örgüt Ahmed Rıza'nın Paris'teki arkadaşlarıyla birleşmişti. Jön Türkler'in en büyük başarısı 1908 Meşrutiyeti'ni gerçekleştiren Makedonyalı Türk subaylarını saflarına katması olmuştur. İngiltere Kralı ve Rus Çarı arasındaki «Reval Mülâkatı»nın Osmanlı İmparatorluğu için bir taksim projesinin uygulanmasına medhal olduğunu düşünen bu milliyetçi subaylar, 1908 Temmuzu'nda isyan bayrağını açarak dağa çıkmışlar ve bu olayların gelişmesi ile II. Abdülhamid 23 Temmuz'da Meşrutiyet'i yeniden yürürlüğe koyduğunu halka ilân etmek zorunda kalmıştı.

Jön Türkler bahsini kapatmadan, II. Meşrutiyet'e damgasını vuracağını göreceğimiz bu akımın, Masonluk, Pozitivizm ve İlim ile İslâmcılık üzerindeki görüşlerine yer vermek yararlı olacaktır. Hanioğlu, araştırmalarına dayanarak 1878'den itibaren Jön Türklüğe atfedilen siyasî eylemlerin çoğunun aslında «Masonlar» tarafından gerçekleştirildiğini savunur. Tanzimat'la birlikte Masonluk, Osmanlı Türkiyesi'nde yayılır. Görünürdeki amaç, yabancı obedianslara bağlı Mason localarında Büyük güçlerin yetkilileriyle sıcak ve yakın temaslar kurarak, Osmanlı'ya karşı dış ülkelerde sempati kazandırmak, ya da

Hamidiye Camii önünde Sultan II. Abdülhamid'e yapılan suikast girişimi

açıkçası bu örgütleri adeta lobi gibi kullanarak Babıâli'nin tezlerini benimsetmeye çalışmaktır. Aynı düşünce doğrultusunda Jön Türkler'in de davrandığını söyleyebiliriz. Jön Türkler, Abdülhamid'in baskısına karşı dışarıda ancak bu kanalla Avrupalılar'ın himayesine mazhar olabileceklerini, içte de arkadaşlarının yine Kapitülasyonlarla devlet müdahalesinden muaf bu örgütün ağı sayesinde kurtulabileceklerini umuyorlardı. Ayrıca, Osmanlıcılık şemsiyesi altında «ittihad-ı anasır» fikrinin azınlıklara benimsetileceği, hatta unsurlararası içtimaî barışın ilk tohumlarının yeşereceği fidelikler olarak da Mason localarını görüyorlardı. İşte, bu sebeple değil midir ki, ilk Jön Türkler'den Kazım Nami (Duru) Bey, *«Hiç bir sahada birleşememiş, daima çekişmiş, didişmiş olan bizdeki muhtelif ırk, milliyet ve dinler, Mason çatısı altında tam anlaşma halinde idiler»* demişti(1).

Masonlukla ilgili yayınlar, Sultan V. Murad'ı tahta geçirmek üzere sarf ettikleri mesainin altını çizerler. Fransız obedíansına bağlı localardan *«L'Union d'Orient»*da görev alan Cléanthi Scalieri bu teşebbüslerin ardındaki beyindir. Rum asıllı olan Scalieri, «liberal ve Batıcı» bir padişahın yönetiminde, Yunan ve Türk unsurlarının «kaynaşması» sonucu kurulacak yeni bir Bizans devleti kurmayı hedefliyordu. Ona göre, «Şark Meselesi» ancak Mason ideolojisinden etkilenerek çözümlenebilirdi. Bu proje için ise Murad Efendi'den daha uygun bir prens bulunamazdı. İktidara gelince, halkına özgürlükler bahşedecek, tabii bu arada Masonlar'a serbest çalışma imkânını da esirgemeyecektir! Hazırlıklar tamamlanır ve 20 Ekim 1872'de Murad, «Prodos» locasına kabul olunur. 18 Mayıs 1876'da da tahta çıkar. Hanioğlu'nun aktardıklarına bakılırsa, anayasa (Kanun-ı Esasî) çalışmalarına Scalieri başkanlık eder. Bu arada Scalieri, devlet meselelerinde nüfuzlu olan ve ileride olabilecek aydınları localara kaydettirmeyi de unutmayacaktır. Bir Yunanlı Mason'un ifadesine göre *«bunların arasından Jön Türkler partisi doğacaktır.»*(2). V. Murad sıhhî sebepler yüzünden tahtından indirilecektir. Ne var ki bu, Mason örgütünün faaliyetinin neticelenmesi demek değildir. Örgüt, yine Scalieri'nin devreye girmesiyle, Murad'ı kaçırmak için teşebbüslerde bulunur. Çabalar sonuçsuz kalır; Scalieri ise bir İtalyan gemisiyle kendini Pire'ye atar.

II. Abdülhamid döneminde, polisin yoğun baskısına rağmen, İstanbul'da Rumlar'ın egemen olduğu localar yeniden faaliyete geçeceklerdir. Tesbitlere göre *«Comité Libéral Ottoman»* veya diğer adıyla «Osmanlı Hürriyetperverân Cemiyeti», Masonlar'ın siyasî kanadından başka bir kuruluş değildir(3). Masonlar'ın kendilerine Terakki ve İt-

(1) C. Kutay, Bilinmeyen Tarihimiz 412, (İstanbul, 1974).
(2) Hanioğlu, İttihad ve Terakki..., 78
(3) Hanioğlu, Aynı eser, 83

tihad Cemiyeti adını veren ve Ahmed Rıza Bey'in etrafında toplanan bir guruba sızdıkları da bilinmektedir. Jön Türklerle Masonlar arasındaki ilişkileri nihaî analizde değerlendiren Hanioğlu'nun kanaatine göre; «*Masonların, Jön Türkler'i desteklemesi, Meşrutiyet'in yeniden ilanının bu çevrelerde oluşturduğu memnuniyet bir gerçektir ama yeniden beliren Türk milliyetçiliği fikirlerinin harekete geçirdiği bu kimselerin yeni bir Bizans devleti oluşturma veya çeşitli unsurların, masonların siyasal programları çerçevesinde düşünülen hassas dengeleri sağlama gibi programlar çerçevesinde hareket etmeyecekleri ve edemeyecekleri açıktı.*» (1).

Jön Türkler'in Avrupa'da kümelenenlerinin büyük bir kısmı için Batı bir «ütopyaydı»; Osmanlı rönesansı için felsefesi ve kurumlarıyla taklit edilmesi gerekiyordu. Dr. Abdullah Cevdet'in yazılarını okuyarak, Avrupa'nın Jön Türklerce nasıl «hoca» olarak görüldüğünü ve ona husûmet beslemek yerine onu «müttefik ve muhib» haline getirmek gerektiğine inandıklarını müşahade edebiliriz: «*Avrupa'ya muhabbet etmek ilm-ü terakkiye, maddî ve manevî kuvvete muhabbet etmektir... Avrupa'nın çalışkan ve şükürgüzâr bir şakirdi olmak. İşte, bizim rolümüz... Bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet Avrupa medeniyetidir. Bunu gülüyle, dikeniyle istiçnas etmeye mecburuz.*» (2).

Jön Türkler'e göre, Batı'yı Batı yapan, Avrupa'nın başarısının sırrı »bilim»de yatmaktadır. Avrupa'yı ileri götüren bilim, tarihi boyunca «din» ile çarpışmış; birincinin zaferi ile Batı, medeniyete ve gücüne kavuşmuştur. Demek ki, Türkiye'nin de ilerleyebilmesi için aynı tecrübeyi geçirmesi, din yerine bilimi toplumda ikâme etmesi gerekmektedir. İşte, bu karşılaştırma yanılgısıyla Jön Türkler, kendilerini Avrupa'daki hakim cereyanlar arasında biyolojik materyalizme, pozitivizme, hattâ «Sosyal Darwinizm»e kaptırdılar. Onlar, Avrupa'nın başarı tılsımı kavramışlardı ve Osmanlı'ya monte etmeyi tarihî vazifeleri olarak göreceklerdi. Ancak, yine onlara göre, Osmanlı toplumunda «İslâm» oldukça köklü bir yapıya sahipti; bu kurumu bir çırpıda bertaraf etmek mümkün değildi. Bu düşünceden hareketle İslâm dininden yararlanmayı denediler. Şöyle ki; İslâm'ın sosyal muhtevasını kullanarak, II. Abdülhamid'e karşı muhalefetlerini halk nezdinde benimsetebilecek bir araç bulduklarını sanıyorlardı. Zaten, bu sebepten değil midir ki ilkin «biyolojik materyalizmin» İslâm'ın ruhuna aykırı olmadığını ve sonra da II. Abdülhamid'in başta «meşveret» olmak üzere dinlerinin temel müesseselerine karşı çıkmakla suçlamayı denediler. Böylece, bir yandan ulemayı yanlarına almayı düşlerken,

(1) Hanioğlu, Aynı eser, 92
(2) Hanioğlu, Dr. Abdullah Cevdet..., 357-359

diğer yandan da II. Abdülhamid'e karşı muhalefetlerini meşrû bir zemine oturtmayı tasarladılar. Jön Türkler'in bu katı saplantıları halkla temas kurdukça, hatta onların baskılarına maruz kaldıkça törpülenecektir. Tarih, İttihad ve Terakki Cemiyeti olarak 1908 sonrasında iktidara sahiplenecek Jön Türkler'in «İslâmcı» bir siyaset güttüğüne de şahit olacaktır.

Jön Türkler, daha muhalefette iken bile halkın ve taraftarlarının İslâmî eğilimlerini toptan inkâr etmemeye özen göstereceklerdir. Meselâ, Dr. Bahattin Şakir, Kafkas Türkleri'ne hitaben kaleme aldığı 23 Kasım 1906 tarihli bir mektupta Ermeniler'in kaç zamandır müslümanları topluca katletecek tahrip metod ve araçları üzerinde durduklarını yazıyordu. Ermeniler, bu uğurda Kafkasya'daki diğer Hristiyan milletlerle (Gürcüler, Ruslar) elele verdikleri gibi, ardlarına da Batı Avrupalı Hristiyan güçleri (diyelim İngiltere, Fransa) almayı biliyorlardı. Oysa ki, Kafkasya'da müslümanlar arasında birlik yoktu; hele Osmanlı dindaşlarıyla aralarında henüz köprüler tesis edilmemişti. Dr. Bahattin Şakir, bu düşünceden hareketle *«Biz müslümanlar, hristiyanlar gibi hakkı kuvvete feda edeceğimize kuvveti hak için istihsâle çalışalım.»* (1). Aynı mektupta Kafkasya'daki müslüman kardeşlerine «ittihad» etmeleri nasihatı da veriliyordu.

Dr. Bahattin Şakir, Dr. Nazım'la ortaklaşa kaleme aldığı bir başka yazıda da Jön Türkler'in «frenk mukallidi» olmadıklarını kaydedeceklerdi (2). Ancak, *«Avrupalılar'ın fünûndaki terakkiyatı kabil-i inkâr değildir.»* Jön Türkler'e göre, *«Japonlar gibi biz de frenklerin fünûndaki terâkkiyatını öğrenmek ve yalnız bu kısmın memleketimizde tatbik edildiğini görmek isteriz. Yoksa, ahlâk ve âdât cihetiyle müslüman elbette Frenkler'e kat kat fâiktir.»* Dış siyasete gelince, Jön Türkler, «İslâm birliği»nden yanadırlar. Fakat, İttihad ve Terakki'nin ileri gelenlerine bakılırsa, emellerini dünya kamuoyuna bu aşamada ilan etmek mahzurludur. Çünkü, *«Avrupa, ittihad-ı islâm'dan kendisi için tevellüd edecek mazarratın derecesini bildiğinden bu fikre çalışanları olanca kuvvetiyle eziyor.»* Bu sebeple, öncelikle *«şevket-i Osmaniye'nin umum İslâm'ın selâmetine mebde olacağına emin olduğumuz için bütün kuvvetimizi... hükûmet-i Osmaniye'nin bir idare-i muntazama ve ma'kuleye münkalip olmasına»* çalışmalıyız. Kısaca, önce «Saray istibdadından» kurtulunacak, sonra dindaşlarına el atılacaktır (3). Aşağı yukarı aynı görüş, II. Meşrutiyet'ten sonra da dile

(1) Y. H. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. I, K: 1, 342 vd., 3. baskı (Ankara, 1983).
(2) Bayur, Aynı eser, 345
(3) Bayur, Aynı eser, 347

Sultan II. Abdülhamid'in Türbesi

getirilecektir. Bu defa, önce Osmanlı mülkü nizama sokulacaktır, sonra dışta İslamizm'e geçilecektir. İleride, harp sırasında İttihadçılar'ın «Pan-İslâm»a nasıl sarıldıklarını göreceğiz; ancak bu bahse nokta koymadan İttihatçılar'ın 1913'teki Kongrelerinde okunan rapora temas etmek İslâm'ın iktidarlarındaki mevkiini göstermek açısından önemlidir:

«Diğer taraftan terbiye-i milliyye ve ahlâkiyyemizin muhafazası emelinden de kendimizi alamayız. Bir taraftan Garbin meâsir-i irfanını almak, diğer taraftan ecdadımızın fezâil-i bergüzîdesini muhafaza etmek isteriz. Bunun için hayat-ı ictimâiyyemizi bir taraftan esasât-ı mübeccele-i diniyyeye, diğer taraftan asrın icabatına tevfik etmek lâzımdır. Terakkiyat-ı medeniyye itibariyle Garbe temessül mecburiyetinde bulunan müslümanları inhitattan kurtarmak için İslâmiyeti esasat itibariyle asr-ı saadete, tatbikat itibariyle asr-ı hâzıra irca ve tevkif etmek zarureti vardır. Hikmet-i İslâmiyyenin iki rükn-ü esasisi olan fıkh ve kelâm'ın sünnet-i seniyye ve maslahat-ı içtimaiyyeye muvafık surette tasfiye ve tevsii hem sınıf-ı münevverenin tedeyyününe, hem sınıf-ı mütedeyyinenin tenevvürüne bâis olacaktır.»(1).

(1) Bayur, Aynı eser, C. II, K: 4, 375, 2. baskı, (Ankara, 1983).

B. MEŞRUTİYET DÖNEMİ
(1908-1918)

1 — İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Siyasi Hayat

23 Temmuz İhtilâli ile İttihadçılar arzuladıkları düzene kavuştular. Ancak, Akşin'in de kaydettiği gibi, İttihatçılar o zamanın anlayışıyla tecrübesiz ve toy göründükleri için iktidarı bizzat ele almadılar. Yeni düzen ilk bakışta II. Abdülhamid paşalarından «liberal» ve «İngilizci» tanınanlara yer açtığı intibaını verecekti. Babıâli'nin «eski kurtları» başlarında eski gücü elinden alınmış bir Abdülhamid ile meydanın kendilerine açılacağını umuyorlardı. Yanılmışlardı. Çünkü, İttihat ve Terakki hangi paşaların hükümette yer alacaklarını kararlaştırmaya ve arka plândan bu paşalara yapmaları ya da yapmamaları gerekenler konusunda talimat vermeğe hazırlanıyordu. Akşin, 1908 ile 1913 arasındaki bu dönemi, ya da başka bir deyişle, İttihat ve Terakki'nin bu «yap, yapma» diyebilmesini Cemiyet'in «denetleme iktidarı» şeklinde tanımlamaktadır(1).

«Hürriyet'in İlanı» pek çok kesimde mucizeli çözümler beklentisini yaratmıştı. Köylüler, meselâ, Meşrutiyet'i vergi ödememek diye yorumlarken, memurlar terfi ve maaş zammını gözlemekteydiler. Basın sanki zembereği kopmuşçasına boşalmıştı. Ayrılıkçı örgütler, ileride görüleceği üzere, Kanun-ı Esasi'yi Osmanlı'dan kopmanın ilk merhâlesinin altın anahtarı olarak kullanacaklarını açıkça ilândan çekinmiyorlardı. Muhalefetleri sırasında Jön Türkler Meşrutiyet'i «her derde deva» kabilinden adetâ sihirli bir tılsım gibi göstererek, kitlelerin ümitlerini hayallerle pompalamış; bunu da onları cemiyete bağlamanın bir yolu olarak görmüştü. Ancak, zamanla Osmanlı Türkiyesi'nin karşı karşıya kaldığı iç ve dış galleler İttihadçılar'ın karşısında çığ gibi büyüyen bir hoşnutsuzlar ordusu yaratacaktı.

Yeni rejime karşı memnuniyetsizliğini hissettiren ilk kesim alaylı subaylar ve askerler olacaktı. Disiplini yadırgamışlardı. Alaylılar, Meşrutiyet'in en kısa zamanda kendilerini tasfiye edeceğinden şüpheleni-

(1) S. Akşin, 100 Soruda Jön Türkler ve İttihad ve Terakki 85. (İstanbul, t.y.).

yorlardı. Yine de İttihad ve Terakki'yi düşürecek güçte değildiler. Bunun için meşrutiyetçi bir güçle işbirliği yapmaları gerekiyordu ve bu müttefiği de Prens Sabahaddin'de bulacaklardı. «Adem-i Merkeziyetçiler» Türkiye'ye döndüklerinde İttihad ve Terakki'nin bazı baskılarıyla karşılaşacaklardı. Gerçi iki cemiyet arasında kâğıt üzerinde birleşme sağlanmış, liderleri uzlaşma toplantıları aktetmişlerdi; ama, bu aslında çoktan ayrılan yolların yeniden biraraya gelmesi demek değildi. Nitekim, biriken bazı olayların da tesiriyle Prens Sabahattin, İstanbul'a gelmesinden 12 gün sonra, 14 Eylül'de (1908), yakın arkadaşları Ahmed Fazlı, Mahir Sait, Celalettin Arif'le birlikte Ahrar Fırkası'nı kuracaktır. Artık, İttihad ve Terakki'nin tekelciliği ve gizliliği, orduyu siyasete karıştırıp baskı aracı olarak kullanması eleştirilmeye başlanmıştır.

Öte yandan seçimleri İttihad ve Terakki listeleri kazandı. Meclis, 17 Aralık'da (1908) törenle açıldı. Yeni hükümetin başı Kâmil Paşa, bir süre sonra İttihad ve Terakki'nin siyasî nüfuzunu kaldırmak, ya da hiç olmazsa azaltmak için teşebbüse kalkışacaktır. Bu doğrultuda önce kabine değişikliğini düşünmüştü. İkinci olarak Paşa, İttihad ve Terakki'nin İstanbul'daki askeri dayanağı olan avcı taburlarını da geri göndermeğe çalışmıştı. İttihad ve Terakki, Meclis'teki ezici çoğunluğa sahip bir cemiyet olarak, Kâmil Paşa'ya güvensizlik kararı aldırmayı bilecektir.

İttihadçılar'a karşı en ciddî tehlike Derviş Vahdeti'nin kıvılcımını tutuşturduğu «31 Mart Olayı»nda saklıdır. Kıbrıslı bir hâfız olan Derviş Nakşibendî'ydi. Memuriyete girmiş, sürülmüş; İttihad ve Terakki'ye girmek istemiş, kovulmuş; sonunda (11 Aralık 1908) «*Volkan*» gazetesini yayınlamakta karar kılmıştır. *Volkan*, kısa bir süre sonra «İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti»nin yayın organı haline gelecektir. Cemiyet, hızla benimsenmeye de başlayacaktır. Bu arada muhalefet Kâmil Paşa'nın görevden alınmasını içine sindirememiş, İttihadçılara karşı din adamlarını, bilhassa ilmiye talebelerini harekete geçirmeye çalışmıştı. Artık, siyasî hava gerginleşmeye başlamıştı. Gazeteler İttihatçılar'ı acımasızca eleştiriyorlardı. 6 Nisan gecesi muhalif *Serbestî* gazetesi başyazarı Hasan Fehmi, Galata köprüsünde vurularak, öldürülür. Katili bulunamaz. Darülfünûn öğrencileri nümayişler yapmaktadırlar. Elektrikli hava Meclis'e yansır. Ordudaki alaylılar da huzursuzdur. İlk ayaklanan da onlar olur. İstanbul Taşkışla'daki IV. avcı taburu, subaylarını tutukladıktan sonra Ayasofya'da Mebusan'ın önünde toplanır. Diğer birliklerde asilere katılacaklardır. Gelişmeler karşısında hükümet istifa eder. Bunun üzerine ayaklananlar Saray'a yönlenirler. Padişah, isyancıları teskin etmeye çalışır. Öte yandan, Selânik'teki III. Ordu komutanı Mahmut Şevket Paşa, Dersaadet'ten ge-

len söylentileri duymuş, bir «Hareket Ordusu» kurarak, İstanbul'a doğru yola çıkmaya karar vermiştir. Ona göre, Meşrutiyet tehlikededir; bu tehdit bertaraf edilmelidir. Nitekim, 24 Nisan günü İstanbul, Hareket Ordusu tarafından işgal edilir. Başta Babıâli ve Beyoğlu bölgesindeki kışlalar olmak üzere, kanlı da olsa, kısa süren çatışmalar dışında fazla bir direnmc olmaz. Meclis, 27 Nisan'da yeniden toplanır ve ilk aldığı karar, 31 Mart'ın (13 Nisan'ın) müsebbibi olarak gördüğü II. Abdülhamid'i hal'etmek olur. İçlerinde Emanuel Karaso'nun da bulunduğu bir heyet, Padişah'a durumu tebliğ eder. Akabinde sultanın Selanik'e nakli sağlanır. Artık saltanata geçen, İttihatçılar'a ileride teslim olacak V. Mehmed Reşad'dır.

31 Mart olayı üzerine çalışmış Akşin, laiklik savunucularının hadiseyi dinci gericiliğin çok belirgin bir örneği olarak gördüklerini kaydeder. Ancak ona göre, ayaklanmada parola «Şeriat isteriz» idiyse de, gerçekte, ayaklanmanın baskın niteliği, muhalefetin İttihad ve Terakki'ye karşı kalkıştığı, fakat kötü düzenlediği için ne olduğu pek belirmemiş, başarıya ulaşamamış bir askerî hükümet darbesidir. «*İsyan bayrağının Şeriat oluşu, bir dini sömürme olayından ibarettir.*» (1).

Akşin'in incelemesine bakılırsa, olayı Sabahattinci muhalefet düzenlemiş ve başlatmıştır. Bir de bunlara yardımcı olan güçler vardır: Medrese öğrencileri, alaylı subaylar ve Arnavut milliyetçileri. En arka planda ise, bu işe manevî ve belki maddî destek sağlayan bir güç olarak İngiltere duruyordu. İngiltere'nin bu konudaki dahlinin sebeplerini aşağıda dış politika bahsine girdiğimizde vereceğiz. İsyan nihaî analizde, en çok İttihad ve Terakki'ye yaramış; Cemiyete muhaliflerini sindirme imkânını vermiştir.

Mahmud Şevket Paşa, İstanbul'a girince sıkıyönetim ilan etmiş ve payitahta hakim olmuştur. Akşin, İttihad ve Terakki'nin Paşa'nın Osmanlı siyesetine hakim oluşuyla büyük yararlar elde ettiğini kabul eder. Yalnız, Paşa'nın Cemiyet'ten gelen bazı talepleri hiç yerine getirmediği de doğrudur. Mahmud Şevket Paşa, genç İttihatçı subayların siyaset yapmalarına karşıydı. Sadece kendisi, ordunun fiilî başkomutanı sıfatıyla, siyasetin içinde olacaktı. Bu tavır, İttihatçılarca hoş karşılanmayacak, Cemiyet'in 1909 Kongresi'nde itirazlar dile getirilecektir. Meclis'in açılması ve İttihatçı mebusların yerlerini almasıyla, ortaya «cemiyet-fırka ikiliği» meselesi çıkmış oluyordu. Ne var ki, Cemiyet, Meclis gurubu içinde disipline fevkâlâde önem vermektedir. Aslında kurulan fırka, Cemiyet'in aleti gibidir. Cemiyet ise kendini lağvet-

(1) Akşin, Aynı eser, 125. Ayrıca, aynı yazarın 31 Mart Olayı (Ankara, 1970)'na da bakınız.

mek niyetinde değildir. Gizliliğin getirdiği esrarlı ve bir ölçüde de çekici havasından, bunun yanı sıra da dara düştüğünde başvurduğu tedhiş yöntemlerinden feragat etmek istemez. Bu yolla seçimlere hâkim olmaya, Meclis'i buyruğu altında tutmaya, muhaliflerini yıldırmaya çalışır.

Bunun dışında İttihatçılar, İngiltere'deki bir uygulamayı benimsemek istediler. Mebuslar, vekâletlerde «Siyasî müsteşar» olarak çalışacaklar ve kabineye katılacaklardır. O zamana kadar da denetleme görevleri çok daha yakından ve resmî bir yoldan yapılmış olacaktı. Ne var ki, bu tasarı büyük zorluklarla karşılaştı. Ne Mahmud Şevket Paşa, ne de Mebusan bu fikre yatkındılar. Bunun üzerine, İttihadçılar, bazı adamlarını kabineye sokmaya çalıştılar. Haziran 1909'da Cavit Bey Maliye Nazırı oldu; bir süre sonra da Talat Bey Dahiliye'ye atandı. Akabinde, bir dış imtiyaz meselesi *(Lynch)* bahane edilerek Hüseyin Hilmi Paşa istifaya zorlanır. Onun yerine 12 Ocak 1910'da Hakkı Paşa yeni hükümeti ilan eder. Artık, İttihatçı nazır sayısı artmıştır; Talat ve Cavit'e ilave olarak İsmail Hakkı(Maarif), Hayri(Evkaf), Musa Kazım(Şeyhülislam) Bey'ler makamlarına kavuşmuşlardır. Harbiye'ye de Mahmud Şevket Paşa getirilir. Ancak, bu İttihadçılar'ın ondan kurtulmalarına giden yolun ilk adımıdır. Harbiye bütçesi konusunda açılan tartışmalarda yalnız kalan Paşa, çareyi istifada bulacaktır. İttihatçılar'ın yukarıda özetlediğimiz yöntemleri Tunaya'nın şu tesbitlere varmasını sağlayacaktır: «*Bir vakitlerin kurtarıcı partisi bizzat yıktığı Abdülhamid istibdadından daha beterini getirmiş, memleketi birkaç kişinin keyfi idaresi altında inletmekte bulmuştur*»(1).

İttihad ve Terakki'nin, Talat Paşa'nın deyimiyle, «aydın istibdadı» muhalefetin giderek gelişmesine sebep olacaktı. Siyasi hayata Fedakârân-ı Millet Cemiyeti, Osmanlı Demokrat Fırkası, Heyet-i Müttefika-i Osmaniye, Mutedil Hürriyetperverân Fırkası, Ahali ve Sosyalist Fırkaları gibi partiler girecekti. «*Tanin*» dışındaki matbuat da İttihat ve Terakki'yi hırpalamaktadır. Muhalefetin hırçınlaşmasında önemli rolü olan bir olay da, «*Seda-yı Hak*» gazetesinin başyazarı Ahmet Samim'in öldürülmesidir (9/10 Haziran 1910). 1911 başlarında İttihad ve Terakki bile bölünecek ve içinden «Hizb-i Cedid» ortaya çıkacaktır. Bu hizbin başında Miralay Sadık Bey vardır; Mahmud Şevket Paşa'nın da bu faaliyete destek olduğu bilinmektedir. Dahili isyanların artması ile de hükümet giderek yıpranıyordu. Gelişmelerin sonucu olarak 10 Şubat 1911'de Talat Bey, istifasını verir. Yerine Halil (Menteşe) Bey Dahiliye'ye gelir. Hizbin programı İttihad ve Terakki'nin Kongre-

(1) T. Z. Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952, 182, (İstanbul, 1952).

si'nde onaylanacak (23 Nisan 1911), fakat Cemiyet, bir fırsatını bulup padişahın bir buyruğu ile Sadık Bey'i Selanik'e tayin ettirmeyi becerecektir. Sadık Bey'in sürgüne yollanması İttihatçılar için geçici bir zaferdir. Çözülmeler devam eder. 8 Mayıs'ta Cavit ve Babanzade İsmail Hakkı da istifaya mecbur kalırlar. Öte yandan iç isyanlar (Arnavutluk, Suriye, Yemen ve Asir) birbirini takip eder. İtalya'nın Trablusgarb'e saldırmasıyla dışta da önemli sıkıntılar başgöstermiştir. Olayların yoğunluğu yeni kabineyi beraberinde getirecektir. Sadrazamlığa Said Paşa atanır (30 Eylül 1911); kabinesinde İttihad ve Terakki'nin ağır topları yoktur. Muhalefet, ortamdan faydalanarak, zaten yıpranmış olan İttihad ve Terakki'yi devirmek için kesin bir taarruza geçecektir. Taarruzun en önemli olayı, o güne kadar kurulmuş muhalefet partilerinin tek bir safta, «Hürriyet ve İtilaf Fırkası»nda buluşmasıydı. Mebusların da bu fırkaya giderek kayması üzerine, İttihadçılar, daha sadık bir ortam beklentisiyle Meclis'in feshine çalıştı. Cemiyet'in taktiğini gören Hürriyetçiler, oturumlara katılmayarak, engellemelere başvurdular.

Nihayet bu karşılıklı «kilitlenmeler» sonucunda V. Mehmed Reşad Meclis'i dağıtacaktır (18 Ocak 1912). Gündeme gelen seçimleri İttihad ve Terakki kazanmaya azmetmişti. Bu uğurdaki bazı uygulamaları, tarihimize «sopalı seçim» ibaresini kazandıracaktır. Muhalefet açısından bu olay, bardağı taşıran son damla oldu; İttihatçıları devirmek için ihtilâl ve darbe düşünmeğe başladılar. 6 Mayıs 1912'de Arnavutluk'ta patlak veren ayaklanma fırsat bilindi. «Halaskâr Zabitan» olarak kendilerini tanıtan muhalif subaylar İstanbul'a ültimatom çektiler. Kendilerine Sabahattinci grubun ve Scalieri'nin oğlunun destek sağladığı söylenebilir. İttihatçılar'ın darbenin yönetime kansımaması için giriştiği manevralar fayda etmeyecek ve sadarete adeta onlara tepki kabinesi kuracak Gazi Ahmet Muhtar Paşa getirilecektir. Akşin'in dediği gibi, «*böylece, İttihit ve Terakki'nin dört yıldır süregelmiş clan denetleme iktidarına bir süre için ara verilmiş oluyordu.*»

İçinde ünlü paşaların bulunmasından dolayı «Büyük Kabine» olarak adlandırılan Muhtar Paşa kabinesi, İttihadçıları Osmanlı siyasi sahnesinden kazımaya yöneldi. İdare ile askeriyeye yeni atamalar yapıldı. Mebusan dağıtılmak istendi. Dış siyasette ise kabine Arnavutluk meselesi ile Balkan Harbi gailesi ile uğraşmak zorundaydı. Balkanlar'daki bozgundan sonra aczini kabul eden «Büyük Kabine» çekilecek, yerine sedaret Kâmil Paşa'ya teslim edilecektir (29 Ekim 1912). Ancak, onun hükümeti de savaşın gidişini değiştiremeyecekti. Edirne'nin düşman eline geçeceği ihtimâlini fırsat bilen İttihadçılar, artık müdahale zamanının geldiğinden emindiler. Böylece, İttlhadçılar, Babıâli'yi basarak iktidarı cebren de olsa yeniden sahiplendiler (23

Ocak 1913). Artık sadrazam Mahmud Şevket Paşa'ydı; Enver Paşa ise Harbiye'ye getirildi. Muhalefetin bu olupbittiyi içine sindiremeyeceği belliydi. Prens Sabahattin, özel katibi Satvet Lütfi Bey aracılığı ve İngilizler'in de yardımıyla bir hükümet darbesi planlamağa girişti. Hazırlanan senaryo gereğince, Mahmud Şevket, Talat, Cemal Paşalarla, Emanuel Karaso ve Nesmi Ruso öldürülecek; Kamil sedarete getirilecek, ülkede adem-i merkeziyet uygulanacak, İngiltere'yle yakın ilişkilere girilecekti. Darbe girişimi 11 Haziran 1913 günü yapıldı. Mahmud Şevket Paşa'nın vurulmasından sonra olaylar muhalefetin istediği doğrultuda gelişmeyecekti. İstanbul muhafızı Cemal Bey'in müdahalesi ile silahşörler yakalanacak, Kâmil Paşa, Mısır'a tekrar avdet etmek zorunda bırakılacak, Sabahattin ise çareyi Avrupa'ya kaçmakta bulacaktı. Bu olay en çok İttihatçılar'ın işine yarayacaktı. Akşin'in de kaydettiği gibi, «*İttihat ve Terakki önemli bir dönemeci geçerek, denetleme iktidarını gerçek iktidara dönüştürmüştür.*» (1).

Said Halim Paşa kabinesinde İttihadçılar hâkimdir: Halil (Şurâ-yı Devlet), Talat(Dahiliye), Rıfat(Maliye), Midhat Şükrü(Maarif)gibi... Hükümetin ilk planda karşılaştığı meseleler dış kaynaklı olduğu için, bunları aşağıda daha teferruatlı göreceğiz. Yalnız bu dönemde kayda değer iç gelişmelerden İttihatçılar arasındaki askerlerle Talat Paşa'nın yandaşları (ya da sivilleri) arasındaki çekişmeden hatta üç lider (Talat, Enver, Cemal) arasındaki rekâbetten veya dramatik bir macera olarak nitelendirilebilecek «Yakup Cemil Olayı»ndan söz edebiliriz. Yine de bu çekişme ne rejimi ne de Cemiyet'i ciddî sarsıntılara tâbi kılacaktır. Zaten, 1914'le birlikte Osmanlı kendini bir cihan harbinin içinde bulacaktır. Osmanlı ateş çemberinden geçerken artık sedaretin ipleri Talat Paşa'nın ellerindedir; Cemal Bahriye, Enver de Harbiye Nazırı olarak siyasi sisteme tamamiyle hakimdirler.

ii — II. Meşrutiyet Dönemindeki İdarî ve Hukukî Gelişmeler

II. Meşrutiyet döneminin toplu bir dökümünü çıkartacak olursak, bu yıllar içinde, ilki 1908'de olmak üzere (1912, 1914, 1919) dört genel seçim yapıldığını; 24 hükümet kurulduğunu söyleyebiliriz. II. Meşrutiyet on yılının yarısını (1908-1913) çok partili, öteki yarısını da tek partili rejim olarak yaşamıştır. Mondros Mütârekesi ile İttihad ve Terakki düzeni yıkılınca, yeniden anarşik bir çoğulculuk ve particilik başlamıştır. 1920 Martı'ndan sonra, parti ve cemiyetlerden söz edilemez olmuştur. II. Meşrutiyet'in parlamento hayatının diğer özellikle-

(1) Akşin, Jön Türkler..., 239

rinin yanı sıra, bu dönemin örfî idare altında olduğu, hele 1914'ten itibaren cihan harbi cenderesine girildiği unutulmamalıdır(1).

Onca iç ve dış istikrarsızlığa rağmen, II. Meşrutiyet dönemi köklü düzenlemelere de sahne olmuştur. Bunların en önemlisi 8 Ağustos 1325 (21. VIII. 1909) günlü Kanun-ı Esasî değişikliğidir. 21 maddenin değişmesi, birisinin ilgası ve 3 yeni maddenin eklenmesiyle adeta yeni bir Kanun-ı Esasî (1909 Anayasası) ortaya çıkıyordu. Padişah, artık, şeriatın yanı sıra anayasaya uymak; vatan ve millete sadakat hususunda and içecekti. Yalnız Şeyhülislâm ve sadrıazamı tayin edebilecekti. Üstelik; barışa, ticarete, arazi terk ve ilhâkına ilişkin andlaşmalar Meclis'in onayına sunulacaktı. Nezaretlerin kendi işlemleri dolayısıyla şahsî sorumluluk, kabinenin genel siyaseti dolayısıyla da ortak mesuliyet esası getiriliyordu. Meclisler, başkanlarını ve vekillerini kendisi seçecekti. Kanun teklifinde bulunabilmenin ön şartları da kaldırılıyordu. Böylece, Kanun-ı Esasî gerçek anlamda meşruti ya da parlamenter bir mahiyet kazandı. Ayrıca, yeni düzenin çalışma esasları yasalara bağlandı.

Savaş ortamı İttihatçılara köklü ıslahat yapma serbestisini de sağlamıştı. Bütün Şeriye mahkemeleri Meşihat'ten ayrılıp Adliye Nezareti'ne bağlandı (25. III. 1917). Hukuk-ı Aile Kararnamesi (7.XI. 1917) ile müslüman olsun olmasın, bütün Osmanlılar'ın aile hukukunu düzenleyen bir sistem getirildi. 1917 Şubatı'nda Rumî takvimle Miladî takvim arasındaki 13 günlük fark kaldırıldı. 2 Nisan'de yayınlanan «Medaris-i İlmiye» Kanunu ile medreselerin ıslahı öngörüldü.

Öte yandan, belki de ayrılıkçı akımların hızlarını kesmek amacıyla, İttihad ve Terakki imparatorluğun mülkî-idarî yapısında adem-i merkeziyetçilik yönünde bazı tavizler vermeye zorlanacaktır. Babıâli Baskını'ndan (1913) kısa bir süre sonra İstanbul'da kurulan özel bir komite, Arap vilayetlerinin idarelerini federasyon ilkelerine uygun olarak değiştirmekle görevlendirilmişti. 9 Mart'ta(1913) çıkarılan bir kanun, eyalet maliyelerini imparatorluktan ayırmakta ve gelecekte eyalet vergilerinin özel bir mekanizma yoluyla toplanacağını bildirmekteydi. Mahallî hizmetler, mahallî gelirlerden meydana getirilecek özel bir eyâlet hesabından karşılanacak ve her eyâletin bütçesi kendi genel meclisi tarafından hazırlanacaktı. 26 Mart tarihli kanun ise, eyâletlerde İstanbul'dan tayin edilen bir valinin mahallî olarak seçilmiş meclisin başına getirilmesini ve böylelikle yarı-özerk bir idare kurulmasını öngörüyordu(2). Mali ve diğer önemli meselelerde yürütme or-

(1) T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, C. II: II. Meşrutiyet Dönemi**, 2. baskı, (İstanbul, 1984), giriş.

(2) F. Ahmad (çev: N. Yavuz), **İttihad ve Terakki, 1908-1914**, 224 vd., (İstanbul, 1971).

ganının başlıca otoritesi vali olacak; ancak, eyâlet meclisinin kararlarına aykırı hareket edemeyecekti.

Mülki yönetimdeki düzenlemeler Irak'taki Arap ileri gelenlerini memnun etmemişti. Babıâli'yi ciddi karışıklıklar çıkabileceği tehdidiyle yeni tavizler vermeye zorluyorlardı. Hükümet ise kararlıydı, fakat Araplar'ın seslerini yükseltmelerine karşı yumuşak davrandı. İttihatçılar, aynı tarihlerde, Arapça'nın okullarda öğretilmesine ve idarî mekanizmanın bazı şubelerinde kullanılmasına izin verdiler. Ahmad'a göre, bu tavizin *«asıl önemli yönü, ideolojide büyük bir dönemeci, 'laik' Osmanlıcılıktan, 'İslâmcı' Osmanlıcılığa dönüşümü noktalamasıdır.»* (1). *Tanin* gibi İttihat ve Terakki'nin sesi *«Arapça'ya yalnız Arapça konuşulan yerlerde değil, her tarafta daha fazla önem vermeliyiz. Hükumetten, birkaç milyon Arab'ın yöneticisi olarak değil, bir müslüman devlet olarak, bunu gerçekleştirmesini bekliyoruz»* diye yazıyordu. Bu kararlardan bir yıl sonra Arap asıllı Said Halim Paşa, İttihadçı kabinenin sadrazamlığına getiriliyordu. Öte yandan, Mekke Şerifi Hüseyin'e yeni imtiyazlar tanınmıştı. Ona hayatı boyunca emir kalacağı ve bu makamın da babadan oğula geçecek bir kurum haline getirileceği garanti edildi. 1913 Haziranı'nda Paris'te toplanan Arap Kongresi'nden sonra hükümet, Ayan Meclisi'ne daha fazla Arap asıllı üye alınmasını kabul edecekti. Ne var ki, Türk-Arap ilişkileri, aşağıda göreceğimiz bazı dış tahrikler dolayısıyla, oldukça gerginleşmişti. Arap milliyetçilerinden ve Enver Paşa'nın dostu Aziz Ali Mısri'nin tutuklanması akabindeki gelişmeler yolların ayrılmış olduğunu bir kere daha vurguluyordu.

İttihatçı hükümetler orduyu düzenlemeye de koyuldular. Ordu gençleştirildi. Islahatın örgütlenmesi ve uygulanması için büyük yetkilerle Almanya'dan General Liman von Sanders başkanlığında bir heyet Aralık (1913) ayı içinde İstanbul'a geldi.

iii — İttihad ve Terakki'nin «Milli İktisad» Siyaseti

İttihatçılar'ın en yürekli atılımı iktisat sahasında kendini gösterecektir. Ahmad, Osmanlı Türkiyesi'nin Batı kapitalizminin «uydusu» haline geldiği XIX. yüzyılda, imparatorluğun gayrimüslim unsurlarının çıkarlarını Avrupa'nın Büyük güçleri ile birleştirdiklerini yazmaktadır(2). Bilindiği gibi, kapitülasyonlarla Batı'ya tanınan ekonomik imtiyazlar, Osmanlı Devleti'ni Avrupa'nın ucuza kapattığı bir ham-

(1) Ahmad, Aynı eser, 227

(2) F. Ahmad (çev: F. Berktay), İttihadçılıktan Kemâlizme, 35 vd., (İstanbul, 1985).

madde kaynağı ve sanayi artıklarını, herhangi bir kısıtlamaya tâbi tutulmaksızın, yığabilecekleri bir pazar, adetâ bir serbest bölgeye çevirmişti. Osmanlı'nın ananevî lonca sistemi —esnâf teşkilatı— çökecek ve Batı'nın sanayileşmiş devletleri sermaye yatırımları, demiryolu inşaatları ve maliye üzerindeki denetimleriyle artık Osmanlı iktisadî hayatını tahakkümleri altına alacaklardı. Avrupa'nın Osmanlı iktisadına hakim oluşu, Ahmad'ın da belirttiği gibi, azınlıklara yarayacaktı. Avrupalılar ile Osmanlılar arasında «ekonomik aracılar» görevini yüklenen azınlıklar, kapitülasyonlar dayanağı ile kısa sürede Türkiye'deki «komprador burjuvazi» sınıfını oluşturacaklardı:

> «*Hattâ bunların birçoğu yabancı ülke vatandaşlığına geçerek Osmanlılar'a karşı yabancı devletlerin çıkarlarına hizmet ettiler. Kimi zaman burjuvazi olarak adlandırılan bu kişiler, Osmanlı Devleti'ni, aracılığıyla kendi toplumsal durumlarını yükseltebilecekleri kendi devletleri olarak pek görmüyorlardı. Tam tersine, Osmanlı Devleti'nin otoritesinin zayıflaması, komprador burjuvazinin daha fazla işine geliyordu.*» (1).

Ahmad, söz konusu burjuvazinin çekirdeğini Rumlarla Ermeniler'in oluşturduğunu kaydeder. Bu iki cemaat, Osmanlı iktisadî hayatının neredeyse bütün alanlarında hâkimdirler ve diğer unsurlara rekabet hakkını dahi tanımamaktadırlar. Museviler, yabancı devletlerin patronajını elde edemezler. Dolayısıyla, Avrupa üstünlüğünün sonuçlarından onlar da Türkler kadar zarar görmektedirler. İşte, bu sebeple, diyor Ahmad, «*Yahudi cemaati, Selânik'ten Bağdat'a kadar, İttihatçıları yürekten destekledi.*» (2).

İttihatçı hareketin belli başlı hedeflerinden birinin «*Avrupa'dan bağımsızlaşabilmek amacıyla milli bir ekonomi ve milli bir burjuvazi yaratmak*» olması kaçınılmazdı. İttihatçılar, Maliye Nazırı Cavit Bey'in teşebbüsleriyle öncelikle bütçeye çeki düzen vermeye gayret gösterdiler. İkinci olarak, tarımı kalkındırma mücadelesi verdiler. Bu hedeflerine uygun olarak, Konya ve Çukurova sulama projelerini hazırladılar. Adana ve çevresindeki arazinin «ikinci bir Mısır» olabileceğine inanmışlardı. Bu cümleden olarak, tarımın makineleşmesi üzerinde de durdular. Tarımın modernleştirilmesi için Alman uzmanlar getirtildi; yurt dışına öğrenciler gönderildi. 1916 yılında Meclis, Ziraat Bankası'nı çiftçilere kredi ve teknik bilgi vermekle yükümlü kılan ve tarımın

(1) Ahmad, İttihadçılıktan..., 35
(2) Ahmad, Aynı eser, 40

gelişmesindeki engellerin ortadan kaldırılmasını öngören bir yasa çıkardı(1).

İttihatçılar'ın ekonomik hayatta asil gayretleri, yukarıda da kaydedildiği gibi, Türkiye'de «Milli İktisat»ı gerçekleştirmeye yönelik olmuştur. Bu amaçla, Müslüman müteşebbisler yaratılmaya çalışıldı. Şirket kurulması teşvik edildi. Bu yolla Müslümanların ticarete özendirileceği umuluyordu. Toprak'ın araştırmasına göre, 1908 yılına kadar Osmanlı'da faaliyet gösteren anonim şirket sayısı 86'ydı. 1908 ile 1918 yılları arasında toplam 236 şirket kurulacaktır. Meşrutiyet'in ilk beş yılında kurulan şirketlerde yabancı —gayrimüslim— unsur ortaklığına gidilmiş, çoğunda yabancı sermaye ağırlığını korumuştu. 1914-1918 döneminde ise faaliyete geçen anonim şirketlerin büyük çoğunluğu Müslüman-Türk eşraf tarafından gerçekleştirilmiştir(2).

Milli iktisadın kapitülasyonların varlığı ile telif edilmesi mümkün değildi. Babıâli, 1908 İhtilâli'nden beri, kapitülasyonları kaldırmak için fırsat kolluyordu. Bu fırsat Birinci Dünya Savaşı'nın avdetiyle çıkacaktı. Said Halim Paşa kabinesi 9 Eylül tarihli(1914) iradeyle kapitülasyonlar adı altındaki bütün malî, iktisadî, adlî ve idarî imtiyazları kaldırdığını ilan edecektir. Bu karar notalarla ilgili devletlere bildirilir; protestolara rağmen uygulanır. Yeni bir kanunla (8 Mart 1915) yabancıların Osmanlı Türkiyesi'ndeki statüleri belirlenir. Bu teşebbüslere paralel olarak, Babıâli, ülkede faaliyet gösteren yabancı şirketleri denetimine alacaktır. 23 Mart 1916'da bir kanunla, o güne kadar genellikle Fransızca görülen ticarî işlem ve yazışmaların, bundan böyle Türkçeleştirilmesi kararlaştırılır. Yine o güne kadar kendi ülkelerinden işçi getirmeyi tercih eden yabancı yatırımlarına artık bütün işkollarında Osmanlı tebaasının kullanılmasının zarurî olduğu bildirilir. Müslüman Türk'ün istihdamını kolaylaştırmak amacıyla meslek okullarının açılmasına hız verilir. İttihatçılar için yabancı sermaye bir meseledir. Kısa dönemde onsuz olunmayacağı bellidir. Yine de artık başıboş bırakılmaması uygun bulunur; Cavit Bey'in vurguladığı gibi, *«daima onlara yerli sermayeyi, yerli a'mâl ve mesliyi dahi mezc-ü tevhid»* etmelidir. Milli iktisada hakim olan milliyetçilik, İttihatçılar'ın dış ticaret politikasına da yansır. İttihatçılar, Alman romantizminin de tesiriyle, serbest dış ticaret politikasını bir kenara bırakarak, koruyucu bir siyasete sarılırlar. Aynı ruh, bankacılıkta da yankılanır. Müslüman esnaf kendi kredi kurumlarını kuracaktır. 1917 başında dörtmilyon lira sermayeyle «Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası» kurulur. Onu taşradakiler izler. Anadolu'daki bu bankalar çiftçiyi koruyucu

(1) Ahmad, Aynı eser, 81-111
(2) Z. Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, 1908-1918, 57-58, (İstanbul, 1982).

ve kollayıcı hüviyettedirler. Bu sayede, Toprak'ın da altını çizdiği gibi, Türk üreticisi «*yabancı ve gayrimüslim tüccar karşısında pazarlık gücü kazanmış, eskiden yok pahasına tefeciye, simsara ya da murabahacıya kaptırdığı malını yüksek fiyatla piyasaya sürebilmişti.*» Aynı şekilde, İttihatçılar, sanayii teşvik etmek üzere talimatname ve nizamnameler çıkaracaklar; Müslüman Türk müteşebbisleri bir takım imtiyazlarla donatacaklardır. Bu arada İttihatçılar, üretici ve tüketicinin örgütlenmesine önayak olacaklardır; böylece kooperatifçilik hız kazanacaktır.

1914-1918 yılları Osmanlı için de savaş şartlarının ekonomiyi tesiri altına aldığı bir dönemdir. Bu şartların gereği devlet, iktisada müdahale etmek ve piyasa mekanizmasını düzenleyici arz-talep ilişkilerini bir tarafa bırakarak, güdümünde iaşe örgütleri kurmak zorunda kalacaktır. Bu faaliyetlerin İttihad ve Terakki Cemiyeti bünyesinde toparlanması kaçınılmazdır. Ancak, bu dönemde karaborsa, istifçilik ve yolsuzluklara, kovuşturmalara rağmen, rastlanacaktır. Bu arada bazı İttihatçılar'ın ellerindeki fırsatlardan yararlandıkları da müşahede edilecektir. Ahmad'a göre, bu tür faaliyetleriyle kötü ün edinmiş kişilerin en önde gelenleri Kara Kemal, Bedri Bey, Topal İsmail Hakkı Paşa ve Emanuel Karaso'ydu. Karaso'nun 2 milyon Türk lirası tahmin edilen bir servet yığdığı söylenmektedir. Kendisi iaşe işinden sorumlu kişi olarak, Londra «*Times*» muhabirine «*hepsini, satın alma görevim dolayısıyla namusumla elde ettim*» *diyordu*(1).

iv — II. Meşrutiyet Devrindeki Fikri Cereyanlar

Tunaya'nın da belirttiği gibi, II. Meşrutiyet'in en önemli özelliği, «*Cumhuriyetimizin siyaset laboratuarı olmasıdır.*» Ona bu özelliği kazandıran en önemli etken de, muhakkak ki, çeşitli fikir cereyanları olmuştur. Bu ideolojik arayışlar arasında Garpçılık, Türkçülük ve İslâmcılık hemen akla gelmektedir.

Garpçılık cereyanının kökünün Tanzimat'ta yattığını, Prens Sabahattin'in düşüncelerini ve pozitivizmin Osmanlı Türkiyesi'ne girişini bundan önceki bahislerimizde görmüştük. Burada öncelikle «İçtihad» dergisi etrafında toplananlardan söz edeceğiz. II. Meşrutiyet'e imzasını atan bu akımın başında Dr. Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı Bey'ler vardır. Bu arada «garbçı» düşünceyi sosyalist bir eksenden savunan «*İştirak*» dergisi gurubu da unutulmamalıdır(2).

(1) Ahmad, **İttihadçılıktan...**, 72

(2) Tunaya, **Türkiye'de Siyasal...**, I, 12 ve M. Tuncay, **Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925** (İstanbul, 3. baskı: 1978).

Türkçülük, giderek İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bütünleşen bir akım olarak II. Meşrutiyet dönemine damgasını vuracaktır. Bu akımın edebi alandaki öncüleri II. Abdülhamid döneminde faaliyet göstermişlerdir(1). Türkçülüğün siyasî bir akıma dönüşmesi kolay olmayacaktır. Milliyetçilik yapıp çok milletli Osmanlı İmparatorluğu'nun millî hedefleri imrendirerek tasfiyesini savunamayacağı için İttihad ve Terakki, bu konuda ihtiyatlı davranmak zorundaydı. Zamanla, hatta gizlice bilinçlendirmede en önemli gelişmelerden biri Yusuf Akçura'nın *«Üç Tarz-ı Siyaset»* adlı yazısıdır(2). Bu denemesinde Akçura, İmparatorluğu yegane kurtarabilecek temelin Türk milliyetçiliği olduğunu savunuyordu. Ancak, bu cereyanın gücü İttihad ve Terakki'nin en yüksek yönetim organı merkez-i Umuminin üyesi ve fırkanın resmi ideologu olan Ziya Gökalp Bey'in etkisiyle artacaktır. Türkçüler, Osmanlılar'a «Yeni Hayat» vaad ediyorlardı. Bu reçetenin dayandığı fikir Türk milliyetçiliği olacaktı. Türkler önce Osmanlı İmparatorluğu'nda millî bilince sahip olacaklar; ikinci aşamada da ülke dışı Türklerle birleşerek «Turan»a kavuşulacaktı. Bu akımın örgütlenmesi, ilkin, 7 Ocak 1909'da «Türk Derneği» ile olur. 31 Ağustos 1911'de «Türk Yurdu» açılır, aynı isimle bir dergi yayınlar. Asıl canlılık ise Osmanlı Devleti'nin kara günlerine rastlar. Bu da akımın, Türkler'e moral verecek bir felsefî müdafaa aracı olarak ileri sürüldüğüne işarettir. Türk Ocağı, akımın mihver organıdır. Üyeleri arasında Ömer Seyfettin, Hamdullah Suphi, Köprülüzade Fuat, Kazım Nami Beyler vardır.

Tunaya, *«İslâmcılık cereyanı, II. Meşrutiyet'in düşüncesine hâkim siyasî ve ideolojik cereyanların muhakkak ki, en tesirli ve kuvvetlisi olmuştur» der*(3). İslâmcılar'a göre, İslâm dünyası —tabiî Osmanlı da birlikte— ciddi bir gerileme içindedir. Bu gerileme sebepleri içinde, Müslümanlar'ın atalet ve gafletlerini sayabiliriz. Müslümanlar İslâmiyet prensiplerinden uzaklaşmışlardır. Onlara göre dış sebep ise Hıristiyan Batı'nın İslâm'ın son kalesi Osmanlı Devleti üzerindeki ağır baskısıdır. Avrupa kültürü ile, tekniği, idaresi ile, nihayet müstemlekeci kini ile maddî-manevi bütün kuvvetiyle müslümanlık dünyasına saldırmaktadır. Bu hücumları en fazla Osmanlı İmparatorluğu duymaktadır. İktisadî-siyasî menfaati icabı Osmanlı'nın parçalanmasını istemekte, «İslamiyet'in son ümidi bina-yı hilâfeti» mahvetmek azmindedir. Batı'nın bu azmine karşılık, Osmanlı cehalet ve atalet içindedir.

---

(1) Türkçülük ile ilgili kaynaklar için, bkz: F. Georgeon (çev: A. Er), **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura, 1876-1935**, (Ankara, 1986).

(2) Yeni baskısı: Ankara, 1976.

(3) T. Z. Tunaya, İslamcılık Cereyanı, 1, (İstanbul, 1962).

Bir kesim ise reform yapıyoruz diye taklitçiliğe sığınmıştır. Böylece; aslından, benliğinden ve geleneğinden uzaklaşmaya başlamıştır, toplum...

İslâmcılar, Osmanlı Devleti'ni düştüğü bu durumdan kurtarmak üzere çare olarak, «*İslâmiyet'e dönmeyi, İslâmlaşmayı*» savunuyorlardı. Onlara göre İslâmlaşmak; «*İslâm'ın itikad, ahlâk, içtimaiyat ve siyaset sistemini daima zaman ve muhitin ihtiyacına en muvafık bir surette tefsir ve bunlara uymaktır.*»(1). İslâm, bilhassa Batı'daki oryantalist çevrelerde taraftar bulan bir tenkide göre, terakkiye engel bir din değildir. Müslüman âlemini bugünkü azgelişmiş durumuna sokan İslâm değil, onun yerine topluma nüfuz eden «*lüzumsuz alışkanlıklar, esatir-i hurafeler ve uydurulmuş bid'atler*»dir. Gerçekte İslâm yenilikçidir, hamlecidir. İslâm bütün hayat sahalarını kaplayan kaideler koymuş «sosyal bir dindir». Topluca değerlendirildiğinde, İslâmcılar'a göre;

> «... *Müslümanlık halkın reyine müracaat, hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet (kardeşlik), düşmana kuvvetle mukabele, ruhaniliğe (Ruhban yani Din Adamları sınıfına) ve tegallübe yer verilmemesi, istibdat ve zulme karşı huruç (isyan) gibi sosyal ve siyasî prensipleri kabul etmekle çağdaş medeniyet seviyesinde bir devlet ve hayat vücuda getirmek kabiliyetine de, kudretine de sahiptir. Sadece fertler arasında değil, zümreler, kavimler, millet ve devletlerarası kardeşliği, beynelmilel sulh projelerinden hatta sosyalizmden daha iyi başarmış ve gerçekleştirmiştir. Zalimleri mahvetmiştir. Bu bakımdan İslâmiyet manii terakki değil, bilakis âmiri terakkidir.*»(2).

Bu düşüncelerden hareketle Meşrutiyet İslâmcıları, Osmanlı Devleti için siyasî ve sosyal alanlarda «İslâmî bir rönesans» fikrini işlemişlerdir. Bu düşüncelerini bir «ideolojik formül» haline dönüştürecekler'erdir. İslâmcılar arasındaki bazı görüş ayrılıklarını bu kısa. incelemede bir tarafa bırakarak, genel hatlarıyla önerdikleri Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluş yolunu şöyle özetleyebiliriz. İslâmcılar, öncelikle ilim ve eğitim alanlarında ıslahattan yanadırlar. Onlar için, «*taklit kapısının kapanması, içtihad kapısının da açılması*» lazımdır. Medreselerdeki eğitim sistemi yeniden gözden geçirilmelidir. Bu doğrultuda 1918'de (kı bu oldukça geç bir tarihtir) yüksek bir İslâm ilmi teşkilâtı olarak «Darülhikmet-i İslâmiye» kurulmuştur. Siyaset alanında ise

(1) Zikredilen yer: Tunaya, İslamcılık..., 12
(2) Tunaya, Aynı eser, 15

formül, «İttihad-ı İslâm» düşüncesinde kendini bulacaktır. İslâmcılar'a göre bu birlik, ya «fertler» düzeyinde, ya da «milletler» bazında gerçekleşebilir. Ülke içinde İttihatçılar'ın gerçekleştirdiği bazı «inkılâplar» karşısında İslâmcılar'ın tek bir görüşte olduklarını söylemek güçtür. Bazı İslâmcılar, Meşrutiyet'in, Kanun-ı Esasî'nin, İslâm'ın «meşveret» ilkesiyle uyuştuğunu savunurken; bazıları da Osmanlı'daki parlamentarizm tutkusunu «taklitçi bir Batılılaşma» olarak yorumlamışlardır(1).

İslâmcılar'ın II. Meşrutiyet'in diğer cereyanları karşısındaki tutumları ne olmuştur? Önce «Garpçılarla» olan tartışmalarını ele alalım. Kara, İslâmcılar'ın «*medeni unsurları —bilim ve teknolojiyi kastediyor— almak yönü ağır basan kısmi bir batılılaşmaktan yana oldular*» der. «*Ardından usul olarak seçmeci-telifçi bir yolu benimsediler. Buna göre, Batı'nın medenî, ilmî, sınaî, fennî üstünlükleriyle İslâm'ın kültürel ve ahlâkî özellikleri birleştirildiğinde ortaya çıkacak bileşim müslümanların büyük ölçüde işine yarayacaktır.*»(2). Lakin, Batı'nın ahlak ve maneviyatından sarfınazar etmelidir. Çünkü, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi'nin vurguladığı gibi, Avrupa'nın «*manevî medeniyetinin düştüğü zilletin en aşağı derecesi tarihte misli görülmeyen bir eslefiyettir.*»(3). Batı, kindar, sömürgeci ve Müslüman ülkelerle olan münasebetinde düşmandır. Asıl yapılması gereken, Batı'dan alışların İslamî inkişaf kanunlarına ve hakikî ihtiyaçlara uygun olduğunun tesbiti; Osmanlı'da mevcut olan fakat İslâmî olmayan —diyelim batıl inanç ve uygulamalarla hurafelerin— atılmasıdır. Demek ki, II. Meşrutiyet İslâmcıları belli bir sentez fikrine varmışlardır. Ancak, Dr. Abdullah Cevdet gibi bazı toptancı Batılılarla çatışmaları da mukadder olmuştur.

Milliyet. kavramı ve Türklüğün ne ölçüde İslâmcılık'la bağdaşacağı da İslâmcılar'la Türkçüler arasında tartışma konusu olacaktır. Bu polemikte de Babanzâde Ahmed Naim'i milliyeti tamamiyle reddeden bir anlayış kutbunda görüyoruz. Ona göre Türkçülük, İslamî cemaat kaidesine muhaliftir; üstelik tefrika yarattığı için zararlıdır. Ancak, Babanzâde'nin görüşleri bütün İslâmcılar tarafından benimsenmez. İslâmcılık cereyanı içinde ondan aksi istikamette düşünenler çoğunluktadır ve tarihimizde «İslâmcı-Türkçüler» olarak anılmaktadırlar. Kaynağını Efgani'de bulan bu gurup, milliyetin asrın realitesi olduğu konusunda hemfikirdirler. Bediüzzaman, M. Akif, hatta Said Halim Pa-

(1) Tunaya, Aynı eser, 51-67

(2) İ. Kara (haz.): **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler/kişiler**, (İstanbul, 1986), s. XXII.

(3) Kara, Aynı eser, 20

şa gibi düşünürler, İslâm ailesinin ancak milliyetlerden mürekkep bir çeşit federasyon oluşturabileceğine inanmaktadırlar. Irkçılığa ya da «asabiyete» vardırılmayan milliyetçilik anlayışı, İslâm'la telif edilebilir. İslâmcıların bu tavrına karşılık, Türkçüler de İslâm'ın Türk millî kültürünün önemli unsuru olduğunda birleşmişlerdir. Ahmed Ağaoğlu olsun, Ziya Gökalp olsun, Osmanlı'nın kurtuluşunda böylesine bir sentezin gerekliliğini kabullenirler(1). Onlar için, Türkler İslâm'a en fazla hizmet etmiş millettir; Türkler'in ilerlemesi, güçlenmesi ve uyanışı müslümanlar ailesinin yararınadır. Çıkış noktaları ayrı olmasına rağmen Türkçülerle İslâmcılar arasında belli bir uzlaşma zemini II. Meşrutiyet ortamında yaratılmıştır.

v — II. Meşrutiyet'te Cemiyetler ve Ayrılıkçı Akımlar

II. Meşrutiyet döneminin özelliklerinden biri de yukarıda kısaca özetlediğimiz fikirlerin örgütlenme serbestisini ve imkanını bulabilmeleridir. 1908'den itibaren Osmanlı Türkiyesi'nde yoğun cemiyetleşme gayretleri görülür. Bu yılların başka bir özelliği de cemiyet ile parti(fırka) ayrımını gütmeyişidir. Meşrutiyet hukukunda bütün kuruluşlar «Cemiyetler Kanunu»na (16 Ağustos 1909) bağlı oldukları için dernek-parti farkı gözetilmemiştir. Tunaya'nın da belirttiği gibi, sayısı hayli kabarık olan bu cemiyetler (Başta İttihat ve Terakki olmak üzere, şunları sayabiliriz: Fedakâran-ı Millet, Fırka-i Ahrar, Fırka-i İbad, Fırka-i Muhammediye, Heyet-i Müttefika-i Osmaniye, Mutedil Hürriyetperveran, Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye, Ahali, Osmanlı Sosyalist, Hürriyet ve İtilâf, Halaskâr Zabitan, Millî Meşrutiyet Fırkaları. Cemiyetler arasında ise Mason Locaları, Cemiyet-i Siyasiye-i Osmaniye, Osmanlı Hürriyet ve Teavün-ü Millî Cemiyeti, Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü, Cemiyet-i Müteşebbise, Neşl-i Cedit Kulübü, Kürt dernekleri, Türk Ocakları, Köylü Bilgi Cemiyeti, Millî Talim-Terbiye Cemiyeti, matbuat, esnaf ve kadın örgütleri). *«Meşrutiyet insanlarının bunalımlarını çözmek bakımından ne yapmak istediklerini gösterdikleri ve siyasî insanın üretimi oldukları için ilginç sayılmalıdırlar.»*(2). Tunaya, bu dönem boyunca dernekleşme çabalarına sıkıyönetim (idare-i örfiyece) sert sınırlamalar getirdiğini savunur:

> *«Bu rejimle ordu, siyasal hayatın deneticisi ve siyasal iktidarın (İttihad ve Terakki'nin) vazgeçilmez ortağı olmuş, siyasal iktidardaki askerliğini de sürdürmüştür. İktidar-muhalefet diyaloğu bu olgunun etkisinde kalmıştır. Aynı şekilde siyasal hayatın çoğulcu niteliği de zaman zaman yitirilmiş,*

(1) Kara, Aynı eser, 445 vd.
(2) Tunaya, **Türkiye'de Siyasal...**, I, 14

yasa dışı olaylarla (suikastler, darbeler, öldürmeler) karşılaşılmıştır. Ve Meşrutiyet 'düzme ce' bir demokrasinin sığınağı olmuştur.» (1)

Tunaya, sıkıyönetimli Meşrutiyet'te derneklerin varlığının ve faaliyetlerinin katılımcı bir siyasi hayat yaratmada son derece etkili olduğunu vurgulamaktadır. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle Meşrutiyet'in çoğulcu görünümü nihâyete erecektir (1913). Muhalefet gerçi sindirilmiştir, yalnız 1913 sonrasında bile bazı cemiyetlerin iktidarı ciddi bir şekilde sıkıntıya düşürdüğü bilinmektedir. Bu cemiyetler «ayrılıkçı»ların kurduğu örgütlerdir Bunların öteki cemiyetlerden farkı yalnızca milliyetçi olmaları değil, bölücü amaçlı ve eylemci olmalarıdır. Bu cemiyetler hızla örgütlenerek amaçlarını gerçekleştirebilmek için terör yöntemlerine başvurmuşlar, İhtilâlci iktidar oluşturmak isteğiyle isyancı hareketleri beslemişler ve bunları hazırlamışlardır. Tunaya'nın işaret ettiği gibi, *«Osmanlı Devleti, ömrünün son on yılında, tüm anayasal organlarıyla ve tüm askeri gücüyle bunlarla çatışma durumuna girmiştir. O kadar ki, bu kuruluşlarsız Osmanlı Parlamentosu, kısaca siyasal hayatı özelliklerini yitirmektedir.»* (2).

Söz konusu örgütlerin en yoğun bulundukları yer Balkanlar'dır. Balkanlar'da Arnavutlar, Yunanlılar, Bulgarlar, Sırplar ve Rumenler'in örgütlerini görüyoruz. Balkan türü ihtilâlciliğin sembolü «Komiteler ve çeteler»dir. Komite; planlayıcı, beyin görevine sahip yüksek düzeyde kurmay ve karar organıdır; «Makedonya-Edirne İhtilâlci İç Örgütü» *(VMRO)* gibi... Çete ise hareket hazır terörcü, militan bir vurucu kuvvettir. Genel olarak 10-15 kişiyi geçmeyen kadrosuyla ayrı ayrı ve sınırlı hareketler (suikast, bombalama, sabotaj gibi) yapmakla görevlendirilir. Örnek: Sandanski çetesi. *VMRO*, 1893 yılında Selânik'te kurulmuştur. Makedonya'nın Osmanlı'dan ayrılışı esasına dayanır. Makedonya'da Bulgarlar da ayrılıkçılık peşindedirler. 1908'le birlikte Bulgarlar «meşrutiyet kulüpleri kurarak, tedhişçiliği bıraktıklarını ilân ederlerse de bunun görünürdeki maske olduğu ilerideki faaliyetlerinden anlaşılacaktır.» Artık ayrılıkçı hedefler, anayasa (Kanun-ı Esasi) gölgesinde sürdürülecektir. Mebusan'da Bulgar asıllı iki üye —Pavlof (Üsküp) ve Pançe Doref (Manastır) bu emellerini beyan etmekten çekinmezler. Tunaya'nın da altını çizdiği gibi bu üyeler «Osmanlıcı» değildirler. Meclisteki sorumluluklarını bir çeşit «etnik emredici vekâlet» olarak yorumlamayı tercih edeceklerdir (3). Ay-

(1) Tunaya, Aynı eser, 371-372
(2) Tunaya, Aynı eser, 15
(3) Tunaya, Aynı eser. 134

rılıkçılık ve çetecilikte Bulgarlar yalnız değildirler. Yunanlılar'ın da «Etnik-i Eteriya» örgütü vardır ve Helenizm'in temsilcisidir. Amaçları «*Enosis*» adı ile anılmaktadır ve Osmanlı ülkesindeki Akdeniz ve Karadeniz Rumlarını Yunanistan'a katarak, «Büyük Yunanistan»ı kurmağı —*Megalo İdea'yı*— içerir. Meclis'te yirmiye yakın üyesi bulunmaktadır. Venizelos, hatıralarında II. Meşrutiyet'deki durumlarını şöyle açıklamaktadır:

> «*Osmanlı Kanun-i Esasisi'nin, devletin hudutları içinde yaşayan Türk'den gayrı unsurların siyasî ve fikrî hayatında büyük değişmeler yapabileceği kanaatinde idim. Aklını kullananlar, bu Kanun-i Esasi'nin mâhirâne tefsiri ile birçok kapalı ve gizli gayelerini açıkça yürütebileceklerdi. Nitekim aradan kısa zaman geçtikten sonra, evvelâ Ege sahil şeridindeki Etniki-Eterya teşkilâtımız, bizden sonra da Ermeniler, Osmanlı adı altında toplanmış muhtelif unsurlar içinde, bu Kanun-i Esâsî'nin (anayasanın) istisnasız bütün ırklara bahşettiği haklardan, kendi hedef ve gayeleri istikametinde istifade ettiler, o güne kadar gizli ve kapalı yürüttükleri millî gayelerini aslını izhar etmeden şekli hüviyeti ile meydana çıkardılar, daha rahat çalıştılar. Patrikhaneler bile, Bizans'ın fethinden sonra verilmiş imtiyazlarla mukayese edilmeyecek kadar serbesti içinde çalışma ve yayılma imkânı buldu. Birinci Dünya Harbi'nden sonra Türkler'in imzalamaya mecbur kaldıkları Mondros mütarekesinin temin ettiği imkânla Ege kıyılarındaki haklarımızı silâh kuvvetiyle almayı denediğimizde, Karadeniz sahilindeki Pontus devletimiz için de harekete geçtiğimiz zaman, Kilise'nin ve Etniki-Eterya'nın, Osmanlı Kanun-i Esasisi'nin unsurlara bahşettiği haklardan mükemmel istifade ettiğini hayret ve şükrânla gördüm. Bu kanundan en az nasibini almış olanlar ise, onu beğenmemiş ve büyük ümidlerle ilân etmiş Türklerdi...*» (1).

Arnavutlar da Meşrutiyet'in Osmanlıcı ve eşitlikçi politikasından hoşnut kalmamışlardır. Abdülhamid rejiminde bir-iki vergi vermekle yetinen Arnavutlar öteki vergileri vermeğe mecbur edilince Osmanlılar'a isyan ederler. Geniş çaplı ilk başkaldırma 1910 yılı Nisanı'nda başlar; Balkan Savaşları'nda devam eder. Beyinleri «*Başkim*» örgütüdür. Merkezi Manastır'dır. Meşrutiyet'le birlikte kulüpleri ve cemiyetleri fışkıracak, 25'e yakın azalarını Meclis'e sokacaklardır. 1912'de «Arnavut İsyanı'nın meşruluğunu» savunacaklardır. Sırplar'ın da Ma-

(1) C. Kutay, Anayasa Kavgası, 184, (İstanbul, 1982).

ekdonya keşmekeşi içinde önemli bir yeri vardır. Çetecilikte ustadırlar. 1908'de «millî teşkilâtlarını» kurarlar; kongrelerini yaparlar.

Ermeniler'in faaliyetlerine bundan önceki bölümde temas edilmişti. Şimdi 1908 sonrasındaki gayretlerine eğilelim. Mebusan'daki sayıları 15, Ayan'da ise 7'dir. Ayrıca, hemen her hükümette görev almışlardır. Cemiyetlerinin «ıslahatçı» olduğunu ısrarla savunmalarına rağmen ayrılıkçı ve ihtilâlcidirler. Barışçı kalacaklarına söz vermelerine rağmen 1909'da Adana'da patırtılara sebep olacaklardır. Trablusgarp Harbi gibi imparatorluğun en sıkıntılı anlarında Meclis'ten bölücü nitelikli bazı yasalar çıkarmaya çalışmışlardır. Onlara göre, «*Eğer Kanun-i Esasi'nin mevcudiyeti üzerinde samimî isek, bu teklîflerimizin kanunî yollardan teslimi her taraf için faydalıdır.*»

Ayrılıkçıların kervanına katılanlar arasında Siyonistler de mevcuttur. II. Meşrutiyet ortamından onlar da yararlanmış, kulüplerini kurmuş ve Meclis'e temsilcilerini göndermişlerdir. Satın aldıkları yayın organları ile payitahtta propagandalarını sürdüren Siyonistler, kongrelerini Avrupa'da aktediyor ve Babıâli ile görüşmek üzere İstanbul'a heyetler gönderiyorlardı. Hükümet nezdindeki temaslarında hahambaşı kendilerine önemli yardımlar sağlayacaktır. İttihatçılar, önceleri Avrupa'daki mezâlimden kaçan Museviler'i Makedonya'ya veya Mezopotamya'ya yerleştirmeyi düşünürseler de; bu göçün ileride açacağı millî ve milletlerarası komplikasyonlardan çekinerek Siyonistler'in arzularını reddetmeyi bileceklerdir. Yalnız, bu tavırları onların kamuoyunda hırpalanmalarını engelleyemeyecek; Arap asıllı Osmanlılar, başta Meclis olmak üzere çeşitli forumlarda Cemiyet'i Filistin'i gözden çıkardılar temasıyla eleştirmeye devam edeceklerdi.

Gerçekten de Araplar, bilhassa Balkan Savaşı'nı takip eden günlerde, Osmanlı Devleti'nden ümitlerini kesmişler ve büyük ölçüde dış tahriklerin tesiriyle bağımsızlık peşinde koşmaya başlamışlardı. 1908 ile zaten tetikte bekleyen Arap milliyetçileri örgütlenmeye gitmişlerdir. Cemiyetler arasında «*Suriye Osmanlı Cemiyeti*» (1908), «*İtha el Arabî*» (1908), «*El Müntedî el-Edebî*» (1909), «*Cemiyet-ül Kahtaniye*» (1909), «*el Fatat*» (1909), «*Cemiyet-i Islahiye*» (1912), «*El-Lamerkeziye*» (1912) ve «*el-Ahd*»i (1913) sayabiliriz. Söz konusu cemiyetlerin kurucularının Osmanlı parlamentosunda üye olduklarını belirtmek gerekir. *el-Ahd* gibi bazı örgütlerde ordudaki Arap asıllı subaylar tarafından vücuda getirilmişlerdir. Adem-i merkeziyetçilikten Osmanlı'dan ayrılıkçılığa kadar varan emellerini itiraftan kaçınmayan Arap milliyetçileri, siyasî sahnede de oldukça faaldirler. İttihad ve Terakki'nin muhaliflerini desteklerler, hatta Hürriyet ve İtilaf ile Mutedil Hürriyetperverân'ın başını çekerler. Dahası, Cemiyet'e karşı darbelere de, en önemlisi Mah-

mut Şevket Paşa Suikasti'ne bulaşmışlardır. 1913'de Paris'te büyük bir kongre toplayacaklardır. Bu teşebbüsleri hükümeti telâşlandıracak, Araplar'a yönelik bazı tavizlerin verilmesini sağlayacaktır.

vi — II. Meşrutiyet Döneminde Dış Münasebetler

Bir yandan ayrılıkçılar, diğer yandan dış müdahaleler karşısında kalan İttihatçılar, kendilerine «Bu devlet nasıl kurtarılır?» sorusunu sormuş ve Garpçılık, İslâmcılık ve Türkçülük formüllerinden daha çok «Osmanlıcılık-Meşrutiyetçilik» reçetesinin imparatorluğu selâmete ulaştıracığına inanmışlardı. Adetâ sihirli bir tılsım gibi Kanun-ı Esasî'nin yeniden yürürlüğe konmasıyla, imparatorluğun siyasi hayatı çağdaş ya da Avrupaî bir ortam kazanacak, ya da kısacası bütün etnik guruplar parlamentoda özlem ve duygularını dile getireceklerdi. Böylece, bundan sonra ayrılıkçıların azmi kırılacak, kendilerini bu ülkenin evladı (tam bir Osmanlı) gibi hissedecekler, hamileri Büyük güçler de onları bahane edip Babıâli'ye tazyik etme imkanını bulamayacaklardı. Ancak, II. Meşrutiyet'in ilk günlerinden itibaren İttihatçıların karşılaştığı iç ve dış olaylar, onların ne kadar hayalperest olduklarını açıkça gösterecekti. Talat Bey hatıralarında bu acı tecrübeye dayanarak, şöyle yazar: «*Azınlıklar, Kanun-i Esasî'nin bahşettiği hürriyet sayesinde, ilk uygun fırsatta hükumete karşı gelmek ve Avrupa tarafından yapılacak bir müdahale neticesinde, kendilerine muhtar bir idare ve nihayet istiklâl temin maksadıyla asabi bir süratle ve gayet açık bir şekilde millî varlıkları için çalışıyorlardı.*»(1). Dış gailelere gelince, onlara da kısaca temas etmekte yarar vardır. Osmanlı Devleti'ne bağımlı bir prenslik olan Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti (5 Ekim 1908). Ertesi gün, Avusturya-Macaristan hükümeti, Berlin Kongresi'nde (1878) yönetilmek üzere kendisine verilen, ama hukuken Osmanlı egemenliği altındaki Bosna-Hersek'i ilhâk etti. Yine aynı gün (6 Ekim) Giritliler Yunanistan'a bağlandıklarını açıkladılar.

Meşrutiyet dönemindeki dış ilişkilere gelince; bilindiği gibi; II. Abdülhamid, saltanatı süresince «tarafsız» bir siyaset izlemiş, ancak milletlerarası şartların alternatiflerini kısıtlamasıyla Wilhelm Almanyası'na yanaşmaktan başka çaresi kalmadığını anlamıştı. Ayrılıkçıların isteklerine dayanak olan Büyük güçleri Almanya frenliyor, bu hizmetinin karşılığında iktisadi imtiyazlarla mükafatlandırılıyordu(2).

(1) Zikredilen yer; Mim Kemal Öke, **Ermeni Meselesi**, 60

(2) İ. Ortaylı, **II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, (Ankara, 1981); R. Önsoy, **Türk-Alman İktisadi Münasebetleri, 1871-1914**, (İstanbul, 1982).

İşte, Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte II. Abdülhamid'in dış siyasetine de tepki gösterileceği belliydi. Böylece, İngiltere'ye karşı yakınlık başlayacaktı. İngiltere liberaldi, meşrutî yönetimin örnek aldığı bir ülkeydi. Ancak, bu etkenler satıhta kalmaya mahkumdular. Çünkü, gerçekte bu dönemde Osmanlı-İngiliz dostluğu imkânsızdı. İngiltere, XIX. yüzyıl boyunca sanayi devrimini başarıyla tamamlamış Almanya'nın yayılmacılığı tarafından tehdit ediliyordu. Sömürgecilik yarışında Almanya, gerek Ortadoğu ve gerekse Uzak Şark'ta İngiltere'yi hayli tedirgin etmeye başlamıştı. Bu çerçeve içinde Osmanlı'yı İngiltere'ye dost kılan yegane bağ olan «Rus düşmanlığı» önemini tamamiyle yitirmeye yüz tutmuştu. İngiltere, Rusya ile anlaşarak (1907), Osmanlı'nın bu ülke tarafından saldırgan emellerini tanımak, hatta belli ölçüde benimsemek zorunda kalmıştı. Hem sonra Rusya, Fransa'yla ittifak halinde olduğu için, Londra'nın Rusya'ya yanaşması ve bu oranda da Osmanlı'yı gözden çıkarması tabiiydi. Kaldı ki, İngiltere'nin İttihadçılar'dan hoşlanmaması için yeterli bir sebep daha vardı; o da Meşrutî hükümetin milliyetçi oluşuydu. Eğer İttihatçılar'ın Türkiyesi çağdaş bir devlet kurar ve ülkelerinde yabancı hegemonyasına karşı tavır alırlarsa, bu tavır İngiltere başta olmak üzere Büyük güçlerin sömürgelerinde ilham kaynağı olabilirdi. Böylece, İngiltere dominyonlarında isyanlarla başbaşa kalabilirdi. Bu sebeplerle Londra İttihatçılar'a soğuk durmaya, hatta her vesile ile onları kendi kamuoylarında hırpalamaya, bu uğurda muhalefetle birlik olmaya kadar keskin bir tutum içine girmeye çalışacaktı. Bir yandan Arapları ve diğer ayrılıkçıları, diğer yandan da Sabahaddincileri destekleyecek; hattâ Mahmut Şevket Paşa suiskastinde de rol alacaktı.

Öte yandan, Meşruti Osmanlı Devleti'ni Almanya'ya yaklaştıran önemli bağlar vardı. İttihad ve Terakki'nin belkemiğini oluşturan mektepli subaylar arasında Almanya'da okumuş, ya da Osmanlı ordusunu düzene sokmak için uzun yıllar Osmanlı hizmetinde bulunmuş subaylar tarafından yetiştirilmiş olanlar çoğunluktaydılar. Üstelik, İngilizler muhalefeti destekler tavra girince, Almanya da iktidara sahip çıkacaktı. Almanya'nın 31 Mart Olayı'nda ayaklanmayı bastıran Hareket Ordusu'nu madden desteklediğinden söz ediliyordu. Almanlar, maddî desteklerini devam ettirecekler; 7 Kasım 1910 günlü bir anlaşmayla başlayarak Osmanlı maliyesini takviye edeceklerdi. Diğer ülkeler istikrazlarda katı bir tavır alırken, İttihatçı nazır Cavit Bey'e en büyük maddî fonlar Alman banka ve konsorsiyumlarından sağlanacaktı.

II. Meşrutiyet dış politikada ilk sınavını Trablusgarp Savaşı ile verecekti. Gözlerini Kuzey Afrika'ya dikmiş olan İtalya, 23 Eylül 1911'de

Babıâli'ye bir nota verdi. Bahanesi Osmanlılar'ın İtalyan tebaalılara yeterince iktisadî imtiyâz tanımamasıydı. Bunu 28 Eylül'de ültimatom izledi ve İtalyanlar Trablusgarb'ı işgâle başladılar. Büyük güçlerin işgal karşısında sessiz kalmaları, meşruti hükümeti milletlerarası arenada yalnız ve desteksiz bırakmıştı. Bu sebeple, Osmanlı Devleti işgale karşı resmi bir karşılık vermekten aciz kalacaktı. Bilindiği üzere, Enver ve Mustafa Kemal gibi gönüllüler gizlice Kuzey Afrika'ya geçerek, Trablusgarp'te başarılı bir çete savaşına soyundular. Savaş uzayacak, İtalyan ordusu içerilere nüfuz edemeyecekti. Buna rağmen, 5 Kasım 1911'de İtalya, Trablusgarp'ı ilhâk ettiğini dünyaya ilan edecektir(1).

Daha Trablusgarp Savaşı sonuçlanmadan İttihad ve Terakki yeni bir dış gaile ile karşı karşıya kalacaktır. Meşruti hükümetlerin Balkanlar'daki ıslahat çabalarına rağmen, bölgedeki ayrılıkçılar emellerinde azimliydiler(2). Trablusgarp Savaşı başlar başlamaz, Rusya'nın da faal desteğiyle, Bulgaristan, Balkan ittifakının temeli olan Bulgar-Sırp ittifakı için harekete geçti. Bilindiği gibi Bulgarlar'ın amacı, Makedonya'nın çoğunu ve Trakya'yı elde etmekti. Sırplar'ın gayesi ise, güneye doğru bir miktar genişlemek ve Batı'daki Osmanlı topraklarını ilhâk etmekti. Ruslar ise Alman-Avusturya genişlemesine karşı Balkanlar'da bir «Slav seddi» oluşturmayı düşünüyorlardı. 1 Ağustos (1912)'da bombalar patlamaya başlar. Osmanlı'nın tedip hareketini bahane ederek, Bulgarlar 26 Ağustos'ta savaş kararı alır; 13 Eylül'de Sırp ve Yunan hükumetleriyle birlikte Babıâli'ye ültimatomu andıran bir nota verirler. Notanın esası, Balkanlar'ın Osmanlılar'ın egemenliğinden çıkarılmasına müstenittir. Babıâli bu notayı kabul etmeyince savaş fiilen başlar. Trablusgarp Meselesi İtalyanlar'ın isteğine uygun bir sonuca bağlanarak, Osmanlılar dikkatlerini Balkanlar'ın müdafaasına çevirirler. Ancak, İstanbul için Balkan Savaşı bir hezimetler kabusuna dönüşür ve birleşik düşmanlar Çatalca hattında zorlukla durdurulabilir. 3 Kasım günü Babıâli mütareke isterse de silahların bırakılması Aralık'ta gerçekleşecektir. Bu arada Bulgarlar İstanbul önlerine kadar dayanmışlardır. 16 Aralık'ta Londra'da taraflar arasında barış görüşmeleri başlayacak, fakat Balkan İttifakı'nın akıl almaz talepleri karşısında sonuç almadan kapanacaktır. Konferans'ın başarısızlığından sonra Büyük güçler Balkan ittifakının taleplerini Osmanlı'ya kabul ettirebilmek üzere tehdit ve tazyiklere başvururlar. Edirne'nin terkinde ısrar ediliyordu. Ne var ki, bilindiği ve yukarıdaki

(1) Trablusgarp Savaşı için, bkz: H. Ertuna, **1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal** (Ankara: Gn. Kur, 1984).

(2) Balkan Savaşları için, bkz. Mahmud Muhtar Paşa (haz: M. Z. Ergin), **Balkan Harbi**, (İstanbul, 1979).

bahislerde temas edildiği üzere, İttihatçılar Babıâli Baskını ile Osmanlı Türkiyesi'nin kaderine bir kere daha hâkim olacaklar ve Balkan siyasetini kendileri tanzim edeceklerdir. Balkan devletlerinin zaferin getirdiği ganimeti aralarında paylaşmakta çektikleri güçlüklerin anlaşmazlıklara dönüştüğünü fırsat bilen İttihatçılar, Enver Paşa'nın teşebbüsleriyle ileri harekâta geçerler. Edirne istirdat edilir. Nihayet sınır Midye-Enez hattına dayandırılır.

Ancak, kısmi de olsa bu başarıların faturası Babıâli'ye çıkarılacaktı. Nitekim, hükümet Doğu vilayetlerinde ve Kuzey Anadolu'da adem-i merkeziyet yönünde bazı adımlar atmayı, kısacası yeni bir vilayetler kanununu uygulamaya koymayı kabul etmek zorunda kalacaktır. Akabinde Mezopotamya yöresinde bazı iktisadî imtiyazların teslimi gündeme gelir. Her iki teşebbüste 1913'de Büyük güçlerin lehine sonuçlanacaktır. Haziran'da İstanbul'da toplanan temsilcilerin tasarısına göre; Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas bir «Ermeni vilâyeti» halinde birleştirilecekti. Vilâyete bir Osmanlı Hristiyanı veya Avrupalı bir vali tayin edilecekti. Temmuz'da Yeniköy'de devam eden konferans bir sonuca ulaşamadan dağıldı. Yine de kısa bir zaman içinde Büyük güçler Osmanlı Asyası'nı kendi aralarında paylaşmayı becereceklerdi. Şöyle ki, önce Almanya ile Rusya anlaştı (22 Eylül 1913) ve Doğu Anadolu tasavvurlarını Babıâli'ye benimsetmek üzere çift taraflı baskıya başladılar. Sonuç olarak, 8 Şubat 1914'te anlaşmayı Babıâli kabul etmek zorunda kaldı. Artık, bölgenin kaderini yabancı müfettişler tayin edecekti. 9 Nisan 1914'te Fransa'ya birçok demiryolu imtiyazları hakkı tanınır. 6 Mart'ta ise Güneybatı Anadolu'daki nüfuz bölgelerini belirleyen İngiliz-İtalyan andlaşması yapılır. 15 Mayıs'ta ise Almanlar'la İngilizler petrol ve demiryolları ile ilgili uzlaşmaya varırlar. Böylece, İtalyanlar Mersin-Marmaris arasındaki bölgeye sahip çıkıyorlar, Mezopotamya Almanlarla İngilizler arasında bölüşülüyor, Doğu Anadolu Ruslar'ın nüfuz sahasına dönüştürülüyordu. Artık, Osmanlı tamamiyle Büyük güçlerin «ortak bir uydusu» olma haysiyetsizliğini yaşamak zorundaydı.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Babıâli, bu yüz kızartıcı yükümlülüklerini tatbik mevkiine koymak zaruretinden kurtulacaktı. Avusturya Arşidükü'nün suikastiyle bir çığ gibi gelişen olaylar, bir yandan Almanya. Avusturya-Macaristan ve diğer yanda da İngiltere, Fransa ve Rusya'yı savaş meydanında kafa kafaya getirecekti. Savaşın Balkanlar'a sıçrayacağını, daha da önemlisi genel ve global bir hesaplaşmadan sonra Osmanlı mülkünün de pazarlık konusu olacağını gayet iyi hesap eden İttihatçılar, Büyük güçlerden teminat aramaya girişirler. İngiltere, Fransa ve Rusya'ya yapılan ittifak teklif-

leri yankı bulamaz. Böylece kabine içinde ihtilaflara, hatta infiâllere de sebep olsa, Osmanlı Devleti kaderini Almanya ve Üçlü İttifak ülkeleri ile birleştirme kararını alacaktır (2 Ağustos 1914). Ertesi gün Almanlar'ın Akdeniz'de faaliyet gösteren Amiral Souchon komutasındaki *Goeben* ve *Breslau* gemileri Çanakkale'ye gitme emrini aldılar. Enver'in de onayıyla, gemiler Karadeniz'e çıkarak, Rus limanlarını vurur. 11 Kasım'da Osmanlı Devleti İtilâf devletlerine savaş, 23 Kasım'da ise «cihad-ı ekber» ilân eder(1).

vii — Müttefiklerin Savaş Amaçları ve Gizli Andlaşmalar

Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nin de girişi ile Müttefikler parlamentolarına danışılmayan, basına açıklanmayan bir dizi gizli andlaşma ile Türkiye üzerindeki nihaî amaçlarını billûrlaştıracaklar, kâğıt üzerinde gerçekleştirdikleri imparatorluğun taksimini fiilî alana da tahvil etmek için askerî metodlara başvuracaklardır. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi ile ilgili sözleşmeler arasında en kapsamlı (ve önemli) olanı şüphesiz «Sykes-Picot-Sazanov Andlaşması»dır. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Ortadoğu uzmanı Sir Mark Sykes ile Fransa'nın eski Beyrut Başkonsolosu Georges Picot arasında yapılan görüşmeler sonunda 1916 Şubatı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilâyetlerinin bölüşümü konusunda bir andlaşmaya varıldı. Sykes ve Picot, Mart ayında Rusya'ya giderek, Rus Dışişleri Bakanı Sazanov'la görüşme yaptılar. Rusya, Kuzeydoğu Anadolu'daki toprak isteklerinin kabul edilmesi şartıyla, İngiliz-Fransız paylaşmasını benimsedi. Ekim 1916'da son şeklini alan andlaşmaya göre, Rusya «bağımsız» bir Arap devleti ya da Arap devletleri federasyonu kurulmasını ve Suriye, Adana ve Mezopotamya'nın İngiltere ile Fransa arasında paylaşılmasını kabul ediyordu. Buna karşılık, Erzurum, Van, Bitlis vilâyetleri ile Van'ın güneyinde Fırat, Muş ve Siirt vilâyetleri arasında kalan toprakları ve Trabzon'un batısında sonradan tesbit edilecek bir noktaya kadar Karadeniz kıyılarını Rusya alıyordu. Fransa da Aladağ, Kayseri, Akdağ, Yıldızdağ, Zara, Eğin ve Harput arasında bulunan Anadolu topraklarına el koyuyordu.

İtilâf devletleri teker teker açıklama yaparak, savaş amaçlarının Ermeniler başta olmak üzere Ortadoğu'daki azınlıkları Osmanlı tahakkümünden kurtarmak ve onlara bağımsızlık tanımak olduğunu be-

(1) Birinci Dünya Savaşı'na giden yol, bkz: H. Ülman, Birinci Dünya Savşaşı'na Giden Yol ve Savaş, (Ankara, 1973).
Bu bölüm, Mim Kemal Öke'nin Ermeni Meselesi adlı çalışmasının II.. bölümünden özetlenmiştir.

lirtiyorlardı. Ama, azınlıklar da Osmanlı'ya karşı müttefiklerle güçbirliği yapmalıydılar. Sözkonusu unsurlararası işbirliğinin daha koordineli bir şekilde yürütülmesi fikri de Sykes'dan çıkacaktır. İngiltere'nin genç Ortadoğu uzmanına bakılırsa Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ayrılıkçı unsurlar ortak bir «Arap-Siyonist-Ermeni Antant»ı teşkil edecek şekilde toplumlararası ilişkilerini resmîleştirmeliydiler. Sykes'ın girişimleriyle Suriye ve Hicaz'dan temsilciler, Siyonistler'i temsilen Weizmann ve Ermeniler adına Bogos Nubar ve İngiltere'deki Ermeniler'in lideri James Malcolm, Londra'da bir kaç defa bir araya geldiler. Sykes, tohumlarını attığı bu Antant'ı üstlerine şöyle benimsetmek istiyordu: *«Biz, kendimizi Siyonizme, Ermeni hürriyetine ve Arap bağımsızlığına adadık. Siyonizm kilidi açacak anahtardır. Her üç unsurun birbirine arka çıkıp (Osmanlı'ya karşı) ortak bir cephe oluşturabileceğini dünyaya sergilemeliyiz.»* Bir başka vesile ile de Sykes, İngiltere ve Fransa'nın Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm cereyanlarına Yahudiler, Araplar ve Ermenilerle ittifak yapmak suretiyle karşı koyabileceklerini kaydetmişti.

Bu aşamada akla gelen soru, Müttefiklerin Osmanlı unsurlarına yerine getiremeyecekleri vaadleri verirken hangi düşünceyle hareket ettikleridir. İlkin, şunu hemen hatırlatmakta yarar vardır ki, gerek Araplarla Siyonistler'e ve gerek Ermeniler'e sempatik görünmelerinin kendilerininki başta olmak üzere dünya kamuoyu nezdinde önemli bir propaganda değeri kazandıracaktır. Şöyle ki, onlar Birinci Dünya Savaşı döneminde kendilerini dünyaya «ulusların kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi» ilkesine dayalı yeni bir uluslararası siyasal sistem kazandırmak için silâha sarılan «Halaskârlar» cephesi olarak tanıtacaklardır. İngiltere ve Fransa'nın bu kadar yüce bir ideali uluslararası sisteme kabul ettirme çabalarının karşısına İttifak devletleri dikilmişlerdir. Ülkelerinde despotizmin egemen olduğu bu güçler katı sömürgecidirler, milletlerini baskı altında tuttukları yetmezmiş gibi bir de sınırları içinde kalmış azınlıkları soykırıma tâbi tutmaktadırlar. İşte Antant, bu savaştan başarıyla çıkarsa, azınlıkları ve dünyadaki tüm ulusları boyunduruktan kurtaracaktır! Türkler'e karşı peşin hükümlerin zaten egemen olduğu Avrupa'da bu propaganda tohumlarının verimli topraklar üzerinde yeşereceği söylenebilir. İşte, bu nedenlerle Müttefiklerin Osmanlı Devleti'ne karşı mücadelesi propagandanın tesiriyle adeta bir Haçlı seferine dönüşecektir.

Ermeniler'e gelince, İngiltere için bu konu propaganda faaliyetleri açısından biçilmiş kaftandı. Azınlık hakları savunuculuğunun yanı sıra 1915'te Babıâli'nin aldığı Ermeniler'i yer değiştirme tedbiri, İngiltere'nin açısından suistimale uygun bir koz olarak beliriyordu. Sa-

vaş sırasında «*Vahşet yalanları en makbul olanlarıdır. İngiltere Dışişleri yetkililerine göre düşmanın kötülenmesi bir vatan görevi sayılır.*» anlayışıyla, vahşet hikâyelerinin broşürlerle, posterlerle, mektuplarla ve nutuklarla günlerce tekrarlandığını görüyoruz. Vahşet hikâyeleri tutmalıdır. Aksi takdirde, Türkiye'nin İtilaf devletleri arasında pay edilmesi zorlaşacaktır. Şöyle ki, Müttefikler bu savaşa görünürde de olsa, «self-determinasyon»u başlıca propaganda ilkeleri yaparak girmişlerdir. Yalnız, Anadolu'da aynı hakkın Türkler'den esirgenmesi bayraktarlığını yaptıkları bu prensiple çelişmeyecek midir? Eğer savaştan sonra Türkler Anadolu'da hakim unsur olarak bırakılırsa, Türkiye'yi aralarında taksim etme fırsatını elde edemeyebileceklerdir. Oysa ki, onların arzuları kesin bir taksimdir. Bu bağlamda İngiltere ve Fransa'yı içine düştükleri bu zor durumdan Ermeni vahşeti adı altında sunacakları hikâyeler kurtaracaktır. Kitleler Türkler'in böylesine insanlık dışı bir suçu nasıl işlediklerine inandırılabilirse, o zaman İtilaf devletleri savaş suçluluğu kavramını ileri sürerek Türkler'i cezalandırıcı bir barış çerçevesini dünya kamuoyuna benimsetme imkânı bulabilirdi. Halkına karşı bu kadar vahşileşen bir devletin toprakları paylaşılmaya da müstahâktır, milleti de esaret altında bırakılmaya... İşte, o zaman Londra ve Paris'in gizli andlaşmalardaki hükümleri uygulamalarını engelleyebilecek manevî sed bulunmayacaktır.

Birinci Dünya Savaşı patlak verince Ermeni komiteleri ilan ettikleri gibi bütün kuvvetiyle Rus savaş gücünü takviye etmek üzere faaliyete girişmişlerdi. Ülkenin her tarafından Ermeni gönüllüleri Rus ordusuna, çetelere, intikam alaylarına girmek üzere Kafkasya'ya doluyorlardı. Aynı tarihlerde Rus otoriteleri de zaten Ermeniler'i Osmanlı'ya karşı yapılması muhtemel harekâta katılmaları için hazırlıyordu. Osmanlı resmi yayınlarına bakılırsa Osmanlı harbe girmezden önce Rusya'nın yanısıra İngiliz, Fransız hatta İtalya konsoloslukları komitelerin dışarı ile muhaberatına aracılık etmekteydiler; onlara para, silâh ve diğer ihtiyaçlarını da sağlıyorlardı. Nitekim, isyanlar birbiri ardısıra patlak verdi. İlki Zeytun'da çıkan ayaklanmayı Kayseri, Bitlis, Erzurum, Mamuret-el-aziz, Diyarbakır, Şivas, Trabzon, Ankara, Van, İzmit, Adapazarı, Hüdavendigâr, Adana, Halep, İzmir, Canik'tekiler takip etti. Osmanlı hükümeti, ileride değineceğimiz tedbirleri aldıktan sonra bile isyanlar yer yer (Urfa, Karahisar, Fındıcık, Yozgat) devam etmiştir. Ayaklanmaların ne derece yöredeki müslüman halkın mezalimine neden olduğu ve Osmanlı hükümetini ne denli güç durumda bıraktığı bellidir. Öyle ki, Van tamamiyle Türk ordusu tarafından boşaltılmıştır. Doğu Anadolu'daki isyanlardan yararlanan Ruslar ise 1915'ten sonra Erzurum'a inmeye başlamışlardı.

Savaşın ilk yıllarında Ermeniler, Rusya'nın yanı sıra İngiltere'ye

de müracaat etmeyi ihmâl etmemişlerdi. 12 Kasım 1914'te Kahire'deki İngiliz yetkililerine Bogos Nubar Paşa işbirliği teklifini yapıyordu: «*Kilikya Ermenileri, İskenderun, Mersin veya Adana'ya yapılması muhtemel bir çıkartmayı desteklemek için gönüllü yazılmaya hazırdılar. Dağlık mıntıkadaki Ermeniler de kıymetli yardımda bulunabilecek; silâh ve mühimmat temin edilirse, Türkler'e karşı ayaklanacaktır.*» İngilizler el altından bazı Ermeniler'e yardımcı olmaktan çekinmeyeceklerdir. Daha 1905 gibi erken bir tarihte Mısır'da Bogos Nubar Paşa başkanlığında kurulan «Ermeni İttihad ve Muavenet Cemiyeti»nin kurulmasını kabul etmişlerdi. Adı geçen cemiyet 1914 yazında bir toplantı yaparak, üyeleri arasında aslen Taşnaklı altı komiteciyi ihtilâl hazırlığı yapmak üzere Adana'ya yollayacaktır. Bu komiteciler burada kilise müdavimleriyle müzakerede bulunacaklar ve onlara İngiltere himayesindeki Yunanistan'dan silah geleceğini vaad edeceklerdir. İngiltere'nin himayesindeki Kıbrıs adası da Ermeni komitecilerine yataklık eden önemli melcelerden biriydi. Burada da bir süre önce İngilizler tarafından bir Ermeni Okulu açılmış ve bu kurumun öğrencilerinin isyan çıkartmak üzere Anadolu'ya gönderilmeleri kararlaştırılmıştı. Yine Osmanlı kayıtlarına göre Zeytun İsyanı ve onu takiben Maraş, Urfa ve Adana'da çıkan patırtılar İngiliz himayesinde ve desteğinde gerçekleşmiştir. Çevredeki İngiliz donanması amiralleri Adana, Dörtyol, Yumurtalık ve İskenderun'daki Ermenilerle muntazaman haberleşiyorlardı. İngilizler, ayaklanma başlar başlamaz kıyıya çıkacaklarını komitecilere taahhüt etmişlerdi. Nitekim, 23 Ocak 1915'de altmış kişilik bir İngiliz müfrezesi Adana vilâyetine ayak basmış; ancak burada ateşle karşılanınca gemilere rıcat etmek zorunda bırakılmışlardır. Bu yöredeki Ermeniler, IV. Ordu tarafından Halep ve Şam'a doğru göç ettirildikten sonra da İngilizler onlarla temas kurmuş ve onları yeniden isyana teşvik için uğraşmıştır.

Fransızlar, İngilizler'in Ermeniler kanalıyla da olsa kendi nüfuz alanı olarak kabul ettikleri Adana ve İskenderun havalisine yönelik herhangi bir faaliyetten çekiniyorlardı. Aslında Fransızlar Ermeniler'i kendileri yönlendirmek istiyorlardı. Osmanlı ordusuyla silahlı çatışmaya girişen Çukurova Ermenileri, bu hareketlerinde başarılı olamayınca Suriye sahiline yakın (Musa Dağı'na) Cebel-i Musa'ya çekilmişler ve nihayet buradan Fransız Deniz kuvvetlerinin yardımıyla Port-Said'e getirilmişlerdi. Beşbine yakın mültecinin kendi topraklarına yerleştirilmesi için İngiltere, İtalya, Rusya, Cezayir'e başvurulmuş, hiçbiri kabul etmeyince, Fransızlar bunları Osmanlılar'a karşı kullanmayı tasarlayacak ve böylece Legion d'Orient (Şark Lejyonu) fikri doğacaktır. Fransız filosunun amiraline göre bu Ermeni gönüllüleri bir kampta toplanmalı, silah verilmeli, eğitilmeli ve askerî ihtiyaç doğun-

ca gayet iyi tanıdıkları Çukurova'ya sevk edilmelidirler. Zaten Mısır'daki Ermeni komitecilerde Kahire'deki Fransız temsilcisine hazır olduklarını bildirmişlerdi. Fransız askeri güçleri söz konusu Ermeniler'in Türk sahilindeki denizaltı üslerini ortaya çıkartmak üzere casus olarak ya da demiryolu hatlarını sabote edecek ajanlar olarak kullanılmalarına karşı çıkmadığını belirtecektir. 15 Kasım 1916'da Fransa, Şark Lejyonu'nun kurulması projesini onaylayacak ve oluşturulması için hazırlıklara başlayacaktır. Ermeni gönüllülerinden oluşan bu lejyon Magosa'nın 58 km. dışında sıkı askeri disiplinle eğitildikten sonra, 1917'de Müttefik kuvvetlerle Gn. Allenby'nin komutasında Filistin cephesine sürülecek; 1918'de Kafkaslar'da çarpışacak, 1919'da ise Fransız kuvvetleriyle Çukurova'yı işgal edeceklerdir.

İngilizler için Ermeni lejyonu 1917 Devrimi'nden sonra Ruslar'ın Kafkas cephesini boşaltmaya başlaması ile daha önem kazanacaktır. Osmanlılar'ın Kafkasya yolu ile Orta Asya'ya doğru genişlemeleri mümkün görüldüğü gibi, Rus impratorluğunu oluşturan Türk devletlerinde ayaklanma hareketleri belirmişti. Söz konusu endişelerle İngiltere, Türkler'in ilerlemesini durdurabilmek amacıyla Ermeniler'den medet umdu. Sir Mark Sykes 24 Kasım 1917'de hükümetin görüşünün şu şekilde altını çiziyordu: «*Nasıl Arapçılık Türk İslâmcılığına cevap ise, Ermeni sorunu da gerçekte Turancılığa karşı (İngilizler'in) tedbiridir.*» Ruslar'ın sahneden çekilmesiyle Ermeni harekâtının baş teşvikçisi oldu. İngiliz savaş kabinesi Ermeni askerlerin Kafkas cephesine sürülmesi için Rusya'ya müracaat ettiği gibi, Amerikan hükümeti'ne de bu ülkedeki Ermeni gönüllülerinin aynı yöreye aktarılmasında aracılığını rica ediyordu.

Öte yandan Araplar, ünlü İngiliz casusu Lawrence ve arkadaşlarının yönlendirmesiyle Hicaz'ı (Medine hariç) ele geçirmişler; Suriye ve Filistin'deki Osmanlı ordusunu sabotajlarıyla oldukça zor durumda bırakmışlardı. Aynı şekilde Filistin'deki Siyonistler, kıyılarına kadar yaklaşan İngiliz denizaltılarına IV. Ordu'nun tahkimatını ulaştırmışlar, Mısır'a geçenleri ise İngiliz ordusunda bir alay teşkil ederek Gn. Allenby'nin kuzey harekatına katılmışlardı. Ayrılıkçıların bu faaliyetleri karşısında Osmanlı hükümeti, öncelikle etnik kökenli kulüp ve dernekleri kapatmış ve Doğu Anadolu'daki savaş sahalarında Ermeniler'i, mal ve canlarını koruyacak tedbirleri aldıktan sonra, içlere nakletmeyi uygun görmüştü.

viii — Osmanlı Devleti'nin Savaş Performansı ve Sonu

Manevi cihetî haiz olan tedbirlerden olarak Meşrutî hükümetin cihad ilan ettiğini yazmıştık. Bundan beklenilen içte sosyal birliği sağlayıp, düşmanın bölücü propagandasına karşı İslâm'a panzehir olarak sarılmaktı. Dışta ise amaçlanan, İtilaf devletlerinin sömürgelerindeki müslümanlara ulaşarak, onların idarecilerine karşı itaatkâr tavırlarını etkilemek ve mümkün olduğu takdirde onları ayaklanmaya teşvik ederek, askeri güçlerini kırmaktı. Ne kadar olsa Birinci Dünya Savaşı cephelerin ötesinde kelimelerle boğuşulan bir propaganda mücadelesine de dönüşmüştü ve gerek Osmanlılar, gerek müttefikleri Almanlar, Türkler'in elindeki kozları bu vesile ile devreye sokmak zaruretini hissetmişlerdi. Böylece, önce Padişah askere bir beyanname yayınlayarak, İslâmî unsurlara temas edip, vurucu gücünü moral açıdan takviyeye çalıştı: «*Kahraman askerlerim; din-i mübinimize, vatan-ı azizimize kasteden düşmanlara açtığımız bu mübarek gaza ve cihad yolunda bir an azim ve sebattan, fedakarlıktan ayrılmayınız.*» (1) Enver Paşa'nın dahi yayınladığı beyannameyi, Şeyhülislam Hayri Efendi'nin ve bir çok ulemanın imzalarının bulunduğu fetvalar izler (23 Kasım 1914). Fetvada Kur'an'ın Tövbe Suresi'nin 41. ayetine dayanılmaktadır. Tebük Seferi münasebetiyle nazil olan bu ayetin, o günkü şartlarla Cihan Savaşı arasında paralellik kurulmasını sağlaması her iki seferin arzettiği güçlükleri, Peygamber zamanında Hristiyan bir devletle çarpışmayı ihtiva ettiği için seçilmiş olmalıdır. Söz konusu çabaların pek başarılı olamamasının sebepleri vardır. İlkin, cihada davet edilen müslümanlar esasen İtilaf devletlerinin ağır baskısı altında inliyorlardı. İkinci olarak sömürgeciler, türlü yöntemlerle bazı şeyhleri ve ulemayı, hatta bazı nüfuzlu liderleri ellerinde tutarak Osmanlılar'ın müslümanlara ulaşma çabalarını karşı propaganda ile bertaraf ettiriyorlardı. Kullandıkları temalar içinde İttihatçılar'ın İslâmcılıklarının kuşku götürdüğünü, Türkiye'nin bu liderlerinin aslen Mason ve dinsiz, Türkçülüğün ise İslâm âlemine asabiyet sokup parçalamağa yönelik bir Musevî tezgâhı olduğunu yayıyorlardı. Bunun da yanı sıra, Halife'nin çağrısını tesirsiz bırakabilecek başka tedbirler alacaklardır. Bunların başında İslâm âleminde, Halife'den sonra en ileri gelen lider durumunda olan Mekke Şerifi'ni yukarıda gördüğümüz gibi devreye sokacaktır. Dahası, İngiltere savaş sırasında çeşitli beyannameler yayınlayarak, İslâm'ın kutsal yerlerine, halifeye ilişilmeyeceğini, amaçlarının İslâm âlemini bölmek olmadığını vurgular. Bu vaadler cümlesinde daha somut tavizler de vardır. Ancak, savaşın bitiminde sömürgelerdeki özellikle Güneyasya'daki müslümanlar İngiltere'nin sözlerini yerine ge-

(1) Bayur, Aynı eser, III/1, 319

tırmediğini Londra'nın teminat verdiklerinin dışında bir mütareke tablosu ile karşılaşınca anlayacaklar; kandırıldıkları gerçeği büyük infiâl ve direnişlere sebep olacaktır. Osmanlı'ya revâ görülen muamele sömürgelerdeki İslâmları uyandıran önemli «menfiî amiller»den biri olarak hatırlanacaktır. Bir ölçüde Osmanlı'nın ilan ettiği cihad, kendi istiklâlleri uğruna, İtilaf devletlerine karşı yeni başlamaktadır.

Savaş'a Osmanlı'nın katılmasıyla birlikte Almanya, Avrupa'daki cephelerin yükünün hafiflemesi için, Türk ordusunun bir an önce taarruza geçmesini ister. Enver Paşa, bu yardımı sağlamak için Doğu Anadolu'da Ruslar'a karşı Sarıkamış, Mısır'da da İngilizler'e karşı Kanal harekâtını plandı. İlkinin kumandasını kendi, ikincisini ise Cemal Paşa yüklenecektir. Ne var ki, her türlü çabalara ve fedakârlıklara rağmen, her iki harekât da düşmanın operasyonları önceden haber almaları sebebiyle başarısız kalacaktır. Osmanlı ricatından önce İngiltere ve müttefikleri Osmanlı'yı başka bir cephede sıkıştırmayı düşünürler. Bu düşünce doğrultusunda Çanakkale harekâtı planlanır. Fransızlar'ın da yardımıyla 19 Şubat 1915'de Çanakkale'ye karşı denizden taarruz başlar. Bu arada İtalya, 26 Nisan 1915 Londra Andlaşması ile İtilaf devletlerine katılacaktır. Türkler Çanakkale'de çok zor şartlarda ölüm-kalım savaşı verecek ve başarılı olacaklardır. Bu zafer, kendisine yiyecek ve askerî malzeme ulaşamayan Rusya'daki Çarlık rejiminin bir ihtilâlle çökmesine yol açacaktır. Böylece, İngilizlerle Fransızlar da Ocak 1916'da Gelibolu'yu terk etmek zorunda kalacaklardır. Öte yandan Bulgarlar 6 Eylül 1915'te İttifak devletlerine katılırken, Sırbistan da savaş dışı edilecekti. İtilaf devletlerine ikinci darbe Irak'ta indirilir. 29 Nisan 1916'da Kut-ul-Ammare'de İngiliz Generali Townshend yenilerek, Osmanlı'ya esir düşer. Ancak, Osmanlı için Doğu Anadolu'daki durum hiç de iç açıcı değildir. 11 Ocak 1916'da Rus taarruzu başlamış; Erzurum, Rize, Trabzon ve Erzincan, sırasıyla, düşmüştür. Öte yandan, yukarıda da temas edildiği gibi, İngilizler'in teşvik ve desteğiyle Mekke Şerifi isyan edecektir. İsyana rağmen, Osmanlılar, yine Almanlar'ın baskısıyla, Ağustos 1916 başında başarısız kalacak II. Kanal Seferi'ne girişirler. Giderek kötüleşen bu tabloda Osmanlılar için yeni bir ümit kaynağı belirecektir. Bu da Rusya'daki Bolşevik Devrimi'dir. Yeni yöneticiler Rusya'yı savaştan çekeceklerdir. 15 Aralık'ta Brest-Litovsk'da Ruslar'la mütareke imzalanır. Ancak, Rusya savaştan çekilmiş, fakat onun yerine Atlantik ötesinden başka bir devlet, Amerika Birleşik Devletleri, İtilaf devletlerine katılmıştır (6 Mart 1917). İttifak devletlerini oldukça zor durumda bırakacak bu katılma, Osmanlı ordusunun Doğu Anadolu'yu istirdat etmesini engellemeyecektir. Bu sefer Ruslar değil, düzenli Ermeni birlikleri vardır, Osmanlı ordusunun önünde... 15 Eylül'de Bakü'nün İngiliz işga-

linden kurtulmasıyla Osmanlılar Hazar Denizi'ne ulaşmışlar; birliklerinin bir kısmı da kuzeyde Dağıştan'a müdahale edip, Derbent'e girmişlerdir(1).

Genel mütâreke imza edilmeden Osmanlı-Alman ilişkilerine kısaca temas etmekte fayda vardır. Müttefiki olmasına rağmen Almanya'nın esas gayesi Osmanlı'nın avantajlarını kullanmak, onları hep himayesinde ve zayıf tutmaktı. Savaş içinde iki ülke arasında bazı sürtüşmelerin varlığı da gizlenemiyordu. Ne var ki, Osmanlılar'ın Doğudaki başarıları Almanlar'ı tedirgin etmiş, Türkler'in Ortaasya'ya doğru yayılabileceklerinden ve böylece savaştan kazançlı ç.kabileceklerinden ürkmeye başlamışlardı. Dahası, Osmanlılar'ın Azerbaycan'daki petrole ulaşmaları buralarda gözü olan Almanlar'ı rahatsız edecekti. Hatta öyle ki, Osmanlılar'ın bu başarıları bu yörede onları Türk dostu Azeriler'e karşı Gürcüler'i destekleyen Almanlarla çatışmaya dahi sürükleyecekti.

Aslında bu çatışmaların artık önemi kalmamış; savaşın sonuna gelinmişti. 14 Eylül'de Avusturya barış için harekete geçti. 29 Eylül'de ise Almanya, ABD Başkanı Wilson'a başvurmayı kararlaştırdı. Nihayet, 30 Ekim'de Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi'ni imzaladı (30 Ekim 1918). Zaten Doğu cephelerine kıyasla güney cephelerinde Osmanlılar gerilemekteydiler. Mezopotamya'da İngilizler, Arap milislerinin de gayretiyle, Musul yönünde ilerlemekteydiler. Bilindiği gibi bu gelişmelerden sonra Talat Paşa sadrazamlıktan istifa edecek ve İttihatçı liderlerle birlikte mücadeleyi yurt dışında sürdürmek üzere Türkiye'yi terk edeceklerdi. Nitekim, Avrupa'nın dört bir yanına dağılan İttihatçılar, bir süre sonra Talat Paşa'nın teşebbüsleriyle ve yine onun nezaretinde ortak bir çatı altında toplanacaklardır. Akabinde 1919 Mayısı'ndan itibaren Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde biraraya gelen milliyetçilerle temasa geçilecektir. Türk milli davası dünyaya anlatılmalıdır. Yabancı işgâli altında yaşayan milletlerin kendi kaderlerini tayin etmeleri gibi en meşru insanlık hakkına sahip olabilmeleri teşvik edilmelidir. Türk milli Mücadelesi'nin onlarca da takip ve taklit etmeleri öğütlenmelidir. İttihatçılar, Türk Millî Mücadelesi'nin sömürgecilere karşı başarılı olabilmesi için milliyetçilerin (Arap, Türk, İran vd.) birlik olması gerektiğine inanıyorlardı. Bu düşünceden hareketle saf birliği yaparak, «Asya Müslümanları Federasyonu» etrafında birleşme gayretini gösterdiler(2). Bu

(1) Savaş için, bkz. F. Belen, XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti, (İstanbul, 1973).

(2) Bu konuda Tercüman'da bir yazı dizisi neşretmiştik.

birlik gerçekleşmese bile, birlik «tehdidi» bile Türkiye üzerindeki sömürgecilerin tazyikini bir ölçüde kırar, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'daki işini kolaylaştırabilirdi. Bu federasyona Faysal, Şerif Hüseyin gibi Arap milliyetçilerinin katıldığı, Rusya'nın ise bu gayretlere ilk başlarda destek olduğu belgelerce sabittir. «Asya Müslümanları Federasyonu»nun gelişip, kendilerini tehdit edici bir istikâmet kazanması üzerine İngiltere gayriresmî kanallarla Rusya'yı milliyetçilerin arkasından çekilmeye ikna edecek, Ermeni ihtilâlcilerle de birleşerek yurt dışındaki İttihatçı liderleri teker teker vurduracaktır. Federasyon böylece çözülecek, fakat Türk Millî Mücadelesi başarılı olacaktır.

Kısaca özetleyecek olursak, II. Meşrutiyet dönemine hâkim olan İttihatçılar'ın devleti kurtarma meselesine cevap olarak, imparatorluğun bütün yapısını tepeden tırnağa çağdaşlaştırmak reçetesine sarıldıklarını; fakat bu gayretlerinin yabancı devletlerin, daha doğrusu sömürgeci Büyük güçlerin çıkarlarıyla çatıştığını ve onların düşmanlığı ile Osmanlı Türkiyesi'nin sonunu davet ettiğini söyleyebiliriz. İttihatçılar'ın istedikleri, Ahmad'ın da vurguladığı gibi «*devletin halihazırdaki durumunu korumak değildi. Abdülhamid bunu en iyi şekilde başarmıştı. İttihatçılar devleti yeniden canlandırmak, dünya devletleri arasında söz sahibi olacağı bir yere getirmek istiyorlardı. Bir anlamda kumar oynuyorlardı; istedikleri ya hep, ya hiçti*»(1). İttihatçılar'ın çabalarının gerçekleşmesi dünya konjonktürünün o ortamında mümkün değildi. Başarısızlıkları ister istemez devletin çöküşünü de beraberinde getireceği belliydi. Onlardan sonrakilere, ya da mütareke kabinelerine sadece imparatorluğun tasfiyesi ve Osmanlı'nın tarihe gömülmesi demek olan Sevr Andlaşması'nı imzalamak kalıyordu.

(1) Ahmad, **İttihad ve Terakki**, 251

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

a. İşgal ve Milli Mücadele

Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihi Mustafa Kemal Paşa'nın hayat hikayesiyle direk bağlantılıdır. Bu sebeple konuya Atatürk'ün hayatı ile girmek gerekir.

1881 yılında Selanik'te doğdu. Ali Rıza Efendi ve Zübeyde Hanım'ın çocuğudur. 1893 yılında Selanik Askerî Rüştiyesi'ne girdi, burayı bitirdikten sonra 1896 yılında Manastır Askerî İdadisi'ne yazıldı. 14 Mart 1899'da başladığı Harbiye eğitimini, Erkân-ı Harbiye eğitimiyle 1904 yılında tamamladı ve 11 Ocak 1905 tarihinde Erkân-ı harp yüzbaşısı olarak Türk Ordusu'na katıldı.

İlk kıta görevini Suriye'de yaptıktan sonra Selanik'teki ordu karargâhına atandı. 1911 yılında Trablusgarp'ta İtalyanlar'a karşı savaştı. Balkan Savaşı patlak verince geriye döndü ve 1912 yılında Bolayır kolordu kurmay heyetine atandı. 11 Mart 1913'te kolağası oldu ve aynı yıl içinde Sofya askerî ateşeliğine getirildi. 1914'te yarbay oldu. I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine 19. Tümen Komutanlığı'na atandı. Çanakkale Savaşları'nda gösterdiği başarı üzerine 1915'te albay oldu. Çanakkale'den sonra 1916 yılında Doğu Cephesi'ne atandı. Burada paşa rütbesini aldı.

1917 yılında henüz veliaht olan Vahidettin ile birlikte Almanya'ya gitti. Dönüşte 1918 yılında 7. Ordu Komutanlığı'na atandı. Bu sıralarda Mondros mütarekesi imzalanmıştı. Bu olayın ardından Mustafa Kemal Paşa 7. Ordu Komutanlığı'ndan Yıldırım Orduları grubu komutanlığına yükseldi. Kısa bir süre sonra bu ordu kaldırılınca Harbi-

ye Nezareti emrine verildi. Bundan sonra uzun bir süre etkin bir rolü olmadan İstanbul'da kaldı.

19 Mayıs 1919'da 9. Ordu Müfettişi olarak ayak bastığı Samsun'dan ölüm tarihi olan 10 Kasım 1938'e kadar geçecek süre artık yalnız O'nu değil Türk milletini ve yurdunu da yakından ilgilendirmektedir. Mustafa Kemal'in bundan sonraki hayat hikayesini olaylarla iç içe inceleyeceğiz.

Mondros Mütarekesi'ne karşı ilk tepki bazı ordu komutanlarından geldi. Ancak itilaf devletlerinin baskısıyla Osmanlı Hükümeti bu komutanları değiştirerek geçici olarak onları etkisiz duruma getirmek zorunda kaldı. Bu arada barış antlaşması yapılmadan Türk topraklarının paylaşılmasına girişildi. Mütarekeyi izleyen ilk altı ay içinde İstanbul İtilaf devletlerinin bir üssü durumuna geldi. Adana, Urfa, Maraş, Antakya ve İskenderun Fransızlar, Antalya ve çevresi İtalyanlar tarafından işgal edildi. Ayrıca silahları toplamak, ulaşım ve haberleşmeyi denetlemek bahanesiyle İngiliz askeri birlikleri İzmit, Eskişehir ve Samsun'a, Fransız birlikleri Zonguldak'a, İtalyan birlikleri de Konya'ya yerlestiler.

Bu gelişmeler karşısında topraklarının haksız yere işgal edildiğini gören Türk halkı, haklarını korumak için harekete geçti ve ülkenin çeşitli bölgelerinde «Müdafaa-i Hukuk» cemiyetleri kurmaya başladı. Bu cemiyetler bir yandan bölgelerinin Türklüğünü dünyaya yaymak için çeşitli propaganda çalışmalarına girişirken, öte yandan gönüllüler, silah ve her çeşit savaş malzemesini toplamaya başladılar. Böylece kurulan kuvvetlere Kuvay-ı Milliye (Milli Kuvvetler) adı verildi. Devlete ait bir görev olan yurt savunmasını ulus kendi üzerine almış oluyordu.

Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri bölgesel kuruluşlardı; her biri kurulmuş olduğu bölgenin savunmasını üstlenmişti. Bu cemiyetler birlikten ve ortak bir programdan yoksundular. Birbirleriyle organik bağları yoktu. Buna karşılık vatanın bütünü tehlikedeydi. Milli davayı gerçekleştirmek ve vatanı işgal etmekte olan düşmanla tek vücut olarak savaşmak için düzenli bir teşkilatın kurulmasına, gerçekçi bir programın hazırlanmasına gerek vardı. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa, Mondros Mütarekesi'nin getireceği felaketleri zamanında görerek hükümetin dikkatini çekmiş (5 Kasım 1918), «Yıldırım Orduları» grup komutanlığından ayrılarak İstanbul'a gelmiş (13 Kasım 1918) ve gelişmeleri beklemeye başlamıştı.

15 Mayıs 1919 tarihinde İtilaf devletlerinin desteğiyle Yunanlılar

İzmir'e çıkartma yaptılar ve şehri işgal ettiler. İzmir'in işgal edilmesi bütün yurtta büyük bir heyecan uyandırdı. Her yanda mitingler yapılarak işgal hareketi protesto edildi. 16 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa 9. Ordu Müfettişliği'ne atanarak İstanbul'dan Samsun'a doğru hareket etti. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basan Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadele'nin başına geçmek için ilk adımı attı. Anadolu ve Trakya'daki kolordu komutanlarına telgrafla işbirliği yapmanın gerekli olduğunu bildirdi (18 Haziran 1919). Samsun'dan Amasya'ya geçerek Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Refet Paşa (Bele) ve Rauf Bey (Orbay) ile görüştü ve bütün millete seslenen Amasya Tamimi'ni yayınladı (22 Haziran 1919). 3 Temmuz'da Erzurum'a gelen Mustafa Kemal Paşa, burada bütün görevlerinden hatta askerlik mesleğinden istifa ederek milletin bir ferdi olarak vatanın kurtuluşu için mücadeleye başladı. 23 Temmuz - 7 Ağustos 1919 tarihleri arasında toplanan Erzurum Kongresi'ne başkanlık etti. Bunu Sivas Kongresi izledi. 4-12 Eylül 1919 tarihleri arasında çalışmalarını tamamlayan kongreye ülkenin her yanından gelen temsilciler katıldı. Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri birleştirilerek «Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti» adında tek kuruluş durumuna getirildi ve başkanlığına da Mustafa Kemal Paşa seçildi. Anadolu'daki bu gelişmeler karşısında İtilaf devletleri İstanbul'u resmen işgal ederek (16 Mart 1920) Meclis-i Mebusan'ı dağıttılar. Bu olayla artık Milli Mücadelenin ağırlık merkezi tamamen Anadolu'ya kaymış oluyordu.

Mustafa Kemal Paşa Sivas'tan Ankara'ya geldi (27 Aralık 1919) ve bir meclis toplanması için hazırlıklara başladı. Damat Ferit Paşa Hükümeti Anadolu'daki bu gelişmeleri önlemek için her çareye başvurdu; hatta Mustafa Kemal Paşa ve etrafındakileri asi ilan etti. Fakat Damat Ferit Paşa'nın Ankara'ya karşı giriştiği askeri etkinlikler bir sonuç vermedi. Sonuçta 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı ve Türk milletinin tek temsilcisi olduğunu bütün dünyaya duyurdu. Türkiye Büyük Millet Meclisi Misak-ı Milli sınırları içindeki toprakların bir bütün olduğunu kabul ediyor ve bunu gerçekleştirmek için harekete geçiyordu. Kazım Karabekir Paşa komutasındaki kuvvetler Ermeniler'i bozguna uğratarak Sarıkamış ve Kars'ı Türkiye'ye kazandıran Gümrü Antlaşması'nı imzaladı (2 Aralık 1920). Kısa süre sonra anlaşma yoluyla Ardahan ve Artvin de ana vatana bağlandı. Böylece Misak-ı Milli'nin Doğu Anadolu'daki sınırına ulaşılmış oluyordu.

Doğu ve kısmen güney cephelerinde çarpışmalar başarıyla sona erince Ankara Hükümeti bütün gücüyle Batı Cephesi'ne yüklenebilir-

dı. Batı Cephesindeki dağınık birlikler düzenli bir ordu haline getirildi ve cephe komutanlığına İsmet Bey (İnönü) atandı. Bu sırada ileri harekâta geçen Yunan kuvvetleri, 9 Temmuz 1920'de Bursa'yı işgal ederek Eskişehir yönünde ilerlemeye başladı. İnegöl-Pazarcık yoluyla ilerleyen Yunanlılar İnönü mevkiinde Türk kuvvetleriyle karşılaştılar. 9-10 Ocak 1921 günlerinde savaş sürdü. Yunan kuvvetleri 11 Ocak'ta geriye çekildiler. Üç aylık bir aradan sonra yeniden saldırıya geçen Yunanlılar, 23-31 Mart 1921 tarihleri arasında yine İnönü'de Türk kuvvetleri karşısında bozguna uğradılar. Fakat yeni birliklerle desteklenen Yunan Ordusu 10 Temmuz'da saldırıya geçerek Afyon (13 Temmuz), Kütahya (17 Temmuz) ve Eskişehir'i (19 Temmuz) işgal ettiler. Türk Ordusu Sakarya hattına çekildi. Yunanlılar'ın son büyük saldırısı Sakarya hattında durduruldu. 22 gün ve gece süren (23 Ağustos - 13 Eylül 1921) Sakarya Savaşı Türk Ordusu'nun zaferiyle sonuçlandı. Artık saldırı sırası Türk Ordusu'na gelmişti. Anadolu'dan düşman kuvvetlerini atmak için bir yıllık bir hazırlıktan sonra 26 Ağustos 1922 tarihinde saldırıya geçildi. 30 Ağustos'ta düşman kuvvetleri perişan edildi ve Yunan Başkomutanı Trikopis esir edildi (2 Eylül 1922). 9 Eylül'de İzmir'de Yunan kuvvetleri denize döküldü. 11 Eylül'de Bursa kurtarıldı. Esirlerden başka Anadolu'da Yunan askeri kalmadı.

Yunan kuvvetlerinin ezilmesinden sonra Mudanya'da mütareke görüşmeleri başladı (3 Ekim 1922). 11 Ekim'de imzalanan Mudanya Mütarekesi'ne göre, Türkler ile Yunanlılar arasındaki savaş 14-15 Ekim gecesi sona erecek, Meriç Irmağı'na kadar olan Doğu Trakya Yunanlılar tarafından boşaltılacak ve İstanbul, barış antlaşması imzaladıktan sonra İtilaf devletlerince boşaltılacaktı. Trakya'yı teslim almak için 19 Ekim 1922'de İstanbul'a gelen Ankara temsilcisi Refet Paşa büyük gösterilerle karşılandı. Türkiye Büyük Millet Meclisi 1 Kasım'da saltanatı kaldırdı. 4 Kasım'da İstanbul Hükümeti kendi görevinin sona erdiğini ilan etti. 17 Kasım'da son Osmanlı Padişahı Vahidettin bir İngiliz zırhlısıyla İstanbul'dan ayrıldı. 26 Kasım'da Trakya Türk yönetimine geçti. Böylece Yunan işgaline uğramış olan bütün vatan toprakları kurtarılmış oluyordu. Sıra barışın yapılmasına gelmişti. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti 20 Kasım 1922 tarihinde toplanan Lozan Konferansı'na İsmet Paşa başkanlığında bir heyet gönderdi. Görüşmeler 4 Şubat 1923'te kesildi. Ancak tarafların barış isteği ağır basınca 23 Nisan'da görüşmeler yeniden başladı ve 23 Temmuz 1923 tarihinde XX. yüzyılın en önemli barış antlaşmalarından biri olan Lozan Antlaşması imzalanarak yeni Türk Devleti dünyaca tanınıyor, sınırları saptanıyordu.

b. Cumhuriyetin ilanı

Kurtuluş Savaşı kazanılmış, barış antlaşması imzalanmış ve sıra yeni Türk Devleti'nin yönetim biçimini tesbite gelmişti. 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması yönetim biçiminin ne olacağına ilişkin bir fikir veriyordu. Sonuçta 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuryet ilan edildi ve Mustafa Kemal Paşa Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı seçildi ve bu görevi ölünceye dek sürdürdü.

Askeri alanda kazanılan zaferlerden sonra Mustafa Kemal Atatürk bir dizi inkılap yapmıştır. Osmanlı sülalesi yıkılmış, ancak halifelik sürüyordu. Yeni yönetimin önemli niteliklerinden biri olan laiklik ilkesini güçlendirmek için halifelik kaldırıldı (3 Mart 1924). Buna bağlı olarak Tevhid-i Tedrisat Kanunu (4 Mart 1924) çıkarılarak bütün okullar aynı statüye kavuşturuldu. Yine aynı günlerde şer'iyye mahkemeleri kaldırılarak (8 Mart 1924) adalet işleri tek elde toplandı. Bunları şapka (28 Ekim 1925) ve İsviçre Medeni Kanunu esas alınarak hazirlanan Türk Medeni Kanunlarının (17 Şubat 1926) kabulü izledi. Atatürk inkılaplarından biri de Türk Alfabesi'nin kabul edilmesidir (1 Kasım 1928). Bunların yanında kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanındı (3 Nisan 1930). 21 Haziran 1934 tarihinde Soyadı Kanunu kabul edilerek Mustafa Kemal Paşa'ya «Atatürk» soyadı verildi. Millî kültüre büyük önem veren Atatürk, Türk Tarih Kurumu (15 Nisan 1931) ve Türk Dil Kurumu (12 Temmuz 1932)'nu kurarak Türk tarihi ve dilinin ilmî olarak araştırılmasına yardımcı oldu.

Cumhuriyetin ilanından sonra, Millî Mücadele'de önemli roller oynamış olan Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele, Cafer Tayyar paşalarla Rauf Orbay ve Adnan Adıvar 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdular. Bu kişiler Türkiye'nin gelişmesini demokratik esaslar içinde gerçekleştirmek istiyorlardı. Atatürk'e karşı değillerdi. Fakat kısa bir süre sonra Şeyh Salt Ayaklanması'nın çıkması (13 Şubat 1925) sebebiyle 4 Mart'ta kabul edilen Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanan hükümet, bu partiyi kapattı (3 Haziran 1925). 15 Haziran 1925'te İzmir'de Atatürk'e karşı bir suikast hazırlığının ortaya çıkarılması, yeni parti kurma teşebbüslerinin bir süre askıya alınmasına sebep oldu. Yine Atatürk'ün teşvikiyle Fethi Okyar tarafından kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası da olumsuz gelişmeler üzerine 17 Kasım 1930'da kapatıldı.

1930-1938 dönemini çeşitli reform düzenlemeleriyle geçiren Atatürk, 10 Kasım 1938 tarihinde İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda hayata gözlerini yumdu. Naaşı önce Ankara Etnografya Müzesi'ndeki ge-

çici yerine kondu daha sonra da 10 Kasım 1953 yılında Anıt Kabir'e gömüldü.

Atatürk'ün ölümü üzerine 11 Kasım 1938'de toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi İsmet İnönü'yü Türkiye Cumhuriyeti'nin 2. Cumhurbaşkanı seçti. İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte Dr. Refik Saydam başbakanlığa getirildi, bir süre sonra 2. Dünya Savaşı patlak verdi. Bu dönemde İnönü tarafsızlık siyaseti gütmüş ve Türkiye'nin savaş dışında kalmasını sağlamıştır. Savaşın son yılında bitime iki ay kala Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin yanında yer alarak Almanya'ya savaş açtı. Ancak bu durum askerî bakımdan değil, Birleşmiş Milletler'e giriş ve sonrasındaki dış siyasi olaylarda etkili olmuştur.

c. *Çok Partili Dönem*

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi üzerine dünyada demokrasi cephesinin kuvvet kazanması Türkiye'de etkisini gösterdi ve Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan, Cumhuriyet Halk Partisi'nden ayrılarak Demokrat Parti'yi kurdular (7 Ocak 1946). 21 Temmuz 1946'da yapılan seçime Demokrat Parti de katıldı ve 63 milletvekiliyle meclise girdi. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde yeni bir dönem başlıyordu. 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimleri Demokrat Parti büyük bir çoğunlukla kazandı. Celal Bayar Cumhurbaşkanı, Adnan Menderes Başbakan oldu. 10 yıl iktidarda kalan Demokrat Parti, 27 Mayıs 1960 tarihinde yapılan bir askerî harekâtla iktidardan uzaklaştırıldı, daha sonra da kapatıldı. Orgeneral Cemal Gürsel başkanlığında kurulan Milli Birlik Komitesi görevi yüklendi. Bir bilim kurulunun hazırladığı Anayasa taslağı 6 Ocak 1961 tarihinde çalışmalarına başlayan Kurucu Meclis'te görüşüldü ve 9 Temmuz 1961'de halk oyuna sunularak kabul edildi. Yeni partiler kuruldu. 15 Ekim 1961 tarihinde yapılan seçimlerde hiçbir parti çoğunluğu sağlayamadı. İsmet İnönü başkanlığında bir koalisyon hükümeti kuruldu ve 1965 yılında yapılan seçimlere kadar İsmet İnönü başkanlığında 3 koalisyon hükümeti görev yaptı. Daha sonra Suat Hayri Ürgüplü partilerüstü başbakanlığa tayin edildi. 1965 ve 1969 seçimlerini Adalet Partisi kazandı ve parti genel başkanı Süleyman Demirel başkanlığında hükümetler kuruldu. Bu arada 1968 yılında başlayan ekonomik bunalım ve öğrenci hareketleri yavaş yavaş siyasi hayatı da etkilemeye başladı. 12 Mart 1971 tarihinde Genelkurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç ve kuvvet komutanları hükümete bir muhtıra vererek anarşinin önlen-

mesini ve bazı reformların yapılmasını istediler. Demirel Hükümeti istifa etti ve Nihat Erim başkanlığında partiler üstü bir hükümet kuruldu. Anayasa'da önemli değişiklikler yapıldı. Nihat Erim hükümetini; başbakanlığını Ferit Melen'in, daha sonra da Naim Talu'nun yaptığı partilerüstü hükümetler takip etti. Bu geçici dönemden sonra 14 Ekim 1973 tarihinde yapılan Millet Meclisi ve Senato seçimlerinde hiçbir parti çoğunluğu sağlayamadı. Cumhuriyet Halk Partisi ve Milli Selamet Partisi Bülent Ecevit'in başkanlığında bir koalisyon hükümeti kurdular. Bu hükümet döneminde 20 Temmuz 1974 ve 19 Ağustos 1974 tarihlerinde Kıbrıs Barış Harekâtı yapılarak adanın kuzeyde kalan bir bölümü Türk denetimine geçti. Kısa süre sonra Bülent Ecevit istifa etti ve hükümet bunalımı başgösterdi. Sadi Irmak başkanlığında kurulan hükümet meclisten güvenoyu alamadı. Daha sonra Süleyman Demirel başkanlığında kurulan koalisyon hükümeti 1977 seçimlerine kadar görevde kaldı. 5 Haziran 1977 seçimleri de siyasi bunalıma bir çözüm getiremedi. En çok oyu olan Cumhuriyet Halk Partisi kısa bir süre tek başına iktidara geldi fakat güvenoyu alamadı. Çok geçmeden Süleyman Demirel başkanlığında bir koalisyon hükümeti kuruldu. Fakat bu hükümet de uzun ömürlü olamadı. 1977 yılının sonlarına doğru bağımsızlarla Cumhuriyet Halk Partisi birleşerek hükümeti düşürdüler ve 1978 yılı başlarında Bülent Ecevit başkanlığında bir hükümet kuruldu. 1979 yılında yapılan kısmi seçimlerde Adalet Partisi'nin başarı göstermesi üzerine hükümet istifa etti ve görevi Adalet Partisi'ne devretti. Süleyman Demirel başkanlığında kurulan hükümet, Milli Selamet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin dışında, onların desteğiyle 12 Eylül 1980 tarihine kadar görevde kaldı.

d. 1980 Sonrası

Anarşi, iç huzursuzluklar, hükümet bunalımları ve ekonomik durumun kötüleşmesi Türkiye Cumhuriyeti'ni uçurumun kenarına getirmişti. 6 Nisan 1980 tarihinde görev süresi dolan Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün yerine seçilecek olan Cumhurbaşkanı adayları için Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan turlar aylar geçmesine rağmen bir türlü sonuç vermiyordu. Böylece 1961 Anayasası'nın yetersizliği de ortaya çıkmış oluyordu. Bütün bu çalkantılar üzerine, 12 Eylül 1980 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri emir-komuta zinciri içinde ülke yönetiminin bütününe el koydu. Meclis feshedildi ve siyasî faaliyetler yasaklandı. Genel kurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nejat Tümer ve Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Sedat Celasun'dan oluşan Milli Güvenlik Konseyi Türkiye Büyük Millet

Meclisi'nin, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren de Milli Güvenlik Konseyi Başkanlığı ve Devlet Başkanlığı görevlerini üstlendi. 22 Eylül 1980'de emekli Deniz Kuvvetleri komutanı Oramiral Bülent Ulusu Milli Güvenlik Konseyi tarafından başbakan atandı ve tarafsız bir hükümet kuruldu. Anarşinin önlenmesi konusunda kısa sürede büyük başarılar sağlandı. Yeni anayasa, seçim ve siyasî partiler yasalarını hazırlamak üzere Danışma Meclisi'nin kurulmasına karar verildi. 67 ilin valilerinin önerdiği 360 aday arasından 120'si Milli Güvenlik Konseyi'nce, 40'ı da Milli Güvenlik Konseyi'ne doğrudan başvuran adaylar içinden seçilen 160 üyeli Danışma Meclisi 23 Ekim 1981'de göreve başladı. Eski başbakanlardan Ord. Prof. Dr. Sadi Irmak başkanlığında çalışmalarına başlayan Danışma Meclisi, yeni anayasayı hazırlayacak olan komisyonu belirledi. Buna göre, Danışma Meclisi İstanbul üyesi Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı başkanlığındaki komisyon 15 üyeden oluştu. Aynı tarihlerde üniversitelerle ilgili yeni yasa düzenlemesini gerçekleştirecek olan Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) çalışmalarına başladı. Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren, 1982 yılının ilk konuşmasında, anayasa için yapılacak halk oylamasının 7 Kasım 1982'de, genel seçimlerin ise 6 Kasım 1983'de yapılacağını açıkladı. Anayasa Komisyonu yaklaşık 1 yıllık çalışma sonucunda yeni anayasa tasarısını tamamladı. Danışma Meclisi'nde ve Milli Güvenlik Konseyi'nde görüşülerek kabul edilen tasarı, 7 Kasım 1982'de halk oyuna sunuldu. Halk tarafından % 91.5 gibi yüksek bir oranla onaylanan yeni anayasayla birlikte, Milli Güvenlik Konseyi ve Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren, 7 yıllık bir süre için Cumhurbaşkanı seçildi. Nisan 1983'te yeni Siyasî Partiler ve Seçim Yasalarının yürürlüğe girmesiyle demokratik rejime geçiş süreci hızlandı. Yeni yasalarla, 12 Eylül sonrasında kapatılan partilerin genel başkanlarına, yöneticilerine ve parlamenterlere belirli bir süre için siyaset yasağı getiriliyordu. Yeni kurulan partilerden Büyük Türkiye Partisi kapatıldı. Daha sonra kurulan Doğru Yol Partisi ve Sosyal Demokrasi Partisi ise kurucu üyelerinden bazılarının Milli Güvenlik Konseyi tarafından veto edilmesi sebebiyle gerekli süre içinde kurucu üye sayısını tamamlayamadıklarından 6 Kasım 1983 genel seçimlerine katılamadılar. Yapılan seçimler sonucunda oyların % 45.5'ini alarak 211 milletvekili çıkaran Anavatan Partisi tek başına iktidara geldi. Buna rağmen oyların % 34.4'ünü alan Halkçı Parti 117 milletvekilliyle ana muhalefet partisi oldu. Belli bir seçmen tabanına dayanmayan Milliyetçi Demokrasi Partisi ise oyların ancak % 19.4'ünü toplayarak 71 milletvekilliği kazandı. Genel seçimlerle birlikte Danışma Meclisi'nin tüzel kişiliği sona erdi. Milli Güvenlik Konseyi üyeleriyse Cumhurbaşkanlığı Konseyi üyeliklerine getirildiler.

1987 Kasımı'nda yapılan genel seçimlere, yeni seçim sistemiyle gidildi. Neticede oyların % 36.3'ünü alan Anavatan Partisi 292 milletvekili çıkararak hükümette kaldı. Toplam oyların % 24.8'ini elde eden Sosyal Demokrat Halkçı Parti 99 milletvekilliği ile ana muhalefet partisi oldu. Doğru Yol Partisi ise % 19.1 oyla 59 milletvekili çıkardı. Bu yeni seçim sistemine göre milletvekili çıkarabilmek için hem ülke çapında, hem de il bazında % 10 barajını geçme mecburiyeti konulduğu için DSP, RP, MÇP gibi partiler mecliste sandalye elde edemediler.

1989 Martı'nda yapılan mahalli seçimler ise iktidardaki Anavatan Partisi'nin büyük oy kaybına uğramasıyla neticelendi. Ülke çapında kullanılan oyların % 22'sini toplayan ANAP, sadece bir il merkezinde, bazı ilçe ve küçük yerleşim birimlerinde başkan çıkarabildi. SHP ise oyların % 28'ini alarak iki büyük sağ parti (ANAP-DYP) arasındaki çekişmeyi iyi değerlendirip belediye başkanlıklarından çoğunu (40 il) ele geçirdi. Kırsal kesimde ise oylar ve başkanlıklar DYP tarafından kazanıldı (17 il). DYP'nin bu seçimlerdeki oy oranı % 26'yı aştı. Ayrıca mecliste gurubu bulunmayan partilerden RP 5, MÇP ise 3 ilde belediye başkanlığı kazandılar.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLILAR'DA HAKİMİYET ANLAYIŞI VE DEVLET TEŞKİLATI

I. KLASİK OSMANLI DÖNEMİNDE HAKİMİYET ANLAYIŞI

Günlük kullanımda devlet, bir milletin hakimiyetini veya hükümetini ifade eden bir tabirdir. Bu anlayıştan hareket edildiğinde, Devletin bir ülke, bir halk ve bir hükümetten müteşekkil hukukî bir şahsiyet olduğu söylenebilir. O halde devlet, mümkün ve kavranabilen tarihî teşekküllerin birinden başka bir şey değildir; bu tarihî teşekkül sayesinde, siyasî bir topluluk, birliğini müesseseleştirir ve istikbalini tayin eder.

Devletin mahiyeti hakkında anlaşmaya varılamadığından, devlet hakkında yapılan tarifler de teorilere göre değişmektedir. Ancak devleti meydana getiren üç unsur hakkında ittifak edildiği söylenebilir: Halk, ülke, iktidar. İnsansız devlet hayaldir. Ülkesiz de devlet olmaz. Çünkü bir devletin hâkimiyeti, ancak belli bir ülke üzerinde, kendi ülkesinde tatbik edilebilir. İnsan ve ülkeyi birleştirerek bir devlet meydana getirecek güç ise iktidardır. Hakimiyetin fiilî ifadesi olan iktidar ortaya çıkmadan, topluluklar devlet olamaz. Devlet ülkesinin sınırları içinde, başka hiçbir otorite ile eşit değildir. En yüksek emir ve kumanda yetkisi ondadır. Bu yetki asli bir yetkidir. Yani başkasından alınmamıştır. Doğrudan doğruya devletin devlet olmasından doğar.

İktidar hukukla, hukuka başvurarak teşkilatlanır. Hukuk iktidarı teşkilatlandırırken aynı zamanda onu müesseseleştirir. Yani fert olarak yönetenlerin hayatlarını aşan bir devamlılık sağlar ona. Devlette kişilere değil müesseselere itaat edilir. Diğer bir ifadeyle, devlette, ferdi iktidardan müesseseleşmiş iktidara geçiş vardır. Hukukun, (iktidarla ilişkisi açısından) ikinci fonksiyonu ise, ferdin hakları için iktidara karşı teminat unsurları oluşturmasıdır. Bu hukukî ayarlama ve düzenleme sayesinde, devlet, toplumun müşterek ihtiyaçlarını karşılar. Huzur ve güveni sağlar. İçte adaletin, dışa karşı istiklalin teminatı olur. Nitekim, bir devletin hukuk bakımından ülke dışında diğer devletlere eşit; ülkenin içinde ise, diğer kuruluşlara üstün bir güce

sahip olmasına hakimiyet (egemenlik) denir. En kısa deyişle, hakimiyet, bir devletin iktidarını kullanabilmesidir. Şüphesiz bu iktidar, devletin içerdeki siyasi teşkilâtlanması sonucu ortaya çıkan özel şartlarla ve dıştan başka devletlerle yapılan andlaşmaların getirdiği yükümlülüklerle sınırlıdır(1).

Devlet ve hakimiyet kavramları hakkındaki bu umumî hatırlatmalardan sonra, şimdi Osmanlı devlet ve hakimiyet anlayışına geçebiliriz. Ancak bundan önce, Osmanlı devletinin oluşmasına bir göz atılması ve bu konuda da bazı hatırlatmalar yapılması uygun olacaktır.

Bilindiği gibi, Osmanlı Türk toplumunun temelini, 1071'den bu yana Türkleşen Anadolu coğrafyası, İslâm dini, Türk örfü ve Anadolu Türk insanı teşkil eder. Moğol baskısı neticesinde Selçuklular'ın zayıflamasıyla birlikte ortaya çıkan Anadolu Türk beyliklerinden birisi de Osmanlı beyliğidir. Bir çok imkan ve avantajlara sahip olan bu beylik, birbuçuk yüzyıl içinde İmparatorluk haline gelmiştir.

Aşiret reisi iken, önce bir uc beyi ve daha sonra da bağımsız bir beyliğin lideri olan Osman Bey'in otoritesi, ilk zamanlar yine de, birleşik aşiretlerin askerî lideri rolünün gerektirdiği işlerle sınırlıydı. Her aşiret içişlerinde bağımsızdı. Aralarında anlaşmazlık çıkarsa, Osman Bey, arabulucu olarak ve aşiret gelenek ve yasalarına göre, anlaşmazlığı hallederdi.

Her aşiret Osmanlı ordusunun bir parçası olarak, fethettiği topraklardan ganimet toplama ve sonra da buralarda yaşayan halktan düzenli vergi alma hakkına sahipti. İlk Osmanlı beylerinin, diğer aşiret reisi kumandanlardan farklı tek yanları, liderlik görevi karşılığında savaş ganimetinin beşte birini ayrı bir gelir olarak alabilmeleriydi. Ortak politika aşiretin ihtiyarlar meclisinde kararlaştırılırdı. Söz hakkı sadece beye ait değildi. Bey, Stanford Shaw'un tabiriyle, «*bir aşiret demokrasisi*»nde eşit haklara sahip aşiret liderlerinin başkanı durumundaydı(2).

Ancak ülke genişleyip devlet büyüdükçe bir taraftan toplumu idare etmek ve diğer taraftan fetihleri sürdürmek mecburiyetinde kalm-

(1) Hobbes, Hegel, Proudhon ve diğer bazı düşünürlerin devlet teorileri için bkz. Mespetiol, L'Etat devant la personne et la société, Sirey, Paris, 1948; M. H. Fried, On the evolution of stratification and the state, Random House, 1968; K. Marx, Critique de la philosophie de l'Etat de Hegel, Oeuvres IV, Costes Paris 1935; E. Durkheim, De la division du travail social, Alcan, Paris, 1893; M. Weber, «Le metier politique», Le Savant et le Politique, Plon, Paris, 1959.

(2) S. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, (çev. M. Harmancı), 46-47, İstanbul, 1982

ması, basit aşiret yapısından düzenli bir devlet yapısına geçişi ve böyle bir devletin mümeyyiz vasfı olan ayrı müesseseler kurup geliştirmeyi zarurî kılıyordu. Bu türlü idarî, askerî, iktisadî ve sosyal zaruret ve ihtiyaçlara cevap vermek üzere, Orhan Bey ve özellikle I. Murad zamanında yeni müesseseler ortaya çıktı(1). Diğer bir ifadeyle devletleşme sürecine girildi. Ve bu tarihî süreç neticesinde tarihin en büyük ve uzun ömürlü devletlerinden birisi, Osmanlılar'ın kendi ifadesiyle *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* ortaya çıktı. F. Köprülü, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkındaki muhtelif görüşleri tenkit ve tahlil ettiği ve meselenin siyasî, sosyal ve ekonomik temellerini ortaya koyduğu *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* adlı eserini şu cümlelerle tamamlamaktadır:

«... *Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun mânâsını, Anadolu Türklüğünün tarihî yürüyüşü bakımından, şu şekilde izah edebiliriz: Bu devlet, münkariz Selçuklu Sultanlığı ile ve ona halef olan sair Anadolu Beylikleriyle hiç alakası olmayan yeni bir* uzviyet, *yeni* bir etnik ve siyasî teşekkül *değildir; bilakis, yukarıdan beri izah ettiğimiz veçhile, vaktiyle Anadolu Selçuk Devleti'ni, Danişmendlileri, Anadolu beyliklerini de kuran, Anadolu Türklüğünün XIII-XIV'üncü asırlardaki siyasî ve içtimaî tekâmülünden doğan yeni bir* synthèse, *yeni bir* tarihî terkip'*dir*» (2).

Bu *tarihî terkib*'in gerçekleşmesinde Osmanlı hakimiyet anlayışı ve bunun uygulanışının büyük rolü olmuştur. O halde bu anlayışın nereden kaynaklandığını ve nasıl geliştiğini ortaya koymak yerinde olacaktır. H. İnalcık, bir makalesinde(3) bu konuyla ilgili verileri toplamış ve tahlil etmiştir. Bu incelemede de ortaya konulduğu gibi, Osmanlı literatüründe hakimiyetin ve hanedanın menşei hakkında çok çeşitli görüşlere rastlanmaktadır. Şüphesiz bu görüşler genellikle, ortaya çıktıkları dönemin sosyal ve siyasî eğilimlerini taşıyan rivayetler halindedir. H. İnalcık'ın söz konusu araştırmasına dayanarak bu rivayetleri şu şekilde sıralamamız mümkündür.

Bu rivayetlerden birine göre, Beylik Osman'a veya babası Ertuğrul'a Selçuk Sultanları tarafından tevcih edilmiştir. Veya Osman Selçuk sultanına halef olarak seçilmiştir. XIV. yüzyıl sonlarına doğru

(1) T. Gökbilgin, «Orhan», İA., IX, 399-408; İ. H. Uzunçarşılı, «Murad I», İA., VIII, 587-598

(2) M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, 183, 2. bsk., Ankara, 1972

(3) H. İnalcık, «Osmanlılar'da saltanat veraseti ve Türk hâkimiyet telâkkisiyle ilgisi», A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (Mart, 1959, XIV/1), 69-94

teşekkül eden bu rivayet, Yıldırım Bayezid devrinde, Osmanlı tarihi ilk defa bir bütün olarak düşünüldüğü ve Anadolu'da Osmanlı yayılışını Timur ve Mısır Memlüklerine karşı meşru göstermek gayreti içine girildiği zamanlardaki Osmanlı iddialarının etkisi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu görüşün temelinde İslâmi hilafet ve velayet müessesesi yatar. Selçuk Sultanı otoritesini halifeden almış sayılmaktaydı. İşte o, bu otoriteyi emâret şeklinde uc beyi Osman'a veya Ertuğrul'a tevcih etmişti. Aynı rivayetin başka versiyonlarına göre, Selçuklu sultanı hakimiyet sembolü olarak Osman'a menşur, bayrak, kılıç, at ve davul göndermiş, o da bu suretle beylik otoritesini üzerine almıştı. Bu arada, Selçuk sultanının Osman'ı veliaht yaptığı iddiası da vardır. İnalcık'a göre, bu rivayet, «*merkezde, sarayda ve ulema muhitlerinde doğmuş ve benimsenmiş olmalıdır*». Ayrıca, eskiden Selçuklu sultanlarına verilen *Sultanü'r-Rûm* yani Anadolu'nun sultanı unvanını, Yıldırım Bayezid'in, yine saray mensupları ve ulemanın tesiriyle ve Anadolu'daki hakimiyet iddialarını meşrulaştırmak gayesiyle Mısır'daki Abbasî halifesinden istediği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme dönemlerinin şartları içinde teşekkül eden bu anlayış yanında daha sonra, II. Murad'ın saltanat yıllarında(1), ananevî Türk devlet telakkîsine dayalı ikinci bir anlayış daha ortaya çıkmıştır.

Bu anlayışa göre, Osman Gazi'nin, Oğuz Han'ın büyük oğlu Günhan'ın oğlu Kayı Han'dan geldiği, onun Kayı kabilesinin irsî reisi olduğu iddia edilmekte ve bu durum düzenlenen bir şecereyle ispatlanmak istenilmektedir(2). Bu anlayışa dayalı olarak Osmanlı Beyliği'nin bağımsızlığını ilan ederek devlet haline gelişi hadisesini T. Gökbilgin, kaynaklara dayanarak şu şekilde izah etmektedir: «*Selçuklu Devletinin serhad mıntıkalarında teşekkül eden uc beylikleri ve bilhassa garptakiler, İlhanlı Devleti'nin istilasına maruz kalmaktan endişe duyuyorlar, sultanın esir olarak, İlhanlı Devleti ülkesi olan İran'a götürülmesinden sonra, Selçuklu Devleti'nin artık sona erdiğine kani bulunuyorlardı. Osman Bey'in reislik yaptığı aşiret ve oymaklar bu durum karşısında hükümdarlığın meşru olarak, Kayı Han evladına düşeceğini binaenaleyh Osman Gazi'nin emaret ve riyasete getirilmeye hak sahibi bulunduğunu iddia ettiler. Nihayet oymak beyleri, Türkmen kabileleri reisleri, Selçuklu Devleti bölgesinden gelen muhacirler toplandı; —'Moğol istilası Selçuklu Devletleri'nde karar kılmış ve devam etmektedir; artık Selçuklu Devleti münkarizdir, düşmanları kuvvetlidir, halen Selçuklu sultanlarından hiçbirisi İlhanlı Devleti'nin*

(1) Bu dönem için bkz. H. İnalcık, «Murad II», İA., VIII, 598-615

(2) Bu şecereler için bkz. P. Wittek, **The Rise of the Ottoman Empire**, London 1936.

elinden mülkü geri almaya gelmedi, buna muktedir değillerdir. Bu uc memleketlerinin korunması ve himayesi ise kuvvet ve kudret, iktidar ve liyakat sahibi bir sultanın istiklal ile hareket etmesini zaruri kılıyor, böylece düşmanların ve zalimlerin bu taraflara müdahalesi önlenebilir. Türkmen bey ve kavimleri arasında hasep ve nesep, iyi ahlak, şecaat ve semahat ile buna layık olan Osman Bey'dir; o hem Kayılar'dandır hem de dindar ve müslümandır'— dediler ve onu başa geçirdiler. Şimdiye kadar istiklal fikri hatırından geçmiş olsun-olmasın, Osman Bey-de bu umumî arzuya uydu ve bu kararı kabul etti. Ona tâbiyet ve sadakat merasimi Oğuz Han töresine göre yapıldı: Herkes birer birer Osman Bey'in önünde diz çöktü. Onun verdiği kımızı alarak içti; bu, ona itaatin bir deliliydi. İşte Osmanlı Devleti'nin istiklali bu hadise ile (1299) başladı. Osman Bey fiilen ve hukuken devlet reisi, padişah olmuş ve bu keyfiyet her tarafa duyurulmuş idi» (1).

Osmanlı hakimiyetini Oğuz geleneğine bağlayan bu anlayış, Osmanlı hanedanı tarafından benimsendi ve II. Murad ilk defa paraları üzerine Kayı boyunun armasını bastırdı(2).

Osmanlı hakimiyetinin menşei hakkında böyle bir yoruma gidilmesinin en önemli sebepleri arasında, Timur ve oğullarının iddia ve tehditleri karşısında Osmanlı hanedanının durumunu kuvvetlendirme arzusu sayılabilir. Bilindiği gibi, XV. yüzyılın ilk yarısında Timur, Osmanlılar'ı bir uc beyi gibi görüyor, onlara ancak Selçuklu Devleti'nin ananevî sınırları ötesinde yer alan uc bölgesinde meşru bir hakimiyet tanıyor ve kendisine tâbi olmalarını istiyordu. Yıldırım Bayezid bu iddialara *Sultanü'r-Rûm* sıfatıyla karşı koymak istediyse de, sonunda rakibine yenildi. Bayezid'in oğulları dahil bütün Anadolu Beyleri Timur'un matbuluğunu tanıdılar. Timur'un oğlu Şahruh bu durumu devam ettirmek istedi. Bu dönemlerde Osmanlı hanedanı Doğu'da yazılmış eserlerde bilinmeyen ve aşağı bir soydan gösteriliyordu. 1436'da, II. Murad, Şahruh'un kendisine gönderdiği hil'ati reddetme cesaretini gösterememiş, ancak, pek ehemmiyet de vermeyerek onu hususi bir mecliste giymişti. İşte bu şartlar altında, Osmanlılar hakimiyetlerinin temelini Oğuz Han ve Kayı ananesine dayandırıyor ve böylece Osmanlı sultanı kendisini Türk ve Moğol hanedanları seviyesine çıkarmaya çalışıyordu; yani hakimiyetinin meşruluğunu Türk-Moğol devlet ananesine dayandırıyordu. Bu anlayış sayesinde, Osmanlı uclarındaki Türkmen gazilerinin Anadolu'daki diğer Türkmen muhitlerinin Osmanlı hanedanına bağlılıkları sağlamlaştırılmak isteniyordu(3).

(1) T. Gökbilgin, «Osman I», İA., IX, 436-437

(2) Halil Edhem, Meskukat-ı Osmaniye, 58, 60, İstanbul, 1334; F. Sümer, «Kayı», İA., VI, 461-462

(3) H. İnalcık, «Osmanlılar'da saltanat veraseti...», 79

Nihayet, saray muhiti dışında uc mıntıkalarında yaşayan Türkmen-Yörük guruplarına hitap eden eserlerde, mesela anonim *Tevârîh-i Âl-i Osman* ve *Âşık Paşazâde Tarihi*'nde Türk ve İslâm unsurlarının senteze ulaştırıldığı bir hakimiyet anlayışıyla karşılaşıyoruz. Bu eserlere göre, ideal hükümdar, serveti halkın refahı için kullanmalı, adil olmalı, halkı giydirip doyurmalıdır. Bu eserlerde yer alan ve Orta-Asya destanlarındaki bir çok unsurları ihtiva eden menkıbelerden, Osman'ın hâkimiyeti alışına ait olanını, H. İnalcık şöyle özetlemekte ve değerlendirmektedir:

«Osman rüyasında göbeğinden bir ağaç çıkarak bütün dünyayı kapladığını görmüş, sabah yanında misafir kaldığı şeyh bu rüyayı tabir ederek onun soyuna dünya hakimiyetinin Tanrı tarafından bağışlandığını müjdelemiş. Bu ilâhî âtıfetin sebebi, rivayete göre, Osman'ın uykuya varmadan önce Kur'an-ı Kerîm'e gösterdiği hürmettir. Bir gaziler muhiti için tamamile kabili izah olan bu İslâmî motif yanında diğer unsurlar, yani Tanrı'nın muayyen bir remizle dünya hakimiyeti bağışlaması, bu remizli haberi bir din ulusunun tefsiri, rüya ve ağaç gibi motifler tamamiyle Ortaasya menşe efsanelerine irca olunabilir. Filvaki F. Köprülü'nün gösterdiği gibi bu menkıbe daha önce başka Türk-İslâm hanedanları için kullanılmıştır. Fakat bizim için ehemmiyetli olan nokta, Osmanlılar'ın bunu benimsemiş olmalarıdır. İslâm dünyasında, bir İslâm camiası üzerinde hakimiyet hakkının sultanlara doğrudan doğruya Allah *tarafından bağışlandığı ve fiilen elde edilmiş otoritenin* te'yid-i ilâhîyi *tazammun ettiği görüşü, XIII-XV. asırlarda yerleşmiş ve böylece eski hilâfet görüşü, yani otoritenin halife tarafından* delege *edildiği nazariyesi hükümden düşmüştü. Bizzat bu gelişmede Türk devlet geleneğinin tesiri de kabul edilmektedir. Her hâl ü kârda Osmanlı hanedanında hâkimiyetin menşei telâkkisinde Ortaasya Türk geleneği devam etmiştir. Hükümdarlığın intikali meselesi ise, bu umumî telakkiye bağlı bir meseledir. Başka bir deyimle Osmanlılar hakimiyetin bir soyda, hükümdar ailesinin bir uzvunda ve nihayet bir halk ve ülke üzerinde takarrurunu (yerleşmesini), beşerî kanun ve tertiplerin değil, Tanrı'nın tayin ettiğine inanıyorlardı*(1).

Orta-Asya Türk ve Moğollarında hükümdarlık için belli bir veraset prensibi yoktu. Han'ın kim olacağı, hanedan üyeleri ile büyük kumandan ve memurların ve tabi prenslerin iştirak ettikleri kurultaylarda belirleniyordu. Osmanlılar'da vezirlazamların genellikle hükümdarın belirlenmesi hususunda en önemli rolü oynadıklarını görüyoruz. Ancak, fetret devrinde ve I. Mehmed ve II. Murad zamanlarında

(1) H. İnalcık, «Osmanlılar'da saltanat verâseti...», 80-81

uc beylerinin tahtın sahibini tayin ettikleri bilinmektedir. Eski Osmanlı rivayetlerinde Osman Gazi'nin bir kabile toplantısında bey seçildiği iddia olunur. Âşıkpaşazâde'ye göre, Orhan ahilerden müteşekkil bir toplantıda bey seçilmiştir. I. Murad ölünce, beyler toplanarak Bayezid'in onun yerine geçmesini uygun görmüşlerdir. I. Murad ve II. Murad hem babalarının vasiyeti hem de vezirlerin tasvibi neticesinde tahta geçmişlerdir.

Daha sonraki dönemlerde, padişahların tahta geçişleri, Allah'ın yardımına ve rey sahiplerinin uzlaşmasına bağlanmaktadır. Rey sahiplerinin uzlaşması, cülus fermanlarında «*İttifak-ı ashab-ı ârâ ve şûrâ*» şeklinde ifade ediliyordu. Şüphesiz bu toplantılarda kuvvet ve menfaat hesapları sonuca etki ediyordu, fakat teorik olarak bu sonucun Tanrı'nın iradesiyle belirlendiği esası kabul edilliyordu(1).

Burada üzerinde durulması gereken bir nokta da, eski Türk hakimiyet anlayışına göre, hakimiyetin belli bir şahsa değil, bütün aileye ait olması anlayışıdır. Buna üliiş sistemi veya ortak hakimiyet anlayışı denilmektedir. Osmanlı öncesi bütün Türk devletlerinde uygulanışına rastladığımız bu anlayışın uzantılarına Osmanlılar'ın ilk dönemlerinde de rastlanmaktadır. Osman Gazi devletini teşkilâtlandırırken, Karacahisar sancağını oğlu Orhan Gazi'ye, subaşılığını ise kardeşi Gündüz'e vermişti. Diğer oğlu Alaeddin Paşa'yı kendi yanında alıkoymuştu. Orhan babasının yerine geçtikten sonra, 1331'de, Bursa'yı oğlu Murad'a verdi ve burayı Bey Sancağı olarak adlandırdı, Karacahisar'ı ise amcasıoğlu Gündüz'e verdi. Orhan, Akça-koca ölünce onun uc bölgesini büyük oğlu Süleyman'a, İn-önü sancağını ise oğlu Murad Gazi'ye tevcih ediyor. Süleyman İzmit ucunda bazı fetihler yaptıktan sonra, Orhan Karesi-eli'ni ona mansıp olarak veriyor. Buradan Rumeli fethine girişen Süleyman, Gelibolu ucunun beyi oluyor. I. Murad da benzer uygulamada bulunarak yeni alınan Kütahya uc-sancağını büyük oğlu Bayezid'e, Karesi'yi ikinci oğlu Yakub'a tevcih ediyor. Küçük oğlu Savcı'yı ise 1373'te bir sefere çıkarken merkezde bırakıyor. I. Mehmed, II. Murad ve II. Mehmed'in büyük oğullarını Şark işlerinin bu dönemlerdeki öneminden dolayı Amasya uc beyliğine tayin ettiklerini de biliyoruz. Yukarıda anlatılan bu uygulamalar, özellikle uc-bölgesinin büyük oğula tahsisi ve başlangıçta merkezi bölgenin yani bey sancağının küçük oğula verilmesi, ülüş sisteminin yani ortak hakimiyet anlayışının Osmanlılar'ın kuruluş ve gelişme dönemlerinde yaşadığını göstermektedir.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı gibi, Osmanlılar'ın ilk dönemlerinde büyük oğullar babalarının yerine tahta geçmiştir. Bu bir

(1) H. İnalcık, «Osmanlılar'da saltanat veraseti...», 81-82

gelenek miydi yoksa tesadüf eseri mi? Yoksa şartlar mı böyle gerektirmişti?

İmparatorluğun kurucusu Osman'ın ölümünden sonra Orhan ile küçük kardeşi Alaeddin arasında geçen ve eski Osmanlı kaynaklarında nakledilen konuşmalardan, ülkenin ve beyliğin aile mirası gibi değerlendirildiği ve iki kardeşin eşit hakka sahip oldukları, Osman'ın sağlığında Ordu kumandanlığını Orhan'a vermiş olmasının ve Orhan'ın büyük kardeş bulunmasının Orhan'ın tahta geçişi için tercih sebebi sayıldığı anlaşılmaktadır. Fetret devrindeki mücadelelerde yaşça büyüklük tahta geçmek için üstünlük sebebi olarak gösterildiği gibi, beyliğin kime ait olacağının Allah'ın takdirine bağlı olduğu da vurgulanmıştır(1).

Aslında, büyük şehzadeye en önemli uc-sancağının verilmesi, ilk devirlerde onlara imtiyazlı bir durum sağlıyordu. Ucda bulunan şehzade, hem devletin en büyük askeri gücünü elinde bulunduruyor hem de diğerlerine nazaran daha fazla tecrübe kazanmış oluyordu. Orhan, I. Murad ve Yıldırım Bayezid bu fiili durumdan yararlanmışlardır. Yıldırım Bayezid'in ölümünden sonra taht mücadeleleri sadece onun oğulları arasında değil torunları arasında da sürüp gitmiştir, ancak kardeş katli âdetinin yerleşmesi neticesinde Osmanlı tahtı I. Mehmed'in oğulları ve torunları elinde kalmış; dalma babanın yerine oğlu geçmiş ve bu durum I. Ahmed (1603-1617)'e kadar devam etmiştir. Çünkü bu döneme kadar tahta geçen sultan herhangi bir şekilde kardeşlerini bertaraf etmiş ve tahtın yolunu sadece kendi oğullarına açık bırakmıştır. XVI. yüzyıl sonlarında bir istisna yapılmış ve şehzade Mustafa sarayda sağ bırakılmıştı. Mustafa bir entrika neticesinde 1617 yılında tahta geçirildi ve bu hadiseden sonra yeni ortaya çıkan şartların da yardımıyla hanedanın en büyük üyesinin tahta geçmesi teamülü yerleşti(2).

Orta-Asya Türk geleneklerinin ilk dönem Osmanlı idaresinin hakimiyet anlayışında etkili olduğu yukarıdaki tahlillerden açıkça ortaya çıkmaktadır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, söz konusu ortak hakimiyet anlayışı ve bunun uygulama biçimleri, Osmanlı yönetiminin teşekkülünde ikinci önemli bir unsur olan ve İslâm geleneğinden gelen hakimiyetin bölünmemesi prensibiyle çatışmıştır. Fatih Sultan Mehmed zamanına kadarki tarihî gelişmeler ve yaşanan tecrübeler, bu ikinci prensibin kökleşmesine yol açmıştır. Nitekim, I. Murad'ın Ru-

(1) H. İnalcık, «Osmanlılar'da saltanat veraseti...», 82 vd.
(2) İ. Artuk, «Osmanlılar'da veraset-i saltanat ve bununla ilgili sikkeler», Tarih Dergisi, (İ. H. Uzunçarşılı Hatıra sayısı, XXXII, 278-280, İstanbul, 1979).

meli beylerbeyliğini hanedan üyelerinden birine değil saray kullarından lalası Şahin'e vermesi, yeniçeri ocağını kurmak suretiyle uclardaki Türkmen kuvvetlerine karşı merkezî iktidarı daha güçlü hale getirmesi, hakimiyetin bütünleşmesi istikametinde atılan ilk adımlardı. Bu temeller üzerinde, saray teşkilatının, idarî ve malî usullerin ve kapı-kulu sisteminin gelişmesi Yıldırım Bayezid zamanında hız kazandı. Bilindiği gibi, Timur hadisesi bu gelişmeye bir sekte vurmuştur. Ankara savaşından sonra Timur Osmanlı Devleti'ni Bayezid'in oğulları arasında yurtlara ayırarak tekrar Orta-Asya geleneğine dönülmesine sebep olmuştur. Ancak, Çelebi Mehmed Osmanlı ülkesini yeniden kendi idaresi altında bütünleştirerek, Osmanlılar'ın gelişimini tabii mecrasına sokmuştur(1). Bu durum karşısında Timur'un oğlu Şahruh'un «*Osmanlı töresine göre kardeşlerinden her birini ortadan kaldırmışsın, can kardeşleri arasında bu tarzı hareket Töre-i İlhâniye uygun düşmez*» ifadelerini taşıyan ve I. Mehmed'e gönderdiği protesto mektubuna, I. Mehmed, Osmanlı devletinin başlangıcından beri atalarımız müşkülleri tecrübeyle çözmüşlerdir, iki padişah bir memlekette barınamaz şeklinde cevap veriyordu(2). I. Mehmed'in bu cevabında, Osmanlı hâkimiyet anlayışının teşekkülünde olduğu kadar, diğer bütün Osmanlı müesseselerinin oluşmasında da son derece etkili olan iki unsurun özellikle vurgulandığını görüyoruz. Bunlardan birisi Osmanlı realizminin temel kaynağı olan *tecrübe*, ikincisi de İslâmî espridir. Kur'an'da Allah'ın kayıtsız, şartsız birliği inancını anlatmak için, «*(Semada ve arzda) birçok ilâhlar olsaydı muhakkak hercü merc olurdu*»(3) denilmektedir. Burada bir tek teşekkülün içinde en yüksek iki şahsiyetin beraber bulunamayacağı, zira bu durumda sözkonusu şahsiyetlerin programlarında ayrılık olabileceği ve bunun mücadeleye sebep olacağı vurgulanmak istenmektedir. İşte I. Mehmed iki padişah bir memlekette barınamaz derken kökü Kur'anî esasa dayanan bu espriden hareket ediyordu.

I. Mehmed zamanında amca ve kardeşlere yurdluk verme usulü de terkedilmişti. Sadece şehzâdeler, kendilerine yardımcı olarak saray kullarından lalalar verilerek sancağa gönderiliyordu; ve bunlar ancak merkezden kendilerine tahsis edilen yıllık ödenek (sâliyâne) ve timarlara tasarruf edebiliyorlardı. Zamanla bu uygulama da sınırlandırılmış, II. Selim ve III. Murad zamanında yalnız büyük oğullar sancağa gönderilmiş, III. Mehmed ise bu usûlü tamamen ortadan kaldırmıştır.

Hakimiyetin bölünmezliği ve padişahın şahsında toplanması prensibinin tam olarak yerleşmesi yolundaki en önemli olgu, kardeş kat-

(1) İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 347-375, Ankara 1961.
(2) Feridun Bey, **Münşeat-ı Selâtin**, I, 143, İstanbul 1274.
(3) **Kur'an**, XXI/22

linin kanunlaştırılması hadisesi olmuştur. Çünkü Fatih'ten önceki dönemlerde de, yaptıkları isyanlar veya işledikleri suçlar yüzünden bazı kardeşlerin veya hânedan üyelerinin idam edildiklerini de biliyoruz. Ancak normal şartlar altında, herhangi bir suçu bulunmayan kardeşini idam ettiren ilk pâdişah Fatih Sultan Mehmed olmuştur. Meseleyi bir kanun hükmüne bağlayan da odur. Bu mesele Kanunnâme'de *«ve her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizam-ı âlem için katletmek münasiptir. Ekseri ulemâ dahi tecviz etmiştir. Anınla âmil olalar»*(1) diye ifâde edilmiştir. Burada gerekçe olarak gösterilen *«nizâm-ı âlem»* yani dünyanın düzeninin sağlanması, diğer bir ifadeyle ülkenin emniyet ve asayişinin temini hususu, şüphesiz kardeş kavgalarıyla devletin zayıflayıp parçalanmasını önlemek gayesine matuftu. Bir padişahın ölümü hâlinde hükümdarlığın hangi evlada geçeceğini tayin etmeksizin sadece kendisine saltanat müyesser olan kişiye kardeşlerini katletme izni veren bu madde ile Fatih Sultan Mehmed, kuvvetli şahsiyete sahip kimselerin peşinen saltanatı elde etmeleri için açık kapı bırakmış gibi gözüküyor. Osmanlılar'da saltanatta veràseti tayin eden bir kanun ancak 1876'da çıkarılabilmiştir(2).

Yukarıda daha çok H. İnalcık'ın araştırmalarından hareketle açıklamaya çalıştığımız hususların kısa bir değerlendirmesini yapacak olursak şöyle bir neticeye ulaşmamız mümkündür. Orta-Asya Türk geleneğinde, devlet bütün âilenin müşterek malı addolunduğu, prenslerden herbiri kendine ait olan sahada müstakil olarak hüküm sürdüğü halde Osmanlı Devleti'nde bütün kuvvet tek bir hükümdarın elinde toplanmıştı. Burada memleketin bütünlüğünü muhafaza etmek için, «hakimiyetin bölünmemesi» prensibinin benimsendiği ve uygulandığı, hatta bu prensibin korunması için, kardeş katlinin kanun haline getirilip müesseseleştirildiği bir sistem sözkonusudur. Ancak hemen belirtmek icap eder ki, Abbasî ananesinden gelen «hâkimiyetin bölünmemesi» prensibi, Osmanlılar tarafından, geçmişin taklidi biçiminde, kalıp halinde iktibas edilerek uygulanan bir prensip olmamıştır. Zaten eski Türk ülüş sistemiyle çatışmaktadır. Acı ve uzun tecrübeler ve Osmanlı Devleti'nin muazzam inkişafı, yani tarihî gerçeklikler neticesinde, tecrübe edilerek ve yaşanılarak mutlak ve bölünmez

(1) Kanunnâme-i Âl-i Osman, (Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, ilâve), 27; İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı, 45-46, 2. bsk., Ankara 1984.

(2) Kanun-i Esâsi'nin 3. maddesi şöyledir: «Saltanat-ı seniyye-i Osmaniye hilâfet-i kübrâ-yı islâmiyyeyi hâiz olarak sülâle-i Âl-i Osman'dan usûl-i kadimesi vechile ekber evlâda âittir», Düstur, IV, 4, İstanbul 1299; H. N. Kubalı, «Kanun-ı Esasi», İA., IV, 168

bir hakimiyet telâkkisine ulaşılabilmiştir. Fatih tahta çıkar çıkmaz kundaktaki bir çocuk olan kardeşi Ahmed'i boğdurarak(1451), A. Mumcu'nun belirttiği gibi, «*Bu iki zıt prensibi ancak böyle bağdaştırabilmek zorunda olduğuna inandığını göstermiştir*»(1).

Osmanlı Devleti'nin büyümesine paralel olarak, onun hükümdârının unvanları da gelişmekteydi. I. Murad'a kadar, Bey ve Gazi olan hükümdarlar, onunla birlikte Melikü'l-muazzam, Hâkânü'l-mükerrem, Sultan b. Sultan olmuşlardı. Kayserlerin payıtahtını almakla kendisini Roma İmparatorluğu'nun meşrû vârisi sayan Fâtih ise, «*Her şeyden evvel Gazi Sultan sıfatını benimsemekle beraber, şahsında İslâm, Türk ve Bizans hükümdarlık ananelerini mezcederek klasik Osmanlı pâdişahı tipini*» yaratmıştı(2). İran'a karşı mücadele eden, Mekke ve Medine'yi imparatorluğa katan Yavuz Sultan Selim'le de padişah isimlerinin başına Emirü'l-mü'minîn ve Hâdimü'l-Harameyn sıfatları eklenecekti. Böylece Osmanlılar'da devlet ve hâkimiyet anlayışı daha İslâmî bir karakter kazanmıştı. Zaten Kanuni Süleyman'dan itibaren artık Osmanlı padişahları için Halife-yi rûy-i zemîn ve Halifetü'l-müslimîn yani yeryüzünün ve müslümanların halifesi unvanları kullanılmaya başlanmıştır. Burada dinî otorite ile siyasî otorite sıkı sıkıya birbirine bağlı gözükmektedir. Ancak II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) ve daha sonra, Osmanlı hükümeti «müslümanların halifesi» sıfatını siyasî maksatlar için kullanmak istemiş ve yeni bir yorumla halife bütün müslümanların dinî lideri gibi telâkki olunarak siyasî otoriteden tecrid olunmuştur.

Osmanlılar'ın klasik dönemlerinde hükmetme yetkisinin padişahlara kimler tarafından verildiğini göstermek için, IV. Mehmed (1640-1687)'in cülus fermanındaki bazı ifâdeler çok dikkat çekicidir. Bu fermanı H. İnalcık, şu şekilde özetlemektedir: «*Tanrı'nın inâyetiyle ve şahsımdaki istidat sayesinde sultan olup vezirlerin, ulemânın ve halkın reylerile saltanat tahtına oturtuldum ve camilerde hutbede ve sikke üzerinde ismim zikrolundu, siz valiler ve kadılar bu yazıyı alır almaz derhal şehir ve köylerde halka cülûsumu ilan edip hutbeyi adıma okutturasınız*»(3).

Yukarıdan beri anlatılan gelişmelerdeki ve özellikle son ifadelerdeki İslâmî ruhu sezmemek mümkün değildir. Bununla birlikte, padişahların elinde bulunan bu hakimiyetin halk üzerine nasıl yansıdığını anlatmaya geçmeden önce, Kur'an ve Sünnet'teki hakimiyetle ilgili görüşü kısaca hatırlatmak yerinde olacaktır.

(1) A. Mumcu, **Osmanlı Devleti'nde siyaseten katil**, Ankara 1963.
(2) Geniş bilgi için bkz. H. İnalcık. «Osmanlı Padişahı», **A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 68-79. (Mart 1958, XIII/4).
(3) H. İnalcık, «Osmanlı Padişahı», 74

İslâm'ın temel inancı, Allah'ın birliğine imandır. Bu iman toplumun bütün temâyüllerini bir merkeze yöneltir. İnsan hayatının her bölümünde ikiliğin ortadan kaldırılmasını hedef alır. Bu birlik inancı Kur'an'da sık sık tekrarlanır. Allah'tan başka tanrıların varlığı sözkonusu olsaydı, âlemin hercümercden kurtulamayacağı vurgulanır(1). İslâm'a göre insan hayatı bir bütündür, bölünmez. Her şeyde birlik aranır. İnsan ile insan arasında tam bir hukuk eşitliğine götüren niyette birlik, bir merkeze yönelmede birlik, aynı kanuna riâyetten doğan birlik, İslâm'ın temel prensiplerinden birkaçıdır. İslâm devletinin sosyolojik temeli, yukarıda bahsettiğimiz insanlar arasmdaki eşitliğin tabiî neticesi olan sözleşmedir. Akabe biatleri, Medineliler ve Muhacirler arasındaki kardeşlik sözleşmesi, Medine'de müslümanların ve yahudilerin siyasi bir topluluk kurarak Peygamber'i en yüksek merci olarak tanımaları, bu siyasî sözleşmelerin ilk örnekleridir(2). Herşeyin Allah'ın insana bir emaneti olduğu inancı da İslâm devletinin esas prensiplerinden biridir. Mülk Allah'ındır, insan tasarruf ettiği şeylerde sadece intifa hakkına sahiptir. Kur'an'ın birçok yerinde, iktidarın Allah tarafından verildiği, dolayısıyle istediği kişiye iktidarı devredebileceği belirtilmektedir(3). İnsan yalnız bir hissedardır ve elinde ne tutarsa onu Allah ve hakikatte bütün topluluğun menfaati için tutar. *«İslâm akidesine göre hiçbir kimse otokrat (müstebid, mutlak hükümdar) olamaz. Siyasî iktidarın bu mânâda esası vekâlet (velâyeh)dir ve şüphe yok ki bu bir mes'üliyeti gerektirir. Bundan başka mutlak hâkimiyet veya mülkiyet fikri ister siyasî, ister şahsî mânâsında olsun İslâm'ın ruhuna tamamiyle yabancıdır; zira herşeyin sahibi Allah'dır ve bu itibarla dünyevî mânâsında Topluluk (cemiyet)dur ve onu kullanan şahıs tarafından emânet olarak tutulur. Bu tahdid siyasî iktidarı elinde tutan herkese de şâmildir»*(4). Emaneti yüklenecek kişilerde aranacak temel şart *ehliyet* ve liyakattir. İslâm'da siyasî iktidarı elinde bulunduran kişi veya kişiler, *Kur'an* tarafından beyan edilen umumî prensipleri kabul etmek ve iktidara mukaddes bir emanet gibi bakmak ve iyi fiil ve hareketlerde bulunmak mecburiyetindedirler. Bu çerçeve içinde, yöneticiler, şahsî menfaatleri için değil fakat cemiyetin yararına olmak şartıyla kanunlar yapmakta serbesttirler(5).

---

(1) Kur'an, XXI/22

(2) Akabe biatleri için bkz. Siret-i İbn Hişam, I, 85, Wuestenfeld neşri, Goettingen, 1838, Osmanlılar'da biat merasimi için, İ. H. Uzunçarşılı, Saray Teşkilâtı, 184 vd.

(3) Kur'an, III/26, 108, 109; IX/120; IV/126; XV/23; LXVII/1, vs...

(4) H. H. Şirvani, İslâm'da siyasî düşünce ve idâre, (Çev. K. Kuşcu), 179, İstanbul 1965.

(5) H. H. Şirvani, Aynı eser, 180

Kanunlar adaletin teminatıdır. Sosyal, siyasi ve ekonomik hayatın temeli adalettir.

Herşeyden önce bir İslâm devleti olan Osmanlı İmparatorluğu, hakimiyeti altında bulunan ülkeler üzerinde yaşayan topluluklarla olan münasebetlerini yukarıda özetlemeye çalıştığımız esaslar çerçevesinde düzenlemeyi ana görevi saymaktaydı. Yönetimi altında bulunan insanların şer'i kanunlar çerçevesinde sevk ve idare edilmesi Allah tarafından kendisine emanet edilen Halife-Sultan, bu emâneti tek başına gerçekleştiremeyeceğinden her seviyede yetenekli yardımcılar bulmak zorundaydı, diğer bir ifadeyle devlet görevlerini kabiliyetli ve ehliyetli kişilere tevdi etmek mecburiyetindeydi. Emaneti ehline teslim etmek nazariyede kalmamış, Osmanlı Devleti gelişmesinin doruk noktasına çıktığı dönemlerde bu nazariye uygulamada da kendisini göstermişti, daha doğrusu o, bu uygulama sayesinde sağlam bir idârî sistem kurabilmişti. Bu duruma yabancı yazarlar bile tanıklık etmektedir. XVI. asır ortalarında Avusturya İmparatorunun elçisi Busbecq şöyle yazmaktadır: «*Biz huzurda iken büyük bir kalabalık vardı. Vilâyet beylerbeylerinden birçoğu hediyeleriyle gelmişlerdi. Bütün hassa süvarisi, sipahiler, gurebalar, ulûfeciler burada bulunuyordu. Birçok da yeniçeri vardı. Bu koca mecliste hiçbir adam yoktur ki, haiz olduğu mevkii ve rütbeyi kendi şahsî liyakat ve cesaretine borçlu bulunmasın. Hiç kimse sırf filanın neslinden gelmiş olmak dolayısiyle diğerlerinden mümtaz bir mevkie çıkmaz. Her adama uhdesindeki vazife ve memuriyete göre hürmet edilir. Bundan dolayı, burada merasimde tefevvük kavgası yoktur. Herkesin ifa ettiği vazifeye göre tayin edilmiş bir mevkii vardır. Herkese bizzat sultan vazife ve memuriyetlerini tevcih eder. Bunu yaparken ne zenginliğe ehemmiyet verir, ne boş rica ve davalara. Bir namzedin haiz olabileceği nüfuz ve şöhreti hiç düşünmez. Yalnız liyakate bakar, seciye arar, fıtrî kabiliyet ve istidadı düşünür. İşte bu sûretle her adam istihkakına göre mükâfat görüyor. Memuriyetlerin başında o vazifeleri görmeye hâdim kimseler bulunuyor. Türkiye'de herkes kendi mevkii ve ikbalinin banisidir. Sultanın hükmü altında en yüksek mevkilere çıkmış olanlar çok kere çobanlıktan yetişmişlerdir. Bunlar böyle küçük mevkiden doğmuş olmaktan utanmak şöyle dursun, bilâkis bunu bir iftihar vesilesi telâkkî ederler. Ecdatlarına ne kadar az borçlu bulunurlarsa kendilerini müftehir olmakta o kadar haklı görürler. Türkler insanlarda meziyetin irs tarikiyle intikal ettiğine, bir miras gibi elde edildiğine inanmazlar. Bunu kısmen Allah'ın bir ihsanı, kısmen de çalışmanın, zahmetin ve gayretin mükâfatı diye telâkkî ederler. Nasıl güzel sanatlara, müsikiye yahut riyaziye ve hendeseye istidat irsî bir şey değilse, bir oğul nasıl mutlaka babasına benzemek lâzım gelmezse seciyesinin de irsî olmadığına,*

bir oğlun babaya benzemek lâzım gelmediğine, meziyetleri kendisine Cenab-ı Hak tarafından bahşedildiğine kanidirler. İşte bu suretle, Türkler'de şeref ve makam, idari mevkiler liyakat ve maharetin mükâfatıdırlar. Namussuz, tembel ve atıl olanlar hiçbir zaman yükselmezler, ehemmiyetsiz ve hakir bir halde kalırlar. Türkler'in neye teşebbüs ederlerse muvaffak olmalarının, hâkim bir ırk haline gelmelerinin ve her gün hükümetlerinin hudutlarını genişletmelerinin hikmeti bundadır» (1).

Busbecq'in bu ifadeleri, Osmanlılar'ın İslâm'daki emaneti ehline verme prensibine ne derece riayet ettiklerini açık bir şekilde göstermektedir. Diğer taraftan, emaneti elinde bulunduran, yani yönetimde herhangi bir göreve tayin olan kişilerin mutlaka adaletle hareket etmeleri de İslâm geleneğinden Osmanlılar'a devrolunan ve hâkimiyetin uygulanmasında temel kavram niteliği taşıyan en önemli unsurlardan birisidir. Burada ehemmiyetle belirtmek gerekir ki, Osmanlı öncesi İslâm devletlerinde olduğu kadar Osmanlılar'da ve hatta Türkiye dahil bugün bütün İslâm dünyasında da, her hafta bütün camilerde okunan hutbeler şu âyet-i kerime ile tamamlanmaktadır: *«Şüphesiz ki Allah, cdaleti, iyiliği, yakınlardan (ihtiyaç sahiplerine) vermeyi emreder. Her türlü hayasızlığı, (aklın, örfün ve şer'in hoş görmediği) kötülüğü ve her çeşit zulmü ve (haksız) tecavüzü meneder. Dinleyip anlayasınız diye size öğüt verir»* (2). Sürekli olarak tekrarlanan böyle bir uyarının sosyolojik açıdan her seviyedeki halk üzerinde yapacağı tesirin ne derece büyük olacağını tahmin etmek güç değildir. İşte bu ve benzeri hükümler tarihi süreç içinde gelişerek Türk hâkimiyet felsefesinin temel unsurlarından birini oluşturmuştur. Orta-Asya'da Kaşgar Türk-İslâm kültür ortamında kaleme alınmış olan *Kutadgu Bilik*'de yer alan, İran'da, diğer İslâm ülkelerinde ve Osmanlılar'da sık sık rastlanan adaletle idare etme anlayışı, «dâire-i adliye» yani adalet dairesi veya hakkaniyet çemberi denen bir formülle izah edilmiştir. Bu formüle göre,

1. Devlet ve mülk, yani ülke ve insanı birleştirerek devlet kuracak iktidara sahip olmak, diğer bir ifadeyle hakimiyeti elde bulundurmak, sağlam bir orduyu gerektirir,

2. Ordunun teşkili ve bakımı hükümdarın servet sahibi, devletin zengin olmasına bağlıdır,

(1) Busbecq, Türk mektupları, (çev. H. C. Yalçın), İstanbul 1939, 81-83'den naklen; E. Kuran, «Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet, cemiyet ve fert telâkkisi», Ülkemizi 12 Eylül'e getiren sebepler ve Türkiye Üzerindeki Oyunlar; 14-15 Eylül 1984 İstanbul Tebliğler Aydınlar Ocağı Semineri, 69-70, İstanbul 1984.

(2) Kur'an, XVI/90

3. Devletin zengin olması için, halkın zengin ve müreffeh olması şarttır.

4. Halkın refahı ve zengin olması da kanunların adil olmasına bağlıdır,

5. Devlet ve mülk olmadan adaleti sağlamak da mümkün değildir.

Bunlardan biri yok oldu mu, herşey yok olur, ne devlet kalır ne de mülk yani hâkimiyet(1).

Daha önce de belirtmeye çalıştığımız gibi, Devlet, bir milletin siyasî, askerî, hukukî, vs... müesseselerinin bütünüdür. İşte bu «adalet dairesi» veya «hakkaniyet çemberi»nde, Osmanlılar'a göre, bu müesseselerin varoluş gerekçelerini ve birbirleriyle olan ilişkiler ağını görmekteyiz. Bu ilişkilerde temel rolü adalet kavramı ve müesseseleri oynamaktadır. Gaye ise halkın mutlu kılınması, refah içinde yaşatılmasıdır. Diğer müesseseler ise, bu gayeye ulaşılabilmesi için adaletin gerçekleştirilmesine yardımcı olacak müesseselerdir. Bu müesseseler halkasının kilit noktasını Osmanlı anlayışına göre, adaletin teşkil ettiğini gösteren en büyük delil, halkaya adalet dairesi veya hakkaniyet çemberi denilmesidir. Nitekim bu teorik anlayışın uygulamaya da yansıdığını görmekteyiz.

Herşeyden önce, Osmanlı Devleti'nin bir hukuk devleti olduğunu vurgulamamız gerekiyor. Şer'î hukuku devletin temeli olarak kabul eden Osmanlı yöneticileri, kendi örf ve adetlerinden hareketle bu hukuku geliştirmiş ve yeni kanunlar ortaya koymuştur. Bilindiği gibi, Fatih ve bilhassa Kanunî tarafından yapılan ve toprak rejimi, İmparatorluğun umumî emniyeti ve cezaî müeyyidelerle ilgili olan kanunlar, Osmanlı tarihinde meşhurdur. Sultan Süleyman, Kanunî lâkabını kanun yapıcılığından almıştır. Örften hareketle kanun yapılmasını gerekçe göstererek Osmanlı hukukunu, şer'î hukuk ve örfî hukuk diye ikiye ayırmak, kanaatimize göre, sunî bir ayırımdır. Zira bizzat örf,

(1) Bu formülün doğrudan doğruya kendisini veya muhtevasındaki espriyi kısmen veya tam olarak açıklayan eserlerden bazıları için bkz. S. M. Arsal, «Kutadgu Bilik», İ. Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası, (1947, sy. 2), 657-683; Taşköprülüzâde, Ahlâk-ı Alâî, II, 49, İstanbul, 1284; Tursun Bey, Tarih-i Ebü'l-Feth, (neşr. M. Tulum), 10 vd., İstanbul, 1977; Cevdet Paşa'ya göre de Devlet-i Aliyye'nin ana vazifelerinden biri «ihkâk-ı hukuk-ı ibâd» yani halkın haklarını korumaktır. Ü. Meriç, Cevdet Paşa'nın cemiyet ve devlet görüşü, 90, İstanbul, 1975; O. Turan, Osmanlı hâkimiyet anlayışını «merkeziyetçi devlet ve içtimaî adâlet» başlığı altında tahlil etmiştir, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi, 344 vd., 2. bsk., İstanbul 1979.

İslâm hukukunun kaynakları arasında bulunmaktadır(1). Hatırdan çıkartmamak gerekir ki, Osmanlı hukukçularına göre de, örfe dayalı kanun yapılabilmesi için, İslâm hukukunun diğer kaynaklarının dışında kalmış bir durumun ortaya çıkması, bu konuda müslümanlar arasında yaygın bir tutum ve anlayışın yaşamakta olması, padişahın iradesinin bu istikamette bulunması, ortaya konulacak hükmün İslâm toplumunun hayrına ve adalete uygun olması gerekiyordu. Böyle bir kanunlaştırma hareketi, zamanla gelişen ve değişen şartlar içinde ortaya çıkan yeni meselelerin İslâm hukuku esprisi içinde, İslâm hukukunun kaynaklarından biri olan örfe dayanarak çözümlenmesi ve İslâm hukukunun geliştirilmesi demekti. Nitekim, H. İnalcık da, Osmanlı Devletinin kuruluşundan ikiyüz yıl sonra şer'î hukukun devletin her türlü çalışmasına egemen olduğunu savunmakta ve delil olarak da şeyhülislâmların her tür devlet fermanı için fetva vermeleri olgusunu ileri sürmektedir(2). Bu konuda E. Kuran, «*Yakın Doğu memleketleri XV, XVI ve XVII. asırlarda, Osmanlı Türkleri'nin idaresi altında, Avrupalı tarihçilerin «Pax ottomona» adını verdikleri uzun bir barış dönemi yaşamışlardır. Bu geniş topraklarda meritokrasi esasları tatbik ediliyor, adalet hüküm sürüyordu. Osmanlı İmparatorluğu pek tabii ki, bir İslâm devletiydi ve şeriat hükümlerine tâbiydi. Ancak, Osmanlı padişahları pratik mülahazalarla devleti örfi kanunlarla idare ediyorlar, Ebussuud Efendi gibi devlet menfaatini gözönünde bulunduran şeyhülislâmlar, verdikleri fetvalarla sözkonusu kanunları serileştiriyorlardı*» (3) demektedir ki, şüphesiz, padişahların «pratik mülahazalarla» örfî kanunlara başvurması, şeyhülislâmların devletin, daha doğrusu kamunun menfaatini ön planda tutması ve fetvalarıyla örfi kanunları serileştirmeleri, yine İslâm hukukunun temel esasları çerçevesinde ve bu hukukun kendilerine verdiği yetkilerle gerçekleşiyordu.

Tanınmış bir İslâm hukuku araştırıcısı olan J. Schacht, bir araştırmasında, Osmanlı vakıasının İslâm hukuk tarihinde çok önemli bir olay olduğunu, Türkler'in İslâm'ı diğer milletlerden daha ciddiye aldıklarını, İmparatorluğun başlangıçta zıt eğilimlere sahne olmasına rağmen «onaltıncı yüzyılın başlarında; İslâm bilginlerini ve özellikle İslâm hukuku uzmanlarını teşkil eden ulemâ tarafından temsil olunan Sünnî İslâm'ın zafere ulaştığını; Osmanlı sultanlarının İslâm hukukunu cemiyet üzerindeki nüfuzu bakımından en yüksek derecesine

(1) İslâm hukukunun kaynağı olarak örf ve âdet hakkında bkz. M. Hamidullah, **İslâm'da devlet idâresi**, (çev. K. Kuşçu), 29-71, İstanbul 1963.

(2) H. İnalcık, «Örf», **İA.**, IX, 48

(3) E. Kuran, Aynı mak., 71

ulaştırdıklarını; onların, adâletin tevziini tamamiyle şeriata dayandırdıklarını, hattâ sivil idarenin en küçük birimini kadının selâhiyeti altında bulunan *kazâ* olarak kabul ettiklerini; Ebussuud'un Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî hukukunu teşkil eden kanunu şeriatla uzlaştırmayı» başardığını vurgulamakta(1) ve şöyle devam etmektedir: «*Osmanlı Sultanları, yalnız kutsal hukuka bağlılıkları ile değil, aynı zamanda kendi teşri'î faaliyetleri ile de temâyüz etmişlerdir. ... Osmanlı sultanları büyük bir samimiyetle gerçek kanunları teşkil eden* kanun *ve* kanunnâmeleri *koymuşlar, bu şekilde yapmakla hukuku ihlâl etmediklerine veya ona zıt bir davranışta bulunmadıklarına, fakat onu dinî bakımdan hiçbir farkı olmayan yasalarla tamamladıklarına inanmışlardır. Gerçekte bu Osmanlı kanunnâmelerinin en eskisi olan Mehmed II (1451-1481)'nin kanunnâmesi, sık sık İslâm hukukuna başvurur ve onun kavramlarını serbetçe kullanır*»(2). J. Schacht'ın şu değerlendirmesi de son derece dikkat çekicidir: «*Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. yüzyılda hukuk nizamı, sadece birlik arzetmesi bakımından bile, çağdaş Avrupa'da hâkim olan hukuk düzeninden çok üstündü; fakat sonraları imparatorluğun gerilemesi, ona mutlak bir surette ters bir etkide bulundu. Mahmud II (1808-1839)'nin güçlü bir şekilde başlatmış olduğu ıslahat teşebbüsleri, zarurî olarak şeriatla çatışmaya yol açtı. Mahmud'un halefi olan Abdülmecid (1839-1861) tarafından çıkarılan Gülhâne hatt-ı hümâyununda (1839 yılı nihâyetinde) müslüman ve müslüman olmayanlar ilk defa birlikte «tebe'a» adını almışlardır. Bunu takip eden yıllarda, Avrupa'daki örneklerine uygun olarak Tanzimat hareketi başlamıştır. Bu hareketin önemli ilk işi ticaret kanunnâmesinin ilanı olmuş ve hukuk konularının biri diğerini takip ederek, İslâm hukuku çerçevesinden çıkmıştır*»(3).

Bu mütalaalar gözönünde bulundurulduğu zaman, klasik dönem Osmanlı hukukunu şer'i ve örfî hukuk diye ikiye ayırmanın doğru olmadığını, bunun Türk örfünü de özümleyen bir Türk-İslâm hukuk sentezinden ibaret bir bütün teşkil ettiğini vurgulamak gerekmektedir. İşte bu hukukun uygulanması için, bütün Osmanlı ülkesi, aslında adlî bir birim olan ve *kaza* denen kadılıklara ayrılmıştı. Burada da

(1) J. Schacht, İslâm hukukuna giriş, (çev. M. Dağ ve A. Şener), 97-98, Ankara 1977.

(2) J. Schacht, Aynı eser, 99. Bir diğer Avrupalı tarihçi de şöyle diyor: «Hiç bir pâdişah şeriatı değiştiremez veya onun sınırları dışına çıkamazdı. Bu sebeple, fermanlar, aslında tefsir mâhiyetindeydi: yeni ve değişik şart ve ihtiyaçlara göre, kanunları tefsirde değişiklik yapmak mümkün oluyordu». P. Coles, Avrupa'da Osmanlı tesirleri, (çev. V. Bürün), 32, İstanbul 1975.

(3) J. Schacht, Aynı eser, 100

«hakkâniyet çemberi» felsefesinin, idarî teşkilâtlanma ve müesseseleşme üzerindeki, diğer bir ifadeyle hâkimiyetin halka yansımasındaki tesirini görmekteyiz.

Bilindiği gibi, *kaza*, kadının yargı alanına giren bölge mânâsına gelmektedir. Her kazanın başında bir kadı bulunmaktaydı. Osmanlı kadısı, hem hâkim, hem mülkî âmir hem de belediye reisi görevleriyle yükümlü bir kişiydi(1). Gerçekten kadı, herşeyden önce, şer-i şerîf de denen mahkemenin başkanıydı. Bu mahkeme halk arasındaki her türlü hukukî ve cezai ihtilafları halletmeye yetkiliydi. Noterlik işleri de burada yapılmaktaydı. Kadı, adlî işleri yürütebilmek için, nâipler, kâtipler, hademeler, muhzırbaşı ve muhzırlar gibi geniş bir yardımcılar kadrosuna sahipti. Osmanlı mahkemesinin en dikkat çekici unsurlarından birisi, muhakemenin yapılış tarzını gözlemekle yükümlü olup, *şühûdü'l-hâl* adını taşıyan ve müderrisler, ayan, eşraf gibi şehrin ileri gelenleri arasından seçilen beş altı kişilik bir gruptur. Kadı davaya baktığı sırada bu kişilerle müşaverede bulunabilmekteydi. Bilhassa bunlar, hukukun örfî yönleri ve mahallî âdetler konusunda kadıya yardımcı olmaktaydılar(2).

Mahkemenin kararları hakkında(3), müftülükten veya şeyhülislâmlıktan görüş istenebilir veya dâvâ Divan'da gördürülebilirdi. Bu müesseseler, bir bakıma, birinci, ikinci ve üçüncü derecede temyiz müessesesi fonksiyonunu icra etmekteydiler.

Osmanlılar'ın bu adâlet sistemi, «hakkâniyet çemberi» dedikleri devlet anlayışlarına da uygun olarak, gerçekten, İmparatorluğun kuruluş ve yükselişinde, XV. ve XVI. asırlarda halkın refah içinde yaşamasında son derece müessir olmuştur. Hattâ S. Shaw kadıları, Osman-

(1) İ. Ortaylı, «Osmanlı kadısının taşra yönetimindeki rolü üzerine», Amme İdaresi Dergisi 95-107, (Ankara 1976, IX/1).

(2) M. Akdağ, Türkiye'nin iktisadi ve içtimaî tarihi, I, 333 vd., Ankara 1959.

(3) Osmanlı mahkemelerinde davaların hızla sonuçlandırılması ve kadıların tarafsızlığı Avrupalı seyyahların dikkatini çekmektedir: «Dünyada sulh ve ceza mahkemelerinin bu derece hızla sonuçlandığı başka bir ülke yoktur, zira burada en büyük davâlar ancak üç veya dört gün sürmektedir», Stochove, Voyage du Levant, 148'den naklen R. Mantran, La vie quotidienne à Constantinople au temps de Soliman Le Magnifique et de ses successeurs, 98, Paris 1965. Mantran şöyle devam ediyor: «Avrupalı seyyahlar Türk hâkimlerinin hızlılığı kadar tarafsızlığından da hayrete düşmüşlerdir. Din ayırımı yapılmaksızın müslüman, hristiyan veya yahudi herkes, 'gerçeği müdafaa etmek için bir avukatın güzel konuşmasına ihtiyaç duyulmaksızın' dâvâlarını bu hâkimlere izah edebiliyorlardı, R. Mantran, Aynı eser, 98

lılar'ın çöküşünü geciktiren faktörler arasında saymakta ve bu konuda şöyle demektedir: «... *Şaşırtıcı olan şey, çöküş döneminde imparatorlukta salgın halini alan karışıklıklar ve başkaldırılar değil, imparatorluğun daha üçyüz yıl bütünlüğünü koruyabilmesi ve zaman zaman kaybettiği itibarı ele geçirerek modern çağların başlangıcına kadar Avrupa'nın büyük bir gücü olarak kalabilmesidir*»(1). Bu karışıklıklar ve isyanlar karşısında, Osmanlı toplumunun «*temel yapısı, anarşinin en kötü etkilerine karşı halk kitlelerinin dayanmasını sağlayabilmişti. Pek çok yerde kadılar ve dinî liderler, mahallî idarecilerin başlıca yardımcıları olarak mühim vazifeler ifa etmişlerdir*»(2).

Osmanlı adliye teşkilâtı hakkındaki bu kısa açıklamalar, Osmanlı hâkimiyet anlayışının teorik bir unsurunu teşkil eden hakkaniyet çemberinin, uygulamadaki etkisi hakkında bize bir fikir verecek niteliktedir. Ancak konunun çok daha geniş boyutlar içinde tahlil edilmesi gerekir. Özellikle, bir taraftan, siyâsetnâmelerden ahlâk kitaplarına kadar, devlet ve hâkimiyet ile ilgili bilgi ihtiva eden ve Osmanlılar'dan bize kalan bütün teorik kitaplar sistemli bir şekilde tahlil edilerek, Osmanlılar'ın teorik devlet ve hakimiyet anlayışları ortaya konulurken, diğer taraftan da, Tahrir Defterlerinden Şer'iye Sicillerine kadar uzanan vesikalar külliyatı da tahlil edilerek, Osmanlı devlet ve hâkimiyet anlayışının uygulanış biçimleri de açık seçik gün ışığına çıkarılmalı, ve teori ile uygulama arasında mukayeseler yapılmalıdır. Bu tür çalışmalar, burada bir kaçını sıralayacağımız başka soruların ortaya çıkmasına da zemin hazırlayacaktır: Teorik anlayış ve uygulama arasında imparatorluğun başlangıcından sonuna kadar uyum sağlanabilmiş midir? Özellikle adalet, devletin teşekkülünde rol oynayan diğer faktörler arasındaki önceliğini ne zamanlar ve ne ölçüde koruyabilmiştir? Bunlar arasında rol değişikliği olmuşsa, meselâ ordunun güçlendirilmesi veya servet biriktirilmesi, adaletin gerçekleştirilmesinin ve halkı mutlu kılmanın vasıtaları olmaktan çıkıp başlı başına gayeler haline gelmişse, bunun sebebi nedir? Ortaya koymaya çalıştığımız kontekst içinde, bunlara benzer yüzlerce soru birbirini takip edebilir. Ancak, bu soruların çözümünü uzun vadeli çalışmalarda ele almak üzere bir yana bırakarak, şimdi burada klasik dönemde Osmanlı hâkimiyetini ayakta tutan devlet teşkilâtının bir panoramasını çizmek yerinde olacaktır.

(1) S. Shaw, Aynı eser, I, 243
(2) S. Shaw, Aynı eser, I, 243, karşılaştırınız sayfa: 381

II. OSMANLI DEVLET TEŞKİLATI

A) OSMANLI SALTANATI

Osmanlılar Oğuzlar'ın Kayı boyuna mensuptular. Kayılar, Avşar, Beydili ve Yıva boyları ile birlikte hükümdar çıkaran boylardandı. Dolayısiyle başlangıçtan itibaren saltanatta eski Türk âdet ve gelenekleri tatbik edilmiştir. Ailenin reisi olan ve «*Ulu Bey*» ismini taşıyan kişi aynı zamanda memleketin de idarecisi olmuştur. Bu şekil Osmanlı Beyliği'nin ilk zamanlarında görülmekle beraber, esas olan, saltanatın hükümdar bulunan kimsenin oğullarına geçmesi şeklidir. Ancak bir veliaht tayini görülmez. Devlet adamları ve askerlerce sevilen ve takdir edilen şehzade hükümdar olur, diğerleri bir isyan hadisesinin önüne geçilmek için öldürülürdü(1). Kuruluşta, ilk devirlerde Ahî teşkilâtının da hükümdar seçiminde rolü görülmüştür. Ayrıca çok nadir olmak üzere, padişahların yerlerine geçecek şehzadeyi devlet ileri gelenlerine vasiyet ettikleri olmuştur. Meselâ Çelebi Mehmed, yeni bir kardeş kavgasının önüne geçmek için, oğlu Murad'ın hükümdar olmasını istemişti. Bu şekliyle Osmanlı saltanat usûlü, Orta Asya Türk devletleri geleneğinden ayrılarak, hakimiyetin bölünmezliği ilkesine dayalı İslâm hukukunu benimsemiştir.

Padişah töreye göre memleketin sahibi sayılırdı. Bu sebeple tebaasının canı ve malı üzerinde tasarruf hakkı vardı; vasıtalı veya vasıtasız bunu kullanırdı. Her türlü kuvvet padişahın elindeydi. Fakat bunu keyfî olarak değil, kanun, nizam ve an'anelere dayanarak ve muamelâtın icaplarına göre yürütürdü. Devlet işlerinde kesin bir karar vermeden önce, işler divânda incelenir ve bundan sonra son karar hükümdarın olurdu. Hükümdarın herhangi bir mesele hakkında verdiği karar

(1) Kardeş katli Yıldırım Bayezid zamanından beri tatbik edilmekle beraber Fatih Kanunnâmesiyle yazılı hale getirilmiştir. Bu Kanunnâmede: «Ve her kimesneye evlâdımdan saltanat muyesser ola, Karındaşlarını nizâm-ı âlem içun katl etmek münâsibdir. Ekser ulemâ dahi tecviz etmiştir. Anınla âmil olalar» şeklindeki kayıtla memleketin selâmeti için kardeş katline izin verilmiştir (Bkz. Abdülkadir Özcan, «Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı âlem için kardeş katli meselesi», Tarih Dergisi, sayı 33, s. 46, İstanbul 1982).

ve kat'î olarak beyan ettiği fikir kanundu. Bununla birlikte Padişah devlet işleriyle ilgili meselelerde, şer'î ve hukukî konularda gerekli kimselerle görüşüp fikir alırdı. Bu durumdan anlaşılacağı üzere, zahiren geniş ve hudutsuz yetkiye sahip görünen padişah, aslında bir takım kanunlara bağlıydı. Osmanlı hükümdarlarının ilk ve en kudretli zamanlarında bile divân kararlarına uydukları ve bunun haricine çıkmadıkları görülmüştür.

XVI. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı padişahları şehzadeliklerinde, sancakbeyiliği ve savaşlarda ordu kollarında kumandanlık ederek memleket idaresinde ve muharebe usullerinde tecrübe kazanırdı. Bu sebeple başlangıçta hükümdarlar teşkilâtçı özelliğe sahip birer idareci idiler. Bundan dolayı da kıymetli devlet adamlarını çevrelerine toplamışlardı.

Osmanlı hükümdarları ordularının bizzat başkumandanı idiler; büyük ve mühim seferlere kendileri giderler, küçük seferlere ise selâhiyetli bir kumandan tayin ederlerdi. Padişahların seferleri terkettikleri andan itibaren ise başkumandanlık *Serdâr-ı ekrem* unvaniyle ve kendi yetkilerini haiz veziriazam tarafından yürütülürdü.

Fâtih zamanına kadar devlet idaresinde hüküm ve nüfûz Türk vezir ve beylerinin ellerinde iken, II. Murad zamanından itibaren devşirmeden yetişen devlet adamları onların yerini almıştır. Nitekim 1444'de, II. Mehmed'in birinci defaki hükümdarlığında, Rum asıllı Zağanos Mehmed Paşa'nın fazla itibar görmesi, Veziriazam Çandarlızâde Halil Paşa ile diğer devlet erkânının anlaşarak II. Murad'ı Varna savaşına getirip daha sonra tekrar hükümdar ilân etmelerine yol açmıştır. İstanbul'un fethini müteakip Halil Paşa öldürülüp diğer Türk devlet adamları işbaşından uzaklaştırılınca meydan devşirmeden yetişmiş olanlara kalmış ve bundan sonra tam mânâsiyle Osmanlı saltanatı başlamıştır.

II. Murad da dahil olmak üzere 1451 senesine kadar gelen Osmanlı hükümdarları daimî surette halkla temas ederler, divânda bizzat dava dinleyip devlet işlerini görürler ve savaş meydanlarında askerlerine silah arkadaşı olurlardı. Fâtih Sultan Mehmed saltanat usûlünü kabul ile divân müzakerelerini terkederek başkanlığı veziriazama bırakmıştır. Böylece hükümdarla reâyâ arasındaki görüşme ancak cuma namazlarına münhasır kalmıştır. Bununla birlikte bayramlarda padişahlar Alay meydanında taht kurarak halkla bayramlaşmışlardır(1).

(1) Bu hususta Fâtih Kanunnâmesi'nde «Ve bayramlarda meydân-ı Dîvân'a taht kurulup çıkmak emrim olmuşdur» şeklinde kayıt bulunmaktadır (Bk. A. Özcan, Aynı eser, 44).

Ayrıca Fâtih, müftiye, vüzerâya, kadıaskerlere, başdefterdara, nişancıya ve padişah hocalarına ayağa kalkmak usûlünü kabul etmiştir(1).

B) OSMANLI ŞEHZADELERİ

XIV. asrın sonlarıyla XV. asırda diğer Anadolu Beylikleri'nde de görü'düğü gibi *Çelebi* ünvanıyla da anılan Osmanlı padişah çocuklarına *şehzâde* ismi verilmekteydi.

Şehzâdeler babalarının sağlığında yüksek bir sancağın idaresine (sancağa çıkma) tayin edilirler ve bu suretle bütün askerî ve idarî işlerde yetiştirilirlerdi. Takriben on-onbeş yaşlarında gönderildikleri sancaklarda kendilerine yardımcı olmak ve yetiştirmek üzere *lala* ismi verilen tecrübeli bir devlet adamı maiyyetinde bulunurdu. Sancaktaki şehzâdelere *Çelebi Sultan* denilirdi. Şehzâdelerden sancakbeyi olanların yanlarında nişancı, defterdar, reisülküttab v.s. kalem heyetiyle mîrâlem mirahur, kapı ağası ve diğer bazı saray erkânı yer alırdı. Çelebi Sultanlar eğer yaşları müsaitse bizzat divân kurarlar ve kendi sancaklarına ait işleri görürlerdi. Yaşları küçük olanların bu işlerine lalaları bakardı. Sancağın bütün işlerinde söz sahibi olan lalalar, devletçe itimat edilen vezirlerden tayin edilirdi.

Şehzâdeler kendi sancaklarında zeâmet ve timar tevcih edebilirler, berat ve hüküm verip bunlara isimlerini havi tuğra çekebilirlerdi. Ancak yapacakları bu tayin ve tevcihlerde devlet merkezine bilgi vermek ve asıl deftere kaydettirmek mecburiyeti vardı.

XV. yüzyıl ortalarına kadar duruma göre İzmit, Bursa, Eskişehir, Aydın, Kütahya, Balıkesir, Isparta, Antalya, Amasya, Manisa ve Sivas gibi şehirler başlıca şehzâde sancakları olmuştur. Şehzâdelere Rumeli'de sancak verilmemiştir.

Osmanlı şehzâdeleri, ya babalarıyla veya yalnız olarak sefere giderlerdi. Babalarıyla sefere katıldıkları zamanlarda ordunun yanlarında, bazan gerisindeki kuvvetlere kumanda ederdi. Her Osmanlı şehzâdesi, veliaht tayini usûlü olmadığı için hükümdar olma hakkına sahipti. Bu sebeple hükümdar olana karşı, diğer kardeşlerin zaman zaman saltanat iddiasiyle ortaya çıktıkları görüldüğü gibi, babasına karşı hükümdarlık mücadelesine girenler de mevcuttu.

---

(1) Kanunnâme'de, «El öpüldükde vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdarlarım kafadârım olup duralar. Ve hocama ve müftiyü'l-enâma ve vüzerâma ve kadıaskerlerime ve başdefterdârıma ve nişancıya kendim kalkmak kanunumdur» (A. Özcan, Aynı eser, 44).

BİRİNCİ KISIM

OSMANLI MERKEZ TEŞKİLÂTI

A) DEVLET YÖNETİMİ

Osmanlı Devleti'nde kuruluş döneminde, eski Türk töresine uygun olarak yönetimde aşiret usûlleri tatbik edilmiştir. Yani memleket ailenin müşterek malı sayılmakta olup, *Ulu Bey* tayin edilen kişi aynı zamanda memleketin hakimi olmuştur. Bu usûl I. Murad zamanından itibaren bazı değişikliklere uğramış ve idareye yalnız hükümdar bulunanın evlâdları getirilmeye başlanmıştır. Bununla beraber hükümdar olan önemli meselelerde tek başına karar vermeyerek bir kısım devlet adamının fikrine de müracaat etmiştir. Bu fonksiyon daha sonra *Dîvân* adı verilen meclis tarafından yerine getirilmiştir.

Yönetimde veziriazam (daha sonra sadrıazam) ve vezirler hükümdarın birinci derece yardımcılarıydı. Herşey belli nizam ve kanunlar çerçevesinde yürütülürdü. Fâtih'e kadar örfe dayalı olan bu şekil, Fâtih'le birlikte yazılı kanun haline getirilmiştir(1). Devletin genel kanunları dışında, her kaza ve sancağın özelliklerine göre kanunları vardı(2). Kanunlar şer'î hukuka göre olmakla birlikte, bazı hususlarda örfe de riayet edilirdi.

İdarede bütün yetki padişahın ve onu temsilen divânın elinde toplanmıştı. Bu durum mutlak bir merkezî otoriteyi getirmiş, bütün tayin ve azliler merkezin bilgisi altında yapılmıştır. Birinci derecedeki işler dışında kalan idarî ve kazaî meseleler ise veziriazam ve kadıaser divânlarına bırakılmıştır.

I — Divân-ı Hümâyun

Bizzat padişahın başkanlığında birinci derecede devlet işlerini görüşmek üzere toplanan divâna *Dîvân-ı hümâyun* ismi verilmiştir. Bu

(1) Bkz. Abdülkadir Özcan, Aynı eser, 29-51

(2) Bkz. Ö. L. Barkan, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda zirai ekonominin hukuki ve mâli esasları, I, Kanunlar, İstanbul 1943.

Osmanlı divânı Selçuklu, İlhanlı ve diğer Türk devletleri örnek alınarak meydana getirilmiştir(1). Nitekim Selçuklular'da *Divân-ı âlî*, İlhanlılar'da *Divân-ı kebir*, Memluklar'da ise *Divân-ı Sultan* adlarını taşıyan divânlar mevcuttu(2).

Osmanlı Devleti'nde Sultan Orhan zamanından itibaren divânın bulunduğu görülür. Divân'a katılan beyler burma dülbent giyerler, giymeyenler ayıplanırdı(3). Divan toplantıları Sultan I. Murad, Yıldırım Bâyezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad devirlerinde de devam etmiştir(4). Meselâ Yıldırım Bâyezid, halkın şikâyetlerini yüksek bir yere çıkarak dinler ve haksızlığa uğrayanların davalarını çözümlerdi(5).

Divân Orhan Bey zamanından itibaren Fâtih'in ilk devirlerine kadar her gün toplanırdı. Divân toplantıları sabah namazından sonra başlar ve öğleye kadar devam ederdi. XVI. yüzyıldan itibaren ise divân toplantıları haftada dört güne inmiş, bunun iki günü de arz günü olarak kabul edilmiştir. Divân toplantıları XVII. asır ortalarında haftada ikiye, XVIII. yüzyıl başlarında III. Ahmed zamanında bire indirilmiş, hattâ daha sonra bir ara kaldırılmış ise de görülen lüzum üzerine yeniden tertib edilerek önce haftada bir salı günleri, bir müddet sonra da altı haftada bir toplanması kararlaştırılmıştır. Bunun yerine devlet işlerinin çoğu veziriazam divânlarına bırakılmıştır.

Hükümdar nerede bulunursa divân orada kurulurdu. Fâtih'e kadar divâna hükümdarlar başkanlık etmiştir. Bundan sonra veziriazamlar divâna reislik yapmış ve Mühr-i Hümâyun da kendisine verilmiştir(6).

Divân toplantıları Kanunî zamanına kadar bugünkü Kubbealtı denilen binanın bulunduğu yerin arkasındaki Divânhane'de yapılmak-

(1) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara 1970.

(2) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, Aynı eser, 39, 87, 208, 275

(3) «Divâna geldin, kanı burma dülbendin derler idi» Bkz. Âşıkpaşazâde, **Tevârih-i Âl-i Osman**, 118, Âli Bey nşr., İstanbul 1332.

(4) Bu hükümdarlar döneminde divân toplantılarının Edirne sarayında Kubbealtı'na benzer divân yeri denilen bir yerde yapıldığı araştırmalarda yer almaktadır (Bkz. Ahmet Mumcu, **Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun**, 24-25, Ankara 1976).

(5) Bkz. A. Mumcu, Aynı eser, 23

(6) Fâtih divana başkanlığı terkettikten sonra Kanunnâmesinde «Evvelâ bir arz odası yapılsın. Cenâb-ı şerifin pes-i perdede oturup, haftada dört gün vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdarlarım rikâb-ı hümayunuma arza girsünler» şeklinde koyduğu hükümle divan toplantılarını terketmiştir (Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 42).

taydı. Kanunî devrinde veziriazam Damat İbrahim Paşa bugünkü binayı yaptırarak, dîvân toplantıları ondan sonra burada yapılmıştır.

a) Dîvân'da Görülen İşler

Dîvân-ı hümâyun toplantısı ilk ve orta devirlerde çok önemli olup birinci ve ikinci derecedeki siyâsi, idarî, askerî, örfî, şer'i, adlî ve malî işler, şikâyet ve davalar görüşülüp karara bağlanırdı. Dîvân hangi din ve millete mensup olursa olsun, hangi meslek ve tabakadan bulunursa bulunsun kadın erkek herkese açıktı. Memleketin herhangi bir yerinde haksızlığa uğrayan, zulüm gören veya mahallî kadılarca haklarında yanlış hüküm verilmiş olanlar, valilerden, askerî sınıflardan şikâyeti bulunanlar, vakıf mensuplarının haksız muamelelerine uğrayanlar için divân açıktı(1).

Dîvânda idarî, örfî işler veziriazam, arazi işleri nişancı, şer'î ve hukukî işler kadıaskerler, malî işler de defterdarlar tarafından görülürdü. Dîvânda alınan kararlar ve görülen işler *Mühimme, Ahkâm, Tahvil, Ruûs, Nâme ve Ahidnâme* gibi defterlere kaydedilmekte olup padişahın veziriazamdaki mührüyle mühürlenen «*Defterhâne*»de muhafaza edilirdi.

Dîvân toplantısı sabah namazından sonra başlar ve öğleye kadar devam ederdi. Dîvân-ı hümâyun müzakeresi o günkü rûznâmeye (gündem) göre bittikten ve Mâliye hazinesiyle Defterhâne veziriazamın mührüyle mühürlenip kapandıktan sonra çavuşbaşı elindeki âsâsını yere vurarak divânın sona erdiğini bildirir ve divân dağılırdı. Dîvândan sonra yeniçeri ağası padişah tarafından kabul olunarak ocak hakkında bilgi alır, onun arkasından kadıskerler huzura girip kendileri ile ilgili işleri arzederler, bundan sonra da veziriazam ile vezirler ve defterdar kabul olunurlardı. Bundan sonra padişahlar veziriazam ve vezirlerle beraber yemek yerdi. Ancak bu usul Fâtih zamanında kaldırılmış ve kanunla veziriazam, başdefterdar, vezirler, defterdarlar ve nişancının birlikte yemek yemeleri şekli getirilmiştir(2). Dîvân erkânından başka işleri dolayısiyle dîvâna gelmiş bulunan halka da din ve millet farkı gözetilmeksizin yemek verilirdi.

b) Divân Üyeleri

Dîvân toplantılarına veziriazam, vezirler, kadıaskerler, defterdarlar, nişancı aslî üye olarak katılırdı. Bunlardan başka reisülküttab, kapıcılar kethüdası, çavuşbaşı da dîvân toplantılarına iştirak eder-

(1) Dîvân-ı hümâyun'un gördüğü işler hakkında geniş bilgi için bkz. A. Mumcu, Aynı eser, 71 vd.

(2) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 35

di(1). Ancak bu sonuncular divân hizmetkârı sayıldığından oturmazlar ayakta dururlardı(2). Padişahın divân toplantılarını terketmesinden sonra veziriazam divânın başkanı olarak, *Kasr-ı adl* denilen hükümdarın toplantıları dinlediği pencerenin altında bir sedirde oturur, onun sağ tarafında rütbelerine göre kubbe vezirleri yer alırdı. Sol tarafında ise sırasiyle Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri ve defterdarlar, sağ yanda da nişancı bulunurdu. Eğer beylerbeyiler İstanbul'da iseler divâna katılırlardı(3).

1) Veziriazam ve vezirler

Kanunnâmeye göre veziriazam vezirlerle diğer devlet ileri gelenlerinin başı ve hepsinin ulusu, padişahın da mutlak vekili idi(4). Bu vekâlete işaret olmak üzere kendisine beyzi ve yüzük şeklinde altından padişahın ismini taşıyan bir mühür (Mühr-i Hümâyun) verilirdi. Ve ziriazamlar bunu bir kese içinde koyunlarında taşırlar, makamlarından azillerinde bu mühür kendilerinden alınarak yeni veziriazama verilirdi(5).

Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluş yıllarında vezir Memlûkler'de ve İlhanlılar'da olduğu gibi ilmiye sınıfından yetişenlerden tayin edilmiştir. Meselâ Orhan Bey zamanında Alâeddin Paşa, Ahmet Paşa b. Mahmud, Hacı Paşa ve Sinaneddin Yusuf Paşa ilmiye sınıfından vezirliğe getirilmiştir(6). Aynı şekilde Çandarlı Kara Halil ile oğulları da kadıaskerlikten vezir olmuşlardı(7).

(1) Bazı araştırmalarda 1536 senesinden itibaren Rumeli Beylerbeyinin de divân üyelerinden olduğu belirtiliyor (Bkz. A. Mumcu, Aynı eser, 50-51).

(2) A. Özcan, Aynı eser, 35

(3) Bkz.A. Özcan, Aynı eser, 33; İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, 17-19

(4) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 30; Ayr. geniş bilgi için bkz. Aydın Taneri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i A'zamlık, Ankara 1974.

(5) Fâtih Kanunnâmesinde «Bilgil ki, evvelâ vüzerâ ve ümerânın veziriazam başıdır. Cümlenin ulusudur. Cümle umûrun vekil-i mutlakıdır. Ve oturmada ve durmada ve mertebede veziriazam cümleden mukaddemdir» hükmü ile devlet idaresindeki yeri açıklanmıştır (Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 30).

(6) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, «Osmanlı tarihine ait yeni bir vesikanın ehemmiyeti ve izahı ve bu münâsebetle Osmanlılar'da ilk vezirlere dâir mütâlaa», Belleten, III/9, s. 99, Ankara 1939; Ayr. bkz. İ. H. Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Osmanlı Devlet Erkânı, V, 7-8, İstanbul 1971; Aydın Taneri, Aynı eser, 34-35

(7) Ancak I. Murad devrinde Lala Şahin Paşa ve Demirtaş Paşa, beylerbeyilikten vezirliğe tayin edilmişlerdi (Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, 112).

İlk zamanlarda bir vezir bulunmaktaydı; I. Murad döneminden itibaren ise vezir sayısı artmış ve bu sebeple birinci vezire veziriazam ismi verilmiştir. Tarihlerde belirtildiğine göre ilk veziriazam Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'dır(1). XV. asır sonlarına kadar vezir adedi üçü geçmemiştir. Vezirler Dîvân-ı hümâyun'da Kubbealtı'nda toplanıp kendilerine verilen işlere baktıkları için *Kubbe veziri* veya *Kubbenişîn* adını almışlardı. Vezirlerin üç tuğları vardı. Mirimiran da denilen beylerbeyi rütbesini taşıyan eyâletlerdeki valiler, eyâletlerde uzun müddet hizmet ettikten sonra ancak vezirliğe geçebilirdi. Bu sebeple ilk dönemlerde vezir sayısı sınırlıydı. Bunlar devlet hizmetinde yetişmiş tecrübeli kişiler olduklarından fikirlerinden istifade edilirdi. Fâtih devrine kadar önemli eyaletlere de vezirlerin vali olarak tayin edildikleri görülmektedir. XVI. asrın ikinci yarısından itibaren vezir adedinin yediye kadar çıktığı bilinmektedir. Vezirliğe sonraları gelişigüzel kişiler tayin edildiği için bu makam eski önemini kaybetmiş, nitekim Köprülü Mehmed Paşa zamanında sayıları azaltılmıştır. XVIII. asrın başlarında iki ile üç arasında bir sayıda olan Kubbe vezirleri, 1731'den sonra tamamen kaldırılmıştır. Vezirler Dîvân-ı Hümâyûn'da veziriazamın sağ tarafında otururlardı.

Kanunnâmeye göre veziriazam padişahın mutlak vekili olduğundan devlet idaresinde büyük yetki sahibiydi. Padişahlara yapıldığı gibi bayram tebriki merasimleri düzenlenirdi. *Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi*'nde belirtildiği gibi(2) veziriazam ilmiye tevcihleri de olmak üzere bütün tayin ve aziller, terfiler onun yetkisindeydi. Ayrıca Fâtih Kanunnâmesi'nde 5999 akçeye kadar olan timarı padişaha sormadan verebilirdi(3). Sefer harici zamanlarda vezir, kadıasker ve şeyhülislâm gibi yüksek devlet adamlarının tayin ve azillerinde padişahın iznini alırdı. Fakat seferde aynı hükümdar gibi herkes için idam hükmü verebilirdi.

(1) İbn Kemal, Tevârîh-i Âl-i Osman, Nuruosmaniye ktp. nr. 3078, s. 72

(2) Bu Kanunnâmede, «Evvelâ vezirlazam olanlar cümleyi tasaddur edüp âmme-i mesâlihi din ü devlet ve kâffe-i nizam-ı ahvâl-i saltanat ve tenfiz-i had ve kısas ve hapis ve nefy ve envâ-ı ta'zir ve siyâset ve istima'-ı da'va ve icrây-ı ahkâm-ı şer'iat ve def'-i mezâlim ve tedbir-i memleket ve tevcih-i eyâlet ve emâret ve ulûfe, zeâmet, timâr, tevliyet ve hitâbet ve imâmet ve tahsil ve kitâbet ve cem-i cihet ve takîd-i kaza ve nasb-ı müvellâ ve tefviz ve tevkil ve ta'yin ve tahsil ve umûr-ı cumhûr u tevcihât velhâsıl manâsıb-ı seyfiyye ve ilmiyyenin tevcih ve azli ve cem-i kazâyây-ı şer'iyye ve örfiyyenin istima' ve icrâsı için bizzat cenâb-ı padişahiden vekil-i mutlakdır» şeklinde kaydedilmektedir (Bkz. Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, Millî Tetebbular Mecmuası III, 498). İstanbul 1331.

(3) Veziriazam altıbinden bir eksük timârı billâ-arz vermesi kanunum olmuştur» (Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 40).

Veziriazamlar sefer esnasında padişahın maiyyetinde bulunurlardı. Padişahların seferi terk etmeleri üzerine ise onlara vekâleten ordu başkomutan vekili olarak savaşa gitmeye başladılar. Bu gibi durumlarda veziriazamlar *serdâr-ı ekrem* ünvanını alırlardı. Serdâr-ı ekrem olan veziriazamların seferde yapacakları masraflardan dolayı kendilerine hesap sorulmaz, her türlü, tayin, azil ve idam kararlarını kendileri verirdi. Diğer bir deyimle padişahın sahip olduğu her türlü yetkiye sahip olurdu, onun emri ferman demekti.

Veziriazamlar seferde bulundukları zaman, merkezdeki işlerin yürümesini sağlamak için yerlerine bir vekil bırakırlardı. Buna *Sadaret Kaymakamı* veya *Kaymakam-ı Rikâb-ı Hümâyûn* adı verilirdi. Sadaret kaymakamları tamamen veziriazamın yetkilerini haiz olup, defteri kendisine bırakılmış olan bütün devlet işlerini kanun çerçevesinde ferman göndererek yapar, divan toplardı. Alâmet olmak üzere veziriazamın mührünü taşırdı.

Veziriazamların padişahlara gönderdikleri maruzatlarına telhis veya takrir denirdi. Erdel, Eflâk-Boğdan voyvodalarıyla diğer yabancı devlet yöneticilerine yazdıkları mektupların ise sağ kenarından başlayarak alt tarafına kadar uzanan bölümüne kendi isimlerini taşıyan pençe denilen alâmetlerini çekerlerdi(1). Vezîriazamların hükümdarla görüşmeleri XVII. yüzyıldan itibaren gittikçe azalmaya başlamıştır. Bu sebeple özellikle bu asırdan itibaren devlet işlerini telhis ve takrir adlı yazıyla gerekli ekleriyle birlikte hükümdara arz etmeye başlamıştır. Böylce kanun, nizam, usûl ve âdete uygun olarak hazırlanmış hususlar padişâhın fikrine sunulurdu(2).

Veziriazamın azlinde veya ölümü halinde Mühr-i Hümâyun ikinci veya üçüncü vezire verilirdi. Mühr-i Hümâyun ya divâna gönderilmek veya veziriazam olacak kimsenin huzura kabul edilmesi sureti ile verilirdi. Veziriazama Fâtih devri sonuna kadar yıllık bir milyon ikiyüzbin akçalık has maaş olarak verilirdi(3). Bunun yanısıra Fâtih Kanunnâmesi'nde belirtildiği üzere padişaha yıllık gelen haraç, pişkeş ve âdet-i ağnam gelirinden de hisse verilirdi. Veziriazama yazılacak çeşitli resmî yazılarda ise «*Düstûr-ı ekrem müşîr-i efhâm nizâmi'l-âlem nâzımu manâzımı'l-umem enisu'd-devleti'l-kahire celisú saltanati'z-zâhire müdebbirü umûri'l-cumhûr bi'r-re'yi's-sâib mûtemmimu mehâm-*

(1) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, «Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyuruldulara dâir», **Belleten**, V/17-18, s. 101-157, Ankara 1941.

(2) Bkz. Cengiz Orhonlu, **Osmanlı Tarihine Aid Belgeler, Telhisler**, s. XVIII-XIX., İstanbul 1970.

(3) A. Özcan, **Aynı eser**, 47; Ayr. bkz., Aydın Taneri, **Aynı eser**, 79 vd. Ankara 1974.

mi'l-enâm bi'l-fikri's-sâkıb müessisû bunyâni'd-devleti ve'l-ikbâl muhassısu erkâni's-saltanati ve'l-iclâl el-mahfûfu bi-sunufi'l-avâtıfı'l-meliki'l a'lâ vezîriazam edâmallahu iclâlehu» şeklinde elkab konulması kanundu. Diğer taraftan veziriazam tekaüdlük ister ise senede yüzelli bin akça ile tekaüd edilirdi(1).

Veziriazamlar ilk zamanlar Dîvân-ı hümâyûn'da bir netice elde edilemeyen meseleleri kendi konaklarında Pazartesi, Çarşamba, Cuma, Cumartesi ve Pazar günleri ikindi ezanından sonra topladıkları dîvânda görüşürlerdi ki buna *İkindi Dîvânı* adı verilirdi. Bu dîvânda tercüman da bulundurulur, Türkçe bilmeyenlerin dilekleri bu tercümanlar aracılığıyle dinlenirdi. Görüşülen davalar veziriazamın o anda halledeceği bir işse hemen yapılır, padişaha arz edilmeğe muhtaçsa Dîvân-ı hümâyun'a havale edilirdi. Dava eğer şer'î ve hukukî ise kadıaskerlere ve İstanbul kadısına bırakılırdı(2). Veziriazamın bundan başka Cuma günleri sabah namazından sonra kadıaskerlerinde iştirakiyle teşkil ettikleri *Cuma Dîvânı* ile her Çarşamba günü İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar kadılarının katıldığı *Çarşamba Dîvânı* da vardı.

2) Kadıaskerler

Osmanlı Devleti'nde askerî sınıfa ait şer'î ve hukukî işlerin görüldüğü kadıaskerlik, bazı kaynaklarda 1360 senesinde Orhan Gazi tarafından kurulmuş ve ilk kadıaskerliğe de Bursa kadısı Çandarlı Halil getirilmiştir(3). Bazı kaynaklarda ise kadıaskerliğin 1362 senesinde I. Murad zamanında ihdas edildiği bildirilmektedir(4). Kadıasker sayısı 1480 yılına kadar bir tane iken bu tarihten sonra görülen lüzum üzerine ikiye çıkarıldı ve Rumeli kadıaskerliği o sırada kadıasker olan Muslihiddin-i Kastalanî'ye, Anadolu kadıaskerliği de İstanbul kadısı Balıkesirli Hacı Hasanzâde'ye verilmiştir(5). Nitekim *Fâtih Kanunnâmesi*'nde «kadıaskerlerim» tâbiri kullanılmıştır(6). Kadıaskerlerden

(1) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 47-48

(2) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Deşvleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, 138

(3) Meselâ bkz. Âşıkpaşazâde, Tevârîh-i Âl-i Osman, 52, Âlî Bey neşri, İstanbul 1332.

(4) Bkz. Hoca Sâdeddin Efendi, Tâcü't-Tevârîh, I, 69, İstanbul 1279. Burada: «...cümleden beri bu ki, cedd-i büzürgvarları zamanından berü asker-i hümâyûna kadıasker nasb olunmamışıdı. Şâh-ı devlet-penah zamanında kesret-i sipah muktezâsı üzre müstakil kadıasker ta'yin buyurulup...» denmektedir.

(5) Taşköprüzâde, Şakayıku'n-numâniyye, 162, 180, trc. Mecdî, İstanbul 1269.

(6) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 31, 33, 35, 36, 40.

Rumeli kadıaskeri derece ve pâye itibarı ile Anadolu kadıaskerinden daha önce gelirdi ve geliri de daha çoktu.

Kadıaskerler teşrifatta vezirlerin hemen arkasında yer almaktaydı. Nitekim *Fâtih Kanunnâmesi*'nde «*Ve bir cem'iyyet-i âli ve bir mecma'-ı ahâli olsa ehl-i dîvâna âhardan âdem karışmasun. Evvelâ vüzerâ, anlardan sonra kadıaskerler sonra defterdarlar...*» şeklinde kaydedilmiştir(1), Kadıaskerliğe mevleviyet denilen beşyüz akçelik kadılıklardan(İstanbul, Edirne) gelinirdi. Ayrıca Anadolu kadıaskeri pâyelilerinden tayin edilirdi. Kanunnâmede kadıaskerlerin günde beşyüz akçe alacağı kayıtlıdır. Vazife müddetleri ise XVII. yüzyıla kadar iki yıl olup, daha sonra müddetleri bir yıla indirilmiştir. Müddetini dolduran kadıasker mazul olarak yerine başkası tayin edilirdi. XVII. asır başlarından itibaren ehemmiyetleri azalan kadıaskerlerin azil ve tayinleri şeyhülislâm tarafından yapılırdı.

Dîvân üyelerinden olan kadıaskerler, veziriazamın sol tarafında oturmaktaydılar. Ayrıca İkindi divânlarına da katılırlar ve bunlardan Rumeli kadıaskeri dava dinlerdi. İşin çok olması halinde ise veziriazamın izni ile Anadolu kadıaskeri de davalara bakardı(2). Kadıaskerler divân toplantılarından sonra yeniçeri ağasının huzurdan çıkmasından sonra padişaha arza girerler, tayin edilecek müderris ve kadılarla ilgili mütalaalarda bulunurlardı.

Kadıaskerler salı ve çarşamba günleri hariç diğer günler kendi konaklarında dîvân kurarak kendilerini alâkadar eden şer'î ve hukûkî meselelere bakardı. Yanlarında işlerini gören tezkereci, ruznâmçeci, matlabcı, tatbikçi, mektupçu ve kethüda isimlerini taşıyan altı yardımcısı vardı. Ayrıca her birinin davalı ve davacıyı dîvâna getiren yirmişer muhzırı bulunmaktaydı(3).

Kadıaskerler padişahın sefere çıkması halinde onunla birlikte giderler, padişahın gitmemesi durumunda ise onlar da gitmeyerek yerlerine «*Ordu kadısı*» tayin edilirdi.

3) Defterdar

Osmanlı Devleti'nde defterdar tabiri daha ondördüncü asrın sonlarından itibaren görülmektedir. Defterdar padişahın malının mutlak vekili ve onun temsilcisi durumundaydı. Bu durum Fâtih kanunnâ-

(1) A. Özcan, Aynı eser, 31.
(2) İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, 232
(3) İ. H. Uzunçarşılı, Aynı eser, 165

meslyle de teyid edilmektedir(1). Nitekim aynı kanunnâmeden öğrendiğimize göre Defterhâne ve hazinenin açılması defterdarın vazifeleri arasında gösterilmiştir. Divân'm aslî üyelerinden olan defterdar, sadece salı günkü dîvân sonunda arza girer ve kendi dairesiyle ilgili bilgiler verirdi. Ancak padişahın huzurunda okuyacağı telhis hakkında daha önce veziriazamla görüşür ve onun olurunu alırdı. Bayram tebriklerinde padişah vezirlere olduğu gibi defterdarlara da ayağa kalkarlardı.

Devletin kuruluş yıllarında bir deftardar varken, daha sonra yeni yerlerin fethedilmesi ve doğan ihtiyaca istinaden sayıları arttırıldı. Bunlar II. Bâyezid dönemine kadar, Rumeli'de hazineye ait işlere bakan Rumeli defterdarı veya başdefterdar ile Anadolu'nun malî işlerine bakan Anadolu defterdarı olmak üzere iki tane idi. Fâtih kanunnâmesi'nde mal defterdarı ve başdefterdar tabirlerinin geçmesi bu şekildeki ayırımın muhtemelen bu padişahtan önce de var olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir(2). Yine aynı kanunnâmede kaydedildiğine göre defterdar olabileceklerin pâyeleri de şöyle belirtilmiştir: *«Evvelâ defter emîni ve şerh emini defterdar olmak kanunumdur. Ve üçyüz akçe kadı dahi defterdar olmak kanunumdur. Ve reisülküttâb dahi ri'âyet olunursa defterdar olmak kanunumdur»*. Daha sonra defterdar sayısı artınca başdefterdarlığa Anadolu defterdarının geçmesi usulü getirildi. Diğer taraftan Fâtih kanunnâmesiyle başdefterdarın derecesi Rumeli beylerbeyi düzeyine yükseltildi. Yine aynı kanunnâmeyle divândaki yeri kadıaskerlerin alt tarafı olarak belirlendi. Verilecek hassın gelirinin ise 600.000 akça olması, emekliye ayrılması halinde de başdefterdara 90.000, mal defterdarlarına 80.000 akça verilmesi hükmü kondu(3).

4) Dîvâna katılan diğer üyeler

Nişancı, Tevkii veya *Tuğrai* denilen memurlar ise Dîvân-ı hümâyun azasından olup yeri veziriazamın sağında ve vezirlerin alt tarafında idi. Dîvân üyelerinden olmalarına rağmen vezir rütbesine sahip olmadıkça arz günleri kanun üzere padişahın huzuruna kabul edilmezlerdi. Nişancılar XVI. yüzyılın başlarına kadar ilmiye sınıfı arasında kalemî kuvvetli olanlar arasından seçilirdi. Fâtih kanunnâme-

(1) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 36. Burada «Ve başdefterdar cümle malımın nâzırı olup, umûr-ı âlem ana mufavvazdır» şeklinde kaydedilmiştir.

(2) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 36-37

(3) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 47

si'ne göre nişancıların dahil ve sahn müderrisleri arasından seçilmeleri kanundu(1). Tuğrakeş-i ahkâm veya muvakki de denen Nişancı padişah adına yazılacak fermanlara, beratlara, nâmelere hükümdarın imzası demek olan tuğrasını çekerdi. Divânda tuğrası çekilecek iş çoksa vzelrlazamın emriyle kubbe vezirlerinden en kıdemsiz olanı kendisine yardım ederdi. Nişancıların en önemli vazifelerinden biri de devlet arazi kayıtlarını ihtiva eden *Tahrîr Defterleri*'ndeki düzeltmeler ve değiştirmelerin yapılmasıydı. Nişancıdan başka hiç kimse bu işe kalem karıştıramazdı. Bu düzeltme ve değiştirmeler divân heyeti huzurunda yapılır, orada vezirlerden kim varsa ismi defterin kenarına yazılırdı. Padişah mektuplarının yazımı işi XVI. yüzyıldan itibaren reisülküttablara devredilince, nişancılar sadece tuğra çekmekle meşgul oldular(2). XVIII. asırdan itibaren ise eski ehemmiyetlerini kaybetmişler ve bu vazife hâcegân sınıfının ikinci derecedeki memurlarına verilmeye başlanmıştır.

XVII. yüzyıl sonlarına kadar Divân-ı hümâyun kâtiplerinin ve kalemlerinin şefi olan reisülküttâblar ise divânın asli üyelerinden değiller ise de tecrübeleri ve yazılacak yazıların kaleme alınması açısından önemleri büyüktü. İlk devirlerden XVII. asrın sonlarına kadar nişancının malyyetinde bulunmuşlardır. Reisülküttâbların vazifeleri kanunnâmelerden kaydedildiğine göre, verilen hükümleri ve kararları düzelttikten sonra tamamlamak; fermana uygun olarak emirleri yazmak; hükümdara ve veziriazama gelen mektupları tercüme ettirerek bunlara cevaplar hazırlamak ve divânda tezkerecinin bulunmadığı zamanlarda onun vazifesini yerine getirmekti. Hâce makamında olan reisülküttâb kanunnâmede belirtildiğine göre divâna «*uzun yenli üst kaftan*» ile gelirlerdi. Bunlara bağlı olan kâtiblerin azli ve tayini de defterdarlara bırakılmıştı(3).

Divân erkânından Kapıcılar Kethüdası saray teşrifatçısı olup, padişahla divân arasındaki haberleşmeyi sağlardı. Padişaha arzolunacak şeyler bunun vasıtasiyle yapılırdı. Divânda elinde gümüş bir asa ile hizmet ederdi.

Çavuşbaşı da Divân hizmetlilerindendi. Divân'daki çavuşlar bunun emrinde olup üçyüz kadardı. Çavuşbaşı zabıta vazifesini yerine getirir, tevkifi emredilen şahısları bulup hapsederdi. Kapıcılar Küthüdası gibi elinde gümüş bir âsâ ile bulunur ve kapıcıların saraya aldıkları

(1) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 34
(2) Bkz. M. Arif, Kanunnâme-i Âl-i Osman, TOEM, ilavesi, s. 14-15, İstanbul 1330.
(3) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 38

davacıyı alıp divâna getirirdi. Divân-ı hümûyun çavuşlarının hükûmetin emirlerini vilâyetlere götürmek, sürgün kararı verilenleri sürgün yerlerine nakletmek, hakkında ölüm emri verilmiş olanları katl için mübaşirlik etmek gibi vazifeleri de vardı. Bu son üç memuriyet, Fâtih kanunnâmesi'nde belirtildiği üzere divânın asli üyeleri olmayıp hizmetlileri olarak gösterilmiştir. Bunlar dîvânda oturmazlar, ayakta dururlardı(2).

Divân-ı hümâyun'da ve Paşa Kapısı'ndaki kalemlerin şefleri, maliye, kapıkulu ocakları kâtipleri, tersane emini, şehremini, arpa, matbah, darphâne eminleri, teşrifatçı, tophane, barutthane v.s. hizmetlerin müdür, nazır ve eminleri ise *Divân-ı hümâyun Hocaları* adı altında toplanmıştır. İlk devirlerde bu ünvan sadece Dîvân-ı hümâyun dairelerî şeflerine verilirken, sonraları bir rütbe olarak bunun dışındaki bazı hizmet sahiplerine de verilmiştir. Ayrıca divânda görüşmeler esnasında Türkçe bilmeyen yabancıların davasını anlatmak için bir de tercüman bulundurulurdu. Bunlara *Dîvân-ı hümâyun Tercümanları* denirdi. Bunlar yabancı devlet elçilerinin vezirlazam veya padişahla görüşmelerinde de hizmet ederlerdi.

c) Divân-ı Hümâyun Kalemleri

Divân-ı hümâyun'daki işler reisülküttab ve onun idaresinde bulunan *beylikçi*'nin nezaretinde görülürdü. Dolayısiyle bunlara bağlı çeşitli kalemler vardı ki, bunlara kısaca *Divân kalemleri* adı verilirdi. Bunlar *Beylik* (Dîvân), *Tahvil* (kese veya nişan), *Ruûs, Âmedî* kalemleri ile *Teşrifatçılık, Vak'anüvislik, Divân-ı Hümâyûn Hocaları, Dîvân-ı Hümâyûn Tercümanları, Hazine-i Evrak (Arşiv)* gibi bölümlerden müteşekkildi. Ayrıca bütün bu kalemlerin defterlerinin muhafaza edildiği *Defterhâne* bulunmaktadı.

1) Beylikçi veya Divân Kalemi

Bu bölümün reisi olan Beylikçi Efendi, Dîvân-ı hümâyun kalemlerine nezaret eder, yabancı devletlerle yapılan anlaşmaları saklar ve tatbik edilmesini sağlar, ferman ve beratları yazdırarak arkasına kendi alâmetini koyardı. Beylikçi kaleminde ayrıca büyük divânın kararları tutulur, divânda müzakere edilen evraklar gerekli yerlere havale

(1) Kanunnâmede: «**Ve çavuşbaşı ve reisülküttâb ve kapucular kethüdâsı hidmetkârdır. Divânda oturmazlar. Ve ağalardan mir-i âlem ve kapucubaşı gelmek lâzım gelse anlar dahi oturmazlar.**» Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 35

edilir, divândan çıkan emir ve hüküm suretlerin defterlere kaydı yapılırdı. Bu defterlere *Mühimme Defterleri*, yazanlara da *mühimmenüvîsan* denirdi(1).

2) Tahvil Kalemi

Bu kalem nişan veya kese kalemi olarak da adlandırılmıştır. Burada *mevâlî* denen vilâyet kadılarının, vezir, beylerbeyi, sancakbeyleri beratlarıyla, zeâmet ve timarların kayıtları bulunurdu. Bir kimseye zeâmet ve timar verildiği zaman kayıtlar Defterhâne'de derkenar olarak işlenip Tahvil kalemine gönderilirdi. Devletçe yazılan bütün beratlar tahvil ve beylik kâtiplerince yazılıp, berat mümeyyizince düzeltildikten sonra Âmedci tarafından kontrol edilerek gönderilirdi. Tahvil kaleminin şefine *Tahvil Kesedârı* denirdi(2).

3) Ruûs Kalemi

Buna *Ruûs-ı Humâyun Kalemi* de denilmektedir. Vezir, beylerbeyi ve timar sahipleri hariç olmak üzere, Osmanlı memleketlerindeki bütün dairelerin reis ve mümeyyizleriyle kapıcıbaşılar, kale ağalıkları, dizdarlar, kethudâlıklar, müderris, vâiz, devirhan, imam, hatip ve mütevellilerle, hazine ve evkaftan maaş ve tahsisat alanların malî işlerine burası bakar ve bütün muamele buradan sorulurdu(3).

Ruûs kalemi efradı oldukça kalabalık olup kâtip, şagird ve şerhli isimleriyle anılan, mülâzım kayıtlılar, XVIII. asrın son yarısında yüzelli kadardı.

Ruûs kalemi'nde üç çeşit ruûs vardı: 1 — Ruûs kalemi'nden verilen ruûslar 2 — Savaş dolayısıyle ordu cephede iken ordudan verilen ruûslar 3 — Rikâb-ı hümâyun ruûsları, yani veziriazam cephede iken hükümdarın emri ile İstanbul'da verilen ruûslar. Bunun haricinde ruûs defterleri komutan (serdar) olarak bir yere tayin edilen vezirlere de verilirdi. Serdarlar *Ruûs buyuruldusu* denilen bu defterlere, kendilerine verilen geniş selâhiyet dolayısiyle, hükümdar adına tevcih ettikleri valilik, sancakbeyliği, zeâmet, timar v.s. tayin hülâsası ve hüküm suretlerini kaydederlerdi. Ayrıca veziriazamların kendi dairelerinde topladıkları *İkindi Dîvânı*'nda yaptıkları tevcihlerin kaydedildiği «*İkindi Ruûsu*» denilen tevcih defterleri de vardı(4).

(1) Mühimme Defterlerinden 266'sı halen Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır.

(2) D'Ohsson. **Tableau General de l'Empire Ottoman**, VII. 161. Paris. 1791.

(3) D.Ohsson. Aynı eser. VII. 160

(4) İ. H. Uzunçarşılı. **Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**. 46. Ankara 1984.

4) Âmedî Kalemi

Âmedî kaleminin reisine *Âmedî-i Dîvân-ı hümâyun* veya *Âmedî* veyahud sadece *Âmedcî* denirdi. Âmedcî efendi, reisülküttâbın birinci derecede malyyeti, yani özel kalem müdürü idi. Padişaha, veziriazam tarafından yazılacak takrir, telhîs ile yabancı devletlerle yapılan ahidname ve anlaşma suretleri, ayrıca yabancı devlet başkanlarına veziriazam tarafından gönderilen mektup müsveddeleri, protokoller, elçi, tercüman ve tüccarlarına yazılan yazılar ve evraklar hep burada kaleme alınırdı. Bu bakımdan buraya alınacak memurların gayet dürüst ve iyi ahlâklı olmalarına, yabancı lisan bilmelerine dikkat edilirdi. Mevcutları ilk zamanlar beş-altı kadardı.

Âmedî Kalemi, Bâb-ı Âlî'nin XVIII. asrın son yarısında devlet işlerini tamamen eline almasından sonra gözle görünür derecede ileri bir daire halini almıştır. 1839'da Tanzimat'ı müteakip Meclis-i Vükelâ teşekkül ettikten sonra meclisin zabıt kâtibliği de Âmedcilere verilmiştir. 1908 yılına kadar (Meşrutiyet) âmedciler sarayla haberleşmeye dair arzları yazmak, sadaret değişmesi dolayısiyle Bâb-ı Âlî'ye gelen hatt-ı hümâyûnları okumak, kararları yazıp mazbata şekline sokmak, saraydan gelen iradeleri kaydetmek ve veziriazamın saraya yazacağı arzları kaleme almak gibi işleri yapmaktaydılar.

5) Teşrifatcılık

Divân-ı Hümâyûn'daki en önemli vazifelerden biri de teşrifatçılık idi. Hammer bu memuriyetin Kanuni Sultan Süleyman tarafından kurulduğunu belirtiyor.

Teşrifatçının, saray adâbını ve bütün merasimleri bilmesi şarttı. Divânda maaş verilmesi, ziyâfetler, elçilerin gelmesi, Mısır hazinesinin teslimi, padişahın cülûsunda veya bayramlarda sarayda yapılan törenler ve tebrikler, donanmanın denize çıkması bir geminin denize indirilmesi, hükümdara pişkeş çekilmesi, hil'at giydirilmesi, senelik tevcihat, veziriazam dairesindeki merasim dolayısiyle yapılan işler hep teşrifatçıya aitti. Ayrıca beylerbeyi, vezir ve devlet erkânına ait olan resim ve harçların defterini tutmakla da vazifeliydi.

Teşrifatçının emri altında bir teşrifat kalemi vardı. Kalem şefi olan teşrifatçıdan başka derece sırasiyle *teşrifat kesedarı, teşrifat halifesi, kaftancı-başı* ve *teşrifat kesedarı yamağı* gelirdi. Bunlardan teşrifat halifesi saray ve devlet merasiminin bütün sicillerini muhafaz etmekle mükellefti. Kaftancı-başı ise padişah ve veziriazamın huzuruna kabul edilecek olanlara giydirilecek hil'atları muhafaza ederlerdi. Bu şekilde yapılan bütün teşrifatlara dair hususlar defterlere kaydedilir-

dı. Bunlara *yevmî, mufassal* ve *müteferrik* defterler denirdi. Defterlerin çok eskileri hazinede saklanırdı. Yevmî defterlere teşrifat yevmiye defterleri ismi de verilmiştir. Yevmî defterler gün ve tarih sırasiyle tutulmuş, mufassallara ise bir teşrifata ait merasimler inceden inceye kaydedilmiştir. Teşrifatçıların teşrifat merasimini bir yanlışlık yapmadan yerine getirmeleri gerekirdi.

6) Vak'anüvislik

Devletçe kendisine verilen çeşitli işlere dair evrakları kaydeden vak'anüvis, XVIII. asırdan itibaren Divân-ı hümâyûn dairesinde görülmektedir. Vak'anüvisler bütün vesikaları görmeyip, gizli olanları ancak ağızdan duyarak kaydederlerdi. XVIII. asırdan önce vak'anüvislik yerine *şeyhnâmenüvislik* denen bir memuriyet bulunmaktaydı. Genel olarak devletin resmî tarihçisi hüviyetinde bulunan vak'anüvislerin ilki Halepli Mustafa Nâima Efendi'dir (Eseri: *Nâima Tarihi*, VI cilt).

7) Dîvân-ı Hümâyûn Hocaları

Hâcegân-ı divân-ı hümâyûn olarak da adlandırılmakta olup, gerek Divân-ı hümâyûn ve gerek Paşa-kapısı'ndaki kalemlerin şefleriyle, maliye, kapıkulu ocakları kâtipleri, tersane emini, şehremini, arpa, matbah, darphâne eminleri, teşrifatçı, tophâne, baruthâne vesair hizmetlerin müdürü, nazır ve eminleri bu isim altında toplanmıştır. İlk devirlerde bu ünvan sadece Divân-ı hümâyûn daireleri şeflerine verilirken, sonradan bir rütbe halinde bunun dışında kalan bazı hizmet sahiplerine de verilmiş, XVIII. asırdan itibaren ise taşradaki bazı hizmet sahipleriyle vezirlerin maiyyetindeki divan efendileri de bu adla anılmıştır. XVIII. yüzyılda dört sınıf halinde tertib edilmiş olup, birinci sınıf hâcegan üç defterdar ile nişancı, reisülküttâb ve defter eminlerinden meydana gelir ve bir yıl için tayin edilirlerdi. İkinci sınıf hâcegânı, maliye dairesinden *büyük rüznâmeci, başmuhasebeci* ve *Anadolu muhasebecisi* oluşturmuştur. Üçüncü sınıfı tersane emîni (daha sonra Bahriye nazırı) ile sarayın Birun ağalarmdan olan şehremini, darphâne emîni, arpa emîni ve masraf-ı şehriyârî kâtibi meydana getirmekteydi. Dördüncü sınıf hâcegân ise otuzsekiz kişi olup, bunlardan yirmilikisi maliye kalem âmirlerinden teşekkül etmekteydi.

8) Divân-ı Hümâyûn Tercümanları

Divân'da görüşmeler esnasında Türkçe bilmeyen bir yabancının davasını anlatmak için bir tercüman bulundurulması kanundu. Bundan başka dîvân tercümanı, yabancı devlet elçilerinin veziriazamla veya padişahla görüşmelerinde hizmet edip, mektupları da tercüme eder-

di. Tercümanlar divânda kendilerine ayrılan yerde ayakta dururlar ve öylece hizmet görürlerdi.

XVIII. yüzyıldan itibaren reisülküttâbın yabancı devlet elçileriyle görüşmelerinde önemli rol oynayan tercümanların ehemmiyetleri daha da artmıştır. Bir elçi ile yapılan görüşmede elçinin tercümanı Türkçe hitab etse bile, reisülküttâb tercüman vasıtasiyle konuşmayı sürdürürdü.

Tercümanların hemen hepsi XVI. ve XVII. asırlarda müslümanlardan olup kendilerine maaş olarak timar verilmişti. XVIII. yüzyıldan itibaren XIX. asrın ilk yarılarına kadar divân tercümanlığı tamamen Fenerli Rumlar'ın elinde kalmıştır. Bundan dolayı devlet sırlarına vakıf olan bazılarının casusluk ettikleri bilinmektedir. Bu sebeple bu tarihten sonra dönme kişilerden tercüman tayin edilmeye başlanmıştır. Öte yandan Türkler'e yabancı dil öğretilmek için Bâbıâlî'de bir *Tercüme Odası* açılmıştır(1).

9) Hazine-i Evrak (Arşiv)

Divân-ı Hümâyûn ve Bâb-ı Âli'deki evrak ve vesikaların çoğu parça halinde (yani Kâğıt) ve bir kısmı ciltli halde defter şeklinde idi. Bu defterler muntazam olarak, tasnif edilmiş bir vaziyette evrak hazinelerinde saklanırdı. Muameleleri biten evraklar takımiyle muhafaza olunurdu. Her dairede günün evrakı bir tomarı ve her ayın tomarları bir torbayı, her yılın torbaları ise bir sandığı meydana getirirdi. Her sandığın üzerinde o sandığın ihtiva ettiği vesikaları gösteren etiketler konmuştu. Bu sandıklar saraydaki evrak mahzenine konur, ihtiyaç halinde buradan izinle alınarak incelenir ve eski yerine bırakılırdı. Padişahların vezirlazamlara yazdıkları fermanlar ayrı ayrı torbalarda saklanırdı. Padişah istediği zaman, bunlar da buradan alınarak verilir, sonra tekrar eski yerine konurdu. Arşivlerdeki keselerin hemen hepsi kırmızı atlas keselerden oluşmuştur. Torbalar ise hem bez, hem atlastan olurdu.

Bugün Türkiye'de Osmanlı İmparatorluğu devrine ait arşiv malzemesi ihtiva eden birçok arşiv ve müessese bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Vakıflar Genel Mü-

(1) Türk Tercümanlar yetiştirilmesine ilk olarak Mustafa Reşid Paşa tarafından teşebbüs edilmiş ve Tercüme Odasına hep Türkler alınmıştır. Ancak Âli Paşa sadrıazam olunca bu daire Ermeni tercümanlara açılmış ve onlarda kendi fikirlerinde olmayan Ermeniler'i bile odadan attırarak, hep kendi kafalarında olan vatandaşlarını almışlardır (Bkz. A. Cevdet Paşa, Ma'rûzât, 1-2, yay. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980).

dürlüğü Arşivi, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Deniz Arşivi, Harp Tarihi Dairesi Arşivi, Cumhuriyet Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Dairesi Arşivi'dir. Ayrıca bazı kütüphane ve müzelerde arşiv belgeleri ile şer'iyye sicilleri denilen mahkeme kayıtları da yer almaktadır.

10) Divân-ı Hümâyûn'un Başlıca Defterleri

Divân-ı Hümâyûn'da muhtelif işler hakında çeşitli defterler tutulmuştur. Bunlar toplam olarak otuzaltı çeşit olup içlerinde en önemlileri: Mühimme, ahkâm, ruûs, tahvil, nâme, ahidnâme ve şikâyet defterleridir. Ayrıca Bâb-ı Âsâfî'ye ait Buyruldu ve İlm u haber defterleri, İrade Kayıt Defterleri, Ayniyat Defterleri ve Gelen-giden defterler vardır. Yine Defterhâne'ye ait Tapu-Tahrir Defterleri de bulunmaktadır(1).

11) Defterhâne

Osmanlı Devleti'nde Divân-ı Hümâyûn'da her divândan sonra padişahın veziriazamdaki mührüyle mühürlenen ve toplantı günlerinde açılan üç hazineden biri idi. Defterhâne'ye bu kadar önem verilmesinin sebebi, devletin muhtelif bölgelerini hâvi toprak işleri, reâyâ ile ilgili meseleler, timarlı asker teşkilâtı ve toprak hizmet erbâbı ile ilgili hususların burada yer alması idi.

Defterhâne bazı kalem şubelerine ayrılmakta olup, bir daire halindeydi. Buradaki işleri idare eden müdüre *Defter Emîni* denilirdi. Defterhâne icmal, mufassal ve rûznamçe olarak üç kalemden meydana gelirdi. İcmal Kalemi vilâyetlerin sınır taksimatını, toprağın mîrî, has, zeâmet ve timar olduğunu ve topyekûn hâsılatını gösteren defterleri tutardı.

Mufassal Kalemi, arazi tahririne ait defterleri tutardı. Mufassal defterlerde her sancak ve kazadaki vergiler ve mükellefleri mahalle mahalle, köy köy kaydedilirdi. Yani kasaba ve köylerdeki vergi ile mükellef halk ile vergiden muaf olanların isimleri ve köyün arazisi kimin dirliği, mülkü, mukataası veya vakfı olduğu senelik hâsılatının neler olup, ne kadar vergi alındığı, kasaba ve şehirlerdeki gümrük, baç, transit resimleri, hülâsa hiçbir şey eksik kalmamak üzere deftere yazılırdı. Eğer herhangi bir köy kısmen veya tamamen vergiden muaf ise bunun sebebi, vakıf ise nerenin, mülk ise kimin olduğu gösterilirdi. Mufassal defterlerin baş kısımlarında ait olduğu sancağın kanunnâme-

(1) Bu konuda geniş bilgi için bkz. Atilla Çetin. Başbakanlık Arşivi Kılavuzu. İstanbul 1979.

si yer alırdı. İki aded olan mufassal defterlerin bir de icmalleri bulunurdu.

Rûznamçe kalemi ise hergün tevcih edilen has, zeâmet ve timarların berat kayıtlarını ve intikal muamelelerini tutardı.

Bu üç esas defterden başka Defterhane'de, bölge bölge tutulan has, zeâmet, timar, yaya, müsellem, yörük, akıncı, evlâd-ı fatihân, kâtib defterleri ve timar yoklama defterleri gibi teşkilâta ait müteferrik defterler de vardı. Bugün Tahrir defterleri denilen arazi defterlerinin en eskileri İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır.

II — Saray Teşkilâtı

Osmanlı Devleti geliştikçe, büyümesiyle orantılı olarak padişahların oturduğu saraylar da büyümüş ve ihtişamı artmıştı. Bursa'daki mütevazi Osmanlı sarayına mukabil Edirne'de daha teferruatlı saraylar yapılmıştı. Fâtih'in İstanbul'u fethinden sonra ise bugünkü Bâyezid'de İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu sahada bir saray yaptırılıp, daha sonra beğenilmeyen bu sarayın yerine Sarayburnu'nda Topkapı Sarayı yaptırılmıştır. Yeni Saray adı verilen Topkapı Sarayı padişahın ailesine mahsus daireler (Harem), Enderun ve dış hizmetlerle alâkalı Birun adı verilen üç kısımdan teşekkül etmekteydi. Sarayın Bâb-ı hümâyun adı verilen Ayasofya Camii tarafından girilen dış kapısıyla içerdeki orta kapı arasına *Birinci yer;* Ortakapı ile Bâbüssaâde veya Akağalar kapısı arasındaki yere *İkinci yer* veya *Alay meydanı;* Bâbüssaâde'den içerideki *Üçüncü yer'e* de Enderun veya Harem-i hümâyun denilirdi. Alay meydanı'nın solunda «Kubbealtı» denilen Dîvân-ı hümayun'un toplandığı bina ile hazîne ve maliye kayıtlarının muhafaza edildiği mahaller bulunmaktaydı(1).

Sarayın ilk avlusunda Birun erkânı denilen saraya mensup vazife sahiplerinin dâireleri bulunurdu. Üçüncü avluda ise divan heyetinin ve elçilerin kabul edildiği Arz Odası ile mukaddes emânetleri havi Hırka-i Saâdet ve padişah ailelerine mahsus dairelerle Enderun halkına mahsus odalar bulunmaktaydı. Bâb-ı hümâyun ile Orta kapı, kapıcılar kethüdâsının emrindeki kapıcılar tarafından, Üçüncü kapı da hadım Ak ağaları tarafından muhafaza edilirdi.

(1) İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı**, 9-38, Ankara 1984.

a) Enderun ve İçoğlanlar

Sarayın enderun halkını devşirme denilen bazı hristiyan tebaa çocukları veya harplerde esir alınıp yetiştirilen gençler meydana getirmekteydi. Bunlar devşirme kanununa göre sekiz ilâ onsekiz yaşları arasında toplanıp önce Edirne Sarayı, Galata Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı gibi saraylarda tahsil ettirilip Türk-İslâm adet ve geleneklerine göre yetiştirilir, bundan sonra Enderun'daki ihtiyaca göre büyük ve küçük odalar verilerek orada da tahsile devam edip saray âdap ve erkânını öğrendikten sonra yeteneklerine göre Seferli, Kiler ve Hazine odalarına, zamanları gelince de kapıkulu süvarisi olarak dışarıya çıkarılırlardı. Bu odaların en ilerisi Hasoda idi ki, asıl Enderun ağaları bunlardı(1).

b) Ak ve Kara Hadım Ağaları

Osmanlı sarayının Bâbüssaade denilen kapısını muhafaza ile vazifeliydiler. XVI. yüzyılın sonlarına kadar sarayın en nüfuzlu ağası Bâbüssaade veya Kapı ağası idi. Bunların emrindeki Ak hadımlar sarayın kapısını muhafaza etmekte olup sayıları otuz civarındaydı.

Kara hadım ağaları ise kadınlarla meskûn olan harem kısmında vazifeliydiler. Kara hadımların en büyük âmirine Dârüssaade ağası veya Kızlar ağası denirdi. Harem kısmında bulundukları için Harem ağası de denmekteydi. XVI. yüzyıl sonlarına kadar Kapı ağasına bağlı idiler.

c) Birun Erkânı

Osmanlı sarayının dış hizmetine bakan ve sarayda yatıp-kalkmak mecburiyetinde olmayıp dışarıda evleri bulunan padişah hocası, hekimbaşı, cerrahbaşı, göz hekimi, hünkâr imamı gibi ulemâ sınıfından olanlarla şehremini, darphâne ve arpa eminleri gibi sivil vazife sahiplerinden müteşekkildi. Bunlardan başka ayrıca sarayın Enderun dışındaki hizmet erbâbından olup emîr-i âlem, kapıcılar kethüdâsı, çavuşbaşı, mirahur, bostancı ve bunların maiyyetinde bulunanlar da birun erkânı içinde yer almaktaydı(2).

III — Elçi Kabulu

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren münasebette olduğu bir kısım beylikler ve devletlere karşılıklı geçici elçiler göndermişti. Bun-

(1) İ. H. Uzunçarşılı, **Aynı eser**, 300-339

(2) Geniş bilgi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Aynı eser**, 359-464

lar arasında Memlûk, Bizans, Germiyan, Karaman, Candar Oğulları, Timurlular, Karakoyunlular ve Akkoyunlular ilk sırada yer almaktadır(1).

Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Rumeli'de geniş topraklar elde etmesi, bu bölgelerde ticarî çıkarları bulunan Ceneviz ve Venedikliler'i telaşlandırmıştı. Diğer taraftan bu cumhuriyetlere rakib olan Milano hükümeti, ticarî çıkarlarını korumak maksadiyle daha XV. asırda Edirne'ye Benedikto isimli elçisini göndermişti(2). İstanbul'un fethini müteakip ise, özellikle Karadeniz ve Ege Denizi'nin Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra Cenevizlilerle Venedikliler, ticarî çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti'yle münasebete girdiler. Bunlardan Ceneviz, para karşılığı Osmanlılar'a bir takım hizmetlerde bulunduğundan, daha avantajlı bir statüye sahip olmştu. Venedik ise Osmanlı Devleti'ne karşı hasım devletlerle işbirliği yapmış ve düşmanca bir tavır takınmıştı. Fakat İstanbul'un fethinden sonra Venedik Fatih'ten bir takım ticarî imtiyazlar elde etmiş ve bu arada İstanbul'da devamlı elçi bulundurma hakkını da kazanmıştır. *Balyos* adı verilen Venedik elçilerinden ilki Bartolommeo Marcello idi(3). Sonraki padişahlar döneminde diğer devletlerden Fransa, Avusturya, Rusya, Lehistan, İngiltere, Portekiz, İspanya v.s.leri de Osmanlı Devleti nezdine daimî elçi göndermiştir.

Osmanlı Devleti nezdine gönderilen bir elçi, sınırlardan içeri girdiği andan itibaren misafir muamelesi görür, kendisini İstanbul'a getirmek için bir mihmandar görevlendirilirdi. Elçilik heyetinin bütün yol ve yiyecek masrafları o andan itibaren devlet tarafından karşılanırdı. Bu hususta çeşitli kaynaklarda bilgiler buulnuduğu gibi(3), II. Bayezid döneminde İran'dan gelen bir elçilik heyetinin de Erzurum'dan Geyve'ye kadar yol masrafları bir defter halinde tutulmuştu(5).

Gerek müslüman olsun, gerekse hristiyan olsun, elçilerin İstanbul'a gelişleri ve padişah ve veziriazamın huzurlarına kabulleri mera-

(1) Meselâ Yıldırım Bâyezid'in düğün töreni sırasında başta Mısır olmak üzere birçok Türk devletinin elçisi Bursa'ya gelmişti (Bkz. Âşıkpaşazâde, Tevârîh-i Âl-i Osman, 57-59, İstanbul 1332).

(2) İ. H. Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, 268

(3) Balyos hakkında geniş bilgi için bkz. Cavit Baysun, «Balyos», İA., II, 293

(4) Meselâ bkz. Ricaut, Histoire de l'état present de l'Empire Ottoman, 208, Paris 1671.

(5) Bkz. Başbakanlık Arşivi, Tahrir Defteri, nr. 426, s. 1-30; Ayr. bkz. Şerafettin Turan, «1560 tarihinde Anadolu'da yiyecek maddeleri fiatlarını gösteren bir elçilik heyeti masraf defteri», DTCFD, XXII/3-4, 273-294, Ankara 1964.

sime tabi idi. Bu hususta teşrifata çok önem verilirdi. Elçinin büyük veya orta elçi oluşuna göre kabul merasimi değişirdi. Huzura kabul edilen elçi, hükümdarının gönderdiği mektubu takdim eder, padişah da bunu bizzat alarak açar ve Türkçeye tercüme etmesi için baştercümana verirdi. Bu merasimi müteakip elçi maiyyetindekilerle birlikte el öperler ve geri geri çekilirlerdi. Bunun üzerine padişah çekilip gider ve elçiyi yalnız bırakırdı(1).

Osmanlı Devleti'nde başlangıçtan itibaren elçilerin padişah huzuruna kabulleri belli kaldeler çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Genellikle elçilerin huzura kabulleri *Galebe divânı* denilen *Ulûfe divânı*'na tesadüf ettirilir, böylece Osmanlı ihtişamı ve teşrifatı gösterilirdi. Meselâ XV. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'a gelen Bertrandon de la Brocquière, Milan elçisi ile II. Murad'ın huzuruna çıkışlarını uzun uzun anlatmaktadır(2). Ulûfe divânından başka bir güne rastlayan elçi kabullerine ise *resm-i âdi* denirdi. Bununla birlikte bazı elçilerin huzura çıkışlarında teşrifata uygun davranmamaları yüzünden reddedildikleri ve kabul edilmedikleri de görülmektedir.

Osmanlı Devleti'ne gelen elçilerin bir kısmı daimî, bir kısmı ise geçici olup, bazı büyük devletler de (Avusturya ve Rusya gibi) devlet merkezinde «Kapı Kethüdâsı» adı altında maslahatgüzar bulundurmuşlardır. Buna mukabil Osmanlı Devleti'nin, bütün siyasî mihverin kendisine bağlı olması dolayısiyle Avrupa'da elçi bulundurmadığı görülmektedir. Bununla beraber gerek İslâm devletlerine, gerekse ilişkilerin iyi olarak devam ettiği hristiyan devletlere elçi gönderildiği görülmekteyse de, bunlar geçici bir heyet tarzında olup, ya padişahın tahta çıkışını veya bir kralı tebrik maksadını taşımaktaydı. Ayrıca bir savaşın arkasından anlaşma yapmak için âdet olduğu üzere padişahın mektubu ile hediyeleri götürmek için de geçici olarak elçi gönderilirdi. Bu sebeple siyasî bakımdan hayli yoğun olan XVIII. asırdan itibaren Avrupa'daki hadiseler Eflâk voyvodalarının yabancı gazetelerden tercüme ettirip gönderdikleri bilgilerden öğrenilmekteydi. Avrupa devletlerinin vaziyetleri hakkında bilgi edinmek üzere daimî elçi gönderilmesine 1720 senesinden itibaren Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadareti döneminden başlanarak ilk elçi sıfatıyla Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi Fransa'ya gönderilmiştir. Nihayet III. Selim zamanında büyük devletlere üçer sene kalmak üzere birer elçi gönderilmesi kararı alınarak, İngiltere'ye Penah Efendizâde Yusuf Agâh Efendi, Avusturya'ya Sadaret Kethüdası Kâtibi İbrahim Afif Efendi ve Prusya'ya da Divân-ı hümâyûn hocalarından Ali Aziz Efendi tayin olun-

(1) Bkz. Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, 291-292
(2) Le Voyage d'Outrémer, Paris 1892.

du. Bir müddet sonra Fransa'ya da Defterdar kesedârı es-Seyyid Ali Efendi gönderildi.

XVIII. yüzyıldan itibaren, kanun ve kaideye göre daimi elçi olarak İstanbul'a gönderilen ve sefârethâneye inen her yeni elçi, geldiği gün veya bir gün sonra, kendi sır kâtibini Paşakapısı'na gönderip geldiğini resmen haber verirdi. Sır kâtibinin gelmesi için reisülküttâb ahırdan at gönderir ve bu şekilde Paşakapısı'na gelen sır kâtibini reis efendi kabul eder, kendisine kahve, şerbet v.s. ikram edilir ve sonra da sadrıazam tarafından kabul olunurdu. Elçi dönüşte sadrıazam kethüdâsının odasına uğrar, orada da ikramda bulunulduktan sonra dönerdi. Bu suretle bir elçinin geldiği hükümetçe resmen öğrenilmiş olurdu. Sır kâtibinin gelişinin ertesi günü kanun üzere yeni elçiye umumiyetle divan tercümanı vasıtasiyle sadrıazam tarafından yemiş ve çiçekler gönderilerek, hükümet adına kendisine hoş geldiniz denilir, aynı zamanda muhafazasına yeniçeri tahsis edilirdi.

İran, Buhara, Hindistan taraflarından gelen daimi olmayan elçiler ise önce Üsküdar'dan alınarak kendilerine tahsis edilen İstanbul tarafındaki konağa misafir edilirler ve sonra münâsip bir günde alayla (törenle) Paşakapısı'na getirilip sadrıazam tarafından kabul olunurlardı. Burada kendilerine kahve, tatlı ikram edilir, İran elçisine nargile verilerek, buna karşılık sadrıazam da çubuk içerdi. Eğer elçi hristiyansa, merasimle sefarethaneden alınıp Tophane'ye ve oradan da çavuşbaşı kayığı ile Bahçekapısı ve Sirkeci iskelesine gelir, oradan alayla Paşakapısı'na getirilirdi. Paşakapısı'na gelen elçi attan iner, kendisini karşılayan iki sıra dizilmiş Paşakapısı erkânı arasından geçerek Arzodası'na girerdi. Bu sırada sadrıazam başında mücevveze (daha sonraları, selimî veya kallavî) denilen kavuk, arkasında merasim kürkü ve önünde kethüda bey, reisülküttab ve tezkereciler olduğu halde Arzodası'na girip makamına otururken çavuşlar alkışta bulunurlar, elçi de sadrıazamın karşısındaki iskemleye otururdu. Eğer beraberinde yüksek rütbeli maiyyeti varsa onlar için de bir-iki iskemle konurdu.

Sadrıazam güler yüzle ve tercüman vasıtasiyle elçiye iltifat ederek hatırını sorar, kahve tatlı ikram ederdi. Bu sırada elçi itimadnâmesini ve mektuplarını sunar, reis efendi elinden alıp sadrıazamın yanındaki yastığın üzerine koyar, görüşme bittikten sonra ise seraser kaplı kürk giydirilirdi. Elçinin getirdiği itikadnâme, dîvân-ı hümâyûn tercümanı tarafından tercüme olunur ve elçi âdet üzere kapukulu efrâdına ulûfe verilecek olan bir salı günü (Ulûfe divânı) merasimle saraya getirilerek yemekten sonra padişah tarafından kabul olunurdu.

Yerine başka bir elçi gönderilen yabancı devlet sefirleri, memleketlerine gitmeden önce Osmanlı Devleti'nin iznini alırdı. Bundan

dolayı elçi dönüşünden önce Paşakapısı'na müracaat ederek memleketine gidiş için müsaade ister, durum padişaha arzedilerek izin alınır ve bundan sonra resmî veya gayr-ı resmî olarak padişahın huzuruna çıkarılan elçiye *nâme-i hümâyûn* verilirdi.

IV — Bâb-ı Âlî'nin Teşekkülü

XVIII. yüzyılın son yarısından itibaren üç ayda bire inen ve eski ehemmiyetini yitiren Divan-ı hümâyûn, yerini veziriazamın ikindi divânına bırakmış, çok önemli görüşmeler ise çeşitli yerlerde toplanan *Şûrâ*'ya bırakılmıştır. Bu suretle kubbealtı toplantıları ve kubbe vezirleri usûlü kalkmış, bir vekiller heyeti teşekkül ettirilmiştir.

Kaptanpaşalar İstanbul'da bulundukları zaman Bâb-ı Âlî'de toplanan vekiller heyetine katıldıkları gibi, şeyhülislâmların da Bâb-ı Âlî dışında, çoğu defa kendi konaklarında yapılan toplantılara katılmaları âdet olmuş, bu durum şeyhülislâmların sonradan vekiller heyetine girmelerini sağlamıştır.

Bu suretle veziriazamın İkindi divanı bütün devlet işlerinin görüldüğü bir meclis haline gelerek, dîvân-ı hümâyûnda bulunan kalemler, defterler, kayıtlar Bâb-ı Âlî'ye nakledilerek reisülküttab ile divan kalemleri, çavuşbaşı dairesi ile maiyyeti ve teşrifatçı Paşakapısı idaresine girerek. veziriazamın maiyyeti olan kethüda ve mektupçu ile birlikte «*Hademe-i Bâb-i Âlî*» ismini almıştır.

Bâb-ı Âlî toplantılarının günü ve toplantıya iştirak eden kişilerin sayısı ilk devirlerde kesin olarak belirlenmemişti. Gizli toplantılarda, veziriazam devlet erkânından kimlerin bulunmasını isterse onlar bulunurdu. Islahat ve askeri meselelere ait toplantılara ise yeniçeri ağası ile diğer ileri gelen ocak ağaları, kadıaskerler ve bunların mazulleri, İstanbul kadısı ile bir kısım ulemâ iştirak ederdi. Basit müzakerelere hemen her zaman sadrıazam kethüdası, reisülküttab, defterdar, çavuşbaşı, nişancı ve tezkireciler katılırlardı. Toplantı günleri ise belirlenmemiş olup, vaziyete göre toplantı yapılırdı. Ancak II. Sultan Mahmud zamanında toplantılar pazartesi ve perşembe günleri yapılmaya başlanmış, bunlardan birinin Bâb-ı Âlî'de, diğerinin de şeyhülislâm konağında yapılması kararlaştırılmıştır.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra (Vak'a-i hayriyye) vekiller heyetinde bulanacak olanlar yavaş yavaş tayin yoluyla belirlenmeye başlanarak, üyelerin padişah tarafından tayin ve azli usulü getirilmiş, böylece kadrolu bir vekiller heyeti teşkil edilmiştir. Daha sonra da sadrıazam, Bahriye nazırı ismini alan Kaptan-ı deryâ, Mülkiye

ve Dahiliye nazırı ismini alan eski adıyla Kethüdâ-yı Sadr-ı Âlî, Hariciye nazırı ismini alan reisülküttab, Mâliye nazırı ismini alan defterdar, Serasker veya Deâvî nazırı (sonradan Adliye nazırı) ismini alan çavuşbaşı vekiller heyetini meydana getirmiştir. Daha sonra şeyhülislâm da bu heyete dahil olmuştur. Bu şekilde padişahın arzusuna göre kabine teşekkülü Meşrutiyet'in ilânına kadar devam etmiştir.

B) ASKERÎ TEŞKİLÂT

I — İlk Osmanlı Askeri Teşkilâtı

Osmanlı askeri teşkilâtı Anadolu Selçuklu Devleti, İlhanlılar ve Memlûk askeri teşkilâtlarına benzer özellikler göstermektedir. Genel mânâsiyle merkeze bağlı her bey kendisine bağlı aşiret kuvvetleriyle savaşa iştirak etmiştir. Kuruluşta bu sebeple ilk fetihler, beyliğe tâbi aşiret kuvvetleri ile yapılmıştır. Bu birlikler atlı olmaları sebebiyle kale muhasaralarında fazla tesirli olamamıştır ve dolayısıyle fetihlerde gecikmeler olmuştur. Bu sebeple devamlı savaşa hazır yaya ve atlı bir kuvvetin teşkili zarureti doğmuştur. Türk gençlerinden meydana getirilen bu ordunun atsız askerine yaya ve atlı askerine müsellem adı verilmiştir. İlk teşkilât fikrini ortaya atan Çandarlı Halil Paşa ile Alâeddin Paşa tarafından yapılarak, savaşabilecek güçlü-kuvvetli il eri olan Türk gençlerinden atlı ve yaya olarak önce biner kişilik birlikler kuruldu. Bunlara savaş zamanında önce birer, daha sonra ikişer akça gündelik verilmesi kararlaştırıldı. Savaş olmadığı zamanlarda ise ziraat yapmak üzere kendilerine toprak tahsis edildi ve vergiden muaf tutuldu.

Yaya askerler onar ve yüzer kişilik manga ve bölüklere ayrıldı; on kişilik guruplar onbaşı, yüz kişilik guruplar yüzbaşı, bin kişilik birlikler ise binbaşı ismiyle subayların kumandasına verildi. Müsellem denilen atlı askerlerden ise her otuz neferi bir ocak itibar olundu. Bu askerî birlik Kapıkulu ocaklarının kuruluşuna kadar bizzat savaşlarda kullanıldı; bu ocağın teşkilinden sonra ise Rumeli'deki Yürükler, Canbazlar ve Tatarlar'ın da katılmasıyla Osmanlı Devleti'nin geri hizmet sınıfını oluşturdu. Bu sınıf köprü yapımı, yol inşaatı, kale tamiri ve yapımı, hendek kazımı gibi işlerde kullanılmıştır(1).

II — Kapıkulu Askerleri

Osmanlı Devleti Rumeli tarafında genişlemeye başlayınca daimî bir orduya ve daha fazla askere ihtiyaç doğmuş, bu da savaşta esir

(1) İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 508, Ankara 1972.

alınan askerî şartlara uygun hristiyan çocuklarının kısa bir müddet Türk terbiyesi ile yetiştirilerek yeni bir askerî sınıf meydana getirilmesiyle karşılanmıştır. İşte bu teşkilât Kapıkulu ocağının çekirdeğini teşkil etmiştir. Acemi Ocağı ile yeniçeri ocağı teşkilâtları I. Sultan Murad zamanında Kadıasker Çandarlı Halil ile Konyalı Rüstem'in tavsiyeleriyle kurulmuştur. Neşrî'de kaydedildiğine göre Çandarlı Hayreddin Paşa, savaşta elde edilen esirlerden «*bunları Türk'e virelüm. Hem musluman olsunlar, hem Türkçe öğrensiler. Sonra getürelüm Yiniçeri olsunlar*» diyerek bu teşkilâtın kurulmasında önemli ölçüde rol oynamıştır(1). Kapıkulu ocağı merkez askerî teşkilât içinde yer almakta olup, altı kısımdan müteşekkildi.

1 — **Acemi Ocağı**

Yeniçeri ocağına asker yetiştirmek için kurulmuş bulunan Acemi ocağı kadıasker Çandarlı Kara Halil ile Karamanlı Molla Rüstem'in çalışmaları sonucu ilk olarak Gelibolu'da vücuda getirilmiştir. Daha Rumeli fâtihi Süleyman Paşa zamanında, bizzat kendisi tarafından savaşta esir alınan hıristiyan çocuklarının kısa bir eğitimden geçtikten sonra iki akçe yevmiye ile Yeniçeri olarak savaşa gönderildikleri görülmektedir. Ancak onun ölümünden sonra bu usul savaş esirlerinin önce Lapseki, Çardak ve Gelibolu arasında hizmet veren at gemilerinde birer akçe gündelik ile beş-on yıl çalıştıktan sonra yeniçeri olmaları şekline dönüşmüştür.

Donanma hizmetinde kullanılan bu esirlerden başka bir kısmı da Anadolu'da Türk çiftçilerinin yanına verilip Türkleştirilerek yeniçeri yapıldı. Böylece Gelibolu'da kurulan bu ilk Acemi Ocağı genişletildi. Bu ocağın en büyük subayı Gelibolu Ağası olarak adlandırıldı.

Acemi oğlanı iki şekilde alınırdı. Bunlardan biri savaşlarda elde edilen erkek esirlerin beşte birinden (pençik), diğeri ise Osmanlı tebaası hristiyan çocuklarından. Bunlardan savaşlarda elde edilen esirlerin asker olarak alınmasıyla ilgili *Pençik kanunu* tertib edilmiştl(2). Bu sebeple alınan esir oğlanlara *Pençik oğlanı* adı verilmiştir. Pençik oğlanlarının önemli bir kısmı akıncıların düşman memleketlerine yaptıkları akın sonucu elde edilirdi. Bu elde edilen esirler Pençikci denilen memur tarafından tesbit edilir bunlardan on ilâ onyedi yaşları arasında erkek esirlerden vücutça kusursuz ve sağlam olanlar devletçe üçyüz akça karşılığı satın alınırdı. Onsekiz yaşındakiler ve hattâ

(1) Bkz. Neşrî, **Kitâb-ı Cihannümâ**, I, 198-199, nşr. F. Reşid Unat - M. A. Köymen, Ankara 1987.

(2) **Pençik Kanunu**, Üniversite Ktp. nr. 2763

daha büyüklerinden münasip olanlar da alınabilirdi(1). Böylece Acemi ocağına ilk efrad Pençik kanunu ile toplanmıştır. Bu usulün tesisinde önemli yeri olan Kara Rüstem ise Gelibolu'da Pençik resmini toplamakla vazifelendirildi.

Pençik kanunu daha sonra daha teferruatlı şekle getirildi. Acemiliğe alınmayanlar *şîrhor* (meme emen), *beççe* (3 yaşından sekiz yaşma kadar, yavru), *gulâmçe* (sekizden oniki yaşına kadar küçük çocuk), *gulâm* (bulûğa ermiş çocuk), *sakallı* (traşı gelmiş olanlar) ve *pîr* (ihtiyar) gibi isimler altında bir takım sınıflara ayrıldı ve buna göre vergi alındı(2). Başlangıçta Acemi ocağına alınan esirlerin yaşlarına dikkat edilmezken daha sonra on ile yirmi yaşları arasındaki çocukların alınması kanun oldu. Diğer taraftan Pençik oğlanlarının Anadolu'ya gönderilerek az bir bedel karşılığında Türk çiftçilerinin hizmetlerine verilmesi kararlaştırıldı(3). Böylece Türk-İslâm terbiyesi alıp, Türkçeyi öğrenmeleri sağlanmış oldu ve daha emniyetli şekilde hizmet edeceği düşünüldü. Aynı usul daha sonra devşirmelere de tatbik olunmuştur(4).

Pençik oğlanlarının Anadolu'daki Türk çiftçilerinin yanına verilmesi onların aradaki deniz dolayısiyle kaçamayacaklarının düşünülmüş olmasından ileri gelmiştir. Bununla beraber zaman zaman yine Avrupa'ya esir çocukların kaçtıkları görülmüştür. Türk çiftçisine esir verilmesi kanununun Sırpsındığı savaşından sonra konulduğu kaynaklarda yer almaktadır. Bununla birlikte *Kavânîn-i Yeniçeriyân*'da bu usûlün İstanbul'un fethinden sonra olduğu belirtilmektedir(5).

Türk çiftçileri yanında yetiştirilen pençik oğlanları birer akça yevmiye ile Acemi Ocağı'na, Gelibolu'daki gemi hizmetine v.s. verildikten sonra buradan «kapuya çıkma» veya «bedergâh» ismiyle Yeniçeri Ocağı'na kaydedilirlerdi. Esir ve devşirmeler XV. asır ortalarından itibaren Rumeli'deki çiftçilerin yanına da verilmeye başlanmıştır. Bunlardan Anadolu'dakilerin kontrolu *Anadolu Ağası* Rumeli'dekilerin de *Rumeli Ağası* denilen bir çeşit zabıta memurlarına verilmişti.

Acemi Ocağı teşkilâtı daha sonra ihtiyaç nisbetinde genişletildi. Fetih hareketlerinin genişlemesi dolayısiyle askere duyulan ihtiyaç

(1) **Pençik Kanunu**, Üniversite Ktp. TY, nr. 2753.
(2) **Pençik Kanunu**, 36, Âtıf Efendi Ktp., nr. 1734.
(3) **Kavânîn-i Yeniçeriyân**, Süleymaniye-Esad Efendi Ktp., nr. 2068, 5b.
(4) Acemi oğlanların Türkçe öğrenmeleriyle ilgili olarak **Kavânîn-i Yeniçeriyân'da** belirtildiğine göre, Fâtih'in Ayasofya'dan etrafa selâm vererek saraya dönerken bir yeniçerinin «aleyküm selâm **Mehmed Paşa**» diye hitap etmesi sebep olmuştur (bkz. 5a-5b).
(5) **Süleymaniye - Esad Efendi Ktp., nr. 2068, 3b-4a.**

ve bazı siyasi olaylar Pençik oğlanından başka *Devşirme* ismiyle Rumeli tarafından ocağa çocuk toplanmasını gerekli kıldı. Özellikle Ankara savaşından sonra iç karışıklıklar ve fetihlerin durması sonucu esir elde edilememesi üzerine, daha önce Türk-İslâm devletlerinde tatbik edilmemiş olan bir usulle hristiyan tebaa çocuklarından sadece bir tanesinin alınması kararlaştırıldı. Bunun için bir *Devşirme Kanunu* çıkarıldı. Bu kanun çerçevesinde lüzum ve ihtiyaca göre üç-beş senede ve bazan daha da uzun bir müddette hristiyanlardan sekiz ilâ duruma göre yirmi yaş arasında sıhhatli ve kuvvetlilerinden Acemi oğlanı alınmaya başlandı. İlk önceleri Rumeli tarafında Arnavudluk, Yunanistan, Adalar ve Bulgaristan'dan daha sonra ise Sırbistan, Bosna- Hersek ve Macaristan'dan çocuk toplandı. Bu durum XV. asır sonları ve XVI. asır başlarından itibaren Anadolu'ya da şamil olmuş, XVII. asırda ise bütün imparatorluğu içine almıştır(1).

Devşirme işinden birinci derecede Yeniçeri Ağası sorumluydu. Devşirilenlerin bütün işleri ağa tarafından kontrol edildikten başka, Acemi Ocağı'na alınacak çocukların miktarı da onun tezkeresiyle olurdu. Devşirmeye gidecek ocak ağalarını da o seçer, devşirme yapılacak bölgelere memurlar sevk edilerek, sancakbeyleri, kadılar ve timarlı sipahilerin yardımıyla devşirme gerçekleştirilirdi(2).

Devşirme memuru vazifesinde tamamen serbestti. Kendisi itimat edilir kişilerden seçilirdi. Elinde bulunan ferman çerçevesinde kazalara göre tesbit edilmiş miktarda çocuk devşirirdi. Her kırk hanede bir oğlan devşirmek kanundu. Devşirme yapılacak yerde bütün görevliler ile o bölgenin papazları ve çocukların babaları hazır bulunur, herhangi bir suistimal olmaması için vaftiz defterlerindeki kayıtlara bakılarak karar verilirdi. Devşirme olarak alınan çocuğun köyü, kazası, sancağı, baba ve anasının isimleri, doğum tarihi, eşkali bir deftere yazılırdı. Bir aileden bir çocuk alınır, tek çocuğu onlardan ise devşirme alınmazdı. Ticaretle meşgul olduklarından yahudilerden devşirme alınmazdı. Buna mukabil asil ailelerin çocuğunun alınmasına dikkat edilirdi. İyi terbiye göremeyeceği gerekçesiyle anası ve babası ölmüş çocuklarla, şımarık olur düşüncesiyle köy kethüdâsının oğlu devşirilmezdi. Ayrıca Türkçe bilenler, çoban çocukları, kel, uzun ve kısa boylu olanların alınmaması kanundu(3). Poturoğulları denilen Bosna müslümanlarından ise devşirme alınmasına müsaade edilmişti. Devşirilen çocuklara kırmızı yırtmaçlı muvahhidî aba ve başlarına da kırmızı keçeden külâh giydirilirdi(4).

(1) İ. H. Uzunçarşılı, **Kapıkulu Ocakları**, I. 13-39, Ankara 1984.
(2) **Kavânin-i Yeniçeriyân**, 8b.
(3) Bkz. Kavânin-i Yeniçeriyân, 6b-7b.
(4) Evliyâ Çelebi, **Seyahatnâme**, I, 598, İstanbul 1314.

Devşirilen çocuklar «*sürü*» denilen yüzer, yüzellişer, ikiyüz veya daha fazla kişilik kafileler halinde «*sürücü*» denilen devşirme memurlarının ve muhafızların nezaretinde hükûmet merkezine sevkedilirdi. İstanbul'a getirilen devşirme çocuklar ancak muayene edildikten sonra kendilerine *Acemi oğlanı* ismi verilirdi(1).

İstanbul'a gelen sürüler iki-üç gün istirahatten sonra sağ ellerinin şahadet parmağı kaldırılarak kelime-i şahadet getirtilip müslüman olurlardı. Daha sonra Yeniçeri ağasının huzurunda kontrolden geçen devşirmeler Eşkal Defterlerine kaydedilir ve sünnet edilirdi. Bundan sonra ise bir kısmı saraya, bir kısmı Bostancı ocağına verilir, kalanları da Anadolu ve Rumeli ağaları vasıtasiyle geçici bir zaman için Türk köylülerine satılırdı. Bunların toplandıkları bölge dışına verilmeleri âdetti. Bu sebeple Rumeli'den devşirilenler Anadolu'ya, Anadolu'dan devşirilenler ise Rumeli'ye verilirlerdi. Böylece aradaki deniz dolayısiyle kaçmalarına mani olunmaya çalışılırdı(2).

Türk köylülerinin yanında en az üç, en fazla sekiz sene gerekli ölçüde eğitilen acemi oğlanları, Gelibolu ve İstanbul'daki Acemi Ocaklarına sevkedilirlerdi. Acemi oğlanlara sivri uçlu serpuş adı verilen şapka giydirilmesi kabul edilmişti. Ocağa önceleri *Acemi Ocağı Ağası* ismi verilen 25 akça ulûfe ile biri kumandan olarak tayin edilmişti. İstanbul'un fethinden sonra ise ocağın burada kurulması üzerine *Gelibolu Ağası* denilen bir başağa ve emrine sekiz çorbacı, yani bölük kumandanı verildi. Bunların oda denilen kışlaları Şehzadebaşı ile Vezneciler arasında bulunmakta idi. Gelibolu Acemi Ocağının mevcudu dörtbeşyüz kadarken, İstanbul'daki ocağın mevcudu Fâtih dönemi ortalarında üçbin kadardı(3).

Acemi Ocağı efradına ulûfe denilen maaş verilirdi. Bunların maaş işleri Yeniçeriler gibi Piyade mukabelecisi tarafından görülürdü. Acemilere bir, iki veya ikibuçuk akçe yevmiye verilirdi. Bunun haricinde *âdet-i zerpul* adıyla pabuç akçesi alırlardı. Acemi oğlanlara bundan başka senede iki kat elbise ile Fâtih devrinden itibaren kıdemlilerine kaputluk, yağmurluk ve şalvarlık çuha ile sarı veya kırmızı renkte iki adet gömlek tahsis edilirdi.

Muhtelif hizmetlerde bulunan acemilerin Yeniçeri Ocağına kayıt ve kabullerine *Çıkma* veya *Kapıya Çıkma* (bedergâh) adı verilirdi. Bunların kapıya çıkmaları her zaman uyulmamakla birlikte sekiz yıldı. Bu müddeti dolan acemi oğlanlarının isimleri İstanbul ağası tarafın-

(1) **Kavânin-i Yeniçeriyân, 12a-14a.**
(2) **Kavânin-i Yeniçeriyân, 5b-6a.**
(3) **Bkz. Kavânin-i Yeniçeriyân, 4a-4b.**

dan düzenlenen defterlere kaydedilir ve Yeniçeri ağasına sunulurdu. Acemiler kapıya çıkarlarken ikişer akçe ulûfe ile defterlere kaydedilirlerdi(1). Kapıya yeni çıkmış olanlara ise *düzen akçesi* ismiyle ikişer altın verilmesi kanundu. Acemi Ocağından Yeniçeri Ocağına geçenler odalara ayrılır, bir kısmı Bostancı ocağına ve diğer hizmetlere verilirdi(2).

2 — Yeniçeri Ocağı

Bizzat padişahın hizmetine ait yaya kuvvetlerinden olan Yeniçeri Ocağı'nın I. Murad zamanında 1362'de kurulduğu kuvvetle muhtemeldir. Ocağın tertibinde Selçuklu ve Memlûklar örnek alınmıştır(3). *Kavânin-i Yeniçeriyân*'da belirtildiği üzere Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa tarafından savaşta elde edilen esirlerden devlete verilen beşte biri, bir müddet eğitildikten sonra ihtiyaç çerçevesinde iki akçe yevmiye ile yeniçeri yapılmaktaydı(4). Ancak bu usûlün mahzurlu bulunması üzerine daha sonra Gelibolu Acemi Ocağı'nda yetiştirilen efrad Yeniçeri Ocağı'na alınmaya başlanmıştır. Bu ocağın da kurulmasında Çandarlı Kara Halil ile Kara Rüstem'in büyük rolü olmuştur(5).

Yeniçeriliğin ilk teşkilinde orduya bin kadar yeniçeri alınmış ve bunların her yüz kişisine kumandan olarak Türkler'den meydana getirilen yaya askeri usûlüne uygun olarak bir *Yayabaşı* tayin edilmiştir. Ocak XV. yüzyıl ortalarına kadar yaya bölükleri veya daha sonra cemaat adı verilen bir sınıftan ibaret iken, Fâtih Sultan Mehmed zamanından itibaren sekban bölüğünün de kurulmasiyle iki sınıf haline gelmiştir. XVI. asır başlarında ise Ağa bölükleri denilen üçüncü bir sınıf daha teşekkül etmiştir. Bütün yeniçeri bölüklerinin mevcutları XV. yüzyıl ortalarına kadar aşağı yukarı onbin kadardı.

Yeniçeriler başlarına börk ismi verilen beyaz keçeden bir başlık giyerlerdi(6). Bunun arkasında ise yatırtma denilen ve omuza kadar inen bir parça yer almaktaydı. Yeniçeriler börklerini eğri, subayları da düz giyerlerdi. *Fâtih Kanunnâmesi*'nde yeniçeri talfesine her yıl beşer zirâ' lacîverd çuka ve otuziki akçe «yaka akçesi» ile her birine başına sarmağa altışar zirâ' astar verilmesi hükmü konmuştur(7).

---

(1) **Kavânin-i Yeniçeriyân**, 5a.
(2) Geniş bilgi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Kapıkulu Ocakları**, 13-84
(3) İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Teşkilâtına Medhal**, 100-102, 414-415, Ankara 1970.
(4) **Kavânin-i Yeniçeriyân**, 4a.
(5) Neşrî, **Cihannumâ**, 198-199. Ayr. bkz. Âşıkpaşazâde, **Tevârih-i Âl-i Osman**, 54-55, İstanbul 1332.
(6) Bkz. **Kavânin-i Yeniçeriyân**, 33a-33b.
(7) Bkz. Abdülkadir Özcan, **Aynı eser**, 41

Yeniçeri Ocağı'nın en büyük kumandanı *Yeniçeri Ağası* olup bundan sonra sırasiyle *Sekbanbaşı, Ocak Kethüdası* veya *Kul Kethüdası, Zağarcıbaşı, Seksoncubaşı, Turnacıbaşı, Başçavuş* ve *Muhzır Ağa* ocağın en büyük ağalarıydı(1). Bunlardan Yeniçeri Ağası, ocağın kuruluşundan 1451 senesine kadar ocaktan tayin edilirken bu tarihten sonra sekbanbaşılardan tayin edilmeye başlanmıştır(2). Bununla birlikte bu kanun daha sonra değiştirilmiş ve tamamen ocak dışından kişiler ağa tayin olunmaya başlanmıştır.

Yeniçeri Ağası Yeniçeri Ocağı'yla Acemi Ocağı işlerinden sorumlu bulunmaktaydı. Ayrıca İstanbul'un asayişi ile de ilgilenir, beraberinde bulunan bir heyetle kol dolaşıp asayişi temin ederdi. Bu bakımdan hükümdarlar bunların güvenilir ve sadık kimselerden olmasına itina göstermişlerdir(3).

Kanunnâmelere göre Yeniçeri Ağası'na önceleri dörtyüz elli akçe yevmiye tahsis edilmişken(4), daha sonra bu beşyüz akçeye çıkarılmıştır. Ayrıca her yıl Koyun Emini'nden sekizbin kuruş geliri vardı. Bunun haricinde arpalık olarak Tuna yalısında ellibin akçelik bir de serbest zeamet bağlanmıştı. Yeniçeri hazinesinin üçte biri de ağanın gelirleri arasındaydı. Öte yandan üç senede bir padişahın has ahırından bir at verilmesi kanundu(5). Eğer Yeniçeri Ağası sancağa çıkacak olursa dörtyüzotuzbin akçe ile verilmesi hükmü konmuştu(6).

Yeniçeri Ağası padişahın cuma namazına çıkışında maiyyetindeki yeniçerilerle beraber selâmlıkta bulunurlardı. Sefer sırasında da padişahın koruyucusu ve has askeriydiler. Sefere ağalığa ait iki tuğ ile beyaz bir sancakla iştirak ederdi(7). Kendisi seferdeyken yerine sekbanbaşı bakardı. Bununla birlikte bazan ağalardan biri de vekâlet edebilirdi.

---

(1) Fâtih Kanunnâmesi'nde «Ve ağalardan yeniçeri ağası sâir ağaların büyüğüdür» şeklinde kaydedilmiştir (Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 31).

(2) İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I, 177, Ankara 1984.

(3) Yeniçeri Ağası, mir-i âlem, kapucubaşı, mirâhur, çavuşbaşı, çakırcıbaşı, çaşnigirbaşı ile altı bölük denilen sipah, silahdar, gurebâ-yı yemin, gurebâ-yı yesâr, ulûfeciyân-ı yemin, ulûfeciyân-ı yesar ağalarının ocaklarına özengi ağaları veya ağayân-ı rikâb-ı humâyûn adı verilirdi. Bunlar padişahın atının yanında yürümek imtiyazına sahiptiler (Bkz. M. Arif, Kanunnâme-i Âl-i Osman, TOEM ilâvesi, s. 11, İstanbul 1330).

(4) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 48

(5) Bkz. BA. Ahkâm Defteri, nr. 67, s. 26

(6) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 35

(7) Şem'dâni-zâde, Mür'i't-Tevârih, 117, yay. M. Aktepe, II.A, İstanbul 1978, Ayr. bkz. İ. H. Uzunçarşılı, Kapıkulu Ocakları, I, 290-291, Ankara 1984.

Yeniçeri Ağası ocakla ilgili işleri görmek üzere Ağa divanı adı verilen bir divan kurar ve ocakla ilgili davaları dinlerdi(1). Yeniçeri Ağaları ayrıca Yeniçeri kâtibi hariç diğer bütün ocak ağalarının azil ve tayinleri kendisinin sadrıazama arzıyla olurdu. Yeniçeri ağalarının terfileri halinde onaltıncı asır sonlarına kadar genellikle Beylerbeyi veya Kaptan-ı derya olurlardı. Ağalar derece itibariyle sancakbeyi düzeyindeydiler, azledikleri vakit maaşları karşılığı haslarla sancakbeyiliğine tayin edilirlerdi. Yeni ağa tayin edilen kişi eğer vezir payesine sahipse padişahın huzurunda kendisine hil'at giydirilirdi. Ağaların tayin ve azilleri XVI. yüzyılın sonlarına kadar hükümdara ait olup bundan sonra bu yetki veziriazama bırakılmıştır(1).

Yeniçerilerin XV. yüzyıl ortalarına kadar mevcutları onbin, Kanuni'nin vefatı sırasında da oniki bin dolaylarında idi. Halbuki bu sayı XVI. yüzyılın sonlarında yirmiyedi bine, XVII. yüzyıl başlarında da otuzyedi bine çıkmış, asrın ortalarında kırkaltıbini geçmiştir. Hattâ bir ara asrın ortalarında seksenbini geçmiş, Karlofça Antlaşması sırasında da yetmişbin civarında olmuştur(3).

Yeniçeri ocağı XVI. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı ordusunun talimli, mükemmel bir yaya kuvveti iken, bu tarihten itibaren bozulmaya başlamıştır. Yeniçeri ocağının bozulmaya başlaması III. Murad devrinde başlayıp, bu hükümdar zamanında devşirme kanununa aykırı olarak ocağa yabancı kişiler kaydedilmiştir. Böylece talimsiz, başıboş kimselerin ocağa girmeleriyle bu askerî teşkilât, doğrudan siyasete katılan, devlet adamlarını tayin veya azlettiren, padişahları tahttan indiren veya tahta çıkaran bir kuvvet halini almış ve bu sebeple II. Mahmud devrinde 15 Haziran 1826'da kaldırılmıştır. Osmanlı tarihlerinde bu hadise Vak'a-hayriyye olarak adlandırılır.

3 — Cebeci Ocağı

Yeniçerilere ait ok, yay, kılıç, tüfek, kazma, kürek, barut, kurşun, zırh, tolga, harbe ve bunun gibi savaş aletlerini tedarik etmekle vazifeli idiler. Bunlar savaş zamanlarında silahları yeniçerilere dağıtır ve savaş sonunda toplayarak bozukları tamir eder ve noksanlarını tamamlayarak saklardı. Orta denilen çeşitli bölüklere ayrılmış bulunan Cebeci Ocağı'nın en büyük kumandanı *Cebecibaşı* olup bundan sonra kıdem itibariyle ocak kethüdası gelirdi. Cebecilerin elli akçe yevmiyeleri vardı(4). Cebeci Ocağı içerisinde ayrıca Humbaracı ve Lâğımcı

(1) Bkz. Uzunçarşılı, Kapıkulu Ocakları, I. 397
(2) Bkz. Uzunçarşılı, Aynı eser, 182-184
(3) Bkz. Naîmâ, Tarih, VI. 104
(4) A. Özcan, Aynı eser, 48

bölükleri de yer almakta idi ki, bunlar, genellikle kale kuşatmalarında önemli bir yere sahipti(1). XVI. yüzyıl ortalarında mevcutları beşyüz kadar olup, efradı Acemi Ocağı'ndan tedarik edilirdi(2).

4 — Topçu Ocağı

Top dökmek, top mermisi yapmak ve top atmak için teşkil edilmiş olan bu ocak, Kapıkulu ocaklarının yaya kısmındandır. Osmanlı ordusunda ilk top I. Murad zamanında 1389'da Kosova'da kullanılmıştır. Yıldırım Bâyezid tarafından da gerek İstanbul muhasaralarında gerekse Niğbolu kuşatmasında top kullanılmıştır(3). Buna rağmen, ocak bilhassa Fâtih Sultan Mehmed devrinde gelişmiştir. Toplar sadece devlet merkezinde dökülmez, kuşatılan kalenin hemen yanında da dökülürdü.

Topçu ocağının en büyük idarecisi Topçubaşı olup, bundan sonra kethüda ve dökücübaşı gelirdi. Efradı Acemi ocağından karşılanan bu ocağın XVI. yüzyıl başlarında mevcudu 1204 civarında idi. Topçubaşı'nın elli akçe yevmiyesi vardı(4).

5 — Top Arabacıları Ocağı

Osmanlılar'ın ilk devirlerinde kullanılan toplar, deve, katır ve beygirlerle naklolunan küçük ve hafif toplardı. XV. yüzyıldan sonra topçuluğun önemli ölçüde gelişmesi üzerine ve büyük toplar dökülmesinden sonra yenilik yapan Osmanlılar, bunları araba ile savaşa götürmeye başladılar. Böylece bir top arabacıları ocağı kuruldu(5). Topların nakli için gerekli top arabaları topların ağırlıklarına ve şekline göre yapılırdı. En büyük zabiti «arabacıbaşı» idi. Top Arabacıları Ocağı'na da gerekli eleman Acemi Ocağı'ndan sağlanırdı. Ocağa ait kışlanın Tophane, Ahırkapı veya Şehremini taraflarında olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır(6).

6 — Kapıkulu Süvarileri

Bunlar sarayın Enderun kısmıyla dış saraylardaki içoğlanları ve Yeniçeri Ocağı'ndan terfi edenlerden teşkil edilmişti. Yeniçeri Ocağı'ndan ocağa alınanlar için «bölüğe çıkmak» tabiri kullanılırdı. Bu ocak, Türk olan timarlı süvariden ayırdedilmek için Kapıkulu süvarisi veya

(1) Bkz. A. Cevdet Paşa, **Târih-i Cevdet**, I. 37, İstanbul 1309.
(2) Başbakanlık Arşivi, **Mühimme Defteri**, nr. 2, s. 157
(3) Aşıkpaşazâde, **Tevârih-i Âl-i Osman**, 66, İstanbul 1332.
(4) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 48
(5) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Kapıkulu Ocakları**, II, 97, Ankara 1984.
(6) İ. H. Uzunçarşılı, Aynı eser, II, 98

«Bölük halkı» olarak adlandırıldığı gibi sadece «Sipahi» şeklinde de anılmıştır.

Kapıkulu süvarileri ocağının en itibarlısı Sipah Bölüğü *(kırmızı bayrak)* idi. İlk zamanlarda buraya nüfuzlu devlet adamlarının ve kumandanların çocukları alınırdı(1). Kanunnâmeye göre bu ocak Timurtaş Paşa'nın tavsiyesiyle I. Murad zamanında sipah ve silahdar isimleriyle iki bölük olarak teşkil edilmiş, daha sonra bu iki bölüğe sağ ve sol ulûfeci *(Ulûfeciyân-ı yemin ve Ulûfeciyân-ı yesar)* ile sağ ve sol garibler *(Gurabâ-i yemin ve Gurabâ-i yesar)* ismi verilen dört bölük daha ilâve olunmuştur(2). Silahdar Bölüğü *(sarı bayrak)* ise önceleri Harem-i Hümâyun'dan çıkan iç oğlanlarından teşekkül etmekteydi. Sonraları bu bölüğe Galatasarayı, İbrahim Paşa ve Edirne Sarayı'ndan çıkanlar ile «Veledeş» denilen süvari çocuklarından da alındı. Savaş zamanında sipah padişahın sağında, silahdarlar solunda; sipahın sağında sağ ulûfeciler, silahdarın solunda da sol ulûfeciler yürüyüp, bunların sağında sağ garipler, solunda sol garipler yer alırdı(3).

Sipah ve silahdarlar savaş esnasında padişahın çadırını(4), ulûfeciler gerek savaş ve gerekse konak yerlerinde saltanat sancaklarını, garipler ise ordu ağırlıklarını ve hazineyi muhafaza ederlerdi. Sipah bölüklerinin sefer sırasında vazifelerinden biri de ordunun geçeceği yerlere «sancak tepesi» denilen tepeler tesbit ederek güzergâhı göstermek, ayrıca cephede siper kazdırmak idi. Ocak efradının silahları ise ok, yay, kalkan, harbe veya mızrak, balta, pala ile eğere takılmış bozdoğan ismi verilen ağaç bir topuz ve «gaddare» denilen geniş yüzlü kısa bir tür kılıçtı(5).

Her bölüğün ayrı ağası bulunan Kapıkulu süvarilerinin mevcudu XV. yüzyıl ortalarında sekizbin kadardı(6). Daha sonra sayıları artmışsa da Kaptan-ı deryâ Kara Murad Paşa zamanında mevcutları onbeşbine indirilmiştir.

Kapıkulu süvarilerinin tamamı atları ve maiyyetleri sebebiyle İstanbul'da bulunmazlar, Edirne, Bursa ve havalisinde oturup, sefer es-

(1) Hammer, sipahilerin padişahın hademe-i hassası arasından toplanan Türk kişi-zâdeleri olduğunu yazmaktadır (**Devlet-i Osmaniyye Tarihi**, II, 251, Atâ Bey trc., İstanbul 1330).
(2) A. Cevdet Paşa, **Târih-i Cevdet**, I, 37, İstanbul 1309
(3) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Kapıkulu Ocakları**, II, 148
(4) Otağ-ı hümâyûn nöbetleşe bir gece sipah, bir gece silahtarlar tarafından muhafaza olunurdu (Feridun Zey, **Münşeâtü's-Selâtin**, 592, İstanbul 1274).
(5) İ. H. Uzunçarşılı, **Kapıkulu Ocakları**, II, 178
(6) İ. H. Uzunçarşılı, Aynı eser, II, 213

nasında orduya katılırlardı. İstanbul'dakiler Süleymaniye ve Çemberlitaş taraflarında oturmaktaydılar(1).

III — Eyalet Askerî Teşkilâtı

Osmanlı Devleti'nin eyâlet kuvvetleri ilk zamanlarda timarlı sipahi, azab ve akıncılardan ibaret olup, bunların XV. yüzyıl ortalarıyla XVI. yüzyıl ortalarına kadar timarlı sipahi, yaya, müsellem, cerahor, canbaz, tatarlar, akıncılar, yörükler, deliler, azablar, gönüllü ve beşliler olarak teşkilâtlandırılmışlardı.

1 — Timârlı Sipahiler

Osmanlı Devleti'nin en önemli askerî kuvveti olan ve imparatorluk haline gelmesinde başlıca rolü oynayan topraklı veya timarlı süvari teşkilâtı, daha önceki Türk-İslâm devletlerinde de kurulmuş olup, Osmanlılar bunu daha da geliştirmişler, dirlik sahipleri kendilerine bırakılmış olan toprak mukabili devletin muhafazasını üzerlerine almışlardır. Nitekim devletin asker ihtiyacı kendilerine timar vermek vaadiyle halk arasından karşılanmıştır. Böyle bir durum II. Bayezid zamanında Kili ve Akkerman seferleri sırasında görülmektedir. 1484 yılında çıkarılan bir emirde: «*Gâzâdan ve cihaddan sefâlu ve yarar yoldaş olup yoldaşlığı ile timâr almak isteyenlerden âlât-ı harbleriyle gelüp*» bu sefere katılmaları ve bunların türlü şekilde mükâfatlandırılacağı, «*timâra talip olanlara timârdan ve dirlikden himmet ve inâyet*» edileceği ilân olunmuştu(2). Bu hizmeti karşılığı Timarlı sipahinin veya süvarinin reayadan almış olduğu öşür ve resme, «dirlik», sipahinin kendisine de «*Sâhib-i arz*» denilirdi.

Timarlı sipahilerin senelik gelirleri 1.000 ilâ 19.999 akça arasında olurdu. Bundan yukarı timar olmazdı. Timar sahipleri kendilerine tahsis edilen dirliğin geliri karşılığında askerî vazife görürler ve sefere giderlerdi. Yani devlet, reaya denilen halktan her sene alacağı öşrü bizzat kendisi tahsil etmeyerek, onu askerî hizmet mukabili timarlı sipahiye tahsis etmişti. Timarlı sipahi aldığı bu resim ve öşür karşılığında savaş zamanında timarının azlığı veya çokluğuna göre, ya yalnız veya «cebelü» denilen tam techizatlı bir veyahud birkaç silahlı ve zırhlı süvari ile savaşa gitmekteydi. Bu miktar timar topraklarda her üçbin akça için, zeamet ve has topraklarda ise her beşbin akça için bir cebelü götürülmesi şeklindeydi. Timar topraklarda ilk üçbin akça timar sahibi için ayrılır, buna da kılıç tabir olunurdu.

(1) Mustafa Nâîma, **Tarih**, İstanbul 1281, VI, 250 vd.
(2) Ö. Lütfi Barkan, «Timar», **İslâm Ansiklopedisi**, XII/1, 313-314.

Cebelüler genellikle Anadolu gençlerinden teşkil edilmekle beraber, o sipahinin para ile aldığı veya savaşlarda esir etmiş olduğu kimselerden de olurdu. Cebelünün bütün masrafı sahib-i arz'a aitti. Mazeretsiz savaşa gitmeyenlerin toprakları ellerinden alınır, başarı gösterenlere ise zam yapılırdı. Sipahi kendi bölgesinde veya bağlı bulunduğu sancak dahilinde oturmak mecburiyetindeydi.

Timarlı sipahiler her sancakta bir kısım bölüklere ayrılmışlardı. Her bölüğün «subaşı» denilen çeribaşıları ile bayrakdar ve çavuşları vardı. Timarlı sipahilerden her on bölük (bin kişi) bir alaybeyinin kumandası altında bulunurdu. Alaybeyleri ise sipahileriyle beraber kendi sancakbeyilerinin, onlar da eyâlet valisi olan beylerbeyilerinin kumandası altında sefere giderlerdi. Timarlı sipahilerin iyi atları, kılıçları, kargı, kalkan ve oklarıyla başlarında miğfer ve üstlerinde zırhları bulunurdu. Savaş esnasında ordunun sağ ve solunda kanatları teşkil ederek hilâl şeklinde merkezi yandan gelecek saldırılara karşı muhafaza ederlerdi. Savaşta ölen sipahinin çocukları devlet tarafından himaye edilir ve çocuklarından birine dörtbin ikincisine üçbin akçe timar bağlanırdı(1). Evinde ölen sipahinin çocuklarına ise üç ilâ ikibin akçelik timar verilirdi.

Timarlı sipahi sayısı hakkında yapılan araştırmalardan anlaşıldığına göre II. Bâyezid devrinde (1481-1512) sadece 17 sancaklık Anadolu Eyâleti'nde 103'ü zeâmet, 7.500'u sipahi olmak üzere toplam 7.603 timar sahibi bulunmakta idi. Bunların emrinde ise 5.372 cebelü vardı. Dolayısiyle bir savaş esnasında Anadolu Beylerbeyisinin emrinde mevcutları 12.975'e varan bir askerî kuvvet teşkil edilmekteydi(2). Bu sayı XVI. yüzyılın sonlarında kırkbinin üzerine çıkmıştır.

Bu atlı askerler Kanunî Sultan Süleyman'ın son zamanlarına kadar devletin en önde gelen askerî kuvvetini oluştururken, bilhassa XVI. yüzyılın sonlarından itibaren, bu ocağın içine de gerek rüşvetle, gerekse kanuna aykırı olarak yabancıların sokulması bozulmasına sebep olmuştur. Ayrıca, babaları ölen yetimlerin timarlarının başkalarına verilmesi, hile ile berat tevcih ettirilmesi, boş kalan timarların asıl sahipleri olan askerlere verilmeyerek saray cüceleri, soytarı ve dilsizlerine verilmesi de etkili olmuştur. Nitekim bu sebepten, yalnız Rumeli'de mükemmel techiz edilmiş kırkbin atlı çıkaran timarlı sipahiler, ancak sekizbin süvari çıkarır hale gelmiştir.

XVII. asır ortalarından itibaren hizmet bölüklerinin kaldırılması üzerine timarlı sipahiler geri hizmetlerinde kullanılmaya başlanmış-

(1) İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, 569-570. Ankara 1975.
(2) Bkz. Ö. Lütfi Barkan, **Aynı madde**, 289

tır. Bu da ocağın yıkılışında ikinci darbe olmuştur. Timarlı sipahi askerinin azalması neticesinde ise valiler kapılarında besledikleri derme-çatma levend, sarıca, sekban gibi kuvvetlerle bunların yerlerini doldurmaya çalışmışlardır. Bu ise devletin başına büyük gaileler açan celâli denilen eşkıyâlar gurubunun ortaya çıkması ile neticelenmiştir.

2 — Geri Hizmet Kıt'aları

Osmanlı askerî teşkilâtında ilk muntazam askerler olarak teşkil edilen yayalar ve müsellemler XV. yüzyıl ortalarına doğru savaştan çekilerek geri hizmetinde kullanılmışlardır. Yayalar önceleri Anadolu'nun tesbit edilen bazı sancaklarından toplanmakta ve piyade olarak kullanılmaktaydı ki, Rumeli'de bunlar yörük olarak adlandırılmıştır. Yayalar savaş zamanlarında yol açmak, hendek ve siper kazmak, top çekmek, gülle, ağırlık ve zahire nakletmek gibi vazifeler yaparlardı. Barış zamanlarında da ihtiyaca göre kale tamiri, maden ve tersane hizmeti gibi işlerde kullanılırlardı. XVI. yüzyıl sonlarında yörük ocakları 1294 ve müsellem ocakları ise 1019 kadardı. Anadolu'da yaya ve müsellem ocakları bu yüzyılın sonunda kaldırılarak çiftlikleri timar ve zeamet haline getirilmiştir.

Geri hizmet kıt'aları içinde ayrıca Osman Gazi döneminden hemen sonra kurulan ve yol yapımı, kale tamiri, maden işleri v.s. de kullanılan cerahorlar, ordunun ve ileri gelen devlet adamlarının atlarına bakan canbazlar ve Tatarlar da bulunmakta idi. Bunların onda biri sefere giderdi. XVI. yüzyıl sonlarında bu teşkilâtlar da kaldırılmış, çiftlikleri zeamet ve timara verilmiştir(1).

3 — Öncü Kuvvetleri

Öncü kuvveti genellikle süvari olup bunlar, Akıncılar, Deliler, Gönüllüler ve Beşliler ocaklarından teşekkül etmekteydi.

Akıncılar Osmanlı Devleti'nin hafif süvari kuvveti olup, uçlarda bulunurlardı. Türkler'den teşkil edilmiş, bu ocak mükemmel bir teşkilâta sahipti. Bunlar muhtelif bölgelerde bulunup, her birinin bir akıncı kumandanı vardı. Düşman ülkelerine yapılan akın, ancak bu akıncı kumandanının emrinde yapılabilirdi. Akıncı kumandanların en meşhurlarından Arnavutluk ve Dalmaçya taraflarında Evranos Oğulları, Bosna, semendire ve Sırbistan ile daha sonra Macaristan'da Mihal Oğulları, Silistre taraflarında Malkoç Oğulları ve Mora bölgesinde ise Turahan Oğulları bulunmaktaydılar(2).

(1) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı. **Osmanlı Tarihi**, II. 570-572
(2) İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. 573

Akıncıların başlıca vazifeleri ordunun keşif hizmetini görmek, düşman sınırlarındaki araziyi keşfederek yol açmak ve düşmanın gözünü korkutup asıl orduya kolaylık sağlamak, ordunun geçeceği yerlerdeki tarım ürünlerini emniyet altına almak, elde edilen esirlerden düşmanın vaziyetini öğrenmek, nehirlerin geçitlerini tayin ile köprü kurmaktı. Akıncılar bu görevleriyle beşinci kol kuvvetinin vazifesini yerine getirmekte, ayrıca düşman memleketlerine yaptıkları akınlarda düşmanın yiyecek ve içeceğini tahrib ve talan ederek düşmanın moral bakımından çökmesini sağlamaktaydı. Bunlar hafif süvari kuvveti oldukları için düşman memleketlerinin ta içlerine kadar girerler ve etrafa dehşet verirlerdi. Nitekim Fâtih devrinde Venedikle yapılan savaş sırasında, Kripoli akını olarak bilinen akında Venedik şehri önlerinde göründüler.

Akıncıların silahları bir zırhlı göğüslük ile yaka ve mıkrak, kalkan ve atlarının eğerine takılı başı topuzlu bir bozdoğandan müteşekkildi. Yiyecekleri de kendileri gibi hafif olup, çoğu zaman pirinç, kavurma veya koyun pastırması gibi şeylerden ibaretti. Mevcutları ise devirlere göre değişmiş, 1532 Alman seferinde sayıları ellibine ulaşmıştır. Ocak XVI. yüzyılın sonlarında Eflâk beyi Mihal'in isyanında (1595), vezirlazam Sinan Paşa'nın tedbirsiz hareketi sonucu imha edilircesine zayiata uğramış ve bir daha da toparlanamamıştır. Bu sebeple bundan sonra bu ocağın görevi kısmen Akkerman, Dobruca ve Bucak tatarlarıyla Kırım kuvvetleri tarafından yerine getirilmeye çalışılmıştır.

Deliler de Akıncılar gibi hafif süvari tarzında, hemen aynı silahlara sahip bir teşkilâttı. Sınır ve sınıra yakın yerlerde bulunurlardı. Bunlar iri yarı, şecaat ve cesaretleriyle meşhur olup düşmana korkusuzca saldırmaları ve gözlerini budaktan esirgememeleri dolayısiyle deli olarak adlandırılmışlardı. Genellikle sancakbeyi ve beylerbeyi emrinde olup, çoğu Türkler'den teşekkül etmişti. Ayrıca müslüman Boşnak, Hırvat ve Sırplar'dan da alınırdı. Delilerin başlarında benekli sırtlan derisinden yapılmış ve üzerine kartal kanatları takılmış bir başlık ile kurt veya ayı derisinden yapılmış tüyleri dışarda olan şalvarları vardı. XVI. yüzyılda teşkil edilmiş olan ocağın mevcudu hakkında kesin bir kayıt olmamakla birlikte, Bosna sancakbeyi Gazi Husrev Bey'in kumandasında onbin kadar Deli kuvveti bulunmakta idi.

Serhad-kulu süvarilerinden olan Gönüllüler teşkilâtı ise XV. asırda kurulmuş olup sınır şehir ve kasabalarını muhafaza etmekle vazifeliydiler. Sağ ve sol gönüllüleri olarak iki kısma ayrılan gönüllüler, hudud ahalisinden teşkil edilmişti.

Yine serhad-kulu süvarilerinden olan Beşliler, her beş haneden bir kişi alındığı için bu adı almış olup yerli ahaliden meydana getirilmiş

hafif süvari kuvvetlerindendi. Sınırdaki palangaları ve kaleleri korumakla vazifeli olan Beşliler, gerektiğinde akında da bulunurlardı.

4 — Kale Kuvvetleri

Serhad-kulu atlı sınıfından olan Fârisanlar ile yerli olarak topçu, cebeci, lâğımcı ve martalos gibi kuvvetler olup, bunlardan başka yerli kulu yaya sınıfından olan azablar da sınırdaki kalelerde muhafızlık etmekteydiler. Azablar XVI. yüzyıla kadar yeniçerilerin önünde bulunup ilk hücumu karşılamaktaydılar. Bundan sonra kale azabları da teşkil edilerek kale muhafazasında kullanılmıştır. Azab bekâr manâsında olup, özellikle Anadolu'dan güçlü kuvvetli gençlerden teşkil edilirdi. İlk zamanlar mevcutları onbeşbin civarında olup, daha sonra sayıları arttırılmıştır. Ayrıca azabların donanma hizmetinde olanları da vardı ki, kalyon devrine kadar Osmanlı donanmasının esasını teşkil etmiştir(1).

Yine kale kuvvetlerinden olan Fârisânlar atlı sınıftandı. Bunlar önemlerine göre Fârisân-ı evvel, Fârisân-ı sânî ve Fârisân-ı salis olarak üç ortaya ayrılmıştı. Bunlar birinci ve ikinci ağa ismi verilen iki ağaya tabi idiler. Bu ağalar sancak merkezinde otururlar, fârisânlar da sancaktaki kalelerde hizmet ederlerdi.

IV — Osmanlı Donanması

Osmanlı Beyliği gelişip denizden kıyı sahibi olduğu zaman, komşu Türk beyliklerinden Karesi Beyliği gemilerinden faydalanmıştır. Nitekim Rumeli'ye bu beyliğin gemileriyle geçmiştir. Bununla birlikte Osmanlılar'ın ilk zamanlarda küçük de olsa Karamürsel, Edincik ve İzmit'te tersane kurdukları tesbit edilmektedir. Gelibolu'nun alınmasından sonra ise (1390) burada bir tersane kurarak denizcilik yolunda ilk adım atılmıştır(2). Ayrıca denizde kıyısı olup donanması bulunan ve Osmanlı idaresine alınan Türk Beyliklerinin, meselâ Saruhan, Aydın, Menteşe beyliklerinin tersanelerinden istifade edilmiş, böylece ilk devirlerden itibaren, ileride kurulacak büyük imparatorluğun donanmasının temelleri atılmıştır. Bunun yanısıra, önceki tarihlerde Türkler'in Ege sahillerine yerleşmeleri, Türkler arasında da korsanlığın yayılmasına ve Latinler gibi Akdeniz'de korsanlık yapmalarına zemin hazır-

(1) İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II, 574-576

(2) Osmanlılar'da ilk muntazam tersane olarak bilinen Gelibolu Tersanesi'nin kaynaklarda Yıldırım Bayezid zamanında Saruca Paşa'nın nezaretinde yaptırıldığı yer almaktadır (Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, 394, Ankara 1984).

lamıştır(1). Daha sonraları ise bu Türk korsanları Osmanlı donanması hizmetine alınmışlardır. Özellikle Yıldırım Bayezid zamanında Osmanlı donanması büyük bir gelişme göstermiş ve Sakız, Eğriboz adalarıyla Yunanistan'ın doğusuna akın düzenlenmiştir. Bu sebeple Venedikliler Ceneviz gemileriyle de birleşerek Çanakkale Boğazı'ndan içeriye girmiş, fakat Saruca Paşa kumandasındaki onsekiz parça Osmanlı donanmasına mağlup olmuştur. Buna karşılık Rodos şövalyeleri ve yeni gemilerle takviye edilen Venedikliler, Osmanlı donanmasını mağlup ettikleri gibi onları yakmışlardı(2).

Osmanlı donanmasının ikinci ciddi çatışması Çelebi Mehmed zamanında meydana gelerek Çalı Bey kumandasında Ege'de Naksos dükasına ait adaların vurulmasından sonra meydana geldi. Bu hadise üzerine Venediklilerle 1415'de meydana gelen savaşta Çalı Bey şehid olmuş, donanma da yokolurcasına mağlup olmuştu(3). Bu mağlubiyetler Osmanlı denizciliğinin gelişmesini yavaşlatmışsa da, devletin gelişmesinde donanmaya olan ihtiyacı göstermiş ve bu hususdaki çalışmaları hızlandırmıştır. Nitekim donanma, II. Murad zamanında Karadeniz'de Trabzon-Rum İmparatorluğu'nu tehdit edecek bir duruma ulaşmıştır. Aynı donanma Fâtih zamanında İstanbul'un fethi sırasında Baltaoğlu Süleyman Bey kumandasında önemli roller oynamış, ancak, henüz Venedik donanmasiyle boy ölçüşecek bir noktaya varamamıştır. Bu sebeple İstanbul'un fethini müteakip donanmanın daha da gelişmesi için çalışmalar yapıldığı ve hattâ Fatih'in Trabzon seferi sırasında Osmanlı ordusuna denizden büyük destek sağladığı görülmektedir.

Fâtih İstanbul'un fethinden sonra Çanakkale Boğazı'nı tahkim ettirip, Ege'deki bazı stratejik adaları zabtederek sahilleri ve tersaneleri emniyet altına almış, bu sayede donanma da gelişme imkânı bulmuştur. Bu sebeple donanma Rodos muhasarasında daha faal rol oynamıştır. Özellikle II. Bayezid devrinde Akdeniz'de korsanlık yapan Kemal Reis'in Osmanlı Devleti hizmetine girmesinden sonra donanmaya yeni bir canlılık gelmiş ve Türk gemileri İspanya sahillerinde görünmüştür. Hattâ II. Bâyezid döneminde donanma Memlûk savaşlarında önemli hizmetler vermiştir. Bu devirde Kemal, Burak ve Kara Hasan Reisler gibi meşhur Türk denizcilerinin komutasındaki Osmanlı donanmasının İnebahtı civarında Fransızlar'ın desteklediği Vene-

(1) Bkz. H. A. Gibbons, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, trc. Ragıb Hulusi, 66, İstanbul 1928.
(2) Bkz. Gibbons, Aynı eser, 212
(3) Bkz. J. von Hammer, **Devlet-i Osmaniyye Tarihi**, II, 108, 125. Atâ Bey trc., İstanbul 1330.

dik donanmasiyle yaptığı deniz savaşında başa baş mücadele vermesi, artık Osmanlı donanmasının Akdeniz'de önemli bir güce eriştiğini göstermiştir.

Yavuz Sultan Selim ise özellikle Mısır seferi sırasında yakın desteğini gördüğü donanmanın önemini daha iyi anlayarak, daha İstanbul'a dönmeden donanmanın geliştirilmesi için yeni tersaneler kurulmasını emretmiştir. Nitekim onun zamanında Gemlik tersanesinden başka Haliç'te de bir tersane kurulmuş ve gemiler yapılmıştır. Ancak Yavuz'un ölümü, bu büyük Türk padişahının denizlerde Osmanlı Devleti'nin ulaşmasını istediği yere gelmesini önledi. Buna karşılık özellikle Barbaros'un Osmanlı hizmetine girmesiyle de Türk denizciliği en yüksek noktasına ulaştı. Barbaros tersaneleri ıslah edip genişlettiği gibi, korsanlıktan kazandığı tecrübelere de dayanarak, o sırada Avrupa'nın en büyük amirali Andrea Dorya'yı emrinde bulunan Haçlı donanmasına rağmen Preveze'de mağlup ederek (1538) Akdeniz'de kesin Türk üstünlüğünü sağladı. Bu sebepledir ki kendisine Tulon limanı üst olarak verilen Türk donanması Şarlken'e karşı Fransa'yı destekleyerek karada olduğu gibi denizde de Avrupa devletleri üzerinde siyâsi bir üstünlük sağladı. Öte yandan Coğrafi Keşifler neticesinde Ümit Burnu'nu bularak Doğu ticâretine hakim olmaya çalışan Portekiz'e karşı da Hint denizlerinde mücadele verildi(1).

Osmanlı donanması Gelibolu ve Haliç'ten başka Karadeniz, Marmara ve Akdeniz gemi tezgâhlarında da yapılmaktaydı. Karadeniz'de Sinop, Çayağzı, Kefken Adası, Varna, Burgaz, Ahyolu ve Rusçuk. Marmara'da İzmit, Gemlik, Edincik, Karabiga ve Akdeniz ile Ege Denizi'nde Edremit, Ayasuluk (=Selçuk), Milâs, Bodrum, Antalya, Alâiye (=Alanya) ve Rodos adası tersanelerin bulunduğu yerlerdi. Gemi levâzımı olan halat, yelken, zift, kürek, tel ve gemi demiri gibi ihtiyaçlar da, ocaklık şeklinde kurulan teşkilâtlar vasıtasiyle temin edilmekteydi. Bu sebeple Kıbrıs'ın fethinden hemen sonra uğranılan İnebahtı felâketine (1571) rağmen, devlet altı ay gibi kısa bir süre içinde 250 parça donanmayı denize indirebilmişti. Bununla beraber donanmanın esasını teşkil eden leventlerin büyük zaylata uğraması ve tecrübeli denizcilerin ortadan kalkması, Osmanlı denizciliği için daha sonraki felâketlerin başlangıcı oldu. Nitekim donanma dünyadaki diğer hususlardaki gelişmelere de ayak uyduramayarak gittikçe geriledi ve XVII. asrın başlarından itibaren eski ehemmiyet ve gücünü kaybetti. Bu bakımdan Venediklilerle yapılan Girit savaşları sırasında Çanakkale Boğazı dışına çıkamayacak dereceye düşerek, bundan sonraki dönemlerde ise sadece kıyıları müdafaa etme durumuna düştü.

(1) Osmanlı denizciliği ve deniz seferleri için bkz. Kâtip Çelebi, **Tuhfetü'l-kibâr fi Esfâri'l-bihâr**, İstanbul 1329.

Osmanlılar'ın kuruluştan itibaren XVI. yüzyıl sonlarına kadar kullandıkları gemilerin esasını çekdiri sınıfından gemiler teşkil etmekteydi. Kürekle hareket eden gemiler umumiyetle çekdiri sınıfındandı. Bunlar içinde en önemlileri kadırga, fırkate, karamürsel, kütük, kalite, mavna ve baştarde idi. Bunlardan baştarde kaptanın bindiği otuzaltı oturaklı (kürekli) en büyük savaş gemisiydi ki, her oturağında beş ilâ yedi kürekçi bulunurdu. Gemi mevcudu kürekçi, savaşçı, topçu v.s. ile birlikte sekizyüz kadardı(1). Kadırgalar kırkiki metre boyunda yirmidört oturaklı idi. Her oturağında dört kürekçisi vardı. Yüz kadar savaşçısı ile birlikte gemide üçyüzotuz kişi yer alırdı. Onüç ilâ ondört topa sahipti. Mavna türü gemiler ise kadırgadan büyük olup her küreğini yedişer kişi çekerdi. Yüzelli savaşçısı ile yirmidört topu bulunurdu.

C) *OSMANLI MALİYESİ*

Osmanlı Devleti daha beylik döneminden itibaren sistemli bir mâlî teşkilâta sahip olmuştur. Bu, Fâtih'in daha kanunnâmesinin hemen başında yer alan «*Bu kanunnâme atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur*» dediği kanunnâmesinde yer alan «*Ve yılda bir kerre rikâb-ı Hümâyunuma defterdarlarım îrâd ve masrafım okuyalar*»(2) ve «*Ve hazineme dâhil ve hâriç olan akçe defterdarlarım emriyle dâhil-hâriç olsun*»(3) hükümlerinden anlaşılmaktadır. Nitekim kaynaklarda Osmanlı Devleti'nde ilk maliye teşkilâtının I. Murad zamanında Çandarlı Kara Halil ile Karamanlı Kara Rüstem tarafından yapıldığı belirtilmektedir(4). Sınırların genişlemesi üzerine devletin gelir ve giderlerinde ve bunların çeşitlerinde artış görülmektedir(5).

Osmanlı Devleti'nde vergiler, şer'î ve örfî olarak iki kısım altında toplanmıştır. Zekât, öşür, haraç ve cizye ile bunların kısımları olarak seksene yakın vergi şer'i vergiler içerisinde yer almaktaydı(6). Tekâlif-i Örfiyye ise olağanüstü zamanlarda toplanan bir vergi olarak görülmektedir. Bu vergi içerisine cürm ü cinâyet resmi, bâd-ı hevâ türünden vergiler v.s. girmekteydi ki, devletin savaş sırasında mâlî zorluklar içerisinde bulunduğu zaman tahsil ettiği avarız vergisi de bunların en önemlilerindendi.

(1) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, 455-464**
(2) Bkz. A. Özcan, **Aynı eser, 41**
(3) Bkz. A. Özcan, **Aynı eser, 46**
(4) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, 319, dipnot 1.**
(5) Hammer, **Osmanlılar'daki defter usûlünün Karamanoğulları'nkine benzediğini ifade etmektedir (Devlet-i Osmaniyye Tarihi, III, 226, 307).**
(6) **Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavâidi, I, 47, İstanbul 1328.**

Cizye fert başına alınan şahsî bir mükelleftiyettir. İslâm hukukunda zimmet üzerine konulan himâye ve güvenlik vergisinin adıdır. Aynı hukuka göre müşriklerin (Allah'a eş koşanlar) öldürülmeleri câizdi. Ancak kitab ehli olanlar cizye vermek suretiyle gerek şahıslarını, gerekse mallarını himaye edebilirdi. Bunlar arasında reşid olan, bedenen ve zihnen sağlam olan erkeklerden vergi alınırdı. İlk İslâm fütuhatı zamanında cizye, feth edilen memleket üzerinden alınan vergi mânâsına gelmekteydi. Müslümanlar fethettikleri yerde idarî sistemi değiştirmeyip olduğu gibi bırakıp, o devletin vergi gelirlerini de, onların cizyeleri sayıyordu. Bu bakımdan yine ilk zamanlarda cizye ile haraç birlikte görülmüş, sonraları ise, haraç mülk vergisi, cizye de şahsî vergi olarak birbirinden ayrılmıştır.

İslâm hukukunda cizye cihad ile ilgilidir. Cihad, bir araya getirilen maddî ve manevî bütün kuvvetlerin yüksek bir gayeye ulaşmak için iyi niyet ile Allah yolunda kullanılması olarak telâkki edilmiştir. Kelimenin kökü arapçada meşakkat, zahmet, takat mânâsına gelen cehd'dir. İslâm hukukçularınca Cihad üç devrede ele alınmıştır.

a) Birinci devre

Yüksek bir gayeye ulaşmak için bizzat Peygamber tarafından ve sahabe denilen Onun etrafındaki arkadaşlarının yardımiyle yapılan manevî cihad ki, buna *Cihad-ı Kebir* adı verilmiştir.

b) İkinci devre

Manevî cihad ile varılan yüksek gayenin savunulması için ilk ümmet devrinde yapılan savaşların ifadesi olan *Cihad-ı Sağir* (Küçük cihad)'dir. Bu da bir takım adab ve şartlar dahilinde yürütülmüştür.

c) Üçüncü devre

Peygamberin ölümünden sonra olan cihaddır. Bu devirdeki cihad ilk zamanlardaki hamlenin hızı ile ve İslâm'ın ilk asırlarında her iki cephesi itibariyle çok yüksek bir tekâmüle ermiştir. Birinci cephesi, büyük manevî cihad adı altında Kur'an'ın emirlerine göre yavaş yavaş iftâ'(fetvâ verme), ictihâd (büyük din âlimlerinin Kur'an ve hadislere göre verdiği hüküm), fıkıh ve nihayet ilim ünvanları altında ayrı birer şube meydana getirmiştir. İkinci yönü savaş biçiminde gelişmiş ve cihad adı altında bütün müslümanların katılabileceği ve bir ordu halinde birleşebileceği sosyal bir ibadet halini almıştır. Gerek İslâm fütûhatında, gerek bu dini kabul etmiş müslüman Türk fütuhatı sonunda, sınırlar genişleyince çeşitli merkezler daimî ordugâhlar

kurulmuş ve böylece cihad kelimesi sadece savaş mânâsına kullanılmaya başlamıştır.

İslâm âlimlerine göre cihad ve neticeleri dolayısıyle meydana gelen hükümler beş kısımda ele alınmıştır:

1 — Müslümanlara göre cihad, bedenî ve malî olmak üzere sosyal bir ibadet sayılmıştır. Saldırgan kâfirlere ve mürtedlere karşı yapılır. Müslümanların müslümanlara silâh çekmesi en ağır günahlardan sayılmıştır.

Cihad ilân ve idaresi ümmeti temsil eden reislerin istişâre yoluyla verecekleri karara bağlıdır. Meşrû olarak ilân olunan cihad bütün müslümanlar üzerine farz-ı kifâye'dir. Bu dinî vazife tamamen ihmal edilirse bütün herkes günâhkâr addolunur.

Fakihlere göre cihaddaki iyilik, düşmanın kötülüğünü defederek müslümanlığa yükselme vesilesi olmasından ileri gelmektedir. Bu münâsebetle farz-ı kifâye olarak telâkki edilen cihadın bazı müslümanlar tarafından yerine getirilmesi yeterlidir. Ancak düşman tehlikesi bir istilâ şeklinde görülürse, o zaman cihad istisnasız olarak, erkek veya kadın bütün müslümanlar için ayrı ayrı farz-ı ayn olur. Hattâ aceza denilen zayıflar ve kudretsizler de kendi imkânları nisbetinde müdafaaya iştirak etmek mecburiyetindedir.

Haçlılara karşı mücadelelerde Selçuklu ve Osmanlılar'ın yaptıkları savaşların hemen hepsinde, dinî ve hattâ millî bir savunma hedeflenmekle beraber, bir cihad hali görülür. Yine Osmanlı İmparatorluğu'nun son sultanlarından olan Mehmed Reşad, o devrin iktidarı tarafından iştirakine karar verilen I. Dünya Savaşı'nda bütün müslümanların katılmasını temin için 30 Ekim 1914'de cihad-ı ekber beyannamesi neşretmiştir. Ancak bu çağrıya Osmanlı Devleti'ne çok uzak olan müslüman topluluklar katılmadığı gibi, araplar da, batılı devletlerin söz ve vaatlerine aldanarak beyannâmeye ehemmiyet vermemişlerdi.

2 — Savaş meydanına yaklaşıldığı veya aleyhine savaş açılan bir düşman memleketi muhâsara edildiği zaman, önce düşman tevhîde (Allah'ın birliği) davet edilir, kabul edilmezse itaat ve cizye teklif olunurdu. Bu şartlar yerine getirilmeden savaş yapılmazdı. Şartlar yerine getirildikten sonra ise hücuma başlanır, yakıp-yıkmak dahil, mücadeleyi kazanmak için her yola başvurulabilirdi.

Cihad farz-ı ayn olmadığı zaman, kadınların savaşa iştiraki, ancak kocalarının izniyle olurdu. Ayrıca düşman tarafındaki kadın, çocuk, ihtiyar, sakat v.s. gibi savaşa iktidarı olmayanlara dokunulmazdı.

3 — İrtidâd (dinden dönme), aradaki ahdin bozulması demek olup, tekrar dine dön çağrısı yapılır (ihtidâ), kabul edilmezse, eğer kişi ise öldürülür, bir topluluk ise cihâd ilân edilerek nizama sokulurdu.

4 — Zimmîlerin verecekleri cizye mikdarı, dinî vaziyetleri, müslümanlar ile ticaretleri, seyahatleri v.s. gibi hükümler ve prensiplerdir.

5 — Aman dilemek (istimân), anlaşmalar, bunların sebep ve şartları bu şartların ne gibi durumlarda bozulabileceği, esirlerin değiştirilmesi, ahidnamelerin nasıl yazılacağı, tazminât meselesi ve darulharbde ele geçen mallar (ganimetler) de beşinci kısmı meydana getirmiştir.

GANÂİM

Ganâim mücahid veya diğer bir deyimle, savaşçıların savaş esnasında düşmanların elinden aldıkları mallara verilen isimdir. Bunlar emlâk, arazi, esir, hayvan, silah, para, yiyecek gibi taşınır-taşınmaz şeylerdir.

Şer'i hukuk hükümlerine göre ganâim hazine mallarındandır. Çalmak suretiyle ele geçirilen mal ganimetten sayılmaz. Mutlaka bir galibiyet neticesinde alınan mala dayandığından, miktarı ne olursa olsun beşte biri (humsu) yetimlerin, ihtiyarların ve miskinlerin iâşesi için ve ayrıca cami ve mescidlerin imarına sarfedilmek için ayrılırdı. Beşte dördü ise savaşa katılan gazilere taksim olunurdu.

Batı dünyasında ortaçağ boyunca savaşta elde edilen mallar ganimet olarak sayılmış, fakat yeniçağdan zamanımıza doğru geldikçe değişikliğe uğrayarak, bir yağma (=gâret) telakki edilip, makbul sayılmayarak kaldırılmıştır. Ancak bunun yerine müsâdere (=zabt etme, el koyma) usûlü benimsenmiştir. Fakat bu da zamanla kötüye kullanılan bir şekil olduğundan terkedilerek tazminat kabul edilmiştir. Tazminin lügat mânâsı ödemek, kefil olmak demek olup, kelime anlamı daha da genişletilmiş, savaşın devamı esnasında, gerek bütün millet ve devletin, gerekse ferd ve tüccarların uğradıkları zararların telâfisi düşüncesiyle mağlubun galibe vermekle mecbur tutulduğu bir meblağ anlamına getirilmiştir.

Devlet, gerek ganimetten ve gerekse çeşitli vergilerden gelen gelirleri hazinede toplamakta ve buradan sarfetmekteydi. Osmanlılar'da hazine, mirî veya dış hazine, iç hazine ve enderun hazinesi olmak üzere üç kısımdı. Bunlardan dış hazine devletin asıl hazinesi olup umûmî gelir burada toplanırdı. Diğer iki hazine padişaha aitti. Padişah sefere giderken para ve mâliye defterlerini ihtiva eden ordu hazinesi ismi

verilen hazine de beraber götürülürdü. Padişah seferdeyken başdefterdar da beraberinde bulunurdu.

Hazine iktisad dilinde bütçe ile ilgili olup, gelirlerin toplanması ve tanzim edilmesi ile alâkalı bir müessesedir. İslâm hukukunda ise Beytülmal veya Beytü'l-mâli'l-müslimin'dir. Bütçe ve hazinenin kuruluş gayesi, kamu hizmetlerine ait işleri başarmak ve amme vazifelerini görmektir. Hazine ile ilgili devlet hizmetleri kanunnâmelerde ele alınmıştır. Bu kanunnâmelerin büyük kısmı devlet ile reâyâ münasebetlerini, reâyânın mükelleflyetini, dolayısiyle devlet tarafından kendisine empoze edilen vergi ve resimleri açıklamaktadır(1). Osmanlı Devleti'nde bu işleri düzenleyen müesseseye Defterdarlık adı verilmekteydi.

a) Defterdarlık (Bâb-ı Defteri)

Osmanlı Devleti'nde defterdarlık tabirinin hangi devirden itibaren kullanıldığı bilinmemektedir. Bununla beraber I. Murad döneminden itibaren bütçe tanzimine başlandığına ve hazine kavramının yine bu dönemde teşekkül ettiğine göre defterdar ve defterdarlığın da bu sıralarda kullanıldığı tahmin edilebilir(2). Ancak açık olarak defterdar tabirine II. Murad zamanında rastlanmaktadır(3). Fatih kanunnâmesi'nde ise defterdar padişahın malının mutlak vekili olarak ifade edilmektedir(4). Ayrıca bu kanunnâmede başdefterdar ve defterdar tabiri geçmesi, devletin genişlemesiyle bağlantılı olarak sayılarının arttırıldığı ve iş bölümüne gidildiğini göstermektedir. Başdefterdarlığa

(1) Osmanlı Kanunları için bkz. Ö. Lütfi Barkan, **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve mâli esasları. Kanunlar**, I, İstanbul 1943. Burada Osmanlı Devleti'nde sancaklara ait kanunlar yer almakta olup, devlet reâya ilişkileri ve mükelleflyetleri ele alınmaktadır.

(2) Bu konuda İ. H. Uzunçarşılı İ. Ü. Ktp. Rıza Paşa kitapları, nr. 2438'-de bulunan **Tevârih-i Âl-i Osman**'dan naklen verdiğine göre «... evvel zamanda pâdişahlar tamâkâr değillerdi; ellerine gireni yiğide verirler, giru hazine dirmezlerdi. Hemankim Hayreddin Paşa kapıya geldi, pâdişah tamâkâr oldu. Pâdişah olana hazine gerekdir dediler... Cendereli Kara Halil ve Karamani Türk Rüstem Osmanlılar yanına geldiler. Türlü türlü hile ile âlemi doldurdular. Andan evvel defter hisâbı bilmezlerdi; defter hisâbını anlar telif etdiler, akçe yapıp hazine etmek anlardan kaldı...» kaydıyla hazinenin ve defter tanziminin bu devirde başladığını göstermektedir (**Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, 319).

(3) Ulemâdan Faziullah'a Saruhan'da mülk olarak verilen bazı yerlere ait temliknâmede şahitler arasında Murad b. Yahya Bey el-ma'rûf bi-defterdar imzası yer almaktadır (İ. H. Uzunçarşılı, **Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, 325).

(4) A. Özcan, Aynı eser, 36

XV. yüzyılın son yarısında mal defterdarları, defter emîni, şehremîni ve üçyüz akçe alan kadılar tayin olunmuştur. Kanunnâmeye göre reîsülküttab da defterdar olabilmekteydi. Başdefterdarın derecesi ise Rumeli Beylerbeyi derecesindeydi(1).

Defterdarlığa ait kayıtlar, defterler, senetler, gelir ve gider cetvelleri maliye hazinesinde saklanmaktaydı. Maliye hazinesi önceleri Divân-ı hümâyun'un yanında iken daha sonra Bâb-ı hümâyunun sağ tarafına nakledilmiştir. Eyâletlerden gelen hesaplar da sıra ile ve ayrı ayrı dolaplara konarak burada muhafaza edilirdi. Fâtih Kanunnâmesi'nde Defterhâne'nin idaresinin defterdarlara verildiği beyan edilmektedir(2). Hazineye para gireceği zaman da bunların kalp olup olmadıkları «vezzan» denilen memurlar tarafından kontrol edilirdi.

Defterdar kanunnâmede belirtildiğine göre Divân-ı hümâyun'da vezirlazamın sofrasında yemek yemek, hazine ile alâkalı işler için hüküm yazmak, hizmet eden kimselere çavuşluk, sipahilik, kâtiplik ve hattâ sancak ve zeâmet arzetmek, hükümdara sormadan iki akçaya kadar zam yapabilmek, sefer esnasında hükümdara yanaşıp konuşabilmek gibi imtiyazlara sahip idi(3). Aynı kanunnâmede defterdara has verilecek olursa 600.000 akçalık ve hazineden maaş verilecekse 150.000'den 240.000'e kadar verilmesi hükmü yer almaktadır. Ayrıca defterdarlar, mâliyece iltizam veya emânet suretiyle ihale edilen haslar kaç yük ise, her yük başına imza hakkı olarak bin akça, hazineye para tesliminde ise bin akçada yirmi akça «kesr-i munzam» ismiyle aldat alırlardı(4). Padişaha her nereden pişkeş gelse, vezirlerle beraber defterdarlar da hisse aldıkları gibi, haraç ve âdet-i ağnamdan da pay alırlardı. Bayram tebriklerinde padişah vezirlerde olduğu gibi defterdarlara da ayağa kalkardı.

İlk zamanlarda bir defterdar varken, memleketin genişlemesi üzerine sayıları artmıştır. Rumeli'de havass-ı hümâyûna ait olan malî işlere bakan kimseye Rumeli Defterdarı (=Şıkk-i evvel defterdarı) veya Başdefterdar denilmiştir. Nitekim *Fâtih Kanunnâmesi*'nde başdefterdar ve defterdarlar tabiri geçmektedir(5). Başdefterdardan sonra Anadolu malî işlerini görmek üzere Anadolu defterdarlığı ihdas edilmiştir. Bu şekil Kanunî zamanında da aynen korunmuştur. Ancak

(1) A. Özcan, Aynı eser, 36-37

(2) «... Hazinem ve defterhânem mühürlenmek ve açılmak lâzım gelse, defterdarlarım huzurunda açılsın ve kapansın» (A. Özcan, Aynı eser, 46).

(3) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 40, 41

(4) A. Özcan, Aynı eser, 47, 48

(5) A. Özcan, Aynı eser, 36

Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu ile Suriye'yi alması üzerine oraların malî işlerine bakmak için bir defterdarlık daha kuruldu. Bu defterdar Haleb'de otururdu. XVI. yüzyıl ortalarında da Rumeli ve Anadolu defterdarlıklarına ait yalılar (=kıyılar) ayrılarak İstanbul mukataaları ile birlikte şıkk-ı sânî ünvanı ile bir defterdarlık daha teşkil edildi. Bu suretle merkezde derece sırasiyle başdefterdar, Anadolu defterdarı ve şıkk-ı sânî defterdarı isimleriyle işlerinde müstakil üç defterdarlık vücuda getirilmiştir. Yine XVI. asrın sonlarında III. Mehmed zamanında Tuna sahillerindeki haslar için senelik 120.000 akçe maaşlı şıkk-i sâlis ismi verilen dördüncü bir defterdarlık daha kurulmuş ise de çabucak kaldırılmıştır.

Yavuz Sultan Selim zamanında kurulup merkezi Halep olan Arap ve Acem defterdarlıkları XVI. yüzyıl sonlarında beş bölüme ayrılmış (Diyarbekir, Şam, Erzurum, Trablusşam ve Halep) 1584'de de Anadolu defterdarlığından Sivas ve Karaman eyaletleri ayrılarak ayrı birer defterdarlık haline teşkilâtlandırılmıştır. İşte bu şekilde ayrılıp yeni teşkilâtlanan defterdarlıklara «Kenar defterdarlıklar» veya timar defterdarlıklarından ayırmak için «Hazine defterdarlıkları» adı verilmiştir.

Defterdarlar mâlî işlerdeki şikâyetler için Defterdar-kapısı'nda divan kurarlar ve lüzumu halinde tuğralı ahkâm verirlerdi. Bunun dışında defterdarlar divan günleri divana katılır, salı günleri malî konularda padişaha izahatta bulunurlardı.

XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Rumeli defterdarına şıkk-ı evvel, Anadolu defterdarına şıkk-ı sânî ve üçüncü defterdara da şıkk-ı sâlis ismi verilmiştir. III. Selim zamanında Nizâm-ı cedîd'in kurulmasından sonra bu teşkilâta ayrılan vergileri toplamak ve sarfetmek üzere şıkk-ı râbi' ismiyle dördüncü bir defterdarlık daha teşkil edilmiş, ancak Nizâm-ı cedîd'in kaldırılması ile birlikte o da kaldırılmıştır.

Başdefterdarın icraat ve tahsilâtta maiyyetinde beş memuru bulunmaktaydı. Bunlardan ilki «*Baş-Bâkikulu*» denilen devlet gelirlerinin birinci tahsil memuru idi. Defterdarlıkta bunun bir dairesi olup Bakikulu ismiyle altmış kadar mübaşiri vardı. Bunlar hazineye borcu olup da vermeyenleri takip eder, hapis veya tehdid yoluyla tahsilât yaparlardı. Bundan dolayı maliyeye borcu olanlar baş-bâkikulu hapishanesinde tutulurlardı. Borçlular Bakaya defterlerine kaydedilirlerdi.

Maliyenin ikinci icra memuru *Cizye Baş-Bâkikulu* idi. Bu da cizye borcu olanları takip ve iltizama verilen cizyelerin mültezimlerinden borcunu yatırmamış olanlarını da tesbit ederdi. Defterdarın üçüncü

memurû tahsilât ve te'diyâta nezaret eden *Veznedar-başı*'dır. Bunun emrinde dört veznedar bulunmaktaydı. Vazifeleri paranın ayarını muayene etmek altın ve gümüşleri tartmaktı.

Başdefterdarın maiyyetindeki memurlardan dördüncüsü *sergi nâzırı* beşincisi ise *sergi halifesi* olup her ikisi de hazine muamelelerinin defterini tutardı.

b) Osmanlı Bütçeleri

Osmanlı Devleti'nde malî teşkilâtın I. Murad zamanında yapılmaya başlanması, bu tarihlerden itibaren bütçe tanzim edildiği fikrini akla getirmektedir. Bununla beraber bugünkü mânâda bir devlet bütçesinin mevcut olduğu da söylenemez. Bununla beraber Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Masraf defterleri ile gelirlere ait kayıtlardan Osmanlı maliyesiyle ilgili oldukça bilgi edinilmektedir. Nitekim bunlardan 933-934 hicri yılında ait (miladî 1526-1527) bütçe ile 954-955 hicri (milâdî 1547-1548) yılına ait bütçe Ö. Lütfi Barkan tarafından yayınlanmıştır(1).

Osmanlılar'ın Kanunî'ye kadar olan dönemlerinde bütçe gelir ve gider yönünden oldukça istikrarlı bir durumda idi(2). Her ne kadar I. Selim'in cülûsunda ihtiyaç olan para tüccardan borç olarak alınmışsa da, daha sonra devletin gelirleri düzene girmiştir. Nitekim Hammer, Selim'in İstanbul'a en az bin deve yükü altın ve gümüşten meydana gelen bir ganimetle döndüğünü ifade etmektedir(3). Kanunî zamanında ise hazinenin geliri ile gideri arasında fazla fark bulunmamakla beraber gider biraz fazlalık göstermekte idi. Nitekim 1564 yılında nakit olarak hazinenin geliri 1830 yük(4), yani 183.000.000 akçe, giderleri ise 1896 yük, yani 189.600.000 akçe idi. Bütçe açığı da 6.600.000 akçe dolaylarında bulunuyordu. Buna karşılık 1592'de gelir 2934 yük, gider ise 3600 yüke, 1597'de gelir 3000 yüke, gider de 9000 yüke ulaşmış, böylece bütçe açığı büyük boyutlara ulaşmıştır(5).

(1) Bkz. **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XV/1-4, s. 1-51; XIX/1-4 (İstanbul 1960), s. 219-276. Ö. Lütfi Barkan, ayrıca 974-975 hicri (miladî, 1567-1568) ile 1079-1080 hicri (miladî, 1669-1670) yıllarına ait bütçeyi de yayınlamıştır (Bkz. **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XIX/1-4 (İstanbul 1960), s. 277-332; XVII/1-4 (İstanbul 1961), s. 1-79).

(2) Meselâ Cantacucino II. Mehmed devrinde devletin gelirlerini beşbuçuk milyon düka olarak kaydetmiştir (Bkz. Ziya Karamürsel, Osmanlı Malî Târihi Hakkında Tetkikler, 3, Ankara 1940).

(3) Bkz. Z. Karamürsel, Aynı eser, 22

(4) Bir yük 100.000 akçe demektir.

(5) Bkz. Kâtip Çelebi, Düstûru'l-amel, 131, İstanbul 1280.

1652 yılında Veziriazamlığa getirilen Tarhuncu Ahmet Paşa'nın bir takım mali ıslahatta bulunması, Osmanlı hazinesinin oldukça rahatlamasına yol açmıştır. Bununla beraber onun zamanında bile bütçe 1543 yük açıkla kapanmıştır(1). Aynı şekilde Köprülü Mehmed Paşa zamanında da bütçede iyileşme görülmüş, 1660 yılında gelir 5812 yük, gider de 5936 yükle bağlanmıştır.

Bütçenin bu derecede açık vermesinin sebebi, uzun ve sık yapılan savaşlar ve bu savaşlar dolayısiyle halkın yerlerini terkederek ziraat sahalarını boş bırakmaları, eldeki bazı toprakların yavaş yavaş elden çıkması gibi sebeplerdir.

Osmanlı Devleti'nde gelirler Süleyman Sudi'nin *Defter-i Muktesid* adlı eserinde belirtildiği üzere 6 kısımda mütalaa edilmektedir. Buna göre:

1 — Tekâlîf-i bilâ vâsıta: Yâni vasıtasız vergiler ki, bunlar arasında arazi, emlâk v.s. vergiler yer almaktadır.

2 — Vasıtalı vergiler: Bunlar resim adı altında anılmıştır. Bu tür vergiler içinde hayvanlardan alınan vergiler, ziraatle ilgili resimler(öşür), gümrük ve damga resimleri v.s. bulunmaktadır.

3 — İnhisarlar(Tekel): Yed-i vahid denilen vergiler içinde tuz, tütün, barut vergileri başta gelmektedir.

4 — Emlâk-i Emiriyye: Devlet mülkleridir. Bunlar çiftlikler, mer'alar (otlaklar), madenler, pazar ve panayırlar, liman ve iskeleler, yollar varsa fabrikalardır.

5 — Çeşitli vergiler olarak her türlü harçlar, ruhsatiyeler, kayıt ücretleri v.s.dir.

6 — Maktû vergilerle gelir fazlası olarak hazîneye alınan paralar bu gurubu meydana getirmektedir.

Bunlar haricinde Tanzimat'a kadar fevkalâde hallerde ve bilhassa savaş masraflarını karşılamak üzere hükümdarın emriyle halkın doğrudan doğruya vermeğe mecbur olduğu ve her türlü hizmet, eşya ve para şeklinde bir örfi vergi olarak alınan Tekâlîf-i divanlyye veya Avarız-ı divanlyye veyahud sadece Avarız vergisi de bulunmaktaydı.

Bütçenin gelirleri arasında yer alan yukarıda adı geçen öşür, sevâlm (koyun, keçi, sığır, deve v.s.) gümrük resimleri, haraç, cizye,

(1) Bu dönemde bazı yeni vergiler konarak gelir 5329, gider de 6872 şeklinde kapanmıştır. (İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, III/2, 336. Ankara 1977).

humş-ı ganâim gibi vergilerden elde edilen gelir ise yine aynı müellifin eserinde belirtildiğine göre şu yerlere sarfedilmekteydi.

a) Fukara ve mesâkin denilen yoksullara verilen paralar b) Askerler, memurlar, kadılar, gazi ve mâlûller, garib ve çaresizler için yapılan harcamalar c) Müftüler, muallimler, müteallim denilen medrese talebeleri, sınır boylarındaki ve geçit yerlerindeki muhafızlar, sosyal tesisler, bayındırlık hizmetleri, yollar ve benzerleri için yapılan harcamalar d) Hastaneler, hasta ve muhtaç kimselerin ilaçları, kimsesiz kadınların nafakaları ve genel olarak, modern devletlerde işsizlere verilen ücret karşılığı herhangi bir geliri bulunmayanların (kâr u kisbden mahrum olanlar) iâşelerini temin için sarfedilmekteydi.

İşte bütün bu hususlar Defterdarlık bünyesinde çeşitli dâireler vasıtasiyle yürütülmüştür.

c) Osmanlı Mâliyesi Dâireleri

Osmanlı mâliyesi daireleri (Bâb-ı defterî veya Defterdar-kapısı) teşkilâtı Mâliye Nezareti'nin kurulmasına kadar çeşitli düzeltmeler ve safhalardan geçmiştir. Erken döneme ait tesbit edilebilen mâliye dâireleri XVI. asır ortalarına aittir. Buna göre:

1 — Rûznâmçe-i evvel ve sanî kalemleri

Bu kalem mukataalar, mevkufat ve cizye gelirlerini hergün deftere kaydetmekle mükellefti. Müteferrikalar, çaşnigirler ve erbâb-ı kalem denilen ulûfeli kâtiplerin maaşları rûznâmeciler tarafından verilirdi. Hazineye giren para, kumaş ve hazineden çıkan altın, gümüş, kürk, kumaş v.s. mutlaka rûznâmecilerin onayından geçerdi. Bunların kalem müdürlerine *Rûznâmce-i Evvel* (Birinci rûznâmeci) ve *Rûznâmçe-i sânî* (ikinci rûznâmeci) denirdi. Bunlardan ikinci rûznâmeciye *küçük rûznâmeci* de denirdi(1).

2 — Rumeli Muhasebesi Kalemi

Bu kalem, İstanbul ve Rumeli'de olan padişah ve vezir evkafı mütevellilerinin hesaplarını ve bütün cizye defterlerini tetkik ve kaydeder, bunları daha önceki hesaplarla karşılaştırarak, gerekli kayıtları yaptıktan sonra rûznâme kalemine gönderirdi. Kalemin müdürüne *Rumeli muhasebecisi* denirdi.

(1) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, 338-339

3 — Anadolu Muhasebesi Kalemi

Rumeli Muhasebe Kalemi'nin aksine Anadolu'da padişah ve vezirlere ait bulunan vakıf hesaplarını tetkik ederdi. Timar tezkerelerini araştırır, Anadolu kalelerinin maaş ve beratları bu muhasebede görülürdü. Kalemin müdürüne *Anadolu muhasebecisi* denirdi.

4 — Mukabele Kalemi

Kapıkulu efradının, matbah-ı âmire, hasahir v.s.nin maaş defterlerini hazırlar, bunu hazinedeki esas defterle karşılaştırarak hazineden ulûfe için çıkacak akçe miktarını tesbit ederdi. Hazırladığı defter suretini rüznâmecilere verirdi.

5 — Mukataacı-i Evvel Kalemi

Başdefterdara bağlı kalemlerdendi. Bu kalem İbrail, Isakçı, Tulça, Maçin, Ahyolu ve bütün Tuna nehri kenarındaki iskelelerin işlerine ve gümrük muamelelerine bakardı. Rumeli defterinde kayıtlı eminlerin v.s. hizmet sahiplerinin beratları, hükümleri ve tezkereleri buradaki ahkâm kâtipleri tarafından yazılırdı.

6 — Mukataacı-i Sâni Kalemi

Bu kalemde madenlere ait işlere bakılırdı. Bunlarla ilgili berat ve hükümler buradan çıkardı.

Bunların haricinde ayrıca Tezkireci, Mevkufatçı, Varidatçı, Kıla tezkirecisi, Mevcudatçı, Teslimatçı ve Divitdar gibi memuriyetler ve kalemleri vardı. XVIII. asırda mâliye kalemleri daha da gelişerek çoğalmıştır(1). Bu kalemlerden her birinin kendi dairesine ait defterleri bulunurdu.

D) MALİYE NEZARETİ'NİN TEŞKİLİ

II. Sultan Mahmud zamanında Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra bir dizi halinde yapılan ıslahat zinciri arasında maliye teşkilâtı da bulunmakta idi. Nitekim şıkk-ı evvel defterdarının idaresinde olmak üzere Hazine-i âmire ve ayrı bir defterdarlık idaresinde Asâkir-i mansure masraflarına karşılık Mansûre hazinesi ve bir nâzır idaresinde Darphâne hazinesi olarak dış hazine üç ayrı guruba ayrılmıştır. Ayrı ayrı idare edilen bu üç hazineden Hazine-i Âmire defterdarı ile Darp-

(1) Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Aynı eser**, 338-361

hâne Nâzırı arasında devamlı ihtilâf çıkmıştır. Bu bakımdan 1835'de Hazine-i Âmire defterdarlığı kaldırılarak (Bu arada şıkk-ı sâni ve şıkk-ı sâlis de kaldırılmıştır) Darphâne nezâreti ile birlikte Darphâne-i Âmire Defterdarlığı adıyla yeni bir nâzırlık kurulmuş ve ilk nâzır olarak da Ali Rıza Bey tayin olmuştur. Bununla beraber istenilen neticenin elde edilememesi yüzünden 1838 yılında Mansure defterdarlığı ile de birleştirilerek bütün mâlî işlerin tek elden yürütülmesi kararı alındı. Kurulan bu teşkilâta Mâliye Nezâreti ismi verildi; ilk mâliye nazırlığına ise Mansure defterdarı Nâfiz Efendi tayin edildi. Bununla birlikte 1839'da Abdülmecid'in cülûsunda nazırlık kaldırılmışsa da (—ki Hazine-i âmire defterdarlığı ve hazine mukataat defterdarlığı olarak ikiye ayrılmıştı) kısa bir müddet sonra (1841) tekrar ihdas edildi. 1867 de mülkiye teşkilâtının yapılması esnasında eyâletler vilâyet, sancaklar ve kaymakamlıklar mutasarrıflık olurken, vilâyet muhasebecilikleri de defterdarlık ismini almış ve bugünkü teşkilâtın temelleri atılmıştır.

İKİNCİ KISIM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TAŞRA TEŞKİLÂTI

I — İDARÎ TAKSİMAT

a) Eyâlet Teşkilâtı

Osmanlı Devleti'nde taşra idaresi, aşağıdan yukarıya köy, nahiye, kaza, sancak(=livâ) ve eyâlet şeklinde teşkilâtlanmıştı. Kendisine bağlı köylerle birlikte nahiyelerin birleşmesiyle kazalar meydana gelmişti. Kazaların birleşmesinden sancaklar, sancakların birleşmesinden ise eyâletler ortaya çıkmıştı. Ancak şurası belirtilmelidir ki, Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında eyâlet, vilâyet, liva, kaza ve nahiye tabirlerinin birbirinin yerine kullanıldıkları görülmektedir(1). İdarî teşkilâtta en fazla yere sahip birimler kaza ve sancaklardı. Kazalarda yönetici sınıf olarak kadı, alaybeyi ve subaşılar bulunurdu. Bunlardan kadılar askerî olmayan şer'i ve hukukî hususlardan sorumluydu. Bunlar ayrıca kazanın iaşesinin temini, belediye, adliye işleri, hükümet tarafından merkezden istenilen şeylerin temin ve tedariki ile de vazifeliydiler. Subaşılar ise kazanın asayişini sağlamakla yükümlüydü; askerî meseleler de alaybeyinin yetkisinde idi. Beylerbeyine bağlı kazalarda ise inzibat ve askerî idare timar subaşısına aitti. Kazaların birleşmesiyle teşekkül eden sancaklar(2), sancakbeyi ismi verilen bir kişi tarafından kanun ve nizamlar çerçevesinde idare edilirdi. Sancak kelimesinin XIV. yüzyılda Osmanlı idarî teşkilâtında yer aldığı hakkında şüpheli bilgilere sahip bulunulmaktadır(3). Bununla birlikte kelime XV. yüzyılda artık yaygın biçimde kullanılmıştır. Özellikle XVI.

---

(1) Nitekim beylerbeylik olmayan çok küçük yerler eyâlet adı ile belirtildiği gibi, nahiye kelimesinin de beylerbeylik karşılığı kullanıldığı bilinmektedir (Bkz. T. Gökbilgin, Edirne ve Paşa Livası 7-8).

(2) Osmanlı Devleti'nden önce Türk-İslâm geleneğinde sancak, hutbe ve sikkelerde hükümdarın adının geçmesiyle beraber bağımsız bir siyasi otorite sembolü olarak kullanılmıştır (Metin Kunt, Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi, 15, İstanbul 1978).

(3) Bkz. Metin Kunt, Aynı eser, 15-17

yüzyılda idarî bir birim olarak sancağın Osmanlı kanunnâmelerinde yer aldığı ve hazırlanan *Tahrir Defterleri*'nde her birinin ayrı ayrı kanunnâmeleri bulunduğu görülmektedir(1).

Sancakbeyinin sancağın en büyük idarecisi olması dolayısiyle bazı yükümlülük ve hakları vardı. Meselâ, bir savaş esnasında sancağında bulunan tımarlı sipahilerle birlikte bağlı bulunduğu beylerbeyinin komutası altında savaşa iştirak etmek, sancakta asâyişi ve emniyeti temin etmek(2), kalpazanlıkla mücadele etmek, özel görev için gelen devlet memurlarına yardımcı olmak ve görevlerinde kolaylık sağlamak gibi vazifeleri vardı(3). Ayrıca sınır bölgesinde bulunan sancakbeyleri, yabancı devletlerle ilişkilerin anlaşmalara uygun olarak yürütülmesi ile de görevli idiler. Sancakta suçluların cezalandırılma işi de sancakbeylerine verilmişti(4). Buna karşılık sancakbeyleri, idarelerinde bulunan sancakta işlenen cürmlerin vergilerinin hepsini veya yarısını alırdı. Bazı sancaklarda da çift resmi (toprak vergisi)'nden ve resm-i arûsane (evlenme vergisi)'nden payları vardı(5).

Sancakbeyilerinin dereceleri sahip oldukları haş gelirine göre tayin edilirdi. Bunlara kanunnâmelerde belirtildiği üzere dörtyüzbin akçaya kadar has verilebilmekteydi. Oğullarına ise otuzbin akçelik zeâmet bağlanırdı. Sancakbeyileri protokolde bütün ağaların üstünde bir yere sahiptiler. Eğer vazifeden ayrılır ve emekli olurlarsa kendisine altmışbin akçe maaş bağlanırdı(6).

Osmanlı idarî teşkilâtında sancakların birleşmesiyle Eyâletler (Beylerbeylik) teşekkül ederdi(7). Eyaletler beylerbeyiler veya buna eşit değerde mîr-i miranlar(8) tarafından idare edilirdi. XIV. yüzyıl boyunca beylerbeyi, taşra kuvvetlerinin kumandanı ve çeşitli sancak-

(1) Bkz. Ö. L. Barkan, Kanunlar, İstanbul 1943.

(2) Kanunnâmede: «Haramiye ve uğruya ve kanluya vesâir hırsuzlara bi-hasebi'l-merâtib siyâset eylemek, medâr-ı nizâm-ı memleket ve menât-ı emn-i vilâyet olan atlu sancağbeyinindir» (Ö. L. Barkan, Kanunlar, 5).

(3) Bkz. Metin Kunt, Aynı eser, 22-23

(4) Bu hususta bkz. R. Anhegger-H. İnalcık, Kanunnâme-i Sultânî ber mûceb-i Örf-i Osmânî, 6, 65, Ankara 1956.

(5) Meselâ Aydın sancağı kanununda serbest olmayan tımarlarda resm-i ganem (koyun vergisi) ve cürm ü cinayet vergileri bütünüyle sancakbeyine bırakılmıştır (Bkz. Ö. L. Barkan, Kanunlar, 13).

(6) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 34, 47

(7) XV. yüzyılda beylerbeyi görev bölgesi olarak beylerbeylik veya vilâyet kullanılırken, XVI. yüzyıl sonlarında eyâlet kelimesi kullanılmaya başlanmıştır (Bkz. Halil İnalcık, «Eyâlet», İ.A., (İng.).

(8) Mir-i mirân kelimesi «Emir-i Emirân»ın elifleri kaldırılarak hafifletilmiş şeklidir.

lara dağılmış beylerin âmiri durumundaydı. Bu dönemde beylerbeyiler belli bir bölgenin idarecisi olmak yerine bütün ordu işlerinden sorumlu bir kimse hüviyetindeydi(1). Beylerbeyi, fetihlerin Rumeli'de devam ettiği zamanlarda ve hükümdarın Anadolu'da bulunduğu esnada Rumeli beylerinin âmiri durumuna geçerek Rumeli Beylerbeyi haline gelmişti. Nitekim Orhan Bey'in ordu kumandanı oğlu Süleyman Paşa bir beylerbeyi idi. Ondan sonra ise bu vazife Lala Şahin Paşa'ya verilmişti. Ancak Rumeli'de fethedilen yerlerin artmasiyle Anadolu ve Rumeli'nin tek kumandan ile idaresi mahzurlu görülerek beylerbeyilik Anadolu ve Rumeli beylerbeyiliği olarak ikiye çıkarıldı. XV. yüzyılda bu iki beylerbeyiliğe Rum (Sivas-Amasya) ve Karaman beylerbeyilikleri de eklendi böylece beylerbeyilik dörde çıktı(2).

Beylerbeyiler kendi bölgesinde bütün «umur-ı siyâsette» hükümdarın temsilcisi olmak, beylerbeyi divanında askerî hususlara dair meseleleri halletmek, bölgesinde güvenliği sağlamak, timar tevcihi ve terakkilerini yürütmek gibi vazifeyle mükellefti(3). Beylerbeyiler ayrıca kendi bölgelerindeki sancakbeyleriyle timarlı sipahileri maiyyetine alarak emredilen yerde orduya katılmak zorundaydı. Beylerbeyi sefere memur olduğu zaman yerine vekil olarak *mütesellim* denilen bir kişi bırakırdı. XVI. yüzyıldaki yetkileri, her ne kadar bütün sancakbeyleri, kadılar ve diğer görevlilerle halk nazarında «hâkim ve vali» olarak tayin edilmişse de, özellikle sancakbeyleri üzerinde sadece bir teftişten öte gitmemiştir. Eyâlet içerisinde yalnız kendi sancağının idaresinden mesul tutulmuştur.

Beylerbeyiler vilâyet merkezinde otururlardı. Anadolu beylerbeyiliğinin merkezi Kütahya, Rumeli beylerbeyiliğininki ise Manastır şehri idi. Beylerbeyilerin kalabalık bir maiyyetleri vardı. Adli ve hukuki işler vilâyet merkezindeki kadı tarafından görülürdü. Vilâyetle ilgili işler kendi başkanlığında toplanan bir divanda görüşülürdü. Hazineye ait işler mal defterdarınca, zeâmet işleri timar kethudâsı, timar işleri timar defterdarmca yerine getirildi(4).

Derece itibariyle en büyük beylerbeyi Rumeli beylerbeyi idi. Ondan sonra Anadolu beylerbeyi gelirdi. Mal defterdarları, beğlik ile nişancı olanlar, beşyüz akçalık kadılar ve dörtyüzbin akça hassı olan sancak-

(1) Halil İnalcık, «Eyalet», İ.A., (İng.).
(2) Bkz. Metin Kunt, Aynı eser, 27
(3) Fâtih Kanunnâmesi'nde «... Ve etrafda beğlerbeğiler timâr ve ze'âmeti tevcih edüp arz etsünler, Arzları makbûl olsun» (Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 41).
(4) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II, 582

beyileri beylerbeyi olabilirdi(1). Yine kanunnâmede beylerbeyilere en az sekizyüzbin akçe, en fazla birmilyonikiyüzbin akçe has verileceği eğer emekli olurlarsa yüzbin akçe ile emekli olacakları kaydedilmiştir(2). Beylerbeyilerden Rumeli beylerbeyi terfi ederse küçük vezir, yani Dîvân-ı hümûyun'da sonuncu vezir olurdu(3). Anadolu beylerbeyi ise terfi ettiği takdirde Rumeli beylerbeyiliğine getirilirdi. Daha sonraları eyâletlerin sayısı arttıkça beylerbeyi adedi de çoğalmıştır.

XVI. yüzyıl ortalarına doğru istikrarlı bir şekil alan Osmanlı eyâletleri *sâlyânesiz* (=yıllıksız) ve *sâlyâneli* (=yıllıklı) olmak üzere iki kısıma ayrılmıştır. Sâlyânesiz eyâletler daha çok olup, Rumeli, Budin, Anadolu, Karaman, Dulkadir, Sivas, Erzurum, Diyarbekir, Halep, Şam, Trablusşam eyâletleri bu kabildendi. Bunların, mahsulâtı has, zeâmet ve timara ayrılmış olup, hazineden ve defterhâneden idare edilmekteydiler. Sâlyâneli eyâletler ise Mısır, Habeş, Bağdad, Basra, Yemen ve Kaptanpaşa eyâletlerindeki bazı sancaklar ile Trablusgarb, Tunus ve Cezâyir eyâletleri idi. Bunların mahsulâtı has, zeâmet ve timara ayrılmayarak doğrudan hazine tarafından yıllık olarak beylerbeyi, sancakbeyi, asker vesâirenin maaşları ayrıldıktan sonra tahsil edilirdi.

Bunlardan başka serbest *mîr-i mîranlıklar* ve *Yurtluk-Ocaklık* sancaklar da bulunup, mîr-i mîranlıklar, Osmanlı Devleti tarafından mülkiyetleri sahiplerine alt olarak kabul edilmiş olan ve buna karşılık devletin yüksek hakimiyetini tanıyan sancaklardı. Bunlar her sene belirli bir vergi verirler ve gerektiğinde askerleriyle savaşa katılırlardı. Büyük-küçük bazı yerler ise yerli beylere sancak itibariyle verilmiş olup, bu sancaklar, boş kalınca dışardan kimseye verilmeyerek o sancakbeyinin oğullarına, kardeşlerine v.s.ye verilmekteydi ki bunlara Yurtluk-ocaklık sancaklar denirdi. Bu sancakbeyleri hangi eyalete tabi iseler o eyâletin beylerbeyileri ile savaşa giderlerdi.

b) İmtiyazlı Hükümetler

Osmanlı İmparatorluğu idarî teşkilâtında eyâlet, teşkilâtı dışında kalan bir bakıma iç işlerinde serbest sayılan, ancak devletin yük-

(1) Kanunnâmede, «... Ve beğlerbeğilik dört kimsenin yoludur. Mal defterdarlarımın ve beğlik ile nişancı olanların ve beşyüz akçe kadıların ve dörtyüzbin akçeye varmış sancak beğlerinin yoludur» (A. Özcan, Aynı eser, 34).

(2) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 47

(3) Kanunnâmede, «Ve beğlerbeğiler vüzerâdan bir tabaka aşağıdadır ve taht kadılarına tasaddur ederler...» denmektedir (A. Özcan, Aynı eser, 33).

sek hakimiyetini kabul etmiş özel statülü hükümetler de bulunmaktaydı. Bunların kralları veya beyleri kendi asilzâdeleri arasından Osmanlı Devleti tarafından seçilmekteydi. Bu hükümetler, gördükleri himayeye karşılık belirli miktarda vergi vermekteydiler. Ancak Kırım Hanlığı ile Mekke-i Mükerreme Emirliği bu statü dışında tutulmuştur.

Bunlardan Kırım Hanlığı Osmanlı himayesini kabul ettikten sonra iç işlerinde serbest bırakılmış, hutbelerde önce padişahın daha sonra da hanın adı okunmuştur. Buna mukabil hanlar kendi adlarına para bastırmıştır. Kırım hanları XVII. asra kadar mirzalar tarafından seçilmiş, bu dönemden itibaren ise tayin ve azilleri Osmanlı hükümetince yapılmıştır. Hükümet merkezi Bahçesaray olan Kırım Hanlığı savaş zamanında bütün kuvvetiyle orduya katılırdı.

Mekke-i Mükerreme emirliği ise Yavuz Sultan Selim'in Mısır'da bulunduğu sırada Osmanlı hakimiyetini kabul etmiştir. Osmanlı Devleti bu emirliğin inzibat ve asâyişini sağlamak üzere her sene değiştirilmek suretiyle askeri kuvvet göndermiştir. Mekke emirlerinin gerek Mısır hazinesinden ve gerekse Cidde gümrüğü gelirinden tahsisatı vardı. Mısır'dan gönderilen paraya *atiyye-i hümâyûn* denirdi, ayrıca sure-i hümâyûn ile de altın yollanırdı.

Bunlardan başka Rumeli'de voyvodaları Osmanlı Devleti tarafından tayin edilmek üzere iç işlerinde serbest olan, muayyen bir vergi verdikten başka savaşta Osmanlılar yanında yer alan Erdel, Eflak ve Boğdan voyvodalarıyla Raguza ve Sakız cumhuriyetleri de bu gibi imtiyazlı hükûmetlerdendi.

II — TOPRAK İDARESİ

Arazi Taksimâtı

Arazi ile ilgili, İslâm hukukunda ve siyâset kitaplarında çeşitli tanımlar, türlü taksim ve tasnifler yapılmıştır. İslâm hukukuna göre arazi üç kısma ayrılmıştır. Bunlardan birincisi *arz-ı öşrî* veya *arazi-i öşriyye*, ikincisi *arz-ı haraci* veya *arazi-i haraciyye*, üçüncüsü de *arz-ı taz'if* veya *arz-ı emiriyye* yani *miriyye*'dir. Toprağın bu şekilde ayrılması yeri veya ürünleri bakımından olmayıp, sahipleri bakımındandır. Nitekim toprak sahipleri bu ayırıma bağlı olarak üçe ayrılmıştır. Birinciler müslim, ikinciler zimmi, üçüncüler tagallubi, yani fetihle ele geçirilerek idare edilen toprakların sahipleridir.

Osmanlı Devleti de gelişip fethettikleri topraklar artınca, kendilerinden önceki Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Beylikler gibi toprağı taksim ve idare etmişlerdir. Bu sebeple Anadolu beyliklerinden aldıkları yerlerde nizamı aynen bırakırlarken, Rumeli'de fethet-

tikleri toprakları devlete bağlı arazi olarak tapulamışlar, sadece kilise, manastır ve dinî vakıfları serbest bırakmışlardı. Bunun yanısıra bazı yerleri de sahipleri üzerinde bırakarak mülk topraklar statüsüne koymuşlardır ki bu tür topraklar *Mülk Timar* olarak adlandırılmıştır(1). Osmanlı kanunnâmelerinde toprak beş kısım olarak ele alınmıştır.

1 — Arâzi-i Memlûke

Bu tür toprakların tasarruf hakkı bütünüyle sahiplerine ait idi. Diğer bütün malları ve eşyaları gibi miras bırakabilirler, satabilirler, hibe edebilirler, rehin bırakabilirler veya vakfedebilirlerdi. Arazi-i memlûke toprakları dört kısma ayrılırdı: a) Köy ve kasabalar içinde veya kenarlarında kısmen iskân bölgesi sayılan yarım dönüm büyüklüğünde bulunan yerler, b) Aslen arazi-i emiriyyeden iken sonradan arazi-i memlûkeye dahil olan yerler, c) Arazi-i öşriye, d) Arazi-i haraciyye.

Bunlardan öşrî topraklar ya fethedildiği zaman müslümanlara verilmiş veya daha önce müslümanların elinde bulunan topraklardı. Bu topraklar sahiplerinin mülkü olup, yaptıkları ziraate karşılık elde ettikleri ürünün onda birinden (öşrü) beşte birine kadar vergi olarak devlete vermekle yükümlü idiler. Haracî topraklar ise hristiyanların elinde mülkleri olan topraklardı. Bunlar da öşrî toprak sahipleri gibi elde ettikleri ürünün onda birinden beşte birine kadar *harac-ı mukaseme* adıyla öşür ve bundan ayrı olarak *harac-ı muvazzafa* adıyla çift akçası (arazi vergisi) vermekle mükelleftiler(2). Gerek müslümanlar, gerekse gayr-ı müslimlerin öşür vergilerinin onda birden beşte bire kadar değişik oranlarda alınması, doğrudan toprağın sulanmasına veya sulanmamasına, dolayısiyle verimine bağlı bir husus idi(3). Zira Osmanlı kanunnâmelerinde bu verginin değişik sancaklarda farklı oranlarda alındığı görülüyor. Meselâ 1518 tarihli Mardin livâsı kanununda şehirli ve köylünün bağ, bostan ve pamuk mahsullerinden yedide bir, ziraatlerinden beşte bir öşür alınacağı kaydedilmektedir(4).

(1) Bu hususta bkz. Ö. L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri», **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, 286, İstanbul 1980

(2) İslâm'da zimmiler de müslümanlar gibi bir vatandaş olarak her türlü hak, hukuk ve İslâm vatandaşlığından faydalanırlar. Bu sebeple ellerinde kendilerine ait olan toprakları yine kendi malları sayılmıştır (İslâm'da zimmilerin hukukî statüsü hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmed Özel, **İslâm Hukukunda Milletlerarası Münâsebetler ve Ülke Kavramı**, 188 vd., İstanbul 1982).

(3) Ö. L. Barkan, «Öşür», **İA.**, IX, 485-486

(4) Bkz. Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, 157, İstanbul 1969.

Yine Çemişkezek kanununda bu oran müslüman ve gayr-ı müslimlerin ziraatlerinden beşte bir, müslümanların pamuk, yağ ve meyvelerinden yedide bir gayr-ı müslimlerin aynı mallarından beşde bir olarak belirtilmiştir (1).

2 — Arâzî-i Mevkûfe

Vakıf arazilerdir. Bu gibi toprakların vergileri dinî, ilmî ve sosyal müesseselere tahsis edilmişti. Vakıf reâyâsı, arazisi hangi vakfa bağlanmışsa, öşür ve resmini o vakfın mütevellisine verir ve o da vakıfnâmesi gereğince bunu gerekli yerlere sarfederdi.

3 — Arâzî-i Metrûke

Terkedilmiş topraklardı. Mirî arazi içinde mütalaa edilmektedir.

4 — Arâzî-i Mevat

Hiçbir işe yaramayan arazilerdir. Bu da mirî topraklar içinde telâkki olunmaktadır.

5 — Arâzî-i Emiriyye

Bu tür toprakların mülkiyeti devlete ait bulunmakta idi. Bunlar vergisinin büyüklüğüne ve hizmete göre çeşitli parçalara bölünmüştü. Bu gibi topraklar üzerinde yaşayan kişilere ait olmayıp, bunlar bir kiracı durumundaydılar. Toprak fethedildikten sonra ekilmek, boş bırakılmamak şartlarıyla eski sahipleri üzerinde bırakılmış ve yaptıkları ziraat karşılığı ödemekle mükellef tutuldukları vergilerini hazine yerine, o yerin geliri hizmet karşılığı kime bağlanmışsa ona vermişlerdir. Kendileri öldükleri zaman ise toprakları ekip-biçmek şartıyla çocuklarına bırakılmıştır. Genel olarak Rumeli toprakları mirî topraklardan sayılmıştır (2).

Mirî arazi yirmibeş kısma ayrılmıştır. Bunlardan padişaha gelir olarak ayrılana *havass-ı hümâyûn* denirdi. Bunlar mukataa ve iltizam (toprağın idaresini kendi adına birinin üzerine verme) suretiyle idare olunurdu (3). İkinci bir kısmı, derecelerine göre gelirleri vezirlere, bey-

(1) Bkz. TD. nr. 64. s. 755

(2) Kanuni zamanında Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin verdiği bir fetva ile Anadolu da mirî toprak statüsüne sokulmuştur (Bkz. Ö. L. Barkan, «Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi», Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu eserler 1, 302-303, İstanbul 1980).

(3) XVI. yüzyılın başında imparatorluğun vergi geliri içinde Rumeli'de padişah hasları % 48, Anadolu, Karaman, Zulkadriye ve Rum eyâletlerinde de % 26 idi (Bkz. Ö. L. Barkan, «Timar», İA., XII/1, 288).

lerbeyilerine, sancakbeyilerine v.s. büyük devlet memurlarına ait olan *has* ismi verilen topraklardı. Üçüncüsü, padişah kızlarına ve ailelerine bağlanmış yerlerdi ki *paşmaklık* olarak adlandırılmıştır. Dördüncüsü, devlet adamlarına hizmetleri dolayısiyle mülk olarak verilen topraklardır; bunlara da *mâlikâne* denmiştir(1). Bir kısım topraklar ise fetih esnasında bazı kumandanlara hizmetlerine mukabil verilen, ölümlerinde evlâdlarına ve akrabalarına intikal eden *yurtluk-ocaklık* yerlerdir. Ayrıca müsellem, yörük, yaya, çingene müsellemi gibi geri hizmet erbabıyla, akıncı beyleri ve akıncıların çeribaşı olan toycalara da miri toprak tahsis edilirdi. Bunlardan başka saray hizmetinde ve yolların emniyeti için derbendlerde bulunanlara da bir kısım toprak verilmiştir(2).

Miri toprakların en önemli bölümü savaşlarda yararlığı görülen kişilere verilen zeâmet ve timarlardır. *Dirlik* ismi verilen ve Osmanlı arazi teşkilâtında umumi adıyla timar olarak bilinen bu tür topraklar çoktan aza doğru üç gurup altında toplanmıştır:

a) Has

Senelik geliri yüzbin ve daha fazla olan toprağa denirdi. Kelime mânâsı geçim yolu, geçim vasıtası demek olup, padişaha verilenler *havass-ı hümâyûn* adını taşırdı(3). Buna timarda ve zeâmette olduğu gibi *sâhib-i arz* yerine padişah dirliği de denirdi(4). Haslar padişahdan başka hanedana mensup kişilere, sultanlara, vezirlere, beylerbeyilerine, sancakbeyilerine v.s. verilirdi. Padişah ve hanedana mensup kişilere verilen haslar dışındakiler, vazifede bulundukları süre içinde kendilerine aittı. Azillerinde veya ölümleri halinde bu dirliği kaybederlerdi.

(1) Meselâ Yıldırım Bâyezid zamanında Rumeli'nin fethinde oynadığı büyük rolden dolayı Mihaloğlu Ali Bey'e Plevne kasabası civarında bir takım boş araziyi ihtiva eden geniş bir saha birçok köyleriyle birlikte «cümle hududu ve hukuku ile mefrâzu'l-kalem ve maktu'l-kıdem» olarak «isterse sata, dilerse bağışlaya ve murâd idinirse vakfede» gibi haklarla verilmişti (Bkz. Ö. L. Barkan, «İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti», Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1, 256-257, İstanbul 1980).

(2) Derbendçilerden ziraat yapanların tabi oldukları vergi nizamı için bkz. Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı, 47-50, İstanbul 1967.

(3) Yeni fetholunan yerlerden devlet hissesine ayrılan toprakların gelirlerinin bir kısmı doğrudan devlet hazinesine, bir miktarı da padişaha ayrılırdı. Padişaha verilen hisse iç hazineye girerdi.

(4) 1520-1535 tarihleri arasında Anadolu Eyâleti'nde padişah haslarına bağlı olarak 615 köy, 9 kasaba, 19 şehir, 936 cemaat mevcuttu (Bkz. Ö. L. Barkan, «Timar», İA., 288).

Devlet ricali içinde en fazla senelik geliri olan vezirlazam hassı idi ki kanunnâmede belirtildiğine göre bir milyon iklyüzbin akça idi(1). Beylerbeylilere ise birmilyon ilâ birmilyoniklyüzbin akça arasında has verileceği belirtilmiştir. Bunlarda en düşük has sekizyüzbin olarak sınırlandırılmıştır(2). Kanunnâmede, eğer defterdarlara has verilecek olursa altıyüzbin akçelik has verilmesi gerektiği yer almaktadır.

Haslar *voyvoda* denilen kimseler vasıtasiyle idare edilirdi. Has olarak verilen yerin öşür ve diğer resimleri has sahibine ait olup, köylü ziraat yapmazsa toprak elinden alınarak bir başkasına verilirdi. Has sahibi gelirlerinin her beşbin akçası için, devlete bir *cebelû* adı verilen silâhlı ve zırhlı bir asker beslemek zorundaydı(3). Nitekim XV. yüzyılda Anadolu Eyâleti'nde başta padişah hasları olmak üzere, diğer bazı devlet adamlarına ait hasların geliri toplam 41.052.010 akça idi ki, 8210 cebelu beslenmekteydi(4). Aynı şekilde Rum Eyâleti'ndeki haslardan da 1125 cebelu çıkmaktaydı(5).

b) Zeâmet

Senelik geliri yirmibin akçadan yüzbin akçaya kadar olan dirliğe denirdi. Zeâmetler eyâlet merkezlerinde bulunan hazine ve timar defterdarlarına, zeâmet kethüdalarına, sancaklardaki alay beylerine, kale dizdarlarına, kapucu-başılarına, divân kâtiplerine, defterhâne ve hazîne-i amire kâtiplerine verilirdi. Ayrıca timar sahipleri terakki (zam) alarak zeâmet sahibi olabilirdi. Pek büyük bir suç işlemedikçe zeâmetleri alınmazdı, yani hayatta bulundukları müddetçe tasarruf ederlerdi. Zaîm adı verilen zeâmet sahipleri de tıpkı haslarda olduğu gibi ilk beşbin akçası hariç sonraki her beşbin akça için bir cebelu beslemek mecburiyetindeydiler. Zeâmetlerin ellibin akçadan yukarı olanlarına *ağır zeâmet* adı verilirdi.

(1) Fâtih Kanunnâmesi'nde: «Ve vüzerâm oniki kerre yüzbin akçe ile olalar, hâs ol mikdar ta'yin oluna» (Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 47).

(2) «Ve beğlerbeğiler dahi on kerre yüzbin oniki kerre yüzbine dahi varsun. Ekalli sekiz kerre yüzbin ile olsun» (A. Özcan, Aynı eser, 47).

(3) «Cebe» moğolcada zırh, vücud zırhı anlamına gelmektedir. «lû» eki ise «...yle techiz olunmuş» veya «...ye sahip» manâsında bir ektir. Dolayısıyle «Cebelû» zırhlı asker anlamında kullanılmıştır (Bkz. N. Beldiceanu, Aynı eser, 90).

(4) Bkz. Ö. L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri», **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, 290, İstanbul 1980.

(5) Bu eyâletin toplam has geliri 5.627.861 idi (Bkz. Ö. L. Barkan, Aynı makale, 286).

Bir kişiye verilen zeâmet o kişi öldüğü zaman yani zeâmet boş kaldığı zaman, tekrar başka bir kişiye zeâmet olarak verilir ve o yer bölünmezdi. Meselâ 25.000 akçalık bir zeâmet yine aynı miktarda olmak üzere başkasına verilirdi. Bu tür zeâmetlere *tezkereli zeâmet* adı verilirdi. Bunun dışında, aslında timarken alınan terakkilerle zeâmet olan yerler, sahibi olduğu zaman başkalarına toprak geliri bölünerek timar olarak verilirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1520-1535 tarihleri arasında Anadolu eyâletinde 195, Rumeli eyâletinde ise 384 zeâmet vardı(1).

Zeâmet sahipleri zeâmetlerindeki vergileri bütünüyle kendileri alır, sancakbeyi ve subaşılar müdahale edemezlerdi. Savaş zamanlarında cebelûleriyle birlikte sancak beylerinin kumandası altında sefere iştirak ederlerdi. Savaş olmadığı anda ise kimseye bağlı olmazlar, hattâ toprakları içindeki suçluları kendileri yakalarlar, başkaları karışamazdı.

Zeâmet bazan müşterek olarak verilebilirdi. Bu tür tevcihlerde iki hususiyet göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, bazan bir köyün iki kişiye birden «*ber-vech-i iştirâk*» yani eşit olarak verilmesi şekli idi. İkinci bir hususiyet ise bir bölgenin gelirinin taraflardan birine az diğerine daha fazla hisse kaydedilmesi şeklidir(2).

c) Timar

Senelik geliri bin akçadan başlayarak 19.999 akçaya kadar olan dirliğe timar ismi verilmiştir. Kuruluş devrinde, kuvvetli bir merkeziyetçi idarenin kurulması ve bazı siyasi şartların ortaya çıkardığı Osmanlı timar sistemi, memleketin askerî gücünü olduğu gibi, iktisadî ve sosyal durumunu da doğrudan etkilemiştir. İmparatorlukta geçimlerini veya hizmetlerine mukabil masraflarını karşılamak için bir kısım asker ve memurlara çeşitli bölgelerin gelirinin tahsis edildiği timar sistemi, devletin en kudretli süvari kuvvetini meydana getirmiştir(3).

Osmanlı timar sistemi çeşitli kaynaklarda ve araştırmalarda belirtildiğine göre, Halifeler devri, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar ve daha sonra kurulan Türk beyliklerinin ikta sisteminin

(1) Bkz. Ö. L. Barkan, «Timar», İA., XII/1, 286-289

(2) Meselâ Mardin livâsında 40.000 akça hasılı olan Kızılkend köyü Rumelili Kasım ve Hasan arasında eşit olarak bölüştürülmüştür. Aynı şekilde yine Mardin'de 48.000 akça geliri olan Meşkûk, Ayn-ı Devle ve Tohum köyleri, Ali ve Hasan Bey arasında farklı olarak taksim olunmuştur (Bkz. Nejat Göyünç, Mardin Sancağı, 152-153). Timar sistemi hakkında bkz. Ö. L. Barkan, «Timar», XII/1. 286

(3) Timar sistemi hakkında bkz. Ö. L. Barkan, «Timar», XII/1, 286

bir devamı şeklindedir(1). Buna ek olarak Bizanslılar'ın *pronoia* ismi verilen timar tarzındaki toprak usûlünden de alındığı iddia edilmektedir(2). Bununla birlikte, şurası muhakkak ki, Osmanlı Devleti daha başlangıçtan itibaren, tıpkı Anadolu Beyliklerinde olduğu gibi, yeni fethedilen yerleri bir kısım asker ve kumandanlara mülk olarak tahsis etmiştir. Bu ise zamanla timar şekline dönüşmüştür. Nitekim timarla ilgili ilk kayda I. Murad devrinde rastlamaktayız(3). Kaynaklarda belirtildiğine göre Gelibolu'nun fethini müteakip (1376-1377) timar tevcihleri yapılmıştır. Daha sonraki padişahlardan gerek I. Bayezid, gerekse Çelebi Mehmed ve II. Murad dönemlerinde de, timar tevcihleri yapıldığı görülüyor(4). Nitekim 1431 yılında Arnavutluk'ta mevcut 335 adet timardan yüz kadarı Saruhan'dan, Canik'den, Bolu'dan ve Engürü'den sürülüp getirilmiş Türklere verilmişti. Yine 1454'te Tasalya'da Tırhala sancağında bulunan 182 timardan 146'sı müslümanlara, 36'sı gayr-ı müslimlere tevcih edilmişti(5).

Timar tevcihi çeşitli usüllerle kanunlarla belirlenmişti. Meselâ veziriazamlar 5.999 akçaya kadar olan timarları kimseye danışmadan verebilirdi(6). Ayrıca küçük timarların dağıtılmasında beylerbeylerin yetkileri büyüktü. Belli bir miktara kadar beylerbeyiler timarlı sipahilere kendi tuğralarını taşıyan beratlarla doğrudan doğruya timar verebiliyordu(7). Bu tür timarlara «*Tezkeresiz Timar*» adı verilmekteydi. Daha büyük timarlarda ise beylerbeyiler timara hak kazanmış kişinin eline bir tezkere vererek tayinini merkeze teklif eder ve tayin beratı İstanbul'dan verilirdi. Bu tür timarlara da «*Tezkereli Timar*» denirdi(8).

Osmanlılar'da timar, hukuki ve mâli bakımdan da kısımlara ayrılmıştır. Bunlardan padişah hasları ve vezir vakıfları, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, nişancı, defterdar, divan kâtipleri, çavuşlar, çeribaşılar, subaşılar, dizdarlar gibi yüksek devlet memurlarının sahip oldukları has ve zeâmetler, idari ve mâli bir takım imtiyazlara sahip oldukları için *Serbest timarlar* olarak adlandırılmıştır. Bu tür timarlarda *rusûm-ı*

(1) İktâ sistemi için bkz. Osman Turan, «İktâ», İA. V/2, 949-959
(2) Bkz. Ö. L. Barkan, «Timar», İA, XII/I, 294-295
(3) Bkz. Nicoara Beldiceanu, XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar, 13. çevr. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1985.
(4) Geniş bilgi için bkz. N. Beldiceanu, Aynı eser, 14-18
(5) Ö. L. Barkan, «Timar», İA., 298
(6) Bu hususta kanunnâmede, «Vezirlazam altıbinden bir eksuk timârı bilâ-arz vermesi kanunum olmuşdur» (A. Özcan, Aynı eser, 40).
(7) Fâtih Kanunnâmesi'nde bu hususta: «Ve etrafda beğlerbeğiler timâr ve ze'âmeti tevcih edüp arz etsünler. Arzları makbul olsun» denilmektedir (Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 41).
(8) Bkz. Ö. L. Barkan, «Timar», İA., 315

serbestiye denilen niyâbet ve bâd-ı hevâ gibi örfî vergiler tamamiyle timar sahibine bırakılmıştır. Buna karşılık benzeri vergileri bağlı bulundukları sancakbeyi ve subaşısı ile paylaşmak durumunda kalan timarlar *Serbest olmayan timarlar* olarak telâkki edilmiştir. Bunlar bulundukları sancağın özelliğine göre bâd-ı hevâ türünden cürm ü cinâyet, gerdek, otlak ve kışlak resimleri ile tapu bedeli gibi vergileri sancakbeyi veya subaşı ile paylaşırlardı(1).

Timarlar verildikleri kişilerin hizmetlerine göre de isimlendirilmişlerdir. Bunlardan birincisi *Hizmet timarı* adıyla anılan ve bazı camilerin imamet ve hitabetleriyle saray hizmetlilerinde bulunanlara mahsustu. Bu tür timarlar bazı araştırmacılar tarafından «Sivil Timar» olarak da vasıflandırılmıştır. Nitekim bunlar içerisinde Asesbaşı(2) mirahur(3), muhtesib(4), kadı, imam, hatip gibi askeri olmayan kimseler yer almaktaydı(5). İkinci gurup timar *Müstahfız timarı* denen ve mensup oldukları kaleyi korumaları karşılığı kendilerine tahsis edilen timara denirdi. Aslında askerî olmakla birlikte bu tür timarlar kale komutanlarına ve kalede görevli askerlerle her türlü hizmetlilere verilirdi(6). Üçüncü tür timar ise *Eşkinci timarı* olup, en fazla timar bu türdendi. Timarlı sipahi olarak adlandırılan timar sahipleri, alaybeylerinin kumandası altında sefere giderlerdi.

Timar sahiblerine Osmanlı tarih terminolojisinde *Sâhib-i Arz* adı verilmekteydi. Sâhib-i arz öldüğü veya timarı herhangi bir sebeple boşkaldığı takdirde, timarı bir başkasına veya eli silah tutabilecek oğlu varsa ona verilirdi. Timar sahibi kendisine verilen yeri herhangi bir sebeple hiç kimseye bırakamazdı. Bu hususta kanunnâmelere kesin hükümler konmuştur(7).

(1) Bkz. Ö.L. Barkan, «Timar», İA, 310; Ayr. bkz. N. Beldiceanu, Aynı eser, 31

(2) Meselâ Fâtih döneminde, yeniçeri ocağına mensup olup inzibat ve asayişi sağlamakla görevli Üsküb asesbaşısı gelirini şehrin dükkânlarından sağlamaktaydı (N. Beldiceanu, Aynı eser, 34).

(3) Padişaha ait ahırın en büyük âmiri olan Mirahurlardan Mezid Beyoğlu Mehmed'e 1464'de görevine karşılık timar bağlanmıştı (N. Beldiceanu, Aynı eser, 35).

(4) İstanbul'un belediye işlerinin âmiri olan kişi.

(5) N. Beldiceanu, Aynı eser, 36-39

(6) N. Beldiceanu bunu «Süvari olmayanlara verilen timarlar» olarak vasıflandırmıştır. Ayrıca hizmetleri denizle ilgili olan kişilere de verildiğini belirtiyor (Bkz. Aynı eser, 43-44).

(7) Meselâ timarını terkederek vazifesini ihmal eden, sefer esnasında oğlunu veya bir akrabasını gönderse bile orduya katılmayan, askerden kaçan, görev yerini terkeden timar sahibleri subaşı bile olsa timarları ellerinden alınırdı (Bkz. N. Beldiceanu, Aynı eser, 67-68). Ayrıca bkz. Ö. L. Barkan, «Timar», İA., 318

Herhangi bir sebeple toprağını terkeden köylü, timar sahibi tarafından yakalanır ve eski yerine yerleştirilirdi. Bu husus iskân kanununda kesin şekilde hükme bağlanmıştır(1). Sipahi yerini terkeden reâyâdan on yılı geçirmemiş olanlarını yerleştikleri yerden kaldırarak eski yerlerine iskân ederdi. Buna karşılık arazilerini boş bıraktıkları için kendilerinden *Çiftbozan* (Çiftini bozmak) ismiyle bir vergi alırdı(2). Buna benzer olmak üzere, büyük bir ihtimalle daha önce de var olduğu tahmin edilen Kanuni dönemine ait Niğbolu kanunnâmesinde, başka bir timar toprağına giden reâyânın gittiği timar sahibi tarafından eski yerine bildirilmesi, bildirmediği takdirde azledileceği hususu yer almaktadır(3). Bununla beraber sipahi ile köylü arasındaki münâsebetler sadece sipahi lehine değildi, ancak kanunlar çerçevesinde hareket edebilirlerdi. Meselâ Bozok kanunnâmesi'nde haksız yere sipahiye el kaldıran raiyyetden on altın alınması, buna karşılık raiyyeti inciten sipahi dövülürse reâyâdan ceza alınmaması ve bir sipahinin emir almadan köylüden ulak beygiri isteyerek davar boğazlatması sonucu dövülmesi halinde dövenin suçlu sayılmaması gibi hükümlerin yer alması, aradaki ilişkileri göstermektedir(4).

Timar sahipleri kendilerine tahsis edilen timarın gelirine göre savaşa asker götürürlerdi. Hasıllarının ilk üçbin akçası *Kılıç* tabir olunur ve bu miktar kendilerinin ihtiyaçlarına ayrılırdı. Bundan sonraki

(1) Defterde yazılu raiyyet kadimi karyelerinden kalkup ahar karyede tavattun eyleseler on yıldan berüde ise kaldırılup kadim karyelerine gönderilüp ammâ on yıldan ziyâde mürûr eyleyen reâyâ kaldırılmak olmaz. Oturdukları yerde ahara raiyyet yazılmış değiller ise resm-i raiyyetlerin defter mücebince sipahileri alur...» (Bkz. Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, 6. İstanbul 1980).

(2) Çiftbozan resmi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III/2, 294, not. 1; M. Akdağ, «Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi vaziyeti», Belleten, XIV/55 s. 376-378, Ankara 1950; Ö. L. Barkan, «Timar», İA., 307

(3) «Ve zikr olan timarın ve sancağın raiyyeti bir karyeden kalkup bir ahar sipahinin timarına varsa, ol timarına varan sipahi teftiş eyleye, kangı köydendir ma'lûm edindikden sonra ol sipahiye ve köylüye haber göndere. Gelüp ol raiyyeti alalar veyahud yakın yer ise bir âdemi ile göndere ve illâ mukayyed olmayup mahzâ dütün rüsûmuna veyahud ziraat eylediği a'şara tama' eylerse mûcib-i azl ola» (Bkz. Ö. L. Barkan, Kanunlar, 268).

(4) Kanunnâmede: «Kulluğa buyurulmuş sipahiye raiyyet el kaldırmaya, eğer kaldırırsa on altın alına; Sipahi kolayına gezerken raiyyeti incidirse raiyyet ol sipahiyi döğerse cürm alınmaya; Eğer bir sipahi buyruk olmadan ulak istese, ya davar boğazlatsa, anı döveler suçu olmaya» şeklinde kaydedilmiştir (Bkz. Ö. L. Barkan, Kanunlar, 127-128).

her üçbin akça için ise bir cebelü beslerlerdi(1). Meselâ, 9000 akçalık geliri olan bir timar sahibi ilk 3000 akçayı kendisi için ayırır, kalan 6000 akça için iki cebelüyü savaşa götürürdü. Bir savaş esnasında o memleketteki bütün eşkinci, zuemâ ve erbâb-ı timarı bağlı oldukları seraskerin maiyyetine girerek savaş katılırlardı. Ancak işleri yürütmek ve bölgeyi korumak için onda biri yerlerinde kalırdı.

Timar sistemi devletin diğer müesseselerinde olduğu gibi XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bozulmaya başlamış ve eski hüviyetini yitirmiştir. Zira timar dağıtımında uyulması gereken nizam ve kanunların aksine timar ehli kişilere verilmeyerek, rüşvetle askerlikle ilgisi olmayan haksız kimselere verilmiş, bu durum teşkilâtın bozulmasına yol açmıştır. Nitekim XVII. yüzyılın başlarında, 22 sancaktan meydana gelen Rumeli Eyâleti'nde cebelüleriyle beraber 33.000 timarlı sipahi çıkarılırken, bu sayı ikibinin altına düşmüş, aynı şekilde 18.700 askeri bulunan Anadolu Eyâleti'nde de timarlı sipahi adedi bine inmiştir. Kezâ *Kitâb-ı müstetâb*'da ikiyüzbin olan timarlı sipahi sayısının onda bire indiği belirtilmektedir(2). Bu sebeple Koçi Bey başta olmak üzere pekçok Osmanlı müellifi eser ve risalelerinde timar teşkilâtının bozulma nedenlerini açıklarlarken, ıslahı için de çeşitli yollar teklif etmişlerdir. Meselâ bunlardan müellifi bilinmeyen bir eser olan *Kitâb-ı Müstetab*'da teşkilâtın, devlet ileri gelenlerinin kanunlar hilâfına rüşvetle timar sahiplerini rastgele tayin etmeleri ve timarlarını ellerinden almaları sebebiyle bozulduğunu ve bu bozulmanın III. Murad devrinde başladığı bildirilmektedir(3). Koçi Bey de, eski usûl ve nizamların terkedilerek, dirliklerin nüfuzlu devlet adamlarının hizmetkâr ve köleleri ile iş adamlarının eline geçtiğini, rüşvetin bu hususta büyük rol oynadığını yazmaktadır(4). Timarın bu şekilde bozulması ve eski fonksiyonunu kaybetmesi, devletin her fırsatta timar gelirini hazineye aktarmasına yol açmıştır. Buna rağmen I. Abdülhamid ve III. Selim zamanında yapılan bazı ıslah teşebbüslerinin yetersiz kalması dolayısiyle bu teşkilât, 1844 yılından itibaren zabtiye (jandarma) ve başka hizmetlerde kullanılmak suretiyle eski fonksiyonunu kaybetmiş ve sessiz sedasız yavaş yavaş ortadan kalkmıştır.

(1) Meselâ Kanuni döneminde Rumeli ve Anadolu eyâletlerinde toplam 37.521 timar sahibi bulunmaktaydı. Bunlardan 9.653'ü kale muhafızı timarı, kalan 27.868'i ise eşkinci timarı idi (Bkz. Ö. L. Barkan, «Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı», **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1**, 874, İstanbul 1980).

(2) Anonim bir eser olan **Kitâb-ı Müstetâb'da «... erbâb-ı zu'emâ ve erbâb-ı timâr kullarım Anadolu ve Rum-ili ve Arabistan cümle ikiyüzbin kılıç iken bâlâ öşr-i a'şârı kalmayup sepetlere girüp...»** (yay. Yaşar Yücel, 39, Ankara 1974).

(3) Bkz. **Kitab-ı Müstetâb**, 15, 39

(4) Bkz. **Koçi Bey Risâlesi**, 24 vd., nşr. A. Kemali Aksüt, İstanbul 1939

ÜÇÜNCÜ KISIM

XV. ASRIN SONUNA KADAR OSMANLI CEMİYETİ VE HUKUK

A) OSMANLI CEMİYETİ

Osmanlı Devleti'nde cemiyet iki ana gurup altında ele alınabilir. Bunlardan birincisi *Askerî* adı altında toplanan ve görevleri icabı vergilerden muaf olan kısım; ikincisi ise şehirliler, köylüler ve göçebe aşiretlerin meydana getirdiği *Reâyâ* denilen vergi mükellefi guruptu. Bun'ara aslında reâyâdan olup, padişah beratiyle bir kısım vergilerden muaf tutulan ve askerî ile raiyyet arasında *muaf ve müsellem reâyâ* adıyla anılan bir bakıma serbest bir zümreyi de eklemek gerekir. Osmanlı toplumundaki bu sınıflaşma tâbi oldukları görevleri dolayısiyle olup, bütün kanun ve nizamlar, sınıfların hukukî yapısına paralel bir biçimde ele alınmıştır. Osmanlı toplumu Avrupa'dan farklı olarak sınıflar arasında aşılmaz duvarlarla birbirinden ayrılmamış, padişah beratiyle askerî sınıftan bir kişi reâyâya dahil olurken, reâyâdan herhangi bir kimse de beratla askerî statüsü kazanmıştır(1).

a) Askerî Sınıf

Osmanlı Devleti'nde idarî sisteme bağlı olarak bugünkü mânâda hem askerlik hizmeti yapanlar; hem de memur statüsünde bulunanlar bu sınıfı teşkil etmekteydiler. Bunlardan gerçek anlamda askerlik hizmeti yapanlar, bu hizmetleri karşılığı, devletten yıllık olarak bir yerin veya köyün gelirini kendileri adına toplama yetkisini almışlardı. Bu türden ücret alanlar dirlik (yaygın deyimiyle timar) erbabı olarak bilinen timarlı sipahiler, sancakbeyleri, beylerbeyileri, vezirler ve Enderun ağaları gibi yüksek devlet memurlarıydı. Osmanlı tarih terminolojisinde *Umerâ* adı verilen dirlik erbabı, ancak vazifede bulundukları süre içinde *askerî* sıfatını taşırlardı. İş hayatına girmeleriyle bu sıfatları kalkar ve raiyyet sınıfına dahil olurlardı(2).

---

(1) Bkz. Halil İnalcık, «Osmanlılar'da Raiyyet rüsûmu», **Belleten**, XXIII/92 s. 598, Ankara 1959.

(2) Halil İnalcık, Aynı makale, 596; Ayrıca bkz. H. İnalcık, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültür ve Teşkilât», **Türk Dünyası El Kitabı**, 978, Ankara 1976.

Memur sınıfı ise, hizmetleri karşılığı devlet hazinesinden gündelik alanlarla, yine hazineden veya vakıflardan gündelik alanlar olmak üzere iki kısımda mütalâa edilmiştir. Bunlardan birinciler «*Ulûfe*» adıyla gündelik alırlardı ki, Kapıkulu askerleri, Enderun hizmetlileri, kale koruyucuları, subaşılar, asesbaşılar ve benzeri görevliler (Ulûfe erbabı) bu sınıf içinde telâkki olunmakta idi(1). İkinci guruba dahil olanlar ise kadılar, müderrisler, medrese talebeleri ve mezunları ile bunların yanında çalışanlar ve akrabaları olup, *ilmiye* ismi altında vergilerden muaf tutulmaktaydılar(2). Bunlar, *vazife* veya *cihet* adı altında aldıkları ücretin özelliği dolayısiyle *ehl-i cihet* olarak da isimlendirilmişlerdir.

b) Reâyâ

Vergi veren şehir, kasaba ve köy ahalisi ile konar-göçer tabir edilen göçebe aşiretler bu guruba dahil idiler(3). Reâyâ olarak sınıflandırılmalarına rağmen bu grupların iktisadî bakımdan birbirinden farklı yapı ve özelliklere sahip olmaları, herbirini ayrı ayrı ele almayı gerektirmektedir.

1 — Şehirliler

Osmanlılar'da reâyâ *Raiyyet rüsûmu* adı verilen çift resmi, bennâk, mücerred resimleri, hıristiyan unsurlardan alınan ispençe, zaman zaman devletin olağanüstü bir durum karşısında yüklediği avârız-ı divaniyye ve öşür gibi vergileri vermek durumundaydı. Buna karşılık Osmanlı şehir ve kasabalarında yaşayan halk, ziraatle meşgul olmadıkları ve şehirlerin büyük bir iktisadî ve sosyal birliğin merkezi olması dolayısiyle, devlet tarafından daha farklı biçimde vergilendirilmiştir. Şehir ahalisi genellikle ticaret, endüstri ve benzeri işler yapan, geçimini ve kazancını bu gibi işlerden sağlayan kimselerden teşekkül etmekteydi. Genelde esnaf olarak adlandırılan bu gibiler, devlet ekonomisine, pazarlarda sattıkları mallar dolayısiyle verdikleri vergilerle katkıda bulunmuşlar, buna bağlı olarak da meydana getirdikleri teşkilât-

(1) Bkz. M. Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi**, II, 91, Ankara 1971.

(2) Bunlardan kadılar ve diğer mahkeme hizmetlileri ücretlerini hazine veya vakıflardan almayıp, buna karşılık mahkeme harçları kendilerine bırakılmıştı (M. Akdağ, Aynı eser, 91, not 1).

(3) Reâyâ güdülen, idare olunan manâlarına gelmekle olup **Kâmûs-ı Türkî**'de, «Bir hükümdarın hükm ve idaresine tâbi' olup teklîf-i emriyye veren halk» şeklinde açıklanmıştır. Osmanlılar'da daha çok müstahsil köylüler için kullanılan reâyâ, raiyyet kelimesinin çoğul şeklidir.

lar sayesinde idarede söz sahibi olmuşlardır(1). Özellikle şehirlerdeki esnaf teşkilâtları tarafından mal standardının temini ve tüketiciyi koruma düşüncesi, iktisadi hayatın canlanmasına ve toplum düzenin teminine yardımcı olmuştur.

Osmanlılar'da şehirlilerin teşekkülü ve gelişmesi, bir kısım sosyal tesislerin inşâsı ile yakından alâkalı görülmektedir. Nitekim şehirlerde tesis edilen imaretler, ihtiyaç sahibi her inanç ve milletten kimselerin buralara akın etmesine yol açmıştır. İmaretlerin yanısıra dini eserler (cami, mescid, tekke, türbe, zaviye), medrese, han, hamam, hastane, çarşı, fırın, boyahane, salhane, su yolları ve kanalizasyon gibi bir şehrin teşekkülünde rol oynayacak tesislerin yapılmasıyla bu akın artmıştır(2). Ayrıca şehirlerin, dağ ve ova köylerinin arasında bir pazar ve değişim noktası olması özelliği de bu hususta tesirli olmuştur.

XV. yüzyıl sonlarıyla XVI. yüzyıl başlarında bazı Osmanlı şehirlerinin nüfuslarına gelince(3): Haleb'in 1519'da yaklaşık 56.000, Selânik'in 1478'de 9.500, Kayseri'nin 1500'de 9.300, Tokat'ın 1455'de 14.400, Sivas'ın 1455'de 2.800, Serez'in 1465'de 4.900 idi.

Osmanlı şehirleri, varlıklarını ve gelişmelerini kuruluş yerlerinin iyi seçilmiş olmasına borçlu idiler. Özellikle yol üzerinde ve ticaret sahalarına (pazar yerleri, iskeleler) yakın alanlarda kurulması nüfuslarının artmasına sebep olmuştur(4).

2 — Köylüler

Şehir halkından ayrı olarak diğer bir üretici sınıf da köylüler yani çiftçilerdi. İmparatorluğun ekonomik yapısı ziraate dayandığından, bu işle meşgul köylülerin devlet açısından ne kadar önemli olduğu aşikârdır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki genel yapısı, Osmanlı toplumunun diğer bir unsuru olan konar-göçerleri ziraat sahalarında (mezraa) küçük çapta tarımla uğraşmaya zorlarken, bir yandan da onların köyler kurarak yerleşik vaziyete geçmelerine zemin hazırlamıştır. Zira Rumeli'de fütühatın genişlemesiyle, Anadolu'da büyük bir nüfus potansiyeline sahip konar-göçerler, devlet tarafından güven-

(1) Yakın-doğu cemiyetlerinde sanat erbabı, politikada sanıldığından çok daha fazla rol oynamıştır. Bu sebeple şehir tüccar ve sanatkârlarını himâye etmeyen hükümdarlar, sonunda iktidarlarını kaybetmek zorunda kalmışlardır (Bkz. Halil İnalcık, **The Ottoman Empire the Classical Age, 1300-1600**, 160-161, London 1963).

(2) Cengiz Orhonlu, «Şehir Mimarları», **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı II, s. 1-4, İstanbul 1981.

(3) Bkz. Ö. L. Barkan, «Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi», **Türkiyat Mecmuası, X**, 22, İstanbul 1953.

(4) Cengiz Orhonlu, **Aynı makale**, 5-6

ilk açısından yeni fethedilen yerlere nakledilmişler ve buralarda köyler tesis ederek yerleşik hale geçmişlerdir(1). Anadolu'da ise daha Anadolu Selçukları zamanından itibaren köyler teşkil edildiği görülüyor(2). Beylikler dönemindede toprak Selçuklular'da olduğu gibi timar, vakıf, mülk, yurd olarak ayrılmış, bu topraklar üzerinde ziraat yapan köylüler, elde ettikleri mahsulün vergisini vermek suretiyle mükellefiyetlerini yerine getirmişlerdir. Osmanlılar, Anadolu Beyliklerinden aldıkları topraklar üzerinde geçerli olan bu nizamı ilk zamanlarda değiştirmeyerek, olduğu gibi kabul etmişlerdi(3). Nitekim Osmanlılar'ın XVI. yüzyıl başlarında ele geçirdikleri Güneydoğu Anadolu ile Çukurova'da, eskiden beri devam eden kanunları birkaç istisnasiyle aynen aldıkları görülmektedir(4). Dolayısiyle Osmanlı reâyâsı da bu devlet ve beyliklerde olduğu gibi fetihten sonra devlete ait sayılan topraklar üzerinde ziraat yapmak ve buna karşılık elde ettiği ürünün öşrünü vermekle mükellefti. Ancak köylü, ektiği toprağın, diktiği meyveli ağacın, bağın ve kovanın öşür ve resmini doğrudan doğruya devlet hazinesine vermeyerek, devletin bir hizmet mukabili bu toprakları terkettiği sâhib-i arza veya vakıf ise vakfa, birine temlik edilmişse o mülk sahibine vermek durumundaydı. Bununla birlikte şurası da belirtilmelidir ki, Osmanlı idaresi, bir müddet geçtikten sonra önceden var olan hükümleri, bazı ihtilâfa ve hoşnutsuzluğa sebebiyet verdiği için kendi kanunlarına göre tadil ederek bu gibi yerlerde Osmanlı kanunlarını geçerli hale getirmiştir. Nitekim Sis (=Kozan)'in Osmanlı

(1) Bkz. Cengiz Orhonlu, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı», **Türk Kültürü Araştırmaları**, XV/1-2, s. 267-271, Ankara 1976.

(2) Anadolu Selçuklu Devleti'nde toprak ve halk, aynen Büyük Selçuklular'da olduğu gibi sultana ait sayılırdı. Toprağı işleyen halk veya köylü, o toprağa geçici tapu ile çalışmak ve ekip-biçmek şartıyla sahip idi. Vergilerini bağlı bulundukları ikta' sahibine verirlerdi. Reâyâ ölünce elindeki toprak çocuklarına geçerdi (Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, s. 57-58, 116). Ankara 1970).

(3) Meselâ I. Murad Hamidoğlu Hüseyin Bey'den satın aldığı Akşehir, Beyşehri v.s. yerlerde Osmanlılar'a geçen timarlıların timarlarını devam ettirdiği gibi, Yıldırım Bâyezid de Aydın ve Menteşe ilini aldığı zaman, beylikler tarafından verilen timarlara ve berat sahiplerine kendi tuğrasiyle vesika vermişti (Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, 149).

(4) Meselâ Sis (Kozan)'ın 1519 tarihli kanunnâmesi, «Der-beyân-ı kanunnâme-i Sultan Kayıtbay der-livâ-i Sis» adını taşıdığı gibi (Bkz. Yusuf Halaçoğlu, «Tapu-Tahrir Defterlerine göre XVI. Yüzyılın ilk yarısında Sis (-Kozan) Sancağı», **Tarih Dergisi**, Sayı 32, s. 888, İstanbul 1979), 1518 tarihli Diyarbekir, Erganî, Mardin, Urfa kanunnâmeleri Hasan Padişah (Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan) ve 1485 tarihli Zülkadriye Vilâyeti kanunu Alâüddevle Bozkurt Bey'e ait idi (Bkz. Ö. L. Barkan, **Kanunlar**, 145-160, 119-124).

topraklarına katılmasından sonra yapılan 1519 tarihli ilk tahririnde Memlûk kanunları aynen bırakılırken, bundan yaklaşık beş yıl sonra yapılan (1523-1524) tahrirde Memluk ve Osmanlı kanunlarının birlikte geçerli kılındığı, 1536-1537 yılına ait tahrirde yer alan kanunnâmede ise tamamen Osmanlı kanunlarının câri olduğu görülüyor(1). Keza yine 1519 tarihli Behisni (=Besni) kanunnâmesindeki kayıttan, reâyânın, sancaklarında Osmanlı kanunlarının geçerli olmasını istedikleri ve devletin bunu kabul ettiği anlaşılmaktadır(2).

Osmanlı Devleti'nde müslüman reâyâdan tekâlif-i örfiyyeden olarak bir çiftlik yere(3) sahip olanlarından *resm-i çift* adıyla bulundukları eyâlete göre yıllık on akçadan elli akçaya kadar toprak vergisi alınırdı. Aynı vergi I. Murad döneminden itibaren, ziraatle meşgul olan hristiyanlardan da *ispenç* veya *ispençe* ismiyle 25 akça olarak tahsil edilmiştir(4). Ancak hristiyanlardan alınan bu vergi *harac-ı muvazzaf*

(1) 1519 tarihli kanunnâme BA, Tahrir Defteri, nr. 69, s. 864'de; 1523-1524 tarihli olanı BA, Tahrir Defteri, nr. 450, s. 838'de ve 1536-1537 tarihli kanunnâme ise BA, Tahrir Defteri, nr. 178, s. 3-4'de yer almaktadır (Bkz. Y. Halaçoğlu, «Sis Sancağı», Tarih Dergisi, sayı 32, s. 888-892).

(2) «Vilâyet-i mezbûre emr-i pâdişâhî ile yazılıp defter olmak içün her köyün ve mezârî'in hâsılları ehl-i vukufdan ve reâyâdan teftiş olundukda cevab verüp ayıttılar ki, «beyler zulmünden reâyâda temkin yok idi, ba'zı gelüp ba'zı gitmek üzere idiler. Ol sebebden her köyden ve mezârî'den ne mikdâr tereke hâsıl olur bilmezlz» dediler. Ammâ pâdişâh-ı âlem-penâh bu vilâyeti feth itdikde Behisni Sancağı Alî Bey'e virilüp kânûn-ı Osmani üzere terekesinin öşrin sekizde bir ölçüp alınmış, anun üzerine cevâb virmeğe kâdir olup ve reâyâ, Kânûn-ı Osmâni vaz'olunmak murâd idindikleri sebebden ol vech üzre teftiş olunub on kilede bir kile öşür ve bir kilenin dahi rub'u ki salâriyedir, cümle sekiz kileden bir kile olur, anun üzerine defterde hâsıl kayd olundu» (Bkz. Ö. L. Barkan, Kanunlar, 117).

(3) Bir çiftlik yer arazinin verimine ve sancağına göre değişmekteydi. Meselâ Aydın Sancağı'nda verimli ve sulak arazide altmış dönüm, orta halli arazide seksen dönüm ve az verimli arazide yüzotuz ilâ yüzelli dönüm bir çiftlik sayılmaktaydı (Bkz. Ö. L. Barkan, Kanunlar, s. 8). Karaman'da bu miktar iyi yerden altmış, orta yerden seksen veya doksan, verimsiz olduğu takdirde de yüz veya yüzyirmi dönüm bir çiftlik yer olarak kabul edilmişti (Kanunlar, s. 47). Diyarbekir'de ise iyi yerde seksen, orta yerde yüz ve verimsiz yerde yüzelli dönüm bir çiftlik itibar olunmuştur. Osmanlı dönümü normal adımla kırk adım kareden meydana gelmekteydi (Ö. L. Barkan, Kanunlar, 131).

(4) Erzurum Vilâyeti kanununda: «Ve livâ-i mezbûre keferesi haracların edâ itdikden sonra rüsûm-ı çiftden bedel, sipahilerine her haraçgüzâr başına yirmibeşer akça ispenç kânûn-ı kadimdir. Edâ itdikden sonra sonra zeminlerinden resm-i çift ve resm-i dönüm virmezler» (Bkz. Ö. L. Barkan, Kanunlar, 65).

olduğundan şer'î vergilerden telâkki edilmektedir. Bir çiftlikten az yeri olup, yarım çift (nîm çift) yere ziraat yapan reâyâdan ise çift resminin yarısı alınırdı. Eğer sipahi çiftliğin fazla olduğundan şüphelenir ve yerin hakiki yüzölçümünü bilmek isterse ölçer ve fazlası için dönümüne *dönüm resmi* adı altında muayyen bir vergi alırdı(1). Defterde çiftlik olarak kayıtlı bir toprak sahipsiz kalırsa, çeşitli kişiler arasında bölünebilirdi. Bu takdirde bu çiftliğin eski haline getirilmesine ve vergilerini ödemeğe istekli bir köylü çıkarsa, kadı kanalıyla bu çiftliğe ait arazi kimin elinde olursa olsun alınır ve o kişiye verilebilirdi. Bir çiftlik en çok nîm çift olarak bölünebilirdi(2). Bununla birlikte tahrir esnasında(3) deftere çift olarak kaydedilmeyenler, sonradan bir çiftlik yere sahip oldukları takdirde çift resmi ödemekle mükelleftiler. Bu kişilerin *bennâk, mücerred, dul* veya *askerî* sınıftan olması, hattâ sakat ve hastalık gibi özrü bulunması bu hükmü değiştirmezdi. Zirâ kanunnâmede belirtildiği üzere «*Resm-i çift arza bağlanmıştır*» prensibi geçerli idi(4). Verginin tahsil zamanı ise XV. asırda harmandan sonra, XVI. asırdan itibaren ise genellikle Mart ayı olarak kabul edilmiştir. Toprağını ekmeyerek boş bırakan veya başka bir sipahinin toprağına giderek ziraat yapan köylü sipahisine *Çift-bozan resmi* adı altında bir vergi vermek durumundaydı(5). Bu vergi, devleti o yılki oradan alacağı öşürden mahrum bırakma karşılığı, tazminat olarak alınırdı ki 75 akça idi(6).

(1) Bkz. Halil İnalcık, Aynı makale, XXIII/92, s. 582

(2) Bkz. H. İnalcık, Aynı makale, 582-583

(3) Tahrir Defterleri Osmanlı idarî teşkilâtının en önemli birimlerinden olan sancaklarda, vergi veren-vermeyen, hâne veya bekâr, dul veya evli, sakat, amâ, yaşlı her türlü insanın kaydedildiği vergi defterleridir. Bunlarda ayrıca meslekler, mahalle, köy, mezraa ve mer'alar, üretilen ürünler ve buna karşılık ödenen vergiler, sahip olunan hayvanlar, câmi, han, hamam, çarşı, zaviye, tekke manastır, kilise ve kervansaraylar, vergi mükellefi ve vergiden muaf tutulanlar, askeri guruplar v.s. yer alırdı.

(4) Meselâ Aydın Kanunnâmesi'nde ve Musul Kanunnâmesi'nde bu hususta kayıtlar bulunmaktadır (Bkz. Ö. L. Barkan; Kanunlar, 8, 178).

(5) Çiftbozan resmi için bkz. Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, II, 100, Ankara 1971; Ayrıca, bkz. Ö. L. Barkan, Kanunlar, 391

(6) Fâtih Kanunnâmesi'nde, bir raiyyetin kendi yerini boş bırakıp, başka bir sipahinin toprağına gidip ziraat yaptığı takdirde ondan iki öşür alınması hükmü bulunmaktadır. Bu kanunnâmede: «... Ve bir ka bir sipahinin toprağına gidip ziraat yaptığı takdirde ondan iki raiyyet ki yer duta, elindeki yerin mu'attal koyub gayrı sûvari yerinde ekerse iki onda vire. Bir ekdüği ve bir mu'attal koduğu yer için...» (Bkz. Ö. L. Barkan, Kanunlar, 391).

Reâyânın yetişkin bekâr oğlanları *mücerred* olarak isimlendirilip(1), ziraat edecek herhangi bir yere sahip olmadıkları takdirde *mücerred resmi* adı altında 6 akça vergi verirlerdi; bazı bölgelerde ise vergiden muâf tutulurlardı(2). Mücerred evlenince *bennâk* adı altında vergi mükellefi olurdu. Bunların ziraat için hiç yerleri olmaz veya yarım çiftlikten daha az yerleri bulunurdu(3). Kanunnâmelerde, defterde mücerred kaydedilen kimselerin evlendikleri veya bir iş sahibi oldukları anda *bennâk resmi* vermekle mükellef oldukları yer almaktadır(4).

Bennâkler, ekinlü (=çiftlü) bennâk ve caba bennâk olarak iki kısma ayrılırdı. Yarım çiftten az yeri olana ekinli bennâk, çifti ve hiç yeri olmayana caba bennâk denirdi. Birincilerden 12 akça, ikincilerden ise 9 akça vergi alınırdı(5). Caba bennâkler, tapu ile tasarruf edecekleri yerleri olmadığı için mücerredler gibi başkalarının topraklarında işçi olarak çalışabilirlerdi. Ayrıca bağlı bulundukları sipahiden tapusuz, yani bir nevi kiralık toprak alarak işleyebilirler ve bunun için *dönüm resmi* öderlerdi.

Bennâkler, ekinli olsun caba olsun tahrir esnasında deftere yazılırlar, yani bir sipahiye raiyyet kaydolunurlardı. Bunlar çift sahibi kimselerin aksine başka bir sipahinin toprağına gidip çalışabilirler, ancak raiyyet resmini yazıldıkları sipahiye öderlerdi. Bu takdirde bennâk sipahiye hem işlediği arazinin vergisini, hem de bennâk resmini vermek durumundaydı(6).

---

(1) Bazı yerlerde iş ve kazanç sahibi olacak yaşa erişmiş olan, bazı yerlerde de 20 yaş olarak belirtilmiştir (Bkz. H. İnalcık, Aynı makale, 585).

(2) Meselâ 1487 tarihli Hüdâvendigâr Kanunnâmesi'nde: «Nesl-i reâyâdan ehl-i kisb olmayan mücerredlerden nesne alınmaz, defterlerde dahi üzerlerine resim kaydolunmamışdır» şeklinde kaydedilmiştir (Bkz. Ö. L. Barkan, Kanunlar, 2).

(3) Konya Kanunnâmesi'nde: «Bennâk, hiç yeri olmayana veya nim çiftten eksik yeri olana dirler» (Ö. L. Barkan, Kanunlar, 47).

(4) Bkz. Ö. L. Barkan, Kanunlar, 6, 29, 158

(5) Bkz. H. İnalcık, Aynı makale, 589. Aynı müellif, «Bennâk», İ.A., (İng.), II, 1169-1170; Ayrıca, bkz. Neşet Çağatay, «Osmanlı İmparatorluğu'nda reâyâdan alınan vergi ve rüsûmlar», DTCFD, sayı V/5, (Ankara 1947), s. 491-493. Bununla beraber Fâtih Kanunnâmesi'nde «Ve benîâkden üç veyahud altı veya dokuz akça alına» şeklinde belirtilerek, bennâk resmi olarak 3, 6 veya 9 akça alınması hükmü konmuştur. Ayrıca burada Bennâk yerine benîâk şeklinde kaydedilmiştir (Bkz. Ö. L. Barkan, Kanunlar, 390).

(6) H. İnalcık, Aynı makale, 590-591

Reâyâ bu vergiler haricinde duruma ve şartlara göre duhan resmi adı altında bir vergi daha öderdi ki, umumiyetle bir sipahinin arazisine geçici bir zaman için gelen, yerleşen fakat ziraat yapmayanlara mahsustu.

3 — Konar-göçerler

Aslında reâyâdan sayılan, fakat hayat tarzları bakımından şehirli ve köylülerden ayrılan konar-göçerler(1), dolayısiyle yerleşik halkın vermekle mükellef tutuldukları vergileri vermez, buna karşılık kendilerine mahsus bir nizam içinde telâkki olunurlardı.

Kuruluş devrinde bir iskân unsuru olarak yeni fethedilen memleketlerin Türkleştirilmesinde kullanılan konar-göçerler, yerleşik halka nazaran daha disiplinli ve daha savaşçı bir yapıya sahip idiler. Bununla beraber 1357'den itibaren Rumeli'ye geçirilip, I. Bayezid döneminde gittikçe artan bir şekilde devam eden bu nakiller, Rumeli'de önemli miktarda yerleşik bir Türk nüfusu meydana getirmiştir(2). Nitekim Fâtih devrinde yapılmış tahrîr defterlerinden Rumeli'ye sevk edilmiş bu aşiretlerin çoktan yerleşmiş ve toprağa bağlanarak köyler kurmuş oldukları anlaşılmaktadır. Öte yandan Anadolu'da da daha Selçuklu Devleti zamanından başlayarak beylikler zamanında da devam eden bir konar-göçer yerleşmesi olduğu kaynaklarda belirtiliyor. Bu durum Osmanlı Devleti tarafından da sürdürülmüştür. Nitekim son yapılan araştırmalarda tahrîr defterlerine göre 24 Oğuz boyuna ait yer adlarının hayli yaygın olduğu görülmektedir. Bunlardan Kayı ismini taşıyan 94, Afşar 86, Kınık 81, Eymir 71, Karkın 62, Bayındır 52, Salur 51, Yüreğir 44, Çepni 43, Iğdır 43, Bayat 42, Alayuntlu 29, Kızık 28, Yazır 24, Dodurga 24, Begdili 23, Büğdüz 22, Çavuldur 21, Yıva 19, Dö-

(1) Konar-göçer tabiri Osmanlı arşiv belgelerinde de yer almakta olup, aşiretlere bu ad, onların göçebelerden farklı olarak kışlaklarında bir nevi küçük çapta yaptıkları ziraat dolayısiyle verilmiştir (Bkz. Yusuf Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, 14, İstanbul 1988).

(2) Bunun için bkz. Tayyib Gökbilgin, **Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan**, 13-14, İstanbul 1957, Münir Aktepe, «Osmanlılar'ın Rumeli'de ilk fethettikleri Çimbi Kalesi», **Tarih Dergisi**, Sayı 2 s. 283-308, İstanbul 1950; Aynı müellif, «XIV ve XVI. Asırlarda Rumeli'nin Türkler tarafından iskânına dair», **Türkiyat Mecmuası**, X, 304-307; İstanbul 1953; Cengiz Orhonlu, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı», **Türk Kültürü Araştırmaları**, XV/2 s. 269-270, Ankara 1976.

ğer 19, Karaevli 8 ve Peçenek 4 aded idi(1). Bunun yanısıra cemaat kethüdalarının ismini taşıyan oldukça önemli sayılara ulaşan bir köy topluluğunun da var olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Osmanlılar'da ilk kanun metinlerinde yörük veya konar-göçerlerden bahsedilmezken, XV. yüzyıla ait olanlarında onlarla ilgili bazı hükümlere rastlanmaktadır(2). Kanunî devrinde ise yörük nizamlarını, idarî ve malî mükelleflyetlerini ortaya koyan mufassal yörük kanunnâmeleri ortaya çıkmıştır. Anadolu'da yörük kelimesi ile etnik bir mefhum ifade edilirken, Rumeli'de ordu hizmetinde kullanılan askerî bir teşkilât düşünülmüştür. Yörükler'in Rumeli'de yerleşme ve yayılışlarından bahseden 1456-1467 yıllarına ait Dimetoka, Gümülcine, Firecik, İpsala, Keşan ve Yanbolu havalisine ait emlâk, evkaf ve timarları ihtiva eden tahrir defterleri bu hususta daha aydınlatıcı olmuştur. XIV. asrın ortalarından itibaren Rumeli'de batı ve kuzey yönlerinde yayılan yörükler, gittikleri yerlerde bir timar, has veya evkaf toprağında raiyyet olarak mükelleflyet altına girmişler veya yağcı, küreci v.s. gibi teşekküllere katılarak ayrı bir hukukî nizama dahil olmuşlardır. Önceleri cemaat reislerinin isimleriyle anılırlarken, sonradan kesif olarak bulundukları yerlere göre Selânik, Vize, Ofçabolu yörükleri v.s. gibi adlandırılmışlardır(3).

Konar-göçerler kendi aralarında il veya ulus adı altında guruplandırılmışlardır. Bu da kendi arasında boy, aşiret, cemaat, oymak, mahalle, oba(aile) şeklinde bölümlere ayrılmıştır. Her boyun başında da Bey (Boybeyi) ismi verilen ve boyun idarî işlerini yürüten bir kişi bulunurdu. Konar-göçerler yaşayış tarzlarının bir gereği olarak yaylak-kışlak hareketine bağlı idiler. Onların bu hayat tarzı biraz da hayvanlarına otlak bulmak düşüncesinden doğmuştur. Bununla beraber kısmî de olsa küçük çapta ziraatle meşgul oldukları da görülmektedir(4). Nitekim bu yüzden, raiyyet oldukları halde yerleşik olanlarla aralarında bazı hukukî ve iktisadî farkların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Kanunnâmelere göre konar-göçerler, hayat tarzları sebebiyle kim-

(1) Bkz. Faruk Sümer, Oğuzlar, 450, Ankara 1967

(2) Meselâ Fâtih Kanunnâmesi'nde «Koyunlu yerlü ve yürük yayla ve kışla hakkın virmeye» şeklinde zikredilmiştir (Ö. L. Barkan, Kanunlar, 391).

(3) Bu hususta geniş bilgi için bkz. Tayyib Gökbilgin, Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan, 20-29, 105 vd., İstanbul 1957.

(4) Geniş bilgi için bkz. Y. Halaçoğlu, İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, 16-22

seye raiyyet kaydedilmemiş olup(1), mükellefleri bennâk, mücerred ve kendi kendine yeten hâneden ibarettir(2). Bunun haricinde konar-göçerlerden alınan ve kanunnâmelerde *resm-i merai*, bazılarında *resm-i ağnam* ve *resm-i ganem* olarak geçen koyun resmi yerliden, yörükden, eşkinciden ve yüzdeciden olmak üzere birkaç çeşittir. Meselâ 1487 tarihli Hüdâvendigâr Livası Kanunnâmesi'nde «*yürükde ve yerlide resm-i ganem iki koyuna bir akçedir*» hükmüyle tesbit edilmiştir(3). Ağnam resminin hesaplanmasında kuzulu koyun kuzusuyla, oğlaklı keçi oğlağıyla beraber sayılırdı. Koyunların sayısı 300 olduğu zaman bir sürü tabir olunur ve 5 akça *ağıl resmi* alınırdı(4). Buna karşılık XVI. asırda sürülerin bir timar sahibinin toprağında otlatılması karşılığı alınan yaylak ve kışlak resimleri, ilk devirlerde alınmamaktaydı. Nitekim *Fâtih Kanunnâmesi*'nde bu husus, «*Koyunlu yerlü ve yürük yayla ve kışla hakkın virmeye*» şeklinde tesbit edilmiştir(5).

Konar-göçerlerden bu vergilerden başka *resm-i arus*(Gerdek resmi)(6), *yâve akçası*(7) ve *bâd-ı hevâ*(8) gibi vergi ve rüsûmlar da vardı. Bunun dışında savaş malzemesi üreten bazı oymaklar ise, vergileri yerine imal ettikleri ok ve yay gibi silahları devlete vermek gibi bir mükellefiyete sahiptiler.

Konar-göçer ahali bir sipahiden toprak alarak ziraat yaparsa, diğer reâyâ gibi öşür ve sâlârlık (ağalık, kumandanlık) verdikten başka

(1) «Yörük tâifesi konup-göçegeldikleri itibariyle kimesneye raiyyet olmayup, her kande gider olsa cemaati ile yazdıkları karye sipahisine resm-i raiyyetlerini verip, toprak sahipleri dahiledemezler» (Bkz. Osmanlı Kanunnâmeleri, Millî Tetebbular Mecmuası, I/2, s. 306, İstanbul 1331.

(2) «Bennâk ve mücerred, liva hakkıyla mart ayında alınmak kanunumdur. Martın evvel günü kimin tahvilline düşerse, cümle resm-i çift ve bennâk ve mücerred anın olur» (Osmanlı Kanunnâmeleri, Millî Tetebbular Mecmuası, I/1, s. 109, İstanbul 1331.

(3) Bkz. Ö. L. Barkan, Kanunlar, 3

(4) İbrail Kanunnâmesi'nde: «reâyâdan iki koyuna bir akça resm-i ganem ve her üçyüz koyuna beş akça ağır hakkıdır, ammâ eşkünci tâifesi üç koyuna bir akça verir ve ağıl hakkı verir» hükmü yer almaktadır (Bkz. Neşet Çağatay, «Osmanlı İmparatorluğu'nda reâyâdan alınan vergi ve resimler», DTCFD, V/5, s. 486, not 13), Ankara 1947.

(5) Bkz. Ö. L. Barkan, Kanunlar, 391

(6) Bu resim yerleşik olanlardan kızdan 60 akça, duldan 40 akça olarak alınırken, yörüklerde kız ve dullar babasına tâbi olduğu için aynı miktarda alınan bir vergiydi.

(7) Sahipsiz tutulan hayvanlara karşılık alınan bir vergi olup «Kaçkun» da tabir edilirdi.

(8) Bir kimsenin mal ve mülküne, davarına zarar veren kimseden alınan vergidir.

resm-i boyunduruk adı altında 12 akça resim verirdi(1). Bununla birlikte konar-göçerlerin asıl meşguliyetleri hayvancılık idi. Bu sebeple imparatorluğun et, süt, yağ, peynir, deri gibi ihtiyacını karşılamakta ve yerleşik halkla ekonomik bir bütünlük sağlamakta idiler.

4 — Muâf ve Müsellem Reâyâ

Bu gurub içerisinde *yayalar, yörükler, müsellemler, Cerahorlar, Canbaz* ve *Tatarlar* yer almakta idi. Bunlardan yayalar ve müsellemler Osmanlı Devleti'nin ilk muntazam askerlerini meydana getirmekte olup, yeniçeri ocağının teşkilinden sonra yavaş yavaş geri hizmete alınmışlardır(2). Yayalar Anadolu eyâletinin çeşitli sancaklarında bulunup, her ocağın bir yayabeyi vardı. Bunlar savaş zamanlarında yol açmak, hendek veya siper kazmak, top çekmek, gülle ve ağırlık nakletmek, askere zahire taşımak gibi hizmetlerde bulunurlardı. Barış zamanlarında ise ihtiyaca göre kale tamiri, madende çalışma, tersane hizmeti gibi işlerde kullanılırlardı. Rumeli'de aynı hizmeti görenlere *yörük* denirdi. Yörükler: Tanrıdağı yörükleri, Kocacık yörükleri, Vize yörükleri, Naldöken yörükleri ve Ofcabolu yörükleri gibi bulundukları yerin ismiyle anılırlardı. Savaş Anadolu'da ise yayalar, Avrupa tarafında ise yörükler sefere giderlerdi. Yayalarla yörüklerin sefere giden nöbetlilerine ellişer akça harçlık verilirdi ki, bunlara *elîci* denirdi. Müsellemler ise savaş sırasında ordudan bir-iki gün öncesinden ileri gönderilerek yol, köprü ve ormanlıkları açarlardı.

Sınır boylarındaki ahaliden teşkil edilen ve yol açmak, kale yapmak, ordunun geçmesine engel teşkil eden ormanlıkları kesmek, bataklıkları temizlemek, siper kazmak, ordu ağırlıklarını nakletmek gibi işler yapan Cerahorlar da geri hizmet erbâbı olarak yer almaktaydı. Bunlar gibi aynı gaye ile kullanılan Canbaz ve Tatarlar ise ordunun geri hizmetinde çalışan amele gurunbundandı. Yaptıkları hizmete mukabil avarız vergisinden muaf tutulmuşlardı.

B) HUKUK

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren bağlı bulunduğu dinin icaplarına göre bir hukuk sistemini kabul etmiştir. Buna bağlı olarak gerek cezai, gerekse vergi konularında bu hukuk çerçevesinde konulan hükümlere göre hareket edilmiştir. Şer'i hukuk adını verdiğimiz bu sistemin, nazari olarak her alanda tatbik edildiği göze çarpmaktadır.

(1) Bkz. Ö. L. Barkan, **Kanunlar**, 3

(2) Muaf ve müsellem reâyâ için bkz. H. İnalcık, **Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, 177-181. Ankara 1987.

Ancak bunun yanısıra, bilhassa idare ve teşkilât sahası ile âmme müesseseleri sahasında, eski Türk devletlerinden gelen bir idarecilik geleneği veya fethedilen memleketlerdeki bazı vergi teşkilât ve usullerinin, millî veya örfî denebilecek bir hukuk sistemini de ortaya çıkardığı bir vakıadır. Osmanlı kanunnâmelerinde şer'î hükümlerle birlikte örfî hükümlerin de kullanılması bunu teyid etmektedir. Meselâ Osmanlılar'da ahkâm-ı şer'iyye ve kavânin-i örfiyye tabirlerine birlikte rastlamaktayız(1). Nitekim Tursun Bey örfü, şerî'at yanında cemiyet düzenini korumak üzre ulûl-emrin koyduğu kanun, örfdür ve örf aklî esasa dayanır şeklinde tarif etmektedir(2). Bununla birlikte şurası da belirtilmelidir ki, hiçbir şekilde örfî hükümler şer'i hukuka aykırı düşmemiştir.

İlk devirlere ait elde mevcut Osmanlı kanunnâmeleri, devletin hukukî hüviyetini tam mânâsiyle vermekten uzaktır. Ayrıca bunların devlet tarafından tasdik edilmiş kanunnâmeler olmayışı da onların gerçek kıymetinin ortaya konmasını engellemektedir. Elimizde ilk yazılı kanunnâmelerin Fâtih devrine ait olması ise, ilk devirlerin yeterince aydınlatılmasına mani olmaktadır(3). Buna karşılık ilk devirlere ait bazı mahkeme kayıtlarını ihtiva eden şer'iyye sicillerinin günümüze kadar gelenleri, bizleri oldukça aydınlatmaktadır(4). Ayrıca Âşıkpaşazâde'de kaydedildiğine göre ilk kanunnâme Osman Gazi tarafından tesis edilmiştir. Karaca Hisar'ın fethinden sonra buraya kadı, subaşı konulduğu gibi bir de pazar kurulmuştur. Pazarın kurulmasından sonra Germiyan'dan gelen bir kişinin pazarın başının kendisine satılma-

(1) Bkz. R. Anhegger - H. İnalcık, **Kânûnnâme-i Sultanî ber müceb-i örf-i Osmânî**, X, Ankara 1956.

(2) **Târih-i Ebü'l-feth**, 12, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977.

(3) Bu kanunnâmelerden, R. Anhegger ile H. İnalcık'ın birlikte yayımladıkları **Kânûnnâme-i Sultânî ber-müceb-i Örf-i Osmânî** (Ankara 1956), yine Abdülkadir Özcan'ın yayımlanmış ve yayımlanmamış bütün nüshalarını görerek hazırladığı **Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi** (**Tarih Dergisi**, sayı 33, İstanbul 1982) ile Ö. L. Barkan'ın, **Kanunlar** isimli kitabında 387. sahifeden itibaren **Hâzihî Süret-i Kânûn-ı Padişahî Sultan Mehmed b. Murad Han tâbe teka Allahu** başlığıyla ayrı bir kısım olarak koyduğu ve aslı Viyana Millî Kütüphânesinde olup Prof. Dr. Friedrich Kraelitz tarafından neşredilen kanunnâme bunların başında gelmektedir.

(4) Bu sicillerden Bursa'ya ait olanlardan birincisi (2 Şubat 1484 ilâ 6 Ocak 1486 yıllarını içine almaktadır) Sayın Halil İnalcık tarafından yayımlanmıştır (Bkz. «Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler», **Belgeler**, X/14, Ankara 1981). Ayrıca yine aynı müellif tarafından «Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermanları» (**Belleten**, sayı 44, s. 693-703, Ankara 1947) neşredilmiştir.

sını istemesi üzerine ise, Osman Bey önce itiraz etmesine rağmen daha sonra bunu kabul ederek: «*İmdi çünki siz eyle dersiz, her kişi kim, bir yük getire, sata, iki akça versün. Her kim ki satmasa hiç nesne vermesün. Ve dahi her kime kim bir timâr verem, anun elinden sebebsüz almayalar. Ve hem ol öldüğü vakit oğluna vereler. Ve ger küçücük dahi olsa vereler. Hizmetkârları sefer vakti olucak sefere varalar, ta ol sefere yarayınca*»(1) şeklinde ilk kanunu koymuştur. Ayrıca bu kanunun değiştirilmesi veya bozulması ihtimaline karşı da «*Her kişi kim bu kanunumı boza, Allah anun dinin ve dünyasın bozsun*» diye bedduada bulunmuştur. Bundan başka Fâtih dönemine ait olup Ö. L. Barkan'ın *Kanunlar* adlı kitabına koyduğu ve F. Kraelitz tarafından yayımlanan kanunnâmede zinâ, adam döğme, küfür, adam öldürme, içki içme, hırsızlık, yalan, iftira, müslim ve gayr-ı müslim reâyânın hâl ve hareketleriyle vergi meselelerine dair hükümler bulunmaktadır (Bkz. EK-I). Öte yandan yine Fâtih'e ait olup sayın Abdülkadir Özcan tarafından bütün nüshalarının karşılaştırmalı bir yayını olan kanunnâmede ise Osmanlı devlet adamları saltanata ait meseleler, cürüm ve devlet hizmetlileri ile ilgili hususlar yer almaktadır (Bkz. EK-II). Bu kanunnâmenin başında yer alan «*Bu kanunnâme atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur. Evlâd-ı kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar*» ibaresinden, buradaki hükümlerin daha önce de var olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan R. Anhegger ve H. İnalcık tarafından neşredilen ve tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale'de bulunan kanunnâme ise şer'î hukuk dışında hükümdarın bizzat kendi otoritesine dayanarak çıkardıkları *yasaknâme*'leri ihtiva etmektedir.

Bu kanun metinleri dışında tahrir defterlerinin başında yer alan ve tâbi bulunduğu sancakların özelliğine göre bazı değişik yanları bulunan sancak kanunları da bulunmaktadır. Meselâ Ö. L. Barkan'ın yayımladığı kanunlar içinde yer alan ve II. Bâyezid dönemine ait olduğu bilinen (tarihi 1487) Hüdâvendigâr Livâsı kanunnâmesi, bu türden kanunnâmelerin en eskilerindendir. Bu kanunnâmenin hemen başında bulunan «*Beyân-ı tafsîl-i kavânîn-i şer'iyye-i müte'âmele ve kavâ'id-i rüsûm-ı örfiyye-i müte'ârefe ki, mebâni-i Osmaniye ve meâhiz-i ahkâm-ı Sultaniyedir*» ibaresinden, kanunnâmede hem şer'î, hem de örfî

(1) Bkz. Tevârîh-i Âl-i Osman, s. 19-20, İstanbul 1332. Burada belirtilen baç vergisi, bir örfî vergidir. Nitekim Osman Gazi kendisine ilk baç vurulduğu zaman «Baç nedür» diye sormuş, daha sonra ise «Tanrı mı buyurdu veya beyler kendüleri mi etdi» demesi üzerine de Germiyanlı olan zat: «Töredir Hanum, ezelden kalmışdır» diyerek, bu verginin örfî olduğunu beyan etmiştir.

hükümlerin yer aldığı anlaşılmaktadır(1). Nitekim burada şer'î ve örfî vergiler, sancağın idaresi ve reâyânın mükellefiyetlerini belirten hususlarla ilgili hükümler yer almaktadır.

EK — I

Hâzihî Sûret-i Kânûn-ı Pâdişâhî: Sultan Mehemmed b. Murad Han(2).

EL-FASLÜ'L-EVVEL Fİ'Z-ZİNÂ VE DEVÂ'İHİ(3)

1 — Eğer bir kişi zinâ kılsa, şeri'at huzûrunda sâbit olsa, ol zinâ kılan evlü olsa ve dahı bay (zengin) olursa ki bin akçeye, dahi ziyâdeye gücü yeterse cürm üçyüz akçe alına. Evsâtü'l-hâl olursa, kırk altıyüz akçeye mâlik ola, cürm ikiyüz akçe alına. Andan aşağa güci yeterse cürm yüz akçe alına. Andan dahi aşağa halli olursa elli akçe, andan dahi aşağa ki, gayetde fakîrü'l-hâl olursa kırk akçe cürm alına.

2 — Eğer zinâ kılan ergen olursa, bin akçeye dahi ziyâdeye güci yeterse, cürm yüz akçe alına. Eğer orta halli olursa altıyüz akçeye güci yeterse elli akçe cürm alına. Andan aşağa dörtyüze güci yeterse kırk akçe, gayet fakîr olsa otuz akçe cürm alına.

3 — Eğer avret zinâ kılsa, şeri'at katında sâbit olsa, ganî olsa er kanlığın vire. Orta hallü yâhud fakîre olsa erenler gibi olur, kanlığın vire.

4 — Eğer avretin malı olsa, eri kabul eylese, kâftehor kanlığun yüz akçe vire, yoksul olursa elli akçe, gayet fakîr olursa, kırk ya otuz akçe cürm alına.

5 — Eğer avret pezevenklik eylese, kadı ta'zîr ura, ne kadar mâ yerâhu; ağaç başına bir akçe cürm alına.

6 — Eğer zinâ iden kız olursa, anın cürmi ergen gibi ola, azlıkda ve çoklukda ana i'tibâr ideler.

7 — Eğer biregünün (=bir kimse) evine girse, zinâ kasdına olur(sa) evlü cürmin vire. Eğer ergen ise ergen cürmin vire. Ol zinâ iden gibi yukarı tafsîl üzre beyân olundı.

8 — Eğer kul karavaş (=câriye, halayık) zinâ kılsa, hür ve hürre cürmünün nısfın vire. Âdet cihetince bayagılayın baylıkda ve yoksullukda.

9 — Eğer biregünün avretin öpse, yahud dilese, yahud yapışsa, kadı ta'zîr ura. Ağaç başına bir akçe cürm alına.

(1) Bkz. Ö. L. Barkan, Kanunlar, 1

(2) Bu kanun metni Ö. L. Barkan'ın Kanunlar adlı kitabından alınmıştır (387 v.d.).

(3) Devâî, içten gelen bir duyguyu teşvik edici haller mânâsına gelmektedir.

10 — Eğer avret veya kız bana zinâ kıldun dise, er inkâr eylese, bu mezkûrların sözlerine i'tibâr olunmaya, Ere and vireler. Avrete kadı ta'zîr ura, iki ağaca bir akçe cürm alına.

11 — Eğer avrete er ben sana zinâ kıldım dise, avret münkire olsa, avret and içe. Ere kadı ta'zîr ura, iki ağaca bir akçe cürm alına.

12 — Eğer bir kişi zinâyı bilse, gelüp kadıya dimese, cürüm yok. Ammâ oğrulugın (=hırsızlık) bilse, gelüp dimese, onbeş akçe cürm alına.

EL-FASLÜ'S-SÂNİ Fİ'L-TEDÂRUBİ VE'L-TEŞÂTÜMİ VE'L-KATL(1)

1 — Eğer iki kişi biribirine yapışsa, yakasın yırtsa, kadı döğsün, cürm yok. Eğer birbirinin sakalın veya saçın yolsa, kadı katında sâbit olsa, gani (=zengin) olsa, cürüm yirmi akçe, fakir olsa on akçe alına. Eğer kemlik çıksa, otacılu (=doktorluk) olsa, ol baş yaran bay (=zengin) olup bin akçeye dahi ziyâdeye güci yeterse, cürm yüz akçe alına. Eğer ikiyüze güci yeterse elli akçe, fakîr olursa otuz akçe cürm alına.

2 — Eğer adam öldürse, yerine kısas itmeseler kan cürmi bay olup bin akçeye dahi ziyâdeye güci yeterse dörtyüz, eğer altıyüze güci yeterse ikiyüz akçe, andan aşağa hallü olursa yüz akçe ve fakir olursa elli akçe alına.

3 — Eğer bir kişi okile yahud pıçağlyle ursa, yaşlu olup döşeğe düşerse ol uran bay olup bin akçeye dahi ziyâdeye güci yeterse cürm ikiyüz akçe, eğer orta hallü olursa yüz akçe, eğer fakir olursa elli akçe cürm alına.

EL-FASLÜ'S-SÂLİS Fİ ŞÜRBİ'L-HAMR VE'S-SERİKATİ VE'L-BÜHTÂN(2)

1 — Eğer biregü hamr içse, Türk veya şehirlü olsa, kadı ta'zîr ura, iki ağaca bir akçe cürüm alına.

2 — Eğer kaz ya ördek oğrulasa, kadı ta'zîr ura, iki ağaca bir akçe cürüm alına.

3 — Eğer koyun veya kovan oğrulasa cürm onbeş akçe alına.

4 — Eğer yancık (=zırh) veya destâr (=sarık) oğrulasa, elün kesmelü olmaya, kadı ta'zîr ura. Ağaç başına bir akçe cürm alına.

5 — Eğer sığır oğrulasa elin kesmeyeler, ganî olup bin akçeye dahi ziyâdeye güci yeterse cürm yüz akçe, evsâtü'l-hâl olursa elli akçe, fakîr olursa kırk ya otuz akçe alına.

(1) Tedârub, dövüşme: Teşâtüm, karşılıklı küfür etme mânâlarına gelmektedir.

(2) Şarap içme, çalma ve iftira.

6 — Eğer at oğrulasa elin keseler, kesmezlerse ikiyüz akçe cürm alına.

7 — Eğer biregünün tahılın ve akçesin oğrulasa, ganî olsa cürüm kırk akçe, orta hallu olursa yirmi akçe, fakîrü'l-hâl olursa on akçe alına.

8 — Oğul atasından ve ata oğlundan, kardaş kardaşından ya er avretinden ya avret erinden oğrulasa kadı ta'zîr ura. Ağaç başına bir akçe cürüm alına.

9 — Eğer biregünün gözün ya dişin çıkarsa, kasdile kısas etmeseler, ganî olsa cürüm iklyüz akçe alına. Evsâtü'l-hâl olursa yüz akçe, ednâ hallü olursa elli ya kırk akçe, gayet fakir olsa otuz akçe cürm alına.

10 — Sagîr (=küçük) oğlancıklar savaşsalar cürüm yokdır.

11 — Yer tapusı bir ev yerine çokı elli akçe, andan aşağı kırk ya otuz akçe, fakir olsa yirmi ya on akçe alına.

12 — Ve gerdek değüri, a'lâsı altmış, evsâtü'l-hâl olursa kırk ya otuz akçe, fakir olursa yirmi ya on akçe alına.

13 — Koyun resmi kim alınur üç koyuna bir akçe alına.

14 — Ve süvâri güclyle ra'iyyetin yerinden kovsa, giru yerine gelicek tapu almaya. Râdi kendü kosa gitse, ya bir yıl yerin ıssız kosa ihtiyâr süvari elinde ola, ra'iyyet ki kendu gide, damı ve çulı süvârinin ola. Süvâri kovsa damı ve çulı ra'iyyetin ola.

15 — Câcdan oğrulasa, oğurladığın beğlik için alalar.

16 — Ve süvâri çiftliğinden ziyâde yer dutmaya, ra'iyyet yerin ra'iyyete vire. Türk yerinden, yoz yerden çiftlik eden, artık padişah destursuz yer dutmaya. Artık ra'iyyet yerin dutarsa yoksullara il hakkın vire.

17 — Eğer yabanda sığır veya yund (=kısrak) veya koyun bulsalar kıgırtmasalar (=ilan etmek), bay olursa cürm otuz akçe, evsâtü'l-hâl olursa yirmi akçe, fakir olursa on akçe alına. Eğer kıgırtsalar ısı (=sahibi) bulunmasa kadıya vireler. Kadı saklada kıgırtduğundan sonra yiterse cürm yok, emr-i şer' ne ise öyle ola.

18 — Eğer yolda geçerken yogurt ve etmek alsa, kadı ödede, ta'zîr ide. Ağaç başına bir akçe cürm alına.

EL-FASLÜ'R-RÂBİ KANÛN-I SULTAN MEHMED HAN

1 — Bir çift hidmet yılda üç akçe vire.

2 — Bir orak ve bir dükkân ve bir kanlı (=kağnı) odın boyunduruk resmi iki akçe vire.

3 — Bu yedi kullukdan ötüri akçe alınsa yirmi iki akçe alına.

4 — Ve bennâkden üç veyahud altı veya dokuz akçe alına.

5 — Şehirde ve ilde bağdan onda alına.

6 — Tahtacı ve ağaççı hâsılından yılda yirmi akçeden bir akçe alına.

7 — Kiracı ve arabacı ki san'atı arabacılık ola, çiftin boza, yılda iki müd mikdârı ekini ekmeye, tuz ve gayrı nesne getüre, süvârisine yılda elli akçe vire. Eğer çiftin bozmasa ki evvelki gibi iki müd mikdârı ekin ekeler, kiracılık idersin diyü nesnesin almayalar. Heman bayağılayın âdet üzre öşrin ve raiyyet resmin vire. Ammâ şehirdeki araba işleden san'at ehli gibi nesne virmeye. Eğer hastalıkdan veyâ pirlikden zayıf olup veyâ katî yoksullukdan güci yetmediğinden ötüri çiftin bozsa, kiracılık ve arabacılık ve tahtacılık idersin diyu üşendirmeye. Elindeki yerin süvârisi ala, gayrı kişiye vire. Andan benlek (=bennâk) resmi ala.

8 — Ve dahi tatara ve yürüğe bu âdet yokdur. Zirâ ki bunlar eşküncidir.

9 — Bir kişi bargiriyle kisb(=iş) itse yılda on akçe vire. Şehirdeki nesne virmeye.

10 — Süvâr değüri elli baş koyunda bir koyun alınur. Nısfı subaşınındır.

11 — Ve hubâbâtdan öşür ve sâlârlık on müdde beş(akçe) alına.

12 — Ketandan yüz demedde on demed onda üç demed sâlârlık ve humsin alalar. Ammâ ketanı yumuşadıvireler.

13 — Panbuk öşri lodrada on lodra, onda ikibuçuk lodra sâlârlık alına.

14 — Ve çeltükcinin ki çifti ola, yerlü gibi yedi hidmet virmeye. Süvâri üç hidmet ala, bulunmazsa altı ya dokuz akçe ala.

15 — Ve koyun erinün kangısı eşküne eşerse, ol eşenden sâlârlık alınmaya, yamaklarından alına.

16 — Ve tatarın çiftlüsinden üç kulluk ve gallesinden onda ve sâlârlık alına, çiftlüsine kulluk yok.

17 — Ve süvarinin raiyyetinden hâsıl olan kanlugın yarısın subaşı ve yarısm süvâri ala.

18 — Ammâ gerdek değürin tamâm süvârî ala. Süvârinin kızı çıksa gerdek değurin tamam subaşı ala.

19 — Ve kadim kara müsellem ve şimdiki müsellem ve raiyyet olan yaya dahi bu resme (tâbi') ola.

20 — Her şehrin tevâbi'indeki köyler, eğer süvâri şehirde olursa ondaların şehre iletdürivireler. Köyde olursa anbarına iletdürivireler.

21 — Yemişden ve meyveçeden ve gönülden (=günlük otu) ve za'ferandan onda bir alına, sâlârlık yok.

22 — Ve bir yerde ki sazlık ve ot olsa, evvelden nice olıgeldiyse gırü öyle ola.

23 — Ve kovanda öşür iyilü ve yatlu (=kötü) olur, onda bir alına.

24 — Dolab değirmeni bir gözüne Edirne müddile bir müd tahıl, yaru buğday ve yaru arpa alına. Ve karaca değirmenin bir gözüne yıl, tamâm yürüyenden bu hisâb üzere Edirne müddile yaru buğday ve yaru arpa alına, ale'l-munâsafa alına. Ve yel değirmeni dahi yılda buçuk müd tahıl, yaru buğday, yaru arpa, ale'l-munâsafa Edirne müddile vire.

25 — Ve tatar raiyyet ki yer duta, yılda bir çift orak ve bir kanlı odın virirmiş, ammâ eşküncisi virmezmiş. Girü ol kanun üzere mukarrer ola.

26 — Koyunlu yerlü ve yürük yayla ve kışla hakkın virmeye.

27 — Ve bir raiyyet ki yer duta, elindeki yerin mu'attal koyup gayrı süvâri yerinde ekerse iki onda vire. Bir ekdüğl yer için ve bir mu'attal koduğu yer içün. Ammâ süvârinin raiyyete virecek yerleri olmasa, raiyyet gayrı yirde ekse heman yerlisine âdet üzere öşrin vire. Ve raiyyet süvârisine heman bir def'a ev yapıvire, ol süvâri çıkup sonra ne kadar süvâri gelürse ol çıkan süvârinün raiyyet yapıvirdüği evi ola, ziyâde raiyyet(e) tekrar ev yapdırmaya.

28 — Ve köyde oturan san'at ehli, cüllah ve derzi ve pabuççi ve demürci ve kömürci ve bunların emsâli ve gayrı yılda üç hizmet veya üç akçe vire. Ziyâde san'at ehlidir diyüp güçlle iş işletmeyeler. Ve te'addî idüp nesnelerin almayalar, meğer ki nargına râzı olup irâdetiyle işleyeler.

29 — Fılcümle yoksullardan zikr olınan gibi kannâme mûcebince hakların aldıklarından sonra atların ve kanlıların güçlle ulak dutmayalar ve kendülere güçlle iş işletmeyeler.

30 — Ve bâc bâbında müslüman eğer taşradan gelüp kepe ve kepenek (ve) gön ve bal ve yağ ve bunlara benzer her ne kim varsa getürüp satsalar kırk akçede bir akçe alına.

31 — Ve kumaş yükünden (ve) bez, iplik, çuha, kemhâ (=ipekli kumaş), kerbalığı, kalay, kurşun ve bunlara benzer her ne gelse satılsa, bir yükine iki akçe alına.

32 — Ve turunç yemiş yüküne bir akçe ve bol olıyacak iki yükûne bir akçe alına.

33 — Ve gelen-giden sekbândan ve kullardan ve togancılardan (ve) at oğlanından (ve) liciden ve gayrıdan göreler, hangisinin elinde hükm-i hümâyûn içinde yemden ve yiyecekden ve ulakdan ve gayrından her ne emr olınursa emr olınan emir olduğı gibi vireler, ziyâdeye te'addî itmeyeler. Ve illâ nesne emr olmadıysa heman onda vireler, her ne hâcet olursa yanında satın alsun, kimseye te'addî idup emr olmadık nesneye dahl itmeyeler. Eğer emr olmadık iderse dergâh-ı mu-'allâya i'lâm ideler, hakkından geleler, bir kimesneye nesne etmeyeler.

34 — Ve bir kimesnenin atı ya öküzü ya kısrağı ekine girse, davar başına beş akça cürm alup, beş çomak buzağı girse bir akçe, bir çomak koyun girse iki koyuna bir akçe alup, bir çomak uralar. Ammâ evvel hüccet ideler, hüccet etdiklerinden sonra estemeyüp davarlarına timar eylemezlerse ki ekin içinde buluna ve ekine ziyân eylemiş ola, bu resme (göre) cürümleyüp çomak uralar ve ziyânın ödedeler, tehdîd oluna, davarlarına timar edeler, ekine ziyân itdirmeyeler.

35 — Eğer köy yanında yahud köyler arasında, ya davar arasında sıvadında veya sıvad yolunda ekin olsa ki davar uğrağı ola, anun gibiye avlağu (=çit) ideler.

36 — Hiç âferide ayrıksı etmeye, her kını kâinen-men-kân bu kanundan tecâvuz iderse 'itâba müstahîk olup suçlu ve günahkâr olur. Şöyle bileler, bu kanun(1) muhakkak bilesiz.

KÂNÛN-I YÖRÜKÂN

Yirmidört kişiden biri eşkünci, üçü çatal, yirmisi yamak ola. Ve mezkûr eşkünci kendü cebelü gönderi demirinde ve yeleninde, okında, yayında, kılıcında, kalkanında eksük olmayup muratteb ola. Ve on eşküncinin bir orta bârgiri olup bir tenkîrî (=bir nevi çadır) ola. Yürükler eşküncisi, çatalı, yamakları, arpa ve saman (salmak) ve hisar yapmak ve gayrı avârıza karışmaya ve eşküne eşen etdüği yıl sâlârlık virmeye, şöyle bilesiz.

KÂNÛN-I CEBELÜYÂN BÂ KÂNÛN-I MÜZEVVEC-İ GEBRAN(1)

1 — Her müzevvec kâfir ispençe içün suvarına yirmibeş akçe vire. Ve haraca yarar oğlanına dahi tamâm ispençe. Ve duldan ki çift olmaya yılda altı akçe ve süvâri, evinde kullanmaya ve iplik eğirtmeye. Meğer ki ücretiyle işlede ve süvâri hâsıl yazılmış.

2 — Beğlik bağ varsa raiyyetleri ol beğlik bağa yılda üç gün işlede ve bağ olursa şıra hâsıl yerde eğer şehirlerde ve eğer köyde subaşı ve eğer süvâri iki ay menapolye duta, suci (=şarap) sata. Narhdan güçlü kâfirler üzerine dökmeye. Subaşı veya süvâri sucisin satarken hiç bir kâfir sucisin satmaya ve açmaya, fuçısın ve küplerin mühürleyeler ve bunların (şiresi) satılmayınca hiç kimsenin (şiresini) satmayalar. Bu iki ay için menapolye yılın her kangı ayın ihtiyâr iderse dutsun. Ol kâfirden aldığı onda ol ayarda satalar. Eğer subaşının ve eğer süvârinin bu iki ayda sucisi artsa, kâfir üzerine güçle dökmeye, meğerkim kâfir il narhına râzı ola, ol vakit döke. (Ve şirede) eğer şehirde ve eğer köyde yüz medrede (=kile) on medre sâlârlık alına. Ve kâfir fuçısın açup sucisin satsa, Edirne medresiyle elli medrede bir medre

(1) Cebelü kanunu ve evli gayr-ı müslimlerin kanunu.

alına. Ve taşradan satılmak içün gelen suciden fuçı başına onbeş akçe alına.

3 — Ve kovandan eyülü yatlu on kovandan bir kovan öşür alalar.

4 — Ve donuz ki yabanda yürüye sığırile güdüle, ikisinden bir akçe alına, Evde kümeslerde boğazlanmak içün beslenenden birine bir akçe alına.

5 — Ve kâfire koyun resmi ki alınur, üç koyuna bir akçe alına, ve müslümanlar gibi.

6 — Ve gerdek değeri müslümanlarun gayet bayından altmış akçe alına. Evde kümeslerde boğazlanmak içün beslenenden birine bir yının atası, validesi tâbe serâhüma zamânından berü otuz akçedir. Andan aşağısı yirmi akçe ve andan aşağa ki gayetde fakîr ola, on akçedir.

7 — Ve urub baş yarmak ve kılıç, bıçak ve zıyan ve gayrı niza'lu nesnelerden ki kadı katında sâbit ola, baylık ve yohsullukda müslümanlar kanluğma nazar oluna, anın nısfı hüküm ola. Tâ ki haracgüzârlar zâyi' olmaya.

8 — Ve derziden, cüllâhdan ve kürkçiden ve pabuççiden ve at işledenden ve gayrı san'at ehli kâfirden yirmibeş akçe ispençe alındıkdan sonra bunlar san'at ehlidir diyüp nesnelerin almayalar, üzerlerine iş-güç bırakmayalar. Meğer ki kendüler il narhına râzı olalar, ol vakit işleyeler.

9 — Ve bâc bâbında müslümanlar ve eğer kâfir ki taşradan gelüp kepe (ve) kepenek ve gön ve bal ve yağ (ve) bunlara benzer ne olursa satılsa, kırk akçede bir akçe alına.

10 — Ancak kumaş yükünden bez ve iplik ve çuka ve kemhâ (ve) ketan ve panbuk ve kalay ve kurşun (ve) bunlara benzer ne varsa yükine iki akçe alına.

11 — Eflâk'dan ve İslâmbol'dan her ne gelse yüzden iki akçe alalar.

12 — Ve turfanda yemiş yükünden bir akçe alalar. Bol olıcak iki üç yüküne bir akçe alalar.

13 — Ve çıranun yükünden ki onbeş akçeye satılsa, bir sorti veyahud bir pâre çıra alına.

14 — Eşek yükü odundan bir odun alalar. Kapucu şehirden gelüp giden bey kuluna.

15 — Ve sığırdan iki akçe alına, iki başdan.

16 — Ve bir esir satılsa, iki başdan dört akçe alına.

17 — Kapandan tartılan davardan bir kantar davardan iki akçe alına, bir akçe satandan ve bir akçe alandan alına.

18 — Ve bir araba tuzdan sekiz akçe alına.

19 — Ve bir araba pirinçden sekiz akçe alına.

20 — Ve bir araba koyun derisi gelse beş akçe alına. Ve at yükünden iki akçe alına.

21 — Ve bir yük kepenekden iki akçe alına.

22 — Ve Eflâk'den ve İslâmbol'dan ve Frenk'den ne gelse yüzde iki akçe alına. Frenk'den, Dubrovnik'den gelinçeden sonra, şunun üzre mukarrer oldu ki (...) Dubrovnik kâfiriyle mu'amele şöyle olursa padişah âdeti üzerine.

23 — Bir yük kumaşdan iki akçe alına.

24 — Ve taşradana koyun gelse, boğazlansa, iki koyuna bir akçe alına. Ve yerlü hassâb getürse boğazlasa, dört koyuna bir akçe alına.

25 — Taşradan tâcir koyun getürse, İslâmbol'da nesne satsa getürüp iki koyundan bir akçe alına, ayak bâcın deyü alına. Ve sınurda taşra satsa akçesin gelüp şehirde satsa, satan tâcirden bâcın alalar.

26 — Bir sığır boğazlasalar bir akçe alalar.

27 — Mülk satılsa, yâni bağ ve değirmen (ve) bağçe veya evler ve dükkânlar, bâc yokdur.

28 — Ve köylerde her ne satılsa bâc yokdur.

29 — Ve (eğer) bir kişinin at(ı) ve kısrağı ve öküzi (bir ekine girse) davar başına beş akçe cürümleyüp davar başına beş çomak urula. İnek girse dört çomak (urulub) dört akçe alına. Ve buzağu veya koyun girse ekine bir akçe vire ve bir çomak uralar. Karacanavar girse iki akçe cürüm alalar (ve) iki çomak uralar, evvel hüccet ide(ler), (hüccet itdiklerinden sonra) eslemeyüb davarlarına timar itmezlerse (ki) tahıl (ve) tereke içinde bulalar (ve) terekeye ziyân etmiş ola(lar), bu veçhile çomaklayup cürm ideler ve olan ziyânı ödedeler ve her kişi (bir) davarına timar ideler, müslümanların ve kâfirlerin terekesi ve ekini harab olmaya.

30 — Ve birkim bu kanûndan kâinen men-kân tecâvüz iderse 'itâba ve azaba müstahik olup suçlu olur.

Tahriren fi evâhir-i uhrel cümâdeyeyn sene selâse ve tis'in ve semânemie.

EK — II(1)

KANUNNÂME-İ ÂL-İ OSMAN

Sûret-i hatt-ı hümâyûn-ı Sultân Mehemmed Han

Bu kanunnâme atâm ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur. Evlâd-ı kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar.

(1) Sayın Abdülkadir Özcan tarafından Tarih Dergisi'nde yayımlanan «Fatih'in Teşkilat Kanunnâmesi» adlı makalesindeki «Kanunnâme-i Âl-i Osman»dan alınmıştır (sayı 33, s. 30-48, İstanbul 1982).

Bâb-ı evvel

Bilgil ki, evvelâ vuzerâ ve umerânın vezîria'zam başıdır. Cümlenin ulusudur. Cümle umûrun vekil-i mutlakıdır. Ve malımın vekili defterdârımdır ve ol nâzırdır. Ve oturmada ve durmada ve mertebede vezîria'zam cümleden mukaddemdir.

Ve şeyhülislâm ulemânın reisidir. Ve mu'allim-i sultân dahi kezâlik serdâr-ı ulemâdır. Vezir'l'azam anları rî'âyeten üstüne almak münâsibdir. Ammâ müftî ve hoca sâir vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahi ederler.

Ve bir cem'iyyet-i âlî ve bir mecma'-ı ahâlî olsa ehl-i divâna âhardan âdem karışmasun. Evvelâ vüzerâ, anlardan sonra kadıaskerler, andan sonra defterdarlar ve defterdarlardan aşağa yeniçeri ağası vesâir özengi ağaları, mîr-i alem ve kapucubaşıları ve mîrâhûr oturur.

Mal defetrdarlarım cümle asitane-i sa'âdetimde olan ağalarımdan yukarudurlar ve yukaru otururlar. Ve cümle sancakbeğilerinden yukarudur ve yukaru otururlar. Altı kerre yüzbin akçelik beğ dahi olursa anlardan yukaru otururlar ve beğler defterdarların altına otururlar.

Ve ağalardan yeniçeri ağası sâir ağaların büyüğüdür. Baş yeniçeri ağası, anın altına mîr-i alem, anın altına kapucubaşı, anın altına mirâhûr, hâlâ mirâhûr devlet-i padişâhîde iki olmuşdur. Mirâhûr-ı sâni altına çakırcıbaşı, anun altına çaşnigîrbaşı, anun altına sipâhi oğlanları, anların altına çavuşbaşı, anun altına kapucular kethüdâsı, anun altına cebecibaşı, anun altına topçubaşı oturur.

Ve dîvân-ı hümâyûnumda sadrda oturmak vüzerânın ve kadıaskerlerin ve defterdarların ve nişancının yoludur. Evvela vüzera oturup, bir cânibe kadıaskerler, anların altına defterdarlar otururlar ve ol bir cânibe nişancı oturur.

Ve nişancının mertebesi eğer vezâret ve beylerbeyilik ise defterdarlara tasaddur eder. Ve sancak ile nişancı ise defterdarlardan aşağa oturur. Elkabı defterdarlar elkabıdır. Mertebesi anlar mertebesidir.

Ve mal defterdarlarım şehzâde lalarının üstüne otururlar.

Ve hil'at ve kışlık ve yazlık ve ekmekde vüzerâ ve kadıaskerler ve defterdarlar beraber gibidir.

Ve suffa-i Divan-ı âli'de oturmak beğleibeğlerinin yoludur ve beğlerbeğiler vüzerâ altına, defterdarlar kadıaskerler altına otururlar. Sancakbeyleri taşrada otururlar.

Ve cümle mal defterdarlarım gerek âstânemde ve gerek memâlik-i mahrûsemde olalar, mertebede, oturmada ve elkabda beraberdirler.

Ve beğlerbeğiler vüzerâdan bir tabaka aşağıdır ve taht kadılarına tasaddur ederler. Ve Darussaltanatım kadısından gayrısı defterdarlarımdan aşağa otururlar.

Ve bizzat rikab-ı hümâyunuma sâhib-i arz olanlar vüzerâm ve kadıaskerlerini ve defterdarlarımdır ve iç halkından kapu ağası ve odabaşı ve hazinedarbaşı ve kilercibaşı ve saray-ı âmiremin ağası sâhib-i arzdır. Ammâ kapu ağası olan ihtiyar başdır. Ekseriya odabaşı ve kapu ağası arz etmek gerekdir. Ve nâme ile arz etmek götürü beğlerbeğilerin ve ümeranın ve kuzâtın yollarıdır. Bizzat arz etmek mertebesi âlidir.

Ve beğlerbeğilik dört kimesnenin yoludur. Mal defterdarlarımın ve beğlik ile nişancı olanların ve beşyüz akçe kadıların ve dörtyüzbin akçeye varmış sancakbeğlerinin yoludur. Ve sancak beğleri cümle ağaların üzerine otururlar.

Ve nişancılık dâhil ve sahn müderrislerinin yoludur. Ve mal defterdarlığından nişancı olsa evvel beğlerbeğilik hükmü ile olur ve reisülküttâb nişancı olsa sancak hükmü ile olur.

Ve mal defterdarları sancak kabul etse dörtyüz ellibin akçe ile verilur. Ve yeniçeri ağasına ve sair özengi ağalarına dörtyüzotuzbin akçe ile verilur. Ve dörtyüzbin eksikli sancakbeği beğlerbeği olmaz. Ve astânemden darussaâdetim ağaları sancağa çıksa dörtyüzbin ile çıkar.

Ve divân-ı hümâyûnumda ta'amda veziriazam ile başdefterdar vesâir vüzera ile defterdarlar ve nişancı yer ve kadıaskerler başka yerler.

Ve mal defterdarlarının ve beğlik ile nişancıdan vezir dahi def'aten olmak yoldur ve kanunumdur.

Vezîriazam önünden kalkan ta'âm çavuşbaşına yoldaşlariyle verilsün. Ve olbir vüzerâ önünden kalkan ta'am reisulküttâba neferi ile verilsun. Ve kadıaskerler önünden kalkan ta'âm kapucular kethüdasına verilsun.

Ve çavuşbaşı ve reisülküttâb ve kapucular kethüdâsı hidmetkârdır. Divânda oturmazlar. Ve ağalardan mir-i âlem ve kapucubaşı gelmek lazım gelse anlar dahi oturmazlar. Ve bir maslahat içun ma'zul beğlerbeğiler girse veya ma'zûl beğler girse, ma'zûl beğlerbeğiler vüzerâ altına nişancı altına ve ma'zûl beğler defterdarlar altına oturalar. Ma'zul beğlerbeğiler eğer yoliyle mansıblardan gelmiş mal defterdarlığından veyahud özengi ağalığından olmuş beğlerbeği ise oturalar ve hidmetkârlarına mücevveze geydirmek vüzeranın ve kadıaskerlerin ve defterdarların yoludur. Ve beğlerbeğiler ve sancakbeğiler üskufleri yürütmek gerekdir.

Ve selâm çavuşu vüzerâya ve defetrdarlara ta'yin olunmak gerekdir.

Ve selâm çavuşu vüzerâya ve defterdarlara ta'yin olunmak gerekdir.

Ve tuğra-yı şerifi her vezir çekup nişancıya yardım etmek kanunumdur.

Ve başdefterdar cümle malımın nâzırı olup, umur-ı âlem ana mufavvazdır. Anın izni olmadın bir akçe ne dahil ve ne hâric-i hazine ola. Ve anın kadri Rumeli beğlerbeğiliği ile berâberdir. Ve cümle mahımın defterdarları malımın vekilleridir. Kabz u bastı anlara mufavvazdır. Ve cümle küttâbın azl-u nasbı anlara mufavvazdır.

Ve cümle umâr-ı saltanatı veziriazam sair vüzera ile ve defterdarlarım ile müşaveret edeler. Anlardan gayrı kimesne vâkıf olmaya.

Ve tuğra-yı şerifim ile ahkam buyurulmak üç cânibe mufavvazdır. Umûr-ı aleme müte'allik ahkam umûma vezirizam buyurulduşu ile yazıla. Ve malıma müte'allik olan ahkâmı defterdarlarım buyuruldusu ile yazalar. Ve şer'-i şerif üzre da'avî hükmünü kadıaskerlerim buyuruldusu ile yazalar.

Ve başdefterdarlarım dahi umûrunu veziriazam ile muşâvere edeler. Umûr-ı mahfiyyeyi vezir-i sânî bile duymaya.

Ve evlâdımdan vefât edenlerin meytine vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdarlarım hazır olalar.

Ve mal defterdarları başdefterdar olmak yollarıdır. Ve defterdarlığa üç pâyeden çıkalar, evvelâ defter emîni ve şehr emini defterdar olmak kanunumdur. Ve üçyüz akçe, kadı dahi, defterdar olmak kanunumdur. Ve üçyüz akçe kadı dahi beşyüz akçe kadı mertebesindedir. Ve hâlâ üçyüz akçe kadı bir kimesne vardır. Üçyüze vardıktan sonra mal defterdarı olmak kanunumdur. Ve reisulküttâb dahi ri'âyet olunursa defterdar olmak kanunumdur.

Ve merâtibde defter emini, anun altına şehr emîni, anun altına reisulküttâb otururlar.

Ve şehr emîni yüzyirmi akçe ulûfeye mutasarrıf olur.

Küttâb merâtibinde reisülküttâb, anun altına yeniçeri kâtibi, anun altına rüznâmeci, anun altına sipâhiler kâtibi, anun altına mukabeleci ve mukataacı, anun altına tezkereci, anun altına reis kâtibleri otururlar.

Yukaruda mezkûr olan küttâb hâce makâmındadır. Anlar divâna uzun yenli üst kaftanı ile geleler. Reis kâtibleri neferdir ve bu zikr olunan küttâbın azl u nasbı defterdarlarıma mufavvazdır. Anların muddâmıdır.

Ve ulûfeli müteferrika çaşnigîrlerden mukaddemdir. Çaşnigirlerden sonra timâr müteferrikasıdır. Anlardan aşağa çavuşlardır. Çavuşlar ile kâtibler kangısı eski ise ana i'tibâr olunur.

Ve çavuş ve kâtib timarı serbestdir.

Ve ulûfe müteferrikalarının yolu timâr defterdarlığıdır. Timâr defterdarının yolu defter kethüdâlığıdır. Ve Rumeli'nin defter kethüdâsı ri'âyet olundukda mal defterdarı olmak câizdir.

Ve reis kâtiblerinin yolu hazîne kâtibi olup mukataacı ve muha-

sebecl olmak kanunumdur.

Ve sahn mollaları makâm-ı mevleviyetdedir. Anlar cümle sancakbeğlerine tasaddur ederler.

Ve Dâhil müderrisi ve Haric müderrisi dahi makâm-ı mevleviyetdedir. Ve haric ve dahil ve sahn ellişer akçe ile olur. Halîyâ binâ eyledüğüm medaris-i âliyeye sahn deyu isim konulmuşdur. Sahndan beşyüz akçe kadılığa vusûl bulur ve Ayasofya medresesinden dahi kezâlik böyle vusûl bulunur.

Ve ibtidâ yeni mülâzım yirmi akçe medreseye, andan yirmibeş, andan otuz, andan otuzbeş andan kırk andan kırkbeş andan elli akçeye vâsıl olur. Elli akçe müderris cümle ağaların üstüne oturur. Sahn'a vardıkdan sonra beşyüz akçe kadı olup andan kadıasker olurlar.

Dâru's-saltanatım kadısı beğlerbeğiler ile berâberdir.

Ve iç-il'de yirmi akçe müderris kadı olsa kırkbeş akçe ile olur. Ve üçyüz akçe kadı makâm-ı mevleviyete karîbdir. Sâir yüzelli akçe kadılar defter kehtüdalarının ve alay beğlerinin üstüne otururlar. Ammâ ki iklyüz bin akçe sancak dahi olursa altına otururlar. Mansıbı üçyüze varmayınca mal defterdarlığına müstahıkk olmaz. Ve dâhil mollalarına dahi mal defterdarlığı ve nişancılık verilmek sahn müderrislerine dahi kanunumdur.

Veziriazam oğulları altmış akçe ile müteferrika olalar ve sâir, vüzera oğulları elli akçe ile müteferrika olalar. Ve nişancı oğulları dahi kezâlik kırkbeş akçe ile müteferrika olalar. Ve beğlerbeği oğulları dahi kırkbeş akçe müteferrika olalar.

Ve sancakbeği oğulları otuzbin akçe ze'âmet ala.

Ve çavuş oğullarına onbin akçe tımar verile.

Ve ebnay-ı mevâli-i izâmdan müfti efendi ve hoca efendi oğulları altmışar akçe şehr emininden ulûfeye mutasarrıf olalar. Ve kadıasker oğulları kırkbeşer akçe ulûfeye mutasarrıf olalar. Ve taht kadısı oğulları otuz akçe ulûfeye mutasarrıf olalar. Ve şehzâde hocası oğlu dahi otuz akçe ulûfeye mutasarrıf olalar. Ve sahn mollası oğulları yirmi akçe ulûfeye mutasarrıf ola.

Ve yeni mülâzım ze'âmet istese yirmibin akçe ze'âmet verile.

Veziriazam altıbinden bir eksik tımârı bilâ-arz vermesi kanunum olmuşdur.

Ve kadıaskerlerim selâtîne müte'allık olmayan cihâtın iki akçelerin bila-arz vermeğe me'mur olsunlar.

Ve defterdarlarım hazîne-i âmiremden iki akçeyi bila-arz vermeğe me'mur olsunlar.

Ve etrâfda beğlerbeğiler timâr ve ze'âmeti tevcih edüp arz etsün-

lar. Arzları makbûl olsun.

Ve yılda bir kerre rikâb-ı hümâyunuma defterdarlarım îrâd ve masrafım okuyalar Hil'at-ı fahireler giydirile.

Ve elli akçe müderris reisülküttâba ve defter eminine tasaddur ede.

Ve defter emîni şehr emîni bölük ağalarına tasaddur ede. Amma defter emîni pâyede defterdara karibdir. Şehr eminine ve reisülküttâba tasaddur ede.

Ve defterdarlarım mala hidmet iden kimesnelere yollarına göre çavuşluk ve sipahilik ve kâtiblik her kişinin istihkâkına göre arz etmeğe me'mûr olsunlar.

Ve sancak ve zeâmet dahi lazım gelürse arz etsünler.

Ve yeniçeri tâifesine her yıl beşer zirâ, laciverd cuka ve otuziki akçe yaka akçesi ve her birine başına sarmağa altışar zirâ' astar versünler.

Bu kadar ahvâl-i saltanata nizâm verildi. Şimden sonra gelen evlâd-ı kirâmım dahi islâha sa'y etsünler.

Bâb-ı Sâni

Umûr-ı saltanata müte'allik tertîb ü âyîn beyânındadır.

Evvelâ bir Arz Odabaşı yapılsın. Cenâb-ı şerîfim pes-i perdede oturup, haftada dört gün vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdarlarım rikâb-ı hümâyûnuma arza girsünler.

Divâna her gün vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdarlarım geldikde çavuşbaşı ve kapucular kethüdâsı önlerine düşüp istikbal etsünler.

Ve ba'z-ı mesâlih içün benden taşraya haberi kapu ağası kapucular kethüdâsına söylesin ve ol dahi vüzerama ve kadıaskerlerime ve defterdarlarıma söylesünler.

Ve bir Has-oda dahi yapılmışdır. Otuziki aded Has-odâ oğlanı ile içinde biri silahdar ve biri rikâbdar ve biri çukadar ve biri dülbend oğlanı ola.

Ve oda oğlanlarının zabtı odabaşısına mufavvazdır. Silahdar dahi acemilere sille çalmağa me'murdur. Ve anlar çıkmak lâzım gelse silahdar ve rikabdar elli akçe müteferrika olalar. Riâyet olunursa bölük ağası ve çaşnigirbaşı ola. Ve sâir oda oğlanı otuzbeşer akçe ile çıka. Ve kilâr oğlanı onaltı akçe ile çıka.

Ve ta'amı huzur-ı alî-şanıma kilarcıbaşı koya.

Bağçeye bir bostancıbaşı konulmuştur. Kayığa girildikde bostancılar kürek çeküp ol dümen duta.

Ve bayramlarda meydan-ı dîvana taht kurulup çıkmak emrîm olmuşdur.

El öpüldükde vüzeram ve kadıaskerlerim ve defterdarlarım kafadarım olup duralar. Ve hocama ve müftiyu'l-enâma ve vüzerâma ve kadıaskerlerime ve başdefterdarıma ve nişancıya kendim kalkmak kanunumdur.

Ve çavuşlar el öpmek kanunumdur. Ve ehl-i mansıbın hürde ehl-i mansıblarından alay beyi el öpmek kanunumdur. Ve müteferrika ulufe ile olursa el öpmek kanunumdur. Ve çaşnigir el öpmek kanunumdur.

Ve za'îm ve erbâb-ı timâr el öpmek lâzım değildir.

Zâ'îm müteferrikası yüzellibin akçe ile ise el öpmek kanunumdur.

Ve yirmi akçe müderris el öpmek kanunumdur.

Ve küttâbdan nefer olan reis kâtibleri ve defterhâne kâtibleri, gerek katib oldukda, gerek idde el öpmek kanunum değildir. Ve ehl-i mansıb olan muhasebeci ve yeniçeri kâtibi ve sipahiler katibi ve ruznâmeci el öpmek kanunumdur.

Ve bilcümle Divân'a uzun yenli kaftan ile gelenler hâce makâmındadırlar.

Ve cenâb-ı şerîfim sefer-i zafer-rehbere müteveccih olsa yanaşmak vüzeramın ve kadıaskerlerimin ve defterdarlarımın kanundur. Ma'zûl beğlerbeğileri ve beğleri dahi da'vet edersem yanaşmak kanunumdur.

Ve kendü develerimden ve katırlarımdan ellişer katar katır vüzerâma ve beşer katar katır defterdarlarıma versünler, zahirelerin götürmek içün.

Ve cenab-ı şerifim ile kimesne ta'am yemek kanunum değildir. Meğer ki ehl(u) iyâden ola. Ecdad-ı izamım vüzerasiyle yerler imiş. Ben ref etmişimdir.

Ve sefer-i zafer-rehberim vâki' oldukda rikâb-ı hümâyûnumda solakbaşı ve peykbaşı yürüsün.

Ve bir küçük sandık ile ceyb harclığı içün filori götüreler.

Ve her kimesneye evladımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem içün katl etmek münasibdir. Ekser ulemâ dahi tecviz etmişdir. Anınla âmil olalar.

Ve hasodam oğlanına yılda dörd def'a kaftan verilsun. Üzerine çatmadan takye ve pabuç verilsün.

Ve mühr-i şerifim vezîriazamda dursun. Hazinem ve defterhânem mühürlenmek ve açılmak lâzım gelse, defterdarlarım huzûrunda açılsun ve kapansun.

Ve hazineme dahil ve hâric olan akçe defterdarlarım emriyle dâhil-hâric olsun.

Ahvâl-i cerâyim ve ehl-i mansıba ta'yîn olunan mahsûlâtı ve elkabları beyânındadır.

Evvelâ cerime kanda gerek mirî subaşılarına ve gerek ehl-i timâr subaşılarına üçbin akçe ola. Ve göz çıkarmağa binbeşyüz akçe ola. Ve kol kırılmağa bin akçe ola ve baş yaruğuna elli akçe ola.

Ve bir kişi bir kişiye fuhş ile söğse şer' ile ta'zir olunup, kırk akçe cerîme alına.

Ve bir kişi bir kişinin haremine nâzır olsa yirmi akçe cerîme alına.

Ve çavuş ve kâtib timârı beğler zincirinden serbestdir, meğer umûr-ı mu'azzama vâki' ola.

Ve havass-i hümâyûnum kurâsı ve timârları beğler zincirinden serbestdir. Götürü defterdarlarıma mansûsdur. Anların lâzım olanı hallu akdi anlara mufavvazdır.

Ve bana yarar hâs defterdarlarım her kimde bulsalar gerek vüzerâmda ve gerek gayrıda ellerinden alup, yerine benim hâslarımdan bi-hâsıl olanları vereler.

Ve vüzerâm oniki kerre yüzbin akçe ile olalar, hâs ol mıkdâr ta'yîn oluna. Ve anlara âyide benim rikâb-ı hümâyûnuma her nereden harac ve âdet-i âğnâmdan ve pışkeş gelürse vüzerâma ve defterdarlarıma dahi hisseleri gelsün.

Ve beğlerbeğiler dahi on kerre yüzbin oniki kerre yüzbinc dahi varsun. Ekalli sekiz kerre yüzbin ile olsun.

Ve defterdarlarıma has verilürse, altı kerre yüzbin akçe verilsün.

Eğer hazineden saliyâne verilürse saliyâne âlîdir. Yüzellibinden ikiyüzkırkbine dek verilsün.

Hazineden vüzerâma saliyâne verilürse ikiyüzkırkbinden üçyüzellibin akçeye dek verilsün. Sair vüzerama yüzyirmibin akçe verilsün.

Veziriazam tekâ ud istese, senede yüzellibin akçe verilsün.

Ve beğlerbeğiler yüzbin akçe ile mutekâ'id olalar. Başdefterdar doksanbin akçe ile mutekâ'id ola. Ve sâir mal defterdarları seksen bin akçe ile mutekâ'id olalar. Ve sancakbeğleri altmışbin akçe ile mutekâ'id olalar.

Ve kızlarım evladından olanlara beğlerbeğilik verilmeyüp, ağır sancaklar verilsün.

Ve vüzerâma otluğumdan kifâyet mikdârı otluk verilüp şehr emininden kifâyet mikdârı odun bahâları alalar.

Ve defterdarlarımın âidesi havâss-ı hümâyûnumdan gerek iltizâm ve gerek emânet ile umenâya verilen hâslar kaç yük ise yük başına bin akçe hakk-ı imzâ alalar. Ve mutlaka hazîne-i amîreme akçe teslîm olundukda, bin akçeden yirmi akçe kesr-i mizân alalar. Ve defterdar-

lara hidmet eden küttâba dahi hakk-ı kitâbet alalar. Ve havâss-ı hümâyûnum a'şarından defterdarlarım me'kûlâtına mu'âvenet edeler.

Ve kuzât bir sicilde yedi akçe ve hüccetden otuziki akçe ve sâret-i sicilden oniki akçe ve imzâdan oniki akçe alalar. Ve kısmet-i emvâlden binde yirmi akçe ve nikahdan bikr ise otuziki seyyib ise onbeş akçe alalar.

Ve kadıaskerlerime hazineden günde beşyüz akçe ve yeniçeri ağasına günde dörtyüzelli akçe ve mîr-i âleme yüzseksen akçe ve mirahûra yüzelli akçe ve kapucubaşılarına yüzellişer akçe ve bölük ağalarına yüzyirmibeşer akçe ve çavuşbaşına altmış akçe ve kapucular kethüdâsına altmış akçe ve cebeci ve topçubaşına ellişer akçe ulufe verile.

DÖRDÜNCÜ KISIM

OSMANLILAR'DA İLİM, DİN VE SOSYAL MÜESSESELER

A) OSMANLILAR'DA İLİM VE DİN

I — OSMANLILAR'DA İLİM

Osmanlı Medreseleri ve İlmi Hayat

Osmanlı Devleti'nde kuruluşun ilk dönemlerinden itibaren ilim ve kültür alanında çalışmalar yapıldığı malumdur. Zirâ Türkler daha Anadolu'ya gelmeden önce de ilmî faaliyetlerde bulunmuşlar ve özellikle Büyük Selçuklular'da olduğu gibi Anadolu Selçuklu Devleti'nde de çeşitli şehirlerde ve hemen hepsi bugünkü mânâda birer üniversite hüviyeti arzeden medreseler tesis etmişlerdi(1). Bu medreseler gerek teşkilât, gerekse idarî bakımdan daha sonra kurulacak olan Osmanlı medreselerine örnek olmuştur(2). Nitekim Osmanlılar'dan önceki Anadolu medreselerinde görülen ve kurulan bu tesislerin devamlılığını teminat altına alan vakıf müesseseleri, Osmanlılar'da da aynen devam etmiştir.

Osmanlılar zamanında ilk medrese İznik'in fethini müteakip (1330) Orhan Gazi tarafından bir kilisenin camiye bir manastırın da

---

(1) Bilhassa Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde Osmanlı medreselerine örnek olmak üzere mesela Konya'da İpekçi madresesi, Şerif Mes'ud medresesi, Sırçalı medrese, Karatay medresesi, Küçük Karatay, Tâcu'l-vezir, Seyfiyye, Molla Atik, Hatuniyye medreseleri, Kayseri'de Sâhibiyye, Avgunu, Seraceddin, Hand Hâtun, Hacı Kılıç ve Şifâiye Tıb Medreseleri, Sivas'ta Gök Medrese, Kaykavus, Burucîye medreseleri, Tokat'da Gök Medrese, Seyitgazi'de Ümmehan Hâtun medresesi, Kırşehir'de Cacabey Medresesi, Antalya'da İmaret, Atâ Bey, Karatay, Ulu câmi medreseleri ve Kütahya'da Vâcidiyye medresesi gibi daha pekçokları sayılabilir (Bkz. Cahid Baltacı, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, 10-11, İstanbul 1976).

(2) Bkz. Şehabettin Tekindağ, **«Medrese dönemi»**, **Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi**, 11, İstanbul 1973.

medreseye çevrilmesiyle vücuda getirilmiştir(1). Medreseye Sultan Orhan Gazi tarafından Kozluca köyü ve çevresiyle birlikte İznik şehrindeki evler vakıf olarak bağlanmıştı. Vâkıf gelirlerinden altıda biri talebelere altıda beşi de müderrise tahsis edilmişti(2). Bu ilk medresenin müderrisliğine ise zamanın büyük Türk âlim ve mütefekkirlerinden Şerefüddin Davud-ı Kayseri ile Konya'da Sirâceddin Urûmi'nin şakirdi olan Taceddin Kürdi tayin edilmiştir. Hitâbeti de Kara Hoca adında birine verilmiştir(3). Bununla beraber bazı kaynaklarda ilk Osmanlı medresesinin İznik'den önce İzmit'te, fethi müteakip Süleyman Paşa tarafından kurulduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır(4). Bundan ayrı olarak ise yine Süleyman Paşa'nın İznik'de bir medresesi bulunmakta idi(5). Süleyman Paşa da, medresesine İznik şehrinde bir bostan kale içinde bir bağ ve kuyunun gelirini bağlamıştı(6).

İznik medreselerinden başka Osmanlılar diğer şehirlerde de medreseler vücuda getirmişlerdir. Nitekim Orhan Gazi Bursa'nın fethini müteakip burada bulunan şehrin en büyük manastırını medreseye tahvil ettiği gibi (Manastır medresesi), ayrıca 1335'de şimdiki Orhan camiinin yanına ikinci bir medrese daha yaptırmış ve her iki medreseye de vakıflar bağlanmıştır(7). Öte yandan Bursa'da daha birçok medrese inşâ edildiğini görmekteyiz. Bunlardan Orhan Gazi zamanında yapılan Lala Şahin medresesi, I. Murad dönemi medreselerinden Çekirge mevkiinde yer alan Hüdâvendigar medresesi(8). Ulu cami civarında bulunan Esediye medresesi, Yıldırım zamanında yapılan Çandarlı Hayreddin Paşa'nın oğlu Ali Paşa medresesi, Ebu İshak medresesi, I. Murad'ın hanımı Gülçiçek Hatun medresesi, Eyne Bey veya Molla Yegân medresesi, Eyne Bey Subaşı medresesi, Ferhadiye medresesi, Molla Fenâri medresesi, Yıldırım medresesi, Çelebi Mehmed devrinde

(1) Bkz. Neşrî, Kitâb-ı Cihan-nümâ, I, 163, nşr. F. R. Unat - M. A. Köymen, Ankara 1987; Ayrıca bkz. Aşıkpaşazâde, Tevârîh-i Âl-i Osman, Osmanlı Tarihleri, 119, Atsız neşri, İstanbul 1949.
Burada bir de imaret inşa ettirdiği kaydedilmektedir. Fakat Tevârîh-i Âl-i Osman'ın Âli Bey neşrinde manastırın medrese yapıldığı kaydedilmemekteyse de Orhan Gazi'nin İznik'de tesis ettiği medreseyi Dâvud-ı Kayseri'ye verdiği belirtilmektedir (İstanbul 1332, 42).

(2) Bkz. Mustafa Bilge, İlk Osmanlı Medreseleri, 72-73, İstanbul 1984.

(3) Bkz. Âşıkpaşazâde, Aynı eser, 119-120; Krş. Âli Bey neşri, 42-43, Ayr. bkz. Neşrî, Cihan-nümâ, I, 163

(4) Bkz. Mustafa Bilge, Aynı eser, 11-12

(5) Evliya Çelebi İznik'de yedi medrese bulunduğunu beyan etmektedir (Seyahatname, III, 7, İstanbul 1314).

(6) Mustafa Bilge, Aynı eser, 74

(7) Bkz. Neşrî, I, 157; M. Bilge, Aynı eser, 53-54; C. Baltacı, Aynı eser, 15

(8) Bizzat I. Murad tarafından yaptırılmıştır.

Bâyezid Paşa medresesi, Çelebi Mehmed tarafından kurulan Yeşil medrese veya Bursa Sultaniyesi, II. Murad devrinde Fazlullah Paşa medresesi, Hacı İvaz Paşa medresesi, Kara Hasan Paşa medresesi, İsâ Bey medresesi, Sultan II. Murad'ın Murâdiye medresesi sayılabilir. Bunların hepsi de vakıflar bağlanmak suretiyle varlıklarını sürdürmüştür. Bunlardan özellikle Orhan Gazi'nin Manastır medresesi, I. Murad'ın Hüdâvendigâr medresesi, I. Bâyezid'in Yıldırım medresesi(1). Çelebi Sultan Mehmed'in Yeşil medresesi (Bursa Sultaniyesi), Hacı İvaz Paşa medresesi(2) ve II. Murad'ın Murâdiye medresesi birinci derecede eğitim ve öğretim kurumları olarak vazife görmüştür(3).

Osmanlı Sultanları ve devlet adamları Edirne'nin fethini müteakip burada da medreseler inşâ ettirmişlerdir. Bunlardan Çelebi Mehmed medresesi (Eski Câmi medresesi) adından da anlaşılacağı üzere Çelebi Mehmed tarafından Eski câmiin arkasında 1413 yılında inşâ ettirilmiştir. Medreseye Yıldırım Bâyezid zamanında bazı yerlerin gelirleri evkaf olarak bağlanmıştır(4). Öte yandan Edirne'de Sultan II. Murad'ın yaptırdığı Dârülhadis medresesi ile Üç Şerefeli Saatli medrese ilmî derece yönünden önemli bir seviyede olup, bu husûsiyetini uzun süre devam ettirmiştir. Bunlardan ayrı olarak Üç Şerefeli medrese yanında Fâtih Sultan Mehmed de Peykler medresesi ismini taşıyan bir medrese inşâ ettirmiştir. Bu yanyana duran iki medrese daha sonra Çifte medrese olarak anılmış, bunlardan II. Murad'ın medresesine eski, Fâtih'inkine de yeni medrese adları verilmiştir. Eski medrese derece itibariyle «ellili» tabir olunan medreselerden olup, müderrislerine 50 akçe yevmiye verilmekteydi. Medresenin toplam 317.217 akça vakfı bulunuyordu.

Bunlardan ayrı olarak Edirne'de II. Murad zamanında Rumeli Beylerbeyi olan Sinan Bey tarafından yaptırılan Beylerbeyi medresesi, Kürt Hoca medresesi, Amasya ileri gelenlerinden olan Şah Melek b. Şâdî Bey medresesi, Çelebi Mehmed devri meşâyihinden bulunan Şeyh Şuca' medresesi, Saruca Paşa medresesi ve Halebiye medresesi sayılabilir. Bu medreselerin her birinin de ayrı birer vakfiyesi olup, vakıfları

(1) Neşrî'de Yıldırım'ın Bursa'da iki medrese yaptırdığı bildirilmektedir (I, 361).

(2) Bursa subaşısı olan, daha sonra ise Çelebi Mehmed ile II. Murad'a vezirlik yapan bu zât, ayrıca Tokat'da Sulu Sokak'da ve Bey-Obası'nda iki ayrı medrese daha yaptırmıştır (Bkz. M. Bilge, Aynı eser, 124).

(3) Bu medreseler ve müderrisleri hakkında geniş bilgi için bkz. M. Bilge. Aynı eser, 83-134.

(4) Bkz. M. Bilge, Aynı eser, 135-136

gliriyle müderrislerin ve diğer medrese mensuplarının maaşları karşılanmaktaydı(1).

İznik, Bursa ve Edirne haricinde diğer Osmanlı şehirlerine de medreseler inşâ edilmişti. Bunlardan Afyon'da Umur Bey medresesi, Alaşehir'de Yıldırım medresesi, Amasya'da I. Bâyezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad medreseleri(1), Yörgüç Paşa medresesi(2), Balıkesir'de Yıldırım medresesi, Bergama'da II. Murad zamanında yapılmış Hatip Paşa ve Umur Bey medreseleri, Bolu'da Yıldırım medresesi, Çorum'da II. Murad medresesi, Dimetoka'da Oruç Paşa medresesi, Filibe'de II. Murad devrinde Rumeli Beylerbeyisi bulunan Kula Şahin Paşa tarafından yaptırılan medrese ile ayrıca Gelibolu, İştip, Kütahya, Malkara, Merzifon, Milas, Mudurnu, Sapanca, Tire, Tokat, Üsküp, Yenişehir (Bursa) ve Yenişehr-i Fenar (=Larissa)'daki medreseler sayılabilir(4).

İstanbul'un fethini müteakip ise Fâtih Sultan Mehmed, ismini onun tarafından inşâ ettirilmiş külliyeden alan bugünkü Fatih semtinde bir medrese yaptırmıştır. Külliyenin yapımına 1463 yılında başlanmış ve sekiz sene sonunda tamamlanmıştır. Külliyenin müştemilâtında iki minareli ve bir şerefeli cami ile iki tarafında sekiz medrese yaptırılmış (Sahn-ı seman veya Semâniye medreseleri), ayrıca bunlara talebe yetiştirmek için de bu medreselerin arkasında «Tetimme» ismi verilen sekiz medrese daha inşâ edilmiştir. Külliye'de bunlardan başka misafirlerin hayvanları için ahırlar, bir imaret, aşhane, dârüşşifa denilen bir hastane, bir muallimhane, bir kütüphane, ders okutmağa mahsus dârütta'lim ve iki hamam bulunmaktaydı(5). Fâtih ayrıca Hz. Eyyûb-ı Ensârî için bir türbe ile bunun yanında bir imaret, bir medrese ve bir câmi yaptırmıştır(6). Sahn medreselerinin dördü camiin doğusunda, dördü batı tarafında idi. Medreselerin her birinin ondokuz odası ve her medresenin bir müderrisi bulunmaktaydı. Müderrislere ellişer akça yevmiye tahsis edilerek, ayrıca beşer akçe yevmiye ile birer de muid (asistan) verildi. Her medresenin odalarına ikişer dânış-

(1) Bkz. M. Bilge, Aynı eser, 138-158

(2) Buraya şehzâde sancağı olduğu için ayrı bir önem verilmiş ve Anadolu'nun en önemli kültür merkezlerinden biri olmuştur.

(3) Şehzâde iken II. Murad'ın lâlası olan bu zât, onun hükümdar olmasından sonra bu medreseyi yaptırmıştır.

(4) Geniş bilgi için bkz. M. Bilge, Aynı eser, 161-207

(5) Neşrî, Kitâb-ı Cihan-nümâ, II, 711; Ayr. bkz. Tursun Bey, Târîh-i Ebü'l-feth, 71, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977, Âşıkpaşazâde, Tevârîh-i Âl-i Osman, 143, Ali Bey nşr., İstanbul 1332,

(6) Bkz. Âşıkpaşazâde, Aynı eser, 143

mend (talebe) konuldu. Bunlara vakıftan ikişer akçe yevmiye ile imaretten ekmek ve çorba tahsisi kararlaştırıldı(1).

Fâtih ayrıca İstanbul'un fethini müteakip Ayasofya'yı câmiye tahvil ettikten sonra, buradaki papaz odalarını da medrese haline getirmişti. 1466 yılında ise arka kısma tek katlı bir medrese yaptırmıştı. Bu medrese daha sonraki sultanlar zamanında yeni ilâveler yapılmak suretiyle genişletilmiştir(2).

Fâtih'ten sonraki hükümdarlar da medrese yaptırmışlardır. Bunlardan II. Bâyezid, 1501-1506 yıllarında cami, imaret, tabhane, sıbyan mektebi, türbe, hamam ve sebilden müteşekkil yaptırdığı külliyede bir de medrese inşa ettirmiştir(3). Aynı şekilde Kanuni Sultan Süleyman tarafından da Süleymaniye Camii ile birlikte bir külliye vücuda getirilmiş ve bu külliye içinde 7 medrese yaptırılmıştı. Bunlardan üçü camiin Marmara tarafında olup evvel, sâni ve dârü't-tıb, diğer üçü ise Haliç tarafında bulunan sâlis, râbî ve dârü'l-hadis medreseleridir; sonuncusu ise «mülâzımlar» adını taşımaktadır(4). Medresenin yapımına 24 Mayıs 1550 tarihinde başlanmış ve bütünüyle 1557'de bitirilmiştir. Bu medreselerden derece itibariyle en yüksek medrese Dârü'l-hadîs müderrisliği olup müderrisinin yevmiyesi yüz akça, diğerlerinin ise altmışar akça idi(5). Medreselerden ilk tamamlanan Haliç tarafındaki iki medreseden birinin müderrisliğine Kadızâde Şemseddin Ahmed, ikincisine de Mimarzâde Muslihiddin Mustafa b. Mehmed tayin edildi. Dârü'l-hadis müderrisliğine Molla Yahya b. Nureddin, diğerine de Afyon Karahisarlı Şah Mehmed b. Muharrem Efendi getirildi. Dârü't-tıb'ba ise, hekimbaşılığa aday olabilecek derece mesleğinde ihtisas sahibi olanların getirilmesi şart koşularak, buraya İzmitli hekim İsaoğlu Ahmed Çelebi atandı(6). Süleymaniye medreselerinde böylece tıp, hadis, tabiiyye, matematik (riyaziye) gibi dinî, hukukî ve edebî dersler okutulmakta ve külliyede ayrıca hastahane, imaret, tabhane, hamam v.s. ile ilgili sosyal tesisler yer almaktaydı.

---

(1) Her medresenin ikişer odası kapıcı ile ferrâş denilen süpürücülere tahsis olunmuştu. Fâtih'in Tetimme ile birlikte bu onaltı medresesi, XIX. asırda da faal olarak bulunmaktaydı. Nitekim 1869'da bu medreselerde öğrenci sayısı 833'dü (Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, 1869'da **Faal Osmanlı Medreseleri**, 8, 14, İstanbul 1977).

(2) Bkz. Cahit Baltacı, Aynı eser, 474

(3) Bkz. Mübahat Kütükoğlu, 1869'da **faal İstanbul Medreseleri**, 102-103, İstanbul 1977.

(4) M. Kütükoğlu, Aynı eser, 105

(5) İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı**, 34, Ankara 1965.

(6) İ. H. Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı**, 35

Osmanlı hükümdarlarından ayrı olarak diğer devlet adamları ve halk mensupları da İstanbul'da medrese yaptırmışlardır(1). Meselâ Vezirlerden Vezirlazam Mahmud Paşa hâlâ kendi adını taşıyan câmi ve medreseyi inşâ ettirdiği gibi; Çandarlızâde İbrahim Paşa, Hadım Ali Paşa, Davud Paşa, Sokullu Mehmed Paşa, Rüstem Paşa, Sinan Paşa, Semizoğlu Mustafa Paşa, Köprülü Mehmed Paşa, Feyzullah Efendi ile Atik Valide Sultan(2), IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan ile IV. Murad'ın annesi Mahpeyker Sultan tarafından da külliyelerle birlikte medreseler inşa ettirilmiştir(3).

Osmanlılar'da medreseler yaptıkları ilmî faaliyetlerine göre dereceye sınıflara ayrılmıştır. Meselâ kuruluşta İznik medresesi beyliğin birinci derecede medresesi olurken, Bursa'nın fethinden sonra burada açılan Manastır medresesi, I. Murad'ın Çekirge'deki medresesi, Yıldırım medresesi, Çelebi Mehmed'in Yeşil medresesi, İznik medreseleri ikinci plâna düşürmüştür. Bursa medreselerinin ehemmiyeti de II. Murad'ın Edirne'de yaptırdığı Dârü'l-hadis ve Üç Şerefeli medreselerin tesisine kadar devam etmiştir. Hattâ İstanbul'da Sahn-ı seman'ın yapılmasından sonra bile Edirne medreselerinin ehemmiyeti bir müddet daha devam etmiştir. Ancak bir müddet sonra Sahn-ı seman medreseleri birinci sıraya yükselerek Osmanlı memleketlerindeki diğer medreselerin üstüne çıktı(4). İstanbul'da ise sahn medreseleriyle Ayasofya dersleri eşit tutulmakla birlikte daha sonra Ayasofya medresesi Sahn'ın üstüne çıktı. Eyüb medresesi ise bazan sahn'la aynı, bazan sahndan aşağı tutuldu. Öte yandan medreselerin adedinin çoğalması yeni bir teşkilâtı gerektirdi. Her ne kadar daha Yıldırım Bâyezid zamanında bir organizeye tâbi tutulduğu ve II. Murad tarafından medreselere yeni bir nizam verildiği anlaşılmaktaysa da, asıl teşkilât Fâtih zamanında yapılmıştır.

(1) Padişahlardan sonra İstanbul'da I. Ahmed, III. Osman, III. Mustafa, I. Abdülhamid gibi hükümdarlar da medrese yaptırmışlardır (Geniş bilgi için bkz. M. Kütükoğlu, Aynı eser, 102-105).

(2) III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan tarafından Üsküdar'da medrese ile birlikte camî, imaret, sıbyan mektebi, tabhane, han, çifte hamam ve çeşmeden meydana gelen bir külliye vücuda getirilmiştir (C. Baltacı, Aynı eser, 470).

(3) İstanbul medreseleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. M. Kütükoğlu, Aynı eser, 24-120.

(4) Nitekim Fâtih Kanunnâmesi'nde Hâliyâ binâ eylediğim medâris-i âliyeye sahn deyü isim konulmuşdur. Sahndan beşyüz akçe kadılığa vusûl bulur ve Ayasofya medresesinden dahi kezâlik böyle vusûl bulunur» şeklindeki kayıtla bu iki medresenin eşit olduğu anlaşılır (Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 39).

Fâtih İstanbulu fethedip Sahn-ı seman'ı kurduktan sonra, veziriazam Mahmud Paşa, Molla Hüsrev ve Ali Kuşçu'yu ilmiye teşkilâtını tanzimle vazifelendirmiş, öte yandan Karamanî Mehmed Paşa'ya da bir kanunnâme hazırlatarak, ilmiye mensuplarıyla devlet memurları arasındaki mertebeleri tesbit ettirmiştir. Nitekim *Fâtih Kanunnâmesi*'nde «*Ve sahn mcllaları makâm-ı mevleviyetdedir. Anlar cümle sancak beğlerine tasaddur ederler. Ve Dâhil müderrisi ve Hâric müderrisi dahi makâm-ı mevleviyetdedir*» ve «*Elli akçe müderris cümle ağaların üstüne oturur. Sahna vardıktan sonra beşyüz akçe kadı olup, andan kadıasker olurlar*» şeklindeki kayıtla ilmiye sınıfının statüsü ortaya konmuştur(1). Medreselerin dereceleri ise, Haşiye-i Tecrid (Yirmili), Miftah (Otuzlu), Kırklı, Hâric, Dâhil, Sahn-ı seman şeklinde ayrılmıştır(2). II. Bâyezid devrinden itibaren ise Altmışlı medreseler de yapılmıştır. Bu ayırım medreselerde vazife yapan müderrislerin aldıkları ücrete bağlanmıştır. Zira kanunnâmede belirtildiğine göre yeni mülâzım olan kişi önce yirmi akçelik medreseye, ondan sonra yirmi beş, otuz, otuzbeş, kırk, kırkbeş, elli ve nihayet altmış akçelik medreselere geçebilirdi(3). Ayrıca kanunnâmede belirtildiğine göre sahn ve dâhil müderrislerine resmî yazılarda: «*İftihârü'l-ulemâ'i'l-muhakkıkin muhtârü'l- fuzalâi'l-mudakkıkin yenbûü'l-fazl ve'l-yakin vârisü ulûmi'l-enbiyâ ve'l-mürselin el-muhtass bi-mezidi inâyeti'l-Meliki'l-mu'in sahn müderrislerinden mevlânâ...*» şeklinde hitâb edilmesi belirtilmiştir(4).

Osmanlı medreselerinde ilk devirlerde müderrisler günde dört ders vermekle yükümlü idiler. Tedrisat, medreselere ve müderrislere göre haftanın en çok üç günü (Salı, Perşembe, Cuma) tatil olmak üzere devam ederdi. Nitekim Yıldırım Bâyezid devri müderrislerinden Molla Fenari'nin haftada Salı ve Cuma, II. Murad devri müderrislerinden Mehmed b. Beşir'in ise sadece cuma günü tatil yaptığı görülmektedir(5). Medreselerde tahsil müddetleri de devirlere göre değişmiştir. Nitekim yirmili medreselerde XVI. yüzyılın başında iki yıl olan tahsil, yüzyılın ortalarında bir, yüzyılın sonlarında ise üç ay olarak tesbit edilmiştir. Otuzlu medreselerde tahsil iki yıl ilâ üç ay, Kırklı medreselerde üç yıl ilâ üç ay, Ellili medreselerde bir yıl ilâ beş ay, Sahn-ı seman ve Altmışlı medreselerde bir yıl olarak tesbit edilmiştir. XV. yüz-

(1) A. Özcan, Aynı eser, 39
(2) Bkz. C. Baltacı, Aynı eser, 47
(3) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 39; Ayrıca, bkz. C. Baltacı, Aynı eser, 47
(4) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 51
(5) Mecdî, Terceme-i Şakâ'ik, 100, İstanbul 1269.

yıl ortalarından itibaren ise Sahn Medreselerinin tahsil müddetinin en az altı ay olacağı karara bağlanmıştı(1).

Osmanlılarda ilk devirlerde medreselerde dercelerine göre, çeşitli zamanlarda değişik dersler okutulmuştur. Ancak bu derslerin hangileri olduğu hakkında kesin bir bilgi elde edilememektedir. Buna mukabil diğer islâm ve Türk devletlerinde okutulmakta veya okutulmuş olan Fıkıl.(2), Kelâm, Hadis(3), Tefsir(4), Usûl-i Fıkıh türünden dersler (Naklî ilimler) ile mantık, kelâm, belâgat, lügat, nahiv, hendese, hesap, heyet (Astronomi) ve felsefe gibi dersler (Aklî ilimler) okutulduğu tahmin edilmektedir. Zirâ Osmanlı medreseleri bu devirde Selçuklu medreselerinin bir devamı şeklinde idi. Nitekim Orhan Gazi'nin İznik'de tesis ettiği medreseye ilk müderris olarak akli ilimlerde ihtisas sahibi olan Şeyh Dâvud-ı Kayserî'yi tayin etmesi, en azından naklî ilimler yanında aklî ilimlerin de okutulduğunu göstermektedir. Ancak şurası da belirtilmelidir ki, ilk zamanlarda felsefî ilimler cami dışında, naklî ilimlerden tefsir, hadis ve fıkıh medrese ve camilerde okutulurdu(5).

İlk devir Osmanlı medreselerinde müderrisler(6) Selçuklular'da olduğu gibi ehl-i sünnet mezheplerinden hanefî fıkhı üzerinde ders verirlerdi. Medresede bir müderris bulunurdu. Vazifeleri karşılığı maaş alırlardı. Tayinleri ilk devirlerde o medreseyi kuran padişah veya paşa tarafından yapılırdı. Daha sonra divanda kararlaştırılmış, kendilerine, tayin edildiklerine dair bir berat verilmiştir. Azilleri ise işe devamsızlık, şer'i kanunlara aykırı beyanda bulunmak ve sözler söylemek gibi sebeplere dayandırılmıştır. Çoğu vakıflarda ise azil yetkisi vakıf mütevellisine verilmiştir(7). Müderrisler medreselerin derecelerine gör terfi ederlerdi. Bir Kırklı medrese müderrisi terfi ederse Hariç elli medresesine, buradan terfi eden de Dahil elli medresesi müderrisliğine yükselirdi. *Fâtih Kanunnâmesi*'ne göre Tecrid, Miftah ve Kırklı medrese

(1) Bkz. C. Baltacı, Aynı eser, 37-41

(2) Medreselerde okutulan Fıkıh kitapları arasında **Hidaye, Nihâye, Gâyetü'l-beyân, Kadihân** ve **Pezdevî** yer almaktadır.

(3) Muhtelif devirlerde müderrislere verilerek okutulması istenen hadis kitapları arasında **Buhari, Kirmani, Aynî, İbn-i Hacer, Mesabîh, Müslim** ve **Nevevi** (-Şerh-i müslim) sayılabilir.

(4) Medreselerde okutulan tefsirler arasında **Keşşâf, Kutbuddin, Sadeddin, Kadı Beyzavî, Kurtubi, Kâşânî** ve **Isfahânî** bulunmakta idi.

(5) Bkz. M. Bilge, Aynı eser, 42

(6) Müderris arapça bir kelime olup, tedris mastarından isim-i fâ'ildir. Medrese ve camide ders okutan hoca manâsına gelmektedir. Ayrıca muhaddis vezninde bir kitabı çok okuyup tekrar eden anlamına da gelir.

(7) Geniş bilgi için bkz. M. Bilge, Aynı eser, 19-22

müderrislerini kadıaskerler tevcih ederlerdi. Sahn müderrisi olan bir kimse ise isterse beşyüz akça yevmiyeli İstanbul, Edirne, Bursa, Filibe, Sofya, Selanik, Şam, Halep, Mısır gibi taht kadılıklarından birine (=mevleviyet) tayin olunurdu. Bundan sonra ise kadıasker olurlardı(1). Bir medresede boş olan müderrisliğe aynı derecede birden fazla aday çıkarsa imtihan yapılır, en başarılı olan bu vazifeye getirilirdi.

Osmanlı Devleti'ndekl ilim adamlarına gelince: İlk Osmanlı medresesinin baş müderrisliğine tayin edilen Davud b. Mahmudü'r-rumi'l-Kayserî (v. 1350), Mısır'da okumuş naklî ve aklî ilimlerde ihtisas yapmıştı(2). İznik medresesi ilim adamlarından Şemseddin Mehmed b. Hamza el-Fenarî hem tasavvuf, hem de mantık ve diğer aklî ilimlerde söz sahibi idi. Molla Fenarî adıyla şöhret bulmuş olan bu zatın *Uveysâtü'l-efkâr* ismini taşıyan aklî ilimlere dair bir eseri ile İstanbul hicri 1304'de basılmış bir mantık kitabı, en meşhur eserlerindendir(3).

Diğer bir ilim adamı matematikçi ve astronom Kadızâde-i Rumi adıyla şöhret bulan Musa Paşa b. Mahmud b. Mehmed Selâhaddin'dir. Kadızâde aslen Bursalı olup, burada tahsilini tamamladıktan sonra önce Horasan'a, sonra da Türkistan'a giderek ders görmüş ve Semerkant'ta Rasathâne müdürlüğüne ve nihayet Semerkant medresesi başmüderrisliğine yükselmiştir(4). Kadızâde memleketine geri dönmemekle birlikte onun İstanbul'a gelen Fethullah Şirvanî ve Ali Kuşçu gibi iki öğrencisi, matematik ve astronomi ilminin yayılmasına ve yerleşmesine yardımcı olmuşlardır. Bunlardan Fethullah Şirvanî II. Murad devrinde Kastamonu'ya gelmiş ve Fâtih'in ilk senelerinde vefat etmiştir.

Fâtih'e kadar olan dönemde bunlardan başka tıp alanında Murad b. İshak, Hacı Paşa adıyla meşhur Celâleddin Hızır, Şeyh Cemaleddin Aksarayî, Taceddin İbrahim (Ahmedi), Hüsameddin Tokadî ve Mehmed Kadı-i Manyas gibi âlimler yetişmişti(5).

Fâtih döneminde ise müsbet ilimlere alâka artmış olması yanısıra asıl felsefi ve ilmi düşünüş birinci plâna çıkmıştır. Bu bakımdan Fâtih devrinde pekçok latince eser Türkçe'ye çevrildiği gibi, özellikle tıp, matematik ve astronomi dallarında yeni eserler yazılmıştır. Bunlar

(1) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 39

(2) Mecdî, Terceme-i Şakâyık, 27

(3) Bkz. Mecdî, Terceme-i Şakâyık, 47-53; Ayr. bkz. Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, 13, İstanbul 1970.

(4) Kadızâde'nin en önemli eseri bir derecelik yay sinüsünün hesabı usulünü basit bir şekle soktuğu Risâle fî istihrâcü'l-ceyb derece vahide'dir (Geniş bilgi için bkz. Mecdî, Terceme-i Şakâyık, 37-40; Ayr. bkz. A. Adıvar, Aynı eser, 16).

(5) Bunlar için bkz. Mecdî, Terceme-i Şakâyık, 40-41, 74, 115, 122, 123

içerisinde bilhassa Türkistan'dan İstanbul'a gelen Alâeddin Ali b. Muhammed Kuşçu en önemlilerindendir.

Doğu ve Batı bilginlerini sarayında toplayan Fâtih, Ali Kuşçu'yu 1000 akçe yevmiye ile İstanbul'a getirtmiş ve günde 200 akçe maaşla Ayasofya medresesine tayin etmiştir. Ali Kuşçu İstanbul'da kelâm, filoloji, matematik ve astronomi ile ilgili eserler kaleme almıştır. Bunlardan gökcisimlerinin dünyadan uzaklıklarına dair olan *Risâle fi'l-hey'e* ile ayrıca *Risâle fi'l-hisâb*(2) ve Uluğ Bey'in *Zic*'ine yazdığı şerh zikredilebilir(2).

Fâtih döneminin ilim adamlarından biri de matematikçi Hızır Bey-oğlu Yusuf Sinan Paşa'dır. Onun en önemli eserleri tasavvufa ait *Tazarru'at*'ı ile asronomiye dair olan *Çağmini Risâlesi*'ne yazdığı şerhdir(3). Ayrıca zamanın en meşhur bilginlerinden Hocazâde de fizik ve metafizik üzerine çalışmalar yapmış, bu konuda yazılmış kitaplara çıkmalarda bulunmuştur(4).

Fatih zamanında tıp alanında da hayli çalışmalar yapılmıştır. Bu devrin önemli hekim ve bilim adamları arasında *Kitâb-ı tıb* ve *Maddetü'l-hayat* adlı eserlerin yazarı ve dönemin ünlü şeyhlerinden Muhammed b. Hamza Akşemseddin(5), Fâtih'in hocası olup *Gâyetü'l-emâni tefsirü's-seb'a'l-mesâni* isimli tefsir sahibi Molla Gürani, Amasya Dârüşşifası başhekimi olup *Cerrahnâme-i İlhani* yazarı Sabuncuoğlu Şerefeddin Ali b. Elhac İlyas, idrar yolları hastalıkları uzmanı olan Altıncızâde, ayrıca Ahmed Kutbeddin-i Acemî, Şükrullah-ı Şirvani, Hoca Ataullah-ı Acemî, Yakup Hekim, Lâri-i Acemî ve Hekim Arap sayılabilir(6).

Fâtih'den sonraki dönemlerde ise mütefekkir şeyhülislâmlardan fıkıhda söz sahibi Zenbilli Ali Efendi(7), matematik ve tıb alanında

(1) Farsça olan bu eserini **Risâle-i Muhammediye** adıyla Arapça'ya çevirmiş ve padişaha sunmuştur.

(2) Bkz. Mecdî, **Terceme-i Şakâyık**, 180-184. Ali Kuşçu'nun hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Süheyl Ünver, **Türk ... zitif İlimler Tarihinden bir bahis, Ali Kuşçu, Hayatı ve eserle** İstanbul 1948; Ayr. bkz. Abdülhak Adnan, «Ali Kuşçu», İA., II.

(3) Bkz. Mecdî, **Terceme-i Şakâyık**, 193-196; Ayr. bkz. A. Adıv ... eser, 42

(4) **Terceme-i Şakâyık**, 145-158

(5) Geniş bilgi için bkz. Mecdî, **Terceme-i Şakâyık**, 240-246; Ayr. bkz. L. Huart, «Ak Şemseddin», İA., I. 230-231; Krş. A. Adıvar, Aynı eser, 43

(6) Bunlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mecdî, **Terceme-i Şakâyık**, 100-101, 235-239, 238-246; Ayr. bkz. A. Adıvar, Aynı eser, 43-47

(7) II. Bayezid, I. Selim ve Kanuni'ye şeyhülislâmlık etmiş, fıkıhda kendini göstermiş bir kimse olan Zembilli Ali Efendi, fetvalarıyla meşhur olmuştu.

ihtisas yapmış Tokatlı Molla Lütfi, matematikçi ve astronomlardan Ali Kuşcu'nun torunu Mirim Çelebi (asıl adı Mahmud b. Mehmed), tefsir, hadis, fıkıh, tarih, lügat ve edebiyata dair üçyüz eseri bulunan şeyhülislâm İbn Kemal, tefsîr, hadîs, fıkıh, felsefe ve matematikde ihtisas yapmış Kınalızâde Ali, *Mevzuatü'l-ulûm* müellifi olup tefsir, hadis, kelâm, gramer ve mantık dallarında âlim olan Taşköprüzâde Ahmed, tarih, kelâm, fıkıh ve belâgate dair eserleri olan Tosyalı Celâlzâde Salih, II. Bâyezid'in sonsuz güvenini kazanmış olan ve böbrek ve mesane taşları üzerine «*Fâide-i hasat*» adlı bir risalesi bulunan Ahî Çelebi, ve Kanuni'nin meşhur şeyhülislâmı olup *İrşâdü'l-akli's-selîm* müellifi Ebussuud Mehmed Efendi'ler en önemli ilim adamları olarak zikredillebilir.

XVII ve XVIII. yüzyıllarda ise yine dinî ve müsbet ilimlerde pek çok âlim yetişmiştir ki bunlardan bazıları: Hibrî Ali Efendi, Yanyalı Hoca Esad Efendi, Maraşlı Saçaklızâde Mehmed Efendi, Mehmed Emin Efendi, Cârullah Veliüddin Efendi, Kazovalı Ahmed Efendi, Mehmed Akkirmanî, Gelenbevi İsmail Efendi(1), Palabıyık Mehmed Efendi ve Ayaklı Kütüphane lakabıyla anılan Müftüzâde Mehmed Efendiler bunlardan birkaçıdır.

Medreseler XVI. yüzyıl sonlarına doğru müderrislik kanununa aykırı davranışlar yüzünden yavaş yavaş eski kalitesini kaybetmeğe başlamıştır. Bu bozulma hem müderris, hem de tedrisat ve talebe bakımından olmuştur.

Medreselerin bozulması, bazı şeyhülislâmların telkinleri ile hikmet dersleri denilen matematik, kelâm ve felsefe gibi aklî ilimlerin terkedilmesi ve yerine zaten var olan naklî ilimlerin konması ile hızlanmıştır. Ayrıca bir kısım ilim adamlarının çocuklarına onbeş yaşından önce müderrislik beratı verilmesi, talebelerin para ve rüşvet ile iyi bir eğitim görmeden müderris olmaları, iyi yetişmiş olanların iltimaslar sebebiyle herhangi bir vazifeye tayin edilmemeleri rol oynamıştır. Bu tür usulsüzlüklerin ilki II. Bâyezid tarafından başlatılmış ve daha sonra da bu çeşitli kişilerce devam ettirilmiştir(2). Oysa ki Fâtih Sultan Mehmed medrese ve müderris işine çok dikkat etmiş, bazan derslere giderek dinlemiş ve derslerde zeki olarak gördüğü kimseleri bir deftere kaydederek, medreseyi bitirdikten sonra bunları boş bulunan kadılıklara getirmişti. Bununla beraber daha 1431'den önce bazı yüksek dereceli ulema çocuklarına ve torunlarına imtiyazlar tanınmış ve bunlar müderris oldukları takdirde kırk akçe ile tayin edilmişlerdir.

(1) İhtisas sahası matematik ve geometridir. Bu ilim dallarına ait birçok eseri mevcuttur.

(2) İ. H. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilâtı, 67-71

II — OSMANLILAR'DA DİN

Kuruluş döneminde Ahilik, Babailik ve Mevlevilik gibi tarikatler Anadolu beylikleri üzerinde önemli derecede nüfuza sahip idi. Nitekim Osmanlı beyliğinde de, bu tarikatlerden Ahîlerin ve Babailerin tesirleri görülmekle, kuruluşta bunların büyük faydası olmuştur. XIV. yüzyıl sonlarıyla XV. yüzyılda bu tarikatlerin kuvvetlenerek Anadolu'nun siyasî tarihinde söz sahibi olmaları ise, beyliklerin bunları himayelerinden doğmuştur.

Osmanlı Devleti'nin temeli atılırken geniş ölçüde ahilik ve ahî reislerinin nüfuzlarından istifade edilmiştir. Bunda Osmanlı Beyliği'nin kurucusu Osman Gazi'nin kayınpederi Şeyh Edabali'nin ahîlerin büyüklerinden olması da rol oynamıştır. Nitekim kuruluşta büyük hizmetleri görülen Ahi Hasan, Ahi Mahmud, Çandarlı Kara Halil gibi kimseler de aynı tarikattendiler. Öte yandan Osmanlı sultanlarından i. Murad da ahî reislerinden olup Gelibolu'daki ahilerden Ahî Musa'ya verdiği 14 Mart 1366 tarihli icâzetname ve vakıfnamede: «... *ahilerimden kuşandığım kuşağı Ahi Musa'ya kendü elimle kuşadup Malkara'da ahi diktim ve bu Ahi Musa ve evlâdlarından kimesneyi ihtiyâr edüp ya akrabalarından veya güğeygülerinden ahilik icâzetin virüp bizden sonra yerümüze ahi sen ol diyeler kı bunlar fevt oldukdan sonra şer'le sâbit ve zâhir ola...*» diyerek bunu göstermektedir(1). Ahilerin bu nüfuzu XV. asrın ilk yarısında da devam etmiştir.

Osmanlı Beyliği'nin kuruluşunda Ahiliğin yanısıra Alperenler denilen ve sonradan adı Bektaşiliğe çevrilen Babaî tarikatinin de rolü olmuştur. Bu tarikatten olan gazilere zaviyeler yapılarak savaşta bunların desteğinde mühim başarılar elde edilmiştir. Muhtelif savaşlara iştirak eden babalardan Geyikli Baba, Abdal Musa, Abdal Murad, Duğlu Baba, Konur Alp, Turgut Alp ve Hasan Alp büyük kahramanlık kazanmış Alperenlerdendir. Bununla beraber Orhan Gazi fütühatta kendilerinden istifade ettiği Babailerin muhtemel bir ayaklanmalarına karşı da daima tedbirli olmuştur. Nitekim Bursa'da çoğalıp, akidelerini yaymakta olan Abdal, Torlak ve Işık gibi Babaîliğe mensup grupların vaziyetlerini kontrol ederek, zararlı fikirler yayanları memleketten kovmuştur(2). Buna mukabil Osmanlı sultanları ilmî tarikatçiliğe ve mutasavvıflara karşı yakın bir alâka göstermişler, bu suretle mektep halinde bir mutasavvıf zümresi meydana gelmiştir. Öyle ki, Yıldırım Bâyezid'in Bursa kadısı Emir Buhari'ye kızını vermiş olması, hükümdarların tarikat ehline gösterdikleri hürmetin en iyi delilidir.

(1) Bkz. **Tarih Vesikaları Dergisi**, sayı 4, İstanbul 1941.
(2) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I. 531

İşte bu hürmet, XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı memleketlerinde Eköberiyye, Bistamiyye ve Zeyniyye gibi tarikatlerin yaygınlaşmasına vesile olmuştur. Bundan başka, yine XIV. yüzyıl sonlarıyla XV. yüzyılda Halvetilik, Kadirilik ve Mevlevilik de yavaş yavaş tarih sahnesine çıkmaya başlamıştı.

Osmanlı hükümdarlarının dindar kişiler oldukları, hal ve hareketlerinde bu inanç sistemi çerçevesinde yaşadıkları görülmüştür. Nitekim Osman Gazi, oğlu Orhan'a vasiyetinde, ona: «... *bir kimesne sana Hak Teâlâ buyurmadığı sözleri işrâb etse, sen kabul etmeyesin. Tanrı buyruğundan gayri iş işlemeyesin. Bilmediğini ulemâ-i şeri'atden sorub istifsar edesin*» demiştir(1). Buna bağlı olarak Osmanlı sultanları tebaasına adil, düşmanına müsamahakar davranmış, fethettikleri ülkelerde câmi, tekke, zaviye, imaret, çeşme ve vakıf gibi dinî ve hayrî eserlerle, han, hamam, medrese, köprü gibi sosyal mahiyette serler vücuda getirmişlerdir.

Osmanlı hükümdarlarının dindar kişiler oldukları kaynak eserlerimizde çeşitli vesilelerle dile getirilmektedir. Nitekim Neşrî, Sultan I. Murad'ın ne derece dindar kişi olduğunu belirttikten sonra, buna bir delil olmak üzere imamı ile aralarında geçtiğini söylediği bir hadiseyi rivayet eder. Burada Sultan Murad'ın: «*Mevlânâ benim günahım çokluğından mıdır ki namaza tekbîr bağlayıcak, üç kerre Allahü ekber diyüp tekbir itmeyince Kâbe-i müşerrefi şerrefeha'llahü müşahede idemesin. Sen heman bir tekbirde ne hoş müşahede idersin*» dediğini ve gayet salih bir kişi olması dolayısiyle, kendisi gibi herkesin de tekbir getirince Kâbe'yi gördüğünü zannettiğini ifade etmektedir(2).

Osmanlı padişahlarıyla devlet adamları tarikat erbabına karşı kuruluştan itibaren büyük hürmet göstermişlerdir. Bunun bir neticesi olarak da adlarına tekkeler açtırıp vakıflar yaptırmışlardır. Padişahlardan bazıları tarikat mensubu kişilerden, savaşa giderlerken gaza kılıcı kuşanmışlar, onları seferde beraberlerinde götürmüşlerdir. Meselâ II. Murad sefere giderken Emir Şemseddin Buharî'den kılıç kuşandığı gibi, seferde de bir takım tarikat erbabını yanında götürmüştür(3). Keza Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul fethi sırasında Hacı Bayram Veli halifelerinden Akşemseddin ile Akbıyık'ı yanında bulundurduğu bilinmektedir. Yavuz Sultan Selim de Mısır seferinde Muhyiddin-i Arabi'ye karşı hürmetinden dolayı türbesini tamir ettirdikten başka, onun adına cami ve imaret yaptırmıştır(4). Kanuni Sultan

(1) Neşri, **Aynı eser**, I, 145
(2) Neşri, **Aynı eser**, I, 307
(3) İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 533
(4) Sinasi Altundağ «Selim I», **İA.**, X, 428

Süleyman'ın ise seferlerinde bazı şeyhlerin müridlerıyle beraber bulunduğu ve son seferi olan Sigetvar'da İstanbul şeyhlerinden Nureddinzâde Şeyh Muslihiddin Efendi ile birlikte olduğu ve ölümü üzerine bu zatın Padişah'ın cenazesini İstanbul'a getirdiği bilinmektedir(1). Keza Bağdad'da Şiiler'in yıkmış oldukları İmâm-ı A'zam Ebu Hanife türbesini imar ve bunun yanına bir cami ile imaret inşa etirdiği gibi, yine Bağdad'da Kadiriye tarikatinin kurucusu Abdülkadir Geylani türbesini ve camiini onartmış ve bunlara yeteri ölçüde vakıf bağlamıştır(2).

III. Sultan Mehmed de Eğri seferine giderken (1596) Sivas'ta bulunan ve şöhreti İstanbul'a kadar gelen Şemseddin Ahmed Sivasi'yi İstanbul'a davet ederek beraberinde götürmüş, dönüşünde, onun ölümü üzerine halifesi Abdülmecid Şeyhî Efendi'yi İstanbul'da Çarşamba'daki Mehmed Ağa Tekkesi şeyhliğine getirmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'e çok hürmetkâr olup ismi geçtikçe ayağa kalkmayı itiyat edinmişti(3).

Osmanlı hükümdarları başlangıçtan itibaren kendilerini *hâdimü'l-haremeyn*, yani Mekke ve Medine'nin hizmetkârı olarak vasıflandırmışlar, dolayısiyle bulundukları mevkiden dolayı gurura kapılmayarak hükümdarlıklarını İslâm'a hizmet yolunda kullanmışlardır. Nitekim padişahların cülusunda yeniçerilerin «*Gururlanma padişahım senden büyük Allah var*» şeklindeki alkışları bir âdet halini almıştır. Buna ek olarak Yavuz Sultan Selim döneminde Mısır'ın ele geçirilmesiyle kutsal emanetlere ve bu arada halifeliğe de sahip olan Osmanlı sultanları, böylece bütün İslâm dünyasının lideri olma hüviyetini de kazanmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde bütün dini meseleler ve işler ilmiye sınıfı ve bu sınıfın en yüksek makamında bulunan Şeyhülislâm (müftü) tarafından yürütülmüş, hukuki işler ise kadılarca şer'î ve örfî kanunlar çerçevesinde karara bağlanmıştır.

a) Şeyhülislâmlık(müftülük)

Osmanlılar'da, kendisine sorulan genel ve özel mahiyetteki şer'î ve hukuki meselelere dört ehl-i sünnet mezhebinden «*hanefî*» fıkhı üzerine cevap veren zâta «müftü» ve verilen karara da «*Fetvâ*» adı verilmiştir. İlmiye sınıfının en yüksek mevkii olan ve «*Meşihât-ı İslâmiyye*» denilen bu büyük makamın teşekkülü kesin olarak tarihlendirile-

(1) M. Tayyib Gökbilgin, «Kanuni Süleyman'ın 1566 Szigetvar seferi sebepleri ve hazırlıkları». **Tarih Dergisi**, Sayı 21, s. 6, İstanbul 1966.
(2) M. Tayyib Gökbilgin, «Süleyman I», **İA.**, XI, 149
(3) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, III/1, s. 115

memektedir. Bununla beraber başlangıçtan itibaren var olduğu kuvvetle muhtemel olan bu makam, ilk önce Veziriazamlıktan sonra devletin en mühim mevkii halindeydi. «Mesned-i fetvâ» veya «Mansıb-ı İftâ» gibi isimler altında teşekkül etmiş ve Kadıaskerlik vazifesine göre ikinci derecede kalmış olan Şeyhülislâmlık «Müftiyü'l-enam» sıfatıyla anılmıştır(1). Bununla birlikte *Fâtih Kanunnâmesi*'nde: «*Ve şeyhülislâm ulemânın reisidir. Ve mu'allim-i sultan dahi kezâlik serdâr-ı ulemâdır. Vezîria'zam anları ri'âyeten üstüne almak münâsibdir. Ammâ müftü ve hoca sâir vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahi ederler*» kaydıyla, Şeyhülislâm ulemânın başı olarak gösterilmekte ve veziriazamın onları kendisinin üstünde tutması bildirilmektedir. Ancak bu durum onların fetva vermek kudretine sahip olmaları dolayısiyle verilmiş olsa gerektir. Zira XV. yüzyılda kadıaskerlerin yevmiyeleri beşyüz akçe iken, şeyhülislâm veya müfti bunun ancak beşte biri kadar almaktaydı(2). Bununla birlikte bu sorumluluğu sebebiyle herhalde Fâtih devrinden itibaren Meşihat, ilmiyenin en önemli makamı şeklinde telâkki edilmiştir(3). Zira Fâtih Sultan Mehmed, hocası Molla Gürani'ye ikiyüz akçe yevmiyeden başka her ay yirmibin ve senelik olarak da ellibin akçe vermiştir(4).

Şeyhülislâm veya müftü tabirleri kaynaklara ve araştırmalara göre II. Murad döneminden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim *Fâtih Kanunnâmesi*'nde her iki tabir de kullanılmaktadır(5). XVII. yüzyılda da her iki tabirin kaynaklarda birlikte kullanıldığı görülmektedir. *Fâtih Kanunnâmesi*'nde, şeyhülislâm ile kadıaskerlerin elkablarının aynı olduğu belirtilmektedir(6).

Osmanlılar'da ilk şeyhülislâm olarak II. Murad devrinde Molla Şemseddin Fenarî gösterilmektedir. Bu zat müderris ve Bursa kadısı iken 1424'de «Müftiyü'l-enâm» olmuş ve üç vazifeyi birlikte yürütmüştür(7). Bundan başlayarak Osmanlılar'da son olarak 1920'de şeyhülls-

(1) Bkz. Cl. Huart, «Kazasker», İA., VI, 522
(2) İ. H. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilâtı, 175
(3) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 30
(4) Mecdî, Terceme-i Şakâyık, 106
(5) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 30, 49
(6) «Ve müfti efendiye ve hoca efendiye ve kadıaskerlere böyle yazıla: alemü'l-ulemâi'l-mütebahhirin efdâlü'l-fuzalâi'l-mütteverri'in yenbû'ul-fazl ve'l-yakîn vârisü ulûmi'l-enbiyâ ve'l-mürselin keşşafü'l-müşkilât-ı dîniyye ve sahhâhu mütealliqati'l-yakîniyye keşşâfu rümûzi'd-dekayık hallâlu müşkilâti'l-halâyık şeyhülislâm ve'l-müslimin müfti-i enâmi'l-mü'minin.....» (A. Özcan, Aynı eser, 49).
(7) İ. H. Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, V, 110, İstanbul 1971.

lâm tayin edilen Medenî Mehmed Nuri Efendi'ye kadar 185 kişi bu makama tayin edilmiştir.

Şeyhülislâmlar devletin kuruluş dönemlerinde «kayd-ı hayat» ile, yani ömürleri süresince bu makama tayin edilirler, ancak istifa etmeleri halinde mevkilerinden ayrılırlardı. İlmî eserleri ve şahsiyetleriyle kendilerini kabul ettirirler, bu suretle icabında en sert padişahları bile tesirlerine alarak, onlara doğru yolu göstermek için de en sert sözleri söylemekten çekinmezlerdi. Meselâ Molla Fenarî mahkemede Yıldırım Bâyezid'in şahitliğini reddetmiş, bu yüzden Karaman'a gitmiş, fakat Yıldırım bu kıymetli ilim adamının gönlünü alarak Bursa'ya geri getirmiştir(1). Buna benzer olmak üzere Molla Güranî Fâtih'i acı sözlerle yüzüne karşı tenkit etmekten çekinmemiş, Zenbilli Ali Efendi II. Bâyezid'in görüşme talebini reddetmiş, Yavuz'un idam hükmü verdiği pekçok kişiyi pervasız müdahaleleriyle kurtarmış ve hattâ çoğuna vazifelerini geri verdirmiş ve bunun gibi daha birçokları hak ve adaletin yerine getirilmesinde önemli roller oynamıştır(2). Keza I. Ahmed zamanında İran seferine gitmek üzere Üsküdar'a geçirilen Kapıkulu ocaklarının sefere hareketlerinin zahire yokluğu dolayısiyle ertesi yıla bırakılıp bırakılmaması konusunda huzurda yapılan görüşmelerde, Padişahın ordunun gönderilmesinin ertelenmesi görüşüne karşılık Şeyhülislâm Sunullah Efendi gönderilmesini ısrarla istemiş ve hükümdarla münakaşa etmiştir(3). Bunlar dışında XVII. yüzyıldan itibaren önemli devlet işlerinde şeyhülislâmların görüşlerine başvurulmaya, XVIII. yüzyıldan itibaren ise savaş ilânı ve sulh yapılması gibi konularda onlardan fetva alınmaya başlanmıştır(4). Hattâ XVII. yüzda şeyhülislâmların padişahla sefere gittikleri görülmektedir(5). Ayrıca donanmanın Haliç'ten denize çıktığı sırada Yalı Köşkü'nde Padişahla birlikte merasime katılırdı.

Şeyhülislâm kadıasker veya kadıasker mazulleri arasından seçilirdi. Bu durum XVII. yüzyıldan itibaren Rumeli kadıaskerleri veya mazullerinden tayin etme şekline dönüşmüştür. Ayrıca bazan Anadolu

(1) Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, 13
(2) İ. H. Dânişmend, Kronoloji 111, 112
(3) Bkz. Naîma, Tarih, I, 446-447, İstanbul 1281.
(4) Meselâ 1722'de İran'a açılması düşünülen sefer için, büyük bir hukuk âmili olarak nitelenen Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'den alınan fetva hk. bkz. BA, Mühimme Defteri, nr. 131, 17 (Fetvanın metni için bk. EK-III).
(5) Meselâ IV. Murad'ın Revan ve Bağdad seferlerine Şeyhülislâm Zekeriyyâzâde Yahya Efendi (Naîmâ, Tarih, III, 339), IV. Mehmed'in Lehistan seferine de Minkarizâde Yahya Efendi ile Çatalcalı Ali Efendiler katılmışlardı (Râşid, Tarih, I, 304, İstanbul 1282).

veya Rumeli kadıaskerliği pâyesini almış kişilerden de tayin olunurdu(1). Şeyhülislâm tayininde birinci derecede veziriazam söz sahibi idi ve buna bağlı olarak veziriazam anlaşabileceği birini bu makama getirmeğe gayret ederdi. Bununla beraber Padişah veziriazama hiç sormadan şeyhülislâm da tayin edebilirdi. Şeyhülislam tayin edilecek kişi veziriazamla birlikte hükümdarın huzuruna çıkar, Padişah namzede kendisini şeyhülislâmlığa getirmek istediğini söyler, eğer kabul edecek olursa el öper, padişah da ona şeyhülislâmlara mahsus beyaz çuha kaplı samur bir kürk giydirirdi. Bundan sonra Şeyhülislâm sadrıazamla birlikte alayla çıkarak Paşakapısı'na gelir, buradan çıkışında da sadrıazam tarafından kendisine hediye edilen ata binerek uğurlanırdı.

Şeyhülislâmlar genellikle veziriazamla aralarının bozuk olması, onlar hakkında padişaha şikâyette bulunmaları veya ihtiyarlıkları sebebiyle görevden alınırlardı. Bunlarla ilgili olarak kaynaklarda pekçok örnek bulunmaktadır(2). Bunlardan ayrı olarak padişahın tahttan indirilmesi ile ilgili komplolara karışan şeyhülislâmlar azledilip sürgüne gönderildikleri gibi, bu şekilde iftiraya uğrayan Şeyhülislâm Ahîzâde Hüseyin Efendi IV. Murad tarafmdan önce Kıbrıs'a sürgüne yollanıp, daha sonra yolda boğulmak suretiyle idam edilmiştir(3). Bu ilk öldürülen şeyhülislâmdan başka ikinci olarak da Hocazâde Mes'ud Efendi, IV. Mehmed devrinde şehzâde Süleyman'ı tahta geçirmek istemesi sebebiyle idam edilmiştir(4). Son olarak ise Feyzullah Efendi, Edirne Vak'ası (1703) sonucu öldürülmüştür. Azledilen şeyhülislâmlar ise XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar başka bir vazifeye tayin edilmemişler, ancak bazıları yeniden şeyhülislâmlığa getirilmişlerdir(5). Mazul şeyhülislâmlara Bostanzâde Mehmed Efendi'den itibaren arpalık tahsis edilmiştir.

Şeyhülislâmlar XVI. yüzyıl başlarından itibaren daha da önem kazanmaya başlamıştır. Zira II. Bâyezid, bugün İstanbul'da Bayezid Kütüphânesinin bulunduğu yerdeki medresesini inşa ettirdiği zaman,

(1) Bkz. Naîma, Tarih, VI, 243-244; Ayr. bkz. İ. H. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilâtı, 190

(2) Meselâ IV. Mehmed devri şeyhülislâmlarından Minkarizâde Yahya Efendi, hastalığının tedavi edilemeyeceğinin anlaşılması üzerine azledilmiş ve yerine Çataltalı Ali Efendi getirilmiştir (Râşid, I, 304).

(3) Naîmâ, Tarih, III, 191-196

(4) Naîmâ, Tarih, VI, 244-245

(5) Meselâ 1589'da şeyhülislâmlığa getirilen Bostanzâde Mehmed Efendi iki, 1599'da tayin edilen Ca'fer Efendizâde Sun'ullah Efendi üç dört defa meşihata getirilmiştir (Bkz. Dânişmend, Kronoloji, V. 117-121).

müftü olanların bu medresede ders okutmaları şartını da koşmuş ve bu işe tayin edilen Zenbilli Ali Efendi'ye medresedeki hizmeti karşılığı 50 akçe tahsis etmiştir. Böylece müftülük maaşıyla beraber 150 akçaya yükselen yevmiyesi, Kanunî tarafından da 50 akçe zamla 200 akçeye yükseltilmiştir(1). Ebussuud Efendi'nin padişaha sunduğu *İrşâdu akli's-selim* isimli tefsirinden sonra ise önemleri daha da artarak yevmiye olarak maaşları önce 300, 500 ve nihayet 600 akçaya çıkmıştır(2). Ayrıca şeyhülislâmlara kışlık ve yazlık hil'at verilmeye başlanmıştır. Bu şekliyle Şeyhülislâmlık mânen ve madden Kadıaskerliğin üzerine yükselmiştir(3). Buna bağlı olarak başlangıçta mevleviyet denilen büyük kadılık ve müderrislik yapmış olanlardan şeyhülislâm tayin olunurken, Ebussuud Efendi'den sonra umûmiyetle Rumeli kadıaskeri bu makama getirilmiştir.

Şeyhülislâmların XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu derece ehemmiyet kazanması, onlarla veziriazamlar arasındaki münâsebetlerin yeniden düzenlenmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Devletin önemli işlerine dair olağan görüşmeler dışında veziriazam şeyhülislâmı ziyaret etmezdi. Ancak 1584 yılında veziriazam Özdemiroğlu Osman Paşa III. Murad'ın emriyle şeyhülislâm Çivizâde Mehmed Efendi'yi ziyaret etmiş ve bundan sonra veziriazamların şeyhülislâmları ziyaret etmesi âdet halini almıştır(4). Bu ziyaret Ramazan ayının yirmialtıncı günü akşamı, yani Kadir gecesi veziriazamın şeyhülislâmın konağına iftar yemeği için gitmesi şeklinde gerçekleştirilirdi. Buna mukabil şeyhülislâmlar da XVII. yüzyıldan itibaren sadece veziriazam değiştiği zaman Paşakapısı'na giderek onları tebrik maksadıyla ziyaret ederlerdi(5).

1574 yılından itibaren müderris, mevâlî ve müftülerin tayinleri de şeyhülislâmlara bırakılmıştır(6). Bu tarihten itibaren kırk akçeden

(1) Mecdî, Terceme-i Şakâyık, 35

(2) Ayrıca Fâtih Kanunnâmesi'nde yer alan, «Ve ebnây-ı mevâlî-i isâmdan müfti efendi ve hoca efendi oğulları altmışar akçe şehr eminlerinden ulûfeye mutasarrıf olalar» hükmüyle müfti efendi oğullarına altmış akçe ulûfe bağlandığı görülmektedir (Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 40).

(3) XVII. yüzyılda şeyhülislâmlar hazineden maaş olarak 24.980 akça almaktaydılar. Buna göre yevmiyeleri 800 akçadan fazla tutmaktadır (Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilâtı, 178).

(4) Hammer, Devlet-i Osmaniyye Tarihi, (trc. Atâ Bey), VII, 153, İstanbul 1329.

(5) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilâtı, 187

(6) Daha önce müderris ve mevâlî gibi ilmiye ricalinin tayin işleri veziriazam tarafından yapılırken, veziriazamların cahil olmaları sebebiyle bu iş şeyhülislâmlara bırakılmıştır. Hattâ bu hususta yetki şeyhülislâmlara verilince Ebussuud Efendi veziriama bir tezkire yaza-

yukarı Hâriç ve Dâhil müderrislikleriyle ordu kadıları, vilâyet, sancak ve kaza müftüleri, imam, hatib, müezzin ve mevâli denilen büyük kadıların ve kadıaskerlerin tayinleri onlar tarafından yapılmıştır. Kadıaskerlere ise yirmi akçeden kırk akçeye kadar olan müderrisliklerle kaza kadılarının tayini bırakılmıştır(1).

Şeyhülislâmların çuhadar, telhisçi, mektupcu, kethüdâ gibi maiyetleri ile kendilerine bağlı «*Fetva Kalemi*» adı verilen bir dâireleri vardı. Dâirenin başında *Fetva Emini* adı verilen, İslâm hukukunda ihtisas sahibi tecrübeli bir kişi bulunurdu. Bu dâirede ayrıca müsevvid, mübeyyiz, mukabeleci, kâtip, mühürdar ve müvezzî gibi memurlar yer almakta idi.

Halk tarafından ibâdet, dinî müesseseler, ticaret, ilim, kıyafet, yiyecek, aile hayatı, arazi meseleleri, suçlar, şehid, cenaze, gayr-ı müslimler v.s. gibi dinî ve özel meseleler hakkında sorulan suallere, şeyhülislâmın verdiği cevaplara «*Fetvâ*» adı verilmektedir(2). Fetvalar çeşitli fetva kitaplarından çıkarılarak müsevvidlerce kaleme alınır, sonra bu fetva eminince görülüp mübeyyiz tarafmdan beyaza çekilir ve şeyhülislâma takdim olunurdu. Şeyhülislâm bunun uygun olup olmadığını araştırıp, uygun bulursa talik kırması denilen kendi el yazısiyle cevap kısmını imzalardı. İmza yerine 1714'de mühür kullanılmaya başlanmıştır. Şeyhülislâm Mirza Mustafa Efendi bu usulü ilk defa ortaya çıkarmış, ondan sonra Damatzâde Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi, Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi, Dürrî Mehmed Efendi, İvazzâde İbrahim Efendi v.s.leri de fetvalarına mühür basmıştır(3). Ancak fetvaların taklit edilmesi veya çalınarak basılmasına karşı bu usulden vazgeçilmiş, fetvada cevap kısmının bizzat şeyhülislâmın yazısı olması kaidesine dikkat edilmiştir.

İlk zamanlardan XVI. asra kadar fetva verme işi ve bütün mesuliyeti şeyhülislâma aitti ve müracaat edilen kitaplar şeyhülislâmın dâiresinde bulunurdu. Ancak bu yüzyıldan sonra şeyhülislâmlar fetva verme işini tamamen fetva eminlerine bırakmışlar ve bu yüzden de fetva eminlerinin önemleri artmıştır. Tanzimattan sonra ise «*Fetvahâne*» tesis olunmuştur. Ayrıca 1826'dan sonra şeyhülislâmlar için hususi bir daire tahsis edilmiştir.

---

rak. «fetvâ ile meşguliyet vaktimizi alırken bu işi dahi yüklenme bize cevrdir» diye şikâyette bulunmuştur (Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilâtı, 179).

(1) İ. H. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilâtı, 179

(2) Çeşitli konularda verilmiş fetva örnekleri için bkz. M. Ertuğrul Düzdağ, Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, İstanbul 1972.

(3) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilâtı, 204

Fetvanın şeyhülislâmdan çıkışını müteakip müvezzi, fetvayı mahalline verirdi. Fetva isteyen kimseden bu hizmet karşılığı yedi akçe resim alınır, bunun iki akçesi fetva eminine, kalan beş akçesi de diğer memurlara pay edilirdi. Şeyhülislâmlar verdikleri fetvalarla ilgili «Fetva Mecmuaları» kaleme almışlardır(1). Aşağıda 1722'de açılması düşünülen İran Seferi için, 12 yıl Şeyhülislâmlık yapmış Yenişehirli Abdullah Efendi'nin verdiği fetvâ bir örnek olmak üzere kaydedilmiştir.

EK — III

SÛRET-İ FETVÂ-YI ŞERİFEDİR(2)

Şah İsmail evlâdının taht-ı hükmünde olan diyâr-ı Acem'de mütemekkin revâfızi hazalehumullahu ta'âlâ, Ebubekir ve Ömer ve Osman hulefâ ale'l-hakk olduklarını ikrâr edeni ikfâr idüp ve Hz. Ali'den mâ'ada ekser ashâb-ı kirâm rıdvânullahi ta'âlâ aleyhim ecma'în hazarâtına ve Âişe sıddıka radiyallahu ta'âlâ anhâ hazretlerine «mürtedlerdir ve münâfıklardır» deyü alenen sebb ü la'n ve Âişe sıddıka radiyallahu ta'âlâ anhâ hazretlerine sinâ ile kazfı kendülere ibâdet bilüp Kur'ân-ı azimüşşândan niçe âyât-ı kerimeye kavâid-i arabiyyeden hâriç de'b-i senâdıka üzre re'y-i fâsidleri ile ma'nâlar virüp kefere ve münâfıkin haklarında olan âyât-ı Kur'aniyye'yi ashâb-ı kirâm-ı mezkürûn haklarındadır deyüp ehl-i sünnetden olan müslimînin katillerini mübah ve nisâ'larından esir etdiklerinin bilâ nikâh vat'ların helâl bilüp, mü'mininin cennetde rü'yetullahı inkâr ve muhâldir deyüp ulemâ-i dâllesi bu vech üzre fetvâlar virüp reisleri olan şah vesâir hükkâm-i gümrahları vesâir sâmi'leri bu akvâl-i kâside ve ef'âl-i fâsideyi hakk i'tikâd eyleseler, bu makule akvâl ü ef'âli i'tikâd iden melâ'inin temekkün etdikleri diyârları dârü'l-harb olup, kendüler üzerlerine ahkâm-ı mürteddin icrâ olunur mu?

El-Cevâb : Diyarları dârü'l-harbdir ve üzerlerine ahkâm-ı mürteddin icrâ olunur.

Ketebehu'l fakir
Abdullah
Afâ anhu

b) Kadılık

Kadı, kelime olarak «yapan», «yerine getiren» mânâlarına gel-

(1) Fetva Mecmualarıyla ilgili bkz. İ. H. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 197

(2) Bkz. BA. Mühimme Defteri, nr. 131, s. 17 sene 1135/1722

mekte olup, Osmanlılar'da şer'î ve hukukî hükümleri tatbik eden, ayrıca devletin emirlerini yerine getiren bir fonksiyona sahipti. Dolayısiyle hukukî olduğu kadar idarî bir memuriyet olarak da görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde şer'î ve hukuki bütün meseleler şer'î mahkemelerde Hanefî fıkhı üzre çözüme bağlanırdı. Bu vazifeyi yerine getiren kadılar, aynı zamanda, bulundukları idarî bölgede şehir ve kasabaların beledî hizmetlerini, bugünkü mânâda bir noter gibi vekâletnâme ve alım-satım işlerini de yürütürlerdi.

Osmanlı kaynaklarında kadı kelimesine ilk defa Osman Gazi devrinde rastlanmaktadır. Bilecik'in fethinden sonra Selçuklu sultanından istiklâl alâmetleri olarak tabl, alem ve kılıç gelmiş, bunun üzerine Tursun Fakih, Karaca Hisar'a kadı ve hatib tayin edilerek hutbe Osman Gazi adına okunmuştur. Dolayısiyle ilk kadı Tursun Fakih olarak görülmektedir(1). Ancak daha sonra Çandarlı Kara Halil'in Bilecik kadılığına getirildiği anlaşılmaktadır(2). Çandarlı, Orhan Gazi'nin Osmanlı Beyliği'nin başına geçmesinden sonra İznik, Bursa'nın fethini müteakip de Bursa kadısı olmuştur. I. Murad zamanında ise Bursa kadılığından Kadıaskerliğe getirilmiştir(3).

Kadılık XV. yüzyıla gelinceye kadar aldıkları ücretin düşük olması yüzünden fazla rağbet görmemiştir. Neşrî, Osman ve Orhan Gazi dönemlerinde gayet dürüst hareket eden kadıların, Osmanlı ülkesinde hîle ve bid'atı başlattığını söylediği Karamanlı Kara Rüstem'in de tesiriyle rüşvet ve yolsuzluk yaptıklarını, bunda da gelirlerinin az olmasının rol oynadığını belirtmektedir(4). Hattâ Yıldırım Bâyezid'in, kadıların ilimleriyle amel etmeyip fesada başvurduklarını öğrenmesi üzerine onları Yenişehir'de bir eve doldurarak yakılmalarını emrettiğini, ancak bunun Çandarlı Ali Paşa'nın bir tertibiyle önlenebildiğini kaydetmektedir(5). Nitekim Ali Paşa hükümdarın maskarasını padişaha yollamış, o da padişahtan kendisini Bizans'a elçilikle göndermesini istemişti. Padişah'ın orada ne yapacağını sorması üzerine de maskara,

(1) Bkz. Neşri, Aynı eser, I. 110-111. Ayr. bkz. Âşıkpaşazâde,Aynı eser, 18

(2) Âşıkpaşazâde tarihinin Nihal Atsız neşrinde Çandarlı'nın Bilecik kadılığına Osman Gazi tarafından tayin edildiği bildirilmektedir (Osmanlı Tarihleri, 117-118, İstanbul 1949). Ayrıca bkz. Neşri, Aynı eser, I. 155

(3) Bkz. Âşıkpaşazâde, Aynı eser, 52

(4) Bkz. Aynı eser, I. 337-338

(5) Neşri'de bu husus: «Çünkü suç başdan aştı. Bâyezid Han kadıları teftiş etdirüp, her birinde bir dürlü fesad bulup hükm idüp, ne kadar kadı varsa, bunları cem' idüp Yini-Şehir'de cümlesin bir eve toldurup buyurdu kı, tolayına odın yığup od ura, tâ kı bu sâlim kadılar cümlesi yanalar» (Aynı eser, I, 337-339).

oradan keşişler getireceğini, zira kendisinin kadıları yakmakla *Kur'an-ı Kerim* ahkâmını kaldıracağını, bu sebeple kadıların yerine hiç olmazsa *İncil*'e uygun ilim tahsil etmiş bu keşişlerin kadı olmalarının daha doğru olacağını bildirmişti. Bunun üzerine Ali Paşa'yı çağırtarak kadıların neden hakkaniyetle işlerini görmeyip rüşvet aldıklarını soran Yıldırım, gelirlerinin az olduğunu öğrendiği kadılara, resm-i kısmet'in, yani miras taksiminde alınan verginin binde yirmisinin de verilmesini emretmiştir(1). Öte yandan ulemâdan kadıasker tayin ettiği Şeyh Ramazan'dan kadılardan zalim ve cahil olanlarını bu vazifeden almasını istemiştir(2).

Fâtih Sultan Mehmed zamanında kadılara tahsis edilen ücret arttırılmıştır. Nitekim *kanunnâme*'de: «*Ve kuzât bir sicilde yedi akçe ve hüccetden otuziki akçe ve süret-i sicilden oniki akçe ve imzadan oniki akçe alalar. Ve kısmet-i emvâlden binde yirmi akçe ve nikâhdan bikr ise otuziki, seyyib ise onbeş akçe alalar*» şeklinde kaydedilerek(3) eskiden konmuş olan kısmet-i sicilden hariç sicil, sûret-i sicil, hüccet, imza ve nikâhdan da belirli bir ücret almaktaydılar. Ayrıca, büyük bir ihtimalle kadılığın daha cazip hale getirilmesi düşüncesiyle, yirmi akçalık müderrisin kadı olması halinde kırkbeş akçelik kadılığa tayin edilmesi hususu yer almaktadır(4).

Bir kimse, medreseden mezun olup, kadıasker divanında bir nevi staj gördükten sonra kadılığa tayin edilirdi. İsteyenler ise bir müddet müderrislik yaptıktan sonra doğrudan doğruya bir kazaya kadı tayin olunurdu. Bu gibiler müderrislikleri sırasındaki derecelerine göre kadılığa getirilirlerdi. Bu durum kanunnâmelerde tesbit edilmiştir. Meselâ yirmili bir medrese müderrisi kırkbeş akçelik kadılığa Sahn ve Ayasofya müderrisleri ise kadılığın en yüksek mertebesi olan «*Taht kadılığı*(5) veya «*Mevleviyet*» adı verilen beşyüz akçelik eyalet kadılıklarına tayin edilirlerdi(6). Buna mukabil üçyüz akçelik kadıların defterdar olmaları, beşyüz akçalık kadıların ise beylerbeyi olmaları hükmü yer almakta idi(7). Bu bakımdan askerî hizmete geçen kadılar

(1) Bkz. Neşrî, Aynı eser, I, 337-339. Ayr. bkz. Âşıkpaşazâde, Aynı eser, 70

(2) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilâtı, 84

(3) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 48

(4) A. Özcan, Aynı eser, 39

(5) Taht kadılıkları Mekke, Halep, Şam, Diyarbekir, Bağdad, Selânik, Filibe, Sofya, Budin, Bursa, Edirne, Üsküdar ve İstanbul v.s. gibi şehir kadılıklarıydı. Bunlardan Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıkları «tahtgâh-ı selâse» adını taşımaktaydı (İ. H. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilâtı, 89).

(6) A. Özcan, Aynı eser, 39

(7) Bkz. A. Özcan, Aynı eser, 34, 36-37

beylerbeyi rütbesiyle vazifelendirilirdi(1). XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar aynı dereceye sahip olan mevleviyetler, bu tarihten sonra üçyüz ve beşyüz akçeli mevleviyetler şeklinde birbirinden ayrılmış, bu ayırım yevmiyeleri açısından yapılmıştır.

Kadı tayini, XIV ve XV. yüzyıllarda divan-ı hümayun toplantılarında Rumeli ve Anadolu kadıaskerlerinin arzı ve padişahın onayıyla olurdu. Bu şekil Fâtih devrinden itibaren, özellikle divan toplantılarının veziriazamın başkanlığında toplanmaya başlamasından sonra değişmiş ve kadı, kadıaskerlerin teklifi ile veziriazam tarafından tayin edilmeye başlanmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren ise, mevleviyet denilen büyük kadılıklar, şeyhülislâmlığın ehemmiyet kazanmasından sonra, onların teklifi üzerine veziriazam tarafından yapılmıştır.

Kadılık müddeti devirlere göre onsekiz aydan üç seneye kadar değişmiştir. Sürelerini dolduran kadılar ma'zûl olarak bir üst dereceye yükselmek için sıra beklerlerdi. Bu müddet zarfında İstanbul'a gelirler ve kadıasker dâiresine devam edip tecrübe kazanır ve sırası gelince derecesine uygun kadılığa tayin olunurlardı. Şayet bir kadılığa birden fazla aday çıkarsa imtihan yapılır ve en ehil olanı tercih edilirdi.

Bununla beraber zaman zaman kadılık tayininde usulsüzlükler çıkmış, kadılıkların parayla satıldığı iddiaları yayılmıştır. III. Mehmed, Anadolu kadıaskeri Damat Muhyiddin Efendi hakında kendisine yapılan bu tür şikâyetler üzerine onu görevden almıştır. Bu sebeple de kadılık tayinlerinde kanun ve nizamlar çıkarılmıştır(2).

Kendilerinden şikâyet edilen kadılar takibata uğrar, sulstimalleri görülenler cezalandırılır, hattâ idam edilirlerdi.

Her eyalet ve sancakta XVI. asır sonlarına kadar toprak kadıları ismiyle seyyar kadılıklar bulunmakta idi. Gerek devlet merkezinde, gerekse eyaletlerde tahkiki icap eden bir iş, toprak kadıları vasıtasiyle teftiş olunurdu. Ayrıca köylülerin, sancakbeyi, alaybeyi, subaşı, zeâmet ve timar sahipleri ile ilgili şikâyetleri, yine bunlar tarafından değerlendirilir ve mahkemesi yapılırdı(3). Toprak kadılarından başka

(1) Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı**, 88

(2) Meselâ 1716'da Şeyhul Ali Paşa'nın sadaretinde **müfazemet-i müstemirre** usûlü kaldırılarak, bir mazul kadının tekrar tayin olunması için kendi derecesindeki mazul kadıların en kıdemlisi olması, kadılığa geçeceklerin önce kadıasker huzurunda imtihan olmaları ve başarılı olanların şeyhülislâma bildirilerek deftere kaydedilmesi ve ancak bundan sonra sırası gelince kadılığa tayin edilmesi gibi usuller getirilmiştir (Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı**, 107-108).

(3) İ. H. Uzunçarşılı, **Aynı eser**, 126-127

bir de Mehayif müfettişleri vardı ki, bunlar mahallî kadı ve naibler dışında köylere kadar halkın derdini dinlemek ve şikâyetlerini değerlendirmek için devletin tayin ettiği kadılardı. Mehayif müfettişleri gördükleri davaları ve yapılan şikâyetleri doğrudan doğruya Divân-ı Hümâyûn'a arz etme yetkisine de sahiptiler(1).

Sefer esnasında padişahla birlikte giden kadıaskerler, orduya ait işleri görürlerdi. Ancak padişahların sefere gitmeyi terketmelerinden sonra kadıaskerler de seferi terketmişler ve yerlerine vekâleten «Ordu kadısı» ismiyle emekli olmuş büyük kadılardan biri tayin olunmuştur. Buna benzer olarak donanmaya tayin edilen kadıya da Ordu kadısı denmiştir.

B) SOSYAL MÜESSESELER

Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk ve müslüman olan şehirler tipik bir şekilde, genellikle bir câmi etrafında toplanmış medrese, imaret (yemek pişirilen ve dağıtılan yer), misafirhane (tâbhane), hastahane (bimarhane), hamam, han ve kervansaray, tekke, zaviye, mektep, gibi dinî, kültürel ve sosyal tesisler çevresinde teşekkül etmiştir. Osmanlı şehirlerinin tesisi, yukarıda belirtilen çekirdek kuruluşlar çerçevesinde, evler, dükkânlar, kanalizasyon, su yolu, fırın, değirmen, mum imalâthanesi, boyahane, salhane, başhane, bayram ve pazar yerleri gibi iktisadi ve içtimaî ihtiyaçların karşılanabileceği binaların imarıyla gerçekleşmiştir. Şehircilik ise belli nizamlar çerçevesinde ele alınmıştır(2). Bunun için resmi hüviyete sahip «şehir mimarları» adı altında bir teşkilât vücuda getirilmiştir.

Şehir bünyesinde yer alan câmiler, bir ibadet mahallî olmaları yanında, müslümanların işlerini gördükleri ve herhangi bir devlet emri veya kararının görüşülüp neticelendirildiği bir yer olarak da kullanılmıştır. Her semtin câmiine gelen hükûmet tebligatı burada halka açıklanırdı.

Yollar üzerinde veya şehirlerde kurulmuş olan han veya kervansaraylar, ortası avlu ve çevresi geniş kerevetlerle çevrili, etrafı bir nevi surla koruma altına alınmış yerlerdi. Bu tesisler sayesinde misafirlerin ve tüccarların emniyet içinde seyahat etmeleri sağlanmıştır. Bu sebeple de ticaret hayatının canlanmasında önemli rol oynamıştır.

(1) İ. H. Uzunçarşılı, **Aynı eser**, 128-129

(2) Osmanlılar'da şehircilik için bkz. Cengiz Orhonlu, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehir Mimarları», **Osmanlı Araştırmaları**, II, 1-30, İstanbul 1981.

Bunlardan başka hemen her yolcunun, uğradıkları takdirde yiyecek, içecek ve yatacak bir yer buldukları zaviyeler ise, devletin kurulmasında hizmet etmiş, ahilere, babalara ve alperenlere vakıf olarak verilmiş yerlerdi. Bunlar şehir ve kasaba kenarlarında, köy civarında yol uğrağı olan yerlerde tesis edilmişti. Zaviyedar denilen kimseler kendilerine vakıf olarak verilmiş toprakları ekip-biçerek buradan elde ettikleri gelirle misafirleri ağırlarlardı.

Yukarıda belirtilen kurumlardan başka umûmî mahiyette daha birtakım müesseseler de vardı ki, bunlarla birlikte Osmanlı Devleti'nin sosyal yapısının ne derece sistemli olduğu sergilenmektedir.

a) Hastahaneler

Osmanlı hastanelerinde din ve ırk gözetilmeksizin her kesimden insana hizmet verilmekteydi. Hastahanelerden ilki Bursa'da Yıldırım Bâyezid tarafından şehrin doğusunda yaptırılmış ve hekimi de Memlük Sultanı Berkuk tarafından gönderilmiştir. Bundan sonra ise Sivas, Amasya, Tokat, Çankırı, Kastamonu ve Konya'da da hastahane yapılmış, ayrıca fethedilen her bölgede bu kabil tesislerin kurulmasına çalışılmıştır. Meselâ Edirne'nin fethini müteakip burada cüzzamlılar için bir hastane yapıldığı gibi, II. Bâyezid tarafından 1485'de Tunca nehri kenarına yaptırılan cami yanına, akıl hastalarının su, müzik ve kuş sesiyle tedavi edildiği bir hastane inşa ettirilmiştir(1). Bu hastane *Dârü't-tıb* veya *Medrese-i Etibba* olarak anılmaktaydı(2). Keza İstanbul'un fethinden sonra Fâtih Sultan Mehmed de kurduğu medreselerin yanına 1470'de bir de hastane yaptırmıştı(3). Burada haftada bir gün fakirlere ücretsiz bakılmakta ve ilaçları ücretsiz olarak verilmekteydi.

XVI. yüzyılın başlarında (1514) Üsküdar'da Karaca Ahmed'de Miskinler Tekkesi denilen yerde cüzzamlılara ait bir hastane açılmıştı. Yine Kanuni'nin hanımı Hürrem Sultan tarafından İstanbul'da Haseki Câmii yanına yaptırılan hastahane 1539 yılında hizmete sunulmuştu. Keza Kanunî tarafından külliye içinde bir de hastane ile tıp tedris-

(1) Bkz. Oktay Aslanapa, **Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri**, 62 vd. İstanbul 1949.

(2) Hastane'de biri baş tabib olmak üzere üç doktor ile iki göz doktoru ve bir cerrah bulunmaktaydı. Hastanenin eczanesinden ise herkese ilaç verilmekteydi (Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, III, 466-470).

(3) Hastanede bir başhekim ile 6 doktor, üç göz doktoru ve iki cerrah bulunmaktaydı (İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, 640).

hanesi inşâ ettirilmişti(1). Bu hastanede akıl hastaları için bir koğuş bulunmaktaydı.

Resmî hastahanelerde saray doktorları vazife yapmaktaydılar. Bunlara hassa tabipleri denilmekteydi. Hastahanelerde görev yapan baştabipler ise resmî tabiplerin isim ve memuriyetlerini havi defterlerini tutarlardı.

b) İmaretler

Osmanlı sosyal adaletinin bir numûnesi olan imaretler ülkedeki aç insanların doyurulması gibi bir fonksiyonu yerine getirmekteydi. Memleketin sosyal bünyesini yansıtması bakımından önemli yere sahip imaretlerden ilki Orhan Gazi tarafından İznik medresesiyle beraber yaptırılmış ve burada fakirlere kendisi de çorba dağıtmıştır. Bundan başka İznik'te Çandarlılar tarafından üç imaret daha inşa ettirilmiş ve bu Osmanlı şehrindeki imaret sayısı 7'ye ulaşmıştır. İznik'ten başka Bursa'da I. Murad, Yıldırım Bâyezîd, Çelebi Mehmed ve II. Murad tarafından birer imaret yaptırılmıştır. Ayrıca XV. yüzyılda çeşitli kişiler tarafından Bolayır, Edirne, Uzunköprü, Manisa, Filibe, Serez, Gümülcine, Yenice-i Vardar, Gelibolu, Mihalîç, Turhal v.s. yerlerde birçok imaret hizmete açılmıştır. Öyle ki XVI. yüzyılda Anadolu Eyaleti'nde 45, Amasya, Çorum, Sivas, Trabzon ve Malatya sancaklarından teşekkül eden Rum Eyaleti'nde 10, Rumeli Eyaleti'nin Trakya ve Makedonya bölümünde 25, İstanbul'da ise 20 kadar imaret bulunmaktaydı(2). Muhakkak ki bunlardan en önemlileri Padişahlar tarafından İstanbul'da yaptırılmış olanlarıdır. Nitekim Fâtih Sultan Mehmed'in Sahn-ı Seman medreselerinin yanına inşâ ettirdiği imarette, başta Fâtih külliyesinde yer alan câmi, medreseler, hastane, kütüphane mensupları ve diğer bölümlerin müstahdemleri olmak üzere hergün binden fazla kimseye sabah ve akşamları yemek verilmekteydi(3). Bütün bu kuruluşlar vakıf adı verilen bir müessese çerçevesinde teşkilâtlanmıştı.

c) Vakıf

Vakıf müessesesi, asırlarca İslâm devletlerinde büyük önem kazanmış, sosyal ve iktisadî hayat üzerinde derin tesirler bırakmış dinî-hukukî bir müessesedir. Bütün Türk-İslâm devletlerinde âdeta bir ya-

(1) İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, 641-642
(2) Bkz. Ö. L. Barkan, «Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesisleri», 236-237
(3) İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, 638-639

rış halinde gelişen vakıflar, bilhassa Osmanlı Devleti'nde tekâmülünün zirvesine ulaşmış ve İslâm hukukunun en zengin ve orijinal müesseselerinden biri, hattâ birincisi haline gelmiştir(1). Zira dinî ve sosyal hizmetlerin görülmesinin yanısıra, fethedilen ülkelerde Türk kültürünün yerleştirilmesi, ordunun techiz edilmesi, donanmaya yardım, öğrenci yurtları tesisi, Orta Asya'daki Türklerle münâsebet sağlanması gibi hususlarda da önemli bir yer kazanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin daha kuruluşundan itibaren başlayan ve devletin siyasi ve malî kudretinin artmasiyle orantılı olarak gelişen vakıflar iki kısımda ele alınabilir(2). Bunlardan birincisi «*aynıyla intifa olunan*», yani bizzat kendisinden yararlanılan vakıflardır. Bu tür vakıflara «*müessesât-ı hayriyye*» adı verilmekteydi. Bu gurup içerisine câmiler, mescidler, medreseler, mektepler, imaretler, hanlar, zâviyeler, hastaneler, kütüphaneler, sebiller ve mezarlıklar girmektedir. İkinci kısım ise «*aynıyla intifa olunmayan*», fakat birincilerin sürekli ve düzenli bir şekilde işlemesini temin eden bina, arazi, nakit para v.s. gelir kaynaklarının teşkil ettiği vakıflardır ki, bunlara Osmanlılar'da «*asl-ı vakf*» ismi verilmiştir. Birbirini tamamlayan bu iki tür vakfın bilhassa Osmanlılar'da büyük bir gelişme içine girdiği görülür. Nitekim 1540 senelerinde yalnız Anadolu Eyaleti'nde bu şekilde vakıf yoluyla 45 imaret, 342 câmi, 1055 mescid, 110 medrese, 626 zaviye ve hankah, 154 muallimhane, bir kalenderhane, bir mevlevîhane, 2 dârulhuffaz, 75 büyük han ve kervansaray işletilmekte, 121 müderris, 3.756 hatîb, imam ve müezzin ile 3.299 şeyh, şeyhzade, kayyum, talebe veya mütevelliye maaş verilmekte idi(3). Nitekim Kastamonu, Alanya, Teke, Hamid ve Karahisar-ı Sahip sancaklarından meydana gelen Anadolu Eyâleti'nde 1530-1540 seneleri arasında toplam 79.784.960 akça olan gelirin % 17'si, yani 13.641.684 akçası vakıfların geliri olarak görülmektedir(4). XVIII. asırda ise bugünkü Türkiye sınırları içinde, Vakıflar

(1) İslâm dünyasında vakıf müessesesinin önemi hakkında bkz. Fuat Köprülü, «Vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihî tekâmülü», Vakıflar Dergisi, II, 1-32. Ankara 1942; Halim Baki Kunter, «Türk Vakıflarının Milliyetçilik Cephesi», Vakıflar Dergisi, III, 1-10, Ankara 1956.

(2) Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, «Vakıf», İA, XII/2, 156; Ayrıca, bkz. Şakir Berki, «İmparatorluk ve Cumhuriyet Vakıf Hukukunda Vakıf Şartları», Vakıflar Dergisi, X, 73-77

(3) Ö. L. Barkan - E. H. Ayverdi, 953 (1546) tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, s. XVII, İstanbul 1970; Ayrıca, bkz. Ö. L. Barkan, «Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları», Belgeler, Sayı 2, 236-237, Ankara 1969.

(4) Bkz. Ö. L. Barkan, «Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları», 236

Genel Müdürlüğü Arşivi'nden tesbit edilebildiğine göre 6.000 vakıf bulunmaktaydı(1).

Bu tür bina ve kuruluşların devamlı işleyebilmesi için düzenli gelirlere ihtiyaç vardı. Bu sebeple vakıfların umûmi masraflarının karşılanabilmesi ve bilhassa çalışanların ücretlerinin ödenebilmesi için, vakfa kurucusu tarafından (=vâkıf) taşınır ve taşınmaz mallar vakfedilmiştir. Bunlar arasında araziler (—ki bazı köylerin tamamı, her türlü ziraat işletmeleri, çiftlikler, tarlalar, bağlar ve bahçeler), bütünüyle bir cemaat ve aşiretten alınan vergiler, mesken olarak kullanılan binalar, dükkânlar veya iktisadî gaye için yapılmış yapılar ile deri, gemi, nakit para gibi menkuller yer almaktadır. Bunların dışında mülkiyeti devlete ait bulunan mirî arazinin vakıf haline getirilmesi usûlünün de çok yaygın olduğu görülmektedir(2). Burada vakfedilen şey, arazinin çıplak mülkiyeti değil, ya üzerinde çalışanların devlete ödemek zorunda oldukları vergiler veya arazinin tasarruf hakkı olmuştur. Bununla birlikte hem vergilerin, hem de tasarruf hakkının birlikte vakfedilmesi de mümkündü. Bu vakıflara esas olan, vakfedilen gelirlerin, devlet bütçesinden karşılanması gereken hizmetlere tahsis edilmesidir.

Yapılan bazı araştırmalarda Osmanlılar'daki toprak vakıfları üç kısımda mütalâa edilmiştir(3):

1 — Sahiplerinin mülkü olan (memlûke) öşrî veya haracî toprakların vakfedilmesiyle meydana gelenler. Bunlar mülkiyeti devlet tarafından satılmış veya imâr ve ihyâ maksadıyla kolonizatör Türk dervişlerine ve kırsal alanlarda zaviye sahiplerine mülk olarak terk edilmiş boş toprakların vakıf haline getirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

2 — Malikâne-divânî sistemine bağlı toprakların vakfedilmesi şekli. Bu durumda topraktan ve toprak üzerinde yaşayan köylülerden, elde ettikleri mahsulün beşte biri, yedide biri veya onda biri olarak alınan vergi vakfedilmiştir.

3 — Sadece toprak üzerinde yaşayan kimselerden alınan vergilerin vakfedilmesi şekli.

Vakıflara ait bu gelir kaynakları ise genellikle aşağıdaki belirtildiği şekilde işletilmekteydi. Öncelikle bu hususta İslâm hukukunda be-

(1) B. Yedîyıldız, **Aynı madde, 156**

(2) Bkz. B. Yedîyıldız, **Aynı makale, 156-157, Ayrıca, bkz. Şakir Berki, Aynı makale, X, 75-76**

(3) Ö. L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Vakıflarının İdarî-Malî Muhtariyeti Meselesi, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, I, 15, Ankara 1944.

lirtilen şartlara uygun olarak hareket etmek mecburiyeti vardı. Bunun için tek yol değişik şartlar altında ortaya çıkan kiralama (=icar) sistemiydi. Muhtemelen XVI. asırdan itibaren görülmeye başlanan ve Osmanlılar'da yaygın olarak tatbik edilen «*İcâreteyn*» usûlü, vakıf emlâkın kiralanmasında en çok kullanılan şekildi. «Çift kira» mânâsına gelen icâreteyn, başlangıçta, artık işletilemeyecek bir hale düşmüş vakıf emlâkleri için tatbik edilmişti. Kiracı mukavelenin yapıldığı sırada, bir defaya mahsus olmak üzere vakfı idare eden mütevellîye, genellikle vakıf emlâkin gerçek değerinin yarısına yakın bir para ödüyordu. Buna «*icâre-i mu'accele*», yani peşin kira bedeli deniliyordu. Kiracı ayrıca her yıl mütevellîye, değişmeyen bir kira bedeli daha ödemekteydi ki, buna «*icâre-i mü'eccele*», yani sonradan ödenecek kira denmekteydi. Bu ikinci kiranın toplamı normal kira bedelinin çok altında idi. Zengin bir vakfın mütevellîsi, vakfın birikmiş parasını değerlendirmek için, vakıf adına gayrı menkul satın alarak bunu eski mülk sahibine «icâreteyn» suretiyle de kiralayabilirdi. Hangi şekilde olursa olsun, icâreteynden faydalanan kiracılar, kiraladıkları emlâk üzerinde mutlak mülkiyet hakkına sahip olmamakla beraber, bu emlâkden istedikleri gibi faydalanma, onlar üzerindeki haklarını çocuklarına, 1867'den itibaren de diğer vârislerine miras olarak bırakma ve mütevellîlerin izniyle onları satma imkânına kavuşmuşlardır(1).

İcâreteynden ayrı olarak vakıfların gelir kaynakları arasında, işletilmek üzere vakf olunmuş büyük meblağlara ulaşan nakit paralar da bulunmaktaydı. Bu paraların işletilmesi, vakfedenlerin şartlarına bağlı olarak, zengin, güvenilir bir kefil veya bir gayrı menkul karşılık gösterilmek şartıyla, % 15'lik bir kârla faize verilmesi şeklindeydi(2).

Osmanlı Devleti'nde XVI. asır başlarında, toprakların beşte üçü dirlik sahiplerinin elinde bulunmakta olup, beşte biri doğrudan doğruya devlete bağlı padişah haslarından, beşte biri de vakıf topraklardan teşekkül etmekteydi. Öte yandan 1527-1528 senesi Osmanlı bütçesinde, 537.9 milyon akçe olan gelirin % 51'i merkezî bütçeye, % 37'si mahallî idareler bütçesine, % 12'si ise vakıflar bütçesine aitti. Vakıflara ait bu % 12'lik bölüm 60.5 milyon akçe tutmaktaydı ki, bu meblâğa vakıf binalardan, paralardan ve vakıfların diğer gelir kaynaklarından elde edilenler dahil değildi. XVIII. yüzyılda ise Türk vakıflarının gelir yekûnu 1.163.167 akçe olarak tahmin edilmektedir(3).

Osmanlılar'da padişahlar ve diğer vakıf sahipleri, vakıfların mü-

(1) B. Yediyıldız, Aynı makale, 158-159

(2) B. Yediyıldız, Institution du Vaqfau XVIIIè siecle en Turquie -étude socio-historique-, 116-120. Ankara 1985.

(3) Ö. L. Barkan, Aynı makale, 15; B. Yediyıldız, Aynı eser, 150-151

tevelliliğini evlâdlarına ve nezaretlerini de sadrıazamlık, şeyhülislâmlık, dârüssaade ağalığı ve İstanbul kadılığı gibi yüksek devlet makamlarına vermişlerdi. Meselâ Fâtih, I. Selim ve Kanunî, vakıflarının idarelerini sadrıazamlara, II. Bâyezid ve I. Ahmed de şeyhülislâmlara bırakmışlardı. Bu şekilde sadrıazam, şeyhülislâm, dârüssaade ağası, İstanbul kadısı gibi büyük devlet ricâline bağlanan vakıfların işleri, müfettiş nâmı altında bir kişi tarafından yürütülmüştür. Ayrıca Osmanlılar'da sadece vakıflarla ilgili davalara bakan müfettiş kadılar da bulunmaktaydı ki, bunlardan üçü İstanbul'da, biri Edirne'de ve biri de Bursa mahkemelerinde vazifeliydiler. Diğer şehirlerde ise vakıf davaları normal mahkemelerdeki kadı ve nâibler tarafından görülmekteydi(1).

Arabistan'ın Osmanlı idaresine girmesinden sonra, Mekke ve Medine şehirlerindeki hayrî müesseseler ile orada oturanlar lehine imparatorluğun muhtelif bölgelerinde yapılmış binlerce vakfın, yani Harameyn vakıflarının nâzırlığına dârüssaade ağaları tayin edilmiştir. Bu vakıfların teftiş ve kontrol işlerini yürütmek maksadiyle de Dârüssaade Ağalığı'na bağlı, Evkaf-ı Harameyn Müfettişliği, Evkaf-ı Harameyn Muhasebeciliği, Evkaf-ı Harameyn Mukataacılığı ve Dârüssaade Yazıcılığı adlarıyla dört daire kurulmuştu(2).

XVIII. yüzyılda kurulan Türk vakıflarının % 64'ünün yönetimi doğrudan doğruya kadılara bağlı idi. Geriye kalan % 36'sının nezareti ise bizzat vakfı kuranlar tarafından muhtelif kimselere verilmiştir. III. Osman, III. Mustafa ve I. Abdülhamid gibi bazı padişahlar, vakıfların idare merkezi olmak üzere *«Dâire-i mahsûsa»* adıyla daireler kurdular ve bunlara kapıcılar *(bevvâb)* ve bekçiler *(mustahfız)* tayin ettiler. Bu dairelerin teşkili, Osmanlılar'da vakıflara ait idarelerin bir merkezde toplanmasına doğru atılan ilk adım olmuştur. II. Mahmud da 1809'da, kurduğu vakıflarını diğer bazı vakıflarla birleştirerek, idaresini bir nezâret şubesi haline getirmiş ve *Darphane-i Âmire Nezareti*'ne bağlanmıştır. Buna rağmen alabildiğine genişleyen vakıf teşkilâtını bir elde toplamak ve çeşitli kimselerin idarelerinde ortaya çıkan yolsuzluklara son vermek ihtiyacı doğmuştur. Bu sebeple vakıflar Darphane-i Âmire Nezareti'nden ayrılarak *«kesedarlık»*, *«zimmet halifeliği»* ve *«sergi halifeliği»* adlarında üç daireden müteşekkil Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti ismiyle yeni bir idarede birleştirilmiştir (1826). 1839'da ise, Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti, imparatorluktaki bütün vakıfların merkezi haline gelmiştir. Cumhuriyet döneminde Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti ismini

(1) B. Yediyıldız, Aynı madde, 162

(2) İ. M. Kemal - H. Hüsameddin, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin tarihçe-i teşkilâtı ve nuzzârın terceme-i ahvâli, 14-16. İstanbul 1335.

alan vakıf idaresi, 3 Mart 1920'de de umum müdürlük halinde Başbakanlığa bağlanmıştır(1).

Türk-İslâm kültürünün gelişmesinde çok önemli olan vakıflar, bunun yanısıra hayat şartları bakımından insanlar arasında büyük ölçüde sosyal adaletin sağlanması ve farklılıkların kaldırılması açısından da mühim bir role sahiptir. Ayrıca bugün belediyelerin görevleri arasında bulunan hizmetler, vakıflarca gerçekleştirilmiştir. Bunların başında şehirlerin su ihtiyacının karşılanması gelmektedir. Bunun için su bendleri, su kuyuları, çeşme ve sebiller v.s. yaptırılmıştır. Yine, sokakların aydınlatılması, temizlenmesi ve şehirlerin güzelleştirilmesini gaye edinen vakıflar bulunduğu gibi, yol, köprü, konak yerleri tesisi için de vakıflar kurulmuştur. Bilhassa Osmanlı Devleti'nin sosyal refah düzeyini en iyi biçimde bize gösteren imaret sistemi, vakıf müesseselerinin en dikkate değer olanıdır. Zira bunlar, çevrelerinde yer alan külliyelerle, Türkler'in imar hususunda olduğu kadar, ilim, sanat, sosyal yardım ve dini müesseseler yapmaktaki maharetlerini ve üstünlüklerini bütün dünyaya göstermiştir. Bu tesislerde vakıf hizmetlilerine, mektep ve medrese talebelerine, tekke ve zaviye dervişlerine, fakirlere, yolculara v.s. ye, vaziyete göre üç öğüne kadar yemek verilirdi. Yalnız yirmi imaretin bulunduğu İstanbul'da günde sayıları binlerle ifade edilen pekçok kişinin yemek yediği göz önüne alınırsa, ehemmiyetleri hakkında bir fikir sahibi olunabilir. Müslüman olsun, müslüman olmasın bütün insanlığa tahsis edilmiş hastanelerde (bimarhane, dârüşşifa) ise, bedenî ve ruhî hastalıkların tedavisi yapılmaktaydı. Yine fakir, vergilerini ödeyemeyecek kişiler için kurulmuş *Avarız Vakıfları* da Osmanlı sosyal hayatının güzel bir nümunesidir. Dolayısiyle vakıflar, beledî ve sosyal hizmetlerin halka en iyi şekilde götürüldüğü, köy ve kasabaların kurulması ve fethedilen yerlerin Türkleştirilmesinde oynadığı rol bakımından vazgeçilmez bir müessesedir(2).

d) Haberleşme ve Yol Sistemi

Tarihin her devresinde gerek ekonomik, gerekse sosyal ve askeri bakımdan yollar hep birinci derecede önemi haiz olmuştur. Zira orduların bir yerden bir yere sevki, merkezle diğer idarî birimler arasında muhaberenin temini ve nihayet kervanlarla ticarî emtianın nakli keyfiyeti, en eski dönemlerden yakın devre kadar devletler için hayatî

(1) B. Yediyıldız, Aynı madde, 162-163

(2) Bkz. Ö. L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak Vakıflar ve temlikler», Vakıflar Dergisi, II, 354 v.d. Ankara 1942.

önem taşımıştır. Özellikle haberleşmede, haberin çabuk ve seri şekilde yerine ulaştırılması düşüncesi, insanları yeni muhabere usûlleri geliştirmeye itmiştir. Nitekim başlangıçtan itibaren ateş kuleleri ve koşucular vasıtasiyle bu ihtiyaç karşılandığı gibi, güvercinler ve haberci atlılar da kullanılmıştır. Ancak bu usûllerden, genellikle haberleşmede olduğu kadar orduların sevki ve ticarî malların naklinde de ihtiyacı karşılaması açısından karayolunun tercih edildiği görülmektedir. Bu bakımdan Osmanlılar'da olduğu gibi, onlardan önce hüküm sürmüş veya onunla çağdaş olan Türk ve İslâm devletlerinde söz konusu gayelere hizmet için memleketin dört bir tarafına ulaşan yol şebekesi vücuda getirilmiş ve haberleşmeyi sağlayabilmek gayesiyle de bir teşkilât kurulmuştur. Osmanlılar'da «Menzil» olarak adlandırılan bu teşkilât, Emevî, Abbasi ve Mısır Memlük Devletlerinde «Berid», Moğollar ve İlhanlılar'da «Yam», Safevîler'de «Çaparhane» gibi isimler altında zikredilmektedir(1).

Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün iktisadî faaliyet, yolların geçtiği yerler ile bu yolların vardığı liman ve şehirlerde toplanmıştır. Her devirde münakalenin lâyıkiyle gelişmesi ve işlemesi için, yolların emniyetinin sağlanması gerekmiştir. Bunun için büyük kervan ve ticaret yolları üzerinde, dağ ve geçit mahallerinde, tüccar ve yolcuları, kervanları barındıran hanlar yapılmış, ayrıca Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde görüldüğü üzere(2) «Ribat» tarzında ve bir karakol niteliği taşıyan «Derbend» tesisleri vücuda getirilmiştir(3). Yollar üzerinde, bu tesislerden başka, devletin idarî ve askerî sahasında çok önemli bir yere sahip ve geri hizmet erbabından olarak bilinen menzilcilerin hizmetinde bulunan «menziller» de yer almıştır. İşte Osmanlı Devleti'nde haberleşme bu teşkilâtın bünyesinde «ulak» adı verilen kimseler tarafından yürütülmüştür.

Menzillerin üzerinde kurulduğu Osmanlı yolları geniş sayılabilecek yatık yollardan teşekkül eden Ortaçağ tarzında olup, çoğunlukla devlet tarafından tamir edilirdi(4). Osmanlı yolları İstanbul merkez

---

(1) Geniş bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı ve Yol Sistemi**, İstanbul 1982 (Basılmamış doçentlik tezi).

(2) Bunun için bkz. A. Mez, «Orta zaman Türk-İslâm dünyasında karayolları», çvr. Cemal Köprülü. Ülkü Halkevleri Dergisi, X, 25-26. Ankara 1937.

(3) Derbend Teşkilâtı hakkında geniş bilgi için bkz. C. Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı**, İstanbul 1967.

(4) Bkz. C. Orhonlu, Aynı eser, 2; Ayrıca, bkz. a.mlf., «Mesleki bir teşekkül olarak kaldırımcılık ve Osmanlı şehir yolları hakkında bazı düşünceler». GDAD, I. 93-138. İstanbul 1972.

olmak üzere Anadolu ve Rumeli'de sağ, sol ve orta kol şeklinde üç ana kol halinde uzanmıştır. Bunlar ise birbirine tâli yollarla bağlanmıştır. Anadolu'da sağ kol, Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile Halep ve Şam güzergâhını takip eden Hac yolunu; Orta kol, Üsküdar-Gebze-İznik-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Hasan Çelebi-Malatya-Harput-Diyarbekir-Nusaybin-Musul-Kerkük güzergâhını takiben Bağdad-Basra yolunu; Sol kol, orta kolla Merzifon'a kadar aynı güzergâhı takip edip buradan Lâdik-Niksar-Karahisar-ı Şarkî-Kelkit-Aşkale-Erzurum yoluyla Hasankale'den bir kol Kars, diğer bir kol ile de Tebriz'e ulaşırdı. Rumeli cihetinde ise sağ kol İstanbul'dan Vize-Kırklareli-Prevadi-Karasu-Babadağı-İsakçı-Akkirman yolu ile Özi ve Kırım'a; Orta kol, İstanbul-Silivri-Edirne-Filibe-Sofya-Niş-Yagodina üzerinden Belgrad'a; Sol kol ise, İstanbul-Tekirdağ-Malkara-Firecik - Dimetoka - Gümülcine - Pravişte - Lankaza - Yenişehir(Larissa) - İzdin yolu ile İstefe (Tebai)'ye ulaşmaktaydı. İşte bu yollar üzerinde 3 saatten 18 saat mesafeye kadar uzaklıkta menzilhâneler tesis edilmişti(1).

Kelime olarak, konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale, tatar konağı, posta ve posta tatarları beygirlerinin bulunduğu mahal mânâlarına gelen menzil, yollarda coğrafi şartlara göre değişen mesâfelerde, haberin yerine bir an önce ulaştırılması gayesiyle konaklama noktaları şeklinde tesis edilmiştir. Bu konaklama noktalarında bir miktar beygir beslenerek, haber getirip-götüren ulakların hizmetine sunulmuştur. Menzilin bu mükellefiyeti için lâzım olan para ise, «menzilkeş» ismi verilen o yerin veya yakın çevre ahalisinin avarız ve bedel-i nüzülü karşılığı gördükleri hizmetle ve ulakların, kullandıkları beygire mukabil, kendilerine evvelden devletçe tahsis olunan beygir ücretini menzilciye ödemeleriyle sağlanmaktaydı. Buna ek olarak menzil masraflarının, bir yerin mukataa mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasiyle veya gümrük malından da karşılanabilirdi. Ayrıca masraf, menzilcilerin çekemeyecekleri derecelere ulaşırsa, o takdirde yardım olarak başka bir kazadan menzile «*imdâdiye*» tayin olunurdu(2). İmdadiye para ile olduğu gibi, para karşılığı mal ile de olmaktaydı. Meselâ bu şekilde 1722'de Habibce menziline imdadiye olarak 578 kuruş, 1800 kile şa'îr, 150 kantar saman, 200 araba odun ve 75 kile hınta tayin edilmiştir(3).

Menzillerdeki her at için ortalama 147.5 kurul (=17.700 akça)

(1) Bkz. Kâmil Kepeci tasnifi, nr. 2555, sene 1003.
(2) Bkz. BA, MAD, nr. 14440.
(3) Bkz. MAD, nr. 8470, s. 24

masraf yapılmaktaydı(1). Bu masraf bir sefer esnasında hemen hemen iki katına kadar çıkmaktaydı. İhtiyaç görülen yerlere ise yeni menziller tesis olunurdu(2). At sayısı ise menzilin işlek yol üzerinde bulunup bulunmamasına bağlıydı. Meselâ Anadolu'nun sağ kol güzergâhında İstanbul'dan Haleb'e kadar olan menzillerde 370, Bağdad'a kadar olan orta kolda 671, Kars ve Doğu Bâyezid'e kadar olan güzergâhta ise 264 beygir bulunmaktaydı. Keza Rumeli'de Sağ kolda Azak'a kadar olan menzillerde 166, Belgrad'a kadar olan orta kol menzillerinde 155 ve Atina'ya kadar uzanan güzergâhda da 132 menzil atı yer almaktaydı. Bu sayılar bir savaş esnasında aşağı yukarı yarı veya bir kat derecesinde artmaktaydı. Nitekim 1726'da devam eden İran seferi sebebiyle Anadolu sol kolu üzerinde yer alan menzillere 5 ilâ 10 beygir arasında zam yapıldığı ve her menzildeki at sayısının 30-35 civarına yükseldiği tesbit edilmektedir(3). Bu sebeple Anadolu'nun orta ve sol kol menzillerinde 375 beygir artmış ve bunlar için 55.312,5 kuruş (=6.637.500 akça) masraf yapılmıştır(4).

Başlangıçta, eyâletler ahval ve muâmelâtı ile serhadlerde sâir devletlerden edinilen bilgileri devlete bildirmek ve hükümet emirlerini yerlerine ulaştırmak için tertib olunan menziller daha sonra ordunun iâşesinin temininde, özel haberleşmede ve nihayet kısmen de olsa ticarî mal naklinde de kullanılmıştır(5).

Osmanlı Devleti'nde münakale genel olarak yaylı, kağnı v.s. muhtelif araba çeşitleri ile at, deve, katır, merkep gibi hayvanlar vasıtasiyle temin edilmiş olup(6) haberleşmenin yapıldığı yollarla aynı güzergahı takip etmiştir. Ancak haberleşmede konak yerleri menzilhane-

(1) Bu masrafın 72.5 kuruşu (= 8.700 akça) devlet tarafından, 75 kuruşu da (9.000 akça) «İn'am ücreti»nden karşılanmaktaydı (Bkz. Yücel Özkaya, «XVIII. Yüzyılda menzilhane sorunu», DTCFD, XXVIII/3-4, s. 352, Ankara 1977.

(2) 1727'de sefer sebebiyle Kefri ile Hemedan arasında 10 yeni menzil noktası tesbit edilmiş (bkz. MAD, nr. 10357, s. 2-7), yine aynı tarihte Erzurum'da Hasankale'den Kotur'a kadar olan güzergâhta da 16 menzil tesis olunmuştur (MAD, nr. 8470, s. 412).

(3) Bkz. MAD, nr. 8470, s. 77-79, 132, 215, 135-138, 322-324

(4) Bkz. MAD, nr. 8470, s. 322-324

(5) Nitekim 1141-1153 = (1728-1740) tarihli bir menzil kayıt defterinde (Bkz. MAD, nr. 10322), Arabistan ile Anadolu şehirleri arasında irtibat temini ve münâkaleyi sağlamak üzere menziller tertib edildiği kaydedilmektedir. Ayrıca yine, devletçe verilen fermanlarla, ulakların bir miktar eşya nakledebildikleri anlaşılmaktadır (Bkz. MAD, nr. 8470, s. 190; Ayrıca, bkz. Top. Sa. Müz. Arş., nr. E 8678).

(6) Bkz. Franz Taeschner, «Die Entwicklung des Wegenetzes und des Verkehlm Türkischen Anatolien». Anadolu Araştırmaları, I/2, 277, İstanbul 1959.

ler iken, bu gibi yerlerde umûmiyetle han ve kervansaraylar kullanılmıştır.

Osmanlılar'da menziller daha önce de belirttiğimiz gibi sadece haber gayesiyle kullanılmamıştır. Ordunun sefere çıktığı anlarda ihtiyaç duyulan iâşe ve emtianın sağlandığı ve toplandığı mahaller olarak da vazife görmüştür. Bu sebeple menzil noktaları bu gibi durumlarda çevre halkın mallarını sattığı bir pazaryeri şekline girerek, ekonomik hareketlilik kazandırmıştır(1). Ayrıca buralarda İstanbul'a gelen ve giden yabancı elçiler ağırlanmış, yiyecek, giyecek ve hayvanlarıyla ilgili her türlü ihtiyaçları karşılanmıştır(2).

İlk zamanlar «*Ulak hükmü*» ile sürdürülen haberleşmede, ulahlar istedikleri hayvanları ücretsiz almak, geçtikleri yerlerde iâşesi temin edilmek gibi haklara sahiptiler. Ancak halka büyük zarar vermeleri sebebiyle, Kanunî döneminde Veziriazam Lütfi Paşa tarafından bu usûl kaldırılarak ulak sistemi yeni bir nizama konmuştur. Lütfi Paşa tarihinde(3): «*Anlardan sonra dahi Cengiziyân zuhûr idicek il ve gün atlarına darben ve kahren binüp adını ulak komuşlardı. Ve Osmanlı ulak zulmünden Cengizileri taklid gibi itmişlerdi...*» kaydıyla bu konuya açıklık kazandırmaktadır. Konulan yeni nizama göre ulaklara devlet tarafından «in'am hükmü» adıyla bir belge verilmesi, Anadolu ve Rumeli yolları üzerinde menzilhaneler tesis olunarak, ulakların buralardan beygir almaları ve dinlenmeleri usûlü getirilmiştir. Ancak bu usûlün de bir takım aksaklıklar göstermesi sebebiyle yeni bir organizasyona gidilerek ulakların aldıkları her beygir için saat başına 8 ilâ 10 akça ücret ödemeleri kararlaştırılmıştır(4). Alınan bu ücrete «*Tîmin*» adı verilmekteydi(5). Ancak bu usûlün de bazı ulaklar tarafından

(1) Nitekim 1578 İran seferinde ordunun ve hayvanların ihtiyacı olan erzak ve ihtiyaç maddelerinin, ordunun güzergâhı üzerinde münâsip mahallere depo edilmesi ve orduya satılması hususunda emir verilmişti (Bkz. Bekir Kütükoğlu, **Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri, 1578-1590**, 200-201, İstanbul 1962.

(2) Meselâ Kanunî zamanında İran'dan gelen elçilerin masraf defteri tutulmuş olup, bu defterde Erzurum'dan Geyve'ye kadar olan menzillerde, elçilik heyeti için tahsis edilen iâşe belirtilmektedir (Bkz. Tahrir Defteri, nr. 426); Ayrıca, bkz. Şerafettin Turan, «1560 tarihinde Anadolu'da yiyecek maddeleri fiatlerini gösteren bir İran elçilik heyeti masraf defteri», **DTCFD, XVII/3-4**, 273-294, Ankara 1964.

(3) **Tevârîh-i Âl-i Osman**, 373, İstanbul 1341.

(4) Bkz. MAD, nr. 3169, s. 6; Ayrıca bkz. C. J. Heywood, «The Ottoman Menzilhane and Ulak system in Rumeli in the Eighteenth century», **I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri**, 182-183, Ankara 1980.

(5) Bkz. Top. Sar. Müz. Arş., nr. E 8578.

sulstimal edilmesi, menzillerin kiraya verilerek idaresi cihetine gidilmesine sebep olmuştur. Kiraya verilme usûlü ilk olarak Rumeli'de tatbik edilmiş bilahere 21 Mayıs 1777'den itibaren Anadolu'da da uygulanmaya başlanmıştır(1). Bundan gaye, fukaranın refah ve rahatının sağlanması, ulakların yerlerine zamanında varabilmeleri idi(2). Bu yeni nizama göre ahaliden hiçbir şey talep edilmeyecek, ulaklardan ise devlet işi için gidenlerden mîriden ödenmek şartıyla saat başına yirmişer para alınacak, ayrıca ihtiyaçları olan yem ve yiyecekleri, kendi ceplerinden verilmek üzere uygun bir ücretle sağlanacaktı(3). Fakat bu nizamdan da gerekli fayda temin edilememiş ve nihayet menzillerin 1244(1829)'da ilgası için emirler yazılarak(4), haberleşme işi Posta İdaresi'ne bırakılmıştır(5).

Menzilde, devlet tarafından bir yıl için tayin edilen Menzil emini (=Menzilci), Menzil kethüdası, Ahur kethüdası, seyis, odacı, sürücü, aşçı gibi hizmetliler ile menzilin asıl yükünü çeken menzil çevresindeki köy ve kasaba ahalisinden teşekkül eden bir gurup vardı. Bunlardan menzil eminleri bir yıl için menzilin bulunduğu kaza ayânı, kadısı veya naibinin teklifi ve devletin bunu tasdikiyle tayin edilirdi(6). Menzil emînleri ordunun veya askeri bir kıt'anın istirahatini, levazımını ve doyumunu teminle mükellef olup, vazifesinde ihmali görülürse cezalandırılırdı. Ayrıca ulaklara meşekkat çektirir, menzili mamur bir halde tutmayıp, menzilkeşlerin yerlerini terkine sebep olursa azledilirdi. Bu vazifeleri karşılığı avarız-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyyeden ve eğer gayr-ı müslimse yeniçeri oğlanı vermekten muaf tutulurdu(7).

Menzil hizmet erbabından sürücüler, başka bir menzile hareket eden ulaklarla birlikte giderek, menzile ait olan hayvanları geri getirmekle vazifeli idiler. Bunlar ayrıca rehberlik yapmakla da görevlendirilmişlerdi(8).

Menzilkeşler ise, düzenli olarak tutulan menzil defterlerinde be-

(1) Y. Özkaya, «XVIII. yüzyılda menzilhane sorunu», DTCFD, XXVIII/3-4, 355, Ankara 1977

(2) Bkz. Muhtelif ve Mütenevvia Defteri, nr. 56, s. 1/a; Ayrıca, bkz. Cevdet Dahiliye, nr. 660.

(3) Ancak 1241(1825)'de saat başına kiracıbaşılarca alınan ücret 31 paraya çıkarılmıştır (Muhtelif ve Mütenevvia Defteri, nr. 56, s. 5).

(4) Bkz. Cevdet ts. Dahiliye ks., nr. 589

(5) Bkz. Ahmed Lütfi, Tarih, IV, 1621, İstanbul 1306.

(6) Meselâ bkz. MAD, nr. 8470, s. 256, 296, 378

(7) Hikmet Tongur, Türkiye'de genel koliuk teşkil ve görevlerinin gelişimi, 109, Ankara 1946.

(8) Bkz. BA, Mühimme Defteri, nr. 93, s. 78-87, sene 1069-1071; nr. 94, s. 50-61, sene 1073-1074.

lirtildiği üzere, menzil akçası, menzil imdadiyesi gibi her ailenin varlığına göre para veya para mukabili mal vermekle mükelleftiler. Ayrıca belirli sayıda «er» çıkararak menzil işlerini yaparlardı; buna karşılık olarak çeşitli örfi vergilerden ve avarızdan muaf tutulurlardı. Diğer bir deyimle avarız ve nüzülleri karşılığı menzil vazifesini üstlenmişlerdi. Menzilkeşler, menzilin harap olmaması, yanmaması, eşkiyaya karşı muhafazası ile de yükümlü idiler. Ayrıca menzilin ihtiyacı olan arpa, saman, ot, odun, yağ, un gibi zaruri ihtiyaç maddelerini de temin etmek ve bunları belirli ücret karşılığında satmak bunlara aitti. Bu şekilde menzillerin ihtiyacı olan erzakın çeşidini ve miktarını ihtiva eden defterler tutulmuştur(1).

Menzil hizmetlilerinden ahur kethüdası, seyis, odacı ve aşçılar, menzilin iç hizmetlilerinden olup, yaptıkları hizmete mukabil bir miktar ücret alırlardı.

Haber ve emirlerin götürülüp-getirilmesinde kullanılan ulaklar ise iffet sahibi, namuslu, hayvana binmeğe ve yol meşakkatine tahammüllü olan kişilerden seçilirdi. Ayrıca uzun müddet sadrıazam veya diğer vekil ve vezirlerin dairelerinde istihdam ve tecrübe edilmiş, terbiye görmüş olmaları da gerekirdi. Bu yüzden ulakların hal ve hareketlerinin devamlı kontrol altında bulundurulması lüzumu doğmuş ve muntazam bir idareye bağlanmaları ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu sebeple ulaklar I. Abdülhamid döneminde kurulan Tatarân Ocağı'na bağlanmışlar, sadır olan fermanla da işleyişi tesbit edilmiştir(2). Daha sonra ise ocak mensubu ulakların, diğerlerinden ayırdedilebilmesi için ayrı bir kalpak ve elbise tahsis edilmiştir(3).

Ulakların bir yerden bir yere gidişlerinde kendilerine verilen ulak hükmünde, a) Ulağın ismi veya bağlı bulunduğu daire b) Ne sebeple seyahat ettiği c) Kimin emriyle seyahat ettiği d) Gidiş-dönüş olup olmadığı e) İlk hareket ettiği menzil ile varacağı menzilin adı f) Sürücülerin sayısı kayıtlı olurdu(4). Ellerinde bu şekilde ferman ile gelip-geçen ulakların «*İn amât Defterleri*» tutulmuş(5), ayrıca bu ulakların menzillerde aldıkları beygirlerin ücretinin kaydedildiği «*Nâib Defterleri*» tanzim edilmiştir(6).

(1) Meselâ bkz. MAD, nr. 20203; nr. 18733; Kâmil Kepeci ts., nr. 7432.
(2) Şekip Esin, Posta, Telgraf ve Telefon Tarihi, 16, Ankara 1942.
(3) Bkz. Yücel Özkaya, Aynı makale, 340.
(4) Bkz. Kâmil Kepeci ts., nr. 305, s. 2; Ayrıca, bkz. Heywood, «Some Türkish Archival sources for the history of the Menzilhane Network in Rumeli during the Eighteenth century», Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, IV-V, 43-44, İstanbul 1976-1977.
(5) Bkz. BA, MAD, nr. 19533; nr. 21844; nr. 21857 gibi...
(6) Meselâ bkz. MAD, nr. 14440, sene 1152.

Menziller arasında haberleşmenin sağlanması da bir nizam dahilinde yürütülmüştür. Genel olarak bir emir veya haber, çıktığı merkezden bir ulak vasıtasiyle sonraki menzile sevkedilir ve o merkezden de diğerine gönderilmek suretiyle istenilen yere ulaştırılırdı. Çok önemli ve gizli haberlerde ise tek ulak kullanılarak, haberin çıkış yerinden varış yerine kadar o ulak giderdi. Bu gibilere «husûsî emirle giden ulak» denilirdi. Ana yollar dışında kalan tâli yollar üzerinden gelen haberler ise, önce o mahallin en yakın ana yol menziline gönderilir, oradan daha önce belirttiğimiz çerçevede yerine ulaştırılırdı(1). Bu şekilde son merkezde meydana gelen ulak fazlası, karşı bir haberle giderilirdi. Sınırlardan gelen ulakların in'am hükmü olmadan da her menzilden beygir alma hakları vardı. Nitekim buna bir örnek olmak üzere, 5 ekim 1699 tarihli bir hükümde, Avusturya tarafından gelen ulaklara, menzil olmayan yerlerde de beygir tedarik edilmesi, onlardan hiçbir surette ücret istenmemesi bildirilmişti(2). Ayrıca, ulakların umûmi vasıtaları beygir olmakla birlikte, ellerinde tuğralı emir olanlara araba tahsis edildiği de görülmektedir. Nitekim 25 Ekim 1711'de ellerinde tuğralı emir olmayanlara araba verilmemesi için menzillerin bulunduğu kadılıklara emir gönderilmiştir(3).

Osmanlılar'da Anadolu ve Rumeli'deki bütün menzillerin mali sorumluluğu Defterdarlığa bağlı olan Mevkufat Kalemi'nde teşkil edilmiş bulunan *Menzil Halifeliği*'ne aitti(1). Menzillerle ilgili herhangi bir mesele Hazine-i âmire'de muhafaza edilen Mevkufat Defterleri'ne bakılarak karara bağlanır ve ona göre hareket edilirdi.

Menzilin kuruluşu, işleyişi gibi hususlar bir nizam dahilinde yürütülmekle beraber, bu nizamın zaman zaman aksadığı ve devletin yeni tedbirler almak zorunda kaldığı görülmektedir. Menzil nizamının bozulmasının başlangıcı için kesin bir tarih verilememekle beraber, bunun XVIII. yüzyılda olduğu söylenebilir. Bozulmada :

a) Menzil beygirlerine binmek devlet hizmetinde olan tatarlara mahsusken, devlet adamlarına bağlı olanların da bu yolu kullanmaları.

b) Çeşitli bölgelere giden mal ve eşyaların ulaklar ile gönderilmesi ve bu işte menzil beygirinin kullanılması.

(1) Bkz. Rıza Bozkurt, **Osmanlı İmparatorluğu'nda kollar, ulak ve ilâçe menzilleri**, 2, Ankara 1966.

(2) Bkz. MAD, nr. 3169, s. 9

(3) Bkz. Cevdet ts. Nafıa ks., nr. 168'den naklen Yücel Özkaya, **Aynı makale**, 342-343

(4) Bkz. Heywood, **Aynı makale**, 41; Ayrıca, bkz. İ.H. Uzunçarşılı, **Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, 357, Ankara 1984.

c) Menzil için tanzîm olunan tevzi' defterlerine, menzil masrafları dışında menzil nizamı için gelen mübaşirlerin hizmetleri, mutasarrıf Tatar Ağası'nın devriyesi ve ikramiyesi ile bunlara ait masrafların da kaydedilmeye başlanması. Bu sebeple menzil masraflarının büyük ölçüde artmış gibi görünmesi ve bunun fakir köylüden tahsili cihetine giderek onların yerlerini terketmesi. Nitekim II. Mahmud dönemine ait bir lâyihada, bütün memleket masraflarının üçte birinin menzil ve ona bağlı masrafların teşkil ettiği kaydedilmektedir(1).

d) Herhangi bir yüksek devlet memuriyeti tevcihinde, ellerinde berat veya mektup olmadığı halde, bahşiş için birbiriyle yarışan gayr-ı resmî bir ulak gürûhunun türemesi ve bunların haberi daha önce götürmek için hayvanlara eziyet etmeleri ve telef olmalarına sebep olmaları.

e) Menzilcilerin ulaklardan menzil ücreti dışında bahşiş adıyla kanunsuz olarak ikinci bir ücret talep etmeleri; vermedikleri takdirde gerekli hizmeti yapmamaları ve onları bekletmeleri.

f) Menzillerde beslenen hayvanların saman, arpa v.s. malzemelerin yüksek fiatla satılması sonucu masrafların artması ve bundan dolayı menzilkeşlerin büyük sıkıntılara düşerek vazifelerini yapamayacak duruma düşmeleri.

g) Ulakların bir yolunu bularak tarihi açık menzil hükmü elde etmeleri sonucu, bunu müteaddid defalar kullanmaları.

Sonuç olarak, bütün aksaklıklara rağmen menziller, Osmanlı Devleti'nin 550 yıllık döneminde, gerek haberleşme, gerekse ordunun hareket ve iâşesinin sağlanmasında, devrin en mükemmel sistemi hüviyetini kazanmıştır. Bu sebeple devletin altı asır süren devamlılığında, iyi bir haberleşme ve münakale sistemine sahip olmasının büyük payı olduğu inkâr edilemez.

e) Derbend Tesisleri

Osmanlı Devleti'nde yolların ve seyahat emniyetinin sağlanması için bir nevi küçük kale şeklinde tesis edilmiş karakollara Derbend adı verilirdi.

Osmanlı vesikalarında XV. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanan derbend kelimesi, Türkçe'ye Farsça'dan geçmiş der(=geçit) ve bend(=tutmak) kelimelerinden meydana gelmiştir. Lügat kitaplarında engel, geçit, boğaz, set, hudud bölgeleri ve dağlar arasında güçlükle

(1) Bkz. Top. Sar. Müz. Arş., nr. E 8578.

geçilen yerlere olduğu gibi, istihkâm olarak kullanılan yerlere de aynı isim verilmekteydi. Kelimenin Türkçe karşılığı kullanılan şekli «Belen»dir. Derbend mânâsına ayrıca Osmanlıca'da «Dîdeban» kelimesi de geçmektedir. Yine Filistin ve Suriye taraflarında «Derek» ve «Madîk» de aynı anlamda kullanılır.

Müstahkem derbend tesisleri dört tarafı duvar ile çevrili küçük bir kale şeklinde olup, yanında han, cami, mektep ile dükkânlar bulunmakta ve adeta bir kasaba hüviyetini taşımaktadır. Yol ve ticaret emniyetinin sağlanması için yapılan bu tesisler bu sebeple genellikle yolların kavşak noktasına ve merkezi bir durum arzeden yerlere yapılırdı. Osmanlı resmi vesikalarına göre bir yerin derbend olabilmesi için «*mahûf ve muhâtara olan, kutta-i tarîk ve haramîden hâlî olmayan*» yani, korkulu, tehlikeli ve sık sık eşkiya baskınlarına maruz kalan yerler olması lâzım gelirdi. Bu hüviyetiyle İlhanlılar'ın yol ve geçit emniyeti için tesis ettikleri «*Tutkavulluk*» müesseseleri tarzında olan derbendlerin Osmanlılar tarafından geliştirilerek alındığı ihtimali ortaya çıkmaktadır(1).

Osmanlı teşkilâtı içinde derbendlere teşkilâtlı bir müessese olarak II. Murad devrinden itibaren rastlamaktayız. Bununla beraber bu tesislerin daha önce de mevcut olabileceği göz önüne alınmalıdır. Zira yolların emniyetinin sağlanması yanında, derbendlerin ikinci mühim bir rolü de ıssız yerlerin şenlendirilmesi, yani iskâna açılmasında bir vasıta olmasıdır. Bu maksatlarla kullanılan derbendler hukuken iki kısımda ele alınmaktadır. Bunlardan birincisi Yurdluk ve Ocaklık şeklinde timar yoluyla tasarruf olunan derbendler, ikincisi muafiyet usulü ile tevcih edilmiş, tehlikeli yerlere yerleştirilmiş veya memur edilmiş olan halkın muhafaza ile görevli oldukları derbendlerdi. Bu ikinci guruba girenler genellikle vakıf ve has toprakları üzerinde veya kimsenin tasarrufunda olmayan yerlerde tesis edilirlerdi. Derbendler bu şekliyle dört ana gurup altında toplanmaktadır: 1 — Fırat Nehri dirseğindeki Caber Kalesi ve Ceyhan Nehri üzerindeki Misis kaleleri gibi derbend mahiyetindeki kaleler 2 — Büyük vakıf şeklindeki derbend tesisleri 3 — Derbend olarak kullanılan han ve kervansaraylar 4 — Köprü yerlerinde bulunan derbendler(2).

Bir yerin derbend olabilmesi için genellikle o yerin kadısı veya herhangi bir kimse tarafından teklif yapılması gerekmekteydi. Bundan sonra devlet tarafından yapılan araştırma sonucu burasının derbend olması kararı alınırsa, yeni kurulan bu derbendin idaresi teklifi

(1) Cengiz Orhonlu, **Derbend Teşkilâtı**, 16
(2) Geniş bilgi için bkz. C. Orhonlu, **Aynı eser**, 23-31

yapan şahsa iltizam yoluyla verilirdi. Derbendin korunması için ise çevre köy ve kasaba ahalilerinin bir kısmı veya bütünü derbendin önemine göre «derbendci» olarak görevlendirilirlerdi. Buna karşılık derbendciler tekâlif-i örfiyye, avarız-ı divâniyye ve eğer gayr-i müslimlerse Acemi oğlanı vermekten muaf tutulurlardı(1).

Derbendciler bulundukları yerin emniyetini temin etmekle beraber ihtiyaç halinde yolculara rehber olarak da hizmet verirlerdi. Bölgelerinde yolculardan birinin malı kaybolduğu takdirde kendi mallarından tazmin ederler, bu husus devlet tarafından kendilerine verilen derbendcilik beratında da şart olarak yer alırdı.

Derbendci seçiminde çok titiz davranılmaktaydı. Bunun için bölge kadısı ve naibinden başka oranın ileri gelenlerinin de derbendci olacaklar hakkında iyi şahadette bulunmaları lâzım geliyordu. Zira derbendcilik vazifesini yerine getirmeyip, sadece vergi muafiyeti dolayısiyle derbendci olmak isteyen guruplar bulunmaktaydı.

Derbendciler sadece bağlı bulundukları derbendin sınırlarından sorumlu idiler. Diğer derbendin sahasına giremezlerdi. Bulundukları derbendde bir nevi jandarma kuvveti olarak yollarda ve geçitlerde güvenliği sağlamak, yolların tamirinde çalışmak ve ıssız yerleri şenlendirmek gibi vazifeleri vardı.

Derbendciler müslüman ve hıristiyanlardan olabilirdi. Aynı köyde oturan her iki dinden kişiler birlikte derbendci kaydedilebilirdi. Meselâ Sofya'da Deli Davut köyü derbendcileri 36 müslüman ve 3 hristiyandan teşekkül etmiştir(2). Köprü üzerlerinde tesis edilmiş derbendlerde de vazifeliler, hem derbendcilik, hem de köprücülük yapmakla mükelleftiler. Kezâ bazı derbendciler aynı zamanda menzilcilik de yapmaktaydılar(3).

Derbendciler derbendlerde nöbetleşe beklerlerdi. Özellikle müstahkem olmayan tehlikeli yerlerde daimî nöbetçiler bulunmakta idi. Bu nöbetçi derbendciler için kulübeler inşa edilmişti. Bunların masrafları bazı bölgelerde halk tarafından karşılanırdı. Bir tehlikeyi diğer derbende ulaştırmak için «derbend davulu» adı verilen bir davul kullanılırdı. Derbendcilerin vazifelerini yerine getirmeleri esnasında kendilerine ateşli silah verilmezdi. Ancak çok tehlikeli yerlerde tüfek kullanmalarına müsaade edilirdi. Bu şekilde Manisa civarındaki derbendlere yolları tüfekli muhafızlarla korumaları izni verilmiştir(4). Ancak

(1) MAD. nr. 9956, s. 46
(2) MAD. nr. 8584, s. 142
(3) MAD. nr. 9956, s. 259
(4) M. Çağatay Uluçay, 16. ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da eşkıyalık ve halk hareketleri, 66, İstanbul 1955.

silah kullanılmasına izin verilen derbendlerdeki silah miktarları devlet tarafından tesbit edilmekteydi.

Müstahkem mevki şeklindeki askerî nitelikli derbendlerde, başbuğ, sağ kol ağası, bölükbaşı, sol kol ağası, zâbitân ve neferlerden müteşekkil bir hizmetliler gurubu bulunmaktaydı. Askerî kuvvetin bulunmadığı derbendlerde ise han ağası veyâ derbend ağası, derbendci başı, derbendci bölükbaşısı ünvanlarını taşıyan kimseler görev yapmaktaydı. XVIII ve XIX. yüzyıllarda ise derbendlerin sevk ve idaresi derbendat nazırı veya derbendat başbuğu adını taşıyan kimselerin yetkisine bırakılmıştı. Bunlardan derbend ağalığı terimine XVIII. yüzyıldan itibaren belgelerde rastlanmaktadır. Derbendcibaşı ise, derbendin sevk ve idaresinden doğrudan doğruya sorumlu olup bu makama derbenddeki derbendciler arasından sözü geçen, güvenilir biri tayin edilirdi. Derbendcibaşı ayrıca, derbend hizmetinin aksamamasını temin etmek, bir derbendden başka yere giden derbendcileri tekrar yerlerine getirmek nöbetlerine gelmeyenleri tesbit edip nöbetlerine gelmelerini sağlamak gibi vazifeleri de yerine getirirdi. Bu hususlarda ihmalleri görülenler azledilirlerdi. Derbendcibaşılar bazan «serdar» olarak da isimlendirilmişlerdir.

Bunlardan başka derbend teşkilâtı içinde belli bir ücret veya maaş karşılığı çalışan «*Beldarlar*» ile hristiyan ahalîden tayin edilmiş derbend ve geçit bekçiliği yapan «*Martoloslar*» da bulunmaktaydı(1). Ayrıca ücretli derbendci olarak yerli ahali arasından seçilen zabtiye neferi hüviyetinde «*Pandorlar*» vardı.

Derbendci tayin edilen halkın, Osmanlı ticarî hayatının bel gemiği durumunda bulunan derbendleri korumaları dolayısiyle belli nizam ve kanunlar çerçevesinde hareket etmek mecburiyetleri vardı. Meselâ yerini izinsiz terkeden reâyâ için iskân kanununda yer alan on yıllık süre, bunlar için uygulanmayarak, zaman gözetilmeksizin eski yerlerine nakledilmeleri hükmü bulunuyordu(2). Nitekim XVII. yüzyılda memlekette meydana gelen kargaşadan dolayı bir kısım derbend reâyâsının yerlerini terkettikleri görülmüş, bu durumun memleketin harap olmasına sebep olduğu anlaşılarak derbend ahalisinin tekrar yerlerine dönmeleri için çalışmalar yapılmıştır(3).

Derbendler XVII. yüzyıldan itibaren eski düzenini kaybetmeye başlamıştır. Bu durum genel olarak üç sebebe dayanmakta idi. Bun-

(1) Robert Anhegger, «Martoloslara dâir», **Türkiyat Mecmuası**, VII-VIII/I, 282-320. İstanbul 1940-1942.

(2) MAD, nr. 10159, s. 10

(3) Bkz. Yusuf Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, 94-108, Ankara 1988.

lardan ilki, muafiyet usûlüne aykırı olarak derbend reâyâsından fazla vergi talep edilmesi; ikincisi, derbend idarecilerinin yetersiz ve sorumsuz oluşu; üçüncüsü de eşkiyalık hareketlerinin artması karşısında tesirsiz kalmaları. İşte bu sebeplerden dolayı askerî mahiyette olanları hariç olmak üzere derbendler, derbendci bulunan köy ahalisinin dağılması ile görevini yerine getiremeyecek derecede zayıflamıştır. Bu durum emniyetin hemen tamamen yok olmasına ve çevre köy ve hattâ kasaba ahalilerinin de eşkiya baskılarından korunmak için yerlerini terketmelerine yol açmıştır(1). Devlet bu bozuk-düzen karşısında 1720 yılından itibaren derbendlere yeniden nizam vermek için bir takım tedbirler almıştır(2). Nitekim, yerlerini terkeden derbend reâyâsının eski yerlerine döndürülmeleri için çalışılırken, yollar üzerindeki harab ve boş hanlar tamir ettirilerek, müstahkem hale getirilmiştir. Bu tamir ettirilen yerlere ise derbendci olarak yeni ahali nakledilmiş, böylece çevre emniyetinin sağlanması cihetine gidilmiştir. Harab yerlerin tamirinde içinde oturacakların bütün ihtiyacını karşılayacak derecede câmi, mektep, mahkeme binası, hamam, su yolları gibi sosyal tesislerin yapılması, bu gibi yerleri bir iskân merkezi haline getirmiştir. Nitekim Arkıd ham, Ulukışla, Kadınhanı gibi yerleşim merkezleri bu şekilde kurulmuştur(3).

Bir derbendde beş-on kişiden yüz kişiye kadar derbendci bulunurdu. Bunlar bulundukları yerin iktisadi hüviyetine göre çiftçilik veya hayvancılık ile meşgul olmaktaydılar. Derbendciler yaptıkları hizmete mukabil tekâlîf-i örfiyyeden veya bütün vergilerden muaf tutulmuşlardı. Buna mukabil sahip oldukları toprakta yaptıkları ziraate mukabil öşür verirlerdi. Gayr-ı müslim derbendciler ise ispence, cizye, öşür ve âdet-i ağnam vermekle mükelleftiler(4). Bu sebeple, bazı vergilerden muaf olduklarına dair ellerine bir belge verilirdi. Buna muafnâme denirdi. Muafnâmeler her padişah değiştiğinde yenilenirdi. Derbendciler yaptıkları hizmete mukabil vergiden muaf tutuldukları için, vergilerini aynî olarak vermekteydiler ve bu vergi nizamları dolayısiyle raiyyet ile muaf arasında «*muaf ve müsellem reâyâ*» gurubuna girmekteydiler(5).

Derbendciler büyük ticaret yollarının bulunduğu tehlikeli yerlerde gelip-geçen kervanlardan «Geçit akçası» adı verilen belirli ölçüde

(1) Bkz. Yusuf Halaçoğlu, **Aynı eser, 96**
(2) MAD, nr. 8483.
(3) Bkz. C. Orhonlu, **Derbend Teşkilâtı**, 101, 119, 121; Y. Halaçoğlu, **Aynı eser, 96, 98, 102.**
(4) MAD, nr. 7534, s. 233
(5) Ö. L. Barkan, **Kanunlar**, 141; Ayrıca, bkz. C. Orhonlu, **Derbend Teşkilâtı**, 49 v.d.

vergi alırlardı. Geçen her sürüden koyun başına alınan bu vergi, ayrıca tüccar denklerinden de alınmakta olup derbendciler için önemli bir gelir kaynağı teşkil etmekteydi(1).

Bir derbendci vefat ettiği zaman yerine oğlu varsa o getirilirdi. Bu şekliyle derbendcilik babadan oğula geçen bir meslek statüsü kazanmıştı. Ölen kişinin oğlu yoksa dışardan namzet olan başka bir şahıs tayin edilirdi. Derbendci sayısı muayyen olduğu için lüzumundan fazla kimse derbendciliğe getirilemezdi(2).

Derbendler XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren «*Derbendât başbuğluğu*» veya «*Derbendât nazırlığı*» ismi verilen bir teşkilât vasıtasiyle idare edilmeye başlandı. Bir yıllık süre ile tayin edilen derbendât başbuğunun yılda bir kere bölgeleri dolaşarak teftiş etmeleri usulü getirildi Başbuğlar bulundukları bölge valisinin teklifi üzerine tayin edilmekteydiler. Başbuğ olan kişinin ertesi yıl da seçilmesi mümkündü(3).

Derbendler Tanzimat devrinde «müsavat esasları»na dayalı bir vergi nizamının kabul edilmesiyle kademeli olarak kaldırılmaya başlanmıştır. Bu sebeple derbendci ahaliye vergi konarak derbendcilik statüleri sona erdirildi ve derbend hizmetleri ile masraflarının devlet tarafından karşılanması cihetine gidildi; bunların yerine ise büyük şehirlerde polisler, taşra bölgelerde de jandarma birlikleri kurularak asayişi temin vazifesi bunlara bırakıldı(4). Bu kolluk kuvvetleri zamanla yerli ahali ile de takviye edilerek Zabtiye teşkilâtı ismini aldı. Zabtiye teşkilâtının ortaya çıkmasiyle derbendcilik görevi yapan martoloslar ile pandorların işlerine de son verildi. Teşkilât 1876 yıllarında piyade ve süvari olarak 20.000 kişilik bir kuvvete ulaşmıştı. Ancak disiplinden uzak bir teşkilât olan Zabtiye teşkilâtının düzene konması için 1880'de Jandarma Nizamnâmesi adını taşıyan bir nizamnâme hazırlandı. Fakat Saray ve zabtiye erkânının muhalefeti dolayısiyle kabul edilmedi. Bu nizamnâme daha sonra 2 Şubat 1904'de çıkarılan Jandarma Nizamnâmesi'nin esasını meydana getirdi. Bununla derbendcilerin görevleri Zabtiye teşkilâtı ile Nafıa Nezâreti'nin yetkilerine bırakıldı(5).

(1) Bkz. TD, nr. 69, s. 518

(2) C. Orhonlu, **Derbend Teşkilâtı**, 75

(3) Derbendler hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, **Derbend Teşkilâtı**, İstanbul 1967.

(4) Hikmet Tongur, **Türkiye'de genel kolluk teşkil ve görevlerinin gelişimi**, 221, Ankara 1946.

(5) Halim Tevfik Alyot, **Türkiye'de zâbıta tarihi, gelişim ve bugünkü durumu**, 115-116, Ankara 1947.

f) Arpalık

Vezir, beylerbeyi, sancakbeyleri gibi askerî sınıf ile ilmiye sınıfından mazul (azledilmiş) şeyhülislâm, kadıasker ve mevâlinin görevlerinin herhangi bir sebeple sona ermesi üzerine geçinmeleri için bir kısım yerin geliri tahsis edilirdi. Bugünkü mânâda tekaüdlük maaşı denilebilecek bu tahsisat yeni bir vazifeye tayin edilinceye kadar devam ederdi(icmalsiz). Ayrıca bazı arpalıklar devamlı arpalık statüsünde bulunup, bunlar da bir hizmete mukabil verilirlerdi. Bu tür arpalıklara icmalli denmiştir. Arpalık adıyla gelir bağlanması XVI. asrın ilk yarısından itibaren görülmektedir. Bundan önce de var olduğu tahmin edilen arpalık, kadıaskerlere has ismi altında verilmekteydi(1).

Arpalık sahibi olanlar bizzat arpalıklarına gitmeyerek oraya kendisi adına bir naib gönderirlerdi. Bununla beraber bazı arpalık sahipleri kendiliklerinden, bazıları da devlet tarafından bir ceza olarak arpalıklarına gönderilir ve kadılık yaptırılırdı(2). III. Selim zamanında ise bütün ilmiye sınıfından arpalık sahibi olanların arpalıklarına gitmeleri mecburiyeti getirilmiştir(3).

Arpalık usûlü sonraları kaldırılarak ilmiye sınıfından azledilenler aylığa bağlandı ve daha sonra genişleyip isim değiştirerek *tarik maaşı* ve en son olarak da *rütbe maaşı* ismini aldı.

(1) Arpalık hakkında geniş bilgi için bkz. İbnülemin Mahmud Kemal, «Arpalık», Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, XVI/17(94), 276-283

(2) Râşid, Tarih, I, 44; II, 188

(3) A. Cevdet Paşa, Tarih, IV, 292

BEŞİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM

GİRİŞ

XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Avrupa devletlerinin üstünlüğünü yalnız askerî sahada gören ve mesafeyi kapatmak için, askeri müesseseleri batı, ilim teknik ve eğitim tarzına göre ıslah etmeyi yeterli bulan Osmanlı devlet adamları, II. Mahmut ve Tanzimat dönemlerinde, Batı'nın her alanda üstünlüğünü kabul ederek, devletin bütün müesseselerinde ıslahat yapmak ihtiyacını hissetmişlerdir. Ne var ki Osmanlı Devleti'nin idarecileri başlangıçta ıslahatın veya yeniliğin hangi alanlarda yapılması gerektiği hususunda bir plân, program ve düşünceye sahip değillerdi. Fakat devletin yaşaması için ıslahat yapmanın zaruri olduğu fikrinin, bazı aydınlar ve devlet adamlarınca az da olsa benimsenmesi, ıslahat hareketlerine bir devamlılık ve neticede başarı sağlaması bakımından önem taşımaktadır.

Osmanlı Devleti'nde batılılışma ve yenilik hareketleri daha ziyade askeri siyasî, idarî ve bir dereceye kadar da sosyal alanlarda, yani padişahın ve sadrıâzamların doğrudan doğruya yetkisi ve denetimi altında bulunan müesseselerde başlatılmış ve devam ettirilmiştir. Bu yüzden «maarif» yani modern eğitim ve öğretim alanında, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar hiçbir yenilik hareketine girişilememiştir.

Maarif alanında yapılacak yeniliklere en büyük engel, şüphesiz medreselerdi. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat'ın ilânına kadar memleketin eğitim-öğretim ve adalet hayatına doğrudan doğruya; idaresine de kısmen hakim olan medreselerin, devletin istediği sivil, askerî ve adli memur ve idarecileri yetiştirmek suretiyle faydalı işler gördüğü muhakkaktır. Fakat bu medreselerin sonraları, her türlü yeniliğe ve ileri düşünceye engel olan cehâlet ve taassup yuvaları haline geldikleri de bir gerçektir.

İçteki bütün bu zorluklara, mali sıkıntılara rağmen, Avrupa'nın gelişme hususundaki farkı giderek büyütmesi endişesiyle mutlaka ye-

ni bir yapılaşmaya gidilmesi gerekiyordu. Çünkü Avrupa'daki felsefî, ilmî ve teknik gelişmeler karşısında, medreseler tamamen aciz duruma düşmüşlerdi.

Medrese çevrelerinin muhalefetine rağmen, ilim ve teknikle mücehhez Avrupa devletlerinin kuvvetlenmesi karşısında endişe ve telaşa düşen ıslahat taraftarı devlet adamlarının gayretiyle, 1727'de İstanbul'da ilk matbaa, Avrupa'dan yaklaşık 250 yıl sonra kuruldu; 1773'te *Mühendishane-i Bahri-Hümayun*, 1796'da *Mühendishâne-i Berri-i Hümâyun* açıldı. Diğer taraftan 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırıldığı gibi, 1827'de *Mekteb-i Tıbbiye;* 1834'te de *Mekteb-i Harbiye* tesis edildi.

1830'dan sonra II. Mahmud'un açmış olduğu reform dönemi, kendisinden öncekilerle kıyaslanırsa, daha sümûllü, şuurlu ve nisbeten cesaretli bir hareketti. Ayrıca bu Osmanlı toplumunda ilk derin çelişkilerin, muhafazakâr-ilerici çekişmelerinin, müesseselerde ikiliğin ortaya çıkması ve Osmanlı Devleti'ni Tanzimat'ın ilânına kadar götürmesi bakımından önem taşımaktadır.

II. Mahmut Batı teknik, ilim ve düşüncesinin ancak eğitim ve hukuk yoluyla Osmanlı Devleti'ne girebileceğinin lüzumuna inanmıştır. Bu sebeple, 1824 tarihinden itibaren eğitim ve öğretim alanındaki faaliyetleri başlatmıştır.

Bu dönemde ilk ciddi teşebbüsü, 1838'de kurulan «*Meclis-i Umur-u Nafia*»nın maarif işleriyle uğraşmasını sağlamak olmuştur. Böylece eğitim işi medreselerin tekelinden kurtarılarak devletin denetimi altına alınmak istenmiştir.

Aynı yıl bir irâde ile kurulan «*Mekâtîb-i Rüşdiye Nezâreti*» ile eğitim alanına «ikilik» (eski-yeni, medrese-mektep, dinî-lâik, ulemâ-aydın, batı-doğu, şeriat-hukuk, dünyevî-dinî bilgiler vb.) girmiştir.

Mekâtîb-i Rüşdiye Nezâreti ile gelişen zihniyet, modern maarif teşkilâtına doğru ilk basamak olarak kabul edilebilir. Yine 1845'de kurulan «*Muvakkat Meclis-i Maarif*» teşkilâtı zamanın ihtiyaçlarına göre eğitim meselelerini ele alan bir organ durumundadır. Bu geçici meclisin çalışmaları neticesinde 1848'de «*Meclis-i Maarif-i Umûmiye*» kurulmuştur. Bu meclisin gayesi ve esas vazifesi memleketin maârifle ilgili meselelerini müzâkere ederek gerekli reformları yapmaktı. Nitekim bu meclisin önerisiyle, açılması düşünülen *Darülfünûn*'da okutulacak fen kitaplarını hazırlatmak maksadıyla 1851'de «*Encümen-i Daniş*» kurulmuştur.

1856'da ilân edilen ıslahat Fermanıyla Osmanlı Devleti'nde yeni bir devrin başladığını görüyoruz. Islahat fermanıyla getirilmek iste-

nen eğitimle ilgili yenilikler ise daha çok yabancıların işine yaramıştır. Bunun üzerine maarif meselelerini bir bütün olarak ele alacak «*Maârif-i Umûmiye Nezâreti*» 17 Mart 1857 tarihinde kuruldu. Böylece, hükümet içinde yer alan ve bugünkü Millî Eğitim Bakanlığı'nın temeli olan bir kuruluş ortaya çıkmış oldu.

Bu Nezâretin kurulmasıyla, hükümetin, medreseye karşı tavizkâr tutumundan vazgeçip, eğitim işlerinin batılı usullere göre düzenlenmesini resmen benimsediği anlaşılıyor.

Maarif-i Umûmiye Nezâreti'nin yaptığı en önemli iş eğitimde milliyetçilik akımını başlatmak hususunda attığı şuurlu adım olan eğitimin Türk diliyle yapılması konusundaki kararıdır.

Buna rağmen yukarıda kuruluşlarını açıkladığımız çeşitli maarif meclisleriyle birlikte, «*Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*»nin ve «*Tercüme Odası*»nın çalışmalarının daha ziyâde dini alandan ayrı tutulan orta ve yüksek öğretim kanalı ile hem batı ilimlerini memlekete getirmek hem de Tanzimatla doğmuş olan «*Osmanlı Milleti*» ideolojisini geliştirmek siyasetini güttüğünü ve reformcu devlet adamlarının da bunu teşvik ettiğini söyleyebiliriz.

Bu dönemin en esaslı ve köklü yenilikleri getiren teşebbüs ise 1 Eylül 1869 tarihinde yayımlanan «*Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi*»dir. Bu nizamnâme Türk maârifinde sistemleştirme ve kanunlaştırma hareketinin ilki olması bakımından önemlidir. Nizamnâme maârif idare ve teşkilâtını kânûnî bir hükme bağlıyordu.

Eğitim ve öğretimdeki bu kanunlaştırma ve kurallara bağlama teşebbüsünün doğurduğu sonuçları, «*Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi*» ne göre şu şekilde sıralayabiliriz:

1 — Modern maârif sistemi, medrese eğitimi aleyhine genişledi.

2 — Talim, terbiye ve tedris denilince modern eğitim anlaşılmaya başladı.

3 — Eğitim ve öğretim dini alandan dünyevî alana kaydırıldı.

4 — Eğitim politikası, plân ve programları devlet tarafından yazılı olarak tesbit edildi.

5 — Kanunların tatbiki için maârif teşkilâtı düzenlendi ve genişletildi.

6 — Mekteplerin inşası ve bu hususta her türlü reform hareketinin yapılması hükümetin yetkisine bırakıldı.

7 — Eğitimde «ikilik» kanunun tescil edilerek medrese ve modern eğitim sahaları birbirinden tamamen ayrıldı.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi kanunlaşmanın gereği olarak ilk safhada yukarıda saydığımız yenilikleri getirmiştir. Bundan sonra kanunlaşma hareketleri devam edecek, böylece eksiklikler giderilmeye çalışılacaktır.

II. Abdülhamit devrinden önceki maârif teşkilâtında meydana gelen gelişmeleri ana çizgileriyle belirttik. Bir çoğu kâğıt üzerinde kalmış olan bu gelişme, düzenleme ve yenilikler 1876'dan sonra da devam edecektir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, Tanzimat devrinde yapılmak istenilen yeniliklerin çoğu plânlamadan öteye gidememiştir. Onun için bu dönem maârif alanındaki çağdaş yenilikler açısından bir plânlama ve hazırlık dönemi olmuştur. II. Abdülhamid devri ise yeni plânlama ve organizasyonlarla yenileşme hareketlerine daha fazla dinamizm kazandırması yanında daha önceki teşebbüslerin, uygulama ve neticelendirme safhası olması bakımından önem taşımaktadır.

A — MAÂRİF TEŞKİLÂTINA GENEL BAKIŞ

1) Merkezî Teşkilât

1869 *Maarif-i Umûmiye Nizâmnâmesi*'nde öngörülen ve kurulan merkezî teşkilât 1872'de bazı değişikliklere uğrayarak I. Meşrutiyet'in ilânına kadar devam etmiştir. Bu merkez teşkilât modern bir yapıya sahip olmadığı için, maarif teşkilâtını yeniden düzene koyma ihtiyacı doğmuştur. Özellikle 23 Aralık 1876'da ilân olunan *Kanun-i Esasî* hükümleri arasında maarifle ilgili maddeler bulunmaktadır. Ayrıca *Meclis-i Mebusan*'ın açılışında söylenen nutuklarda yapılacak her türlü ıslahatın ve memleketin her alanda ilerlemesinin *«ancak ulûm ve maârif kuvvetiyle»* olacağı üzerinde ısrarla durularak kısa zamanda maârifle ilgili tasarıların meclise sevk edilmesi istenmiştir.

Görülüyor ki, eğitim ve öğretim işleri *Kanun-i Esasî* emri olarak devletin görevleri arasına girmiştir. Fakat, 1877 Osmanlı-Rus savaşı sonunda ortaya çıkan meseleler, Osmanlı hükümetini maârif alanında yapacağı ıslahatı ertelemeğe mecbur etmiştir.

Bu dönemde maârif teşkilâtının esasını Nazırın başkanlık ettiği hem karar hem de yürütme meclisi durumunda olan, ancak esasta karar organı olmaktan öteye gidemeyen *Maârif-i Umûmiye Meclisi* temsil etmektedir.

1879 yılında çağın gereklerine uymakta zorluk çeken *Maârif Nezâreti* bünyesinde yeni bir reorganizasyona gidilerek, Nezaret modern bir kuruluş haline getirilmiştir.

Yeni düzenlemeye göre «Nezâret» aşağıdaki görünümü almıştır.

1) Nazır
2) Müsteşar

Müdürlükler :

1) Mekâtib-i Âliye dairesi (Yüksek öğretim)
2) Mekâtib-i Rüştiye dairesi (Orta Öğretim)
3) Mekâtib-i Sıbyaniye Dairesi (İlk öğretim)
4) Telif ve Tercüme dairesi
5) Matbaalar dairesi (yayın)

Kâtip ve memurlar: 1) Mektupçu, 2) Baş kâtip, 3) Altı kâtip (her daireye bir kâtip), 4) Evrak memuru, 5) Muhasebe mümeyyizi, 6) Muhasebe muavini, 7) Mühürdar.

Meclis-i Maârif ise bir reis ve beş üyeden oluşuyordu. Müzeler ve rasathâneler de Maârif Nezâreti'ne bağlıydı.

Bugün hâlâ devam eden öğretim basamaklarına göre ayarlanmış bulunan maârif merkez teşkilâtının esası, 1897 yılında belirlenmiştir diyebiliriz. Bu teşkilât zamanla, tecrübelerin ışığı altında bazı değişikliklere uğrayarak hem genişleyecek, hem de modernleşecektir.

1881 yılında «*Mekâtib-i Sıbyaniye*» idaresinin adı «*Mekâtib-i İptidaiye*» olarak değiştirilmiştir. Bu değişikliğin anlamı, artık, Maârif Nezâretinin ilk öğretimde «*usul-ü cedid*» (yeni usûl) üzere eğitim ve öğretim yapan okullara ağırlık vermesidir.

1882'de yapılan diğer önemli bir değişiklik ise, *Telif ve Tercüme* idaresiyle *Matbaalar* idaresinin kaldırılarak yerlerine daha geniş kadrolu «*Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti*» kurulmasıdır. Bu heyetin vazifesi üç gruptur. Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nda basılacak Türkçe, Farsça, Bulgarca, Rumca, Ermenice kitap ve broşürlerle meşgul olmak; İkincisi, yabancı memleketlerden gelen çeşitli dillerde yazılmış kitapları gümrüklerde kontrol etmek; üçüncüsü ise, bütün okulları teftiş etmektir.

1882 yılında ayrıca, haberleşmeyi hızlandırmak ve muntazam hâle getirmek için «*Mektubî Kalemi*» yeniden tesis edilmiştir.

Bu dönemde, merkezi teşkilâtta kurulan diğer bazı daireler ise şunlardır: 1886 yılında «*Kütüp ve Resail Muayene Memurluğu*», «*Millet-i gayr-i müslime ve ecnebiye*» okulları ve «*Mekâtib-i İdadiye Müfettişlikleri*», 1892'de «*Rumeli Vilâyetleri Maarif Müfettişliği*» 1894'de Mektubi Kalemi'ne bağlı olarak «*Sicil-i Ahvâl Şûbesi*» ve «*istatistik*

şûbesi», 1896'da «*Tetkik-i Mükelleflât Komisyonu*», 1907'de «*Teşkilât sandığı*» ve «*İâne-i Mekâtip Komisyonu*» kurulmuştur.

Yabancı okulların denetimi maksadıyla bir müfettişliğin kurulması ile, görülen denetleme ve tedbir alma isteği eğitimde şuurlaşmanın ve millileşme arzusunun başladığını gösteren işâretlerdir. Çünkü yabancı okul milli okulu yıkan, dejenere eden ve gözden düşüren temel unsurdur. İmparatorluk dahilindeki bu okullar temsil ettikleri devletin ve milletin menfaatını savunan ve sömürge tipi yerli insan yetiştirmek isteyen müesseseler halindeydi. II. Abdülhamid zamanında bu okulların zararı görülmüş ve kontrol altına alınmak istenmiştir.

II. Abdülhamid devrinde Maârif Nezâreti merkez teşkilâtının yeniden düzenlenmesi, geliştirilmesi ve son şeklinin verilmesi istikametinde yapılan çalışmalarda realist bir yol takip edilmiş olduğunu görmekteyiz. Teşkilâta kuruluş ve gelişme yönünden, görünüşte tamamen çağdaş yenileşme hareketlerinin tatbikattaki başarılarına göre yön verilmiştir.

2) Taşra Teşkilâtı

II. Abdülhamid devrinde, maârif alanında yapılan en büyük hizmetlerin başında hiç şüphesiz vilâyetlere kadar maârif teşkilâtının ve vasıtalarının yayılması gelir.

Tanzimat devrinde bir türlü İstanbul dışına götürülemeyen maârif hizmetleri, ancak 1878'den itibaren imparatorluğun her köşesine götürülmeye başlanmıştır. 1877-1909 devri maârifi iyi incelendiğinde, maârifte reform yapma düşüncesinin yerleştiğini ve yöneticiler arasında bu fikrin savunucularıyla birlikte uygulayıcılarının da var olduğunu görürüz. Bu dönemde, vilâyetlerde modern eğitimi yayma çabaları, taşra eğitim ve öğretimiyle yakından alâkadar olunması bunun bir delilidir.

a — Vilâyet Maârif Müdürlükleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda modern eğitimi geliştirmek için medrese dışında yeni okullar açılırken, bu okulların idaresi konusunda da bazı tedbirler alınmıştır.

İlk defa 1881 yılında *Sivas, Erzurum, Mamuretü'laziz, Van* ve *Edirne* vilâyetlerinde Maârif Müdürlüğü kurularak 1200 kuruş maaşla birer maârif müdürü tayin edilmiştir. 1882'den sonra her vilâyet merkezinde ihtiyaç hasıl oldukça, birer maârif müdürlüğü kurulmuştur.

1898 yılına kadar ise Hicaz hariç bütün vilâyetler maarif idaresine kavuşmuştur. Buna paralel olarak *Zor Sancağı* dışında bütün sancaklarda da birer maârif idaresi teşkil edilmiştir.

Vilâyet maârif idarelerinin kadroları genel olarak: 1) *Maârif Müdürü*, 2) *Maârif Katibi*, 3) *Muhasebeci*, 4) *Sandık emini* olmak üzere dört kişiden müteşekkildir. Fakat vilâyetlerin büyüklüğüne göre bu kadro azaltılmış veya çoğaltılmıştır.

Vilâyet maârif müdürlüklerinin vazifesi idarî, malî ve teftiş hizmetleri olarak üç ana bölümde toplanmaktadır. Müdürlere geniş yetkiler verildiği gibi, oldukça ağır sorumluluklar da yüklenmiştir. Yani, müdürler sadece gelen emirleri sancak ve kazalara ulaştıran bir memur durumundan çıkarılarak maârif reformundan sorumlu kimseler haline getirilmişlerdir.

b — Vilâyet Maârif Meclisleri

Vilâyetlerde maârif meclisi teşkili işi II. Abdülhamid devrinde maârif müdürlükleriyle beraber ele alınmış ve tatbik edilmiştir. Hemen şunu ifade edelim ki, Vilâyet maârif müdürlükleriyle, maârif meclisleri iç içedir. Zira maârif idaresi kadrosunda bulunan ve hükümetçe tayin edilen müdür, muhasip, sandık emiri, kâtip ve müfettişler maârif meclisinin daimi ve tabii üyesi durumundadır. Vazife yönünden de aynı sorumlulukları yüklenmişlerdir. Aralarındaki fark, maârif idarelerinin Türk ve müslümanlardan, maârif meclislerinin ise müslim ve gayr-i müslimlerden meydana gelmiş olmasıdır.

II. Abdülhamid devrinde sancak ve kaza merkezlerinde de maarif meclisi teşkil yoluna gidilerek 1869 Nizamnâmesinin bu konudaki eksikliği tamamlanmıştır.

3) Maârifte Teftiş Hizmetleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda daha 1838'lerde yazılan maârifle ilgili raporlarda teftiş müessesesine yer verildiğini görüyoruz. 1846 yılında *Mekâtib-i Umumiye Nezareti* kurulduğunda, Nezaretin bünyesinde İstanbul okullarının teftiş işini yürütecek iki memuriyete yer verilmiştir:

1) **Mekâtib-i Sıbyan Muinliği,**
2) **Mekâtib-i Rüşdiye Muinliği.**

Kısa bir müddet sonra, bu memuriyet kaldırılmış ise de, 1847'de düzenlenen sıbyan okulları öğretmenlerine mahsus talimatnâmede

«Mektepleri teftiş ve hocalara yol göstermek üzere müfettişler vardır, bunlara mektep muini denir» ifadesinden muinliğin tekrar kurulduğu anlaşılmaktadır.

1869 Nizamnâmesi teftiş hizmetlerinde de yeni bir takım hükümler getirmiştir ve böylece teftiş işleri nezâretin resmi ve kanûnî görevleri arasına girmiştir.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin ilânından sonra, büyük *Meclis-i Maârif* bünyesinde *memûrin-i teftişiye* adı altında iki teftiş memûriyeti kurulmuştur. Bunlar:

1) Rumeli yakası Mekâtib-i Rüşdiye ve Sıbyaniye müfettişliği,

2) Anadolu yakası Mekâtib-i Rüşdiye ve Sıbyaniye müfettişlikleridir ki, bunlara 1200 kuruş maaşla birer maârif meclisi üyesi atanmıştır.

Bu müfettişler, Anadolu ve Rumeli'deki mevcut sıbyan okullarını teftiş ederek, bina, tedrisat ve öğretim kadroları yönünden ıslahına; yeni açılmakta olan rüşdiyelerin de memleket çapında yayılmasına gayret edeceklerdir. Bunlar, taşra ile nezaret arasında devamlı irtibatı sağladıkları için halkın isteklerini ve maârif durumunu yöneticilere bildiriyor ve daha etkin tedbirler alınmasını sağlıyorlardı.

Teftiş hizmetlerindeki bu durum 1879 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihte merkez teşkilâtında iki müfettiş muhafaza edilmekle beraber, maârif müdürlük ve meclisleri kurulan yerlere birer de müfettiş tayini yoluna gidilmiştir.

1880 (1297)'de merkezde mevcut kütüphâneler müfettişiyle beraber sayıları üç olan müfettişlik kadrosu, 1882'de arttırılmıştır.

1887'de bütün müfettişler öğretim dairelerinin dışında bırakılarak *«memurin-i teftişiye»* adı altında ayrı bir daireye bağlanmışlardır. Bu dairede ilk defa olarak *«Milel-i gayr-i müslim ve ecnebi mektepleri müfettişliği»* ve *«İdadi müfettişliği»* kadroları ortaya çıkmıştır.

1892'ye kadar müfettişlerin durumunda bir değişiklik olmamıştır. 1897'de ilk defa olarak kız Rüşdiye ve İptidaiye okullarına da müfettişler tayin edilmiştir.

1886'da, o zamana kadar hükümetin müdahale ve teftişinden uzak olan gayr-ı müslim ecnebi okulları, ilk defa olarak *«müfettiş-i mahsusa»* vasıtasıyla teftiş ettirilmiştir. İstanbul'daki, bu icratın faydaları görüldüğünden Maarif Nezareti, taşradaki diğer gayr-i müslim ve ecnebi okullarını da teftiş ettirmeyi uygun görmüştür.

Kısa bir müddet sonra II. Abdülhamid bir irade ile teftiş işinin ihmal edilmeyecek kadar önemli olduğunu, bu bakımdan «...*Emr-i teftişin bilcümle vilâyat-ı şahâneye tamim ve tayin edilecek müfettişlerin müslümanlardan intihabını...*» emir buyurmuştur.

Vilâyet maârif müdürlükleri ve maârif meclisleri maiyetinde bulunan müfettişlere gelince, bunların sayısı oldukça kabarıktır. Her vilâyete maarif müdürlüğü ve meclisi, her kaza ve sancakta birer maârif komisyonu olduğuna göre bunların bünyesinde birer müfettişin olması tabiî idi. Vilâyet salnameleri incelendiğinde bu müfettişlerin ekserisinin mekâtib-i iptidaiye ve rüşdiye müfettişi durumunda oldukları görülür. İdadiler ve Darülmuallimînler daha çok maârif müdürleri ve vilâyet müfettişleri tarafından teftiş ediliyordu.

Sancak ve kazalardaki müfettişlerin eğitim ve öğretimle ilgili vazifeleri 1879 yılında kabul edilen kanuna göre şunlardır. Okulların öğretim programlarının uygulanmasını; okulların sağlık kurallarına uygun olup olmadıklarını; araç ve gereçlerini denetlemektir. Halkı okul yapmaya teşvik etmek, öğretmenlerin tayininde rehberlikte bulunmak, öğrenci ve öğretmenleri kontrol etmek ve ayrıca maârif müdürlüklerine gerekli bilgiyi vermektir.

Kazalardaki maârif müfettişleri, civar köylerdeki iptidai okullarını dahi teftiş ederek bunların ıslahı yolunda çalışmalar yapmışlardır. Böylece teftiş hizmetleri köy okullarına kadar götürülmek istenmiştir.

Sonuç olarak teftiş hizmetlerinin yetersiz ve bugünkü anlayıştan uzak bir biçimde yürütüldüğünü söyleyebiliriz. Söz konusu devirde, teftiş yerine daha çok teftiş edilecek okulların yapılması, öğretmenlerin yetiştirilmesi, program ve talimatnâmelerin hazırlanmasıyla meşgul olunmuştur. Teftiş hizmetlerinin yetersiz oluşuna bir diğer sebeb de yetişkin-yeterli kimselerin bulunmamasıdır. Dolayısıyla medrese mezunu ve modern eğitim anlayışından uzak ve bilgisiz kimselerle bu iş yürütülmek istenmiştir. Buna rağmen müfettişler sayı bakımından bile yeterli bir seviyeye çıkarılamamıştır.

Bu devirde eleman azlığını, mali imkânsızlığı, bilgisizliği, okulların yeni açılmış olduğunu ve buna karşılık teftiş hizmetlerinin çokluğunu düşünürsek; yapılan icraatı gelecek için ilk müsbet denemeler olarak kabul etmek yerinde olur.

B — İLKÖĞRETİM

İlköğretim Siyaseti

İlköğretim siyaseti derken, eğitim ve öğretimde yani sıbyan okullarının ıslahında takip edilen yolu ve yöntemi anlıyoruz. Bu açıdan baktığımızda 1824, 1838, 1845 ve daha sonraki tarihlerde sıbyan okullarını ıslah etmek teşebbüsleri aşağı yukarı aynı çizgide gelişme göstermiştir. Şöyle ki, eski gelenek ve kadrolara dokunulmadan mevcut sıbyan okullarına bir çeki düzen verilmesi düşünülmüş ve bu yolda çaba harcanmıştır. Bunun yanında, eğitimin modernleştirilmesi ve yaygınlaştırılması için zaruri olan malî kaynak yaratma, öğretmen yetiştirme, okul binaları yapma gibi temel meseleler üzerinde pek fazla durulmamıştır. Bunun en önemli sebebi, hükümetin reformcu kanadını meydana getiren tanzimatçıların, maarifte çağdaşlaşmayı, ilk öğretimin dışında gerçekleştirmek isteyişleri ve buna mecbur kalışlarıdır.

Tanzimat devrinde müesseselerde ve fikirlerde meydana gelen ikilik ve bunun kaçınılmaz sonucu olan eski-yeni mücadelesinin maarif alanına yansıdığını daha önce de belirtmiştik. Bu mücadelenin ilk öğretim yani sıbyan okulları üzerinde şiddetli olması gerekirken bunun tam tersi olmuş, bu okullar *Evkaf Nezareti* ile *Şeyhü'l-İslâmlığın* nüfuzuna terkedilmiştir. Yeni açılan okullarda Tanzimatçılara bırakılmıştır. Böylece sıbyan okulları uzun yıllar, ıslahat hareketlerinin dışında kalmıştır. Ancak 1868'de İstanbul'da bir *«Darülmuallimîn-i sıbyan»*ın açılmasıyla ilkokullara yetiştirilecek öğretmen konusunda önemli adım atılmıştır.

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinden sonra, devlet, ilk öğretim alanında müştereddit de olsa, şu siyaseti takip etmiştir: 1) Yapılacak yenilikleri kolayca uygulamak için, sıbyan okulları dışında iptidai okulları açmak; 2) Sıbyan okullarını tedricen ve muhafazakâr zümrelerin dikkatini çekmeden *usûl-ü cedid* üzere ders veren bir duruma getirmek.

II. Abdülhamid devrinde ilk öğretim meselesi daha 1876 anayasası *(Kanun-ı Esasi)* hazırlanırken ele alınmış ve anayasaya konulan *«Osmanlı efrâdının kâffesince tahsil-i maârifin birinci mertebesi mecburi olacak ve bunun derecâtı ve teferruâtı nizâm-ı mahsus ile tayin kılınacaktır»* maddesi ile ilköğretim mecburiyeti getirilmiştir. Avrupa ülkelerinde de aynı tarihlerde ilköğretim mecburiyetinin anayasa metinlerine girdiğini görüyoruz. Bu mecburiyetin konmasıyla kız ve erkek çocukların eşit şekilde eğitim imkanlarından yararlanması hukûken temin edilmiştir.

İlköğretime anayasada bu şekilde yer verilmesi, onu hazırlayanların konuya ne kadar önem verdiklerini göstermesi bakımından dikkate değer bir husustur. Nitekim 1879'da Maârif teşkilâtında yapılan değişiklikte Maârif Nezâreti bünyesinde «*Mekâtib-i Sıbyaniye Dairesi*» nin kurulması, artık devletin ilk öğretim meselesini ciddi olarak ele aldığını göstermektedir. Bu devirde ilk öğretimle yakından ilgilenildiğini vesikalar da göstermektedir. Bu ilginin sebebi, orta ve yüksek dereceli okulların kurulması ve geliştirilmesinin ilk öğretimin nicelik ve nitelik yönünden belirli bir seviyeye ulaşmasına bağlı olduğu gereğinin anlaşılmasıdır.

Yine, bu devirde, ilköğretim iki kısma ayrılmıştır. Birincisi «*Mekâtib-i sıbyaniye*» olup bu okullar, *usûl-ü atika* denilen eski, yani geleneksel eğitime devam ediyordu.

İkincisi ise, «*mekâtib-i iptidaiye*»dir. Tanzimatçıların eskiye dokunmadan yenisini yapmak siyâsetine uygun olarak daha 1863'lerde sıbyan okulları seviyesinde iptidai nâmıyla yeni okulların açılması fikri ortaya atılmıştır. Bu fikir, ancak 1872 yılında açılan «*iptidai numûne mektebi*» ile tatbikata geçmişti. Böylece, ilk öğretimde de ikili bir sistem ortaya çıkmıştır. Bu ikilik, ilk öğretimde «*sıbyan mektebi*» ve «*iptidai mektebi*» olarak görünüşte; «*usûl-ü atika*» ve «*usûl-ü cedide*» olarak da temelde uzun süre devam etmiştir.

1882'den sonra Maarif Nezareti bu ikiliği kaldırmak için, ağırlığı iptidai okullarına kaydırmaya başlamıştır. İlk öğretim siyasetinde diğer önemli bir değişiklik de, müslüman halkın ilk öğretim ıslahatına iştirak ettirilmesidir.

II. Abdülhamid devrinde, ilk okulların yaptırılması, cehaletin kaldırılması ve genel maarif hizmetlerinin halka götürülmesi hususunda önceliğin müslüman nüfusun çok olduğu bölgelere verilmesi, ilk öğretim siyasetinin esasını teşkil eder. Bu arada kaza ve kasabalarda yaptırılacak iptidai okullarının büyük olması ve buralarda gayr-ı müslim tebaa çocuklarının da eğitilmesi yolundaki resmi kararlar, ilk öğretimde de, orta öğretimde olduğu gibi, Osmanlılık siyasetine önem verildiğini göstermektedir.

Diğer bir husus ise, ilk okullara öğretmen yetiştirme konusunda takip edilen siyasettir. İlk defa II. Abdülhamid devrinde pek çok vilâyet merkezinde *Darülmuallimin* ve bunun yanında öğretmen açığını bir an evvel kapatmak için kısa süreli kurslar açıldığını görüyoruz.

Bu devirde okul ve öğrenci sayılarındaki artış oldukça hızlıdır. II. Abdülhamid devrinde ilk öğretim alanında meydana gelen bu hızlı ge-

lişmeyi daha iyi ifade edebilmek için okul sayıları bakımından bazı rakamları vermeyi uygun bulduk.

1876'da İstanbul'da sadece altı tane iptidai bulunurken, bu tarihten 1886'ya kadar, 44 yeni iptidai kurulmuştur. 1877 yılında sayıları 200'ü geçmeyen usûl-i cedide okulları, 15 yıl içinde imparatorlukta epeyce çoğalmıştır. 1892-1893 istatistiklerine göre ülkede 3057 usûl-i cedide okulu mevcuttur. 1905-1906 ders yılında ise bu sayı 9347'ye yükselmiştir.

Sonuç olarak bu devirde ilk öğretime, özellikle ilk 16 yıl içinde gerekli ilginin gösterilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar şu noktalar etrafında toplanabilir:

a) Kanunî tedbirler: İlk öğretim mecburiyetinin konması,

b) İdari tedbirler: Merkezde ve taşrada ilk öğretim teşkilâtının kurulması,

c) İptidai okulların açılması ve çoğaltılması,

d) Sıbyan okullarına yeni usûl öğretimin sokulması,

e) Müslüman halkın kalabalık olduğu yerlerde ilk öğretime öncelik ve ağırlık verilmesi,

f) Maarif alanında halkın maddi yardımının sağlanması,

g) Taşrada Darülmuallimînlerin açılması.

Bütün bu yapılanları, imparatorluğun genişliği ve nüfusu ile karşılaştırırsak her yönden yetersiz olduğu anlaşılır. Ancak devletin mali durumu, maarife ayrılan para, iç ve dış olaylar, Avrupa'nın baskısı, kapitülasyonlar, gayr-ı müslimlerin olumsuz faaliyetleri, o zamanki düşünce tarzı, kadro yetersizliği ve cehaletin yaygın oluşu yüzünden halkın ilgisizliği göz önüne getirilirse yapılanları pek küçüksemek gerekir.

C — ORTA ÖĞRETİM

1) Rüşdiyeler

II. Mahmut devrinde, 1838 yılında sıbyan okullarının üstünde, *sınıf-ı sanî* okullarının açılmasına karar verilmiş, daha sonra, bu okulların adı *«rüşdiye»* olarak değiştirilmiştir. Bu okulların idaresi ile meşgul olacak bir de nezaret kurularak *«Mekâtîb-i Rüşdiye Nezareti»* adı verilmiştir. 1838'de kurulan *«Mekteb-i Maârif-i Adlî»* ve 1839 yılında açılan *«Ulûm-u edebiye»* birer meslek okulu tarzındaki ilk rüşdiyelerdir.

1845'te toplanan *Muvakkat Maârif Meclisi* rüştiyelere sıbyan okul-

larının üstünde, *Darülfünun*'a talebe yetiştiren orta dereceli okul hüviyetini vermiştir.

1869 *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi* yayımlandığı sırada çeşitli vilayetlerde 87; İstanbul'da ise 12-13 rüşdiye vardı. Bu rakamlar, 1876'da 423'e ulaşmıştı. Bu okullarda toplam 20.000'e yakın talebe vardı.

Rüşdiyeler, ilk önce dört yıl olduğu halde, *Darülmaârif* açıldıktan sonra, altı yıla çıkarılmış, fakat 1863'de beş yıla indirilmiştir.

1867'ye kadar, rüşdiyelere yalnız müslüman talebe alınmakta iken bu tarihten itibaren Osmanlıcılık ideolojisi gereği hristiyan çocuklarının da bu okullara alınması prensip olarak kabul edilmiştir.

Tanzimat devri eğitim sisteminin temelini, rüşdiyeler teşkil etmiştir. Ancak yukarıda verdiğimiz sayılar Tanzimat devri için başarı olarak gözükse de yakından incelendiğinde, bilhassa bina yüzünden bunların çoğu okul niteliğini taşımamaktadır. Çünkü bu devirde, rüşdiye açmak ve sayısını çoğaltmak fikri ağır basmaktadır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda, Tuna, Bosna, Hersek, Sofya vilayetlerinin tamamen, Trabzon ve Erzurum vilayetlerinin kısmen kaybedilmesiyle, buralarda bulunan 75-80 rüşdiye okulu da elden çıkmıştır. Bununla birlikte 1878-1884 yılları arasında 170 kadar yeni rüşdiye açılmıştır.

1879 yılında Maârif Merkez teşkilâtı yeniden düzenlenerek Maârif Nezâreti'nin beş daireye ayrılması ve bu daireler arasında «*Mekâtib-i Rüşdiye Dairesi*»nin de bulunması, hükümetin rüşdiye okullarını ıslaha ve yaymaya kararlı olduğunu göstermektedir. 1908 yılına gelindiğinde sadece İstanbul'da 20 rüşdiye ve bu okullarda 6.000 civarında öğrenci mevcuttu. Bu sayının İstanbul için yeterli olmadığı muhakkaktı. Esasen hükümet dahi mevcut rüşdiyeleri ıslah ederek kapasitesini arttırdığı halde, durumu yeterli görmemiştir. Fakat maddi imkânsızlıklar sebebiyle, daha fazlasını da yapamamıştır. Ancak bu eksikliği gidermek için, özel okulların yapılmasını ve çoğalmasını teşvik edèrek daha fazla okulun açılmasını sağlamıştır.

1903 yılında İstanbul'da, bu şekilde açılan rüşdiyelerin sayısı 28'e, talebe sayısı ise 3.500'e ulaşmıştır. Bunlara askeri rüşdiyeleri de kattığımızda, rüşdiye tahsili veren okulları, İstanbul için yeterli görebiliriz.

1909 tarihinde yani II. Abdülhamid devrinin son yılında İstanbul'da rüşdiye öğretimi yapan *33 resmî, 39 özel* olmak üzere *72 sivil* ve *4 tane* de askeri rüşdiye ile beraber *76 rüşdiye* okulu mevcuttu.

Vilayetlerdeki duruma gelince; sayıları 400 civarında olan rüşdiyelerin çoğu, 1877 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında kapanarak bu sayı 316'ya kadar düşmüştür. Berlin anlaşması sonunda 39 rüşdiye okulu daha Maârif Nezaretî'nin elinden çıkmıştır. Böylece geriye ancak 277 rüşdiye kalmıştır.

1878 yılından itibaren rüşdiyelerin ıslahına ve yenilerinin açılmasına başlanmış ve kısa zamanda rüşdiye okulları sayı yönünden eski seviyeye ulaşmıştır. Fakat 1880'den sonra idadilerin önem kazanmasıyla rüşdiyeler ikinci plâna itilmiştir. Nitekim 1889 tarihli bir irade ile idadi bulunan yerlerdeki rüşdiyelerin kapatılmasına karar verilmiştir. Boş kalan rüşdiye binaları idadilere tahsis edilmiş, öğretmenleri ve diğer görevlileri de idadilere naklolunmuştur.

Bununla birlikte, devrin sonlarına doğru imparatorlukta 619 rüşdiye okulu mevcut olup, toplam 40.000 civarında talebenin devam ettiği anlaşılmaktadır. Gerek okul, gerek talebe sayısı imparatorluk için yeterli değildir. Ancak Tanzimat'a göre bina ve talebe yönünden iki üç misli bir artış kaydedilmiştir. Diğer bir husus pek çok yerde büyük ve modern binalar yapılmasına rağmen, bu okullara pek az talebe kaydolmuştur. Bu da halkın, çağdaş eğitime karşı fazla ilgi göstermemesinin bir sonucudur.

2) İdadiler

Hazırlamak, geliştirmek mânâsına gelen Arapça «İdad» kökünden türetilmiş olan idadi kelimesi, hazırlama yeri demektir. Bunun içindir ki 1869'dan önce pek çok okulların hazırlama sınıflarına idadi denmiştir. 1869 Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi'yle açıklığa kavuşan ve yerine oturan bu terim, ilk defa başlı başına orta öğretimin bir kademesi olarak ele alınmıştır. Böylece idadi kelimesi yeni bir mânâ ve muhteva kazanmıştır.

1869'a kadar imparatorlukta rüşdiyelerin sayısı oldukça artmış, İstanbul'da ise pek çok meslek okulu ve yüksek okul açılmıştır. Buna karşılık, ne vilâyetlerde rüşdiye üstünde bir okul, ne de İstanbul'da yüksek okullara talebe yetiştirecek rüşdiye dışında bir okul vardı. 1869 Nizamnâmesinde «*İdadi okulları, rüşdiyelerden mezun olan müslim ve gayr-i müslim çocukların bir arada öğretim yaptıkları yerdir*» şeklinde tarif edilen ve öğretim süresi olarak üç yıllık bir eğitimi esas alan idadi okulları 1873 tarihine kadar açılamamıştır. Bu gecikmeye sebep olarak maddi imkânsızlıklar ve öğretmen yokluğu gösterilebilir.

1873 tarihinde *Darü'l-maârif*, idadiye çevrilerek ilk mülkî idadi açılmıştır. Vilâyetlerde ise ilk defa 1875'de Mora Yenişehiri'nde bir idadi açılmıştır. Yine bu tarihte *Darülmualimin* içinde bir idadi şubesi teşkil edilmiştir.

1869 Nizamnâmesiyle açılması kararlaştırılan idadilerin, Tanzimat devri sonuna kadar ihmal edildiğini söyleyebiliriz. Zira 1876 tarihine kadar taşrada bir, İstanbul'da ise dört veya beş civarında idadi açılabilmiştir. Hemen belirtelim ki, bu idadiler, ne bina, ne öğretmen ve ne de program yönünden yeterlidir.

İdadilerin öneminin bilinmesine rağmen maddi imkânsızlıklar sebebiyle, bir müddet açılamadığı görülür. Bu sebeple, 1882 yılından itibaren bazı vergi gelirleri maarife kaydırılarak, idadilerin açılmasına başlanmıştır. Nitekim, ilk hamlede 43 ayrı yerde idadi açılmasına karar verilerek yapılmasına başlanmıştır. Bu idadiler, kısa zamanda tamamlanmış hatta İzmir, Manastır gibi büyük yerlerdeki idadiler yatılı hale getirilmiştir.

Vilayetlerde idadi açma siyaseti, kısa bir müddet sonra, bazı tenkitlere hedef olur. 1887 yılında toplanan Maârif Komisyonu idadilerin o zamana kadar açılmış olanların muhafazası, fakat bundan sonrakilerin yapımlarının geçici olarak durdurulması yolunda bir karar almıştır. Komisyon, üç yıl olan idadi tahsilini dört yıla çıkarmıştır. Ayrıca taşradaki, daha evvel nehari (gündüzlü) olarak açılmış ve sadece bulundukları şehirlerin çocuklarına faydası dokunan idadilerin leyliye(yatılıya) çevrilmesi kararlaştırılmıştır.

Yeni idadilerin yapılmaması fikri hükümetçe kabul edilmemiş ve 1887'den sonra idadi yapımına hız verilmiştir. Kapatılan rüşdiyelerin tahsisatının iptidaiyelere değil, fakat idadilere verilmesi için 1889 tarihinde komisyonun kararı hilâfına, irâde-i seniyye çıkarılmıştır.

İdadi okullarının açılmaya başladıkları tarihten sekiz veya dokuz yıl sonra, taşra idadileri, beş ve yedi yıllık olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Böyle bir ayrıma yine malî imkânsızlıklar yüzünden gidilmiştir. Zira her vilâyet ve sancakta, yedi yıllık leyli idadiler açmaya her şeyden önce maarif bütçesi müsaade etmiyordu. Bundan ötürü sancaklarda ve maarif geliri az olan vilâyetlerde nehari uygun görülmüştür. Her iki tip idadi de rüşdiye sınıflarını içine alıyordu. Leyli idadilere, ücretsiz talebe alındığı gibi ücretli talebe de kabul ediliyordu.

Hükümet idadileri leyli ve ücretsiz yaparak, fakir çocuklarına yüksek tahsil imkanı vermeyi amaçlıyordu. İdadiler konusunda hükümetin siyaseti; bir an evvel devlet ve millet hizmetinde çalışacak memur ve serbest meslek sahibi kimseleri yetiştirmek gayretiyle tepeden taba-

na doğru gitmekti. Bu maksatla 1895-1896 öğretim yılında, imparatorlukta bir çok leyli ve nehari idadiler açılmıştır. Bu tarihte 19 leyli idadide toplam 3374; 35 nehari idadide ise 4270 talebe mevcuttu.

Bu idadilerin açıldıkları yerlere gelince:

Yedi Yıllık Yatılı İdadiler

1 Edirne	6 İzmir	11 Trabzon	16 Beyrut
2 Selanik	7 Bursa	12 Erzurum	17 Şam
3 Yanya	8 Kastamonu	13 Sivas	18 Adana
4 Manastır	9 Midilli	14 Diyarbakır	19 Konya
5 Üsküp	10 Ankara	15 Halep	

Beş Yıllık Gündüzlü İdadiler

1 Gümülcine	10 Muğla	19 Yozgat	28 Akkâ
2 Dedeağaç	11 Rodos	20 Çatalca	29 Amasya
3 Gelibolu	12 Bolu	21 Balıkesir	30 Elazığ
4 Kırklareli	13 Çankırı	22 Kütahya	31 Kudüs
5 Tekirdağ	14 Sinop	23 İzmit	32 Bağdat
6 Siroz	15 Biga	24 Manisa	33 Görüce
7 Drama	16 Samsun	25 Trablusşam	34 Musul
8 Aydın	17 Kırşehir	26 Lazkiye	35 Hama
9 Denizli	18 Kayseri	27 Nablus	

II. Abdülhamid devri sonunda bütün imparatorlukta, 93 resmî; 11 hususi, 5 de askerî olmak üzere toplam 109 adet idadi mevcuttu. Bu okullardaki öğrenci sayısı ise yaklaşık 20.000 civarındaydı.

3) Sultaniler

a — Mekteb-i Sultani

Tanzimat dönemi maarifçileri her ne kadar 1845 tarihinde rüşdiyelere yüksek öğretime ve *Darülfünûn*'a mahrec kabul etmişlerse de zamanla rüşdiye öğretiminin bu görevi yerine getiremeyeceğini anlamışlardır. Yüksek öğretime mahrec olmak üzere Rüşdiye üstünde bir okula ihtiyaç hissediliyordu. Üstelik, *1856 Islahat Fermanı* eğitim alanında da bir çok işlerin yapılmasını, müslim ve gayr-ı müslim bütün Osmanlı tebaasının eşit şartlar altında, maârif hizmetlerinden yararlanmasını gerektiriyordu. İşte bu sebeple ve Fransız tesiriyle, maarif alanında, Vilâyet Nizamnâmesinin hazırlanması, Meclis-i Vâlâ'nın çeşitli dairelere bölünerek, Fransa'daki gibi *Şûra-yı Devlet* adıyla yeniden teşkil edilmesi ve Galatasaray Sultanisi'nin açılışı başta gelir. *Galatasaray Sultanisi* aslında rüşdiye ve yüksek öğretim arasında «*Os-*

manlıcılık» siyasetine uygun biçimde, dinler arası bir müessese olarak *1 Eylül 1868 tarihinde* açılmıştır. Model olarak Fransız liselerine benzeyen bu okulda öğretim süresi esas olarak beş yıldır. Öğretim dili Fransızca'dır. İlk müdürü Fransız olan bu okulun diğer idarecileri ve öğretmenlerinin çoğu da Fransız idi. Türk, Ermeni, Rum, İngiliz, İtalyan asıllı öğretmenler de vardı.

1869 Nizamnâmesinde Sultanilerin vilâyet merkezlerinde açılması kararlaştırılmışsa da uygulamaya geçilememiştir. Neticede Galatasaray Sultanisi tek başına lise öğretimini vermeğe devam etmiştir. Osmanlılık fikrini aşılamak için, uygulama sahası olarak açılan bu okul, 1877 yılına kadar Türk ve müslümanlardan ziyade gayr-ı müslim unsurların işine yaramıştır.

II. Abdülhamid devrinin başında okulun eski haliyle öğretime devam etmesinde bazı sakıncalar görülmüştür. Hatta 13.1.1877-10.12.1877 tarihleri arasında Galatasaray Sultanisi'ne müdür tayin edilen *Ali Suavi*'nin okulun ıslahı için bir rapor hazırlayarak Padişah'a sunduğunu biliyoruz.

1876'dan itibaren Türk müdürlerin tayiniyle başlatılan, Mekteb-i Sultaniyi Türkleştirme hareketi, Türkçe derslerinin iki saate çıkarılmasıyla devam etmiştir.

Öğrenim müddeti zaman zaman değiştirilen fakat en son olarak hazırlık için üç, esas Sultani kısmı için altı olup, toplam dokuz yıla çıkarılan Mekteb-i Sultaniye imtihânla talebe alınıyordu. İlk sınıfa girecek çocukların dokuz-oniki yaşları arasında olması şart olup, daha büyük yaştakiler yine imtihanla ikinci sınıfa alınıyordu. Bu talebelerin okula kabulü ve okuldaki statüleri değişik idi. Genel olarak ücretli-ücretsiz diye ayrılmakla beraber ayrıca «*dahili*» (yatılı), «*nısfı dahili*» (sadece öğle yemeklerini okulda yiyenler) ve «*harici*» (okulda kalmayan ve yemek yemeyenler) olmak üzere üç grup talebe mevcut idi.

Mekteb-i Sultani'de her milletten ve cemaatten talebe vardır. II. Abdülhamid devrine kadar gayr-i müslim talebenin çok oluşu, okulun kime hizmet ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Halbuki 1877'den itibaren müslüman talebe sayısı 1909'a kadar muntazam ve sürekli bir biçimde artarken gayr-i müslim talebenin sayısında önemli düşüş olmuştur. Demek ki, II. Abdülhamid devrinde yapılan ıslahat ve şuurlu tedbirler neticesinde, Mekteb-i Sultani gayr-i müslimler için olduğu kadar, Türk aileler için de çekici olmaya başlamıştır. Mezunlar Darülfünun'a, yüksek okullara girebildikleri gibi, memuriyete de geçebilirlerdi.

Osmanlı Devleti'nde belki de öğretmen kadrosu bakımından en iyi seviyede olan okullardan biri de Mekteb-i Sultani olmuştur. Okul

hem sayı, hem de kalite yönünden yeterli bir kadroya daima sahip bulunmuştur.

Mekteb-i Sultani'de öğretim esas olarak iki kısma ayrılmıştır.

1 — Sınıf-ı iptidâiye kısmı,

2 — Esas Sultanî kısmı.

Daha evvel de belirttiğimiz gibi, birinci kısımda üç, ikinci kısımda altı yıl öğretim yapılıyordu. Bu altı yıllık öğretim de «*Sınıf-ı Tâliye*» ve «*Sınıf-ı Âliye*» tabir edilen üçer yıllık safhalarda oluyordu. Âliye kısmı ayrıca *Edebiyat* ve *Ulûm* olmak üzere iki şubeye ayrılmıştır Başlangıçtan beri Fransızca olan öğretim dili, II. Abdülhamid devrinde de muhafaza edilmiştir. Bunun yanında Türkçe derslerine de gereken önem verilerek, talebelerin Osmanlı kültüründen tamamen kopmaları önlemek istenmiştir.

b) — Vilâyet Sultanileri

Vilâyetlerdeki duruma gelince: 1869 Nizamnâmesinde her ne kadar vilâyet merkezlerinde birer Sultanî açılması öngörülmüşse de bu gerçekleştirilememiştir. Ancak, Girit'in merkezinde «*Mekteb-i Kebir*» adı ile bir «*Mekteb-i Sultanî*» açılmış olduğunu biliyorsak da, okulun açılışı, nizamnâmesi, programı gibi hususlarda elimizde malumât yoktur. Aynı şekilde 1301 (1884) Suriye Vilâyeti Salnâmesi'nde «*Medrese-i Sultaniye*» adı altında bir okul zikredilmiştir. Salnâmede verilen bilgiye göre, Beyrut'taki okulun Mekteb-i Sultani seviyesinde olduğu anlaşılıyor. Girit ve Beyrut hariç tutulacak olursa, her halde başka yerlerde Sultani okullarının açılmadığı anlaşılıyor.

Fakat, II. Abdülhamid devrinde Vilâyet İdadileri yedi yıla çıkarılarak Sultanilerin eksikliği giderilmeye çalışılmıştır. Nitekim, yedi yıllık ve yatılı vilâyet idadileri «*Mekâtib-i Sultaniye*»den beklenen hizmeti devrin sonuna kadar görmüştür.

D — YÜKSEK ÖĞRETİM

1) Darülfünûn

Tanzimat'tan önceki dönem içerisinde «Tıbbiye»leri saymazsak, bugünkü mânâda üniversite hüviyetinde öğrenim yapan yüksek okullar yoktu. Tanzimat devri, Avrupa tarzında üniversite karakteri taşıyan yüksek okullar açılmasının gerekliliği hususundaki planlama ve tartışma dönemi olmuştur.

İlk olarak, 21 Temmuz 1846'da geçici Maarif Meclisi, medreselerin dışında dinî geleneklerden uzak Avrupai tarzda bir Darülfünûn kurulması zaruretini ortaya koymuştur. Bu karara göre, kurulacak Darülfünûn müslim ve gayr-i müslim bütün Osmanlı tebaasının beraber okuyabileceği yatılı bir eğitim-öğretim yeri olacaktı.

Ancak 1863'te kısmen açılabilen ilk Darülfünûn medreselilerin muhalefeti neticesinde faaliyet gösteremedi ve binası da 1865'te bir yangınla ortadan kalkınca bu teşebbüs bir müddet unutuldu.

1869 Nizamnâmesi'yle ikinci defa Darülfünûn kurulması fikri ortaya çıkmıştır. Nizamnâmeye göre, açılacak olan «*Darülfünûn-ı Osmanî*» ilmi ve idarî özerkliği olan, başında Nazır ünvanına sahip bir idarecinin (Rektör) bulunduğu bir Üniversite olacaktı. Türkçe öğrenim yapacak, herkese açık olarak ve batılı tarzda akademik karakter taşıyacaktı.

Yeni Darülfünûn için Çemberlitaş hamamıyla Sultan Mahmut arasındaki bir arsaya bina yapımına başlanarak, 1870 yılında tamamlandı. Rektörlüğüne Avrupa'da tahsil görmüş bulunan Hoca Tahsin Efendi tayin olundu. Darülfünûn Maârif Nazırı Saffet Paşa'nın nutkuyla 20 Şubat 1870'de öğretime açıldı. Açılışta Sadrazam Âli Paşa hazır bulunduğu gibi Şeyh Cemalettin Afganî arabça, Aristokli Efendi de Fransızca birer konuşma yaptılar. Fakat bu teşebbüs de uzun sürmedi. Nitekim verilen derslerin dini inançlara aykırılığı öne sürülerek evvelâ Hoca Tahsin Efendi görevden alındı, arkasından (11 Aralık 1870) dersler kesildi ve 1871 yılı ortalarında da Darülfünûn kapatıldı. Bu arada Darülfünûn'da ders veren Şeyh Cemalettin Afganî gibi bir düşünür de hudut dışına çıkarıldı. Böylece, ikinci teşebbüs de baltalanmış oldu.

Darülfünûn-ı Osmanî'nin (1871) kapatılmasına çok üzülen Saffet Paşa, tekrar Maarif Nazırı olunca, 1874-1875 öğretim yılında *Mekteb-i Sultanî* binası içinde *Mekteb-i Âliye-i Sultaniye* adı altında üçüncü defa Darülfünûn'u açtı. Fakat bu müessese de uzun yaşamadı. 1881'de tarihe karıştı. Artık 1900 yılına kadar Darülfünûn'dan pek bahsedilmemiştir.

1881 yılından sonra da Darülfünûn açma fikri daima gündemde kalmıştır. Bizzat, padişah ve sadrazamlar tarafından Darülfünûn'un ülke için bir ihtiyaç olduğu çeşitli vesilelerle dile getirilmiştir. Bununla birlikte henüz ortada modern rüşdiyeler ve idadiler yokken Darülfünûn açmanın erken olacağı kabul ediliyor ve orta öğretim müesseselerinin artırılması yoluna gidiliyordu. Özellikle altı defa sadrazamlık yapan *Sait Paşa* bu fikri savunuyor ve padişaha bu istikamette telkin-

de bulunuyordu. Yine 1896 (26 Mart 1312) yılında sadrazam *Halil Rıfat Paşa*'nın Darülfünûn'un bir an evvel açılması hakkında padişaha bir rapor takdim ettiğini görüyoruz. Ancak, uygulamaya geçmek için 1900 yılının beklenmesi gerekecekti.

Nihayet, II. Abdülhamid Darülfünûn'un açılma zamanının geldiğine karar verdi ve tahta çıkışının 25. yıldönümünde 1 Eylül 1900 (19 Ağustos 1316) tarihinde açılması için irade çıkardı. Buna dayanılarak *Mekteb-i Mülkiye* binasında *Darülfünûn-ı Şahane*, Maarif Nazırı Zühtü Paşa tarafından bir nutukla açılmıştır. Yüksek tahsil seviyesine gelmiş gençlerin ülkede yetişmesini, ilim ve irfanın gelişmesini sağlamak maksadıyla açılan *Darülfünûn-ı Şahane*'de *İlahiyat* (Ulum-i Diniye), *Edebiyat* ve *Fen* (Ulum-ı Riyaziye ve Tabiye) Fakülteleri mevcuttu. Ayrıca, *Mekteb-i Mülkiye*, *Mekteb-i Tıbbiye* ve *Mekteb-i Hukuk* da Darülfünûn'a bağlanmıştır.

Darülfünûn-ı Şahâne, bu haliyle II. Abdülhamid devrinin sonuna kadar devam etmiştir. Bu devrin eğitim alanındaki yenilikleri içerisinde «*İstanbul Darülfünûnu*» adıyla yer almıştır. 1908-1909 yıllarında Darülfünûn'un Fünun şubesinde öğrenimin üç yıl, Ulûm-ı Aliye-i Diniye Şubesi ve Hukuk'ta öğretimin dört yıl olduğu görülmektedir.

Darülfünûn'un 1934 tarihinde lağvedilinceye kadar geçirmiş olduğu gelişme ve özerklik çalışmalarının temelini II. Abdülhamid devrindeki yenilikler oluşturmaktadır. Bu devirde Avrupa'nın ilim ve teknikte ilerlemesi karşısında geri kalmışlığın ancak memlekette kurulacak ilmî müesseselerle halledilebileceği fikri hakim olmuştur.

2) Askerî Yüksek Okullar

a — Mühendishâne-i Berri-i Hümâyun

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda yenileşme çabaları önce askeri sahada başlatılmıştır. Ordu için gerekli yetişmiş elemanların temini maksadıyla kurulan Yüksek okul düzeyindeki ilk askeri okullar ise III. Selim zamanında açılan «*Mühendishâne-i Berri-i Hümâyun*» ve «*Mühendishâne-i Bahri-i Hümâyun*»dur.

Mühendishâne-i Berri-i Hümâyun başlangıçta 40 kişilik öğrenci mevcudu olan, dört sınıflı bir okul idi. Bu okulun öğrencilerinin maaşları ve diğer giderleri devlet tarafından karşılanıyordu.

1848'e kadar gündüzlü olarak eğitim-öğretimini sürdüren ve öğrencileri devletten aldıkları maaşla geçinen bu okulun esas maksadı ordunun ihtiyacı olan topçu subaylarını yetiştirmekti. Daha sonra,

1871 yılında Harb Okulu'yla birleştirilen mühendishâne, öğrencilerini burada piyade, süvari ve istihkâm subaylarıyla beraber yetiştirmiştir. Ancak, görülen lüzum üzerine, 1878'de tekrar ayrılıp, müstakil olarak faaliyette bulunan özel bir harp ihtisas okulu olarak öğrenimini sürdürmüştür.

1883 yılında bu okulun bünyesi içinde yatılı olarak «*Mülkiye Mühendisi*» yetiştirecek sınıflar kurulmuş ise de, bu şube 1909 yılına kadar mühendishâne içerisinde kalmış, bu tarihten sonra ayrılarak Nafia Nezaretine bağlı ayrı bir yüksekokul haline getirilmiştir.

Mühendishâne-i Berri-i Hümâyun'da sahra ve kale topçu sınıfları mevcuttu. Statüsü ise, dört yıl olan harbiye sınıfları üzerinde askeri mühendis yetiştiren bir okul durumundaydı.

II. Abdülhamid devrinin sonlarında kadrosu genişletilen ve yeni bazı düzenlemeler daha yapılan bu okul *Birinci Dünya Savaşı* başına kadar fiili varlığını sürdürmüştür.

b — Mühendishâne-i Bahr-i Hümâyun

Bu kuruluş bugünkü Deniz Harp okulumuzun temelini teşkil eden bir okuldur.

II. Abdülhamid zamanında program ve öğrenim süresi bakımından bazı yeni düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre, daha evvel altı yıl olan öğrenim süresi dört yıla indirilmiş ve müfredat tamamen İngiliz Bahriye mektebi programları ve eğitim sistemine uydurulmuştur. Kanaatimizce bu değişikliğin sebebi İngilizler'in o dönemde dünyanın en güçlü donanmasına sahip olmalarıdır. Öğrenim süresinin dört yıla indirilmesine rağmen, bu dört yıllık öğrenimden sonra, okul gemisinde bir yıllık staj ve donanmada teşkil edilen seyr-i sefain, topçuluk, torpidoculuk ve çarkçılık okullarında da bir müddet eğitim gerekiyordu. Böylece bir deniz subayı ancak sekiz yılda mezun olabiliyordu.

c — Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye

İlk olarak «*Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane*» adıyla ve Fransızca öğrenim gören bir okul olarak 1839'da açılmıştır. Mezunları önceleri kolağası daha sonraları ise yüzbaşı rütbesiyle orduya katılmaktaydı.

Bu okulun öğretmen kadrosu Avrupa'dan ve imtihân usûlü ile temin ediliyordu. Öğretim süresi dokuz yıl olup, bunun ilk dört yılı hazırlık ve diğer beş yılı ise mesleki eğitim şeklindeydi. 1845'te hazırlık

sınıfları ayrı bir okul haline getirilerek buna «*Mekteb-i İdadi-i Tıbbi*» adı verilmiştir. Bu okul —Mekteb-i İdâdi-i Tıbbi— 1903 yılına kadar devam etmiştir. Daha sonra Askeri Tıbbiye'nin bünyesi içinde yer almışsa da 1909'da Tıbbiyeler fakülte halinde birleştirilince ortadan kaldırılmıştır.

1870 yılında Askeri Tıbbiye'den yetişen tabip ve eczacıların uygulama yapmalarını sağlamak maksadıyla «*Tatbikat-ı Tıbbiye-i Askeriye Mektebi*» tesis edilmiştir. Bugünkü Gülhane Tıp Akademis'nin nüvesini bu okul oluşturmuştur.

1892 yılında, Askerî Mekteb-i Tıbbiye, bütün askeri okulların idare ve organizasyonuyla görevli bulunan «Umum Mekâtib-i Askeriye Nezareti»ne bağlanmıştır.

1909 yılında bu okulun öğretimi Mülkiye Tıbbiyesiyle birleştirilmişse de devrin sonuna kadar askeri tabip yetiştiren bir okul olarak varlığını sürdürmüştür.

d — Mekteb-i Harbiye

1834 yılında açılan bu okul, ilk ve orta öğrenim basamaklarının üstünde, ordunun subay ihtiyacını karşılamak için gerekli programlara sahip olan bir askeri yüksekokuldur.

Öğretim kadrosu, Avrupa'da öğrenimini tamamlayıp yurda dönenlerden ve Mühendishâne öğretmenlerinden oluşturulmuştu. Ayrıca 1847 tarihinden itibaren bunlarla yetinilmeyerek Avrupa'dan yabancı hocalarla mevcut kadro takviye edilmiştir. Aynı tarihte «Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye» adını alan okula Fransızca dersleri de konulmuştu.

Harp Okulu, beş yıllık idi. İlk iki sınıf ortak derslerden oluşuyor, üçüncü ve dördüncü sınıflarda ise piyade ve süvari subayı olacaklara göre şubelere ayrılıyordu. Beşinci sınıf ise topçu ve mühendis zabitleri ve erkân-ı harbiye zabitânı olacakların devam ettikleri bir nevi yüksek mühendis yetiştirme ve uygulama sınıfı şeklindeydi.

Okul, ilk defa 1848'de mezun vermiş olup mezunlarından; kurmaylara Kolağası, diğerlerine ise, yüzbaşı veya üsteğmen rütbeleri verilmişti.

1876 yılında hazırlanan bir programla öğretim süresi yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenlemeye göre harp okulunun öğrenimi üç rüşdiye, dört idadiye sınıfı üzerine devam edecek, piyade ve süvariler ilk iki sınıfta beraber, topçu ve istihkam şubeleri ise ayrı ayrı ders görmek

üzere öğrenim üç yıl olacaktı. Ancak 1881'de yeni bir düzenleme daha yapılarak rüşdiye sınıfları dörde çıkartılmış, idadiler üç yıla indirilmiş ve piyade sınıflarıyla süvari sınıfları birleştirilmiştir.

1884 yılında Askeri Okullar Müfettişi sıfatıyla Almanya'dan getirtilen *Von der Goltz Paşa*, 1899 yılına kadar Harbiye okulunda görev yapmıştır. Bu dönemde Askeri okulların ders kitapları yeniden yazdırılmış, eğitim ve öğretim programlarında da bazı değişiklikler yapılarak daha üstün vasıfta ve daha fazla mezun verilmesine çalışılmıştır. Ayrıca mezuniyetten sonra subayların Almanya'ya gönderilerek, Alman kıta ve okullarında bilgi ve görgülerini arttırmaları sağlanmıştır.

Bu dönemdeki önemli gelişmelerden biri de, Ordu merkezlerinde piyade ve süvari subaylarını yetiştirecek Harp Okullarının kurulmasıdır. Bu maksatla *Edirne, Manastır, Erzincan, Şam* ve *Bağdat'ta* birer Mekteb-i Harbiye açılmıştır.

II. Abdülhamid devrindeki bir diğer önemli gelişme ise Harp Okulları bünyesinde, şehzadeler ve devlet adamlarının çocuklarının devam edeceği «*Zedegân*» ve bir kısım aşiret reislerinin çocukları ile, Yemen, Hicaz, Trablusgarp eşrafı çocuklarının devam edeceği «*Aşiret*» sınıflarının kurulmasıdır. Bu da gösteriyor ki, II. Abdülhamid'in aşiretlerle ilgili «*Hamidiye Alayları*» politikası çok önceleri eğitim alanında başlatılmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra Askeri okulların organizasyon ve idaresi için «Terbiye ve Tedrisat-ı Umûmiye Müfettişliği» kuruldu. Bu dönemde Harp Okulunda alay teşkilatı uygulaması başlatılmış olup, askeri eğitim ve öğretime her bakımdan gerekli önem verilmiştir.

I. Dünya Savaşı sırasında kapatılmak zorunda kalınan Harbiye, Mütareke döneminde tekrar açılmış ve 1936 yılında Ankara'ya nakledilinceye kadar II. Abdülhamid devrindeki hüviyetini çeşitli yeniliklerle beraber muhafaza etmiştir.

e — Askeri Baytar Mektebi

Ilk defa 1839 yılında II. Mahmut'un gayretleriyle kurulan okulun maksadı atlı sınıf birliklerindeki erlere hayvan tedavisi hakkında bilgi vermekti. Bu okulun öğrencilerinin 1949 yılından itibaren bir kısım derslerini Harp Okulunda görmeleri temin edilerek veterinerlik öğretimine geçilmiştir. 1872 tarihinde Veteriner sınıfları Askeri Tıbbiye bünyesine alınmıştır. Bir müddet burada öğrenim süresi üç yıl

olan müstakil bir şube halinde varlığını sürdürmüş ve 1888 yılında tekrar Harbiye'ye nakledilmiştir.

Okulun kuruluş amacına uygun bir şekilde teşkilâtlanması II. Abdülhamid devrinde tamamlanmıştır. 1886 yılında yatılı ve öğretim süresi dört yıl olan Baytar Rüşdiyesi açıldı. Burayı bitirenler öğrenimlerini Tıbbiye İdadisinde tamamladıktan sonra Baytar sınıflarına alınıyordu.

1896'da kadrosu Avrupa'da yetişmiş elemanlardan oluşturulan okulda, öğretim süresi beş yıla çıkarılmıştı. Bu sınıflar 1905'te Askeri Tıbbiye bünyesine alınmışsa da 1909'da tekrar ayrılarak müstakil bir meslek öğretim okulu halinde ve *«Askeri Baytar Mektebi»* adıyla eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür.

1921 senesine kadar hüviyetini bu şekliyle devam ettiren okul, bu tarihte Mülkiye Baytar Mektebi ile birleştirildi. 1933 yılında ise, Ankara'ya nakledilerek bu günkü Veteriner Fakültesi'nin temelini oluşturmuştur.

f — Erkan-ı Harbiye Mektebi (Kurmay Mektebi)

Erkan-ı Harbiye Sınıfları 1848'den beri Harp Okulu'nun kuruluşu içinde bulunuyordu. Harp Okulu'nu iyi derecede bitirenlerin alındığı ve iki senelik eğitim-öğretimden sonra *«Kolağası»* rütbesiyle orduya subay yetiştiren bu sınıf 1867'de yeniden teşkilâtlandırılarak müstakil *«Erkan-ı Harbiye Mektebi»* tesis edilmiştir. 1878'den sonra öğretim süresi üç yıla çıkarılan okula ayrıca Mühendishâne'den iyi derecede mezun olanların da alınmasına imkân sağlanmıştı.

Askeri, meslek ihtisas derslerinin yanısıra yüksek matematik dersleri de okutulan bu okulda *«Askeri»* ve *fenni»* olmak üzere iki şube mevcuttu. Fenni kolundan mezun olanlar «Erkân-ı harb» adıyla ordunun "Askeri Yüksek Mühendis» ihtiyacını karşılıyorlardı. Daha sonraları bunlar ordunun «Kurmaylık» görevlerinde çalıştırılmışlardır.

Erkan-ı Harbiyeye II. Meşrutiyet'in ilânından sonra, doğrudan Harp okullarından öğrenci almak yerine, imtihân usûlüyle öğrenci alınmaya başlanmış ve Harb Okulu'nun ayrılarak *«Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği»ne* bağlı müstakil bir okul haline getirilmiştir.

Bugünkü «Harb Akademileri» müessesesinin temeli olan bu okul Meşrutiyet dönemlerinde teşkilâtlanan ve Osmanlı ordusuna önemli katkıları olan müstesna bir kuruluş olup şimdiki adını 1927 yılında almıştır.

3) Sivil Yüksek Okullar

a — Mekteb-i Mülkiye

Sivil yüksek okulların ilki olan Mekteb-i Mülkiye 12 Şubat 1859'da açılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtiyaç duyduğu kaymakamlık müdürlük gibi idari görevlere memur yetiştirmek maksadıyla kurulan okul, önceleri iki yıllık iken 1867'de dört yıla çıkarılmıştır. Mektep bu haliyle 1877 yılına kadar devam etmiştir.

Mekteb-i Mülkiye'de ilk önemli düzenleme ve değişiklik bizzat II. Abdülhamid tarafından yapılmıştır. 1877 yılında mektep üç yıllık idadi, iki yıllık yüksek kısmıyla beş yıla çıkarılmış ve adı da *Mekteb-i Mülkiye-i Şahane* olarak değiştirilmiştir. Böylece yüksek okul haline getirilmiştir. Mezunlarına ise yeni memuriyetlere tayin edilme ve yükselme hak ve imkanı tanınıyordu. Programında da Fransızca'ya ve tercümeye ağırlık verilmiş, pek çok yeni dersler ilave edilmişti. Öğretim kadrosu ise devrin en yetkili ilim ve idare adamları tarafından oluşturulmuş ve takviye yapılmıştır. Netice olarak, okula ciddiyet, nitelik ve itibar kazandırılmıştır.

Mekteb-i Mülkiye, 1883'te yatılı okul haline getirilmiş ve aynı yıl okulun içinde Fransızca öğreten bir «*Lisan Mektebi*» açılmıştır. Bu lisan mektebi geçici olup, *Hariciye Nezareti*'ne bağlıydı.

1891 yılında okulun idadi kısmı dört yıla, yüksek kısmı ise üç yıla çıkarılmıştır. Ayrıca, aynı yıl okulun programına Arapça, Rumca ve Ermenice dersleri ilave edilerek talebelerin bu dillerden birine devamı mecburi tutulmuştur.

1896 yılında ise *Aşiret Mektebi*'nde okuyan Doğu Anadolu'dan getirilen aşiret çocuklarıyla, Arabistan bölgelerindeki aşiret reislerinin ve şeyhlerin çocuklarına mahsus olmak ve onların yetiştirilmesini sağlamak üzere «*Mekteb-i Mülkiye*» içinde bir yıllık özel bir sınıf açılmıştır. Bu özel sınıf dört yıl mezun vermiştir. Bu uygulamaya da II. Abdülhamid'e mahsus ve panislamist politikanın gereği olarak bakmak lazımdır.

1900'de Mekteb-i Mülkiye'den dört yıllık idadi sınıfları ayrılarak, mektepte sadece üç yıllık yüksek kısmı bırakılmış ve böylece yalnız yüksek tahsil veren bir müessese haline sokulmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilanına kadar Mekteb-i Mülkiye bu haliyle eğitime devam etmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanıyla programlarında ve eğitim kadrosunda önemli değişiklikler yapılmıştır. Programına Siyasi Tarih, Anayasa Hukuku, İktisadî Coğrafya, Etnografya dersleri konul-

muş. Ayrıca Fransızca yanında İngilizce, Almanca mecburi hale getirilmiş, Bulgarca yerine de Arnavutça ilave edilmiştir.

Mekteb-i Mülkiye 1913 yılında dört yıla çıkarıldı. Bu durumda okulun ilk iki senesinde müşterek dersler okutuluyordu. Üçüncü sınıftan itibaren ise okul *siyasi, idari* ve *mali* olmak üzere üç şubeye ayrıldı ve programlar buna göre yeniden yapıldı. Ancak bu program pek yürütülemedi. I. Dünya Harbi esnasında okul kaldırılarak *Darülfünuna* bağlandı (1915). Fakat bu durum uzun sürmedi, 1918 yılında okul Dahiliye Nezaretine bağlı ve üç yıl süreli olarak yeniden tesis edildi. 1920'de Maârif Nezareti'ne bağlandı. Mülkiye Mektebi 1936 tarihinde Ankara'ya nakledilerek Ankara Üniversitesine bağlandı ve Siyasal Bilgiler Fakültesi adını aldı.

b — Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye

Daha evvel, 1826'da *Askeri Tıbbiye Mektebi*'nin açıldığını belirtmiştik. 1867 yılında, imparatorluğun sivil tabip ihtiyacını karşılamak üzere, Askeri Tıbbiye Mektebi içinde Türkçe öğretim yapan özel bir sınıf teşkil edildi. İşte, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*'nin ilk çekirdeği bu özel sınıftır. Başlangıçta beş yıl olan öğrenim süresi, daha sonra altı yıla çıkarılmıştır. Mektep ilk mezunlarını 1874'te vermiştir. 1872'den sonra ise Askeri Tıbbiye'den ayrılarak, müstakil bir mektep haline getirilmiştir.

II. Abdülhamid döneminde Sivil Tıbbiye Mektebi bina, techizat, kadro bakımından takviye edilerek modern hale sokulmuştur. Nitekim bu maksatla, *Kadırga* semtinde büyük bir konak satın alınıp, gerekli tesisler ilave olunduktan sonra mektep buraya taşınmıştır.

I. Meşrutiyet döneminde Tıbbiye'ye gerek müslümanlar gerekse gayr-i müslimler fazla rağbet ediyorlardı. Hatta 1899'da Tıbbiye öğrencilerinin 62'si müslüman, 62'si hıristiyan ve 18'i yahudi idi. Bu da gösteriyor ki, gayr-i müslim öğrenci sayısı daha fazladır. Yine biliyoruz ki, müslim-gayr-i müslim dengesini sağlamak veya gayr-i müslimlerin mektebe olan rağbetini azaltmak için mektebin programına 1897'de Fıkıh, 1899'da da *Ulum-ı Diniye* dersleri konulmuştur. Bunun sebebi şu idi; gayr-i müslim cemaatler çocuklarına istedikleri yerde özellikle Avrupa'da tahsil yaptırma imkanına sahiptiler, müslümanların bu imkanı yok denecek kadar azdı. Müslüman öğrenciler doktor, eczacı, diş hekimi olma imkanını sadece Tıbbiye'de bulabiliyorlardı. Bu maksatla, Tıbbiye'nin eğitim politikasında değişiklik yoluna gidilmiştir. Tıbbiye, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar bu şekilde devam etmiştir.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Sivil Tıbbiye Askeri Tıbbiye ile Haydarpaşa'da birleştirilerek tek fakülte haline getirilmiştir. 1909 yılında ise eczacılık ve dişçilik bölümleri ayrılarak müstakil birer okul haline dönüştürülmüştür. Tıbbiye ise 1909-1910 ders yılında Darülfünun'a bağlanmıştır.

c — Mekteb-i Hukuk (1880)

Bilindiği üzere, Tanzimat devrinde hukuk alanında büyük değişikler yapılmıştır. Bu açıdan bakıldığında, 1839-1876 tarihleri arasının kâğıt üzerinde her alanda pek çok kanunların yapıldığı ve ilan edildiği bir dönem olduğu görülür: İnsan hakları beyannamesi kabul edilmiş, Nizamiye Mahkemeleri kurulmuş, Avrupa hukuk kuralları benimsenmiş, Ticaret Mahkemeleri teşkil edilmiş ve nihayet *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* ilân olunmuştur.

Tanzimat döneminde teorik ve pratik alanda bütün bu kanunlaştırma, kurallar koyma, yeni düzenlemeler yapma gibi hareketler olurken, uzmana, yetişmiş elemana ihtiyaç duyulmakta idi. Buna rağmen hukuk alanında kalifiye eleman yetiştirecek bir okul açma cihetine ciddi olarak gidilememiştir. Yapılan bir kaç teşebbüs de netice vermemiştir. Böylece, devletin şiddetle ihtiyaç duyduğu bir hukuk mektebinin açılışı da II. Abdülhamid devrine kalmıştır.

İstanbul'da hukuk mektebinin açılmasında emeği geçenlerden biri ve en başta geleni hiç şüphesiz *Ahmet Cevdet Paşa*'dır. Cevdet Paşa, Adliye Nazırlığı zamanında, II. Abdülhamid'e devlet için hukuk mektebinin zaruretini anlatmış ve onun yardımını, himayesini sağlamıştır. Bunun üzerine 1878'de (10 Zilkade 1295) Mektep binasının yapılması kararlaştırılmış ve temeli atılmıştır. Binası tamamlanan mektep nihayet 1880 (12 Recep 1297) yılında «*Mekteb-i Hukuk-ı Şahane*» adıyla ve Cevdet Paşa'nın nutkuyla öğretime açıldı. Müdürlüğüne Avusturya asıllı, sonradan müslüman olan Avrupa'da tahsil görmüş, Fransızca, Almanca, İngilizce bilen *Mehmet Emin Efendi* tayin edilmiştir.

Hukuk Mektebi'nin, önceleri öğretim süresi üç yıldı, 1885 yılında dört yıla çıkarıldı. Aynı yıl *Adliye Nezareti* ile ilgisi kesilerek *Maârif Nezaretine* bağlandı. Mektebe, Türkçe bilen İdadi veya Sultaniyi bitirmiş, 18 yaşından büyük Osmanlı tebasından olanlar girebiliyordu. 1893 yılında mektebin programından genel kültür dersleri çıkarılarak hukuk derslerine ağırlık verilmiştir. 1909 yılında *Darülfünun*'a bağlanmıştır.

II. Abdülhamid devrinde Bağdat, Konya, Suriye vilayetlerinde de Hukuk Mektebi açılması için 1880'de teşebbüse geçilmiş, fakat istenilen seviyede öğrenci ve öğretim kadrosu bulunamayacağı düşünülerek sonraki yıllara ertelenmiştir.

d — Mülkiye Baytar Mektebi (1887)

1839 yılında Osmanlı ordusunun veteriner ihtiyacını karşılamak üzere *Askeri Baytar Mektebi* açılmıştır. Fakat, geçiminin büyük bir kısmını hayvancılıktan temin eden toplumun veteriner ihtiyacı pek düşünülmemiştir. Ancak, II. Abdülhamid devrinde sivil veteriner ihtiyacı hissedilmiş ve bu ihtiyacı karşılama yolları aranmış ve bulunmuştur.

Nihayet 1888 yılında idadi tahsiline dayalı dört yıllık *Mülkiye Baytar Mektebi* kurulabildi. 1889'da da öğrenci alınmaya başladı. Fakat, mektebin müstakil bir binası olmadığı için ilk yıllar, öğrencilerin birinci ve ikinci sınıf derslerini, Mülkiye Tıbbiyesi'nde, son ik sınıf derslerini de *Halkalı*'da yapılmakta olan *Ziraat Mektebi*'nde okumaları kararlaştırılmıştır. Ziraat Mektebi binası 1891'de bitirilince Baytar Mektebi öğrencileri oraya nakledilmiştir. Ziraat Mektebine de öğrenci alınmaya başlanınca, mektebe *Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi* adı verildi.

Baytar Mektebi'nin ilk iki sınıfı Tıbbiye'de son iki sınıfının da Halkalı'da okuması mahzurlu görüldüğünden, Kadırga'da kiralanan büyük bir binaya taşınması uygun görüldü. Böylece *Mülkiye Baytar Mektebi* yatılı ve dört yıllık ayrı bir okul hüviyetini kazandı. Daha sonra Sultanahmet'te bir bina satın alınarak, okul oraya yerleştirilmiştir.

1908 II. Meşrutiyet'den sonra Mülkiye Baytar Mektebi laboratuvar ve techizat yönünden takviye edilmiştir. I. Dünya Harbi'nde okul kapatılmıştır. 1921'de askerî ve sivil baytar mektepleri birleştirilerek *Baytar Mekteb-i Âlisi* adı altında yeniden açılmıştır. 1933'e kadar İstanbul'da kaldı. Bu yıl Ankara'ya taşındı.

E — YENİ AÇILAN DİĞER ÇEŞİTLİ OKULLAR

1) Öğretmen Okulları (Darülmuallimin)

Öğretmen yetiştirme ihtiyacı ilk Rüşdiyeler açıldıktan sonra hissedilmeye başlanmışsa da ilk öğretmen okulunun *Darülmuallimîn* adı altında *16 Mart 1848*'de açıldığını görüyoruz. Böylece yeni açılan modern okullara yeni tip öğretmen yetiştirilmek üzere önemli bir adım atılmış ve öğretmen-okul ilişkisinin önemi anlaşılmış oluyordu.

Bu ilk önemli teşebbüse rağmen öğretmen okullarının gelişmesi çok yavaş oldu. Nitekim, *Darülmuallimîn-i Sıbyan* adıyla ikinci bir öğretmen yetiştirme kurumunun açılması için 1868 yılını beklemek gerekecekti. Aynı yıl ilân edilen *Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi*'nde de öğretmen okullarının açılması öngörülmüştü. Bununla birlikte sadece İstanbul'da sıbyan, rüşdiye ve idadi şubelerini içinde bulunduran bir *Darülmuallimin* açılabildi (1874). 1875 yılında taşrada üç vilayette *(Bosna, Girit, Konya)* birer *Darülmuallimin-i Sıbyan* faaliyete geçirildi.

II. Abdülhamid döneminde, *İstanbul Darülmuallimini* geliştirilerek yeni düzenlemelere gidilmiştir. 1880'de idadi şubesi kapanmıştır. 3 Kasım 1891 yılında yapılan esaslı bir yenilikle Darülmuallimine *âliye*(yüksek) şubesi ilave olunmuştur. Bu şube hem idadi hem de sultaniler için öğretmen yetiştirecekti. Artık, bu tarihte yapılan ıslahattan sonra *ilk öğretmen okulu* (iptidaiye şubesi), *orta öğretmen okulu* (rüşdiye şubesi), *yüksek öğretmen okulu* (âliye şubesi) olmak üzere üç ayrı kısım halinde varlığını sürdürmeye devam edecektir. Darülmuallimlerinin yüksek kısmı fen ve edebiyat bölümlerine ayrılıyordu. 1895'te iki bölüm tek bölüm haline sokulmuşsa da 1901 yılında tekrar iki bölüme ayrılmış, öğretim süresi de üç yıldan iki yıla indirilmiştir.

Darülmuallimin bu haliyle II. Meşrutiyet'e kadar devam etti. 1908'den sonra müdür Sati Bey'in gayretleriyle Darülmuallimine yeniden bir çeki düzen verilmiştir. Aliye şubesi 1910 yılında gerçek Yüksek Öğretmen Okulu haline sokulmuştur. 1914'te okul *Darülfünun'a* devredildi. Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar bu şekilde devam etti.

Taşra Darülmuallimlerine gelince: II. Abdülhamid döneminde Darülmuallimler de İstanbul'a has okullar olmaktan çıkarılarak, vilâyetlerde de açılarak bütün imparatorluk sathına yayılmışlardır. Nitekim, bu hususta ilk teşebbüs 1880'de yapılarak Kosova vilâyetinin *Priştine* şehrinde bir *Darülmuallimin-i Sıbyan* (İlk öğretmen okulu) açılmıştır. 1882 yılında ise on vilayette aynı okuldan açılmasına karar verilmiştir. 1905-1906 eğitim-öğretim yılında *Darülmuallimîn* bulunan şehirler şunlardır:

Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Bağdat, Bursa, Beyrut, Bingazi, Diyarbekir, Şam, Selanik, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Harput, Niğde, Isparta, Antalya, Üsküp, İştip, Pirizren, Manastır, Yanya, Van, Musul, Yemen, Zor, Kudüs, Rodos, Hakkari, İzmir.

Görüldüğü gibi bütün imparatorlukta 32 tane *Darülmuallimîn* (öğretmen okulu) vardır. Sayı bakımından yeterli gibi görünen öğretmen okullarının kalite yönünden yeterli olduğu söylenemez. Ancak, öğ-

retmensiz maarif olamayacağı fikrinin anlaşıldığı ve zihinlere iyice yerleştiği görülmektedir.

Kız okulları için öğretmen yetiştirmek maksadıyla ilk kız öğretmen okulunun *(Darülmuallimât)* 1870 yılında açıldığını görüyoruz. Bu okul gerek program, gerekse bina ve öğretmen bakımından 1908'e kadar daima gelişme göstermiştir. Özellikle 1895 yılında müdür *Mehmet Hulusi Efendi*'nin yaptıkları kayda değer mahiyettedir. Okulun bu durumu 1908'e kadar devam etti.

2) Sivil Mühendis Okulu (Hendese-i Mülkiye Mektebi)

Osmanlı İmparatorluğu'nda, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde iki askeri mühendislik mektebi açıldığını yukarda ifade etmiştik. Bunlardan biri Mühendishane-i Bahri-i Hümayun, diğeri ise Mühendishane-i Berri-i Hümayun'dur. İmparatorluğun mühendis ihtiyacını uzun zaman bu iki okuldan mezun olanlar karşılamıştır. Tanzimat döneminde sivil mühendislere daha fazla ihtiyaç duyulmaya başlayınca, bu alanda gençleri yetiştirmek maksadıyla yeni mektepler açmaya teşebbüs edildi ise de, netice alınamadı, Sadece, 1875'te Galatasaray Lisesi içinde açılan Darülfünun-ı Sultani'ye bağlı olarak ve onun bir şubesi şeklinde bir sivil mühendislik okulu teşkil edilmiştir. Bu okulun ilk adı *Mühendisin-i Mülkıye Mektebi* iken daha sonra *Turuk-u Maabir* (yollar ve geçitler) *Mektebi* adını aldı. Bu kurumun ömrü kısa olduğu gibi hem ihtiyaca cevap veremiyordu hem de istenilen şekil ve nitelikte değildi. Bu okula, daha çok hristiyan öğrenciler heves ediyordu. Türk ve müslümanlar yok denecek kadar azdı. Zaten öğrenci sayısı çok sınırlı idi.

II. Abdülhamid dönemi başlarında mevcut mühendis okulunun bu yetersiz durumu görüldü. Bunun üzerine Nafıa Nazırı Hasan Fehmi Paşa Türk ve müslüman çocuklarına dönük yeni bir mühendislik okulunun kurulması için teşebbüse geçti ve Sadrazam Salt Paşa'yı da bu işe ikna etti. Neticede yeni sivil mühendislik mektebi askeri bir okul olan *Mühendishane-i Berri-i Hümayun* (Topçu Okulu) içinde 3 Kasım 1883 yılında *Hendese-i Mülkiye Mektebi* adıyla açıldı. Askeri okulda bir şube halinde açılmasının sebebi gayr-i müslim çocukların okula gelmesini önlemek içindi. Zira, askeri okullara gayr-i müslim öğrenci alınmıyordu. Okula bağlı ayrıca birde üç yıllık İdadî sınıfı mevcuttu. Mühendis okulu ise dört yıllık olup, idaresi askerî usûllere göre idi.

Bugünkü İstanbul Teknik Üniversitesi'nin ilk temelini oluşturan *Hendese-i Mülkiye Mektebi* ilk mezunlarını 1888 yılında vermiştir. İm-

paratorluk sathında idadilerin sayısı arttıkça ve daha çok mezun verdikçe Mühendis Mektebi'ne daha çok Türk ve müslüman öğrenci gelmeye başlamıştır. Bunun üzerine Mektep içindeki idadî sınıfları kaldırılmıştır. Böylece okul sadece yüksek öğrenim veren bir yer haline getirilmiştir.

Mühendishane-i Mülkiye Mektebi 1908 Meşrutiyeti'ne kadar bu şekilde eğitim ve öğretime devam etti. 1908'den sonra Topçu okulu binasından, bir yıl sonra da askerî idareden ayrılarak tamamen sivil ve müstakil bir yüksek okul hüviyetini aldı. 1909'da adı sadece *Mühendis Mektebi* oldu. Mühendis Mektebi 1922 yılında Gümüşsuyu kışlasında bir binaya taşınmıştır. Cumhuriyetin ilânından sonra da *Yüksek Mühendis Mektebi* adını aldı.

3) Sanayi-i Nefise Mektebi (1882)

II. Abdülhamid devrinde açılan yüksek okullardan en önemlilerinden biri de hiç şüphesiz *Sanayî-i Nefise Mektebi*'dir. İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nin çekirdeğini oluşturan bu okul 1882 yılında Ticaret ve Sanayi Nezareti tarafından açılmıştır. Okulun açılmasında Müze Müdürü Osman Hamdi Bey'in büyük gayretleri olmuştur. Okulun gayesi, resim, heykel gibi sanat dallarında eğitim- öğretim yapmak olduğu kadar mimarlık dalında da faaliyette bulunmaktır.

Sanayî-i Nefise Mektebi eğitim-öğretime 3 Mart 1883 tarihinde başlamıştır. 4 Ocak 1887 yılında da okulun yönetimi Maarif Nezareti'ne bağlanmıştır. Okula giren 15-25 yaşları arasındaki gençler resim, oymacılık (heykel), hakkâklık, tezyinât gibi sanatları pratik olarak atölyelerde Tarih, Asar-ı Atika, Fenn-i tezyinat gibi teorik dersleri de sınıflarda öğreniyorlardı. Okul, 1901 yılından itibaren çok miktarda mezun vermeye başlamıştır. Mezunları arasında heykeltraş, ressam, hakkak, mimârlar bulunuyordu.

Sanayi-i Nefise Mektebi II. Meşrutiyet'ten sonra da faaliyetini sürdürmüş olup, 1917'de müstakil bir okul haline getirilmiştir. İttihat ve Terakki hükümeti bu okulun benzerini 1914 yılında *İnas Sanayi-i Nefise Mektebi* adı altında açarak, kız çocuklarının sanat dallarında da yetişmesine önayak oldu.

Cumhuriyet devrinde, Sanayi-i Nefise Mektebi'ne yeniden çeki düzen verildi. Evvelâ *Fındıklı*'da bulunan güzel bir sarayı (Meb'usan dairesi) okula tahsis edildi. Okulun imkânları genişletildi, öğretim kadrosu ve programları yenilendi ve takviye edildi. 1926 yılında da mektebin adı *Güzel Sanatlar Akademisi*'ne çevrildi.

4) Hamidiye Ticaret Mektebi (1884)

Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret öğretimi çok geç başlamış, ancak 1884 yılında açılan bir okulla mümkün olabilmiştir. Büyük bir İmparatorlukta ticaret öğretimine ihtiyaç hissedilmemiş veya bu tür bir öğretimin açılamamış olması gerçekten incelenmeye değer bir konudur. Tanzimat devrinde değilde II. Abdülhamid devrinde ticaret öğretiminin zaruriyetine inanılması ve hemen bir okul açılması olayı iki devrin mukayesesi bakımından da önemli ipuçları vermektedir.

Hayati derecede önemli olan bu okul nihayet Ticaret Nezareti tarafından 28 Ocak 1884 yılında *Bab-ı Ali* semtinde *Hamidiye Ticaret Mektebi* adıyla açılır. Okulun öğrenim süresi dört yıldı. Yabancı dile ağırlık verilmekteydi. Bu arada meslek dersleri yanında temel ve genel kültür dersleri de öğretiliyordu.

Hamidiye Ticaret Mektebi 1887 yılında Maarif Nezareti'ne bağlanmıştır. 1890 yılında da okulun kapandığını görüyoruz. Yeniden açılması için 1894 yılını beklemek gerekecektir. Bu tarihte okul Maarif Nezareti tarafından yüksek öğretim müessesesi olarak açılmıştır. Üç yıllık bir programa sahipken, öğrencilerin yabancı dili iyi öğrenebilmeleri için daha sonra bir de hazırlık sınıfı eklenmiştir.

II. Meşrutiyet'le birlikte okulun adından «hamidiye» sıfatı kaldırılarak adı sadece *Ticaret Mekteb-i Âlisi* olmuştur. Hem 1910 hem de 1919 yıllarında okulda düzenlemeler yapılmıştır. 1914'te de *Ameli Ticaret İnas* (Pratik Kız Ticaret) *Mektebi* açılarak ticaret öğretimi kızlara da verilmek istenmiştir. Bu Ticaret Mektebi Cumhuriyet devrindeki İktisadi ve Ticari İlimler Akademileri'nin esasını teşkil etmiştir.

5) Aşiret Mektebi

Aşiret Mektebi, II. Abdülhamid devrinde açılan diğer modern eğitim-öğretim kurumlarından biri gibi görünürse de onlardan kuruluş ve maksat bakımından tamamen farklı özelliklere sahiptir. Bu mektebe yarı sivil, yarı askerî; yarı resmî ve yarı özel bir nitelik verilerek diğerlerinden ayrı tutulmak istenmiştir. Gerçekten de Aşiret Mektebi her şeyden önce kuruluş maksadı farklı bir eğitim müessesedir. Siyasi ve ideolojik maksatlarla kurulmuştur. Siyasi ve ideolojik temeli panislâmizmdir (islâmcılık). Mektebi açılmasını ilk defa düşünen ve açılması için teşebbüse geçen II. Abdülhamid'in kendisidir.

Aşiret Mektebi sadece tahsil vermeye yönelik genel öğretim müessesesi değildir. Adından da anlaşılacağı üzere imparatorlukta bulunan aşiret ileri gelenlerinin çocuklarına mahsus bir mektebtl. Niçin sadece

müslüman aşiretlerin çocuklarına yönelik bu tür bir mektebe ihtiyaç duyuldu? Bunun sebebini üç başlık altında toplamak mümkündür:

1 — *Siyasî sebep:* Osmanlı İmparatorluğu'nda *Düvel-i Muazzama*'nın nüfuzu iyice artmış ve tehlikeli bir durum yaratmıştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile iyice ortaya çıkmıştı. Batılı güçler, hristiyanlardan sonra Türk olmayan müslümanları da imparatorluktan koparmak için teşebbüse geçerek özellikle araplar arasında milliyetçilik propagandası yapıyorlardı. II. Abdülhamid bu tehlikeyi sezmiş ve önlemek için aşiret reislerinin ve ağalarının çocuklarını Osmanlı kültürüyle yetiştirerek, Türkçe öğreterek ilerde onların devlete, saltanata, hilâfete bağlı kalmalarını, Türkler'e yakın olmalarını sağlamak maksadıyla *Aşiret Mektebi*'nin açılmasını öngörüyor ve faydalı buluyordu. Kısaca, mektep vasıtasıyla aşiret çocuklarını Osmanlı yapma fikri yani «*Osmanlıcılık*» ağır basıyordu.

2 — *Dinî sebep:* II. Abdülhamid «*Osmanlılık*» siyasetini benimsemekle beraber, temelde «*panislâmist*»tir. Din birliğine dayanarak devleti ayakta tutabileceğine inanıyordu. Bu fikirden hareketle, müslüman aşiretlerin çocuklarını bir çatı altında toplayarak, onlarda hilâfet makamı etrafında birleşmeleri gerektiği şuuru yaratılmak isteniyordu.

3 — *İdarî sebep:* II. Abdülhamid koyu merkeziyetçidir. Böyle bir padişahın devlet otoritesinden uzak, yabancı propagandaya açık, kendi aralarında kavga yapan, bazan itaatsizlik yaparak devleti meşgul eden kalabalık ve etkili aşiretleri zapt ü rapt altına almak istemesi gayet tabiî bir durumdu. Aşiret Mektebi bu arzuyu gerçekleştirebilecek önemli vasıtalardan biri olabilirdi. Zira, aşiret reislerinin, ağaların çocukları İstanbul'da II. Abdülhamid'in himayesinde bulunacaklardı.

Yukarıda izahına çalışılan sebeplerden ötürü, nihayet Aşiret Mektebi'nin açılışına, 8 Temmuz 1308 (26 Zilhicce 1309) tarihinde toplanan *Meclis-i Vükelâ*'da karar verilir ve mektep için Kabataş'da bulunan bir saray tahsis edilir.

Aşiret Mektebi'nin 12 maddelik bir nizamnâmesi vardır. Buna göre mektep beş yıllık, parasız-yatılıdır. Mektebe 12-16 yaş arasındaki sağlam aşiret çocukları alınacaktır. İlk yıl 50, diğer yıllar 40 talebe alınacak, okul mevcudu 210 olacaktır.

Mektep 1892 Eylül ayında açılmış ve 50 aşiret çocuğu ile öğretime başlamıştır. Bu mektebe, daha çok Doğu Anadolu aşiretlerinden çocuk geldiğini görüyoruz.

Aşiret Mektebi, talebelerin yemekleri beğenmeyerek okul idaresine karşı isyan etmeleri üzerine *1907*'de kapatılmıştır. Bu tarihe kadar pek çok mezun da vermiştir.

6) Harir Darüttalimi ve Harir Darüttahsili Mektepleri

II. Abdülhamid devrinde maarifin İstanbul dışına çıkmaya başlaması üzerine, Bursa'da iki ipek böcekçiliği mektebi açılmıştır. Birincisini 1886'da Duyun-ı Umumiye idaresi, ikincisini 1899'da devlet açmıştır. Eğtim-öğretim süresi üç yıldı.

1905 yılına kadar Bursa'daki bu mekteplerden yaklaşık 769 talebe mezun olmuştur.

İpekböcekçiliği mektebinin üçüncüsü kısa bir müddet sonra Antalya'da, dördüncüsü ise Beyrut'ta açılmıştır. Bu mekteplerin açılmasındaki esas sebep, *Duyun-ı Umumiye* (Devlet Borçları) idaresine ipek ve koza vergisinin terk edilmesiydi. İpek ve koza vergisinin fazla olması üzerine devlet bu konuda yetişmiş elemana ihtiyacı bulunduğunu fark etmiş ve bu mektepleri açmaya karar vermiştir.

7) Ziraat Ameliyat Mektebi

Bu mektep 1887 yılında Selanik'te açılmıştır. Öğrenim süresi üç yıldı. Sedes adlı bir çiftlikte uygulamaya dönük bir eğitim ve öğretim yaptırılıyordu. Bu mektup II. Meşrutiyet döneminde (1910) Halkalı Ziraat Mektebi derecesine getirilmiştir.

8) Çoban Mektebi

1898 yılında, Ankara'da kurulan *Numune Çiftliği* içinde birde Çoban Mektebi açılmıştır. Bu öğretim kurumunun maksadı tiftik keçilerin bakımını ve ıslahını yapabilecek elemanlar yetiştirmekti.

9) Bağcılık ve Aşı Ameliyat Mektebi

1900 yılında İzmir'in Seydi köyünde Bağcılık ve Aşı Ameliyat Mektebi adı altında yine uygulamaya yönelik bir öğretim kurumu açılmıştır. Üç yıllık olan bu mektep bağların ıslahı ve bakımı için yeterli eleman yetiştirecekti.

10) Orman ve Maadin Mektebi

Tanzimat devrinde ayrı ayrı açılmasına karar verilen Orman Mektebi (3 Ocak 1871) ile Maadin Mektebi (4 Ocak 1874) II. Abdülhamid döneminde tekrar gözden geçirilerek ıslah edilmişler ve yeni bir hüviyete kavuşturulmuşlardır. 1881 yılında her iki okul da *Orman ve Maadin Mektebi* adı altında birleştirilerek Maliye Nezaretine bağlanmıştır. Öğretim süresi dört yıl idi. İlk iki yıl müşterek okutuluyor, son ikl yılda ise Orman ve Maden kollarına ayrılarak branş tahsili veriliyordu. Orman bölümü daha sonra 1891'de *Halkalı Ziraat Mektebi*'ne

taşınmıştır. Maden kısmı ise kapanmıştır. Fakat, II. Meşrutiyet döneminde 1909 yılında *Orman Mekteb-i Âli*'si adı altında Orman Mektebi tekrar açılmıştır.

11) Polis Mektebi

İlk defa *Polis Mektebi* adı altında bir öğretim müessesesinin açılması bu dönemde düşünülmüştür. Nitekim, 1907(1323) yılında Selanik'te Polis Mektebi açılmıştır. Bu teşebbüs kolluk kuvvetlerinin ve teşkilatının ıslahı yolunda atılmış bir adım olarak nitelendirilebilir. II. Meşrutiyetle birlikte 1909'da İstanbul Polis Mektebi açıldı. Selanik'teki ise kapatıldı.

12) Darülameliyat

Yeni usûl (Usûl-ı Cedide) ilk mekteplerin (İptidaiye) artması üzerine öğretmen ihtiyacı karşılanamaz olmuştu. Bu ihtiyacı hızla karşılamak için 1881 yılında Aksaray semtinde Darülameliyat (Uygulama Mektebi) adı altında bir mektep açıldı. Bu mektebe Türkçe okuyup-yazmasını iyi bilen, biraz arapçadan anlayan ve düzgün imlası olan kimseler alınacak ve kısa bir eğitim sonunda öğretmen tayin olunacaklardı. Daha sonraki yıllarda bu mektep *Darülmuallimin-i Sıbyan* adını almıştır.

Yukarıda işaret edilen mektepler dışında, hakkında pek fazla bilgi bulunmayan her seviyede pek çok eğitim-öğretim kurumunun imparatorluk dahilinde açıldığı bilinmektedir. Biz burada sadece önemli gördüklerimizden bahsettik.

F — SONUÇ

Sonuç olarak diyebiliriz ki, maarif alanında Tanzimat devri kanunlaştırma (kanunların yapıldığı) ve ilk örnek mekteplerin, eğitim-öğretim kurumlarının açıldığı bir devir kabul edersek, II. Abdülhamid devrini de uygulamaya geçiş, yaygınlaştırma, merkezde ve taşrada mektep binası yapma, öğretmen yetiştirme, yeni yüksek mektepler ve Darülfunun açma devri olarak nitelendirmek mümkündür. II. Abdülhamid rejim, siyaset, diplomasi, idare gibi konularda ne kadar, müteredddid, vehimli, endişeli ise, maarif konularında, özellikle ilköğretim, orta öğretim, mesleki öğretim, teknik öğretim gibi doğrudan siyaseti ilgilendirmeyen alanlarda o kadar müteşebbis, cesurdur. Bu konularda Avrupa'ya da kapalı kalmamış, mümkün mertebe oradan yararlanmanın yollarını aramıştır. Modern maarifin temelleri bu dönemde atılmıştır.

Otuzüç yıllık Abdülhamid döneminde 1876 yılında 250 olan Rüşdiye 600'e, 5 İdadi 104'e, 200 kadar olan İptidaiye (yeni usûl ilk mektep) yaklaşık 9.000'e, 1 tane Darülmuallimin (öğretmen okulu) 32'ye yükselmiştir. Bunun dışında 10.000 kadar eski usûl sıbyan mektebi ıslah edilerek yeni usule çevrilmiştir. Darülfünun başta olmak üzere pek çok yüksek okul bu dönemde eğitime kapılarını ilk defa açmıştır. Şüphesiz, büyük bir imparatorluk için bütün bu yapılanları nicelik ve nitelik yönünden yeterli görmek mümkün değildir. Fakat, Tanzimat'la mukayese edildiğinde, 1876-1908 yılları arasında önemli mesafeler alındığı görülür. Her zaman olduğu gibi parasızlık, öğretmensizlik ve devletin başındaki siyasi gaileler maarif alanında istenilen seviyede ilerlemeye engel teşkil etmiştir. Devir değerlendirilirken, devletin içinde bulunduğu bütün şartlar nazarı itibara alınmalıdır.

ALTINCI BÖLÜM

OSMANLI MİMARİSİ

Osmanlı mimarisi, Osmanlı Devleti adını verdiğimiz büyük ve uzun ömürlü siyasi yapının, şehircilik ve her türden inşaatı kapsayan faaliyet alanının bütünü anlamına gelir. Giderek artan araştırma ve incelemeler arşiv belgelerinin ışığı altında, şimdiden bu alanda çok zengin bir literatür ortaya koymuştur.

Büyük bir ortaçağ devletinin maddî ve manevî varlığını koruyup yaşatmak ve hayat üslûbunu sergilemek bakımından bu mimari, kendi biçimlerini ve semboliğini kısa zamanda ortaya koymuş, klasik çağında zirve eserler yaratmıştır. Mimarlık alanı ile bunun arka planındaki sosyal ve ekonomik gelişme zemini arasındaki sağlam ve tutarlı bağlantılar Osmanlı mimarisini öncelikle rasyonel bir üsluba sokmuştur. Bu sebepledir ki, eserlerin günlük ihtiyaçlara cevap vermesi, mimari unsurların yerleşme biçimi ve tezyinat düzeni çok özel bir kişilik gösterir. Anadolu Selçuklu döneminde esasları beliren, Beylikler döneminde ana tipleri iyice ortaya çıkan mimarlık sanatı, Osmanlı devrinde bir iç gelişme yaşayarak, XVI. yüzyıl boyunca değişmeyen ölçü ve esaslarla klasik biçimlerine kavuşmuştur. İşte bu çehresiyle örneklerini artıran mimari üslup, bütün Türk mimarisinin, hatta İslâm mimarisinin zirveye ulaştığı bir devre olarak dikkatleri çeker. Yakın Doğu'daki İslâm ve daha eski yerli gelenekler kadar, İran ve Orta Asya verilerini de değerlendiren bu faaliyet alanı, imparatorluğun sahip olduğu jeopolitik konumdan etkilenmiş, böylece İslâm kültür dairesinin batı ucunda ö[illegible]in bir üslup yaratabilmiştir. Yatırımcı, kurucu ve şenlendirici fonksiyonunu sonuna kadar koruyan imparatorluk bütün eyaletlerini bir inşaat alanı olarak görmüş, camiden kaleye, köprüden bedestene kadar çeşitli yapı tiplerini elini uzatabildiği her köşeye armağan etmiştir.

Anadolu Selçuklu mimarisi farklı yapı tipleri ve süslemeleriyle, Osmanlı dönemi açısından arkaik bir başlangıç olma özelliğini gösterir. Daha önce İran ve Orta Asya dünyasında örneklerini veren kubbe-mekan ilişkileri, XIII. yüzyıl boyunca Anadolu'da tekrar ve önem-

le ele alınmıştır. Özellikle, enlemesine mekan düzeninde, mihrap önünde kubbe fikrini geliştirenler Artuklular olmuştur. Camilerin kuzeyine eklenen avlular, birden fazla minarenin yapının köşelerinde yer alması daha sonraki gelişmelerin habercisi olmuştur. İçinde sütun sıraları olan cami tipleri yanında tek kubbeli mescitler de görülmekle birlikte, Osmanlı mimarisine doğru uzanan mimari formül; yukarıda sözünü ettiğimiz mihrap önü kubbesinin alt yapıyla olan bağlantılarının sağlamlaştırılması şeklinde özetlenebilir. Özellikle XIII. yüzyılda Konya'daki kapalı medreselerde netlik kazanan kuruluş, daha sonraki cami mimarisini yönlendiren bir mimari deney alanı olmuştur. İnce Minareli ve Karatay Medresesi, çapı 14 metreyi aşan kubbeleri ve bu kubbelerin kapalı merkezi avluya hakimiyetleri bakımından Osmanlı cami mimarisinin hazırlayıcısı olmuşlardır.

Malzemenin değişimi Selçuklu sanatında ilgi çekici örnekler vermiştir. Tuğladan taşa geçerken, taş işçiliğinin çeşitli yapı tipleri ve mimari unsurlara uygulanması yerli geleneklerin etkisini de artırmıştır. Tuğla malzeme, kümbetlerde ve minarelerde uzun süre Büyük Selçuklu örneklerine bağlı kalarak yaşamıştır. Anadolu bir taş ülkesidir. Osmanlılar batıya doğru ilerledikçe bu kalıcı malzemeyi daha üstün bir teknolojiyle kullanmışlardır.

Selçuklular'ın yıkılışıyla birlikte Anadolu'nun farklı bölgelerinde kurulan beylikler devraldıkları mimari mirası devam ettirirken buna bulundukları bölgenin yöresel geleneklerini de katmışlardır. Genelde farklı biçimlerle karşımıza çıkan Beylikler mimarisi, denemeci eğilimleri ve çeşitlilik gösteren çehresiyle uzun süre kimliğini saklamış, araştırmacılar için bu devre, Selçuklu ile Osmanlı arasında bir «geçiş» sayılmıştır. Son araştırmalar, Beylikler devrinin en önemli karakterinin kubbe-mekan ilişkisinde düğümlendiğini, bu yolda önemli adımlar atıldığını göstermiştir. Anadolu Beylikleri tarafından denenen yapılarda birkaç plan şekli görülmekle birlikte, mihrap önü kubbesinin her geçen yıl büyümesi en dikkat çekici özelliktir. Ayrıca yapılarda kütle kompozisyonu da bir değişim içine girmiştir. Öncelikle, Selçuklu yapılarında görülen yatay gelişmenin, diklemesine boyut kazanarak yükselmeye başladığı, çok sütunlu planın daha az sayıdaki desteklerle derlenip toparlandığı görülür. Yer yer tonoz ve düz çatı kullanılmakla birlikte, kubbe ve yarım kubbelerin benimsenmeye başlaması önemli gelişmelerden biridir. Başlangıçta minarelerin yeri henüz kararsızdır. Pencere sayısının arttığı, ölçülerinin büyüdüğü ve hatta çift sıra pencerelerin denendiği örnekler vardır. Beylikler devri mimarisinin önemli gelişmelerinden biri son cemaat yeri ve revaklı avludur. XIII. yüzyıl Selçuklu mescitlerine dayanan ve genellikle üç bölmeli olan son

cemaat yeri varlığını korurken, cami kütlesinin kuzeyine eklenen bir revaklı avlu kütle kompozisyonunu büsbütün değiştirmiştir.

Farklı bölgelere yayılarak hakim olmuş Türk beylikleri içinde yalnızca kuzeybatı Anadolu'daki Osmanlılar yeni bir medeniyetin sanat nüvesini oluşturmuşlar, zamanla öteki beylikleri ortadan kaldırırken hakim bir kültür yaratabilmişlerdir. Osmanlı kültürü, hem Avrupa hem de Bizans kültürleri ile sık sık karşılaştırılır. Bu karşılaştırmayı mimari alanında yapmakla, daha açık bir fikir elde etmek mümkün olacaktır.

Osmanlı camisinin dış görünüşünü karakterize eden elemanlar; yarım küre biçimindeki kubbelerle bunları taşıyan düzgün kesme taştan prizmatik bina gövdesidir. Plan ne olursa olsun, kare mekanı örten tek kubbe veya ardarda eşit büyüklükte iki kubbe, yahut merkezde bir büyük ve çevresinde yarım kubbeler sistemi duvarlarla rasyonel bir biçimde kaynaşır. Özellikle klasik devirde, yukarıdan aşağıya genişleyerek inen kütle kompozisyonu basamaklı ve uyumlu bir görünüş sunar. İki, dört veya altı minareyle köşelerde dengelenen dış görünüş, bir Bizans kilisesinden bütünüyle farklıdır. Osmanlı minaresinin karşılığı Bizans'ta yoktur. Osmanlı kubbesinin kasnağı hemen daima makul bir yükseklikte tutulmuş, ana kütleyle kubbe arasında uyumlu bir geçiş sağlanmıştır. Özellikle Sinan'ın eserlerinde kubbe, mimari kompozisyona giren öteki elemanlarla üstün bir düzen tasarımı içinde birleştirildiğinden etkili bir görünüm kazanabilmiştir. Bizans'da kubbe kasnağı çoğu kez kubbenin kendisinden daha yüksek olabilmektedir. Özellikle son Bizans devrinde bu yükseklik iyice artarak neredeyse bir kule halini alır. Osmanlı mimarisinde hakim örtü sistemi olarak, kubbe ya da kubbenin parçaları kullanılmıştır. Tonozlara daha az rastlanır. Bizans'ın basık kubbesini taşıyan yüksek kasnak, eğimli çatılardan oluşan yan örtüler, sık sık nişler ve düşey silmeler yapar. duvarlar oldukça hareketli bir kütle kompozisyonu verir. Kırmızı tuğlalar arasına yerleştirilen taş sıraları pitoresk etkiyi artırır. Tuğla ile taşın birbiri üzerine konan yatay kuşaklar halinde kullanılması ilk devir Osmanlı yapılarında da görülür. Fakat Osmanlı mimarisini belirleyen elemanlar hemen dalma düzgün kesme taşlarla örülü prizmatik kütlelerden oluşmuştur.

Birkaç örnek dışında, giderek artık yaygın tip olma özelliği göstermeyen çok-destekli (kûfe tipi) camiler geleneği yerini Osmanlı camisinin giderek büyüyen mihrap önü kubbesine bırakmıştır. Artuklular'dan gelerek Beylikler devrinde gelişmesini tamamlayan bu şema, ilk devir Osmanlı camilerine örnek olur. Bursa üslubu camilerinde görülen ilk örneklerde büyüyen mihrap önü kubbesi giderek daha geniş alan-

ları örter. En sonunda mekan düzeni, örtü sistemi, destek ve duvarlar arasındaki ilişki sağlam bir planlamayla kurulur. Osmanlı camisinde, altıgen ve sekizgen şemaların denenmesindeki en önemli sebep, cemaatin saf tutması ve bu şekilde, toplu halde namaz kılabilmesi ilkeğinden kaynaklanır.

Mimarlık Sanatı ve Mimarlar

Osmanlı toplumundaki zenaatkâr cemaatının, genellikle ahilik geleneğine bağlı bir yapı içinde şekillendiği söylenebilir. Selçuklular'dan beri tabandan yukarıya doğru yükselen lonca örgütleşmesi, çeşitli meslek dallarını toplayan, onları destekleyen ve denetleyen, hem dinî hem de iktisadi yönü olan bir sosyal kurumdur. Bu birlikler, bir yandan belirli zenaat dallarında çırakların yetiştirilip onların ustalaştırılmasına çalışmış, öte yandan da üretimin standart ölçülere uygun olarak yapılmasını sağlamıştır. Aynı anda kooperatif, iş eğitimi ve sendika fonksiyonlarını üstlenen loncalar, mimarlıkta büyük boyutlu inşaatlara girişmemiş, fakat, saraya bağlı hassa mimarlarının denetimi altındaki şantiyelerde görev almışlardır. Bu grupdaki zanaatkarlar, geçimlerini sağlamak üzere daha çok teknik yönü ağır basan işler yaptıklarından kendilerine «ehl-i hiref» denmiştir. Arşiv belgelerinde zaman zaman rastlanan, cemaat-i hiref, erbab-ı hiref ve ehl-i hiref, hep aynı anlamda, yani sanat sahibi, esnaf anlamında kullanılmaktadır. Şehir mimarları, bennâ, neccar, taşçı, horasancı, keresteci vb. hep bu gruba dahildir. İnşaat esnafına genellikle «esnaf-ı mimar» adı veriliyordu.

Saray çevresinde eğitim görmüş başmimar ve mimarlar, idari ve teknik bakımdan Şehremini'ne bağlıdırlar. Bu kesimi bünyesinde barındıran Hassa Mimarlar Ocağı, sarayın en güçlü okullarından biridir. Genellikle Yeniçeri Ocağından, saraydaki öteki sanatçılardan ya da dışarıdan seçilen yetenekli gençler bu okulda teorik ve uygulamalı dersler görürler, usta-çırak ilişkisi içinde eğitimlerini sürdürürlerdi. Hassa Mimarlar Ocağı'nın başlıca görevleri, devlet inşaatlarının planlarını yapmak, onarımlarını denetlemek, keşif bedellerini hesaplamak ve inşaatın uygulamasını yürütmektir.

Ekonomik gelişmeyle mimarlık faaliyetleri arasındaki dinamik bağ, az veya çok Osmanlı devrinin bütün eserlerine yansımaktadır. Bütün sanatlarda yaygın olarak görülen bir üslup karakterinin ve mimarideki zirve noktalarının gelişme çizgisi böylece anlam kazanabilmektedir. Öte yandan, inşa yöntemleri ve teknolojisinin ağır geliştiği bu dönemlerde bazı yeniliklerin doğrudan doğruya sanatçıdan geldiğini kabul etmek durumundayız.

Dinî Mimari

Ortaçağ İslâm şehirciliğinde camiler, özellikle Ulu Camiler yerleşim alanının en önemli odak noktalarından biridir. Bu anlamda sultanın sarayı veya bedesten çoğu zaman ikinci derecede kalır.

Saruhanlı hakimiyetindeki Manisa'da, 1376'da inşa edilen Ulu Cami, mihrap önünde sekizgen ayak sistemine oturan büyük kubbesiyle anıtsal bir örnektir. Selçuklu ve Beylikler devri boyunca izlenen gelişmenin Osmanlı mimarisine bağlanmasında önemli bir dönüm noktası teşkil eden bu eser, revaklı avlusu ile, daha sonraları organik bir bütünlüğe ulaşacak modelin müjdecisidir. Bu devir için, çok ayaklı geleneği sürdüren ve mihrap ekseni üzerinde bir iç mekan şadırvanı bulunan 1399 tarihli Bursa Ulu Camii yirmi kubbesiyle en ilgi çekici denemedir. Yine Bursa'daki Yıldırım Beyazıt ve Orhan Camileri, eş büyüklükteki iki kubbe ve planı tamamlayan diğer mekanlarla ters «T» veya «zaviyeli» adı verilen şemanın anıtsal örnekleridir. Yeşil Cami ise mimar Hacı İvaz'ın özellikle kubbe çeşitlemeleri, taş ve çini süslemelerdeki titizlikle dikkati çeker. 1419'da tamamlanan bu yapı, sultana ait özel daire, ocaklı tabhane ve diğer mekanlarla çok fonksiyonlu bir amaçla inşa edilmiştir.

Gelişen Osmanlı Devleti'nin yeni başkenti Edirne, camileri bakımından, ekonomik büyüme ve mimari estetikteki yeni duyarlıkların yansıdığı yapıları sergiler. Üç Şerefeli Camii (1447)'nde, ana mekanı örten ve çapı 25 metreye yaklaşan kubbe, iki bağımsız ayağa ve duvarlara dayanarak, altı destekli şemanın gelişkin bir örneğini vermektedir.

İstanbul'un fethi, mimarlık sanatının yeni, büyük boyutlu ve daha zengin örnekler verebilmesi için yeni alanlar açmıştır. El değiştiren Doğu Roma'nın başkenti Bizans ufkundan sıyrılmış. Türk ve İslâm şehri olarak hızla siluet değiştirmiştir. Başlangıçta zaviyeli tipler denenmiş; Mahmut Paşa, Rum Mehmet Paşa ve Atik Ali Paşa camilerinden sonra Yavuz Sultan Selim adına yapılan cami ile büyük tek kubbe şemasına dönülmüştür. Ana mekanın iki yanında simetrik tabhane bölmeleri ve muhteşem revaklı avlusuyla mükemmel bir plan gösterir. Büyüyen şehir dokusu tek yapılar halindeki camiler yanında, hastahane, medrese ve aşevi gibi farklı fonksiyonları olan yapılarla birlikte planlanmış külliye camilerinin de inşa edilmesini gerekli kılmıştır. 1470'de tamamlanan Fatih Külliyesi bu tür yapılar topluluğunun ilk anıtsal örneğidir. Merkezde yer alan caminin ilk planı, ortada bir, bunun önünde bir yarım kubbe ile yanlarda üçer küçük kubbeden oluşmaktaydı. Fatih devrinde ortaya çıkan bu yapı XVIII. yüzyılda yı-

kılmış, bunun yerine bugünkü planıyla yeni cami yapılmıştır. Çevresinde medrese, darüşşifa, tabhane türbe ve handan oluşan manzume şehircilik ve toplu planlama açısından ilk önemli örnektir.

II. Beyazid döneminde mimar Yakup Şah'ın planına göre inşa edilen Bayezit Camii, yan mekanların ortasında bir tam kubbe ile bunun önünde ve arkasında iki yarım kubbeyle anıtsal selâtin camilerine doğru atılmış önemli bir adımdır. Eşit ölçüde dörder küçük kubbeyle örtülü yan galeriler merkezi ve toplu mekan anlayışına hizmet ederler. Kubbeli revaklarla çevrili, kare planlı avlunun ortasında yer alan şadırvan ve yan mekanların iki ucunda yükselen minarelerle dengeli bir kütle kompozisyonu sağlanmıştır. Bundan sonraki gelişme, ortada bir, yanlarda dört yarım kubbe ile Şehzade Camii'nde en anıtsal örneğini verecektir. 1548 yılında tamamlanan eserde, renkli taş ve kabartmalarla dekoratif etki artırılmıştır. Ağırlık kulelerinin dilimli kubbeleri ve özellikle minare gövdelerindeki işçilik büyük kütlelerin ağır etkisini yumuşatır. Mimari Koca Sinan tarafından bir «çıraklik» devri eseri olarak tanımlanan Şehzade Camii'nden sonra, aynı usta Üsküdar Mihrimah Sultan, Beşiktaş Sinan Paşa ve Süleymaniye ve Rüstem Paşa Camilerinde sürekli değişen plan şemaları kullanılmış, bu denemeler her defasmda kendi içinde bütünlüğü olan eserler ortaya koymuştur.

Osmanlı mimarisinde Sinan'ın yarattığı estetik, kendinden önceki bazı mimari alışkanlıkları ayıklarken, bazı gelenekleri güçlendirmiş ve pekiştirmiştir. Kısaca belirtmek gerekirse, bu ustanın Osmanlı mimarisine esas olmak bakımından en önemli buluşu, kubbe-mekan ilişkilerini en ideal biçimde formüle edebilmek olmuştur. Bu estetikte, yapıları seyreden kişinin algıladığı şey, zengin ve geniş programlı kompozisyonların hassas dengesidir. İster tam merkezi ister hafifçe uzunlamasına olsun; her şemada, ana iskelet kütle kompozisyonuna yansırken bulunan çözüm yollarının çeşitliliği ancak Sinan üslubunda görülebilen bir dahiyane incelik sergiler. Süleymaniye (1557)'de tepe noktalarına ulaşan bu üslup; yapının İstanbul'da bulunması, bir külliye halinde tasarlanmış olması, ilginç bir topografik konum göstermesi bakımından ayrıca önem taşır.

Klasik Osmanlı mimarisinin en önemli eserlerinden olan Süleymaniye, kütle kompozisyonunda belirtilen kırık çizgiler ve dairesel yaylarla Bizans ufkunu tamamen değiştiren bir yapı olarak XVI. yüzyıl ortalarında yaratılmış en önemli eserdir. Dış görünüşündeki, prizmatik küpler ve yarım kürelerin kademeli düzeni dengeli ve sağlam bir olgunluk içindedir. Ana kubbenin aleminden taban kenarına indirilen hayali çizgiler, özellikle kuzey ve güney cepheden bakıldığında belir-

ginleşen bir eşkenar üçgen oluşturur. Minarelerden ikisi, bu üçgenin batı köşesinden yükselerek sert inişi dengeler. Şadırvanlı avlu duvarlarının yatay çizgisi, revakların üstünde tekrarlanan kubbelerle ritmik bir hareket sağlamış olur. Bugün, içinde yer aldığı semte adını veren Süleymaniye külliyesi çeşitli fonksiyonları karşılayan birçok yapıdan meydana gelir. Ortada cami olmak üzere bütün yapıların bir «U» düzeni içinde sıralandığı görülür. Toplum hizmetlerini gören yapılar, hastane, çeşitli seviyede okullar, hanlar, imaretler, çeşme ve sebiller vakıf olarak yapılmış, bu çapta bir site XVI. yüzyıldan sonra görülmemiştir.

Mimar Sinan, dört, altı ve sekiz destekli kubbelerin her birini denemiş, bunlardan sekiz ayağa oturan plan şemasının en görkemli örneğini Edirne Selimiye Camii (1575)'nde vermiştir. Ustalık eseri olan bu yapıda tek kubbenin hakimiyeti, dört minareyle desteklenen muhteşem kütle kompozisyonu vurgulanmıştır. Bir külliye ile birlikte tasarlanmasına rağmen, büyük ölçüleri, 30 metreye yaklaşan kubbesi, üçer şerefeli minareleri ve kubbelerle örtülü şadırvanlı avlusuyla merkezi yapı ön plana çıkar. Bütün bunlara karşılık yapının Edirne'de inşa ediimiş olması; Süleymaniye'nin ise İstanbul'un siluetine katkıları ve mimarın olgunluk devrine doğru beliren yaratma heyecanı her iki yapı arasında ilgi çekici rekabet unsurlarını da ortaya koymaktadır.

Sinan'ın ölümünden sonra öğrencileri, Sultanahmet'in mimarı Sedefkâr Mehmet Ağa, Eminönü Yeni Cami'nin mimarı Davut Ağa ve Dalgıç Ahmet Çavuş, bir süre daha mimarideki klasik üslubun geleneğini sonraki kuşaklara taşımaya devam etmişlerdir. Ne var ki her alanda olduğu gibi, mimarlıkta da ölçü ve esaslar değişmeye başlamış veya kaybolmuş, klasik devir tamamlanmıştır. Hâlâ büyük eserler verilmekle birlikte, XVII. yüzyıldan itibaren, Lâle Devri (1703-1730)'nden başlayarak hızlı bir «Batılılaşma» süreci kendini göstermiştir. Bu dönemden sonra Barok ve Ampir etkiler belirginlik kazanmış, mimarlar mekan mimarisinin ana meseleleriyle uğraşmaktan çok, cephe düzeni ve süslemelerle kendini gösteren bir döneme girmişlerdir. Tek kubbe hakimiyetine dayanan ve oldukça basit bir şemayla inşa edilmiş Nuruosmaniye, Dolmabahçe, Tophane, Ortaköy ve Beylerbeyi Camileriyle aynı modayı küçük ölçülerde tekrarlayan taşra camilerinde ve saray, köşk, türbe gibi yapı tiplerinde aynı moda görülür.

Osmanlı cami mimarisinde görülen üslup değişimi, başka yapı tiplerinde de yaşamıştır. Selçuklu kümbetlerine dayanan türbeler zengin örneklerle gelişmeyi sürdürür. XIV. yüzyılın başından itibaren piramidal ve konik külah yerine bir kubbeyle örtülmeye başlanan Osman-

lı türbelerinde kare, altıgen, sekizgen ve diğer çokgen planlar denenmiştir. Sultan, sadrazam vezir ve paşalar için inşa edilen mezar anıtlarında önceleri tuğla-kesme taş malzeme kullanılırken giderek düzgün kesme taş, iç mekanda çini, kalem işi uygulanmış, dilimli kubbelerle dış biçimde hareketli arayışlar denenmiştir. Bursa'daki 1421 tarihli Yeşil Türbe, sekizgen gövdesi ve kubbe formuyla erken Osmanlı türbelerinin önemli örneğidir. Zengin çini dekorasyonu, mihrabı, toprak seviyesinin altındaki mumyalık ve diğer ayrıntılar farklı birkaç sanatçının çalıştığını göstermektedir. İstanbul Şehzade Camii'nin yanında bulunan Şehzade Mehmet Türbesi çephelerindeki renkli taş işçiliği çift katlı pencereleri, yuvarlak, dilimli kasnağı ve dilimli kubbesiyle klasik devrin en seçkin örnekleri arasındadır. İç dekorasyondaki şaşırtıcı çini kompozisyonlar pek az yapıda görülür. Süleymaniye Külliyesi içinde yer alan Kanuni Türbesi, yine sekizgen planlı olup cephesindeki sundurmalı galeri, pencere düzeni ve mukarnaslı saçaklarıyla muhteşem bir dış görünüş sergiler. İç kısımda, kesme taş mimarinin yerini alan çini ve kalem işi tezyinat kubbedeki kıymetli taşlarla büsbütün çarpıcı bir etkiye sahiptir. Bu iki türbe, şehzade ve sultana ait mezar anıtları olarak Sinan üslubunun cami mimarisi dışındaki haşmetini bir kere daha göstermekte, diğer yapı tipleriyle birlikte klasik devrin anlayışını bir başka yapı tipinde yaşatmaktadır.

Fatih Cami yakınında, 1817'de yapılmış olan Nakşidil Sultan Türbesi, büyük ölçüleri ve etkileyici dış mimarisine rağmen, dalgalı hatları ve oval pencereleriyle, artık değişmeye başlayan mimari üslubun tipik bir örneğidir. Aynı şekilde, Divanyolu'ndaki Sultan II. Mahmut Türbesi de ampir üslubunu temsil eden büyük ölçülü bir uygulamadır. Sekiz köşeli türbenin ölçüleri büyük tutulmuş olmakla birlikte, pencerelerdeki metal şebekeler, Avrupai plastik detaylar ve gösterişli alemi, artık değişmeye başlayan mimari modanın tanıklarıdır.

Sivil Mimari

Osmanlı dinî mimarisi dışında, konut mimarisi, saray ve köşkler, medrese, han ve köprüler yapıldıkları devrin üslûbunu ve yapılış fonksiyonunu dışa vuran tipler olarak sayısız örnekler vermiştir. Türk evi diyebileceğimiz yapıların 200 yıldan daha eskiye giden örneklerini bulabilmek mümkün değildir. Bunun sebebini, inşaatta kullanılan ahşap malzemenin yangınlar ve istimlaklarla süratle yok olmasına bağlayabiliriz. Günümüze kalabilen örnekler kısmen kargir ve sürekli kullanıldığı için tamirlerle yaşatılabilen yalılar ve köşklerdir. Bunun dışında Osmanlı sivil mimarisinin en eski örnekleri, taş ve tuğla kullanılarak yapılmış diğer yapı tipleridir.

Planı bir cami yapısına benzeyen İznik Nilüfer Hatun İmareti (1388), aydınlık feneri olan bir büyük kubbe ile giderek küçülen kubbeler sistemiyle örtülmüştür. Zamanında aşevi olarak kullanıldığı anlaşılan yapının cephe duvarları kesme taş ve tuğla sıralarıyla örülmüştür. İlk Osmanlı medreselerinden olan Bursa Yıldırım Medresesi, avlusu kapalı, eş büyüklükteki öğrenci odaları ve büyük kubbeli mekanıyla ciddi ve ağır bir hava vermektedir. Çok düzgün kesme taşlarla örtülü beden duvarları ve renkli taşlarla tamamlanan kemerlerin bunda rolü büyüktür. Bazı medreselerde tıp eğitimi yapıldığı bu kurumların aynı zamanda hastane olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bursa Yıldırım Darüşşifası (1399), Edirne'deki cüzzam hastanesi (1451), İstanbul Fatih Darüşşifası (1470)'ndan sonra inşa edilen II. Bayezid'in yaptırdığı merkezi planlı büyük ölçülü bir örnektir. Büyük bir külliye içinde, dikdörtgen, avlulu bir bina ile altıgen planlı merkezi bir üniteden oluşan yapı kendi türünün tek örneğidir.

Sinan'ın ölümünden sonra öğrencileri, Sultanahmet Camii mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa, Yeni Cami mimarı Davud Ağa ve Dalgıç Ahmet Çavuş, bir süre daha mimarideki klasik üslubun geleneğini sonraki kuşaklara taşımışlar, ne var ki, klasik devir artık tamamlanmıştır. Geç Klasik Çağ diyebileceğimiz bir devreden sonra, Osmanlı mimarisinde kendine mahsus yeni bir üslup görülmemiştir. Barok çağa kadar Avrupa mimarisiyle alışverişleri çok sınırlı olan Osmanlı mimarisi, Lâle Devri (1703-1730) adıyla bilinen dönemden başlayarak hızlı bir «Batılılaşma» havasına girer. Bu dönemde mekân mimarisi yenilik yaratamaz. Ardarda gelen Barok ve Ampir üslupları dönemlerinde bazı büyük camiler yapılmakla birlikte, yapı faaliyetinin ağırlık noktası saray, köşk ve kasırlara kayar. Yüklü bir dekorasyon bir süs mimarisi ortaya koymaktan öteye gidemez. 1900'lü yıllardan sonra Neo-Klasik adıyla bilinen yeni bir mimari hareket belirirse de, Osmanlı sanatına özenerek bir çeşit rönesans yaratmaya çalışan bu akım, pek doyurucu ve kullanışlı olmadığından, Anadolu'daki Türk sanatında tarihi üsluplarn son perdesi böylece kapanır.

Osmanlı kültürü, sanatın hemen bütün dallarında, birbirine eşdeğer usta ve üstadları bağrından çıkarmıştır. Itri'ye karşılık Sinan, Nigârî'ye karşılık Siyah Kalem'i tarihe maleden bu yapı, kendisini meydana getiren bütün unsurların katkılarıyla beslenmiş ve zenginleşmiştir. Çöküş devrinin sanatını bazen «batılılaşma» bazen de «yabancılaşma» kavramlarıyla ifade ederken, bu çelişkilerin siyasi ve içtimai yankılarını Tanzimat ve Meşrutiyet olaylarında görüyoruz. Türkiye'deki bütün sanatlarda görülen ani değişmeyi, bu tür siyasi tercih ve dönemeç noktalarıyla birlikte düşünmek gerekir.

Yeni rejim, yani Cumhuriyet, değişme halindeki Osmanlı mimarisini olduğu gibi devralır. Tarihin yeni bir sayfası çevrilirken, eski-yeni, güzel-çirkin kavramları da, hâkim ideoloji tarafından ortaya konulan kıstaslarla tartılmaya başlanır. 1920'lerin Türkiyesi'nde Cumhuriyet rejimi bütün hazırlıkları yanında çağdaşlaşma ve batılılaşma hareketini de tekrar gündeme getirir. Bu tavır, Osmanlı İmparatorluğu'nda özelikle saray çevrelerinde çoktandır benimsenmiş olan bir eğilimin hukuki bir biçim kazanmasıdır.

Son ikiyüz yıldır yapılagelmekte olan Islâhat veya Yenilik hareketleri tepkileriyle birlikte gelmiştir. Mesela II. Meşrutiyet'ten hemen sonra mimaride, Neo-Klasik adıyla bilinen bir üslup kendini belli eder. Bu akım, Osmanlı sanatında belirmeğe başlayan Batı süslemeciliğine bir tepkidir. Ziya Gökalp'in sistemleştirdiği Türkçülük akımından da beslenen Neo-klasik üslup, Cumhuriyetin ilk yıllarında da benimsenmiş ve bazı büyük devlet binaları bu üsluba göre yapılmıştır. Hatta bir ara bu üsluba «milli üslup» da denmiştir. Bu yapıların en seçkin örnekleri arasında; Ankara Türk Ocağı binası, Etnografya Müzesi, bazı büyük banka binaları, İstanbul'da Dördüncü Vakıf Han, Sirkeci Büyük Postahane ve Sultanahmet'teki Ticaret Mektebi'ni sayabiliriz. Bir kısmı Osmanlı bir kısmı da Cumhuriyet döneminde yapılmış olan bu binalar «milli» gibi görünmekle birlikte, bir zihniyet farkını ve bazı mimari meseleleri de beraberinde getirmektedir. Bu üslupta yapılmış bir lise binası, bir postahane veya hükümet konağı ile bir tren istasyonu arasında fazlaca bir fark yoktur. Bunun dışında, Neo-klasik mimari, Cumhuriyet idealleri ve inkılaplarının ruhu ile pek bağdaşmıyordu. Bu durumun farkına varılınca, Neo-klasikten vazgeçilip milletlerarası modern mimari tercih edildi.

Bu yeniden Batı'ya açılış, mimaride; süslemeden arınmış bir görünüş, şekil-fonksiyon işbirliği, simetriden uzaklaşma ve kübist ifade şeklinde özetleyebileceğimiz yeniliklerle ortaya çıktı. Bu defa da bu mimariye «milli» adı verildi. Ne var ki, bu yeni üsluptaki yapıların örneklerini büyük Avrupa şehirlerinde bulmak her zaman mümkün oluyordu. Bütün bu gelişmeler ve günümüze kadar uzanan denemelere bakarak, Cumhuriyet rejiminin, yeni sanatın nasıl olması gerektiği konusunda belirli bir empozede bulunmadığı anlaşılmaktadır.

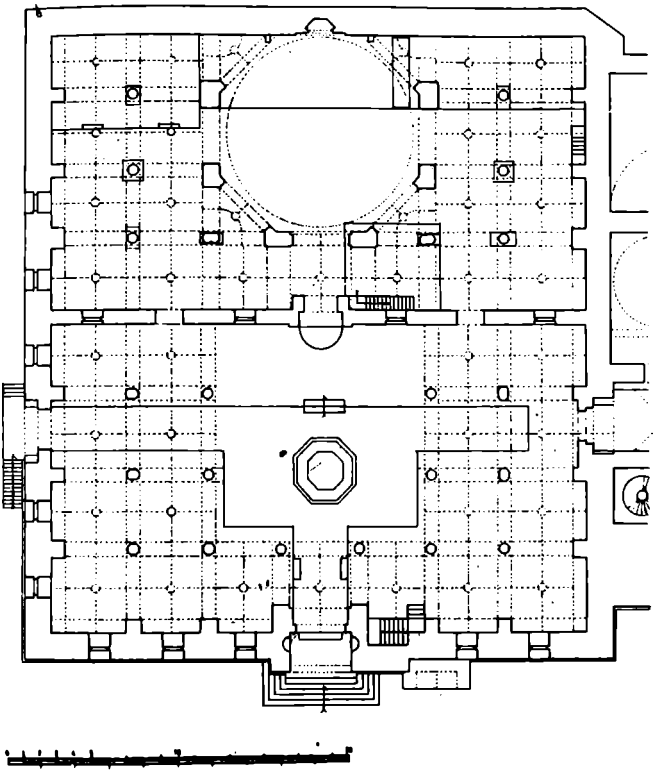

Manisa Ulu Camii

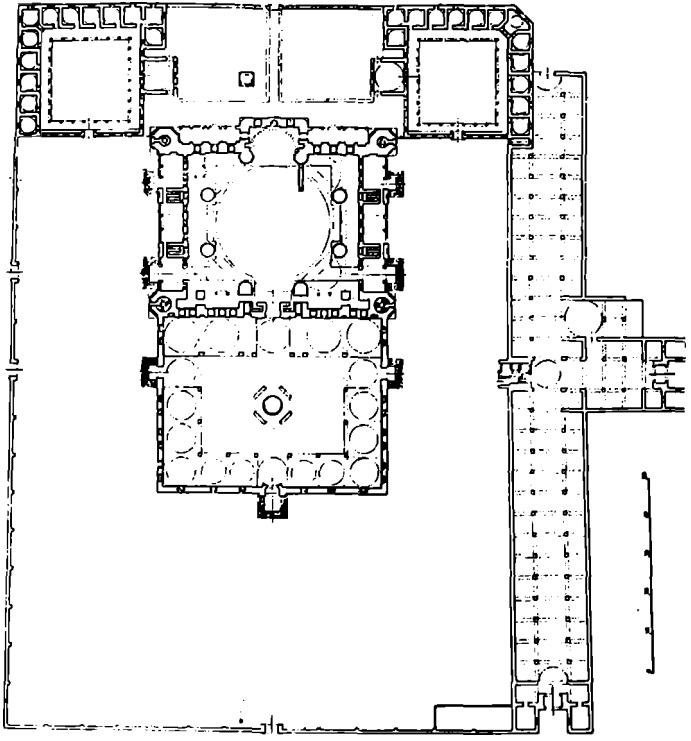

Selimiye Külliyesi, Edirne, Plan

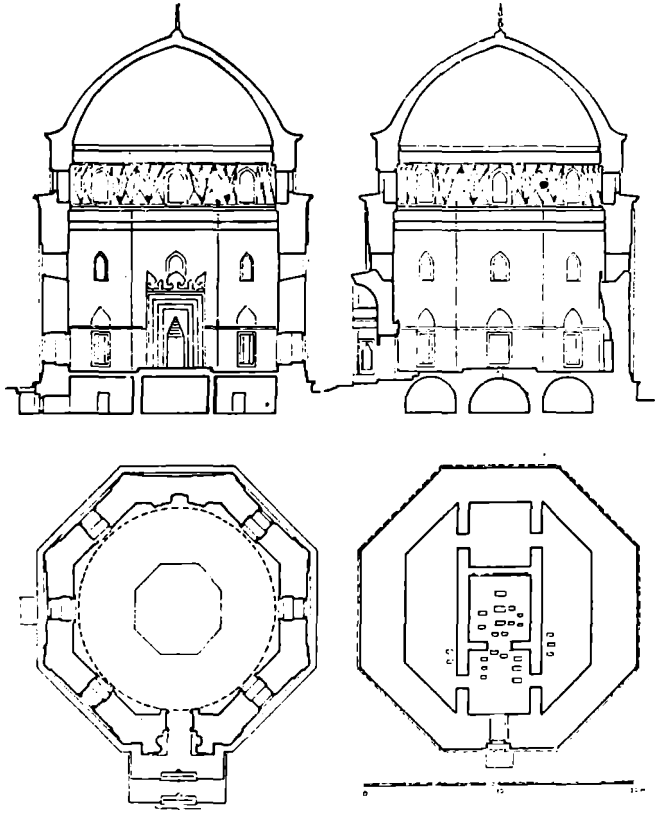

Yeşil Türbe, Plan ve kesitler

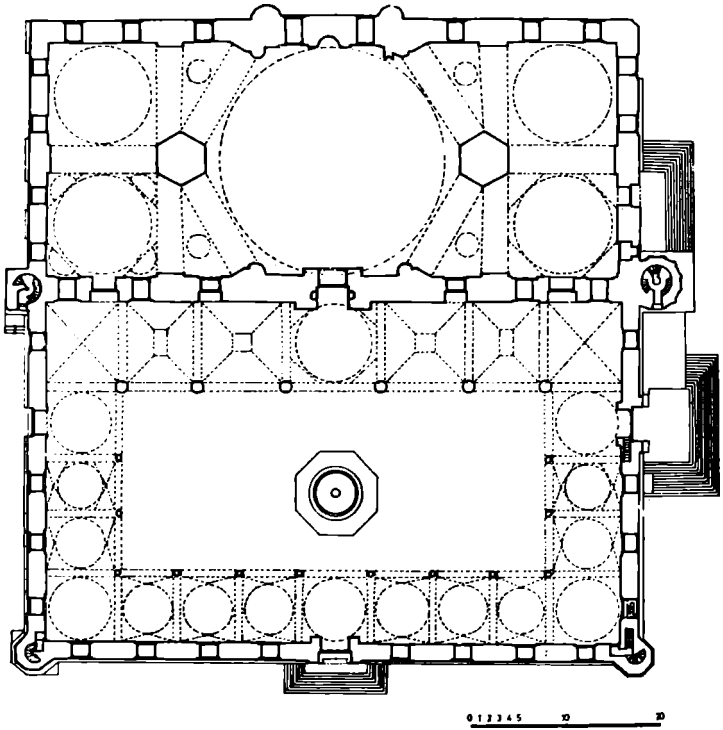

Edirne Üç Şerefeli Camii

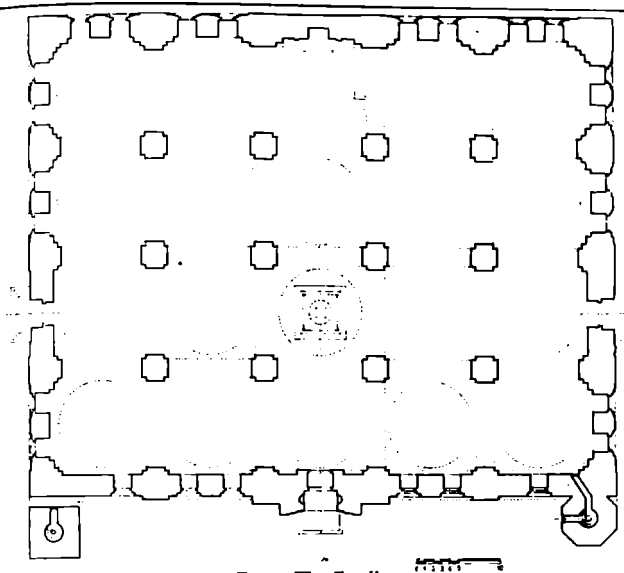

Bursa Ulu Camii

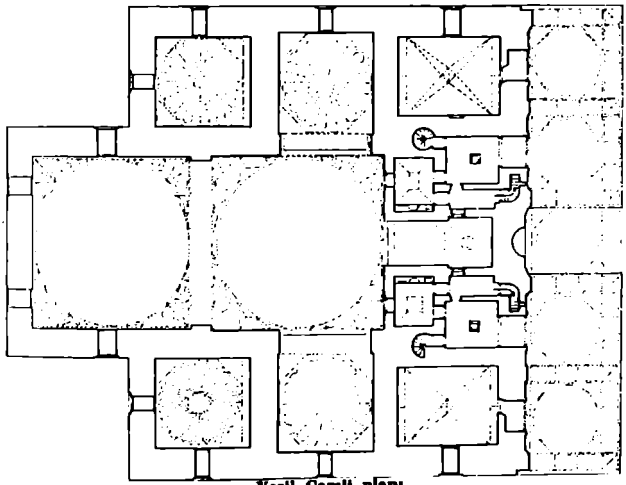

Veqil Camii planı

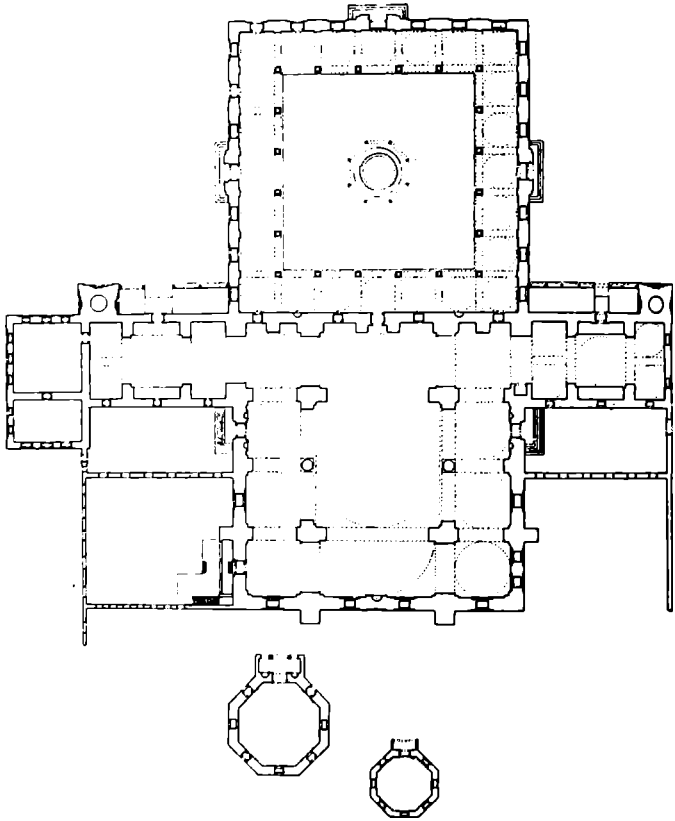

Bayezit Camii Külliyesi, Plan

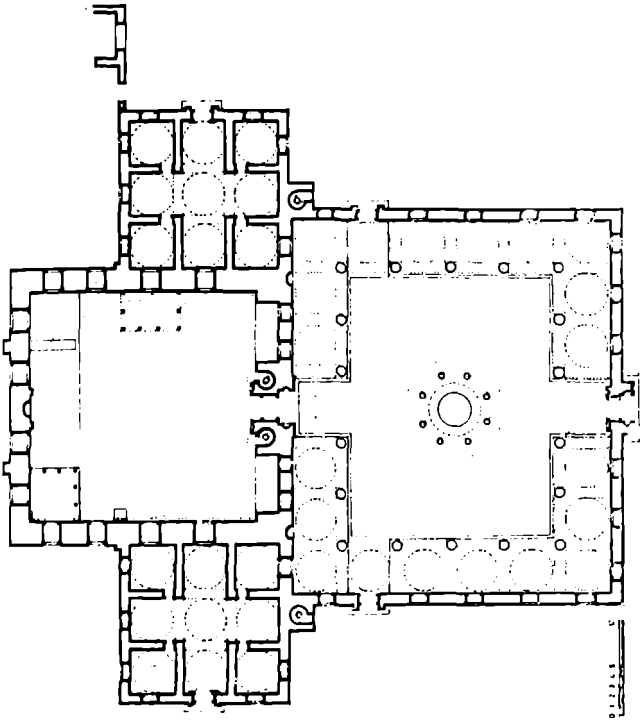

Yavuz Selim Camii Planı

Yıldırım Bayezid Camii ve Orhan Gazi Camii planları

Süleymaniye Camii Küllîyesi, Plan

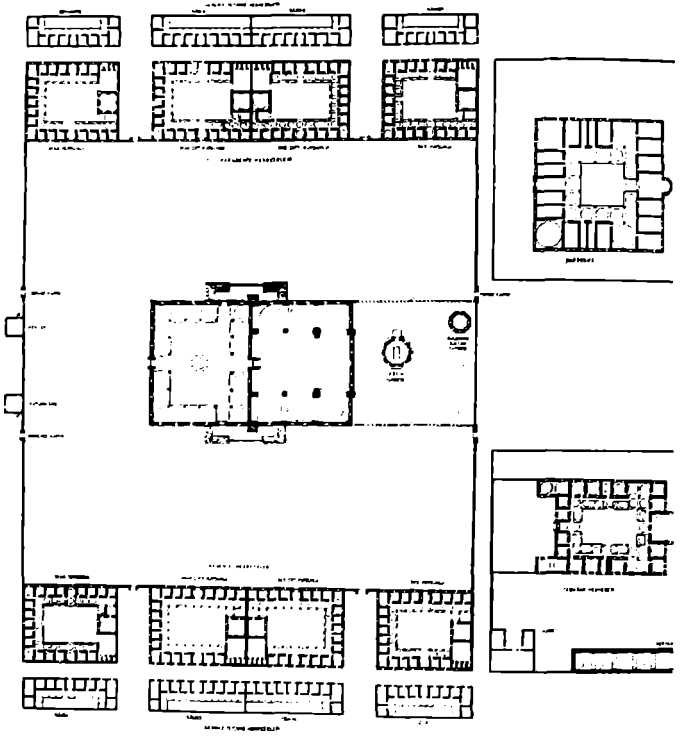

Fatih Külliyesi, İstanbul - Plan

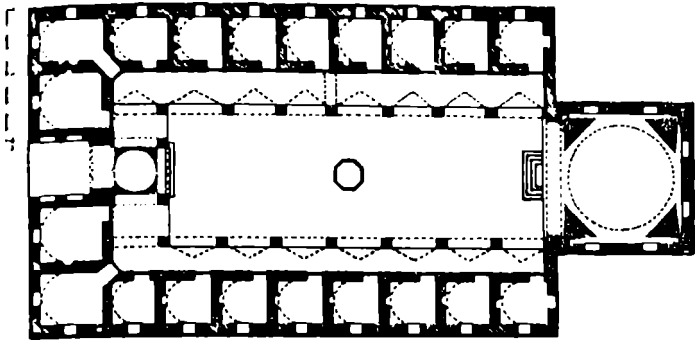

a — Bursa Yıldırım Medresesi

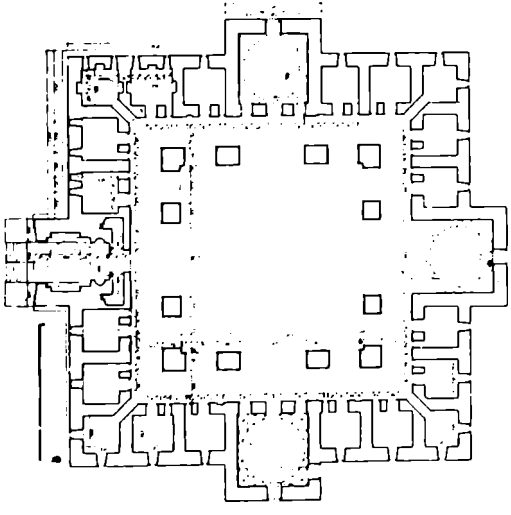

b — Merzifon Çelebi Sultan Mehmed Medresesi

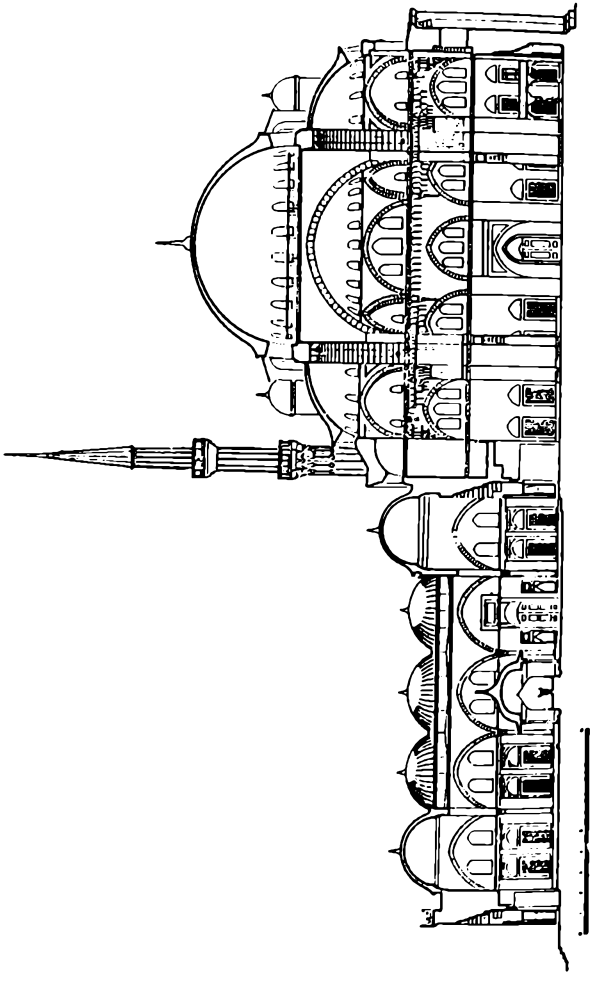

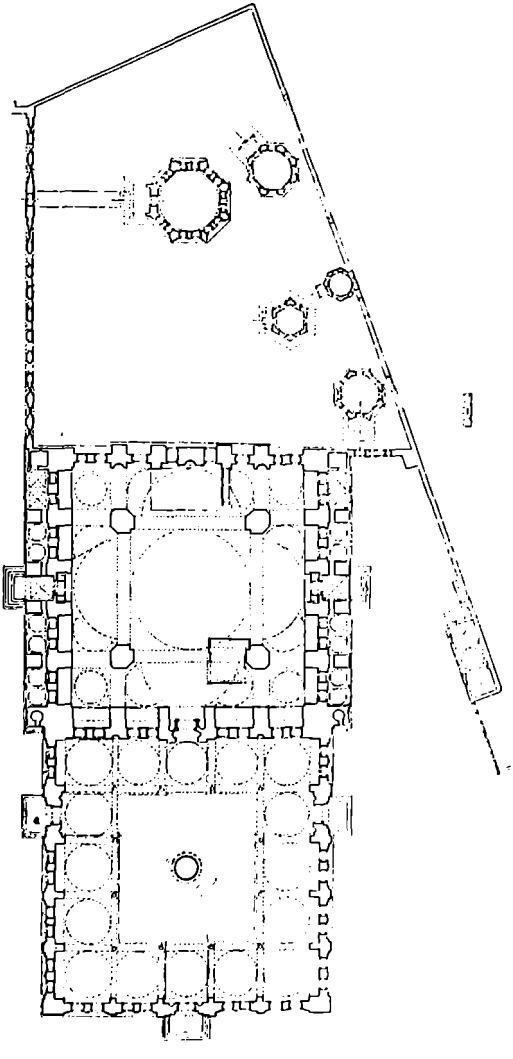

Şehzade Camii. Plan

İNDEKS

— A —

Abbas Hilmi Paşa: 125
Abbasi (-ler): 296, 302, 440
Abdal Musa: 420
Abdullah Cevdet: 66, 68, 241, 247, 261, 264
Abdurrahman Paşa Kanunnamesi: 319
Abdülaziz: 33, 36, 45, 126, 137
Abdülaziz İbnûs-Suud: 126, 127
I. Abdülhamid: 379, 438, 445
II. Abdülhamid: 36-79, 102-165, 201-270, 303, 458-490
Abdülhamid Zöhrevi: 77
Abdülkadir Geylanî: 422
Abdülkadir Özcan: 392
Abdülkerim Nadir Paşa: 92, 140
Abdülmecid: 33, 309, 365
Abdülmecid Şeyhî Efendi: 422
Abidin Paşa: 38
Acem: 360, 428
Acemi Ocağı: 338-345
Achad Ha-Am: 226
Adalar: 340
Adana: 99, 104, 268, 273, 275, 276, 284, 441, 483
Adapazarı: 275
Aden: 123, 219
Adnan Adıvar: 287
Adnan Menderes: 288
Adriyatik: 95, 144, 148, 164, 168
Afganistan: 64
Afrika: 54, 60, 201
Afşar: 387
Agamemnon: 195
Ahırkapı: 345
Ahî: 312, 420, 433
Ahi Çelebi: 419
Ahi Mahmud: 420
Ahizâde Hüseyin Efendi: 425
Ahmad: 258, 261, 281
I. Ahmed: 300, 424, 438
Ahmed Ağaoğlu: 63, 64
Ahmed Celaleddin Paşa: 68
Ahmed Cevdet Paşa: 481
Ahmed Ferid Bey: 83
Ahmed Hikmet Müftüoğlu: 64
Ahmed İzzet Paşa: 195
Ahmed Kutbeddin-i Acemî: 418
Ahmed Muhtar Paşa: 141
Ahmed Paşa b. Mahmud: 318
Ahmed Rıza (bey): 45, 46, 59, 66, 67, 241-247
Ahmed Vefik Paşa: 63
Ahrar Fırkası: 48, 70, 77-81, 252
Ahvaz: 182
Akabe: 125, 126, 180, 190
Akçuraoğlu Yusuf: 83
Akdağ: 273
Akdeniz: 106, 126, 146, 172, 186, 195, 202, 211, 215, 267, 273, 351, 352, 353
Akka: 194
Akkerman: 347, 350
Akkoyunlular: 333
Akşehir: 441

Akşemseddin: 421
Alâeddin Paşa: 318, 337
Alâiye: 353
Alanya: 435
Albay Cevad Bey: 184
Albay Vassos: 117
Aleksandr Van Battenberg: 97
Hz. Ali: 428
Ali Fuat Paşa (Cebesoy): 285, 287
Ali Haydar Bey: 128
Ali Kemal: 81
Ali Kuşçu: 415, 417, 418, 419
Ali Paşa Medresesi: 410
Ali Rıza Bey: 283, 365
Ali Suavi: 471
Alman (-lar, -ya): 33-99, 130-195, 208, 213, 215, 221, 222, 259, 271, 280, 350
Amasya: 314, 368, 411, 412, 418, 433, 434
Amerika: 87, 105, 171, 279, 288
Amiral Souchon: 273
Ammare: 182
A. Mumcu: 303
Anadolu: 99, 103-199, 203-296, 318-390, 409-462
Anadolu Beylikleri: 295, 314, 376, 420
Anadolu Selçukluları: 295, 337, 370, 375, 383
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti: 285
Anavatan Partisi: 291
Andrea Dorya: 353
Anglo-Saksonlar: 175, 242
Ankara: 78, 106, 131, 275, 287, 477, 480, 482, 483, 488
Ankara Savaşı: 340
Antakya: 284, 441
Antalya: 197, 284, 314, 353, 483, 488
Anti-Semitizm: 222
Antivari Limanı: 95
Arabistan: 123, 125, 126, 219, 220, 438, 479
Arabî Paşa: 112, 113
Arap (-lar): 48, 54, 61, 77, 112, 127, 133, 190, 192, 195, 220, 221, 225, 226, 257, 258, 268, 269, 273, 274, 277, 280, 360.
Arap - Siyonist - Ermeni Antantı: 274
Ardahan: 119, 141, 144, 148, 174, 182, 210
Arif Hikmet Paşa: 124
Aristokli Efendi 473
Arminius Vambery: 62
Arnavutluk: 96, 123, 129, 130, 164, 166, 168, 253, 255, 340, 349, 376
Arslan Bey: 48
Arşidük François Ferdinand: 175
Arthur Davids: 62
Arthur Galthrope: 195
Artvin: 210
Arz-ı Mevud: 203
Asir: 124, 255
Asya: 54, 60, 118, 135, 149, 163, 202, 203, 225
Aşıkpaşazade: 299, 391
Aşir Paşa: 91
Aşkale: 441
Atik Valide Sultan: 414
Atlas Okyanusu: 126
Atina: 114, 117, 128, 155, 442
Auguste Comte: 53, 242
Avlonya: 130
Avrupa (-lı, -lar): 36-99, 101-190, 200-280, 308-390, 455-478
Avrupa Ahengi: 211, 215, 216
Avusturya (-lı, -lar): 47, 70, 85, 86, 87, 89, 91, 93, 95, 98, 107, 119, 121, 122, 128, 135, 138,

140, 144, 146, 150, 152, 157, 163, 165, 168, 170, 172, 175, 178, 197, 199, 200, 205, 209, 210, 211, 212, 216, 218, 220, 221, 222, 223, 269, 271, 272, 280, 305, 333, 334, 446, 481
Ayasofya: 252, 331, 413, 430
Ayastefanos Andlaşması: 40, 96, 100, 116, 118, 120, 144, 146, 163, 168, 215
Ayasuluk: 353
Aydın: 314, 351
Azablar: 351
Azak: 442
Azapköy Savaşı: 181
Azerbaycan: 63, 64, 182, 280

— B —

Baalbek: 194
Babaîlik: 420
Babanzâde Ahmed Naim: 264
Bâbıâlî Baskını: 74, 257, 272
Bâbıâlî Yürüyüşü: 102
Bağdat: 36, 125, 131, 182, 203, 217, 259, 369, 422, 442, 477, 488
Dr. Bahattin Şakir: 248
Baha Tevfik: 82
Bahçekapısı: 335
Bahçesaray: 370
Bakîkulu: 360
Balıkesir: 314, 412
Balıkesirli Hacı Hasanzade: 321
Balkan (-lar): 33-99, 101-174, 202-271
Balkan Savaşı: 118, 122, 162, 255, 268, 283
Balkan Slavları: 150
Baltacıoğlu Süleyman Bey: 352
Baltık Denizi: 203
Banko di Roma: 158
Barbaros: 353
Baron Von Wangenheim: 178
Bartolommeo Marcello: 333
Basra: 118, 182, 222, 441
Başbakanlık Osmanlı Dairesi Arşivi: 330, 331, 361
Batıcı: 228
Batı Trakya: 199
Batum: 88, 119, 144, 148, 174, 182, 210
Bayburt: 181
I. Bayezid: 376, 387, 411
II. Bayezid: 323, 348, 352, 392, 413, 415, 419, 424, 425, 433, 438
Begdili: 387
Behîsnî: 384
Bektaşi: 120, 420
Belçika: 103, 172, 176, 177, 199
Belgrat: 91, 176, 441, 442
Benü Katade: 127
Bergama: 412
Berkes: 228
Berkuk: 433
Berlin (Andlaşması, Kongresi): 87, 119, 146, 202, 203, 209, 217, 221, 222, 240
Besarabya: 88, 139, 144, 218
Beyoğlu: 253
Beyrut: 195, 273, 472, 483
Bigalı: 187
Bilecik: 429
Bingazi: 157, 158, 159, 160, 161, 483
Bismark: 106, 108, 139, 146, 170, 171, 208
Bitlis: 102, 106, 181, 210, 272, 273, 275
Bizans (-lı, -lar): 152, 246, 247, 333, 376
Bodrum: 353
Bagos Nubar: 274, 276

Boğazlar: 139, 140, 144, 177, 183, 184, 186, 187, 195, 197, 203, 208, 218
Boğdan: 205, 320, 370
Bolayır: 434
Bolşevik Devrimi: 279
Bolu: 441
Bosna: 33, 47, 70, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 119, 137, 138, 139, 144, 146, 150, 164, 165, 172, 209, 215, 221, 269, 340, 349, 350, 467
Bostanzade Mehmed Efendi: 425
Boşnak (-lar): 89, 350
Bozcaada: 166, 170
Bozok Kanunnamesi: 378
Breslau: 178, 179, 273
Brest-Litovsk (Antlaşması): 182 279
Bucak: 350
Budin: 369
Buhara: 335
Bulgar (-lar, -istan): 70-99, 120-197, 211-279, 340
Burgaz: 353
Bursa: 45, 314, 321, 331, 346, 410, 412, 414, 417, 420, 423, 424, 429, 433, 438, 483, 488
Busbecg: 305, 306
Büğdüz: 387
Bükreş (Andlaşması): 90, 98, 136, 169, 179
Bülent Ulusu: 290
Büyük Britanya: 202
Büyük Selçuklular: 370, 375, 409
Büyük Türkiye Partisi: 290

— C —

Caber Kalesi: 448
Cemil Bey: 83
Candaroğulları: 333
Canik: 275, 376
Canbarl: 240
Carullah Veliuddin Efendi: 419
Cava: 62
Cebel-i Musa: 276
Celal Bayar: 288
Celaleddin Hızır: 417
Cemaleddin Efgani: 61, 264
Cemal Gürsel: 288
Cemal Paşa: 177, 178, 179, 180, 190
Ceneviz: 333
Cenevre: 45, 66, 241
Cermen İmparatorluğu: 203
Cevdet Paşa: 238
Ceyhan Nehri: 448
Cezayir: 106, 108, 202, 276, 369
Cidde: 370
Cumhuriyet Halk Partisi: 288, 289

— Ç —

Çalı Bey: 352
Çanakkale: 88, 183, 187, 189, 202, 273, 279
Çandarlı Ali Paşa: 429
Çandarlı Halil Hayreddin Paşa: 319, 321
Çandarlı Kara Halil: 318, 337, 338, 354, 342, 420, 429
Çandarlı İbrahim Paşa: 414
Çankırı: 433
Çardak: 338
Çatalca: 74, 141, 166, 271
Çayağazı: 353
Çekirge: 410, 414
Çekoslovakya: 199
Çelebi Sultan: 314
Çemberlitaş: 347, 473
Çemiş Kezek: 372
Çepni: 387

Çin: 62
Çivizade Mehmet Efendi: 426
Çorum: 434
Çukurova: 104, 259, 276, 277, 383

— D —

Dalmaçya: 349
Damat Ferit Paşa: 77, 197, 285
Damat İbrahim Paşa: 317
Damat Mahmut Celalettin Paşa: 46, 241
Damat Muhyiddin Paşa: 431
Damat Salih Paşa: 72
Damatzade Ebu'l-Hayr Ahmet Efendi: 427
Danilo: 93, 94
Danişmendliler: 295
Davud Paşa: 414
Dedeağaç: 169
Deli Davut Köyü: 449
Deli Petro: 208
Demokrat Parti: 288
Derne: 159, 160
Dersaadet: 221, 252
Derviş Paşa: 112
Derviş Vahdeti: 80, 252
Deveboynu: 141
Dicle nehri: 183
Dimetoka: 169, 388, 412, 441
Disraeli: 138
Diyarbakır: 131, 210, 272, 275, 360, 369, 441, 483
Dobruca: 144, 148, 169, 209, 350
Dobruk: 159, 160
Dodurga: 387
Doğru Yol Partisi: 290, 291
Doğu Bayezid: 141, 144, 146, 180, 442
Doğu Prusya: 180
Doğu Rumeli: 96, 97, 98, 99, 146, 153, 163, 206, 209
Doğu Trakya: 286
Döğer: 387
Dömeke: 155
Dörtyol: 276
Drama: 169
Drang Nach Osten: 203
Dubrovnik: 400
Duğlu Baba: 420
Dulkadir: 369
I. Dünya Savaşı: 59, 64, 104, 105, 106, 120, 124, 127, 150, 172, 177, 197, 199, 200, 260, 272, 273, 274, 275, 278, 283, 356, 475, 477, 480, 482
II. Dünya Savaşı: 199, 288
Dürri Mehmed Efendi: 427
Dürziler: 205

— E —

Ebussuud Efendi: 308, 309, 419, 426
Edincik: 351, 353
Edirne: 74, 129, 130, 141, 166, 168, 169, 266, 271, 272, 322, 331, 333, 346, 411, 412, 414, 417, 433, 434, 460, 477, 483
Eflak: 205, 320, 334, 350, 370, 399, 400
Ege: 122, 138, 146, 169, 351, 352
Ege Denizi: 96, 144, 333, 353
Eğriboz: 352
Eğin: 273
Eğri: 422
Ekinlü: 386
E. Kuran: 308
Eleşkird: 181
Emanuel Karasu: 253, 256, 261
Emevi: 440
Emir Şemseddin Buhari: 421
Enderun: 331, 332, 345, 381, 382
Enez: 168, 272

Enosis: 114, 267
Enver Paşa: 46, 47, 68, 74, 177, 178, 179, 181, 182, 256, 258
Epir: 148, 152
Erdel: 60, 320, 370
Ermeni (-ler): 47, 48, 77, 100-105, 119, 120, 144, 148, 150, 174, 181, 197, 206, 207, 210-212, 221, 239, 244, 259, 268, 272-277, 459, 471, 479

— F —

Fahrettin Paşa: 190
Fahri Korutürk: 289
Fahri Paşa: 128
Fatih Sultan Mehmed: 93, 300, 302, 313, 314, 315, 317, 319, 342, 345, 411, 412, 419, 421, 423, 430, 433, 434
Faysal: 192, 194
Feld Mareşali Fonder Golç Paşa: 182
Fenerli Rumlar: 329
Fener Patrikhanesi: 206
Ferdinand: 99
Ferit Melen: 289
Fethullah Şirvani: 417
Feyzullah Efendi: 425
Fırat: 223, 273, 448
Fındıklı: 485
Filibe: 95, 98, 166, 412, 417, 434, 441
Filistin: 174, 197, 223, 224, 225, 226, 227, 268, 277
Filozof Rıza Tevfik: 64
Firecik: 388, 441
Fuat Paşa: 240
Fuat Köprülü: 288, 295, 298
Fransa (-sız, -lar): 33, 86, 87, 91, 94, 98, 102, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 117, 130, 133, 134, 136, 138, 140, 157, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 189, 199, 200, 201, 202, 205, 208, 209, 210, 212, 214, 216, 217, 218, 220, 221, 223, 244, 248, 270, 272, 273, 277, 333, 334, 335, 353, 470
Frenkler: 216, 248, 400

— G —

Galata: 134, 321
Galata Köprüsü: 252
Galatasaray Sultanisî (Lisesi): 470, 471, 484
Gaspıralı İsmail: 63
Gavril Paşa: 97, 98
Gazi Ahmed Muhtar Paşa: 72, 255
Gazi Osman Paşa: 141
Gazze: 192, 194
Gebze: 441
Gelenbevi İsmail Efendi: 419
Gelibolu: 279, 299, 338, 339, 351, 353, 376, 412, 420, 434
Gemlik: 353
General İgnatiyef: 85, 139
General Townshend: 182
Georges Picot: 273
Germen: 175
Germiyan: 333, 391
Geyikli Baba: 420
Girit: 47, 70, 91, 108, 114, 115, 116, 117, 118, 148, 152, 153, 155, 165, 174, 218, 353, 472
Glaston: 138
Gn. Allenby: 277
Gorcakof: 87
Grandük Mihail: 141
Grandük Nikola: 140

Gümrü Andlaşması: 106, 285
Gümülcine: 388, 434, 441
Gümülcineli İsmail: 78, 81
Gümüşhane: 181
Güney Moldovia: 209
Güney Slav Birliği: 91
Günhan: 296
Gürcüler: 248, 280

— H —

Hacı Bayram Veli: 421
Hacı Paşa: 318
Haçlı (-lar): 353, 356
Hadım Ali Paşa: 414
Hafız Hakkı Paşa: 181
Hanotauks: 208
Hakkari: 483
Haleb: 194, 195, 275, 276, 360, 369, 382, 417, 441, 442
Halepli Mustafa Naima: 328
Haliç: 413, 424
Halil Bey: 178
Halil Ganen: 66
Halil (Kut) Paşa: 182, 183
Halkalı: 482
Halvetîlik: 421
Hammer: 327, 361
Hanya: 115, 117
Harem: 331, 332
Harput: 210, 272, 273, 441, 483
Hz. Hasan: 123
Hasan Alp: 420
Hasan Çelebi: 441
Hasan Fehmi: 48, 79, 252
Hasan İzzet Paşa: 181
Hasankale: 441
Hasan Priştine: 129
Haydar Paşa: 131, 222, 481
Hayfa: 194
Hayrettin Paşa: 107, 108
Hazar Denizi: 106, 280
Henri Elyat: 38
Hersek: 33, 47, 70, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 119-137, 138, 139, 144, 146, 150, 164, 165, 172, 209, 215, 221, 269, 340, 467
Hırvat: 350
Hicaz: 62, 123, 125, 126, 127, 131, 133, 190, 274, 277, 461, 477
Hilmi Paşa: 214, 254
Hindistan: 62, 113, 118, 131, 180, 182, 190, 202, 217, 335
Holstein: 209
Horasan: 417
Hudeyde: 124, 125
Hürrem Sultan: 433
Hüseyin Cahit: 48, 71
Hüseyin Hayrullah Efendi: 33
Hüseyin Hilmi Paşa: 48, 71, 82, 123
Hüseyin Ali: 63, 64, 241

— I —

Iğdır: 387
Irak: 180, 182, 183, 192, 197, 258, 279
Islahat Fermanı: 100, 456, 470
Isparta: 314, 483

— İ —

İbn Kemal: 419
İbnür Reşid: 127
İbnüs Suud: 127
İbrahim Afif Efendi: 334
İbrahim Hakkı Paşa: 157, 159
İbrahim Paşa Sarayı: 332
İbrahim Temo: 66, 241
İgnatiyef: 95

İlhanlı: 316, 318, 337, 375, 440
İmam-ı A'zam Ebu Hanife: 422
İmam Yahya: 124
İmroz: 170
İngiltere: 33, 38, 46, 64, 75, 91, 98, 101, 102, 103, 104, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 133, 134, 138, 140, 144, 146, 148, 150, 157, 168, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 189, 199, 200, 205, 207, 209, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 223, 244, 248, 253, 254, 270, 273, 274, 275, 333, 334
İpsala: 388
İran: 62, 64, 180, 183, 303, 306, 333, 335, 424, 428, 442
İshak Sukûtî: 66, 68, 241
İskenderiye: 109, 112, 113, 208
İskenderun: 118, 144, 195, 276, 284
İsmail Hakkı Paşa: 77
İsmail Kemal: 129, 130
İsmail Paşa: 109, 110, 111, 114
İsmet İnönü: 286, 288
İspanya: 224, 333, 352
İstanbul: 36, 40, 43, 46, 47, 48, 62, 63, 66, 68, 69, 71, 72, 78, 81, 82, 92, 95, 102, 103, 104, 107, 113, 116, 117, 127, 129, 133, 134, 135, 139, 140, 144, 155, 157, 158, 159, 166, 170, 178, 179, 183, 197, 207, 208, 213, 215, 216, 224, 226, 234, 235, 241, 252, 253, 255, 256, 258, 271, 272, 284, 285, 286, 313, 318, 321, 322, 331, 333, 334, 335, 336, 339, 341, 343, 345, 346, 347, 352, 353, 361, 363, 412, 413, 414, 415, 417, 418, 421, 422, 431, 433, 434, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 460, 462, 467, 469, 482, 483, 487, 488
İştip: 169, 412, 483
İtalya: 47, 74, 87, 89, 106, 109, 117, 135, 138, 140, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 168, 171, 200, 209, 216, 218, 220, 246, 255, 275, 276
İtalyan (-lar): 72, 77, 197, 199, 271, 272, 283, 284, 471
İttihat ve Terakki Cemiyeti: 45-49, 52, 64-82, 103, 106, 122, 129, 130, 165, 169, 174, 177, 241, 248, 252, 258, 261, 265, 485
İvazzade İbrahim Efendi: 427
İzmir: 197, 275, 469, 483, 488
İzmit: 131, 275, 284, 314, 351, 353, 410, 413
İznik: 409, 410, 412, 414, 416, 417, 429, 434, 441

— J —

James Malcolm: 274
Japonlar: 165, 219, 248
Japonya: 62, 171, 177, 200, 208, 218
Jean Jaurez: 82
Jeune: 241
J. Hamilton: 186
J. Schacht: 308, 309
Jön Türkler: 46, 52, 55, 66, 68, 69, 81, 122, 240, 241, 243, 244, 246, 247, 248, 251

— K —

Kabataş: 487
Kabatepe: 187

Kâbe: 421
Kadızâde Rumî: 417
Kadızade Şemseddin Ahmed: 413
Kadirilik: 421
Kadiriye: 422
Kafkasya: 248, 275, 277
Kahire: 113, 241, 277
Kamil Paşa: 48, 70, 71, 74, 168, 252, 255, 256
Kanal Harekâtı: 189, 279
Kandiye: 117
Kanlısırt: 187
Kanun-ı Esasî: 36, 38, 40, 42, 43, 47, 48, 49, 57, 67, 69, 70, 71, 78, 138, 242, 244, 246, 251, 257, 264, 266, 268, 269, 270, 458, 464
Kanuni Sultan Süleyman: 303, 307, 316, 317, 327, 244, 348, 359, 361, 378, 388, 413, 419, 425, 433, 438
Kapıkulu: 337, 338, 345, 346, 364, 381, 424
Kapitülasyon: 197, 204, 205, 206
Karabiga: 353
Karaca Ahmed: 433
Karaca Hisar: 391, 429
Karadağ: 74, 85-88, 91-96, 128, 130, 136, 139, 141, 144, 148, 163, 165, 166, 209,
Karadeniz: 75, 96, 106, 136, 179, 180, 219, 267, 273, 333, 352, 353
Karaevli: 388
Karahisar: 275
Kara Hoca: 410
Karakoyunlular: 333
Karal: 239
Karaman: 333, 360, 368, 369, 422
Karamanî Mehmed Paşa: 415
Karamanlı Kara Rüstem: 354, 429
Kara Murad Paşa: 346
Karamürsel: 351
Kara Rüstem: 338, 342
Kara Yorgi: 90
Karesi Beyliği: 351
Karkın: 387
Karlofça (Andlaşması): 141, 148, 168, 170
Kars: 106, 119, 144, 148, 174, 182, 210, 442
Kasım Zeynel: 81
Kastamonu: 417, 433, 435, 483
Kaş: 170
Kaşgar: 306
Katolik: 120, 128
Kavalalı Mehmed Ali Paşa: 202
Kaynarca Andlaşması: 136
Kayseri: 102, 273, 275, 382
Kayzer: 221
Kazım Karabekir Paşa: 106, 285, 287
Kazovalı Ahmed Efendi: 419
Kefe: 180
Kefken Adası: 353
Kelkit: 441
Kemal Reis: 352
Kenan Evren: 389, 390
Kenar Defterdarlık: 360
Kerkük: 183, 441
Keşan: 388
Kevkeban: 124
Kıbrıs: 108, 113, 119, 120, 130, 146, 148, 150, 174, 210, 276, 353, 424
Kırklareli: 441
Kınalızade Ali: 419
Kırım: 63, 85, 89, 90, 93, 114, 134, 215, 231, 370
Kısakürek: 229
Kızıldeniz: 125
Kilikya: 104, 276
Kireçtepe: 189

Koçi Bey: 379
Kont Andrassy: 86
Konur Alp: 420
Konya: 81, 131, 259, 284, 410, 433, 441, 482, 483
Konyalı Rüstem: 338
Kosova: 120, 129, 163, 210, 213, 345, 483
Kozluca Köyü: 410
Köprüköy Savaşları: 181
Köprülü Mehmed Paşa: 319, 362, 414
Kral Corc: 155
Kripoli: 350
Kubbealtı: 316, 319, 331
Kudüs: 194, 225, 226
Kula Şahin Paşa: 412
Kumkale: 184
Kurtuluş Savaşı: 287
Kutadgu Bilik: 306
Kuveyt: 126, 127
Kuzey Afrika: 62, 157, 162, 190, 202, 209, 218, 270, 271
Kütahya: 299, 314, 368, 412

— L —

Ladik: 441
Lagarde: 203
Lala Şahin Paşa: 368
Lankaza: 441
Lapseki: 338
Latinler: 351
Lavrence: 192, 277
Lazkiye: 48
Lehistan: 182, 199, 333
Leon Chaun: 62
Le Play: 242
Levski: 95
Liberalizm: 236, 237
Libya: 218
Liman Van Sanders: 186, 194, 258
Limni: 166, 186
List: 203
Litvanya: 199
Liva: 366
Londra: 81, 101, 125, 131, 139, 146, 176, 202, 207, 213, 214, 215, 217, 219, 220, 231, 270, 274, 275, 279
Lord Salisbury: 38, 202, 211
Loris Melikof: 100
Lozan Konferansı: 286
L'Union d'Orient: 246
Lübnan: 115, 197
Lütfi Fikri: 78
Lütfullah: 46

— M —

Macaristan: 70, 138, 175, 199, 200, 205, 209, 210, 220, 221, 269, 272, 340, 349
Maçin: 364
Magosa: 277
I. Mahmut: 55, 231, 309, 344, 447, 455, 456, 466, 477
Mahmut Celalettin: 139
Mahmut Nedim Paşa: 33, 86, 95, 414, 415
Mahmut Şevket Paşa: 48, 71, 72, 74, 76, 78, 120, 168, 252, 253, 254, 256, 266, 270
Mahpeyker Sultan: 414
Makedonya: 68, 69, 98, 120, 121, 122, 123, 137, 144, 146, 153, 163, 164, 165, 168, 169, 206, 210, 211, 212, 213, 214, 236, 241, 244, 266, 268, 271
Malatya: 434, 441
Malkara: 412, 420, 441
Malkoç Oğulları: 349
Malta: 112.
Manastır: 68, 120, 163, 169, 210,

213, 266, 267, 368, 469, 477, 483
Manisa: 314, 434, 449
Maraş: 99, 284
Maraşlı Saçaklızade Mehmet Efendi: 419
Mardin: 371
Marmara: 203, 353, 413
Marmaris: 272
Marn Meydan Savaşı: 179
Martalos: 151, 351, 450, 452
Maruniler: 205
Mason (-lar): 244, 246, 247, 278
Medenî Mehmet Nuri Efendi: 424
Medine (-li, -ler): 128, 190, 219, 303, 309, 422, 438
Megalo İdea: 267
I. Mehmet: 298, 301
IV. Mehmet: 303, 414, 425
V. Mehmet Reşat: 46, 49, 71, 253, 255, 356
Mehmet Akif: 264
Mehmet Akkirmanî: 419
Mehmet Ali Paşa: 109, 114
Mehmet Emin Efendi: 414, 481
Mahmut Hulusi Efendi: 484
Mehmet Raşid: 66, 241
Mehmet Sadık Paşa: 107
Mekke: 128, 219, 220, 258, 278, 279, 303, 370, 438, 422
Meksika: 106
Memduh Tağmaç: 288
Memluklar: 316, 318, 333, 337, 342, 352, 384, 433
Menteşe: 351
Meriç Nehri: 169, 286
Mersin: 272, 276
Merzifon: 102, 412, 441
Merzifonlu Mustafa Paşa: 414
Mesudiye: 184
I. Meşrutiyet: 40, 42, 49, 57, 58, 236, 458, 480
II Meşrutiyet: 42, 43, 45, 47, 49, 52, 55, 58, 59, 64, 65, 70, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 89, 99, 104, 129, 227, 236, 248, 256, 257, 261, 262, 265, 267, 269, 270, 281, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 485, 486, 488, 489
Mevlanazade Rıfat: 81
Mevlevî (-lik, -ler): 420, 421, 430
Mezopotamya: 203, 209, 217, 268, 272, 273, 280
Mısır: 46, 66, 67, 69, 109, 110-114, 119, 125, 126, 130, 131, 159, 174, 189, 190, 210, 127, 219, 240, 259, 276, 277, 279, 296, 327, 369, 360, 417, 421, 422
Midilli: 122, 166, 179, 180, 214
Midhat Paşa: 36, 38, 45, 55, 59, 139, 214, 236
Mies: 170
Mihal: 350
Mihalîç 434
Mihal Oğulları: 349
Millî Selamet Partisi: 289
Miliyetçi Demokrasi Partisi: 290
Miloş Obrenoviç: 90
Miralay Arabî: 111
Miralay Sadık Bey: 77, 78, 254
Mirim Çelebi: 419
Mirza Mustafa Efendi: 427
Mirzade Şeyh Mehmet Efendi: 427
Misis: 448
Mizancı Murat Bey: 46, 66, 68, 74
Moğol (-lar): 294, 296, 298, 440
Molla Fenarî: 410, 417, 424
Molla Güranî: 418, 423, 424
Molla Hüsrev: 415
Mondros Mütarekesi: 75, 105, 183, 197, 256, 280, 283, 284

Mora: 349
Moskova: 85, 136
Mudanya Mütarekesi: 286
Mudurnu: 412
Hz Muhammed: 123
Muhyiddin-i Arabi: 421
Muhzır Ağa: 343
I. Murat: 295, 299, 300, 303, 315, 316, 319, 321, 342, 345, 346, 354, 358, 361, 376, 384, 410, 411, 414, 420, 421, 429, 434
II. Murat: 297, 298, 299, 313, 316, 334, 352, 358, 376, 411, 414, 415, 417, 421, 423, 434, 448,
III. Murat: 438
IV. Murat: 414, 424
V. Murat: 33, 46, 137, 246
Musevi (-ler): 120, 163, 205, 222, 223, 224, 225, 227, 259, 269, 278
Muslihiddin-i Kastanlan'i: 321
Mustafa Fazıl Paşa: 240
Mustafa İsmail: 107
Mustafa Kemal Paşa: 159, 160, 186, 187, 189, 195, 271, 280-287
Mustafa Naili Paşa: 115
Mustafa Sabri Efendi: 77, 78, 81
Musul: 183, 203, 280, 441, 483
Muş: 181, 273
Mübarekü's Sabbah: 126
Müderris Zühdi: 83
Müftüzade Mehmet Efendi: 419
Mürzsteg: 212, 213
Müsellem: 337, 349, 380, 390
Müslim: 54
Müşir Ahmet Feyzi Paşa: 123, 124
Müşir Fuat Paşa: 77
Müşir İbrahim Paşa: 158
Müşir Zeki Paşa: 102

— N —

Nablus: 194
Nafi Paşa: 81
Naim Talu: 289
Naksos: 352
Naldöken: 390
Namık Kemal Bey: 38, 55, 59, 240
Napolyon: 90, 202
Narda: 129
Narses: 100
Naydin: 95
Nazi Almanyası: 227
Necid: 127, 133
Necip Asım: 63
Nejat Tümer: 289
Nelidof: 208
Nesmi Ruso: 256
Neşrî: 338, 421, 429
Neuilly Antlaşması: 199
Nevşehirli Damat İbrahim Paşa: 334
Niğbolu: 345, 378
Niğde: 483
Nihat Erim: 289
Nikola (Petroviç): 94, 181
Nil: 223
Niş: 36, 93, 144, 148, 209, 441
Niyazi Bey: 68
Nizam-ı Cedid: 360
Novorosisk: 180
Numune Çiftliği: 488
Nureddinzade Şeyh Muslihiddin Efendi: 422
Nurettin Ersin: 289
Nusaybin: 441
Nusret Gemisi: 186

— O —

Odesa: 180
Odyan Efendi: 38
Ofçabolu: 388, 390

Oğuz (-lar): 312, 387
Oğuz Han: 296, 297
Ohannes Efendi: 38
Oniki ada: 160, 162, 200
Orhan Aldıkaçtı: 290
Orhan (Gazi) Bey: 295, 299, 316, 318, 321, 342, 349, 368, 409-411, 416, 420, 434
Orhan Camii: 410
Orta Asya: 63, 277, 280, 300, 301, 302, 306, 312, 435
Ortaçağ: 240, 357, 440
Ortadoğu: 64, 118, 126, 131, 199, 200, 201, 202, 203, 208, 215, 218, 270, 273, 274
Ortadoks (-lar): 93, 120, 128, 136, 202, 206, 209
Ortakapı: 331
Osman Gazi: 296, 299, 391, 392, 420, 421, 429
Osman Hamdi Bey: 485
Osmanlı Bankası: 102, 134, 213
Osman Paşa: 140

— Ö —

Ö. Lütfi Barkan: 361, 392
Ömer Serdar Paşa: 85.
Örfi Hukuk: 307, 308
Öşür: 381
Özdemiroğlu Osman Paşa: 426
Özümleme: 227

— P —

Palabıyık Mehmed Efendi: 419
Paris: 45, 46, 66, 67, 68, 108, 116, 146, 201, 212, 217, 231, 240, 241, 258, 269, 275
Paşa Kapısı: 325, 328, 335, 336, 424
Petersburg: 144
Pertev Tevfik: 82
Petrograd: 202, 207, 208, 211, 215, 218, 219
Pire: 246
Plava: 128
Plevne: 140, 141, 208
Polonya: 62
Portekiz: 333, 353
Pravişte: 441
Prens Aleksandr Battenberg: 98
Prens Konstantin: 153, 155
Prens Nikola: 85, 94
Prens Sabahattin: 59, 62, 67, 68, 70, 71, 78, 79, 252
Prens Van Radolin: 213
Prens Yorgi: 117, 118
Preveze: 353
Priştine: 129, 169, 483
Prodos: 246
Prof. Arminius Vambery: 229, 231, 232, 234, 235
Pronoia: 376
Prusya: 106, 135, 334

— R —

Raguza: 370
R. Anhegger: 392
Rauf Orbay: 195, 285, 287
Rayak: 194
Redif Paşa: 139
Refi Cevatı: 78
Rafet Paşa (Bele): 285, 287
Refik Koraltan: 288
Dr. Refik Saydam: 288
Reichgtad: 88
Reval: 68
Revan: 100
Rıfat Paşa: 158
Rıza Nur: 78, 79, 81
Rıza Tevfik: 78
Riyad: 127
Rodos: 160, 162, 200, 352, 483
Roma: 157, 158
Romanya: 137, 140, 144, 148, 152,

169, 170, 179, 199, 209, 218, 221
Rumlar: 48, 77, 81, 95, 114, 116, 117, İ20, 163, 210, 229, 236, 267, 313, 368, 471
Rumeli: 36, 43, 46, 60, 68, 71, 100, 121, 141, 168, 170, 214, 314, 318, 321, 322, 323, 333, 337, 338, 340, 341, 348, 349, 351, 358, 360, 363, 364, 368, 369, 370, 371, 372, 375, 379, 382, 387, 388, 390, 403, 411, 412, 424, 425, 426, 431, 434, 441, 442, 443, 444, 446, 462
Rus (-lar): 68, 75, 87, 89, 90, 93, 105, 128, 134, 136, 137, 139, 140, 141, 144, 146, 148, 152, 175, 180, 181, 182, 189, 202, 206, 207, 211, 215, 218, 222, 239, 244, 248, 270, 273, 275, 279, 467, 468, 487
Rusçuk: 95, 353
Rusya: 33, 38, 40, 46, 58, 63, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 109, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 128, 130, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 144, 146, 150, 152, 160, 163, 164, 165, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 183, 189, 199, 203, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 218, 219, 220, 222, 223, 239, 244, 270, 271, 272, 273, 279, 333, 334
Rusyalı Türkler: 63
Ruûs: 317, 325, 330
Ruznamçe Kalemi: 331
Rüstem Paşa: 414

— S —

Sadi Irmak: 290
Said-i Nursî: 80
Said Halim Paşa: 70, 72, 74, 111, 159, 178, 179, 255, 256, 258, 260, 264, 484
Sakız: 352
Süleyman Paşa: 140, 170
Samsun: 131, 284, 285
Sanayî-ı Nefise Mektebi: 485
Sarıkamış: 279
Saruhan: 351, 376
Sava Paşa: 38
Sedat Cilasun: 289
Selanik: 33, 46, 48, 49, 66, 68, 69, 87, 129, 138, 144, 150, 163, 164, 166, 169, 210, 213, 221, 244, 252, 255, 259, 283, 382, 388, 417, 483, 488
Selçuklu (-lar): 99, 294, 295, 296, 316, 342, 356, 383, 416, 429
I. Selim: 361, 438
II. Selim: 301
III. Selim: 136, 360, 379, 453
Sevr Antlaşması: 197, 199
Sırat-ı Müstakim: 61
Sırbistan (-lı, -lar): 74, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 96, 98, 120, 121, 123, 128, 137, 139, 141, 144, 148, 150, 152, 163, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 172, 176, 177, 178, 209, 279, 340, 349
Sırplar: 90, 91, 92, 93, 98, 120, 130, 136, 137, 153, 163, 164, 166, 168, 169, 175, 176, 207, 210, 215, 221, 229, 266, 267, 271, 350
Sırpsındığı Savaşı: 339
Siirt: 273

Silvestre de Sacy: 62
Sina: 126, 190, 192
Sinan Paşa: 350, 414
Sinop: 78, 353
Sirkeci: 335
Sis: 383
Sivas: 131, 272, 275, 283, 314, 360, 368, 369, 382, 422, 433, 434, 441, 460, 467, 483
Siyonizm: 192, 223, 224, 225, 226
Slavlar: 48, 136, 140, 152, 175, 205, 209
Sofya: 98, 99, 121, 136, 146, 179, 209, 417, 441, 449, 467
Sokullu Mehmed Paşa: 414
Sovyetler Birliği: 182, 189, 288
Suriye: 100, 105, 192, 194, 197, 209, 255, 273, 274, 360, 482
Süleyman Demirel: 288, 289
Süleymaniye: 33, 347, 413
Süleyman Paşa: 38, 63, 338, 342, 368, 410
Süleyman Sudî: 362
Süveyş Kanalı: 110, 125, 180, 190, 201, 208, 217

— Ş —

Şabaç: 91
Şaban Ağa: 78
Şahinsırt: 187, 189
Şahruh: 297
Şam: 190, 194, 220, 276, 360, 369, 417, 441, 477, 483
Şammar Emiri İbnü'r Reşid: 126
Şammarlılar: 127
Şark Meselesi: 86, 138, 140, 144, 146, 148, 152, 246
Şark Lejyonu: 276, 277
Şarlken: 353
Şefik el-Müeyyed Bey: 81
Şehare Kalesi: 124
Şehbenderzâde Ahmed Hilmi: 264
Şehremini: 345
Şehzadebaşı: 341
Şemseddin Sami: 63
Şemsi Paşa: 68
Şerafüddin Davud-ı Kayserî: 410
Şeref Kurbanları: 68
Şeria Muharebesi: 194
Şerif Hüseyin: 127, 128, 190, 192, 281
Şerif Paşa: 81
Şeyh Cemaleddin Aksarayî: 417
Şeyh Davud-ı Kayserî: 416
Şeyh Ebülhüda: 235
Şeyh Edabali: 420
Şeyh Muhammed Abduh: 61
Şeyh Ramazan: 430
Şeyh Sait Ayaklanması: 287
Şeyhülislam Hasan Efendi: 33
Şıpka: 140
Şinasi: 55, 59, 64
Şuaybe: 182
Şükrullah-ı Şirvanî: 418

— T —

Taberiye: 194
Taceddin Kürdî: 410
Tahsin Şahinkaya: 289
Talat Paşa: 46, 75, 177, 178, 195, 254, 256
Tanzimat: 43, 45, 52, 55, 58, 59, 228, 229, 236, 243, 244, 261, 262, 309, 327, 452, 455, 456, 458, 460, 464, 467, 468, 470, 472, 481, 484, 486, 488, 489, 490
Tarhuncu Ahmet Paşa: 362
Tarık Zafer Tunaya: 240
Tatarlar: 337, 390
Tekirdağ: 441
Teselya: 115, 117, 129, 141, 148, 152, 155, 210, 376

Tersane Konferansı: 33, 38, 138, 139, 140
Tevfik Paşa: 111, 112, 113
Tiflis: 101, 211
Timur: 296, 301
Timurtaş Paşa: 346
Tire: 412
Tokat: 382, 412, 433, 441
Tophane: 335, 345
Topkapı Sarayı: 61, 329, 331
Tosya: 441
Trablusgarb: 47, 72, 74, 77, 155, 158, 159, 160, 161, 162, 165, 174, 209, 255, 283, 369, 477
Trablusşam: 195, 360, 369
Trabzon: 181, 182, 273, 275, 352, 434, 467, 483
Trabzon Rum İmparatorluğu: 352
Trakya: 169, 195, 197, 271, 285
Tuna: 36, 96, 144, 209, 214, 343, 360, 364, 467
Tunce Nehri: 433
Tunus: 60, 106, 107, 108, 150, 202, 210, 218, 369
Turhal: 434
Turan: 64
Tursun Bey: 391
Tursun Fakih: 429
Türk (-ler): 48, 52, 54, 55, 57, 62, 63, 64, 87, 89 90, 91, 93, 94, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 109, 111, 112, 114, 116, 117, 118, 120, 128, 131, 137, 138, 140, 141, 144, 146, 148, 152, 162, 163, 164, 166, 168, 174, 175, 179, 182, 183, 184, 186, 187, 189, 190, 192, 194, 195, 199, 202, 204, 206, 207, 210, 215, 221, 222, 225, 228, 229, 234, 235, 237, 242, 243, 244, 246, 247, 258, 259, 260, 261, 262, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 284, 287, 294, 298, 299, 300, 305, 306, 308, 309, 312, 313, 315, 316, 329, 332, 337, 338, 340, 345, 347, 349, 350, 351, 352, 353, 355, 375, 376, 387, 391, 394, 395, 409, 410, 416, 432, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 461, 471
Türk Dil Kurumu: 287
Türkistan: 62, 417, 418
Türk Yurdu: 64
Türkiye: 46, 53, 57, 80, 148, 169, 174, 182, 201, 203, 204, 208, 209, 211, 215, 219, 222, 223, 225, 227, 228, 231, 234, 235, 241, 247, 252, 259, 260, 273, 275, 277, 278, 280, 281, 285, 287, 288, 306, 329, 435
Türkiye Büyük Millet Meclisi: 106, 285, 286, 288, 289
Türkiye Cumhuriyeti: 65, 69, 79, 283, 287, 288, 289
Türk Tarih Kurumu: 287

— U —

Ulahlar: 120, 163, 210
Ulu Bey: 312, 315, 418
Ulu Camii: 410
Ulukışla: 451
Urfa: 275, 276, 284
Uşi Antlaşması: 161, 162
Uzakdoğu: 177, 201, 203, 208, 218, 219
Uzunköprü: 434

— Ü —

Üç İmparator (Antlaşması): 86, 87, 170
Üçlü İttifak: 109, 170, 171, 175, 177, 220, 222, 273
Ülgün: 128

Ümit Burnu: 353
Ürdün: 192
Üsküp: 120, 166, 169, 266, 483
Üsküdar: 321, 335, 412, 424, 433, 441

— V —

Vahhabiler: 126, 127, 192
Vahidettin: 283
Van: 105, 106, 181, 182, 211, 272, 273, 275, 460, 483
Varna: 313, 353
Venedikliler: 333, 350, 352, 353
Venizelos: 118
Versailles Antlaşması: 199
Veziriazam Lütfi Paşa: 443
Vezneciler: 341
Vedin: 98, 140
Viyana: 36, 150, 211
Vize: 388, 390
Vladika: 93
Volçetrinli Hasan Bey: 77
Volkan: 80, 252
Vonder Goltz Paşa: 477
Von Kres: 192
Von Sanders Paşa: 189
Voyvoda: 374
Vulçitrin: 129

— W —

Weizmann: 274
Weltpolitik: 203
II. Wilhelm: 131, 133, 171, 176, 203, 221
Wilson Prensipleri: 195

— Y —

Yafa: 194
Yahudi (-ler): 48, 120, 163, 174, 210, 222, 223, 224, 225, 226 227, 259, 274
Yakındoğu: 308
Yakup Hekim: 418
Yalı Köşkü: 424
Yanbolu: 388
Yanya: 153, 166, 168, 483
Yavuz Sultan Selim: 61, 179, 180, 303, 353, 360, 370, 421, 422, 424
Yemen: 123, 125, 126, 157, 220, 255, 369, 477, 483
Yeniçağ: 357
Yeniçeri Ocağı: 62, 76, 301, 336, 338, 342, 343, 344, 345, 364, 390, 456
Yeniköy: 272
Yeşilköy: 141, 208, 215
Yenişehir: 155, 412, 441
Yıldırım Bayezid: 296, 297, 300, 301, 316, 345, 352, 411, 414, 415, 420, 424, 429, 433, 434
Yıldırım Orduları: 194, 263, 294
Yıldız: 45, 232, 235
Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi: 334
Yozgat: 275
Yörükler: 337, 388, 389, 390, 398
Yugoslavya: 199
Yunanlı (-lar): 114, 116, 130, 153, 155, 169, 197, 205, 218, 229, 246, 266, 267, 271, 286
Yunanistan: 47, 70, 74, 98, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 123, 128, 136, 148, 152, 153, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 179, 199, 210, 267, 269, 276, 340, 352
Yüreğir: 387

— Z —

Zağanos Mehmed Paşa: 313
Zağarcıbaşı: 343
Zalim: 374
Zara: 273

Zenbilli Ali Efendi: 418, 424, 425
Zeydiler: 123, 124
Zeynelabidin: 81, 123
Zeyniyye: 421
Zeytun İsyanı: 276
Zığındere: 186
Ziraat Bankası: 259
Zivin: 141
Ziya Gökalp: 59, 64, 262, 265
Ziya Paşa: 38, 55
Zonguldak: 284
Zor (Sancağı): 461, 483
Zübeyde Hanım: 283

BİBLİYOGRAFYA

Abadan, N.

— Mimar Sinan, *Türkiye Turing Otomobil Kurumu Belleteni*, s. 163, İstanbul 1955,

Abdülhamid

— *Siyasî Hatırâtım*, Hareket yay. İstanbul 1973

A. Cevdet Paşa

— *Ma'rûzât*, yay. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980.

Adıvar, Adnan

— *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970.

Ahmad, F.

— *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (Çev. N. Yavuz), İstanbul 1971.

— *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev. F. Berktay), İstanbul 1985.

Akalın, Ş.

— Mimar Dalgıç Ahmed Paşa, *Tarih Dergisi*, S. 13, c. 9, İ. Ü. Ed. Fk. İstanbul 1958.

Akçay, İ.

— Bilinmeyen Mimar Sinan Eserleri, *Ülkemiz*, S. 6, 11, 1966.

Akdağ, M.

— *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Ankara 1971.

Akok, M.

— Merzifon'da Çelebi Mehmet Medresesi, *Mimarlık*, IX/1-2, 1952.

— Kütahya Büyük Bedesteni, Vakıflar Dergisi, III, 1956.

Akozan, F.

— «Türk Külliyeleri», *Vakıflar Dergisi*, VIII, 1969, s. 303-308.

Aksoy, Ö.

— *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 1968.

Akşin, S.

100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul.

31 Mart Olayı, Ankara 1970.

Aktepe, Münir

— «Osmanlılar'ın Rumeli'de fethettikleri Çimbi Kalesi», *Tarih Dergisi*, Sayı 2, İstanbul 1950.

— XIV ve XVI. Asırlarda Rumeli'nin Türkler tarafından İskanına dair», *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul 1953.

Akurgal, E.

— «San'at Tarihi Bakımından Sinan», *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II/3, Mart-Nisan 1944, s. 373-384.

Alberecht, R. - Carrié

— *A Diplomatic History of Europe*, London 1958.

— *The Concert of Europe*, London 1969.

Altan, K.

— «Yenicami Mahfili ve Mimar (Hezarfen İbrahim)», *Arkitekt*, 1937, s. 244-345.

— «Klasik Türk Mimarları, Mimar Mehmet», *Arkitekt*, 1937, s. 223-226.

— «Mimar Davut», *Arkitekt*, 1935, s. 339-342.

Alyot, Halim Tevfik

— *Türkiye'de Zabıta Tarihi, Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Ankara 1947.

Anastasoff, C.

— *The Movement for Independence since 1878*, st. Louis 1938.

Anderson, A. H.

— *The Eastern Question*, London 1974.

Angell, J. B.

— «The Turkist Capitulations», *American Historical*, Review, vi, Ocak 1901.

Anhegger, Robert

— «Martoloslara dair», *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1940-1942.

— «Beiträge zur frühosmanischen Baugeschichte I» *Istambuler Mitteilungen*, 6, 1955, s. 89-108.

— «Beiträge zur frühosmanischen Baugeschichte II», *Istambuler Forschungen*, 8, 1958, s. 40-56.

— «Zur Stellung einiger Staedte innerhalb der ormanischen Baugeschichte von Sinan», *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 5-16.

Anhegger, R. - İnalcık, H.
— *Kanunnâme-i Sultanî ber-mûceb-i Örf-i Osmanî*, Ankara 1956.

Antonius, G.
— *The Arab Awakening*, New York, 1934.

Arel, A.
— *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İstanbul 1975.
— «Üç Şerefeli Cami ve Osmanlı Mimarisinde Tipolojik Sınıflandırma Sorunu» *Mimarlık*, s. 10/16, 1973, s. 17-20.
— «Batı Anadolu'da Birkaç Yapının Tarihlendirilmesi ve XV. Yüzyıl Osmanlı Mimarisi Hakkında», *Anadolu Sanat Araştırmaları*, s. 2, 1970, s. 82-96.

Arık, R. O.
— «Osmanlı Mimarlığında Sinan Devri», *Şadırvan*, Mayıs 1949.

Arif, M.
— *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, TOEM ilavesi, İstanbul 1330.

Arsal, S. M.
— «Kutadgu Bilik», *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, sayı 2, İstanbul 1947.

Arseven, C. E.
— «Süleymaniye ile Ayasofya Arasında bir Mukayese» *Yeni İstanbul*, 12. 10. 1954, s. 6.

Artuk, İ.
— «Osmanlılar'da Veraset-i Saltanat ve Bununla ilgili Sikkeler», *Tarih Dergisi, İ. H. Uzunçarşılı Hatıra Sayısı*, XXXII, İstanbul 1979.

Aslanapa, O.
— «Kırım'da Türk Eserleri ve Mimar Sinan'ın Yaptığı Cami» *Türk Kültürü*, c. 3, s. 28, 2, 1965.
— «Rüstem Paşa Camii», *Sanat Dünyamız*, s. 18, İstanbul 1980.
— «Sinan», *İslam Ansiklopedisi*, c. X, 1966, cüz. 108, s. 655-661.
— *Edirne'deki Osmanlı Devri Abideleri*, İ. Ü. Ed. Fk. yay. No. 427, Sanat Tarihi Enst. 6, İstanbul 1949.
— Osmanlı Devri Mimarisi, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1986.

Aşıkpaşazade
— *Tevârih-i Âl-i Osman, Ali Bey Neşri*, İstanbul 1332.

Atıf Hüseyin
— *Defter II*, Y. 225, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi.

Austen, R. A.

— *Modern Imperialism*, Mass-1969.

Ayverdi, E. H.

— *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul Fatih Derneği, yay. No. 11, İstanbul 1953.

— *Fatih Devri Mimari Eserleri*, İstanbul, Fatih Dern. Neşr. nu. 13, İstanbul 1953.

— *Fatih Devri Mimarisi, Zeyl*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enst. Neşr. No. 46, İstanbul 1961.

— «Osmanlı Mimarisinin ilk Asrı», *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Tebliğler*, 19-24 Ekim 1959, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962, s. 70-82.

— «Orhan Gazi Devrinde Mimari», *Yıllık Araştırma Dergisi*, I, 1956, Ankara 1957, s. 115-197.

— *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, İstanbul, 1972.

— *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul 1953, 1973 (2).

— «Türk ve Bizans Mimari Unsurları», *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, S. 2, 1956, s. 25-36.

Baltacı, Cahit

— *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.

Barkan, Ö. L.

— *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mâli Esasları, Kanunlar*, İstanbul 1943.

— «Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri», *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, İstanbul 1980.

— Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul 1953.

— «Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları, *Belgeler*, sayı 2, Ankara 1969.

— Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı, 1550-1557, I, II, Ankara 1972.

— «Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Vakıflarının İdari - Mali Muhtariyeti Meselesi», *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, Ankara 1944.

— «Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler», *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1942.

Barkan, Ö. L. - Ayverdi, E. H.
— *953(1546) tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul 1970.

Barker, E.
— *Macedonia: Its Place in Balkan Power Politics*, London 1950.

Batur, S.
— «Osmanlı Camilerinde Sekizgen Ayak Sisteminin Gelişmesi Üzerine», *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, I, (1968), pp. 39-60.

Bayur, Y. H.
— *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara 1952.

Beldiceanu, N.
— *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*, (Çev. Mehmed Ali Kılıçbay), Ankara 1985.

Belen, F.
— *XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul 1973.

Berkes, N.
— *Türk Düşününde Batı Sorunu*, İstanbul 1975.

Besbecq,
— *Türk Mektupları*, Çev. H. C. Yalçın, İstanbul 1939.

Bilge, A.
— «Mimar Sinan Hakında Araştırmalar», *Sanat Tarihi Yıllığı*, V., 1972-1973, s. 141-175.

Bilge, Mustafa
— *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.

Blaisdell, D. C.
— *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi: Düyun-u Umumiye*, (Çev. A. İ. Dalgıç), İstanbul 1979.

Bolak, O.
— *Camilerin Aydınlatılması Üzerine Bir Araştırma*, İ. T. Ü. Mim. Fak. İstanbul 1967.

[illegible]
— *Koca Sinan'ın Köprüleri*, XVI. Asır Osmanlı Medeniyeti İçinde Sinan, Köprülerin Mimari Bakımdan Tetkiki, Siluet ve Abide Kıymetleri, İstanbul 1952.

Bozkurt, Rıza
— *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kollar, Ulak ve İâşe Menzilleri*, Ankara 1966.

Chamberlain, M. E.
— «The New Imperialism», *The Historical Association*, London, Pamphlet, no: 73, 1975.

Coles, P.
— *Avrupa'da Osmanlı Tesirleri*, Çev. V. Bürün, İstanbul 1975.

Corbett, S.
— «Sinan, Kanuni Süleyman'ın Baş Mimarı», *Vakıflar Dergisi*, V. 1962, Çev: N. Sinemoğlu, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşr. Ankara 1962, s. 193-198.

Çağatay, Neşet
— «Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyâ'dan Alınan Vergi ve Rüsûmlar», *DTCFD*, Sayı V/5, Ankara 1947.

Çaycı, A.
— *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti 1858-1911*, Erzurum 1970.

Çetin, Atilla
— *Başbakanlık Arşivi Klavuzu*, İstanbul 1979.

Çetintaş, N.
— «Minarelerimiz», *Güzel Sanatlar Mecmuası*, 4, 1942, s. 57-74.
— *Türk Mimari Anıtları Osmanlı Devri*, Bursa'da İlk Eserler İstanbul 1946.

Çulpan, C.
— *Türk Taş Köprüleri*, Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar, Türk Tarih Kurumu Yayını, VI. Dizi, Sa. 16. Ankara 1975.

Danişmend, İ. H.
— *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Osmanlı Devlet Erkanı*, İstanbul 1971.

Demiriz, Y.
— *Osmanlı Mimarisi'nde Süsleme*, I, Erken Devir (1300-1453), İstanbul 1979.

Diez, E.
— «Der Baumeister Sinan und sein Werk», *Atlantis*, XXV, 1953, Nisan s. 183-186.
— *Document Diplomatiques Français(DDF)* (1871-1914), 1. seri, xiii. cilt, no: 422, Hanotaux'dan Cambon'a, Paris, 24 Ekim 1896.
— *DDP*, 1. seri, xiii, cilt, no: 21, Montebello'dan Hanotaux'ya, Petrograd, 12 Kasım 1896.
— *DDF*, 1. seri, xiii, cilt no: 39, Courcel'den Hanotaux'ya London, 9 Aralık 1896.

D'ohsson
— *Tableau General de l'Empire Ottoman*, Paris 1791.

Dorn, B.

— «Sinan», *Allegemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Thieme, Becker, s. 31, Leipzig 1937.

Durkheim, E.

— *De la division du travail social*, Alcan, Paris 1893.

Durry, M.

— «A Propos de Sinan», *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, s. 221-222, 1960, s. 21-22.

Düzdağ, M. Ertuğrul

— *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1972.

Earle, E. M.

— *Turkey the Great Powers and Baghdad Railway*, London 1923.

Edhem, Halil

— *Meskukat-ı Osmaniye*, İstanbul 1334.

Erdenen, O.

— «Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcıları ve Teşkilatları», *Mimarlık*, S. 27, Ocak 1966, s., 15-18.

— «Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri», *Mimarlık*, S. 32. Haziran 1966, s. 19-22.

Erginer, Z.

— «Mimar Sinan», *Kaynak*, S. 87, 1940, s. 279-280.

Eldem, S. H.

— «Bursa'da Şahadet Camii Konusunda Bir Araştırma», *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, s. 1, 1963, s. 313-326.

Ertuna, H.

— *1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal*, Ankara Gn. Kur. 1984.

Evliya Çelebi

— *Seyahatnâme*, İstanbul 1314.

Eyice, S.

— «Mimar Kasım Hakkında», *Belleten*, XLIII, 1979, s. 767-803.

— «Osmanlı Devri Hassa Başmimarlarından Kasım Ağa», *Birinci Milli Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 6-9 Şubat 1978, İstanbul 1980, s. 453-466.

— «İstanbul'da Başı Camii ve Mescid Minareleri», *Türkiye Mecmuası*, X, 1953, s. 247-268.

— «İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler», *İktisat Fakültesi Mecm.*, XIII, 1962-63, 1-80.
— «Osmanlı-Türk Mimarisinin İlk Devrinin Bir Cami Tipi Hakkında», *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongesi*, Tebliğler, 19-24 Ekim 1959, 1962, s. 187-188, Ankara.
— «Atik Ali Paşa Camii'nin Türk Mimari Tarihindeki Yeri», *Tarih Dergisi*, s. 14-19, 1964, s. 99-114.

Feridun Bey
— *Münşeat-ı Selâtin*, İstanbul 1274.

Fried, M. H.
— *On the evolution of strotification and the state*, Romdon, House 1968.
— *FRO, FO, CP*, 6958/120, Currie'den Salisbury'ye, İstanbul, 10 Şubat 1987.
— *FRO, FO, CP*, 6958/145, Currie'den Salisbury'ye, İstanbul, 23 Şubat 1987.

Gabriel, A. - Köprülü, F.
— *Sinan'ın Hayatı, Eseri*, İstanbul 1937.

Ganiage, J.
— *Les Origines du Protectorat Français en Tunisie 1861-1881*, Paris 1859.

Glück, H.
— «XVI - XVIII. Yüzyıllarda Saray Sanatı ve Sanatçılarıyla Osmanlılar'ın Avrupa Sanatları Bakımından Önemi», *Belleten*, XXXII, 1968, Çev. C. Köprülü, s. 355-380.
— *Germany Diplomatic Documents 1871-1914(GDD)*, London 1928. 1. cilt no: II/69, Bismarck'ın Tamimi, 20 Ekim 1876.
— *GDD*, 2. cilt, no: IX/224, Radolin'den Hohenlohe'ye, İstanbul, 17 Nisan 1895.
— *GDD*, 2. cilt, no: 8/91-92, Radolin'den Hohenlohe'ye Petrograt, 29 Ekim 1895.
— *GDD*, 2. cilt, no: IX/193, Portalés'den Caprivi'ye, Petrograt, 15 Eylül 1890.
— *GDD*, 2. cilt, no: LX/201, Radolin'den Hohenlohe'ye, İstanbul, 16 Kasım 1894.
— *GDD*, 2. cilt, no: LX/236, Sourma'dan Hohenlohe'ye, İstanbul, 27 Haziran 1895.

Geiss, I.
— *German Foreign Policy 1871-1914*, London 1976.

Georgeon, F.
— *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri:* Yusuf Akçura, 1876-1935, (Çev. A. Er), Ankara 1986.
Gibbons, H. A.
— *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, trc. Ragıb Hulusi, İstanbul 1928.
Goodwın, G.
— A History of Ottoman Architecture, London 1971.
Gökbilgin, Tayyib
— *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan*, İstanbul 1957.
— «Kanunî Süleyman'ın 1566 Szigetvar Seferi Sebepleri ve Hazırlıkları», *Tarih Dergisi*, Sayı 21, İstanbul 1966.
Gökmen, M.
— *Fatih Medreseleri*, İstanbul 1943.
Göyünç, Nejat
— *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969.
G. P. Gooch and A. W. Ward (eds)
— *The Cambridge History of British Foreign Policy*, Cambridge 1923.
Halaçoğlu, Yusuf
— *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, İstanbul 1980.
— «Tapu-Tahrir Defterine göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis(Kozan) Sancağı», *Tarih Dergisi*, Sayı 32, İstanbul 1979.
— *Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi*, İstanbul 1982.
Hamidullah, M.
— *İslam'da Devlet İdaresi*, Çev. K. Kuşçu, İstanbul 1963.
Hammer, J. Von
— *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, Ata Bey trc. İstanbul 1330.
Hanioğlu, M. Ş.
— *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul 1985.
— *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1982.
Her Majesty's Stationary Office (HMSO).
— Handbook, *Mohammedanism in Asia*, 1920.
Heywood, C. J.
— «The Ottoman Menzilhane and Ulak System in Rumeli in the Eighteenth Century», *I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1980.

— «Some Türkish Archival Sources for the Menzilhane Network in Rumeli during the Eighteenth Century», *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, İstanbul 1976-1977.

Hinsley, F. N.
— *Power and the Pursuit of Peace*, Cambridge 1963.

Hocaoğlu, M.
— *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976.
— *Ermeni Komitelerinin Amel ve Hareket-i İhtilaliyesi*, İstanbul 1332.

Hoca Sadeddin Efendi
— *Tâcü't-Tevarih*, İstanbul 1279.

Holsti, K. J.
— *International Politics*, London 1974.

Hoskins, H. L.
— *British Routes to India*, London 1966.

House, Chatman
— *British Interests in the Mediterranean and the Middle East*, London 1970.

Hovanisian, G.
— *Armenia on the Road to Endependence 1918*, Berkeley and Los Angeles 1967.

Hurewitz, J. C.
— *Diplomacy in the Near and Middle East*, New York 1958.

Ismael, I. Y.
— *The Middle East in World Politace*, Suracuse 1979.

İbn Kemal,
— *Tevarih-i Âl-i Osman.*

İbnülemin Mahmud Kemal,
— «Arpalık» *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, XVI/17 (94).

İlter, İ.
— «Köprüleriyle Mimar Sinan» *Karayolları Bülteni*, 188, 1966, s. 17-21, 210, 1967, s. 21-24, 39.

İnalcık, Halil
— *The Ottoman Empire the Classical Age - 1300-1600*, London 1963.
— «Osmanlılar'da Raiyyet rûsûm», *Belleten*, XXIII/92, Ankara 1959.
— «Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültür ve Teşkilat», *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976.
— *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1987.
— «Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle ilgili Belge-

ler: Bursa Kadı Sicillerden Seçmeler», *Belgeler*, X/14, Ankara 1981.

— «Bursa Şer'iyye Sicillerinde, Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları», *Belleten*, sayı 44, Ankara 1947.

— «Osmanlılar'da saltanat veraseti ve Türk hakimiyet telakkisiyle ilgisi», *A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIV/1 Ankara 1959.

— «Osmanlı Padişahı», *A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII/4, Ankara 1958.

İnan, A.

— Mimar Koca Sinan, *Türkiye Emlak Kredi Bankası Neşr.*, Ankara 1968(2).

Kara, İ.

— *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi, Metinler/Kişiler*, İstanbul 1986.

Kutay, C.

— *Anayasa Kavgası*, İstanbul 1982.

Karal, E. Z.

— *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1962.

Karamağaralı, H.

— «Süleymaniye Camii» *Önasya*, e.2, s. 5, 1967, s. 12-13.

Karamürsel, Ziya

— *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1940.

Katip Çelebi

— *Düstûru'l-amel*, İstanbul 1280.

Kemal, İ. M.

— *Evkâf-ı Hümayun Nezareti'nin tarihçe-i teşkilatı ve nuzzârın terceme-i ahvaâli*, İstanbul 1335.

Kerametli, C.

— «Ser'i Mimari âlem Davut Ağa», *Türk Sanatı*, c. 2, s. 39-40, 1955, s. 12-13.

Kienitz, F. K.

— *Eski Türk Köprüleri*, Anadolu ve Güneydoğu Avrupa'da Selçuk ve Osmanlı Kültürünün Şahaserleri, Ankara 1965.

Kısakürek, N. F.

— *Ulu Hakan II. Abdülhamid Han*, İstanbul 1977.

Kızıltan, A.

— *Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler*, XIV. Yüzyıl Sonuna kadar. İ. T. Ü. Mim. Fak. İstanbul 1958.

Koçaş, S.

— *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri*, Ankara 1967.

Koçi Bey
— *Risalesi*, nşr. A. Kemali Aksüt, İstanbul 1939.

Kodaman, B.
— *Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983.
— *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980.

Kohoğlu, O.
— *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 1987.

Kou, R. E. - Çetintaş, S.
— *Mimar Sinan*, İstanbul 1936.

Köprülü, M. Fuad
— *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 2. bsk. Ankara 1972.
— «Vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihi tekâmülü», *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1942.

Kuban, D.
— «An Ottoman Building of the Sixteenth Century: The Sokullu Mosque and its Dependencies in İstanbul», *Ars Orientalis*, VII, 1968, p. 19-39.
— «Selimiye at Edirne, its genesis and an evaluation of its style», *IV. éme Compres International d'Art Turc*, Aix-en-provence, 10-15 Septembre 1971, Aix-en-provence, Paris, 1976, p., 105-111.
— *Osmanlı Mimarisinde İç Mekân Teşekkülü*, Rönesansla Bir Mukayese, İstanbul 1958.
— «Les Mosquées à Base Hexagonale», *Beiträge zur Kimstgeschichte Asiens*, In Meuroriam Ernst Diez, İ. Ü. Ed. Fk., Sanat Tarihi Enstitüsü, No. 1, İstanbul 1963, p. 35-47.

Kunter, Halim Baki
— «Türk vakıflarının Milliyetçilik Cephesi», *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1956.

Kunt, Metin
— *Sancaktan Eyalete 1550-1650 arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978.

Kuran, A.
— Mimar Sinan, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
— «Edirne'de Yıldırım Camii» *Belleten*, c. 28, s. 111, 1964, s. 419-438.
— «Üsküdar'da Mihrimah Sultan Külliyesi» Boğaziçi Üniversitesi, *Hümaniter Bilimler*, 3, 1975, s. 43-72.

— *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami*, ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Yayı. No. 1, Ankara 1964.

Kuran, A. Bedevi
— *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkilap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1959.

Kuran, E.
— *Cezayir'in Fransızlar Tarafından işgali karşısında Osmanlı siyaseti 1827-1847*, İstanbul 1957.

Kurat, A. N.
— *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970.

Kurat, Y. T.
— «1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Sebepleri» *Belleten*, Sayı 26, 1962.

Kutay, C.
— *Bilinmeyen Tarihimiz*, İstanbul 1974.

Kütükoğlu, Bekir
— *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri 1578-1579*, İstanbul 1962.

Kütükoğlu, M. S.
— *1869'da Faal Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1977.

Langer, W. L.
— *The Diplomacy of Imperialism*, New York, 1960.

Levey, M.
— The World of Ottoman Art, Thames and Hudson, London 1975.

Lewis, B.
— *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford 1961.

Lewis, P. E.
— *The Germany Road to the East*, London 1916.
— *London Times*, 20 Kasım 1986.

Lütfi, Ahmed
— *Tarih*, İstanbul 1306.

Mahmud Muhtar Paşa
— *Balkan Harbi*, (haz. M. Z. Ergin), İstanbul 1979.

Mantran, R.
— *La vie gustidienne a Constantinople sutemps de solimajde Magnifi gue et de ses successeurs*, Paris 1965.

Martıny, G.
— «Die Piyale Pascha Mushee», *Ars Islamica*, III, 1936, s. 131-171.

Marx, K.
— *Critigue de la philosaphie de l'Etat de Hegel Oeuvres IV*, Costes, Paris 1935.
Mecdi,
— *Terceme-i Şaka'ik*, İstanbul 1269.
Medlicott, W. N.
— *The Congress of Berlin 1878-1880*, London 1938.
Meriç, Ü.
— *Cevdet Paşa'nın cemiyet ve devlet görüşü*, İstanbul, 1975.
Mespetiol,
— *l'Etat devant la Personne et la societe Sirey*, Paris 1948.
Mez, A.
— «Orta zaman Türk-İslâm dünyasında karayolları», Çev. Cemal Köprülü, *Ülkü Halk evleri Dergisi*, Ankara 1937.
Moltke,
— *Essays, speeches and Memoirs*, London 1893.
Mumcu, Ahmed
— *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı olarak Divan-ı Hümâyun*, Ankara 1976.
— *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katil*, Ankara 1963.
Naima, Mustafa
— *Tarih*, İstanbul 1281.
Nalbandian, L.
— *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley 1963.
Nayır, Z.
— *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası*, (1609-1690), İstanbul 1975.
Neşri,
— *Kitâb-ı Cihannüma*, nşr. F. Reşid Unat - M. A. Köymen, Ankara 1987.
Nuri, Osman
— *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, İstanbul 1911.
Ogan, A.
— «Mahmut Paşa Külliyesi», *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, s. 112, 1951, s. 4-7.
Orgun, Z.
— «Mimar Dalgıç Ahmet», *Arkitekt*, 1941-1942, s. 59-62.
Orhonlu, Cengiz
— «Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehir Mimarları», *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1981.
— «Mesleki bir teşekkül olarak kaldırımcılık ve Osmanlı şe-

hir yolları hakkında bazı düşünceler» *GDAD*, İstanbul 1972.
— *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler*, İstanbul 1970.
— *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, İstanbul 1967.
— «Şehir Mimarları», *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 2, İstanbul 1981.
— «Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı», *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1, 2, Ankara 1976.

Ortaylı, İ.
— «Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü üzerine», *Amme İdaresi Dergisi*, IX/1, Ankara 1976.
— *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Ankara 1981.

Ögel, S.
— «Osmanische Bankomplexe», *Anatolica*, I, 1967, s. 116-123.
— *Der Kuppelraum in der turkischen Architektur*, İstanbul 1973.

Öke, Mim Kemal
— *Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü: Vambery*, İstanbul 1985.
— *İngiliz casusu Prof. Arminius Vambery'nin gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul 1983.
— *II. Abdülhamid Siyonistler ve Filistin Meselesi*, İstanbul 1981.

Önge, Y.
— «Edirne'de Mimar Sinan'ın Eseri: Bir Namazgah», *Önasya*, c. 4, s. 44, Nisan 1969, s. 10-11.

Önsoy, R.
— *Türk-Alman İktisadî Münasebetleri 1871-1914*, İstanbul 1982.

Özcan, Abdülkadir
— «Fatih'in Teşkilat Kanunnâmesi ve Nizam-ı âlem için kardeş katli meselesi», *Tarih Dergisi*, sayı: 33, İstanbul 1982.

Özel, Ahmed
— *İslâm Hukukunda Milletlerarası Münasebetler ve Ülke Kavramı*, İstanbul 1982.

Özkaya, Yücel
— «XVIII. Yüzyılda Menzilhâne Sorunu», *DTCFD*, XXVIII/3-4, Ankara 1977.

Öz, T.
— *İstanbul Camileri*, 2 c. Ankara, 1962-1965.

Öztuna, T. Y.
— *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1965.
Public Record (PRO),
— 8664/79, *O'Conner'dan Landsdowne'a*, İstanbul, 16 Ağustos 1905.
PRO, FO, CP,
— 6323/49, *Monson'dan Salisbury'ya*, Viyana, 11 Ocak 1896.
Rapats, L.
— *The Question of Egypt in Anglo-French Relations 1875-1904*, Edinburgh 1922.
Râşid,
— *Tarih*, İstanbul 1282.
Rayhanlı, T.
— «Osmanlı Mimarisinde İmâret: Külliye Üzerine Notlar», *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVI/1-2, 1975, 1976, s. 121-141.
Ricaut
— *Histoire de «Etat Present de» Empire Ottoman*, Paris 1671.
Rececracance, R. N.
— *Action and Reaction in World Politics*, California 1963.
Roy, G.
— *Abdul Hamid le Sultan Rouge*, Paris 1936.
Rumpler, M.
— *La coupole dans l'architecture byzantine et musulmane*, Strasbourg 1956.
Seton, R.
— Watson «Pan-German Aspirations in the Near East», *Journal of the Royal Society of Arts 64*, 31 Mart 1916 no: 3306.
Schacht, J.
— *İslâm Hukukuna Giriş*, Çev. M. Dağ ve A. Şener, Ankara 1977.
Shaw, E. K/S
— *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge 1978.
Shaw, S.
— *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev. N. Harmancı, İstanbul 1982.
Slipeyceviç, D.
— *The Macedonia Question: Struggle for Southern Serbia*, Chicago 1958.
Sousa, N.
— *The Capitulatory Regirne of Turkey*, London 1983.

Şem'dani-zade
— *Mür'it-Tevarih*, yay. M. Aktepe, İstanbul 1978.

Şirvani, H. H.
— *İslâm'da Siyasi Düşünce ve İdare*, Çev. K. Kuşçu, İstanbul 1965.

Taeschner, Franz
— «Die Entwicklung des Wegenetzes und des Verkelm Türkischen Anatolien», *Anadolu Araştırmaları*, İstanbul 1959.

Taneri, Aydın
— *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i A'zamlık*, Ankara 1974.

Taşköprülüzade
— *Ahlâk-ı Alâi*, İstanbul 1284.
— *Şakayıku'n-numaniyye*, trc. Mecdi, İstanbul 1296.

Taylor, A. J. P.
— *The Strugglu for Nastery in Europe 1848-1918*, Oxford 1974.

Tekindağ, Ş.
— «XVII. Yüzyıl Türk Sanat Eserlerinden Bir Abide, Yenicami Külliyesi», *Tarih Dergisi*, 28-29, 1974-1975, s. 167-191.
— «Medrese dönemi», *Cumhuriyetin 50. yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973.

Tepedelenlioğlu, N. N.
— *Osmanlı İmparatorluğu'nda Komitacılar*, İstanbul 1978.

Thompson, D.
— *Europe Sinice Napoleon*, Middlesex 1972.

Tongur, Hikmet
— *Türkiye'de Genel Kolluk Teşekkül ve Görevlerinin gelişimi*, Ankara 1946.

Toprak, Z.
— *Türkiye'de Milli İktisad 1908-1918*, İstanbul 1982.

Tunaya T. Z.
— *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul 1952.
— *Türkiye'de Siyasi Partiler C. II: II. Meşrutiyet Dönemi*, 2. bsk. İstanbul 1984.

Tuncay, M.
— *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, 3. bsk. İstanbul 1978.

Turay, O.
— «Merkeziyetçi devlet ve içtimai adalet», *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, 2. bsk. 1979.

Turan, Şerafettin
— «1560 tarihinde Anadolu'da yiyecek maddeleri fiatlarını gösteren bir elçilik heyeti masraf defteri», *DTCFD*, XXII/3-4, Ankara 1964.

Tursun Bey
— *Tarih-i Ebu'l-Feth*, nşr. M. Tulum, İstanbul 1977.

Türkgeldi, A. F.
— *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye*, Ankara 1960.

Uluçay, M. Çağatay
— *XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955.

Uras, E.
— *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meseleleri*, Ankara 1950.

Uzunçarşılı, İ. H.
— «Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyuruldulara Dair», *Belleten*, V/17-18, Ankara 1941.
— *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984.
— *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara 1984.
— *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1972.
— *Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984.
— *Osmanlı Devleti'ne Medhal*, Ankara 1970.
— «Osmanlı Tarihine ait yeni bir vesikanın ehemmiyeti ve izahı ve bu münasebetle Osmanlılar'da ilk vezirlere dair mütalaa», *Belleten*, III/9, Ankara 1939.
— *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965

Ülgen, A. S.
— «Rüstem Paşa Heyeti», *Mimarlık*, c. 9, s. 1-2, 1952, s. 23-28.
— «Şehzade Camii Heyeti», *Mimarlık*, s. 5-6, 1952, s. 13-16.
— «Süleymaniye Heyeti», *Mesleki ve Teknik Öğretimi*, c. 1, s. 4, 1953, s. 10-12.

Ülman, H.
— *Birinci Dünya Savaşı'na Giden yol ve savaşı*, Ankara 1973.

Ünver, Süheyl
— *Türk Pozitif İlimler Tarihinden bir Bahis Ali Kuşçu Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1948.

Vefik, Abdurrahman
— *Tekâlif Kavâidi*, İstanbul 1328.

Wallach, J. L.
— *Germany and the Middle East 1833-1839*, Tel-Aviv 1975.

Weber, M.
— «Le metier politigue», *Le Savant et le Politigue Plon*, Paris 1959.
Williams, A.
— *Britain and France in the Middle East*, London 1968.
Wittek, P.
— *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1936.
Yazıcı, M.
— «Selimiye ve Mimari Özellikleri», *Ankara Sanat*, c. 3. s. 32, 1968, s. 19-20.
Yediyıldız, B.
— *Institution du Vagfau XVIII e Siecle en Turguie-E'tude socio-historigue*, Ankara 1985.
Yetkin, S. K.
— «Beylikler Devri Mimarisinin Klasik Osmanlı Sanatını Hazırlayışı», *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III-IV. 1955, s. 39-43, (4/3, 1955).
Yücel, E.
— «Şemsipaşa Külliyesi», *Arkitekt*, 336, 1969, s. 157-160.
Zick, J.
— «Der Osmanische Dekarationsstil», *Bustan*, c. 5, s. 4, 1964, s. 35-46.

KRONOLOJİ

Miladî/Hicrî

1876/ — Sultan V. Murad'ın tahttan indirilmesi ve II. Abdülhamid'in padişah ilan edilmesi (31 Ağustos).

— İstanbul'da büyük devletlerin temsilcilerinin katıldığı bir konferans toplanması (12 Aralık).

— Tersane Konferansı'nın toplanması (23 Aralık).

— Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesi (23 Aralık).

1877/ — Rusya'nın Avusturya-Macaristan ile gizli bir anlaşma imzalaması (15 Ocak).

— Sırp temsilcileriyle bir protokol imzalanması (28 Şubat).

— Osmanlı Devleti'nin bu protokolü reddetmesi (12 Nisan).

— Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne (93 Harbi) savaş açması (24 Nisan).

— Büyük devletlerin Londra Protokolünü imzalaması ve Babıali'ye tebliğ etmeleri (31 Mart).

— Plevne'nin düşmesi (10 Aralık).

1878/ — Ruslar tarafından Edirne'nin işgal edilmesi (22 Ocak).

— Meclisin tatil edilmesi ve I. Meşrutiyetin sona ermesi (14 Şubat).

— Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Ayastefanos andlaşmasının imzalanması (3 Mart).

— Kıbrıs'ın İngiltere'ye terk edilmesi (25 Mayıs).

— İngiltere ile Rusya arasında Londra görüşmelerinin yapılması (30 Mayıs).

Miladî/Hicrî

— Prizren İttihadı Kongresi'nin toplanması (10 Haziran).

— Ayastefanos andlaşmasını ortadan kaldıran Berlin Andlaşması'nın imzalanması (13 Temmuz).

— Osmanlı Devleti'nin Halep Fermanı'nı ilan etmesi (25 Ekim).

1879/ — Bosna-Hersek hakkında Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında anlaşmaya varılması (21 Nisan).

1880/ — Ülgün şehrinin Karadağ'a terkedilmesi (27 Kasım).

1881/ — Mustafa Kemal Atatürk'ün doğumu.

— Bardo Andlaşması'nın yapılması (12 Mayıs).

— Fransa'nın Tunus'u işgali (12 Mayıs).

— Teselya'nın Yunanistan'a bırakılması (2 Temmuz).

— Vataniler'in isyan çıkarması (9 Eylül).

/1299 — Muharrem Kararnamesi (20 Aralık - 28 Muharrem).

1882/ — Avusturya, İtalya ve Almanya arasında Üçlü İttifak Andlaşması'nın yapılması (20 Mayıs).

— Derviş Paşa başkanlığında bir heyetin Mısır'a gönderilmesi (1 Haziran).

— İskenderiye'de müslüman-hristiyan mücadelesi (12 Haziran).

— İngilizler'in İskenderiye'yi işgal etmesi (15 Temmuz).

1885/ — Sırp kuvvetlerinin Slivnitsa Savaşı'na bozguna uğraması (19 Eylül).

— Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a ilhakının ilan edilmesi (21 Eylül).

1886/ — Doğu Rumeli buhranının patlak vermesi.

— Bükreş Andlaşması'nın imzalanması (3 Mart).

1887/ — İsviçre'de Hınçak Cemiyeti'nin kurulması.

Miladî/Hicrî

1888/ — Bir Alman bankasının Anadolu Demiryolları Kumpanyası kurması (6 Ekim).

1889/ — Yemen'deki Zeydilerin isyan etmesi.

— Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin kurulması.

1890/ — Bulgarlar'ın Sofya'da Makedonya Komitesi kurması.

1894/ — Sasun kasabasında ilk önemli Ermeni isyanının meydana gelmesi (8 Ağustos).

1895/ — Zeydiler'in ikinci kez isyan etmesi.

— Ermeniler'in İstanbul'da bir protesto yürüyüşü düzenlemesi (30 Eylül).

1896/ — Ermeniler'in İstanbul'daki Osmanlı Bankası'na taarruzları (26 Ağustos).

1897/ — Osmanlı Devleti'nin Yunanistan'a karşı kısmi seferberlik ilan etmesi (18 Nisan).

1898/ — Alman imparatoru II. Wilhelm'in ikinci İstanbul ziyareti.

— Girit'teki olaylar üzerine büyük devletlerin Osmanlılar'dan adadaki askerlerini çekmesini istemeleri (6 Eylül).

— Osmanlı asker ve memurlarının İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya tarafından zorla ada dışına çıkarılması (5 Kasım).

— Yunanistan'la süren savaşın anlaşmayla sona ermesi (4 Aralık).

— Girit'teki Türkler'in Anadolu'ya göçü ve Yunanistan'ın fiilen Girit'e hakim olması (21 Aralık).

1899/ — Damad Mahmud Celaleddin Paşa'nın oğulları Sabahattin ve Lütfullah'ın Avrupa'ya kaçışları.

1902/ — Zeydiler'in yeni bir isyanı.

Miladî/Hicrî

-- Paris'te ilk Jön Türk Kongresi'nin toplanması.

-- Bağdat demiryolları inşasının yapılan ihale anlaşmasıyla Almanlar'a verilmesi (18 Mart).

-- Makedonya'da isyan çıkması (21 Eylül).

1903/ — Sırat-ı Müstakîm mecmuasının yayına başlaması.

-- Avusturya ile Rusya'nın Makedonya isyanları neticesinde yeni bir ıslahat programı hazırlayıp Bâbıâlî'ye sunmaları (23 Şubat).

-- Makedonya'da yeni bir isyanın çıkması (2 Ağustos).

— Rus çarı ile Avusturya imparatorunun Makedonya meselesini görüşmek üzere Mürzsteg şehrinde bir araya gelmesi (2 Ekim).

1904/ — Fransa'nın Fas'ı işgali.

— İkinci Sasun İsyanı'nın meydana gelmesi.

1905/ — Üç vilayetin (Selanik, Manastır, Kosova) mali idaresinin Osmanlı Bankası'na devredilmesi projesi (16 Ocak).

— II. Abdülhamid'e Hamidiye Camii önünde suikast girişiminde bulunulması (21 Temmuz).

— Bir Fransız filosunun Midilli adasını işgal etmesi (2 Aralık).

1906/ — İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne Sina'yı boşaltması için ültimatom vermesi.

-- Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulması.

— II. Abdülhamid'in Akabe ve Tâbe'yi işgal ettirmesi (15 Şubat).

— Akabe'nin Osmanlı Devleti'nde kalması Tâbe'nin de Mısır'a bırakılması (1 Ekim).

1907/ — İngiltere, Fransa ve Rusya'nın üçlü itilaf grubunu oluşturması.

— Paris'te toplanan 2. Jön-Türk kongresi.

Miladi/Hicri

1908/ — Sebilü'r-Reşad mecmuasının yayını.

— II. Meşrutiyetin ilanı.

— 1876 Kanun-ı Esasisi'nin yeniden yürürlüğe girdiğinin ilan edilmesi (21 Temmuz).

— Osmanlı Ahrar Fırkası'nın kurulması (14 Eylül).

— Bulgaristan'ın istiklalini ilan etmesi.

— Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i topraklarına katması (5 Ekim).

— Yunanistan'ın Girit'i ilhakı.

— İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şura-yı Ümmet gazetesinde siyasi programını açıklaması (6 Ekim).

1909/ — Şerif Hüseyin'in Hicaz Emirliğine getirilmesi.

— Osmanlı Demokrat Fırkası'nın kurulması (6 Şubat).

— Serbesti gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi (7 Nisan).

— 31 Mart Vak'ası (13 Nisan).

— Birinci Adana İsyanı'nın meydana gelmesi (19 Nisan).

— Mahmud Şevket Paşa ve Hareket Ordusu diye anılan askeri birliklerin İstanbul'a yürümesi (23 Nisan).

— Ermeniler'in ikinci kez Adana'da isyan çıkarması (25 Nisan).

— II. Abdülhamid'in tahttan indirilerek sürgüne gönderilmesi (27 Nisan).

— Kanun-i Esasi'nin değişmesi (21 Ağustos).

1910/ — Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın kurulması.

— Hakkı Paşa'nın yeni hükümeti ilan etmesi (12 Ocak).

— İpek'teki Arnavutluk isyanı (1 Nisan).

1911/ — İtalya'nın İstanbul elçisi tarafından Osmanlı hükümetine nota verilmesi (28 Eylül).

Miladî/Hicrî

— İtalya'nın notayı kabul etmeyen Osmanlı Devleti'ne savaş açması (29 Eylül).

— Osmanlı-Senusi kuvvetlerinin İtalyanlar'a ilk saldırısı (23 Ekim).

— İtalya'nın Trablusgarb ve Bingazi'yi topraklarına kattığını ilan etmesi (5 Kasım).

1912-1913/ — Balkan Savaşları.

1912/ — Sopalı seçimler diye bilinen seçimleri İttihatçılar'ın kazanması.

— V. Mehmed Reşad'ın meclisi dağıtması (18 Ocak).

— İtalyanlar'ın Beyrut limanına saldırarak iki Osmanlı savaş gemisini batırması (24 Şubat).

— Rodos ve Oniki adanın İtalyanlarca zaptedilmesi (24 Nisan-20 Mayıs).

— Milli Meşrutiyet Fırkası'nın kurulması (15 Temmuz).

— Karadağ'ın savaş ilanı (8 Ekim).

— Yunanistan'ın savaşa girmesi (15 Ekim).

— Sırbistan ile Bulgaristan'ın savaş ilanı (17 Ekim).

— İtalya ile Osmanlı Devleti arasında Ouchy(Uşi) Andlaşması'nın yapılması (18 Ekim).

— Arnavutlar'ın tekrar ayaklanması.

— Arnavutluk'un istiklalinin ilan edilmesi (29 Kasım).

— Yunan donanmasının Bozcaada, Limni, Midilli ve Sakız'ı ele geçirmesi (20 Ekim - 3 Aralık).

— Bulgarlar'ın Babıâli'nin ateşkes andlaşmasını kabul etmesi (3 Aralık).

1913/ — İttihatçılar tarafından Kamil Paşa kabinesinin yıkılması ve Mahmut Şevket Paşa kabinesinin kurulması (23 Ocak).

— Babıâli baskını ve hükümetin istifa ettirilmesi (23 Ocak).

Miladî/Hicrî

— Osmanlı Devleti'nin Balkan devletleri ile Londra anlaşmasını imzalaması (30 Mayıs).

— Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın otomobili içerisinde vurularak öldürülmesi (11 Haziran).

— Balkan Savaşı'ndan sonra Londra Konferansının toplanması (10 Ağustos).

— İttihat ve Terakki'nin beşinci kongresinin yapılması (20 Eylül).

— Osmanlı Asyası'nı paylaşmak için Almanya ile Rusya'nın aralarında anlaşmaya varması (22 Eylül).

— Büyük devletlerin İmroz, Bozcaada, Kaş ve Meis adalarının dışında kalan adaların tamamını Yunanistan'a vermesi (16 Aralık).

1914/ — Almanya ve Rusya'nın önerdiği anlaşmayı Osmanlı Devleti'nin kabul etmek zorunda kalışı (8 Şubat).

— Güneybatı Anadolu'daki nüfuz bölgelerini belirleyen İngiliz-İtalyan andlaşmasının yapılması (6 Mart).

— Fransa'ya birçok demiryolu imtiyazları hakkının tanınması (9 Nisan).

— Avusturya Macaristan veliahdının Saraybosna'da bir Sırplı tarafından öldürülmesi (28 Haziran).

— Avusturya'nın Sırbistan'a savaş açması (28 Temmuz).

— Almanya'nın Rusya'ya nota vermesi (31 Temmuz).

— Rusya'nın notayı reddetmesi üzerine Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan etmesi (1 Ağustos).

— Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Üçlü İttifak ülkeleri ile birleşme kararı alması (2 Ağustos) .

— Almanya'nın Fransa'ya savaş ilan etmesi (3 Ağustos).

— Almanya'nın Belçika'ya savaş ilan etmesi (4 Ağustos).

— İngiltere'nin Almanya'ya savaş ilan etmesi (4 Ağustos).

— Avusturya'nın Rusya'ya savaş açması (6 Ağustos).

Miladî/Hicrî

— Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasında bir tür savunma andlaşmasının imzalanması (19 Ağustos).

— Japonya'nın Almanya'ya savaş ilanı (23 Ağustos).

— Said Halim Paşa kabinesinin kapitülasyonlar adı altındaki bütün mali, iktisadi, adli ve idari imtiyazları kaldırdığını ilan etmesi (9 Eylül).

— Boğaz'ın bütün yabancı gemilere kapatılması (26 Eylül).

— Şuson kumandasındaki Yavuz ve Midilli'nin Karadeniz'e çıkması (27 Ekim).

— Ruslar'ın Doğu Bayezid'e saldırmaları (31 Ekim).

— İngilizler'in Akabe'yi alması (1 Kasım).

— İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazı'na saldırması (3 Kasım).

— Rusya'nın resmen Osmanlılar'a savaş açması (3 Kasım).

— Osmanlı hükümetinin İtilaf Devletleri'ne resmen savaş ilan etmesi (11 Kasım).

— Rus ordusunun «Azapköy savaşı»nda yenilmesi (11 Kasım).

— Osmanlı hükümetinin Cihâd-ı Ekber ilan etmesi (14 Kasım).

— Sarıkamış Harekâtı'nın başlaması (21 Aralık).

1915/ — Tehcir Kanunu'nun çıkarılması.

— İngilizler'in Adana'ya ayak basması (23 Ocak).

— Fransızlar'ında yardımıyla İngilizler'in yeniden Çanakkale'ye taarruza başlaması (19 Şubat).

— Müttefik kuvvetlerin ilk deniz saldırısı (19 Şubat).

— Ermeniler'in Van'ı kuşatması (15 Nisan).

— İtalya'nın Londra Andlaşması ile İtilaf Devletleri'ne katılması (26 Nisan).

Miladî/Hicrî

— Bulgarlar'ın İttifak Devletleri'ne katılması (6 Eylül).

1916/ — İngilizler ve Fransızlar'ın Gelibolu'yu terk etmeleri (Ocak).

— Rus taarruzunun başlaması ve Erzurum, Rize Trabzon ile Erzincan'ın sırasıyla düşmesi (11 Ocak)

— Osmanlılar'ın İngilizler'i yenilgiye uğratıp Kut zaferini kazanması (29 Nisan).

— Hicaz Emiri Şerif Hüseyin'in yayınladığı bir beyanname ile isyan etmesi (27 Haziran).

— II. Kanal taarruzunun yapılması (27 Temmuz).

— Şerif Hüseyin'in krallığını ilan etmesi (6 Kasım).

1917/ — Amerika Birleşik Devletleri'nin İtilaf Devletleri'ne katılması (6 Mart).

— I. Gazze Savaşı (26 Mart).

— II. Gazze Savaşı'nın başlaması (17 Nisan).

— III. Gazze Savaşı (31 Ekim).

— Rusya'da Bolşevik ihtilalinin yapılması (17 Ekim).

1918/ — Wilson Prensipleri'nin yayınlanması (8 Ocak).

— İttifak Devletleri ile Rusya arasında Brest-Litovsk Antlaşması'nın yapılması (3 Mart).

— İngilizlerle Türkler arasında meydana gelen Şeria muharebesi (26 Mart).

— İttifak Devletleri'nden olan Bulgaristan'ın ateşkes istemesi (25 Eylül) ve Selanik Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması (5 Ekim).

— Sadrazam Talat Paşa'nın hükümetin istifasını padişaha sunması (13 Ekim).

— Haleb'in Türk kuvvetlerince boşaltılması (27 Ekim).

— Mondros Ateşkes Andlaşması'nın yapılması ve Mondros Mütarekesi (30 Ekim).

Miladi/Hicri

1919/ — Mustafa Kemal'in 9. ordu müfettişi olarak Samsun'a ayak basması (19 Mayıs).

— Sivas Kongresi (4-12 Eylül).

— Amasya Tamimi'nin yayınlanması (22 Haziran).

— Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos).

1920/ — İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u resmen işgal etmesi ve Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması (16 Mart).

— Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması (23 Nisan).

— Sen Remo Antlaşması'nın imzalanması (24 Nisan).

— Yunan kuvvetlerinin Bursa'yı işgal etmesi (9 Temmuz).

— Sevr Antlaşması'nın imzalanması (10 Ağustos).

— Ermenilerle Gümrü Andlaşması'nın yapılması ve Kars'ın Osmanlılar'a geçmesi (2 Aralık).

1921/ — Yunan ordusunun 10 Temmuz'da saldırıya geçmesi ve Afyon'u alması (13 Temmuz).

— Kütahya (17 Temmuz) ve Eskişehir'in Yunanlılarca işgal edilmesi (19 Temmuz).

— Sakarya savaşında Yunanlılar'ın yenilgiye uğratılması (23 Ağustos-13 Eylül).

1922/ — Büyük Taarruz'a başlanılması (26 Ağustos) ve zaferle sona ermesi (30 Ağustos).

— Türklerle Yunanlılar arasında Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması (11 Ekim).

— Son Osmanlı padişahı Vahidettin'in bir İngiliz zırhlısıyla İstanbul'dan ayrılması (17 Kasım).

— Trakya'nın Türk yönetimine geçmesi (26 Kasım).

— Lozan Konferansı'nın toplanması (20 Kasım).

1923/ — Lozan Antlaşması'nın imzalanması (23 Temmuz).

Miladi/Hicrî

— Cumhuriyet'in ilan edilmesi (29 Ekim).

— Atatürk'ün Cumhurbaşkanı seçilmesi.

1924/ — Halifeliğin kaldırılması (3 Mart).

— Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkarılması (4 Mart).

— Şer'iyye mahkemelerinin kaldırılıp adalet işlerinin tek elde toplanması (8 Mart).

1925/ — Şeyh Sait Ayaklanması'nın çıkması (13 Şubat).

— Şapka'nın kabulü (28 Ekim).

1926/ — İsviçre Medeni Kanunu esas alınarak hazırlanan Türk Medeni kanunlarının kabulü (17 Şubat).

1928/ — Türk Alfabesi'nin kabul edilmesi (1 Kasım).

1930/ — Kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması (3 Nisan).

— Fethi Okyar tarafından kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması (17 Kasım).

1931/ — Atatürk'ün Türk Tarih Kurumu'nu kurması (15 Nisan).

1932/ — Türk Dil Kurumu'nun kurulması (12 Temmuz).

1934/ — Soyadı Kanunu'nun kabulü (22 Haziran).

1938/ — Atatürk'ün İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda ölümü (10 Kasım).

— T. B. M. M.'nin İsmet İnönü'yü 2. Cumhurbaşkanı seçmesi (11 Kasım).

1946/ — Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'ın Cumhuriyet Halk Partisi'nden ayrılarak Demokrat partiyi kurmaları (7 Ocak).

— Demokrat partinin seçimlere katılması ve 63 milletvekilliyle meclise girmesi (21 Temmuz).

Miladî/Hicrî

1950/ — Yapılan seçimleri Demokrat Partî'nin büyük bir çoğunlukla kazanması, Celal Bayar'ın 3. Cumhurbaşkanı, Adnan Menderes'in başbakan olması (14 Mayıs).

1960/ — Demokrat Parti'nin yapılan askeri bir hareketle iktidardan uzaklaştırılması daha sonra da kapatılması (27 Mayıs).

1961/ — Yeni Anayasanın halk oyuna sunulup kabul edilmesi (9 Temmuz).

— Yapılan seçimlerde hiçbir partinin çoğunluğu sağlayamaması (15 Ekim).

— İsmet İnönü başkanlığında bir koalisyon hükümetinin kurulması ve 1965 yılındaki seçimlere kadar İsmet İnönü başkanlığında 3 koalisyon hükümetinin görev yapması.

1965/ — Seçimleri Adalet Partisi'nin kazanması.

1969/ — Seçimlerin Adalet Partisince kazanılması.

1971/ — Genelkurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç ve kuvvet komutanlarının hükümete bir muhtıra vermesi (12 Mart).

1973/ — Yapılan Millet Meclisi ve Senato seçimlerinde hiçbir partinin çoğunluğu sağlayamaması (14 Ekim).

1974/ — Kıbrıs Barış Harekatı (20 Temmuz-10 Ağustos).

1978/ — Bülent Ecevit başkanlığında bir hükümet kurulması.

1979/ — Yapılan kısmi seçimlerde Adalet Partisi'nin başarı göstermesi üzerine hükümetin istifa etmesi ve Adalet Partisi'nin hükümeti kurması.

1980/ — Ordunun Yönetime el koyması (12 Eylül).

— Emekli Deniz Kuvvetleri komutanı Oramiral Bülent Ulusu'nun Güvenlik Konseyi kararından başbakan atanması (22 Eylül).

Miladî/Hicrî

1981/ — Danışma Meclisi'nin göreve başlaması (23 Ekim).

1982/ — Yeni anayasanın halk oyuna sunulması ve kabulü (7 Kasım).

1983/ — Yeni siyasi partiler ve seçim yasalarının yürürülüğe girmesi (Nisan).

— Genel seçimlerin yapılması ve oyların % 45.5'ini alan Anavatan Partisi'nin iktidara gelmesi (6 Kasım).

1987/ — Yeni seçim sistemiyle yapılan genel seçimde oyların % 36.6'sını alan Anavatan Partisi'nin hükümette kalması (Kasım).

1989/ — Mahalli seçimlerin yapılması ve Anavatan Partisi'nin büyük oy kaybına uğraması (26 Mart).

— Turgut Özal'ın T. B. M. M. tarafından 8. Cumhurbaşkanı seçilmesi (31 Ekim).

ONİKİNCİ CİLDİN SONU

OSMANLILAR ALBÜMÜ

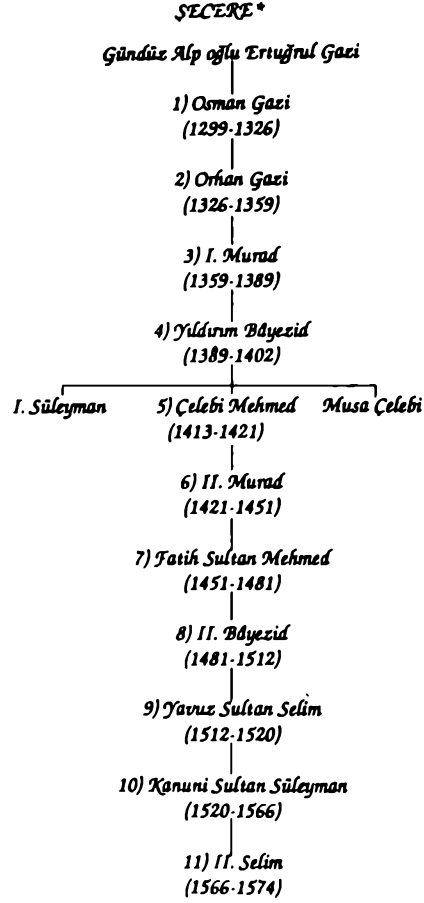

ŞECERE*

Gündüz Alp oğlu Ertuğrul Gazi

1) Osman Gazi
(1299-1326)

2) Orhan Gazi
(1326-1359)

3) I. Murad
(1359-1389)

4) Yıldırım Bâyezid
(1389-1402)

I. Süleyman | 5) Çelebi Mehmed (1413-1421) | Musa Çelebi

6) II. Murad
(1421-1451)

7) Fatih Sultan Mehmed
(1451-1481)

8) II. Bâyezid
(1481-1512)

9) Yavuz Sultan Selim
(1512-1520)

10) Kanuni Sultan Süleyman
(1520-1566)

11) II. Selim
(1566-1574)

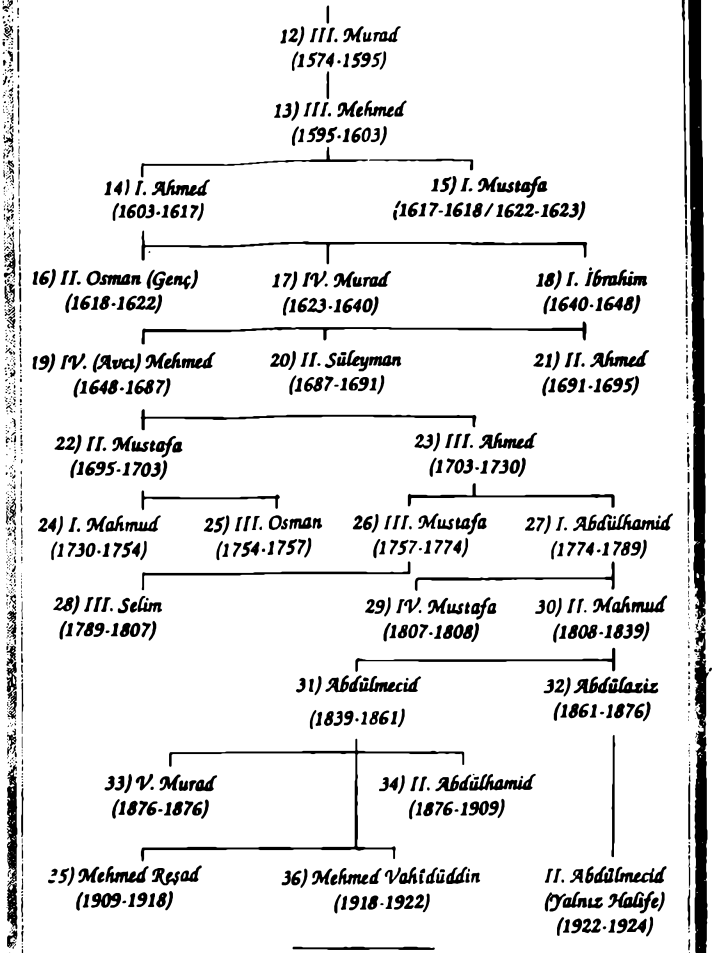

*Şeceredeki tarihler Saltanat, resim altlarındakiler doğum-ölüm tarihleridir.

Osman Gazi (1258-1326)

Orhan Gazi (1281-1359)

Berenice Murad (1826-1889)

Sultan Çelebi Mehmed (1389-1421)

Sultan Ikinci Murad (1402-1451)

Fateh Sultan Mehmed (1432–1481)

Sultan Ikinci Bayezid (1447-1512)

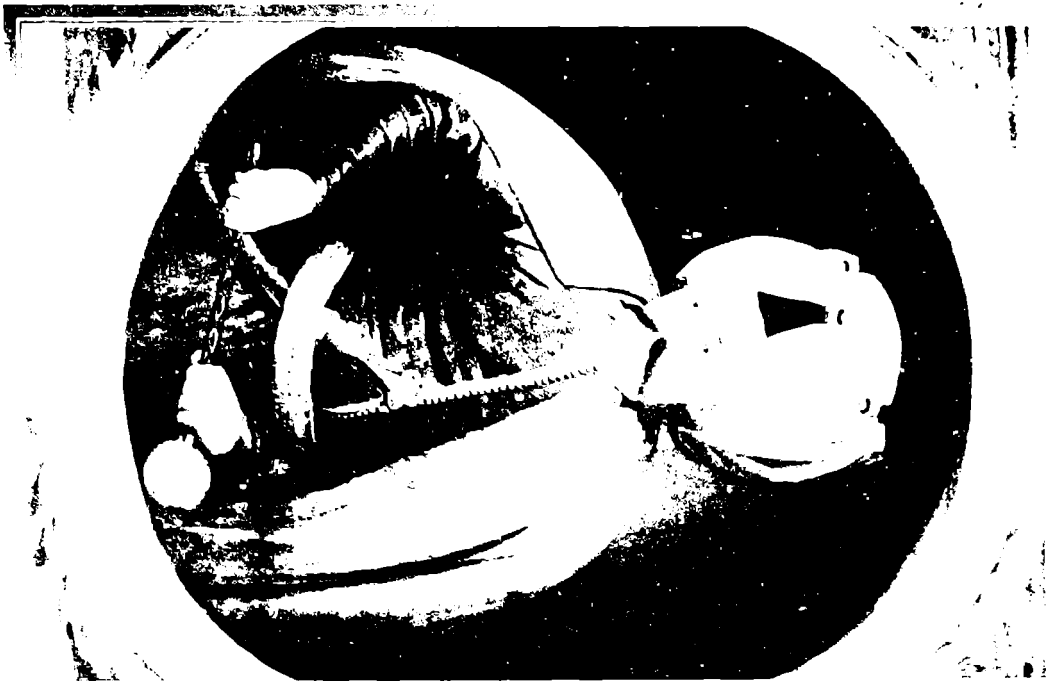

Kanuni Sultan Süleyman (1495-1566)

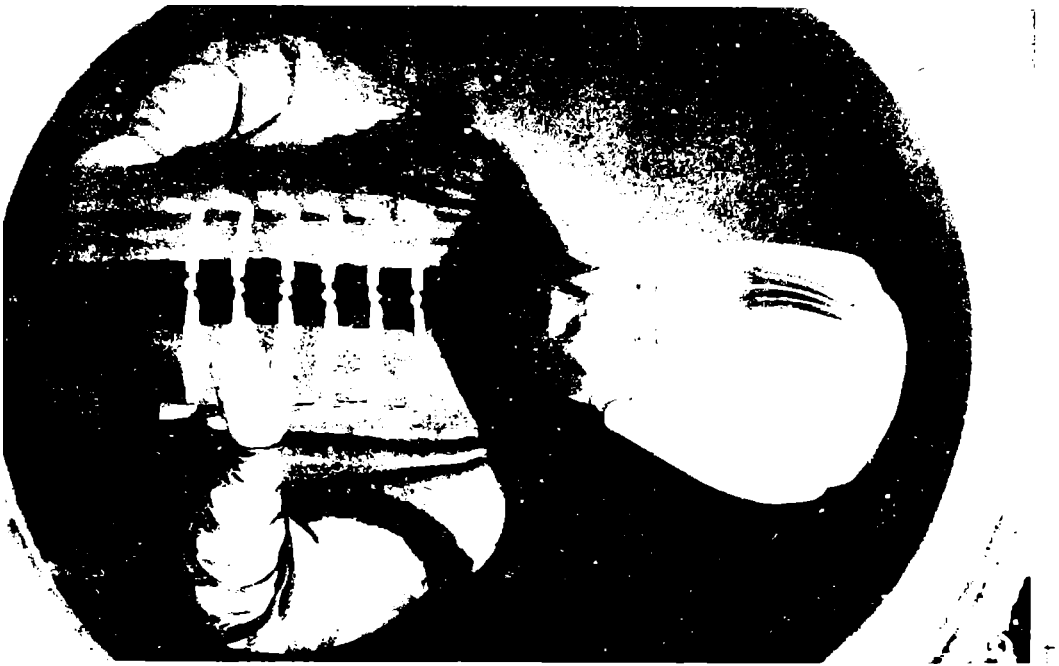

Sultan Ibrahim (1616-1648)

Sultan Ikenci Ahmed (1643-1693)

Sultan Ucuncu Ahmed (1673-1736)

Sultan Birinci Mahmud (1696-1754)

Sultan Berenice Abdulhamid (1725-1789)

Sultan Üçüncü Selim (1761-1808)

Sultan Ikinci Mahmud (1785-1839)

Sultan Bosenci Murad (1861-1904)

Sultan İkinci Abdülhamid (1842-1918)

Sultan Mehmed Reşat (1844-1918)

Lehistan (Polonya)
Podolya
Kirim Hanlığı
Efluk
Birbistan
KARADENİZ
HAZAR DENİZİ
İyon Denizi
Tunus
A K D E N İ Z
Arabistan
Yemen